

2558

UZICKA
REPUBLICA

1

ORGANIZACIONI ODBOR NAUČNOG SKUPA »UŽICKA REPUBLIKA«

Života MARKOVIĆ, predsednik; dr Žarko JOVANOVIĆ, sekretar; Angelina STANIMIROVIĆ, sekretar; Branko KOVAČEVIĆ, dr Venceslav GLIŠIĆ, Dragoslav PARMAKOVIĆ, Đoko RAŽNJATOVIĆ, Zdravko JAKOVLJEVIĆ, Janko MILOJEVIĆ, Milivoje KOVAČEVIĆ, Milivoje MARINKOVIĆ, Milisav NEDOVIC, Miloš ŽIVANOVIC, Momčilo PETRONIJEVIĆ, dr Petar KAČAVENDA, Petar VIŠNJIĆ, Radivoje KARAIČIĆ, Radivoje MAJSTOROVIĆ, Radoslav SRETENOVIC, Svetozar KNEŽEVIĆ i Stanka LAKOVIC.

REDAKCIONI ODBOR

Života MARKOVIĆ, predsednik; Milivoje MARINKOVIĆ, dr Venceslav GLIŠIĆ, dr Petar KAČAVENDA, pukovnik Petar VIŠNJIĆ, dr Žarko JOVANOVIĆ, Milivoje KOVAČEVIĆ, Dušan MALETIĆ i Milutin KRUSČIĆ.

STRUČNA REDAKCIJA

Pukovnik Petar VIŠNJIĆ, dr Venceslav GLIŠIĆ, dr Petar KAČAVENDA

IZDAJE NIRO »EKSPORT-PRES«

Direktor: *Antoni je MIHAILOVIĆ*

Pomoćnik direktora: *Vojislav VUJOVIĆ*

Glavni i odgovorni urednik: *Dušan MALETIĆ*

Urednici: *Milutin KRUSČIĆ* i *dr Venceslav GLIŠIĆ*

Lektor: *Bogdana MILOVANOVIĆ*

Grafički urednik: *Ivan MESNER*

Tehnički urednik: *Nedžad ČAVKUNOVIĆ*

MUZEJ USTANKA 1941 — TITOVO UZICE, INSTITUT ZA ISTORIJU
RADNIČKOG POKRETA SR SRBIJE I NIRO »EKSPORT-PRES« — BEOGRAD

UŽIČKA

REPUBLIKA

Beograd 1978

REČ REDAKCIJE

Povodom obeležavanja 35-godišnjice oružanog ustanka naroda i narodnosti Jugoslavije, stvaranja Uzičke Republike i obeležavanje Titovih jubileja — 40 godina od dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ i 85. godišnjice njegovog rođenja — održan je na Zlatiboru, od 12—14. oktobra 1977. godine, prvi naučni skup na temu »Uzička Republika«. Skup je održan u organizaciji Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije iz Beograda i Muzeja ustanka 1941. iz Titovog Užica, uz pomoć i saradnju društveno-političkih organizacija i Skupštine opštine Titovo Užice, kao i ostalih opština regiona Titovo Užice, boračkih i drugih društveno-političkih organizacija čačka, Lučana, Kraljeva, Kragujevca, Gornjeg Milanovca, Šapca, Valjeva, Pljevalja i Višegrada. Organizovanje ovog naučnog skupa održano je u saradnji i uz podršku Republičke zajednice nauke Srbije i društveno-političkih organizacija SR Srbije.

Skup je pozdravio Petar Antonijević, predsednik SO Titovo Užice izrazivši uverenje da će isti dati veliki doprinos naučnoj obradi pojma, suštine i značaja Uzičke Republike i pokazati da je ona nastala po zamisli KPJ i druga Tita, dodajući da događaj, tekovine, ideje i značaj Uzičke Republike daleko prevazilaze i nadmašuju snagu i broj njenih ljudi, veličinu njene teritorije i vreme njenog trajanja. Oružane snage fašističkih okupatora i domaćih izdajnika, posle 67 dana života i borbe, uspele su samo privremeno da je okupiraju, ali ne i da unište njene tekovine i ideje, ističući da je Titovo Užice, sedište i centar Uzičke Republike, u posleratnom periodu doživelo veliki materijalni i društveni razvitak, drug Antonijević je na kraju izjavio: »U taj svoj razvitak i napredak neprestano ugrađujemo i negujemo najdragoceniji dragulj naše istorije, naš ponos, ljubav i sećanje, — legendarnu Uzičku Republiku, uvereni da je ona značajan kamen u temelju naše slobode, socijalizma i velike budućnosti«.

Pri opredeljivanju za održavanje naučnog skupa na temu »Uzička Republika«, organizatori su imali u vidu nekoliko momenata.

Prvo. Kao slobodna teritorija, stvorena po ideji Josipa Broza Tita, Uzička Republika imala je prelomno značenje u razvitku oslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941. godine i dalekosežan značaj za postavljanje društveno-političkih osnova narodnooslobodilačkog pokreta i organizovanje društvenog života na slobodnoj teritoriji. Stvorena u doba kada su fašističke sile bile na vrhuncu vojničke moći, imala je ne samo jugoslovenski, nego i širi, međunarodni značaj.

Drugo. Na ovom području Srbije, u jesen 1941. godine, stvoreni su osnovni elementi nove državne organizacije, bliže razrađene osnovne idejno-političke postavke za izgradnju narodnooslobodilačkih odbora, stvoren celovit sistem organa revolucionarne narodne vlasti i rođene klice »društvenih procesa koji danas čine suštinu Političkog sistema i društvenog života«.

Treće. Iako je stvaranje jedinstvene slobodne teritorije u zapadnoj i centralnoj Srbiji u jesen 1941. godine bilo od izuzetnog značaja za razvoj i afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta, za organizovanje nove narodne vlasti i organizovanje života

no oslobođenom području, dosadašnja istraživanja i obrada perioda Uzičke Republike i pored znatnog broja objavljenih radova koji se odnose na ovaj period, nisu dovoljna da bi se sagledala celovitost zbivanja na slobodnoj teritoriji kao i značaj sveukupnih dostignuća ostvarenih u početnom stadijumu razvoja jugoslovenske oslobodilačke borbe i revolucije.

Otuda potreba i višestruki značaj svestranijeg proučavanja i obrade Uzičke Republike i društvenih procesa koji su nastajali u to doba. Namera organizatora naučnog skupa bila je da i na ovaj način podstakne naučne, političke, kulturne i javne radnike koji se bave ovom problematikom, da još iscrpnije istražuju i celovitije obrade ovo značajno poglavlje NOR-a i revolucije jugoslovenskih naroda i narodnosti.

U ovoj knjizi objavljeni su referati s ovog naučnog skupa. Veliki broj referata i raznolikost naslova ukazuju na složenu i mnogostranu problematiku teme naučnog skupa. Jedan broj referata je opštejugoslovenskog obeležja, a drugi i najveći broj odnosi se na Uzičku Republiku. U više referata obrađene su veze Uzičke Republike sa susjednim i drugim krajevima zemlje, kao i njen uticaj na zbivanja na tim područjima.

Razudenom tematikom i sadržajem referati tretiraju društveno-političke prilike u zemlji uoči rata 1941. godine, oružani ustanak i stvaranje, ulogu i značaj Uzičke Republike, vojnu organizaciju narodnooslobodilačkog pokreta, organizovanje privrednog, političkog i kulturnog života u Uzičkoj Republici, ulogu KPJ, radničke klase, mlade generacije i seljaštva u oslobodilačkoj borbi 1941. godine, zločine okupatora i kvislinga, razvoj revolucionarne narodne vlasti i novih društvenih procesa i odnosa koji su se u ratu i revoluciji razvijali, kao i niz drugih pitanja.

Referati učesnika skupa predstavljaju, svakako, doprinos izučavanju perioda Uzičke Republike. Nadamo se da će oni, uz dalja istraživanja, omogućiti da se pristupi izradi kompleksne naučne studije posvećene Uzičkoj Republici.

Knjiga je štampana zahvaljujući razumevanju i finansijskoj pomoći Skupštine opštine Titovo Uziče, SIZ kulture Titovo Uziče, NIP »Export-pressa, iz Beograda, kao i napred navedenih gradova.

Titovo Uziče, juna 1978.

MIRKO POPOVIĆ

TITO I UŽIČKA REPUBLIKA

U drugoj polovini 1941. godine fašističke zemlje, posebno Nemačka, bile su na vrhuncu svoje vojne moći i u zenitu osvajanja tuđih teritorija i porobljavanja drugih naroda. Evropom je vladao mrak nemačko-italijanske fašističke okupacije. Ostali su slobodni samo evropski deo Sovjetskog Saveza, približno od linije Lenjingrad — Moskva — Kavkaz na istoku do Urala, ostrva Velike Britanije i neutralne zemlje Švajcarska i Švedska. I ti su delovi bili pod snažnim pritiskom nemačke soldatetske i pod pretnjom da budu osvojeni i okupirani.

Tako je Evropi sa više od 10,500.000 km² teritorije trebalo da se brani od fašističke najezde na oko 1,300.000 km², ili na oko 13 odsto svoje kopnene teritorije.

U tom i takvom vremenu, prostoru i odnosu vojnih snaga drugog svetskog rata, stvorena je, u septembru 1941. godine, relativno mala ali značajna slobodna teritorija u zapadnom i centralnom delu Srbije, usred tzv. nemačke tvrđave. Stvorena je Užička Republika. Njen idejni i vojni tvorac bio je generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije i vrhovni komandant narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije Josip Broz Tito.

Prvih meseci oružanog ustanka, u toku jula i avgusta 1941, narodnooslobodilačka borba u svim krajevima Jugoslavije bila je u punom zamahu, tako da su ostvareni vrlo krupni uspesi. Već tada je drug Tito razmišljao o premeštanju centra rukovođenja oslobodilačkom borbom iz Beograda na slobodnu teritoriju. Na osnovu svestrane procene vojnih, političkih, ekonomskih i svih drugih uslova i okolnosti, on je zaključio da je najpogodnije stvoriti širu slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji. Tu njegovu zamisao i odluku preneo je Okružnom komitetu KPJ za okrug užički i Štabu Užičkog partizanskog narodnooslobodilačkog odreda, početkom septembra, drug Rodoljub Čolaković, član Glavnog štaba NOP odreda Srbije.

Sredinom septembra, posle oslobođenja Krupnja, drug Tito dolazi u Stolicu, a prvom polovinom oktobra premešta sedište Vrhovnog štaba i Politbira Centralnog komiteta KPJ u Užice, koje je Užički odred oslobodio 24. septembra. Tim povodom drug Tito je 24. septembra 1951. godine rekao: »... mi nismo slučajno izabrali taj grad, nismo slučajno izabrali taj kraj, nego smo to učinili zato što smo bili duboko uvjereni da smo došli u revolucionarnu sredinu, u sredinu u kojoj narod čvrsto stoji na braniku svoje nezavisnosti i svoje slobode«.¹

Drug Tito je više puta isticao i objašnjavao šta ga je rukovodilo da donese odluku o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. Pre svega, kao jedan od bitnih razloga, on ističe revolucionarne tradicije užičkog kraja, jer su, kako kaže, »Užice i njegova okolina dali u prošlosti istaknute borce i neimare savremenog radničkog pokreta — Radovana Dragovića, Dimitrija Tucovića, Dušana Popovića i druge, koji su, kao revolucionari i marksisti, dali znatan doprinos razvoju revolucionarnog pokreta ne samo u Srbiji, već i Jugoslaviji, a uloga nekih od njih imala je i širi značaj«.²

Tom prilikom drug Tito je naglasio da je »ovo područje bilo pogodno geografski«.³ Svakako, ne treba gubiti iz vida da se zapadna Srbija nalazila na tromeđi

okupatorske podele Jugoslavije, tj. na tromeđi Nedićeve Srbije, Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske i italijanske okupacione zone, koja se protezala na Crnu Goru i Sandžak. Iz tog regiona mogla se, u to vreme, održavati dosta dobra veza sa pojedini delovima narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije.

Drug Tito dalje kaže: »Tu smo imali i materijalne uslove«⁴ I, zaista, u Užicu je postojala fabrika oružja i municije, koja je uoči rata imala blizu 600 zaposlenih; zatim, u Čačku vojno-tehnički zavod »Arsenal« za proizvodnju ručnih bombi, vojne opreme i remont oružja; u Valjevu vojno-tehnički zavod »Vistad« za proizvodnju oružja i u Požegi preduzeće za proizvodnju vojne odeće. Za ratne uslove, odnosno za donošenje odluke o stvaranju slobodne teritorije, to je bila veoma značajna činjenica, pogotovu za partizanske odrede koji u to vreme nisu imali pozadinu, niti su, pak, dobij ali pomoć bilo s koje strane, već su se naoružavali i opremali otimajući oružje, municiju i vojnu opremu od neprijatelja. Osim toga, u samom gradu Užicu radile su tri samostalne hidroelektrane, koje su mogle da podmire električnom energijom sve tadašnje potrebe privrede i građanstva. Privredni potencijal Užica u to vreme sačinjavali su još i ткаčnica, koja je 1940. godine zapošljavala preko 400 radnika, železnički čvor, sa železničkom radionicom i prugom koja je povezivala Užice, oslobođeni Cačak (gde je postojala radionica za remont lokomotiva) i Gornji Milanovac; zatim mala fabrika za preradu sitne kože i dve štamparije. Užice je tada bilo grad zanatskih (200), trgovačkih (97) i ugostiteljskih radnji (109). U privredi je bilo zaposleno oko 2.000 lica. U čačku je radila fabrika hartije, čija je proizvodnja bila veoma značajna; zatim mlinska i druga prehrambena industrija (za preradu voća i si.). Užičko područje je bilo poznato, inače, po stočarskoj i voćarskoj poljoprivrednoj proizvodnji, a čačansko, pored toga, po razvijenom ratarstvu i povrtarstvu. Relativna razvijenost industrije, poljoprivrede, zanatstva, trgovine zdravstvenih ustanova i drugog, bila je povoljan preduslov za funkcionisanje centra iz kojeg će se rukovoditi ustankom.

Sem navedenih razloga, za odluku o stvaranju slobodne teritorije drug Tito je naveo i to da je »trebalo nekako obezbijediti malo više mira da bi mogli raditi (misli na Vrhovni štab i Centralni komitet — M. P.) i pripremati dalji razvitak revolucije u našoj zemlji«⁵ I zaista, ako se zna kakve su sve mere kontrole, pritiska i represalija preduzimali nemački okupatori i njegovi kvislinzi u Beogradu, gde je u početku oružanog ustanka bilo sedište Vrhovnog štaba i Politbira Centralnog komiteta, pogotovu s obzirom na vrlo organizovane, masovne i uspešne diverzantske akcije, sabotaže i oružane napade partizanskih ilegalaca u Beogradu, teško se mogao zamisliti uspešan rad jednog centra kao što je bio CK KPJ i Vrhovni štab, koji je neprekidno održavao neposredan kontakt sa svim delovima oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, a da ne bude primećen i otkriven od okupatora.

Odluka o premeštanju centra ustanka iz Beograda na slobodnu teritoriju bila je u skladu sa Titovom strategijom narodnooslobodilačkog partizanskog rata po kojoj se težište oružanog ustanka pomeralo i širilo na teritorije izvan gradova kako bi se dekoncentrisala i smanjila udarna snaga i moć neprijatelja.

Slobodna teritorija Užičke Republike bila je prostorno relativno mala. Isključujući krajnje tačke, ona je obuhvatala kompaktnu teritoriju od Šapca, Beograda, Kragujevca, Kruševca, Raške, Nove Varoši, Priboja, Višegrada i dalje dolinom reke Drine, sem Valjeva i Kraljeva, u kojima su bili opkoljeni i izolovani nemački garnizoni. To je bila teritorija od oko 19.000 km². Ako se tome dodaju i druge, u to vreme, slobodne teritorije u Jugoslaviji, ispresecane nemačkim i italijanskim, zatim bugarskim, mađarskim i drugim kvislinškim garnizonima, onda je ona sačinjavala više od trideset procenata teritorije bivše Jugoslavije.

Svojim vojnostrategijskim, moralnim i političkim značajem u tom periodu drugog svetskog rata, posebno za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Jugoslaviji, pa i u okupiranoj Evropi, Užička Republika je daleko prevazilazila svoje prostome granice i vojnu snagu sa kojom je raspolagala. Svojim dvomesečnim postojanjem, ona je ukazivala na slabosti nemačke vojne sile i na mogućnost uspešne oslobodilačke borbe potčinjenih ali nepokorenih naroda protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Ona je podizala moral i svest naroda Evrope u borbi protiv fašističkih

neprijatelja, i to u vreme kada su i moral i svest kod mnogih bili poljuljani i pokolebani.

Takvu ulogu i značaj jedne slobodne teritorije u borbi naroda za slobodu u okupiranoj Evropi, u to burno vreme velike vojne nadmoćnosti fašističkih sila koje su mogle izgledati nepobedive, mogao je da zamisli, sagleda i da joj odredi vrednost samo veliki um vojne i političke strategije kao što je Tito.

Grad Užice bio je centar Užičke Republike. Užička Republika nije stekla širi značaj i slavu po tome što su njeni partizanski odredi predstavljali snagu veću od drugih, niti zbog toga što je tu bila izuzetno brojna i jaka partijska organizacija. Brojnost odreda i brojno stanje Partije u regionu Uzica, Čačka, Kraljeva, Valjeva, Šapca, Kragujevca i njihove bliže i dalje okoline bili su približno slični kao i u ostalim regionima Srbije pa i drugim regionima Jugoslavije. Zasluge Partije i naroda* tih krajeva bile su zapravo u tome što su, sprovodeći osnovne strateške zamisli rukovodstva narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije, potpuno realizovali odluku druga Tita o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, da bi potom, svojim zalaganjem, borbom i žrtvama, obezbeđivali nesmetan rad partijskog i ustaničkog centra' Jugoslavije više od dva meseca.

Užička Republika ima jugoslovenski i širi značaj, pre svega, što je u jednom istorijski presudnom momentu postala vojni i politički centar oslobodilačke borbe i revolucije svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Iz Užica su drug Tito, Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije i Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije rukovodili oslobodilačkom borbom i revolucijom. Pod rukovodstvom druga Tita i Politbiroa CK KPJ, na teritoriji Užičke Republike stvarani su prvi oblici nove narodne vlasti, stvorene su prve jedinice koje će kasnije ući u sastav Prve proleterske brigade, koja označava početak stvaranja Jugoslovenske narodne armije; na njenoj teritoriji organizovana je pozadina narodnooslobodilačke vojske, iz Užica je delovala slobodna oslobodilačka propaganda i, uopšte, sticana su prva dragocena iskustva revolucije.

Kada je reč o rasporedu unutrašnjih političkih snaga u odnosu na okupatora, ističe se da je na teritoriji Užičke Republike došlo do teškog oružanog sukoba na klasnim osnovama. Iako je taj sukob nametnut narodnooslobodilačkom pokretu od strane četnika Draže Mihajlovića, on je imao vrlo krupne političke implikacije za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe i karakter revolucije.

O tome drug Tito najsazetije kaže da smo u Užicu »udarili prve temelje onoga što danas imamo«⁶ i dalje: »u Užicu se odigralo sve što je imalo dalekosežan značaj za čitavu našu zemlju«.⁷

Prvih meseci oružanog ustanka, razvoj oslobodilačke borbe dobio je veoma velike razmere, naglo je rastao broj boraca u odredima, tako da je početna organizacija ustaničkih odreda bila suviše uska i mogućnost neposrednog komandovanja iz jednog centra veoma otežana. Zbog toga je na Savetovanju u Stolicama, znači na slobodnoj teritoriji zapadne Srbije, 26. septembra 1941. godine, na inicijativu druga Tita, doneta odluka na osnovu iskustva Srbije,⁸ o postepenom prelasku na »čvrste vojničke formacije« na celokupnoj teritoriji Jugoslavije. Zatim, Glavni štab NOPO Jugoslavije dobio je naziv Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, a rukovodstvima oružane borbe u svim delovima Jugoslavije naloženo je da formiraju glavne štabove. Na taj način usklađena je vojna organizacija i način rukovođenja oslobodilačkom borbom naroda i narodnosti Jugoslavije sa novonastalim uslovima, iskustvima i potrebama borbe.

Na osnovu tih odluka, ubrzo po dolasku Vrhovnog štaba u Užice, na teritoriji Užičke Republike formirani su prvi bataljoni po novoj koncepciji. Tako su, na primer, u sastavu Užičkog odreda, formirani Radnički, Prvi užički, Požeški, Ariljski i Račansli bataljon. Nešto kasnije formiran je i Drugi užički bataljon. U Čačanskom odreda formirani su Dragačevski, Ljubički, Takovski i Trnavski bataljon. Uporedo s tim, formirani su bataljoni i u okviru Kosmajskog, Drugog šumadijskog, Kraljevačkog i Kragujevačkog odreda. Na osnovu odluke u Stolicama, formirani su bataljoni i u drugim odredima širom Jugoslavije. Za neke bataljone pomenutih odreda Srbije i odreda Crne Gore karakteristično je to da su ušli u sastav Prve a docnije i Druge proleterske brigade. Beogradski, Sumadijski, Kraljevački i Kragujevački

bataljoni, delovi Uzičkog bataljona i crnogorski Lovčenski i bataljon »18. oktobar« ušli su u sastav Prve proleterske brigade, dok su u sastav Druge proleterske brigade ušli: Prvi i Drugi uzički, Cačanski i Sumadijski bataljon. Na taj način, novoformirani bataljoni u Uzičkoj Republici i Crnoj Gori postali su začeci rađanja Narodnooslobodilačke vojske, odnosno Jugoslovenske narodne armije.

U Užicu, 1946. godine, drug Tito je rekao: »Omladina i borci, koji su se borili na frontu od Loznice do Kraljeva, i koji su zatim pošli u druge krajeve naše zemlje, odigrali su ogromnu historijsku ulogu kao nosioci bratstva i jedinstva naših naroda.«⁹ I zaista, borci Prve i Druge proleterske brigade, zajedno sa brigadama iz drugih pokrajina širom Jugoslavije, kovali su bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije svojim oružjem u borbama protiv zajedničkog neprijatelja.

Oslobodilačka borba naroda i narodnosti Jugoslavije, pored osnovnog cilja — isterivanje okupatora i oslobođenje zemlje — imala je i društveno-političke ciljeve i zadatke. Da bi ih ostvarila, bilo je neophodno državnu vlast stare Jrgoslavije, koja se posle okupacije zemlje u celini stavila na raspolaganje okupatoru i služila njegovim interesima i potrebama, zameniti novim oblicima vlasti. U vezi s tim, drug Tito je 1959. godine u Titovom Užicu rekao: »Odavde je potekla ona velika ideja da se u toku narodnooslobodilačkog rata stvara i nova narodna vlast. Ovdje su bili stvoreni i prvi narodnooslobodilački odbori.«¹⁰

Na osnovu te ideje, drug Kardelj u prvom broju »Borbe«, koji je izišao u Užicu 19. oktobra 1941. godine, u članku »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«, razradio je idejno-politički koncept o ulozi, zadacima i karakteru narodnooslobodilačkih odbora u borbi protiv okupatora.

Polazeći od te nove koncepcije narodne vlasti, formirani su narodnooslobodilački odbori na celoj oslobođenoj teritoriji Uzičke Republike — od mesnih, preko sreskih i okružnih, do Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije. Znači, izgrađena je, za veoma kratko vreme, celokupna piramida nove narodne vlasti, odozdo do gore. To je bilo moguće postići u tako kratkom vremenskom periodu zato što su bivše opštinske uprave, sreska i okružna načelstva i drugi organi stare jugoslovenske vlasti bili do kraja omraženi i kompromitovani u narodu. S druge strane, postojalo je široko raspoloženje naroda da pomogne, da sam učestvuje u izgradnji pravičnije, istinske narodne vlasti.

Druga karakteristika narodnooslobodilačkih odbora bila je u tome što su bili privremeni, no ipak stvarni, istinski nosioci vlasti. Ta karakteristika stvarnog nosioca vlasti proizlazila je iz njihovog rada i odluka usmerenih na ostvarivanju osnovnih ciljeva naše narodnooslobodilačke borbe. U pomenutom članku, drug Kardelj je to formulisao: »Narodnooslobodilački odbori predstavljaju, zajedno s našim oružanim snagama, osnovno oružje za pobjedu pravedne stvari našeg naroda«. A njihova privremenost proizlazila je iz javno proklamovanog stava narodnooslobodilačkog pokreta da će narod sam, posle oslobođenja, plebiscitarno odlučiti o karakteru buduće vlasti u zemlji.

Treće obeležje narodnooslobodilačkih odbora bilo je u tome što oni nisu bili, kako kaže i drug Kardelj, »organi nijedne partije ili posebne organizacije«. Zapravo, polazilo se od principa da »u njima treba da budu zastupljene sve one političke grupe, organizacije i ljudi koji danas stoje na liniji borbe protiv okupatora«. To znači da se preko narodnooslobodilačkih odbora ostvarivalo jedinstvo čitavog naroda u borbi protiv okupatora. Njihov je osnovni zadatak bio da organizuju život po zadine u interesu fronta. Drugim rečima, ceo njihov rad bio je podređen osnovnim parolama borbe: »Sve za front«, »Sve za pobjedu nad okupatorom«.

Četvrto obeležje narodnooslobodilačkih odbora manifestovalo se u načinu njihovog izbora. Naime, birani su neposredno od naroda i bili do kraja podređeni njegovoj volji, interesima i težnjama. S obzirom na to da u početku ustanka nije bilo opštih pravnih akata i propisa, osim naređenja najviših vojnih organa i političkih proklamacija pokreta, nijedan akt, odluka ili propis nije se mogao doneti mimo sednice narodnooslobodilačkog odbora. Na taj način, sve što se odlučivalo bilo je pod neposrednom i direktnom kontrolom naroda, podređeno njegovoj volji i težnjama i njihovih slobodno izabranih predstavnika. U tome se ogleda začetak današnjeg delegatskog sistema.

Polazeći od tih opštih političkih osnova, pristupilo se obrazovanju narodnooslobodilačkih odbora na celokupnoj teritoriji Užičke Republike i organizovanju njihovog rada. Tako je u užičkom okrugu, za nepuna dva meseca, formiran sedamdeset i jedan mesni, šest sreskih, jedan gradski i okružni narodnooslobodilački odbor. Isto kao, u okrugu čačanskom formirana su šezdeset dva mesna, jedan sreski, dva gradska i okružni odbor nove narodne vlasti. I u svim drugim delovima slobodne teritorije formirani su narodnooslobodilački odbori, tako da je bilo ukupno oko 240 novih organa narodne vlasti na teritoriji Užičke Republike.

Razgranatost i razvijenost rada i funkcija pojedinih odbora zavisile su od specifičnosti uslova svakog područja ili sredine u kojoj su delovali. Svakako, najrazvijeniji je bio rad gradskih odbora u Užicu i Čačku, s obzirom na socijalni sastav gradskog stanovništva, razvijen privredni život i druge uslove koji karakterišu gradska naselja. Težište rada gradskih, kao i svih drugih odbora, bilo je na obezbeđenju poslova i potreba za front, a to su: mobilizacija boraca za odrede, proizvodnja, prikupljanje i snabdevanje jedinica hranom, odećom, obućom i drugom ratnom opremom; zatim, obezbeđenje i organizacija saobraćajnih sredstava za prevoz materijala na front, proizvodnja i prikupljanje oružja i municije, kao i drugi zadaci okrenuti isključivo frontu.

Druga značajna oblast delovanja odbora bila je usmerena na organizovanje pozadine fronta, obnavljanje i organizovanje sveukupnog privrednog života za potrebe boraca na frontu i građana u pozadini. Tu se podrazumeva nastavljavanje rada u postojećoj industriji, trgovini, zanatstvu i drugim delatnostima i formiranje novih radionica, zatim, opšta briga za ishranu i snabdevanje stanovništva, organizacija i rad zdravstvene službe za ratne potrebe i stanovništvo, organizovanje kulturno-prosvetnog života i druge potrebe stanovništva u ratnim uslovima.

Treća oblast delatnosti narodnooslobodilačkih odbora bila je organizovanje službe i građana na bezbednosti i suzbijanju aktivnosti neprijateljske pete kolone u pozadini, kao i na obezbeđenju reda; zatim, na organizovanju protivavionske i protivpožarne zaštite građana i drugih aktivnosti koje iziskuje bezbednost pozadine.

Neobično važna, četvrta, oblast aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora bila je na realizovanju odluke o formiranju narodnooslobodilačkog fonda, koji je bio, u stvari, nov oblik novčanih i drugih priloga i doprinosa građana za rad i egzistenciju odbora kao nosilaca vlasti. U listu »Vesti« polovinom oktobra je rečeno: »Narodnooslobodilački fond, koji se već stvara, koji već ima privrženike, treba da postane zajednička kasa, zajednički magazin koji će poslužiti zajednici«. Tako su, putem tih fondova, rušeni stari oblici državnih prihoda i nicali prvi oblici novog sistema raspodele i materijalne osnove narodne vlasti.

U okviru ovih osnovnih delatnosti narodnooslobodilačkih odbora, koje su počivale na prethodno donetim odlukama odbora, rešavala su se i druga aktuelna pitanja koja su iskrsavala iz svakodnevnog životne prakse. Tako su donete odluke o moratorijumu dugova, o kirijama, o redukciji plata viših kategorija činovnika, o organizaciji nedelje »Sve za front«, o novčanoj pomoći i javnim menzama za sve nezaposlene radnike, nameštenike i činovnike, kao i za izbeglice; zatim odluka o kažnjavanju žpekulanata i niz drugih odluka i zaključaka o akcijama radi celishodnijeg organizovanja pozadine i okupljanja građana za pomoć frontu.

Na tim osnovama i u tim okvirima radili su i funkcionisali prvi narodnooslobodilački odbori na teritoriji Užičke Republike i sticali prva, veoma značajna i dragocena iskustva. Uz saradnju i aktivnost Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije, dragocenu pomoć i podršku narodnooslobodilačkim odborima Užičke Republike davali su lično drugovi Tito i Kardelj i drugi članovi Politbiroa CK SKJ. Iz tog, neosporno intenzivnog i široko zasnovanog rada, izvlačena su prva iskustva i pouke za rad i organizaciju novih organa narodne vlasti u drugim pokrajinama Jugoslavije o čemu drug Kardelj kaže: »... odluke narodnooslobodilačkog odbora u Užicu takođe su razmatrane i usaglašavane u CK i posle toga sate u druge krajeve Jugoslavije da bi poslužile kao osnova za izgrađivanje metoda rada i organizacije nove, narodne vlasti«. Drug Kardelj, takođe, kaže: »Može se reći da je u Užicu tada bila postavljena principijelna a i konkretna osnova za izgradnju celokupnog našeg budućeg političkog sistema«. ¹¹ U stvari, jezgro i začetak svega što smo razvijali i što danas dalje razvijamo sistemom samoupravljanja, i na njemu zasnovanom delegatskom sistemu,

nalazi se u narodnooslobodilačkim odborima. Ti odbori su klica našeg sadašnjeg delegatskog sistema. Jer na bazi tih narodnooslobodilačkih odbora... razvio se kasnije ceo sistem nove vlasti u Jugoslaviji».¹²

Na teritoriji Uzičke Republike, CK KPJ i lično drug Tito davali su poseban podstrek i pružali pomoć u razvijanju partijskog rada, u organizovanju političkog rada u narodu, razvijanju kultumo-prosvetnog, propagandnog i drugog društvenog života. Odmah po oslobođenju Užica preduzete su mere da se organizaciono učvrste postojeće partijske ćelije i formiraju nove. Na osnovu stava Politbiroa CK KPJ, odmah po dolasku druga Tita u Užice, u Komunističku partiju su primljeni novi članovi, pretežno iz redova radnika i omladinaca, članova SKOJ-a, a naročito onih koji su od prvih dana ustanka stupili u partizanske odrede i na delu dokazali hrabrost u borbi i odanost pokretu, kao i onih koji su svojim radom u pozadini pokazali umešnost u organizovanju masa i privrženost narodnooslobodilačkoj borbi. Najveći broj novih članova primljen je u toku oktobra i novembra, tako da je u svakoj četi formirana partijska ćelija, a povećan je i broj partijskih organizacija u gradovima i selima. Pokazalo se da su ti omladinci, novi članovi KPJ, pretežno od osamnaest do dvadeset pet godina, ono snažno i osnovno jezgro iz kojeg je regrutovan kadar za komande četa, štabove bataljona i brigada prilikom formiranja proleter-skih brigada, a u periodu daljeg narastanja narodnooslobodilačke borbe u toku 1943. godine i za više štabove. Time se potvrdila ispravnost Titove odluke o širem prijemu omladinaca, proverenih boraca, u KPJ.

Ukupna aktivnost Partije, njeno organizaciono učvršćenje i brojni porast izraženi su u održavanju Prve okružne konferencije Komunističke partije za okrug užički na oslobođenoj teritoriji, početkom novembra. Iz članka objavljenog u »Borbi«, 8. novembra, vidi se da su prisustvovala 43 delegata, izabrana na frontu i u pozadini iz redova radnika, seljaka, omladine i žena. »Konferencija je konstatovala velike uspehe u dosadašnjem radu partijske organizacije«, »da su najhrabriji i najdisciplinovaniji borci za slobodu i nezavisnost naše otadžbine bili članovi naše Partije« i »da će jedinstvo svih političkih i patriotskih snaga biti iskovano na volji i težnji čitavog našeg naroda«. Ali konferencija je »uočila i nedostatke, slabosti i pogreške«, zbog čega je »nužno napraviti snažan zamah, kako u organizacionom učvršćenju, tako i u političko-ideološkom uzdizanju partijskog kadra«. I dalje, kako se naglašava u pomenutom članku, »najslabija tačka dosadašnjeg rada bilo je selo i partizansko¹³-politički rad na selu«. Iz ovih nekoliko navedenih stavova vidi se sa kakvom je oštrinom i komunističkom samokritikom sagledavan sopstveni rad, iako su bili izvanredni uspesi i rezultati koje je organizacija postizala. To je bilo i tako je ostalo tokom čitavog rata Titovo vaspitanje članova Komunističke partije Jugoslavije. U članku »Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi«, koji je objavljen u »Borbi«, 7. novembra 1941. drug Tito naglašava: »Članovi Komunističke partije i komunističke omladine Jugoslavije moraju biti uvijek tamo gdje je najteže, moraju pokazati drugima primjer discipline, drugarstva, samozrtvovanja i hrabrosti«. Ovaj politički stav bio je u toku celog oslobodilačkog rata osnovno merilo vrednosti svakog člana KPJ.

Uporedo sa radom u Partiji, veliki broj omladinaca — boraca primljen je u Savez komunističke omladine Jugoslavije. Sem toga, formirani su novi aktivni po selima, naseljima i u svakoj partizanskoj četi. Svestranoj aktivnosti omladine bila je posvećena posebna pažnja Partije i SKOJ-a. Tako je, na primer, u Užicu formirana omladinska radna brigada radi prikupljanja letine u Dobrunu, a u čačanskom okrugu, grupe omladinaca su organizovano obavljale poljske radove na imanjima partizana koji su se borili na frontu kod Kraljeva. Bili su to prvi začeci budućih omladinskih radnih brigada.

Radilo se na političkom okupljanju i usmeravanju svih progresivno orijentisanih omladinaca, privrženih borbi protiv okupatora. Radi toga je i organizovan Srpski narodnooslobodilački omladinski savez. On je osnovan, zapravo, na mitingu omladine u Užicu, 17. oktobra. Na mitingu je izabran Okružni odbor Saveza za okrug užički, koji je zadužen tu, na licu mesta, da odmah pristupi formiranju organizacija Saveza u svim srezovima, gradovima i selima na slobodnoj teritoriji. To je bio još jedan krupan doprinos ujedinjavanju svih snaga u borbi protiv okupatora, učvrš-

ćenju jedinstva svih mladih ljudi i daljem zbijanju redova omladine u narodnooslobodilačkom pokretu.

Realizujući stavove Partije, užička partijska organizacija uporno je radila na stvaranju narodnog fronta svih demokratskih i progresivno nastrojenih ljudi i u tom cilju vodila pregovore sa lokalnim predstavnicima predratnih političkih partija. Međutim, zbog očiglednih rezervi jednog broja lokalnih građanskih političara prema narodnooslobodilačkom pokretu i prikrivenih, no ipak jasnih njihovih naklonosti prema izdajničkom četničkom pokretu, do takvog sporazuma sa njima u Užicu nije moglo doći. Čačanska partijska organizacija, na zboru, 18. novembra 1941. godine, sa uspehom je obrazovala Narodni front od pripadnika Radikalne, Demokratske, Zemljoradničke stranke i Komunističke partije. Do sličnog sporazuma došlo je i između okružnih komiteta Komunističke partije za kragujevački okrug i Narodne seljačke stranke (bivše zemljoradničke levice). Uprkos svim teškoćama, ideja KPJ o stvaranju jedinstvenog fronta svih progresivnih i demokratskih snaga u borbi protiv okupatora nalazila je svoje pogodno tle i u vreme Užičke Republike.

U Užičkoj Republici Komunistička partija Jugoslavije razvila je široku i snažnu propagandu. Za vreme Užičke Republike izašlo je iz štampe devetnaest brojeva »Borbe«, prvi put posle dugog niza godina legalno, kao organa Komunističke partije Jugoslavije; 3 broja Biltena Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, 3 broja Omladinske borbe kao organa SKOJ-a, zatim štampano je 15 redovnih i 2 vanredna izdanja lista »Vesti«, organa Štaba Užičkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, i u više hiljada primeraka znatan broj proglasa CK KPJ, Vrhovnog štaba, Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije, Užičkog odreda i Okružnog komiteta KPJ, Gradskog narodnooslobodilačkog odbora i drugih; štampani su, takođe, prigodni plakati (jedan od njih sa parolom »Pazi, petokolonaš vreba!« — rad likovnog umetnika Piva Karamatijevića). U neobično razvijenoj izdavačkoj delatnosti za ondašnje prilike, počela se štampati »Istorija SKP (b)«, ali, zbog naleta okupatora, štampanje nije završeno. Svi listovi, proglasi i drugi propagandni materijal CK KPJ i Vrhovnog štaba rasturani su na celju slobodnoj teritoriji, a prenošeni su i u druge krajeve Jugoslavije, gotovo redovno u Bosnu, Crnu Goru i Sandžak.

U Užicu je osnovana i počela rad, 12. novembra, radio-stanica. Ona je radila na kratkim talasima, svakog dana od 21 čas. To je bio još jedan kanal narodnooslobodilačkog pokreta preko čijih je talasa svet mogao da sazna pravu istinu o tome ko vodi borbu u Jugoslaviji protiv okupatora, jer u to vreme, pod uticajem jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu, nadaleko su širene laži u svetu da se narodnooslobodilačka borba u Jugoslaviji vodi pod rukovodstvom pukovnika Draže Mihajlovića, kome su pripisivani svi uspesi narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Tako je čak i moskovski radio javio, početkom novembra, o borbama u Srbiji protiv Nemaca i o Draži Mihajloviću kao vodi svih snaga otpora. Drug Tito je 25. novembra, preko ilegalne radio-stanice u Zagrebu, poslao telegram u Moskvu u kome je detaljno izneo ko vodi borbu protiv Nemaca u Jugoslaviji i objasnio ko je izdajnik Draža Mihajlović. No, i pored toga, istina o borbi naroda Jugoslavije još dugo nije mogla da prodre u svet, jer je, po svemu sudeći, takvo prikazivanje razvoja borbe u Jugoslaviji odgovaralo tadašnjim interesima i potrebama pojedinih Saveznika.

Eto, to je nekoliko važnih fragmenata iz života i rada Užičke Republike kao i događaja iz tog perioda borbe. U centru događaja i svih zbivanja vezanih za Užičku Republiku bilo je delovanje CK KPJ i Vrhovnog štaba. Sve važno što se događalo u njoj i u vezi s njom neposredno je vezano za ličnost druga Tita i, upravo, to i daje poseban značaj Užičkoj Republici.

Drug Tito je u više prilika ocenio značaj pojedinih događaja iz perioda Užičke Republike, i više puta isticao: »ja sam ponosan što smo baš ovdje, u Užicu, udarili prve temelje ne samo snažnom razvoju narodnooslobodilačke vojske, već i našoj narodnoj vlasti«;¹⁴ »... ja sam veoma ponosan na Užice«.¹⁵

Titov ponos na rezultate narodnooslobodilačke borbe iz periodu Užičke Republike proizilazi iz potvrde o ispravnosti orijentacije KPJ na ustanak i same odluke o ustanku, koja je doneta 4. jula 1941. godine; potvrde njegovog uverenja da se naši narodi ne mogu pokoriti ni onda kada su silom okupirani. Drug Tito je to sam lepo J jezgrovito rekao: »Jedan mali narod Jugoslavije, narod Srbije, našao je tada sam

sebe".¹⁴ Ponos druga Tita na taj period proizilazi iz prvih uspeha oslobodilačke borbe i revolucije, i rađanja nove narodne vlasti, kao i otvaranja perspektive za pobjedu ideji kojima je posvetio ceo svoj život. Za nas, njegove savremenike i saborce, Titov ponts na period Užičke Republike izražava se u našem poštovanju i divljenju izuzetnoj ličnosti druga Tita i njegovom delu. Za sve jugoslovenske narode i narodnosti to je period rađanja iz nedara nikad nepokorenog naroda, istinskog stratega revolucije, istinskog borca za slobodu, samostalnost i bolji život svog naroda. U Titovoj strasnoj revoluciji sakupile su se najplemenitije i najbolje, vekovima nagomilane i sakolene na koleno prenošene želje i težnje za slobodom, samostalnošću i ravno-pramošću svih jugoslovenskih naroda i narodnosti, sve najprogresivnije težnje radničke klase i radnih ljudi naše zemlje. Te želje i težnje u njemu su se ispoljile i preko njega se vojno i politički osmislile i izrazile.

Proslavljajući jubileje druga Tita, njegov osamdeset peti rođendan i četrdeset godina od dolaska na čelo KPJ, mi u stvari proslavljamo i sve ostvarene uspehe i potale naših naroda i narodnosti pod njegovim rukovodstvom, a u tome i jedan vrenenski kratak ali značajan period velikih uspeha narodnooslobodilačke borbe ostviren na tlu Užičke Republike.

N A P O M E N E

¹ Josip Broz Tito, Govori i članci, knjiga VI, Naprijed, Zagreb, 1959. god, str. 15«.

² Borba, 9. maj 1972. god.

³ Borba, 9. maj 1972. god.

⁴ Borba, 9. maj 1972. god.

⁵ Borba, 9. maj 1972. god.

⁶ Josip Broz Tito, Govori i članci, knjiga II, Naprijed, Zagreb, 1959. god, str. 243.

⁷ Vesti, 24. septembar 1966. god.

⁸ u selu Dulenu, kod Kragujevca, održano je 16. septembra savetovanje Glavnog štaba NOP odreda Srbije sa komandantima partizanskih odreda zapadne i centralne Srbije, na kojem su određeni zadaci za sprovođenje odluke druga Tita o stvaranju Jedinstvene slobodne teritorije. Tom prilikom, pored ostalog, odlučeno je da se u sastavu odreda formiraju bataljoni. Prvi bataljoni formirani su u Prvom šumadijskom, Podrinjskom, Valjevskom i Posavskom NOP odredu.

⁹ Josip Broz Tito, Govori i članci, knjiga II, Naprijed, Zagreb, 1959. god., strana 214.

¹⁰ Josip Broz Tito, Govori i članci, knjiga XV, Naprijed, Zagreb, 1962. god., str. 45.

¹¹ Sećanja druga Edvarda Kardelja na 1941. godinu u Užicu, Vesti, 24. septembar 1956. god.

¹² Intervju druga Edvarda Kardelja Borbi, 28, 29, i 30. novembra 1976. god.

* Trebalo bi umesto reči »partizansko« da stoji reč »partijsko«. Verovatno se radi o Stamparskoj grešci.

¹³ Josip Broz Tito, Govori i članci, knjiga XV, Naprijed, Zagreb, 1962. god., strana 44.

¹⁴ Vesti, 7. VI 1974. god.

¹⁵ Josip Broz Tito, Govori i članci, knjiga VI, Naprijed, Zagreb, 1959. god., str. 156—157.

Dr TODOR STOJKOV

ZAOŠTRAVANJE DRUSTVENO-POLITICKE KRIZE U JUGOSLAVIJI 1929 — 1941

Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (od oktobra 1929. Kraljevina Jugoslavija)¹ trebalo je po ugledu na sile Antante, pobjednice u prvom svjetskom ratu, da bude ustavna i parlamentarna država, kao što je to trebalo da budu i ostale novoobrazovane nezavisne zemlje, tzv. države nasljednice nastale na razvalinama Habzburške monarhije koja je u historiji zaslužila epitet tamnice naroda. Ispostavilo se, međutim, da, izuzimajući Čehoslovačku sa više snažnih urbanih centara, ni jedna od ovih država nije sačuvala ustavno-parlamentarne sisteme. Pre ili kasnije njihovo unutrašnje političko uređenje transformisalo se u ovakvu ili onakvu varijantu građanske diktature. Tako je bilo i sa Poljskom i Mađarskom i sa Kraljevinom SHS, a veoma slično i sa Rumunijom, Bugarskom i Grčkom, koje su postojale od ranije, a iz rata izašle sa manje ili više modifikovanim granicama, zavisno od toga za koji su se od zaraćenih tabora opredelili i njihovi vladajući vrhovi. Nije, svakako, slučajno što su sve to bile pretežno agrarne, i to zaostale agrarne zemlje, neka vrsta periferije industrijski razvijenih zemalja ondašnje Evrope.

Agrarne reforme, ukoliko su uopšte i bile sprovedene, sprovedene su nedosledno. Veleposed nije radikalno likvidiran u korist srednjih i nižih slojeva agrarnog stanovništva. Brojni srednji i sitan posed bio je neprekidno izložen još većem usitnjavanju. Nerazvijena industrija u kojoj je, po pravilu, gazdovao strani kapital, nije bila u stanju da apsorbuje suvišnu radnu snagu sa sela. Agrarna prenaseljenost, uprkos agrotehničke zaostalosti, postajala je svuda preteći i socijalni i politički problem. Vodstva mnogobrojnih građanskih političkih stranaka u borbi za vlast ističu primamljive socijalne programe, ali ovi, po pravilu, ostaju mrtvo slovo na hartiji. U takvim okolnostima sužava se socijalno-politička osnovica vodstava građanskih stranaka. Drugim rečima, proces njihovog diskreditovanja van je u širokim narodnim slojevima bio je neizbežan. Pred pretećim socijalnim potresima odozdo građanski parlamentarizam pokazuje svoju slabu zaštitu društveno-ekonomskog poretka. U sukobima političkih stranaka i parlamentarnih grupa arbitriraju najkonzervativnije društvene snage, grupe i pojedinci iz vojnih i civilnih vrhova. Zavode se režimi diktatura oličeni u monarsima, generalima i si. koji su, po svom autokratskom karakteru i odnosu prema komunističkom pokretu i naprednim snagama uopšte, ličili i inspirisali se na političkim sistemima i primerima fašističke Italije i nacističke Nemačke. Kako su se međunarodni odnosi u Evropi tridesetih godina sve više komplikovali, a totalitarni režimi, zahvaljujući dobrim delom neslozi ili popustljivosti zapadnih velesila, bivali sve nasrtljiviji, tako je reakcionarna manjina u većini država jugoistočne Evrope — protiv otpora demokratskih snaga i jačanja narodnofrontovskih opredeljenja čija su jezgra činili komunisti — svoje pozicije sve otvorenije branila traženjem uporišta, i vezivanjem za osovinske sile. Pretvaranje sopstvene zemlje u poligon svestrane ekonomske eksploatacije i političke dominacije tih sila bila je cena koja je za to plaćena. Zbog toga su ti krugovi morali sa istorijske pozornice otići ponevši na sebi pečat nacionalne izdaje.

*
*   *
*

Kraljevina SHS, kako smo već napomenuli, pošla je, ali zakratko, stazama ■ustavnog i građanskog parlamentarizma i demokratije. Njeno stvaranje doživljeno je u širokim narodnim slojevima kao velika istorijska prekretnica i istovremeno podstaklo nade da su sada otvoreni putevi za nacionalne slobode, ravnopravnost i socijalne zahvate na šta se tako dugo i bezuspešno pod tuđinskom vlašću čekalo. •Od prvobitnih očekivanja i oduševljenja zbog stvaranja prve zajedničke jugoslovenske države do razočarenja u socijalni i politički poredak koji je zaveden nije, međutim, prošlo mnogo vremena. Dvor i vladajući krugovi oko dvora, koristeći zasluge Srbije u prvom svetskom ratu, podržani od delova građanskih vrhova iz drugih jugoslovenskih zemalja, prvo su isforsirali akt o ujedinjenju 1. decembra 1918, a potom 1921. poznati Vidovdanski ustav koji je ignorisao višenacionalni sastav •države i, shodno tome, bilo kakav oblik složene državne organizacije, sankcionišući državni i nacionalni unitarizam i centralizam. Na taj je način legalizovana politička hegemonija građanskih vrhova Srbije, na čelu sa monarhijom koja je pomenutim ustavom dobila takva ovlašćenja da je parlamentarni poredak već na samom startu bio okrnjen. Ubrzo je dobio još jedan ozbiljan udarac.

Vladajući krugovi Kraljevine SHS bili su u danima stvaranja zajedničke države suočeni sa veoma komplikovanim kako spoljnopolitičkim tako i unutarnjim okolnostima. Čitav niz socijalnih zahteva i revolucionarnih akcija radnih masa izazvale su u prvom redu ekonomsko-socijalne prilike na domaćem tlu, nasleđeni problemi koji su još više izazvani posledicama dugog iscrpljujućeg rata, a u znatnoj meri bili su inspirisani i spoljnim uticajima. Tu se, pre svega, radi o primeru oktobarske socijalističke revolucije i revolucionarnog poduhvata narodnih masa u susednoj Mađarskoj.

Ujedinjenje jugoslovenskih zemalja u jednu državnu organizaciju okupilo je i najveći deo jugoslovenskih socijalista u jedinstvenu Radničku partiju. Poneto širokim revolucionarnim previranjima u zemlji te strujanjima i zbivanjima spolja, njeno vodstvo opredelilo se za komunistička uverenja i učlanilo Partiju u Treću internacionalu. Ali dug se morao platiti prošlosti. Većina vodećih ljudi te nove Komunističke partije formiranih u uslovima, shvatanjima i dejstvima Druge internacionale, teško se snalazila u novim okolnostima. Diferencijacije, kolebanja, neshvatanje revolucionarnih potencijala, zatim nacionalnog kompleksa i, s tim u vezi, odgovarajućih rešenja za unutrašnje političko uređenje države, izgleda da se nisu mogli naprećac prevazići.

Za intenzitet socijalnih previranja i putokaz socijalno-političkih stremljenja ■širokih narodnih slojeva svakako je zanimljiva činjenica da se i na opštinskim izborima, i potom izborima za Ustavotvornu skupštinu, opredelio toliki broj birača za kandidate takoreći tek obrazovane KPJ. Ali to nije bio samo znak popularnosti komunista i opredeljenja za njihove ideje. To je, istovremeno, bila i velika opomena i uzročnik pojačanog straha u vladajućim krugovima od »crvene opasnosti«.

U prvo vreme još nekonsolidovan državni aparat nije bio u stanju da rigorozno suzbije pritisak odozdo. Osim toga, aktivnost vladajućih krugova bila je tada u znatnoj meri usmerena na međunarodno priznanje nove države, obezbeđenje što povoljnijih granica, na sakupljanje potrebne većine u Ustavotvornoj skupštini za projekat unitarističkog i centralističkog ustava. Od samog početka u tom pogledu nije bilo sloge u građanskim vrhovima. Otpor je dolazio sa raznih Btrana, a naročito od vodstva Hrvatske seljačke stranke koja je u borbi oko podele vlasti — što se kasnije u dva maha pokazalo, odupirući se »hegemoniji Beograda« — sakupljala poene u redovima hrvatskog stanovništva i izrastala u najjaču političku stranku na tlu Hrvatske. Treba takođe pomenuti da u vladajućim vrhovima nije bilo pune saglasnosti u pogledu postupka prema nezadovoljstvu i zahtevima radnih masa. Nije reč o razlici u principu, nego u taktici. Naime, svi su bili protiv »boljševizacije« naroda, ali dok su konzervativni političari bili za to da se svom snagom državnog aparata udari po revolucionarnom pokretu, dotle su oni, liberalnije orijentisani, smatrali da će se veći uspeh postići taktikom polovičnih ustupaka i reformi.

Pod snažnim pritiskom odozdo — što je izgledalo kao da seoska i gradska sirotinja uzima rešenje svog socijalnog statusa u sopstvene ruke — započeta je agrarna reforma (koja, uzgred budi rečeno, nije nikad dosledno sprovedena), SRPJ (k), odnosno KPJ priznata kao legalna politička stranka, na brzinu su preduzete mere u korist najamnih radnika. No, dok se time računalo na ublažavanje revolucionarne oštine, u građanskim političkim krugovima pravljani su projekti zakona o zaštiti države, kada još niko nije ni znao da će omladinci, komunisti, atakovati na ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića. Neuspeli atentat Spasoja Stejića na regenta Aleksandra i ubistvo Milorada Draškovića od strane omladinaca, ogorčenih na starije vođe zbog njihove neodlučnosti i popustljivosti povodom vladine uredbe — Obznane (krajem decembra 1920) protiv komunističkog pokreta, bili su tim krugovima zgodan povod da od projekta naprave 1921. godine zakon koji je oterao KPJ u ilegalnost, a većinu njenih poslanika i rukovodilaca u zatvor. Revolucionarni pokret koji je odavao utisak snažnog i masovnog, pod opštim naletom državnog aparata relativno lako je razbijen i prinuđen na def anzi vu. Dve do tada izražene alternative kod partijskih aktivista, u stvari dva ekstrema — insistiranje na metodama parlamentarne borbe i druga krajnost — individualni teror, promašile su. Prva krajnost je izazvala drugu, tako da nova, adekvatnija rešenja, nisu uspela da se afirmišu. Nije mnogo vredelo što je u to vreme Partija u svojoj međuratnoj istoriji imala najveći broj članova. To vodstvo niti je bilo, niti je moglo biti dovoljno kompaktno, a takođe ni članstvo. Mešale su se još stare i nove navike, stara i nova shvatanja. Rezultat je poznat. Na ovoj distanci nama je, u svakom slučaju, lakše da tu stvarnost razmatramo i komentarišemo, nego što je bilo ondašnjem rukovodstvu KPJ da se u njoj snalazi i donosi odluke. Čini se da smo najbliži istorijskoj istini ako ponovimo konstataciju izrečenu još na V kongresu KPJ da je to bilo detinjsko doba KPJ.

Odstranjenjem KPJ sa legalne političke pozornice olakšan je položaj građanskih političkih stranaka. Ali se na taj način obelodanilo da vodstva tih stranaka nisu u stanju, sem grubom silom, da onemogućuju jačanje revolucionarnog pokreta i KPJ. Osim toga, zabranom jedne političke stranke koja je javno delovala i izbacivanjem njenih legalno izabраниh poslanika iz Narodne skupštine, vođe građanskih stranaka pogazili su same principe demokratije i parlamentarizma u šta su se inače često zaklinjali. Time su oni sami znatno potkopali parlamentarizam i ohrabрили двор 1 najkonzervativnije snage oko dvora da, kad im je bilo potrebno, dokrajče i parlamentarizam i stranačko-politički život u zemlji u korist režima diktature. Na primedbe šefova stranaka, posle državnog udara 6. januara 1929, da nije dobro što je eliminisao parlament i zabranio političke stranke, kralj Aleksandar im je odgovorio da se sete kako su oni slično uradili 1921. sa KPJ i njenim poslanicima.

Vodeći krugovi građanskih političkih stranaka nisu uspeli da iskoriste svoju šansu posle zabrane KPJ. Čepanja i drobljenja od vrha do same socijalno-političke osnovice doživljavale su sve građanske stranke već u ustavno-parlamentarnom periodu, tj. do uvođenja šestojanuarske diktature, ali se taj proces najosetnije izrazio kod onih stranaka čija su vodstva ostvarivala ili, tačnije rečeno, nastojala da ostvare svoj uticaj u srpskom stanovništvu i bila u pomenutom periodu ili sama (kao, na primer, Radikalna stranka) ili u koaliciji sa drugim strankama, najčešće na vlasti. Ta vodstva su, kao što je kasniji bio slučaj sa vrhovima šestojanuarske diktature, morala najpre i najviše navući na sebe odijum širokih narodnih masa, jer niti su potvrdila sposobnost da konsoliduju političke prilike u zemlji, niti pokazala uspeh u poboljšanju ekonomsko-socijalnog položaja srednjih i nižih slojeva u gradu i selu. Zabavljena, gotovo zakrvljena neprekidno oko pitanja unutrašnjepolitičkog uređenja države — da li narodno i državno jedinstvo (unitarizam i centralizam) ili neka vrsta složene državne organizacije (dualizam, federalizam ili nešto treće) iza čega je u stvari stajala težnja da se produži politička hegemonija građanskih vrhova Srbije, odnosno da se ona razgradi i pristupi podeli vlasti s vodećim krugovima najbrojnije političke stranke u Hrvatskoj, HSS-om, vodstva građanskih stranaka do krajnje mere zapostavljala su akutne socijalne teškoće. Socijalni programi bili su interesantni samo kao obećanja u izbornim borbama da bi se na njih potom zaboravilo do novih izbora. Stvaranje i razgrađivanje stranačkih blokova i vladavinskih koalicija bilo je stalno na dnevnom redu, pri čemu su se stranačka vodstva u borbi za

parcijalne interese međusobno veoma neprijateljski doživljavala, cepajući se i unutar pojedinih vodstava bez obzira da li su na vlasti ili ne. To je još više trovalo stranačko-parlamentarni život, a podsticano je neprekidno i od reakcionarnih snaga u dvoru i oko dvora — od zagovornika režima jake ruke koja će, kako se govorilo i u njihovim glasilima pisalo, onemogućiti stranačku oligarhiju i već jednom zavesti red u zemlji. Rukovođena svojim uskogrudim interesima, gotovo sva vodstva značajnijih građanskih stranaka podlegala su ovim uticajima, što je još više unosilo strasti i konfuzije u stranačko-parlamentarne odnose. U takvim okolnostima morala se sužavati socijalno-politička osnovica tih vodstava. Ona su gubila poverenje odozdo. Problem je utoliko kompleksniji što su na taj način proigrane ne samo šanse vodstava političkih stranaka da nose politički život u zemlji, već je preko njihovog diskreditovanja u narodu, diskreditovan sam princip građanskog parlamentarizma i ustavnosti i otvoren put monarhodiktaturi.

Komuistička partija Jugoslavije, kao što je poznato, nije bila u stanju da znatnije deluje na društveno-politička zbivanja i socijalno-politička rešenja u zemlji. Do koje mere su stranačka vodstva u Srbiji izgubila podlogu i poverenje siromašnijih slojeva može, pored ostalog, da posluži primer tzv. vanstranačkih zborova seljaka-dužnika. Rešenje tog akutnog socijalnog problema sela tražilo se već 1928. godine mimo političkih stranaka i vodstava. Nije toliko bitno odakle je inicijativa dolazila za ove zborove (jer postoje hipoteze da su oni konspirativno inicirani iz dvora da bi se tako pokazala nemoć i izolovanost stranačkih prvaka), bitnija je činjenica šta se zahteva i na koji se način to zahteva.

U stegama monarhodiktature traženo je rešenje za narasle nacionalne i socijalne suprotnosti. Razočarane u stranačke vođe, narodne mase su novi režim primile bez suprotstavljanja, čak u prvi mah sa nadama. Ali diktatura koja je nastupila kao nadnacionalna, nadklasna i nadstranačka, samo je za izvesno vreme mogla da te suprotnosti priguši, pošto faktički ona drugi program nije ni imala. Parlamentarni prvaci od kojih se većina nije solidarizovala sa šestojanuarskim režimom potvrdili su i u novim okolnostima svoju nemoć. Nisu se usudili da javno osude režim pojačanog nacionalnog nivelisanja i nekontrolisane samovolje državnog aparata. Reklo bi se čak da su diktaturu primili sa olakšanjem i time još više potvrdili svoju nesposobnost da sredstvima stranačko-parlamentarnog mehanizma konsoliduju ekonomsko-socijalne i političke prilike u zemlji. Ali nije trebalo mnogo čekati pa da u istom smislu i monarhodiktatura potvrdi svoju nemoć. Ona uostalom nije, kao što smo napomenuli, ni istakla svoj ekonomsko-socijalni program. Njen se zadatak sastojao da silom guši nacionalne pokrete i da konzervira ekonomsko-socijalni poredak. Došavši kao reakcija konzervativnih krugova na krizu oko unutrašnjepolitičkog uređenja države ispod čije je površine stajala iako ne neposredna, ono potencijalna opasnost od socijalnih potresa sa nepredvidljivim posledicama, diktatura je te opasnosti približila.

Velika ekonomska kriza sa svojim razornim dejstvom, prvo u oblasti poljoprivrede a potom u svim privrednim granama, znatno je komplikovala opšte prilike, utoliko više što vladajući krugovi nisu pokazali volje da njeno dejstvo amortizuju merama u korist nižih slojeva, već obrnuto. Zbog toga je kriza oko unutrašnjepolitičkog uređenja morala prerastati u opštu socijalno-političku krizu koja je svoj epilog dobila u aprilskom slomu 1941. godine. Seljački dugovi, na primer, 1932. godine kada je kriza kulminirala, iznosili su prema zvaničnim podacima preko 7 milijardi ondašnjih dinara. Prema izveštajima banova, stanovništvo u pasivnim krajevima je bukvalno gladovalo. Socijalna beda ne samo u redovima najamnih radnika nego i kod velikog dela sitnih seljaka uzimala je zastrašujuće razmere. Tu leži, uglavnom, odgovor zbog čega ni vodstva građanskih stranaka, ni režim diktature nisu mogli u svojem delokrugu da zadrže i kontrolišu raspoloženja ne samo radničkih nego i seljačkih masa. Ono se, naprotiv, kretalo sve više ulevo orijentišući se za temeljni preobražaj socijalnog i političkog poretka u zemlji. Tu nisu mnogo pomagale analize, saznanja i čuđenja vladinih stručnjaka otkuda da seljaštvo koje po svome biću ne bi trebalo da prihvata komunistička uverenja — to ipak čini.

Kao što je već poznato, jedina politička organizacija koja je bez dvoumljenja odmah ušla u neravni okršaj sa aparatom diktature, iako u to vreme i sama organizaciono nesređena i bez dovoljno uticaja na mase zbog čega je pretrpela ogromne

gubitke, bila je KPJ. Diktatura, oslobođena otpora od strane građanskih opozicionih vadstava, sručila se svom žestinom na KPJ sa ciljem da je uništi. To je bio jedan od najtežih perioda u istoriji KPJ. Znatno broj partijskih organizacija je razbijen, deo članova rukovodstva pobijen, a jedan deo napustio je zemlju. Bitno je, međutim, da državni aparat ipak nije postigao postavljeni cilj. Ne samo da KPJ nije uništena, nego je od 1932, kao što je poznato, i pored nesmanjenih progona započeo proces njene relativno brze regeneracije. Žrtve koje je podnosila, primeri hrabrosti i upornosti u odupiranju državnoj sili, doneli su pripadnicima Partije veliki ugled u narodu. Koliko je za KPJ bio hendikep što je početkom tridesetih godina njeno rukovodstvo bilo van zemlje, slabo poznavalo prilike u zemlji, a veći deo rukovodećih ljudi formiran i zatrovan frakcijskim podelama i sukobima nakon prinudnog prelaska KPJ u ilegalnost, toliko su s druge strane u samoj zemlji, na robiji, odnosno u neposrednim akcijama rasli novi, mlađi ljudi koji su umeli da shvate svu pogubnost frakcijskih sukoba i osete politički puls širokih radničkih slojeva. Oni su sve više dobijali na značaju i uticaju kako u procesu regeneracije same KPJ i njenog oslobađanja od doktrinarstva, prevaziđenih starih šablona, tako i u radnim masama.

Najdinamičniji deo mlade generacije, školovane i druge opredeljivao se za progresivne ideje i u tom smislu aktivirao. Prvi javni masovni protest protiv režima diktature javio se iz redova studentske omladine u Beogradu, zatim u Zagrebu i Ljubljani, još krajem 1931. i početkom 1932. Vlasti najaktivnije »buntovnike« proteruju iz univerzitetskih centara u zavičajna mesta, ali oni, naišavši tamo na pogodno tlo, nastavljaju uspešno revolucionarnu delatnost, pa je to bila kao neka vrsta bumera. Pored većih radničkih središta, srednje škole, a pogotovu univerziteti postali su značajni centri gde se razvijala revolucionarna misao i aktivnost i odakle su zračile komunističke ideje. Poznati britanski javni radnik i univerzitetski profesor R. V. Seton-Votson boravio je krajem septembra i početkom oktobra 1936. u Jugoslaviji. Bio je i u Beogradu i u Zagrebu. U Zagrebu je rekao da su mu kolege u Beogradu saopštile da 80 odsto beogradskih studenata »ispoveda komunističko uverenje«. Brojka je možda preterana ako bi se pod njom podrazumevao broj članova KPJ ili SKOJ-a, ali je u svakom slučaju simptomatična za raspoloženja i opredeljenja mlade generacije. S tim u vezi može se, ne pominjući ostalo, ukazati na masovne demonstracije marta 1937. (prilikom dolaska italijanskog ministra inostranih poslova G. Cana u Beograd), aprila odnosno juna iste godine (poseta Eduarda Beneša, predsednika Čehoslovačke, odnosno fon Nojrata, ministra inostranih poslova Trećeg Rajha) decembra, takođe 1937. (prilikom boravka I. Delboza, francuskog ministra inostranih poslova). Pored talasa radničkih štrajkova, ovi i drugi slični primeri ukazuju na činjenicu da je novo rukovodstvo KPJ umelo i da deluje na novi način. Formiran je jedan široki progresivan pokret čije su jezgro i motor činili pripadnici KPJ i SKOJ-a. Uslov za to bila je sposobnost novog rukovodstva za prethodno energično i efikasno sređivanje prilika u sopstvenim redovima. Uspeh tog poduhvata je utoliko značajniji što je učinjen u ne malo kompleksnim i delikatnim unutrašnjim prilikama, kakve su bile i u međunarodnom radničkom pokretu i okolnostima međunarodnog zapleta iz kojeg se nazirao skori konflikt.

Iako je KPJ i dalje morala biti ilegalna, njeno dejstvo u raznim legalnim organizacijama bilo je javno i očigledno. Mnoge društvene organizacije koje su bile uporišta vladajućih vrhova, u godinama uoči drugog svetskog rata Ministarstvo unutrašnjih poslova bilo je prinuđeno da zabranjuje zbog »destruktivne«, tj. komunističke delatnosti. Sačuvana dokumentacija državne provenijencije upućuje na zaključak, s jedne strane, da su vladajući vrhovi bili u gotovo paničnom strahu od rastuće »boljševičke opasnosti« i, s druge, da uprkos činjenici što su organi bezbednosti bili dobro obavešteni o novim metodama delovanja KPJ, državni aparat nije više, kao ranije, bio u stanju da taj rast revolucionarnih raspoloženja i aktivnosti suzbije. Moglo bi se reći da je u društveno-političkom životu u Jugoslaviji nastajala situacija kada su se počela ispunjavati oba neophodna preduslova koji prethode korenitim socijalno-političkim preobražajima, naime, ne samo da je ideja stremila masama, nego i mase ideji. Iz onovremenih dokumenata moglo bi se citirati više podataka za ilustraciju ovoga. Ograničićemo se na samo jedan iz niza raspisa Ministarstva unutrašnjih poslova (pov. br. 38206 od 12. 8. 1937.), a sličnih je bilo i u narednim godinama. Tu se upozoravaju organi bezbednosti da pozdravljanje stisnutom levom pesnicom iznad glave uzima maha i da »biva skoro redovan pozdrav naše

omladine«. Štaviše, kaže se dalje, u Crnoj Gori seljaci tako pozdravljaju žandarme. Područnim organima se naređuje »da se ovoj pojavi koja je već primila veće razmere i koja u stvari znači jednu posebnu formu opšte komunističkog destruktivnog rada, stane na put«.

Represivna unutra, a profašistička u spoljopolitičkoj orijentaciji, politika vlade Milana Stojadinovića nije mogla biti popularna u narodu. Zbog toga je zamisao sa Jugoslovenskom radikalnom zajednicom (JRZ) morala promašiti i doživeti istu sudbinu stranke na papiru kao što je bio slučaj i sa šestoj anuarskom Jugoslovenskom nacionalnom strankom (JNS). Forsiranje JRZ na području Srbije izazvalo je nova drobljenja i dezorijentaciju u građanskim političkim organizacijama. Stojadinovićevo podražavanje Musolinija i Hitlera izazivalo je krajnje ogorčenje u narodu i doživljavano je kao vredanje narodnog demokratskog opredeljenja i slobodarskih tradicija. Britanski poslanik u Beogradu je 1938. izveštavao svoje Ministarstvo inostranih poslova da je Milan Stojadinović najomrznutiji čovek u Jugoslaviji.

Povećanje nesigurnosti u sopstvenoj zemlji imalo je za posledicu da su vladajući vrhovi u Jugoslaviji — i za vlade M. Stojadinovića i za vlade Cvetković—Maček — sve više klizili u vode Rima i Berlina pooštravajući u unutrašnjoj politici represivne mere. Otpor vodstava građanske opozicije vladinoj politici u okolnostima veoma zaoštrenih nacionalnih i socijalnih suprotnosti, nije dozeo do stremjenja i potreba širokih narodnih slojeva. To je bila aktivnost nedovoljno homogenih grupa koje su insistirale na starim stranačkim podelama i u najhitnijim pitanjima koje je postavljao sam život imale ograničen domet. Kao najveći rezultat dugih pregovaranja prvaka građanske opozicije bile su njihove zajedničke izborne liste na petomajskim izborima 1935. i izborima decembra 1938, a nešto pre toga, 1937, stvaranje tzv. Bloka narodnog sporazuma koji svojim programom nije otišao dalje od sporazuma o proceduri u rešavanju hrvatskog pitanja. Veliki odziv birača, uprkos javnog glasanja i 1935. i 1938. za zemaljsku kandidatsku listu tzv. Udružene opozicije, bio je pre svega protest birača protiv politike vladajućih vrhova, ali i znak, može se reći, blanko poverenja opozicionim vodstvima koja su na izbore išla bez zajedničkog programa. To poverenje ona, međutim, nisu bila sposobna da opravdaju, pa ga nisu mogla ni održati. Što se tiče posledica jednih i drugih izbora, za vladajuće vrhove interesantno je da su oba predsednika vlade (Boško Jevtić 1935. i Milan Stojadinović početkom 1939) posle »sjajnih izbornih pobeda« bili smenjeni sa svojih položaja od strane prvog namesnika — kneza Pavla. Te i takve smene spadale su u okvir taktike, koju inače nije on izmislio, da će promenom ličnosti na istaknutim položajima, sve nabolje krenuti.

Svojom ograničenošću i isključivošću, kao i strahom od pokreta odozdo, od socijalnih nemira koji mogu udariti i u same temelje društveno-ekonomskog poretka, građanska opoziciona vodstva su u stvari produžavala život reakcionarnih režima, a s druge strane sama se izolovala od narodnog pokreta koji se elementarnom snagom, pod vodstvom KPJ, formirao i pored njihovog odupiranja. Zborovi Udružene opozicije, počev od poznatog kragujevačkog zbora avgusta 1935. pa nadalje, pretvarali su se u zborove antifašističkog narodnog fronta. Na njima su dominirali zahtevi iz političkog i socijalnog programa koji je isticala KPJ: prevazilaženje starih stranačkih međa i podela, nacionalna ravnopravnost i unutrašnjepolitičko preuređenje države, odbrana nezavisnosti zemlje od preteće fašističke agresije, puna demokratizacija političkog života, temeljne socijalne reforme u korist radnih slojeva, diplomatsko priznanje i savez sa SSSR-om. Sve to ukazivalo je na činjenicu da narodne mase nisu više očekivale rešenje svojih problema i težnji ni od poludiktatorskog režima niti su imale mnogo poverenja u građanska opoziciona vodstva. Slabo je više vredela propaganda vladajućih krugova pa i većine lidera građanske opozicije o KPJ kao stranoj agenturi ili o komunističkim idejama kao o isključivo importovanoj robi. Širina i dubina narodnofrontovskog pokreta koji su organizovali i vodili komunisti govorila je drukčije.

Pomeranja koja su se u društveno-političkom životu u Jugoslaviji zbila u godinama uoči drugog svetskog rata u korist progresivnih snaga, ispoljavala su se u jačanju levih krila u građanskom političkom taboru. Njihova pojava i pogotovo jačanje njihovih pozicija u narodu bilo je u stvari zasnovano na distanciranju prvaka te građanske levice od odbojnog stava opozicionih vođa prema antifašističkom narod-

nom frontu i saradnji sa KPJ, na njihovom zalaganju za demokratske reforme i odbranu nezavisnosti zemlje, dakle, na zahtevima istim, odnosno bliskim onima koje je isticala KPJ.

Uoči 25. i 27. marta 1941. osnovne društveno-političke diferencijacije su već izvršene. U formiranoj političkoj klimi malo je bilo izgleda da pristupanje jugoslovenske vlade Trojnom paktu ostane na trenutnim nepovoljnim komentarima u narodu. (»Svako čudo za tri dana« — kako je odgovorio Dragiša Cvetković, po povratku iz Beča na beogradskoj železničkoj stanici šefu policije kad mu je ovaj referisao da je odjek u narodu veoma loš). Jasno je stoga zbog čega su izvršioци prevrata u noći 27. marta mogli računati da će njihova akcija uspeti. Ali se s druge strane isto tako pokazalo da baš zbog političkog raspoloženja i stremljenja narodnih masa taj čin se nije mogao zaustaviti na međama koje su mu njegovi organizatori i izvršioци želeli da postave. I 25. i 27. mart 1941, svaki na svoj način, vrlo reljefno su pokazali odnarođenost i dotrajalost jednog društveno-političkog sistema, kao i to da je KPJ za relativno kratko vreme obavila veliki zadatak pripremanja i predvođenja širokog narodnog pokreta u sudbonosne okršaje i istorijsku prekretnicu koja je već počinjala. Istorija je i ovog puta potvrdila istinu da za kretanje jednog društva napred, za korenite socijalno-političke prekretnice nije bitna cifarska veličina jedne organizovane društveno-političke snage, već činjenica koliko je ona objektivno spoznala datu stvarnost i tendencije društvenog razvitka, u kolikoj je meri stvarni reprezentant interesa širokih narodnih slojeva, sa kolikom sposobnošću je u stanju da već otvorene procese, u datim okolnostima, podstiče i mogućnosti pretvara u novu stvarnost.

Po sebi se razume da je ovaj tekst daleko od pretenzije da pruži iscrpniju sliku društveno-političkih zbivanja i odnosa u razdoblju o kome je reč. Učinjen je samo jedan pokušaj da se na ograničenom prostoru i u najopštijim crtama da prilog proučavanju istorijskih pretpostavki onih zbivanja i procesa koji su pod vodstvom KPJ usledili posle aprilskog rata 1941, okupacije i komadanja Jugoslavije.

Dr MIROLJUB VASIC

SKOJ I ODBRANA ZEMLJE POSLE IZBIJANJA II SVETSKOG RATA (1939—1941)

U vreme napada fašističkih država na Jugoslaviju, aprila 1941. godine, Savez komunističke omladine Jugoslavije a time i revolucionarno-demokratski omladinski pokret imali su već dosta značajno iskustvo u borbi protiv pojačane fašističke opasnosti koja je u periodu od 1938. otvoreno ugrožavala slobodu i nezavisnost naroda i narodnosti Jugoslavije.

O odbrani ugrožene nezavisnosti i slobode Jugoslavije, jednom od najznačajnijih pitanja političke platforme KPJ i SKOJ-a i njihove borbe za mase u godinama uoči napada fašističkih država na Jugoslaviju, postoje jasno izražena dva perioda: prvi obuhvata vreme od anšlusa Austrije do sklapanja sporazuma o nenapadnju između Sovjetskog Saveza i Hitlerove Nemačke (mart 1938. — avgust 1939), a drugi od izbijanja II svetskog rata do napada na Jugoslaviju (septembar 1939. — april 1941).

U prvom periodu, a to je vreme kada je naglo porasla opasnost od fašističke agresije, borba za odbranu slobode i nezavisnosti Jugoslavije postoji akciona parola KPJ i SKOJ-a. U vreme anšlusa Austrije od strane Trećeg Rajha (mart 1938), kada je rukovodstvo KPJ, s Titom na čelu, zauzelo nedvosmislen i odlučan stav da »Hitlerov i Musolinijev fašizam znači rat«, da su »sloboda i nezavisnost naroda Jugoslavije, pa i sam opstanak Jugoslavije ugroženi« i upućen poziv svima »kojima je draga sloboda i demokratija« da zbiju svoje redove i pripremaju se za otpor fašističkim zavojevačima,¹ a potom posle Minhenske kapitulacije velikih sila (septembar 1938) i okupacije Čehoslovačke (mart 1939) kada je CK KPJ ponovo upozorio sve demokratske snage: »tragedija čehoslovačkih naroda nas poziva da budemo budni pred opasnošću koja nam pretil... ,na redu je Jugoslavija«,² KPJ i SKOJ razvijaju široku političku aktivnost objašnjavajući narodu da je to samo početak osvajanja fašističkih država i da je Jugoslavija neposredno ugrožena.

Zahvaljujući u prvom redu aktivnosti mladih komunista, omladinski pokret postiže u tom periodu masovnost i postaje značajan politički faktor u zemlji. SKOJ tada ističe parolu »branićemo zemlju« i razvija široku aktivnost na okupljanju svih omladinskih snaga za odbranu nacionalne nezavisnosti, za podizanje borbenog i patriotskog duha u narodu i njegove vere da se može odbraniti sloboda i nezavisnost zemlje sopstvenim snagama. SKOJ takođe postaje inicijator i organizator stvaranja bataljona odbrane i vojne obuke omladine. Zalažući se za odbranu slobode i nezavisnosti zemlje i naroda i radeći da spremno dočeka dane kada će slobodu svoga naroda i nezavisnost zemlje morati da brani sa oružjem u ruci, omladina je najbolje služila svojoj budućnosti.

Takva široka i intenzivna aktivnost omladine Jugoslavije, inspirisana i usmeravana od strane komunista naišla je na nerazumevanje, neodobravanje i otpor i to ne samo reakcionarnih i profašističkih snaga (kao napr. Ljotičevog »Zbora«), koje su u takvoj akciji mladih videle pripreme komunista za revoluciju, već i u redovima Socijalističke partije Jugoslavije kojoj nije bilo »jasno«, kako to da omladina koja

je, kako su to pisale »Radničke novine«, »do juče negirala sve sem svetske revolucije« sada kliče »branićemo zemlju«, odnosno šta je ideologija omladine »koja se borila za mir a sada hoće da brani zemlju«. ³ Odgovor na takva pitanja kao i svima onima koji nisu hteli ili mogli da shvate takvu aktivnost omladine dao je sekretar SKOJ-a Ivo Lola Ribar 22. IV 1939. na velikoj akademiji omladine Beograda posvećenju pripremama omladine za odbranu zemlje, sledećim rečima: »Mi smo generacija koja je okupljala svoje snage, vaspitavala se i rasla u borbi za mir među narodima... Mi smo se borili za mir koji i danas iskreno želimo i hoćemo, ali ne za mir ropstva i grobova, već za mir života i slobode, za trajan i častan mir slobodnih i nezavisnih naroda... Braniti svim sredstvima nezavisnost naše zemlje i celokupnost njenih granica, to za nas danas znači ostati dosledan našoj borbi za mir«. ⁴

Režim je sa podozrenjem gledao, a zatim počeo sve odlučnije ometati takvu aktivnost omladine, jer se ona, s jedne strane, nije uklapala u njegovu spoljnopolićku orijentaciju lojalnosti i nezameranja fašistićkim državam a i, s druge strane, jer je bio svestan da iza nje stoje komunisti koji su sve otvorenije i odlučnije pokretali narodne mase na borbu za demokratizaciju zemlje i formiranje narodne vlade sastavljene od predstavnika svih demokratskih struktura, uključujući i radnićku klasu, koja će u osloncu na SSSR raditi na pripremama zemlje da spremno doćeka sudbonosne dane koji su se priblićavali. ⁵

Ovaj period u aktivnosti SKOJ-a i revolucionarnog omladinskog pokreta o pitanju priprema omladine i naroda za odbranu zemlje završava se sklapanjem pakta o nenapadanju između SSSR i Nemaćke i izbijanjem II svetskog rata kada komunisti u Jugoslaviji kao akcionu parolu istiću borbu za »hieb, mir i slobodu« i neuvlaćenje Jugoslavije u rat. Od tada poćinje drugi period koji je predmet naše kraće analize i ocene.

Pre nego što se osvrnemo na stavove KPJ i SKOJ-a prema ta dva znaćajna događaja koja su neposredno uticala na dalji razvitak revolucionarno-demokratskog pokreta u Jugoslaviji, a time i na omladinski pokret kao sastavni nerazdvojni deo tog pokreta, smatramo da ukratko treba reći nešto o SKOJ-u i prilikama u zemlji u tom periodu.

To je vreme kada je razvoj politićkih prilika u zemlji nagoveštavao buru. Dugo išćekivani sporazum Cvetković—Maćek (26. VIII 1939) nije rešio tzv. hrvatsko pitanje, dok je jedan od znaćajnih politićkih problema Kraljevine Jugoslavije — problem unutrašnjeg (državnog) uređenja zemlje: da li nacionalni i državni unitarizam i centralizam (konceptija koja je pobedila prilikom donošenja Vidovdanskog ustava (1921) ili legalizacija stvarnosti višenacionalnog sastava države i odustajanje od unitarizma u korist složene državne organizacije — federacije, i dalje bio otvoren, čekao rešenje. Nesposobna i nespremna da rešava osnovne protivurećnosti jugoslovenskog društva, buržoazija je, kako ona na vlasti tako i ona u opoziciji, bila jedinstvena, složna i odlučna samo u gušenju revolucionarnog pokreta u zemlji.

U takvim uslovima u zemlji se produbljavala revolucionarna situacija, a široki narodni slojevi sve više pokazivali da su spremni da mimo i protiv volje režima traže izlaz iz društveno-politićke krize. Sve osnovne politićke formacije bile su na ispitu, na raskrsnici sa koje će, kako to kasniji razvitak pokazuje, oćići stranpućicom na kojoj će se nepovratno izgubiti. Jedino je KPJ shvatila znaćaj tog istorijskog trenutka i ponudila prava rešenja koja su bila sadržana u platformi ćiji su najvažniji zahtevi bili — odbrana nezavisnosti zemlje, pravo svih jugoslovenskih naroda na samoopredeljenje i ravnopravnost, demokratizacija zemlje i hitno rešavanje konkretnih ekonomskih, socijalnih i drugih problema radnih masa. Najverniji pomagać KPJ u ostvarivanju takve njene platforme i politike bio je SKOJ.

Reorganizacija SKOJ-a izvršena tokom 1937—1939, po smernicama i pod nadzorom Josipa Broza Tita, oznaćavala je poćetak nove etape u razvoju revolucionarno-demokratskog omladinskog pokreta u Jugoslaviji. Ona je bila rezultat spoznaje da se SKOJ mora osloboditi uskih, pretežno ilegalnih okvira i formi organizovanja i aktivnosti i postati široka organizacija komunistićke omladine koja se povezuje i sliva sa najširim masama omladine.

U skladu sa tom novom orijentacijom aktivnost SKOJ-a je usmerena među sve slojeve omladine i sve domene njenog života i preokupacija. To je doprinelo i

ubrzal da sve više počne da se realizuje ideja o SKOJ-u kao jezgru Saveza mlade generacije, tj. o SKOJ-u kao elementu okupljanja i usmeravanja akcija najširih slojeva omladine, i stvaranja jedinstvenog demokratskog omladinskog pokreta radi očuvanja nezavisnosti Jugoslavije, izvojevanja osnovnih demokratskih sloboda i korenitog preobražaja uslova i života i rada omladine.

U takvim uslovima zbili su se potkraj leta 1939. događaji koji su presudno uticali na razvitak političkih prilika u zemlji i svetu, a time i na dalji razvitak i borbu SKOJ-a i revolucionarnog omladinskog pokreta u Jugoslaviji. Odnosno, 23. avgusta 1939, sasvim neočekivano, došlo je do potpisivanja pakta o nenapadanju između Nemačke i Sovjetskog Saveza a 1. septembra napadom Nemačke na Poljsku počeo je drugi svetski rat.

To je društveno-političke snage u Jugoslaviji stavilo u novi položaj, a pred KPJ i SKOJ postavilo nove zadatke od kojih je jedan od značajnih bio dalja razrada i konkretizovanje stava prema pitanju odbrane zemlje i ocena već pomenutih svetskih događaja.

Pakt o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Nemačke, potpisan 23. avgusta 1939, koji je, pored ostalog, usledio kao odgovor sovjetske vlade na politiku kompromisa i popuštanja zapadnih sila prema fašističkim državama (koje su na taj način želele da usmere fašističku agresiju prema istoku) i kao pokušaj da se otkloni rat od granica SSSR-a, značio je koreniti zaokret u dotadašnjoj antifašističkoj politici Sovjetskog Saveza i doveo do krupnih implikacija u međunarodnoj progresivnoj javnosti i politici komunističkih partija u Evropi. Pakt je, pre svega, doveo dotadašnju narodnofrontovsku orijentaciju KI u ozbiljnu krizu, a time i skoro sve KP stavio u težak položaj. S obzirom na to da se Komunistička internacionala (KI) nalazila pod kontrolom Staljina i pretvorila u instrument njegove spoljne politike, ona je prestala pozivati na otpor fašizmu i razobličavati njegov agresivan karakter iz čega su mnoge KP izvele pogrešan zaključak da je nacistička Nemačka zbog pakta počela da menja svoj karakter i da fašizam više ne predstavlja glavnog potpaljivača rata i najvećeg neprijatelja ne samo radničke klase, već i mira, slobode i svih demokratskih tekovina.⁶

Jugoslovenski komunisti i antifašisti našli su se, takođe, u delikatnoj situaciji. Osuditi pakt kao izdaju antifašističke borbe od strane SSSR-a značilo je demoralizaciju antifašističkih i rodoljubivih snaga i gubljenje glavnog oslonca u borbi za preobražaj društva i odbranu zemlje, a odobriti pakt u potpunosti, značilo je napustiti antifašističku poziciju i izdati svoju dotadašnju antifašističku borbu koja je dala zapažene rezultate.

U takvoj situaciji, kada je KI, umesto borbe protiv fašizma, počela pozivati u borbu protiv vladajućih klasa u svojim zemljama i francuskog i engleskog imperijalizma, KPJ je prihvatila pakt samo kao sporazum između sovjetske i nemačke države, kao vojno-strategijski potez sovjetske vlade, ali nije napustila svoju antifašističku poziciju, već je nastavila borbu za očuvanje mira i nezavisnosti zemlje u osloncu na SSSR. Međutim, iako je KPJ ostala na pozicijama odbrane nacionalne nezavisnosti ugrožene od fašizma, ovaj pakt je jedno vreme izazvao nedoumicu u redovima komunista i antifašističkih snaga u zemlji, privremeno i delimično oslabio pozicije KPJ i SKOJ-a i naneo štetu njihovim naporima za stvaranje Narodnog fronta i jedinstvenog omladinskog pokreta.

Pošto je potpisivanjem pakta o nenapadanju sa SSSR-om izbegla opasnost i mogućnost rata na dva fronta, fašistička Nemačka je napadom na Poljsku, 1. septembra 1939, otpočela drugi svetski rat u koji će ubrzo biti uvučena većina država. Na taj način politika popuštanja fašističkoj agresiji, koju su vodile vlade Engleske i Francuske, a čije je oličenje bio Minhenski sporazum, doživela je krah, a fašističke države krenule u rat za novu podelu sveta i ostvarenje svoje hegemonije. Ulazak Engleske i Francuske u rat imao je snažnog odjeka u Jugoslaviji i uticao, kako na politiku jugoslovenske buržoazije, tako i na politiku KPJ koja se, zbog potpisivanja sporazuma o nenapadanju između Nemačke i SSSR-a, našla u delikatnom položaju.

Prozapadno orijentisani deo vladajućih krugova, čiji uticaj u zemlji nije bio beznačajan, nastojao je da se Jugoslavija bliže poveže sa zapadnim zemljama, tako

da je zapretila opasnost da zemlja bude uvučena u rat na strani zapadnih sila. Jačanju ovakvih tendencija i orijentacije, pored tradicionalnog savezništva Jugoslavije sa zapadnim zemljama iz ranijih ratova i neposrednih interesa određenih krugova, kako u Jugoslaviji, tako i u tim zemljama, doprinelo je i privremeno kolebanje i nesnalazjenje profašistički orijentisanih krugova posle sklapanja pakta o nenapadanju između Nemačke i SSSR-a. U pozadini ovakvih raspoloženja ležao je i strah vladajuće buržoazije od porasta revolucionarno-demokratskog i nacionalno-oslobodilačkog pokreta, prisiljavajući je da u osloncu na spoljne snage traži produženje svoje vladavine, tako da je počelo njeno kolebanje — kojem ratujućem taboru da se prikloni. Međutim, ratni uspesi fašističkih sila ubrzo će povratiti poverenje profašistički orijentisane buržoazije u Nemačku, tako da je političko i ekonomsko vezivanje Jugoslavije za fašističke države nastavljeno, dok je prozapadno orijentisani deo buržoazije zahvatio duh kapitulantsva. S obzirom na to da fašističke države nisu u momentu izbijanja rata želele uvlačenje Jugoslavije u njega, jer to verovatno nisu ni mogle postići, njima je odgovarala politika neutralnosti Jugoslavije, na šta su se jugoslovenski politički vrhovi ubrzo i opredelili.

Početak drugog svetskog rata, sklapanje sporazuma o nenapadanju između Nemačke i SSSR-a i ocena rata od strane sovjetske vlade u celini kao imperijalističkog (sa obe strane), doveli su, kao što smo već istakli, u tešku situaciju evropske KP, a time i KP i revolucionarni pokret u Jugoslaviji. Umesto osude fašizma kao najveće opasnosti, koja je dominirala od VII kongresa KI u taktici borbe KP za stvaranje narodnih frontova, a naročito na spoljopolitičkom planu od anšlusa Austrije, sada se počeo osuđivati imperijalistički rat, a kao njegovi izazivači proglašavati, uporedo sa fašističkom Nemačkom, imperijalistički krugovi zapadnoevropskih zemalja.

U tim danima, kada je narodima Jugoslavije zapretila opasnost da budu uvučeni u rat za odbranu uskoklasnih interesa vladajućih krugova, koji su u tome videli i mogućnost da odvrata narodne mase od opštenacionalne borbe i spasu svoje ugrožene pozicije, KPJ, a time i SKOJ i revolucionarni radnički i omladinski pokret, prihvatila je ocenu SSSR-a i KI da je rat koji se vodi imperijalistički i zauzela stav da narodi Jugoslavije moraju ostati izvan njega. (Ocena drugog svetskog rata kao imperijalističkog zadržaće se sve do napada fašističkih država na SSSR kada će rat protiv fašističkih država biti okarakterisan kao oslobodilački i pozvani svi narodi u borbu protiv fašističkih okupatora i zavojevača.)

Stav prema tek započetom ratu CK KPJ je izneo u proglasu pod karakterističnim naslovom »Protiv imperijalističkog rata i fašizma! Za demokratiju, nacionalnu slobodu i prava radnog naroda«, upućenom septembra 1939. narodima Jugoslavije. Pored osude fašističkih osvajača, s jedne, i engleskih i francuskih imperijalista, s druge strane, koji su bacili »svoje narode na ratnu klanicu radi nove podele sveta« i ocene da je SSSR, potpisivanjem pakta o nenapadanju s Nemačkom, »odneo ogromnu istorijsku pobedu«, jer je na taj način »smanjio obim sadašnjeg rata«, rukovodstvo KPJ je pozvalo sve radne ljude u zemlji da ostvare jedinstvo svojih redova i povedu borbu: za punu demokratizaciju zemlje; politiku mira, nacionaine nezavisnosti i bratstva među balkanskim narodima; za hitnu obnovu odnosa i naslon na Sovjetski Savez; za prava i ravnopravnost ugnjetenih naroda; za poboljšanje života radnih masa; za prava mlade radne generacije itd. i kao akcionu parolu istaklo borbu protiv imperijalističkog rata, a za mir, hleb i slobodu.⁷

Ocenu drugog svetskog rata dalo je istog meseca i rukovodstvo SKOJ-a u dokumentu »Odluke CK SKOJ-a — teze o položaju«. Prihvatajući stav da rat koji je započeo predstavlja »imperijalistički sukob radi nove podele sveta«, rukovodstvo SKOJ-a je iznelo ocenu da je on, pored ostalog, rezultat suprotnosti između »dva sistema — socijalizma i kapitalizma«, iz čega je proizašao pogrešan zaključak da on »nije rat između demokratije i fašizma«, čime je uneta privremena zabuna u redove mladih komunista i širokih slojeva omladine, koja se, sledeći antifašističku platformu KPJ i SKOJ-a, tokom 1936—1939. godine počela okupljati u širok demokratski pokret za odbranu zemlje. Pred komunističku omladinu je postavljen zadatak da povede borbu protiv uvlačenja Jugoslavije u rat i da najširim masama omladine »direktno i putem svih oblika legalnog delovanja objasni karakter i uzroke današnjeg imperi-

jalističkog rata, njegovu pogubnost za interese radnog čovečanstva i mlade generacije».⁸

Da bi se sa ovim ocenama i stavovima upoznali najširi slojevi omladine i javnost, sekretar SKOJ-a, Lola Ribar, je napisao tri članka: »Mlada generacija u borbi protiv imperijalističkog rata«; »Jedinstveno u borbu protiv rata! Jedinstveno u borbu za prava mladih« i »Rat je krvava stvarnost«, koji su legalno objavljeni (prva dva u »Mladosti«, septembra, a treći u »Našem studentu«, oktobra 1939). U njima Ribar iscrpno analizira i ocenjuje uzroke i ciljeve ratova vođenih u novijoj istoriji čovečanstva, konstatuje da rat koji je započeo predstavlja imperijalistički sukob za novu podjelu sveta, da »mlada generacija nije htela ovaj rat« i da nema šta da traži u njemu, jer »neće da za druge izvlači kestenje iz vatre« i u ime antifašističke i napredne omladine, koja je bila inicijator omladinskog jedinstva u borbi za nezavisnost zemlje, upućuje poziv celokupnoj omladini i njenim organizacijama da povedu borbu »za odbranu mira, borbu protiv učešća Jugoslavije u ovom ratnom sukobu, za demokratska prava, za bolji život i više kulture mladoj generaciji«.⁹

U cilju mobilizacije svih omladinskih snaga, a u prvom redu mladih komunisti, na strani proletarijata i njegove avangarde KPJ, u objašnjavanju najširim narodnim slojevima karaktera rata i suzbijanju napora buržoazije da pridobije omladinu za učešće u ratu na strani zapadnih saveznika, CK SKOJ-a je, sredinom oktobra 1939, izdao nov proglas pod naslovom »Protiv imperijalističkog rata, za odbranu naših prava i budućnosti!« »Jedinstvo mlade generacije«. Pored već ranije iznesenih ocena da je rat koji je započeo imperijalistički i pogrešnog izjednačavanja ciljeva koje u njemu imaju fašističke države, s jedne, i zapadnoevropske zemlje, s druge strane, što je bila posledica prihvatanja ocena koje je u prvim danima rata dao SSSR, KI i Komunistička omladinska internacionala (KOI), u proglasu najvažnije mesto zauzima poziv omladini da na strani radničke klase i naroda povede borbu protiv imperijalističkog rata i uvlačenja Jugoslavije u njega. Ta borba, ističe se u proglasu, predstavlja borbu za politiku mira SSSR; za savez Jugoslavije sa SSSR-om i blok mira na Balkanu, za bratstvo među narodima, za demokratske slobode u zemlji, za demokratska prava mladih, slobodu omladinskog organizovanja i štampe; za veće nadnice i zaštitu radničke klase i radne omladine; za više prosvete i zdravlja seoskoj omladini; za poboljšanje položaja mladih intelektualaca; za prava mladih na rad, prosvetu i socijalnu zaštitu.¹⁰

Ocena drugog svetskog rata kao imperijalističkog i, analogno tome, stav da narodi Jugoslavije nemaju šta da traže u njemu, odrazila se i na određivanje zadatka revolucionarnom omladinskom pokretu u svakodnevnoj borbi. Nastupile su promene u tom smislu što su ciljevi borbe mladih komunisti i omladine, uopšte, sve više usmeravani u pravcu klasne borbe, poboljšanja ekonomsko-socijalnog položaja, demokratizacije zemlje, neuvlačenja Jugoslavije u rat, organizacionog jačanja svojih redova itd. Iako će ovakva orijentacija pozitivno delovati u smislu daljeg revolucionisanja omladine, to ipak nije moglo da prođe bez izvesnih negativnih posledica u odnosu na okupljanje najširih slojeva omladine, koja je platformu KPJ i SKOJ-a za odbranu zemlje od fašističke opasnosti u prethodnom periodu prihvatila kao jedino ispravnu i svoju, što je omogućilo da za kratko vreme antifašistički pokret omladine dobije široke razmere i zamah.

Orijentacija omladine koja težište borbe stavlja na demokratizaciju zemlje i poboljšanje socijalno-ekonomskog položaja radnog naroda, koju srećemo i u već pomenutom proglasu CK SKOJ-a od oktobra 1939, još više je došla do izražaja u proglasu Ujedinjene studentske omladine na Beogradskom univerzitetu, pod naslovom »Protiv rata, za slobodu i ravnopravnost naših naroda. Za prava i bolji život mlade generacije«, objavljenom i rasturanom krajem istog meseca u Beogradu. Ako se ima u vidu činjenica da su u ovo vreme proglasi USO odražavali stavove rukovodstva partijske organizacije na Univerzitetu, možemo smatrati da pomenuti proglas verovatno predstavlja zvanični stav rukovodstva KPJ. »Procenjujući međunarodnu i unutrašnju političku situaciju sa gledišta interesa mlade generacije«, kako se konstatuje u proglasu, USO je pozvala mladu generaciju da ostvari savez i jedinstvo omladine svih naroda Jugoslavije u borbi protiv rata, »jer je to životni interes naše zemlje koja u ovom ratu nema šta da traži«. Ona je istakla spremnost da se bori za ostvarenje sledećih zahteva: za jednu uspešnu politiku mira putem stvaranja

čvrstog saveza svih balkanskih naroda — sa naslonom na Sovjetsku Rusiju; za hitno uspostavljanje diplomatskih odnosa i saveza sa Sovjetskom Rusijom, jer će jedino tim putem Jugoslavija ostati van ratnog požara i očuvati svoju državnu samostalnost; za donošenje demokratskih političkih zakona; za ukidanje Zakona o zaštiti države i Suda za zaštitu države; za neodložno davanje amnestije svim političkim osuđenima; za raspisivanje opštih i parlamentarnih izbora; za uklanjanje iz državnog aparata svih najamnika dotadašnjih nenarodnih režima; za potpuno brisanje seljačkih dugova i sprovođenje agrarne reforme; za narodno socijalno zakonodavstvo; za poboljšanje teških životnih prilika najširih narodnih slojeva; za sprovođenje u delo vladine odluke o dozvoli povratka u zemlju svima dobrovoljcima španske republikanske vojske iz Jugoslavije; za ispunjenje omladinskih ekonomskih, političkih i kulturnih zahteva; za slobodu omladinske štampe; za više prava i bolji život mlade generacije.¹¹

U sličnom duhu formulisao je zadatke komunističke omladine u uslovima drugog svetskog rata sekretar SKOJ-a, Lola Ribar, u direktivnom članku »Komunistička omladina u borbi protiv imperijalističkog rata«, objavljenom u »Proleteru« za april—maj 1940. godine. On je istakao da, zahvaljujući u prvom redu mladim komunistima »koji su među radnu omladinu unosili glas istine i organizovali njene akcije«, široki slojevi omladine sve bolje shvataju pravi karakter rata, sve odlučnije istupaju na strani radničke klase protiv »svakog uvlačenja Jugoslavije na imperijalističku klanicu« i zahtevaju pravu politiku mira — politiku oslonca na SSSR. Sekretar SKOJ-a je pred mlade komuniste postavio sledeće najvažnije zadatke: da se definitivno oslobode svake krutosti i apstraktnog prilaženja problemima, svakog zanemarivanja sitnih, svakodnevnih omladinskih akcija; da nastave da objašnjavaju omladini karakter rata, popularišu SSSR i njegovu politiku mira i demaskiraju dvoličnu politiku vladajuće buržoazije koja je dovela zemlju u opasnost da postane poprište imperijalističkog rata; da organizuju najraznovrsnije akcije i manifestacije protiv izdajica i defetista; da posvete veću pažnju životu i radu radne omladine i organizuju akcije protiv prebacivanja tereta rata na njena leđa; da posvete veću pažnju podizanju novih skojevskih kadrova, suzbijanju sektaških tendencija u radu i učvršćenju i centralizaciji Saveza itd.¹²

Politički stavovi o pitanju aktivnosti i neposrednih zadataka komunista u tim novim uslovima koje je nametnuo drugi svetski rat, najpotpunije su formulisani u člancima sekretara KPJ Josipa Broza Tita: »Odgovor svim ratnim huškačima i klevetnicima naše Partije« i »Peta kolona«, objavljenih u »Proleteru« sredinom 1940,¹³ a potom i na VI zemaljskoj konferenciji SKOJ-a i V zemaljskoj konferenciji KPJ.

U članku »Odgovor svim ratnim huškačima i klevetnicima naše Partije«, Tito pored ukazivanja na nužnost borbe protiv kapitulacije pred silama Osovine odlučno odbacuje optužbe režima da KPJ i radnička klasa, zbog zahteva za hitnim rešavanjem suprotnosti jugoslovenskog društva slabe odbrambenu snagu zemlje. »Vi slabite odbrambenu snagu zemlje« — odgovara na optužbe Tito u ime KPJ, »jer narod koji je ugnjeten i strahovito izrabljiv i proganjan nema volje da se brani i proljeva svoju krv za takvu zemlju koja je za njega tamnica. Ali mi komunisti naglašavamo da ćemo uvijek biti spremni braniti zemlju zajedno sa ostalim radnim narodom Jugoslavije.«¹⁴

Šesta zemaljska konferencija SKOJ-a (8. i 9. IX 1940) pozvala je Rezolucijom sve mlade komuniste da ulože sve svoje snage u borbi za povezivanje dotadašnjih akcija u organizovani jedinstveni pokret celokupne omladine svih naroda Jugoslavije: 1) Za bratstvo s mladom generacijom svih naroda u borbi protiv imperijalističkog rata, za pravedan mir i politiku mira Sovjetskog Saveza i 2) za hitno zaključenje pakta o uzajamnoj pomoći između Jugoslavije i SSSR-a, koji jedino može da spase zemlju od rasparčavanja, ropstva i ulaska u rat,¹⁵ dok je V zemaljska konferencija KPJ (19—23. X 1940) kao suštinu svoje političke platforme istakla: borbu protiv uvlačenja zemlje u rat, za jačanje njene nezavisnosti pred rastućom opasnošću od fašističke agresije i kao pretpostavku toga ostvarenja — borbu za demokratizaciju političkog života, za rešavanje socijalnih, nacionalnih i drugih problema, što može biti ostvareno samo rušenjem reakcionarne vlade Cvetković—Maček i stvaranjem narodne vlade koja će se osloniti unutra na savez radnika i seljaka, a spolja na SSSR.¹⁶

Izneseni stavovi u dokumentima KPJ i SKOJ-a pokazuju: a) da su komunisti -u Jugoslaviji, prihvatajući ocenu SSSR i KI, da je rat koji je započeo imperijalistički (sa obe strane) i posebnu i nezavisnu poziciju SSSR-a, koji je nastojao da što duže ostane van ratnog sukoba, povelu široku akciju za distanciranje od oba zaraćena tabora, odnosno za neuvlačenje Jugoslavije u rat i očuvanje njene nezavisnosti u osloncu na SSSR; b) da će u prvoj fazi rata, tj. u uslovima kada je pretila opasnost da zemlja bude uvučena u rat na strani zapadnih saveznika u dokumentima KPJ i SKOJ-a privremeno prestati ukazivanje na karakter fašizma, već samo ocenu da narodi Jugoslavije nemaju interes da ratuju na strani Engleske i Francuske, tj. da ostanu van rata i svojom borbom ostvare takvu vladu koja će zadovoljiti osnovne ekonomske, socijalne, nacionalne, političke i druge interese radnog naroda, i ojačati međunarodnu poziciju zemlje i, u osloncu na SSSR, raditi na pripremama za odbranu nezavisnosti Jugoslavije.

Međutim, iako je, kako to dosadašnje izlaganje pokazuje, u pogledu ocenjivanja karaktera II svetskog rata u dokumentima KPJ i SKOJ-a bilo delom lutanja i nedoslednosti, o pitanju ukazivanja na opasnost od fašizma, uprkos tome što je jedno kraće vreme, privremeno, bilo u dokumentima iščezlo ukazivanje na karakter i ciljeve fašizma, u politici koja je vođena u odnosu na opasnost koja pretila od fašizma i nužnosti da se vrše pripreme za odbranu zemlje nije bilo bitnog odstupanja.

Naprotiv, linija odbrane zemlje, premda posle 1. septembra u novim uslovima, stalno je razrađivana. To je naročito došlo do izražaja u već spomenutim Titovim člancima, a potom i na V zemaljskoj konferenciji KPJ koja je odlučno osudila kapitalantsku politiku vladajućih krugova pred fašističkim agresorima i izjasnila se protiv uvođenja zemlje u fašistički tabor a za odbranu, po svaku cenu, njene nezavisnosti i slobode.

Na osnovu svega izloženog može se konstatovati da je SKOJ posle izbijanja II svetskog rata podržao zahtev i borbu KPJ protiv vezivanja Jugoslavije za jedan ili drugi imperijalistički blok, protiv njenog uvlačenja u rat i za odbranu i očuvanje njene nezavisnosti, u osloncu na SSSR, i pod parolom KPJ »za hieb, mir i slobodu«, razvio intenzivnu aktivnost.

Spremnost da slede put KPJ, čiju su osnovnu taktiku uoči aprilske agresije 1941. činila dva načela: borba za demokratizaciju i odbranu zemlje, pri čemu se rešenje osnovnih socijalnih i nacionalnih protivurečnosti postavljalo kao uslov za odbranu i očuvanje njene nezavisnosti, SKOJ i široki slojevi revolucionarno-demokratske i antifašističko-patriotske omladine snažno su manifestovali u martovskim događajima 1941, izražavajući svoju odlučnost i spremnost da i po cenu najvećih žrtava brane ugroženu nezavisnost i slobodu zemlje i nastave borbu za preobražaj jugoslovenskog društva. Takvu spremnost i raspoloženje jugoslovenske omladine sigurno je imalo u vidu rukovodstvo KPJ, s Titom na čelu, kada je posle kraha Kraljevine Jugoslavije, u kratkotrajnom aprilskom ratu, donelo odluku u leto 1941. o dizanju oružanog ustanka i otpočinjanju NOR-a i socijalističke revolucije u Jugoslavije.

NAPOMENE

¹ Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, 1, Beograd 1969, 17—22.

* Isto, str. 163—169.

⁵ Radničke novine, od 19. V 1939.

⁴ Ivo Lola Ribar: Govori i članci, Beograd 1953, 166—167.

⁵ O akcijama omladine za odbranu zemlje 1938—1939. Vidi dr Miroljub Vasić: Revolucionarni pokret u Jugoslaviji, 1929—1941. godine, Beograd 1977, 511—539.

• Pero Damjanović: Tito pred temama istorije, Beograd, 1972, 220—231.

- » Aprilski rat 1941, 374—378.
- » Arhiv radničkog pokreta (ARP) i. CK SKOJ-a, 19/1939.
- »Mladost«, 8, za septembar 1939. »Naš student«, 1, od 24. x 1939.
- Istorijski arhiv PK SKS za Vojvodinu, arh. br. 2903.
- " Aprilski rat 1941, 402—407.
- <* Ivo Lola Ribar, n. d. 208—214.
- * »Proleter«, br. 3—4 (april-maj 1940). 3—4; »Proleter«, br. 7—8 (avgust-septembar 1940).
str. 4—7.
- » Isto.
- « ARP, f. CK SKOJ, br. 43/1940.
- *« ARP, f. CK KPJ, br. 14/1940.

PETAR STAMBOLIĆ

KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE U BORBI ZA ODBRANU ZEMLJE I MARTOVSKI DOGAĐAJI 1941

Ovim prilogom želim da dam neka svoja viđenja političkih kretanja i delovanja Partije uoči drugog svetskog rata, sa posebnim osvrtom na martovske događaje 1941. godine i na aktivnost KPJ u vezi sa tim.

Odmah na početku želim da naglasim da su događaji od 27. marta 1941. godine pokazali, pre svega, da su u političkim odnosima snaga u staroj Jugoslaviji nastala krupna pomeranja u korist progresivnih društvenih snaga. Taj proces izrazio se i u svesti naroda koji se suočio sa brutalnom stvarnošću izdaje i kapitulacije vladajuće buržoazije pred nemačkim fašizmom.

Društvene, nacionalne i političke suprotnosti, koje su iz temelja potresle Kraljevinu Jugoslaviju, logikom unutrašnjeg razvoja i pod pritiskom međunarodnih zbivanja, zaoštrile su se uoči drugog svetskog rata do krajnje mere, čiju su kulminaciju tačku činili događaji krajem marta 1941. Otuda su ti događaji i nužno dobili, u suštini, vid žestokog klasnog okršaja između vladajuće buržoazije i demokratskog pokreta masa, na čelu sa KPJ. Tako je 27. mart obeležio početak onog velikog istorijskog raspleta koji će se izvršiti tokom narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Stoga se suština 27. marta ne može shvatiti ako se nemaju u vidu tokovi političkih zbivanja u Jugoslaviji između dva rata, naročito onih koji su mu neposredno prethodili.

Politička situacija u buržoaskoj Jugoslaviji bila je za sve vreme njenog postojanja teška. Vladalo je nezadovoljstvo svih društvenih slojeva, osim malog vrha koji je eksploatisao najšire mase. Borba građanskih partija za vlast uticala je, pored ostalog, i na stanje političkih odnosa, na pojavu političkih kriza koje buržoazija nije mogla da razreši.

Radnička klasa Jugoslavije bila je podvrgnuta intenzivnoj eksploataciji. Klasni sindikalni pokret i KPJ putem štrajkova i drugih akcija vodili su borbu za poboljšanje položaja radničke klase. Sve veća skupoća i inflacija, izvoz prehrambenih i drugih proizvoda u fašističke zemlje, špekulacije, i si. doveli su do još težeg pogoršanja položaja radničke klase i siromašnih slojeva u društvu. Povećavala se nezaposlenost, opadala realna radnička nadnica, a cene životnih namirnica naglo skakale¹. U godinama pred rat (1936—39), u zemlji je izvedeno 968 štrajkova, u 11.960 preduzeća i radionica, u kojima je učestvovalo oko 200.000 radnika.² Osim toga izveden je i veliki broj masovnih demonstracija protiv režima, za mir, hleb i slobodu, za najšira demokratska prava naroda.³ Na ove akcije režim je odgovarao progonima, hapšenjima, ubijanjem demonstranata, otvaranjem koncentracionih i tzv. »vojnih« radni logora, u koje su konfinirani komunisti i istaknuti antifašisti.⁴ Pored radničke klase, u veoma teškom položaju nalazilo se i seljaštvo i drugi socijalni slojeva koji su živeli u nemaštini i neizvesnosti.⁵

Jedno od ključnih nerešenih političkih pitanja u Jugoslaviji bilo je nacionalno pitanje⁶. Ni u parlamentarizmu, ni u vreme diktature, pa ni sporazumom Cvetković-Maček, uoči samog rata, nije nađeno zadovoljavajuće rešenje nacionalnog pitanja.

Nagodba srpske i hrvatske buržoazije iz avgusta 1939. godine imala je za cilj da se otupi oštrica borbe ugnjetenih naroda za njihova socijalna i nacionalna prava i demokratske slobode, nastojanje buržoazije da se očuvaju klasni interesi, ugroženi borbom radničke klase i nacionalno ugnjetenih naroda.

Ozbiljnu pažnju u svojoj političkoj delatnosti Partija u Srbiji, u godinama pred rat, posvećuje učešću srpskih seljačkih masa u borbi protiv nacionalnog ugnjetavanja. U partijskoj i drugoj naprednoj štampi, u političkim akcijama revolucionarnog radničkog pokreta pod rukovodstvom Partije isticana je uloga srpskih radnika i seljaka, napredne inteligencije i građana u borbi protiv velikosrpske buržoazije, za nacionalnu slobodu i jednakost svih naroda. »U našoj borbi za nacionalnu nezavisnost — naglašava se u partijskoj dokumentaciji — mi smo u Srbiji uvek težište postavljali na rešenje hrvatskog, slovenačkog itd. nacionalnog pitanja. Srpskog seljaka, srpskog radnika, srpskog malograđanina trebalo je uveriti da pravilno rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji jeste ujedno i ostvarenje njihovih demokratskih sloboda, materijalnog blagostanja i nacionalne budućnosti. Tada će oni u borbu za rešenje nacionalnog pitanja ići kao u borbu za svoj vlastiti interes«.

Nacionalno ugnjetavanje naroda produbljivalo je političku krizu u zemlji i bilo stalno prisutni element nestabilnosti buržoaske vladavine. Umesto rešavanja životnih pitanja najširih slojeva društva, vladajući režimi još više su zaoštravali i produbljivali društvene protivrečnosti, a izlaz iz te krize nalazili u dokidanju ionako suženih političkih sloboda i u surovom obračunu sa svima koji su se suprotstavljali politici vladajućih vrhova. Buržoazija se bojala pokreta narodnih masa i komunista. Terorom i gušenjem sloboda ona je nastojala da očuva svoje klasne interese i onemogućí zamah te borbe.

U godinama pred rat buržoaski režimi — najpre vlada Milana Stojadinovića, a zatim i vlada Cvetković-Maček, vodili su politiku vezivanja Jugoslavije za fašističke zemlje. Time je Jugoslavija sve više padala u polukolonijalni položaj, a unutrašnju politiku karakterisala je primena terora i represalija prema revolucionarnom pokretu, koristeći pritom fašističke metode⁸. U takvim uslovima uloga KPJ dobijala je prvorazredan značaj.

Komunistička partija Jugoslavije relativno se brzo oporavila od teških udara koje joj je nanela šestojanuarska diktatura. Organizacije i rukovodstva KPJ su se obnavljale, njihova politička aktivnost pojačavala i širila u masama. Partija se kroz svakodnevne akcije radničke klase i seljaštva borila za poboljšanje njihovog ekonomskog položaja, za najšire političke slobode naroda, za ravnopravnost svih naroda Jugoslavije.

Rastao je ugled Partije kao beskompromisnog borca protiv reakcije ne samo u radničkoj klasi, već i u redovima demokratske inteligencije, seljaštva i ugnjetenih naroda. Od sredine tridesetih godina, u Srbiji nije bilo političke akcije protiv režima a da u njoj nisu učestvovali komunisti, uprkos otvorenom ili prećutnom neraspoloženju građanske opozicije, jer su mnoge političke akcije opozicije komunisti pretvarali u otvorene proteste protiv režima.

Dolaskom druga Tita na čelo Partije počeo je proces njene pune konsolidacije, ideološkog i organizacionog jačanja i učvršćivanja. Frakcije su prevladane, što znači da je Partija našla svoj put, jasno formulisala svoju političku liniju, strategiju i taktiku borbe. Dva su glavna oružja Partije u borbi: pravilna politička linija i kadrovi, a oba su bila u čvrstoj uzajamnoj vezi: kadrovi su formulisali politiku, a pravilna politička linija formirala je nove kadrove.

Prelaskom rukovodstva Partije u zemlju i formiranjem novog Centralnog komiteta na čelu sa Josipom Brozom Titom bila je od odlučujućeg značaja za dalju borbu Partije, za njenu spremnost i sposobnost da se suoči sa sudbonosnim događajima koji su bili na pomolu: borba za odbranu zemlje od fašističke agresije i predvođenje naroda Jugoslavije u oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

U svakodnevnim političkim bitkama Partija se pripremala i osposobljavala za buduće zadatke. Likvidirajući frakcionaštvo stvoreno je jedinstvo Partije, kao jedan od neophodnih uslova za uspešno ostvarivanje njene revolucionarne uloge. Time je, zaslugom druga Tita, učinjen odlučujući korak u pravcu konsolidacije Partije.

U tome se ogleda i Titova doslednost u borbi protiv frakcija u našoj Partiji, koju je on tako odlučno započeo još na Konferenciji zagrebačke partijske organizacije 1928. godine.

Drugo, Partija se postepeno osamostaljuje i oslobađa uticaja Kominterne, koja je politiku svake komunističke partije podvrgavala taktičkim potrebama sovjetske države. Nalazeći se u zemlji, neposredno angažovano u svakodnevnim bitkama i okršajima revolucionarnog pokreta radnih masa sa vladajućom buržoazijom, rukovodstvo Partije bilo je u stanju da brzo i neposredno analizira konkretnu situaciju i političke odnose i iznalazi odgovarajuće oblike borbe. Stavovima nekih autora da je »rukovodstvo bilo u položaju da bliže reaguje na događaje« pojednostavljeno je shvatanje stvarne uloge tadašnjeg rukovodstva Partije. Najmanje se radilo o »reagovanju«. Svojom organizacijom, političkom i ideološkom konsolidacijom, Partija je postala sposobna da celovito formuliše svoju strategiju i razradi taktiku revolucionarne borbe radničke klase, radnih masa i ugnjetenih naroda u Jugoslaviji. To nije bilo ni jednostavno, ni lako.

Sve snažniji uticaj imala je na studentsku i srednjoškolsku omladinu, na levičarski orijentisanu inteligenciju — prosvetne radnike, geometre, privatne nameštelnike, književnike i dr., koji će se u revolucionarnom pokretu pred rat nalaziti u prvim redovima a u NOB postati istaknuti organizatori ustanka, komandanti i komesari partizanskih jedinica, rukovodioci organa narodne vlasti.

Svoje ideje Partija je širila i putem partijske štampe i literature⁹, preko legalnih listova i časopisa koje su pokretali ili uređivali komunisti i levo orijentisani intelektualci¹⁰.

Treba posebno naglasiti da je Partija imala veliki uticaj među studentima Beogradskog univerziteta. Partijske organizacije na Univerzitetu (koje su pred rat delovale na svim fakultetima) rukovodile su brojnim akcijama napredne studentske omladine u Beogradu, počev od prvih godina diktature (novembar i decembar 1931. godine) preko akcija za autonomiju Univerziteta i slobodu delovanja studentskih udruženja (1933—1936), masovnog učešća u brojnim akcijama radničke klase u Beogradu pred rat — u demonstracijama i štrajkovima, u razbijanju štrajkbrehera, u borbama štrajkača sa poslodavcima i policijom u organizovanju izleta radničke i srednjoškolske omladine, pa sve do velikih martovskih demonstracija u Beogradu 1941. godine¹¹.

Partija je od 1937. posebnu pažnju poklanjala političkom radu na selu — stvaranju partijskih i skojevskih organizacija. Samo na užoj teritoriji Srbije bilo je na selu do aprila 1941. oko 200 partijskih grupa i uporišta. Takođe u preko 100 podružnica Zadružne omladine okupljeno je više hiljada mladića i devojaka pod rukovodstvom Partije i SKOJ-a. Slično je bilo i u drugim krajevima zemlje. Osim prosvetnog, komunisti su preko ovih podružnica vršili i politički uticaj na seosku omladinu i seljaštvo uopšte¹².

Shvatajući značaj ogromne snage seljaštva u njegovoj borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje i povezujući tu borbu s borbom radničke klase, Partija je radila na okupljanju u jedan front svih demokratski orijentisanih slojeva seljaštva¹³. Ta orijentacija Partije bila je od ogromnog značaja za početak i kasnije za razvoj ustanka u Srbiji 1941. Preko partijskih organizacija i uporišta u selima, Partija je na svojoj oslobodilačkoj i antifašističkoj platformi okupljala sve rodoljubivo opredeljeno stanovništvo.

Svoju intenzivnu političku delatnost Partija razvija pred rat i među ženama, i u gradu i na selu. U sindikatima se stvaraju sekcije žena, osnivaju udruženja studentkinja i pojačava politički rad sa ženama na selu. Preko časopisa »Žena danas« i partijske štampe širene su revolucionarne ideje među ženama i u gradu i na selu. Kako se opasnost od rata približavala i granicama Jugoslavije, Partija posvećuje veliku pažnju prijemu većeg broja žena u Partiju i njihovom kadrovskom osposobljavanju za rukovodeće pozicije u revolucionarnom pokretu. Zato se i moglo dogoditi da u partizanske redove, od prvih dana ustanka, stupaju u velikom broju žene iz gradova i sa sela.

Kao i u drugim krajevima Jugoslavije, i u Srbiji se mreža partijskih organizacija brzo širila. Formirani su okružni komiteti koji su bili u neposrednoj vezi

sa Pokrajinskim komitetom. Pred rat, osim Vojvodine i Kosova, u Srbiji je bilo oko 1.700 članova i više od 100 kandidata u 450 partijskih ćelija i organizacija. Partija se, pored tog svog članstva, oslanjala i na oko 9.000 skojevaca i veliki broj simpatizera Partije i SKOJ-a u gradovima i na selu. Za kratko vreme, od aprila do jula 1941, partijska organizacija u Srbiji narasta na oko 2.200 članova i više stotina kandidata Partije.¹⁴

Rad Partije postao je tako intenzivan i svestran da je nametnuo potrebu za većim brojem profesionalnih partijskih radnika. U više okruga, partijski radnici, instruktori ili sekretari okružnih komiteta bavili su se samo zadacima Partije, nisu imali drugih zanimanja. Većina članova Pokrajinskog komiteta bili su profesionalni partijski radnici. To je svedočilo o visokom stepenu organizovanosti i snage Partije, ali i njene povezanosti sa radničkom klasom. Samo nekoliko godina ranije to nije bilo moguće.

Partijska tehnika bila je dobro organizovana. Veze Pokrajinskog komiteta sa organizacijama u Srbiji bile su čvrste i sigurne i dobro su funkcionisale. I to je doprinelo da Komunistička partija u Srbiji uspešno deluje, a da policija ne uspeva da otkrije članove Partije, ilegalce, koji su radili po partijskom zadatku po svim krajevima Srbije. U ilegalnoj štampariji PK KPJ za Srbiju, tehnikama okružnih, sreskih i mesnih komiteta štampana je velika količina partijskog materijala: leci, proglasi i partijska štampa i literatura za potrebe ideološkog i političkog rada komunista.

Za kratko vreme ponikao je veliki broj kadrova odanih Partiji. Među partijskim članstvom snažno je odjeknulo junačko držanje Cane Babović i Krste Popivode, i pod najtežim mukama u policijskom zatvoru u Kragujevcu.

Takvo držanje postalo je uzor ostalim članovima Partije. »Podlegao je, a neprijatelju nije rekao ni reči« — ta kratka rečenica na koju često nailazimo u napisima posvećenim istoriji borbe naše Partije, rečito je svedočanstvo visokog morala boraca našeg revolucionarnog pokreta. Taj moral, ta duboka odanost pokretu i politička čvrstina bili su izraz ukupnog stanja kadrova u Partiji. To je bila garancija da se, ako neprijatelj prodre u neku organizaciju, provala brzo zaustavlja zahvaljujući ovakvom držanju članova Partije. Otkriveni komunisti koji bi izbegli hapšenje nisu se javljali sudu već su prelazili u ilegalni rad. Neprijatelj više nije uspevao da dublje prodre i razori partijske organizacije. Tako je pod Titovim rukovodstvom stvorena čvrsta, organizaciono i idejno-politički jedinstvena partija, kadra da ide ukorak s političkom situacijom u zemlji i u svetu, sposobna da okupi i mobilise najšire mase u borbi za izvojevanje njihovih demokratskih prava i odbranu nezavisnosti zemlje.

Najpuniji izraz konsolidacije Partije bila je Peta zemaljska konferencija KPJ. U vreme pojačanog terora policije, u Zagrebu se ilegalno okupilo 105 vodećih komunista Jugoslavije, od kojih je većina policiji već bila poznata. Odluke Pete zemaljske konferencije pokazuju da je Partija tada tačno ocenila političko stanje u zemlji, pravilno procenila odnose snaga i odredila strategiju i taktiku dalje borbe revolucionarnog pokreta. Snaga koju je KPJ pokazala na Petoj zemaljskoj konferenciji — to što je učvrstila svoje redove, jasno odredila ciljeve i strategiju dalje borbe i osposobila se za predstojeće sudbonosne događaje — istorijska je zasluga druga Tita. I Partija i njeno članstvo bili su osposobljeni za događaje koji su nailazili.

Svojim odnosom prema bitnim problemima i protivrečnostima jugoslovenskog društva (nedostatak osnovnih demokratskih prava i sloboda, nerešeno nacionalno pitanje, nemilosrdna eksploatacija radnih ljudi, zaostalost i propadanje miliona seljaka, saradnja buržoazije sa nadirućim fašizmom i pitanje odbrane zemlje i dr.). Partija je izražavala najdublje interese najširih slojeva naroda. To je bila politička osnova Narodnog fronta, kao širokog demokratskog pokreta narodnih masa sa KPJ na čelu. Osnova revolucionarnog programa KPJ iz tog perioda — za demokratizaciju i odbranu zemlje — značila je u suštini kurs na istinsku narodnu revoluciju socijalističkog sadržaja.

U manifestacijama solidarnosti i prijateljstva sa španskim, čehoslovačkim i francuskim narodom, u masovno izraženoj želji jugoslovenskih naroda za sklapanje ugovora o prijateljstvu i savezu sa Sovjetskim Savezom, s jedne, i u akcijama

protiv koncentracijskih logora, nezaposlenosti, skupoće i gladi, protiv fašizma i rata, s druge strane, javno je izražavano političko raspoloženje najširih slojeva naroda. Svaka ofanziva buržoazije protiv pomenutih i mnogih drugih akcija Partije i radničke klase nailazila je na snažnu kontraofanzivu revolucionarnog pokreta. To govori o organizovanosti i političkoj zrelosti Partije i njenom uticaju u radničkoj klasi i radnim masama. Sve je ovo trebalo reći da bi se mogli razumeti i shvatiti istorijski događaji koji su se desili 27. marta.

U godinama uoči rata, politički događaji, u čijem se kalendaru 27. mart upisao crvenim slovima, tražili su upravo takvu ulogu revolucionarnog pokreta i partiju kadru da odgovori potrebama i zadacima toga vremena.

Kada su Hitlerove jedinice došle na granice Jugoslavije, za vladajuću buržoaziju više nije bilo dileme i kolebanja. Umesto da se pobrine za odbranu nacionalnih interesa i nezavisnosti zemlje, buržoazija je pružila ruku nacističkoj Nemačkoj. Tok događaja je poznat. Oko Jugoslavije stezao se fašistički obruč: na zapadu Musolinijeva Italija, u Austriji, Mađarskoj i Bugarskoj vile su se zastave s hakenkrojom.

Pad Stojadinovićeve vlade nije označio promenu politike. Nova vlada Cvetković-Maček pogoršava ionako težak položaj radnih ljudi i u gradu i u selu, pojačavajući i napad na revolucionarni pokret. S druge strane, oslanjanjem na sile Osovine i omogućavanje prodora nemačkog kapitala u jugoslovensku privredu, ona proširuje saradnju sa fašističkim zemljama i direktno dovodi u opasnost ne samo ekonomsku nezavisnost već i slobodu naroda Jugoslavije.¹⁵

Reagujući na ovakvu politiku režima i ukazujući na opasnosti, KPJ je odlučno istupala u odbranu nezavisnosti zemlje. O tome Tito piše: »KPJ je već od početka okupacije Austrije, u proleće 1938. stalno signalizira opasnost koja je prijetila našim narodima; ona ih je pozivala na slogu, tražila je više prava za radničku klasu, tražila je nacionalnu ravnopravnost svih naroda Jugoslavije, smatrajući sve to zalogom uspješne odbrane njihove nezavisnosti«¹⁶. Svoje članstvo Partija je mobilisala na politički rad u narodu, na objašnjavanje karaktera spoljne i unutrašnje politike režima, potrebu jedinstva svih slojeva naroda u borbi protiv reakcije, za odbranu nezavisnosti zemlje. Decembra 1938. godine Partija naglašava da zemlji preči neposredna opasnost i da je »osnovni zadatak Komunističke partije Jugoslavije u ovom času pokrenuti i organizovati sve narode Jugoslavije u borbu za odbranu nezavisnosti zemlje protiv nemačkih i italijanskih agresora i njihovih pomagača«¹⁷. Partija poziva narode Jugoslavije da sruše »protivnarodnu« Stojadinovićevu vladu i podrže »stvaranje vlade nacionalne odbrane« koja će biti sposobna da organizuje odbranu zemlje i agresorima pruži »nepokolebljivi otpor«. Posle okupacije Čehoslovačke Partija javno stavlja do znanja šta čeka male narode, pa među njima i narode Jugoslavije. »Na redu su male države — na Balkanu i istočnoj Evropi. Na redu je Jugoslavija«, pisalo je u proglasu CK KPJ.¹⁸ Pod parolom »branimo zemlju«, KPJ u zemlji predvodi one snage koje su se zalagale za odbranu Čehoslovačke i nezavisnost naroda Jugoslavije. U svojoj štampi i celokupnoj političkoj delatnosti Partija je isticala potrebu rešavanja nacionalnih i socijalnih problema u zemlji kao garanciju uspešne odbrane zemlje. »Nezavisnost Jugoslavije može se očuvati od najezde fašističkih osvajača samo onda ako se narodu dadu njegova demokratska i nacionalna prava i ako se radničkoj klasi priznaju i garantuju njena politička i socijalna prava«¹⁹.

Dok su buržoaske opozicione građanske partije bile zaokupljene unutrašnjim stranačkim problemima, izbornom agitacijom i borbom za poziciju vlasti, »kao da se na granicama Jugoslavije ništa ne dešava«, Partija poziva narode Jugoslavije na obaranje vlade Cvetković-Maček i stvaranje vlade narodne odbrane. Svoje članstvu i narodima Jugoslavije ona je jasno stavila do znanja da je »nezavisnost Jugoslavije u opasnosti« i da je »osnovno pitanje« ne trenutka, već budućnosti naroda Jugoslavije »odbrana nezavisnosti države«²⁰.

U otvorenom pismu komunistima Jugoslavije CK KPJ ističe: »Pred licem tih velikih opasnosti na našu Partiju pada golema odgovornost i teška zadaća, jer su komunisti uvijek dužni da stave sve svoje snage u službu naroda kome pripadaju, a naročito sada, kada je njegov opstanak ugrožen.«²¹ Na Petoj zemaljskoj konfe-

renciji podvučeno je da Partija vodi borbu »za istinsku odbranu nezavisnosti zemlje« protiv izdaje buržoazije i »revolucionarnog defetizma«²². Ona upozorava: »Nezavisnost Jugoslavije nalazi se u velikoj opasnosti. Agenti oba imperijalistička bloka rade svim silama da gurnu Jugoslaviju u rat«²³. Ni pakt Ribentrop-Molotov nije izmenio osnovnu političku i taktičku liniju Partije. I dalje je jedan od osnovnih zadataka komunista bila borba protiv fašističkih i separatističkih snaga u zemlji i okupljanje svih rodoljubivih i antifašističkih snaga za odbranu zemlje od spoljne opasnosti, odlučno protiv uvlačenja Jugoslavije u rat na strani jednog ili drugog bloka.

Na izbijanje drugog svetskog rata KPJ je odgovorila proglasom, a glavni naslov rečito govori o njegovom sadržaju — »Protiv imperijalističkog rata i fašizma«²⁴. Stav KPJ prema ratu iznet je i u Titovom referatu na Petoj zemaljskoj konferenciji: »Ova Konferencija ima historijski značaj zbog toga što se održava u vrijeme kad svom silom bjesni drugi svjetski rat, kad se pojačava fašistička opasnost u svim zemljama... Ovaj drugi svjetski rat, koji su započeli fašistički osvajači na čelu sa Hitlerovom Njemačkom, koji je zapravo samo nastavak prošlog svjetskog imperijalističkog rata, mnogo je strašniji, bezobzirniji i krvaviji od prošlog... Osovinska imperijalistička klika potčinjava sve svojim ratnim ciljevima, ona ne priznaje nikakve neutralnosti malih i slabijih država, ne poštuje ničiju nezavisnost i bilo kakva prava malih naroda... Protunarodna vlada Cvetković-Maček čini sve da narode Jugoslavije upregne u imperijalistička ratna kola osovinskih sila... Ali narodi Jugoslavije neće fašizam, neće totalitarni sistem, neće da postanu roblje njemačke i italijanske finansijske oligarhije...«²⁵. U vezi sa političkom situacijom, u zaključcima Pete zemaljske konferencije konkretizovani su zadaci komunistima Jugoslavije u borbi protiv rata: »1. Pred licem opasnosti koja prijete nezavisnosti naroda Jugoslavije i opasnosti uvlačenja Jugoslavije u rat potrebno je:

a) neumorno i dalje raskrinkavati ratne ciljeve imperijalističkih osvajača oba ratujućeg tabora i voditi borbu putem štampe i akcija protiv ovog pustošućeg imperijalističkog rata, za mir bez kontribucija i osvajanja tuđih teritorija;

b) neumorno i uporno raskrinkavati razne provokatore, razne agente imperijalističkih osvajača i oba imperijalistička bloka u vladi i izvan vlade koji rade protiv interesa naroda i ugrožavaju nezavisnost Jugoslavije;

c) voditi upornu borbu protiv kolebljive vanjske politike vlade Cvetković-Maček i odlučno tražiti oslanjanje na SSSR ostvarenjem pakta o uzajamnoj pomoći i tijesne i prijateljske saradnje;

d) voditi odlučnu borbu protiv toga da se pomoću osovinskih agenata u vladi i van nje Jugoslavija pretvori u kolonijalnu bazu osovinskih sila za vođenje rata do potpunog ekonomskog iscrpljenja i osiromašenja naroda Jugoslavije;

e) voditi upornu borbu protiv uvođenja narodu neprijateljskih (totalitarnih) metoda i raznih reakcionarnih uredaba režima u Beogradu i Zagrebu, koje imaju za cilj pojačano izrabljivanje naroda od strane kapitalista putem tih reakcionarnih mjera i prebacivanje ratnih tereta osovinskih sila na leđa radnog naroda Jugoslavije«²⁶.

U akcijama za odbranu zemlje, 1938. i 1939. godine, na zborovima i drugim skupovima, zajedno sa komunistima, počeli su istupati i voditi borbu protiv reakcije i predstavnici nekih građanskih stranaka, ili njihovi istaknuti pojedinci.

Razume se, to ne znači da su svi oni koji su se izjašnjavali protiv saradnje vrhova jugoslovenske buržoazije sa fašističkim zemljama bili pod uticajem KPJ. Ali, sve više se sirilo saznanje da se jedino KPJ odlučno zalaže za odbranu zemlje.

I, što je najvažnije, sve više je raslo uverenje radnih ljudi da istinsku borbu za prava ugnjetenih naroda dosledno i principijelno vodi jedino Komunistička partija.

Svojom politikom i programom borbe protiv fašizma, KPJ je bila bliska osećanjima i težnjama najširih masa. Njen otpor izdajničkoj politici jugoslovenske vlade i njeni stavovi široko su odjeknuli u narodu. Nezadovoljstvo profašističkom politikom vladajuće buržoazije izazvalo je nezadovoljstvo i u jednom delu vojske, među oficirima. Terorom, hapšenjima i progonima, zatvaranjem antifašista i rodoljuba u koncentracione logore, vlada Cvetković-Maček se obračunavala s

naprednim snagama Jugoslavije. Međutim, takva politika režima izazvala je još veće ogorčenje u narodu i sve veću političku izolaciju. Ljubomir Mičić, seljak iz Požege, bivši komunistički poslanik, pričao mi je: »Kad su me hapsili 1921. godine (posle Obznane), vodili su me sredinom ulice. Sad, 1940. godine vodili su me oko grada, kroz kukuruz, na železničku stanicu«.

Krajem 1940. godine vlada Cvetković-Maček zabranila je rad URS-ovih sindikata. Bio je to poslednji udar ove vlade na revolucionarni pokret. Ovi sindikati, koji su narasli u snažnu organizaciju radničke klase, bili su pod direktnim rukovodstvom članova Partije. Na tu mera vlasti Komunistička partija Jugoslavije odgovorila je organizovanjem protesta i demonstracija i stvaranjem odbora radničkog jedinstva u preduzećima.²⁷

Razvoj događaja išao je pravcem produbljivanja unutrašnje političke krize buržoaskog društva, krize koja se više nije mogla rešavati »na šestojanuarski način«, već konačnim revolucionarnim obračunom demokratskih narodnih masa sa izdajničkom i bankrotiranom buržoazijom. Takav rasplet je bio neminovan.

Nije bilo jasno kakve će konkretne oblike dobiti taj rasplet i u kom vremenu. Jedan broj političara građanskih partija, inače, prozapadno orjentisanih, nije prihvatio politiku oslonca na fašističke zemlje i pristupanje Jugoslavije Paktu sila Osovine.

U zaoštrenoj unutrašnjoj političkoj situaciji došlo je do odluke vlade o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, a zatim i do potpisivanja Protokola Pakta u Beču. Potpis jugoslovenskog ministra Aleksandra Cincar-Markovića, stavljen je ispod potpisa njegovih kolega iz Berlina, Rima i Tokija.²⁸

Sliku političkog stanja tih dana dali su i sami akteri tih događaja. Naime, predsednik vlade Cvetković rekao je 21. marta ministru Srđanu Budisavljeviću da »... imade vrlo alarmantne vesti o neraspoloženju u Beogradu i unutrašnjosti zemlje koje je nastalo nakon saznanja da je na sednici vlade donesen zaključak o pristupanju Jugoslavije Paktu«. Srđan Budisavljević je tih dana zabeležio da je »vladalo veliko ogorčenje u oficirskim redovima. Članovi oficirskog kora smatrali su pristup Jugoslavije Paktu obeščašćenjem naroda i države. O pristupu Paktu — kaže dalje on — govorilo se u uredima, državnim i privatnim, tako da je zapeo rađ u uredima. Na Univerzitetu u Beogradu prestalo je održavanje predavanja...«²⁹. Poznato je da su na dan objavljivanja potpisivanja Pakta, oficiri bežali od naroda, nisu ni ulazili u tramvaj, jer su im se građani obračali sa prezirom i psokama.

Prekidana su, a 26. marta i potpuno prestala predavanja u srednjim školama u Beogradu i u mnogim mestima u unutrašnjosti. Studenti, daci i radnici izražavaju svoje nezadovoljstvo demonstracijama. Srđan Budisavljević priznaje da je u Beogradu preovladalo raspoloženje koje je pomalo poprimilo revolucionarni karakter³⁰.

Za 22. mart bio je zakazan kongres Udruženja rezervnih oficira Jugoslavije. Međutim, sazivači nisu hteli da održe kongres već je na pretkonferenciji, 21. marta, donesena rezolucija u kojoj se, pored ostalog, kaže da sporazum sa silama Osovine »nije u skladu sa našom nacionalnom čašću i nezavisnošću«. Protiv izdaje zemlje i politike vladajućih vrhova sve se više budio nacionalni ponos i mnogih koji su do juče bili uporni branioци politike jugoslovenske buržoazije³¹.

Već 25. i 26. marta u Beogradu i unutrašnjosti izbile su masovne demonstracije radnika, đaka i studenata³². U tim demonstracijama mase su izražavale i političke zahteve sa revolucionarnim obeležjem. U takvoj situaciji došlo je do vojnog puča, do obaranja vlade Cvetković-Maček. Ne bi bilo tačno reći da je on samo varnica koja je ubačena u prostoriju punu benzinskog isparenja. Uloga oficirske zavere ne može se svesti na to, i mi je ne potcenjujemo, ali je to ipak zavera malog broja oficira iz Komande vazduhoplovstva, oslonjenih na neke jedinice beogradskog garnizona, manje delove kraljeve garde i jedan broj prozapadno orijentisanih političara. Zaverenici nisu bili povezani s drugim delovima vojske, niti sa vođama drugih političkih partija.

Govoreći o 27. martu drug Tito je, na proslavi 27. marta 1945. godine, rekao: »27. marta 1941. godine izvršen je taj preokret zato jer je to narod htio. Nije to stvar pojedinaca, stvar male grupe ljudi, to je stvar čitavog naroda. Bez toga ne bi

se moglo izvršiti ono što se izvršilo. Pojedinci su učinili ono što je htjela masa, što je htio narod.«⁸³

Organizatori zavere su se osmelili da izvrše puč, jer se njihova akcija poklopila sa opštim raspoloženjem naroda. Takvo raspoloženje je i omogućilo da za vera ne bude otkrivena. Teško se moglo razaznati šta je istina, a šta nije od onoga što se svuda u narodu govorilo. Nešto slično bilo je i 1903. godine u Srbiji, kada se na sve strane govorilo da će oficiri ubiti kralja, ali za vera nije bila otkrivena iako su se neki oficiri tih dana hvalili »da će se nešto krupno dogoditi«.

U takvom raspoloženju puč je i mogao uspeti. Oni oficiri koji nisu bili uključeni u zaveru odbili su da izvrše naređenje svojih starešina da uguše prevrat. I, što je na j glavni je, izliv raspoloženja masa tog dana na beogradskim ulicama i u drugim krajevima zemlje, bio je odlučujući da snage oborenog režima ne budu u stanju da se organizuju protiv »pučista«.

Nema sumnje, vojni puč je imao određeni značaj, ali to nije bio faktor koji je doneo rešenje, ili »prekinuo tok događaja«. Situacija bi i bez puča bila pred revolucionarnim promenama toka događaja.

»U takvim uslovima — kaže Kardelj — puč od 27. marta, razume se, nije mogao da ostane u okvirima koje su mu nametnuli njegovi začetnici. 27. marta je i poslednjem političkom slepcu moralo biti jasno da je u Jugoslaviji prošla era buržoazije i da je rukovodeća uloga prešla na radničku klasu i njen najsvesniji deo — na Komunističku partiju.«⁸⁴

Puč je doveo na vlast drugu garnituru srpske buržoazije, uz kakav-takav pristanak Mačeka. Ona je odmah pokazala svu svoju kolebljivost, koja je za nju bila karakteristična i do tada, da bi zatim i u emigraciji njena osnovna preokupacija bio strah od socijalne revolucije. To ju je još dublje odvelo u izdaju — u saradnju s okupatorom protiv sopstvenog naroda. Vlada generala Simovića brzo se izjasnila da poštuje potpisivanje Trojnog pakta. Kasnije je to pravdano željom da se dobije u vremenu. U stvari, buržoazija se bojala pokreta masa, strahujući da se ispoljeno nezadovoljstvo naroda ne pretvori u borbu protiv vladajućeg režima. Napravila je i ugovor, odnosno Pakt o nenapadanju i pomoći sa Sovjetskim Savezom. U zemlji je ukinula koncentracione logore, osim u Hrvatskoj gde to Maček nije dozvolio, pa su komunisti i učesnici u demonstracijama hapšeni i zatvarani u koncentracione logore, da bi posle aprilskog rata bili predati ustašama i Nemcima. Simovićeva vlada nije donela i odluku o amnestiji političkih osuđenika. Sve što je učinila, učinila je pod pritiskom masa. Ta vlada nije preduzela potrebne mere za odbranu zemlje, pripremanje vojske i naroda za otpor fašističkom agresoru. Njoj je veća preokupacija bila da se zaštiti od delovanja Komunističke partije i da stiša stvoreno političko raspoloženje u narodu. Tako je već 27. marta uveče zabranila sve demonstracije i svaku političku akciju KPJ i narodnih masa.

Događaji od 27. marta snažno su odjeknuli u svetu. Po svojim posledicama, 27. mart imao je veliki značaj za našu revoluciju. Istoričari će objektivno oceniti šta je značilo odlaganje Hitlerovog napada na Sovjetski Savez za pet nedelja. Dva-deset sedmi mart, shvaćen ne kao vojni puč, već kao patriotski, demokratski i revolucionarni pokret masa, bio je naš prvi i veliki doprinos borbi antifašističke koalicije sa kojom smo u toku rata bili u savezništvu protiv istog neprijatelja — fašizma.⁸⁵

U martovskim događajima članovi Partije su ostvarili još čvršći kontakt s narodom, hrabрили ga i povezivali se s njim. Komunisti su bili tumači njegovih najdubljih osećanja i životnih interesa. Zato je 27. mart odgovarao opšteizraženom raspoloženju masa koje su prihvatile parole i stavove KPJ. Otuda 27-martovske manifestacije nisu bile podrška pučističkom aktu, izraženom toga jutra. U događajima 25—27. marta snažno su se izrazile duboke progresivne težnje najširih slojeva naroda, njihov odlučan zahtev da se raščisti s vladinom izdajničkom politikom prodaje slobode i nezavisnosti zemlje. S druge strane, u martovskim demonstracijama došle su do punog izražaja snaga i organizovanost KPJ, kao i snaga čitave radničke klase Jugoslavije koju će ubrzo posvedočiti svojom ulogom u opštenarodnom pokretu, u oslobodilačkom ratu i revoluciji.

O događajima u Beogradu Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju odmah je (ujutru 28. marta) obavestio generalnog sekretara KPJ Josipa Broza — Tita, koji se tih dana nalazio u Zagrebu sa jednim brojem članova Politbiroa CK KPJ. Tito je već 29. marta došao u Beograd i održao Savetovanje sa članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, sekretarima okružnih komiteta iz unutrašnjosti Srbije, članovima Mesnog komiteta u Beogradu i članovima CK KPJ koji su se nalazili u Beogradu. Savetovanje je održano na Čukarici, u stanu Kočovića.

Za dalji politički rad Partije Savetovanje na Čukarici imalo je veliki značaj. Tito je dao ocenu političke situacije u zemlji, ukazao na značaj i posledice martovskih događaja u Jugoslaviji, dao ocenu vlade generala Simovića i odredio političke zadatke članovima Partije koji su proizlazili iz događaja od 27. marta.

Kako se očekivala agresija fašističkih sila, zaključeno je da se komunisti moraju odazvati mobilizaciji i odmah pojačati politički rad u vojsci i narodu u cilju pripremanja naroda za otpor, jačanja borbenog duha u vojsci i narodu, borbe protiv pete kolone, kapitulanstva i dr. Ovaj zaključak je odmah i realizovan. Došlo je do pojačanog delovanja komunista u vojsci, pa su vojne vlasti zabranile svaki politički rad i propagandu komunista u vojsci.³⁶

Na Savetovanju je podvučeno da će budući rat za narode Jugoslavije biti odbrambeni i pravedan rat, pa se pozivu na mobilizaciju i odbranu zemlje mora odazvati svaki patriota i rodoljub. Komunisti u tome treba da prednjače.

U skladu s odlukama Pete zemaljske konferencije i Zaključcima Savetovanja na Čukarici, članovi PK KPJ i partijski instruktori napustili su Beograd i otišli u unutrašnjost zemlje, u gradove i sela, u narod radi njegovog organizovanja za odbranu zemlje.

Događaji su se odvijali velikom brzinom. Rat je počeo 6. aprila. Tih dana sam se našao u jednom selu kod Čačka. Seljacima sam rekao da sam drug jednog komunista, studenta, iz njihovog sela. Odmah su se skupili i od mene tražili da im objasnim šta se sve to dogodilo. Pitali su kako je moglo doći do tako brzog sloma. Sada se izdaja mogla i bukvalno opipati. Ljudi su je videli na delu — u izdaji vojnih vrhova i bežanju vlade u emigraciju.

Martovski događaji su, svojim karakterom, značajem i implikacijama, nesumnjivo uticali na dalji razvoj situacije u našoj zemlji, na snažno suprotstavljanje naroda Jugoslavije planovima fašističkih osvajača. Istorija drugog svetskog rata će pokazati da je značaj martovskih događaja bitno prevazilazio granice naše zemlje.

Ovim prilogom nisam imao nameru da dajem naučne istorijske ocene, već da naučne radnike podstaknem na dublje i svestrani je izučavanje problema o kojima je reč. Ne treba gledati samo spoljne manifestacije događaja, već istraživati, naučno ući u suštinu istorijskih zbivanja i pojava i dati im odgovarajuću ocenu i mesto u kretanjima i odnosima u društvu, povezujući sve to sa celokupnim istorijskim zbivanjima.

Pojedine odluke i akcije Partije moramo posmatrati u njihovim društveno-istorijskim zbivanjima, imajući u vidu pri tome njene istorijske ciljeve, njenu celokupnu političku strategiju i taktiku borbe.

Istorijska je činjenica da je Partija brzo uočavala i ispravljala svoje greške, iznalazila nove puteve i oblike borbe, pa je zato i mogla predvoditi najšire mase u borbi protiv fašizma i rata u godinama pred rat i biti organizator i predvodnik najširih masa u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji.

NAPOMENE

¹ Samo 1938. godine bila su 309.354 nezaposlena radnika u Jugoslaviji. Jedna trećina tih radnika dobijala je neku pomoć preko berze rada. U odnosu na prethodne godine, nadnica je u 1940. godini opala za 19 odsto, a cene pojedinih životnih namirnica porasle su od 67 do 100 odsto.

² Enciklopedija Jugoslavije, izdanje Leksikografskog zavoda, Zagreb, 1960. godine, knjiga IV, str. 651.

• U nizu velikih političkih akcija protiv unutrašnje i spoljne politike, 1939. i 1940. godine, ističu se generalni štrajk u Dalmaciji, političke demonstracije gotovo celog stanovništva Splita (decembar 1939. godine) zbog ubistva radnika Vicka Buljanovića; demonstracije 14. decembra 1939. godine u Beogradu, u kojima je učestvovalo više desetina hiljada radnika, studenata i građana; prvomajske demonstracije u Zagrebu i većini mesta 1940. godine; antiratne i anti-fašističke demonstracije 1. septembra 1940. godine u velikom broju gradova u Jugoslaviji; zatim, »krvavi 8. septembar« u Košutnjaku, u Beogradu 1940. godine, kada su policija i žandarmerija pucale u mnoštvo izletnika kojom prilikom je ubila i ranila oko 60 omladinaca i građana.

⁴ Pred rat u ovim logorima nalazilo se oko 2.000 komunista.

⁵ Zemlja je obrađivana veoma primitivno. Drvena ralice upotrebljavane je 31,3 odsto. Usitnjen seljački posed. Na seljaštvo je otpadalo 76,3 odsto ukupnog stanovništva. Svaka treća (oko 700.000) seljačka porodica bila je prezadužena. To je najteže pogadalo mali seljački posed do 2 hektara zemlje, što je činilo 33,8 odsto seljačkih domaćinstava. U teškom položaju nalazila su se i seljačka domaćinstva čiji je posed bio od 2 do 5 hektara, a činila su 35 odsto seljačkih domaćinstava u Jugoslaviji. — Mija Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941*. Zagreb, 1952, str. 36; dr Mihajlo Vučković, *Privreda stare Jugoslavije, Iz istorije Jugoslavije 1918—1945*, Beograd, 1958, str. 269—278.

• Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1960, str. 344—353; J. Pleterski, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u teoriji i politici KPJ, Jugoslovenski istorijski časopis*, 1—2. Beograd 1969, str. 28—65.

⁷ Arhiv CK SKJ, Kl 1938/3, Izveštaj o stanju i delovanju partijske organizacije u zemlji.

⁸ Ferdo Culinović, *Jugoslavija između dva rata*, K. II, Zagreb 1962, str. 97—132.

• Od partijskih listova treba istaći: »Komunist«, organ Oblasnog komiteta KPJ za Srbiju (1934—1935) i »Iskustvo«, organ PK KPJ za Srbiju (1935), »Glas radnog naroda«, organ PK KPJ (1940—1941), zatim »Mladi komunist«, organ SKOJ-a za Srbiju (1934) i dr. Značajni su poduhvati izdavača »Kosmos«, »Nolit« u Beogradu i »Minerva« u Subotici.

¹⁰ Ističemo listove: »Nin« (1935), »Svetlost« Kragujevac (1935), »Student« (1937), »Cačanski glas« (1935) i dr., a od časopisa »Nova literatura« (1928—1930), »Stožer« (1930—1932), »Zena danas« (1936—1941), »Naša stvarnost« (1936—1939), »Umetnost i kritika« (1939), »Mlada kultura« (1939—1940), »Mlada literatura« (1940), i omladinski časopis »Mladost« (1938), zatim listovi »Novi srednjoškolar« i »Zora« (1940), i dr.

¹¹ Milica Damjanović, *Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta*, K. 2, »Nolit«, Beograd 1974, str. 55—65, 87—128, 153—235 i 281—360.

¹¹ Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, Beograd 1976, str. 23.

¹³ ACK SKJ, f. CK KPJ, 1937/4.

¹⁴ Srbija u ratu i revoluciji . . . ., 23; Venceslav Glišić, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945*, K. 1, Beograd 1975, str. 29—37.

¹⁵ Jugoslavija je izvozila u Nemačku 75—77 odsto proizvoda elektrohemijske industrije, 93 odsto cinkanih sirovina, 96 odsto olovnih sirovina, 75 odsto sirovog bakra i dr. U periodu 1933—1939. uvoz iz Nemačke povećan je za 361 odsto, što je činilo 32 odsto celokupnog jugoslovenskog izvoza. Osim ruda i polufabrikata izvožena je i hrana.

¹⁶ »Borba«, br. 8. i 9, 1941.

¹⁷ Aprilski rat, Zbornik dokumenata, izdanje Vojno-istorijskog instituta, Beograd 1971, knj. 1, dok. 29.

¹⁸ Arhiv CK SKJ, Fond CK KPJ, 1938/1 i 4.

¹⁹ Aprilski rat, Zbornik dokumenata, k. 1., dok. 36.

²⁰ Peti kongres KPJ, Zagreb 1949, str. 38.

¹¹ »Proleter«, br. 1. za maj 1939, str. 12.

* Pakt Ribentrop-Molotov izazvao je pometnju kod jednog dela komunističkih partija. Tako je KP Francuske 1940. u ratu s Nemačkom izbacila defetističku parolu »Pour-qui — pour-quoi« (za koga — zašto). Ulazak nemačkih trupa u Holandiju, KP ove zemlje ne poziva na otpor agresoru, već na korektan odnos prema nemačkim vojnicima.

¹⁸ »Proleter«, januara 1941, str. 769, reprint izdanje.

¹⁴ Aprilski rat, Zbornik dokumenata k. 1, dok. 107.

⁸⁴ »Komunist«, br. 1. Beograd, 1946, str. 57, materijal V zemaljske konferencije.

⁸⁵ »Proleter« januar 1941, str. 769, reprint izdanje.

*7 Vlada Cvetković-Maček, 24. decembra donosi odluku o raspuštanju URS-ovih sindikata i zapleni njihove imovine. Ova odluka je objavljena tek 30/31. decembra 1940, pa se i datum zabrane URS-a različito navodi u literaturi.

⁸⁶ Ferdo Culinović, 27. mart, Zagreb 1965, str. 178—211.

⁸⁷ Ferdo Culinović, 27. mart, str. 178.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ »Politika« 22. marta 1941.

⁹⁰ Već 24. marta do demonstracija i protesta dolazi u Beogradu, Kragujevcu i Gornjem Milanovcu, a već 25. marta masovne demonstracije izbijaju u Sapcu (masovno učešće sred-njoškolske omladine i radnika), Kragujevcu (masovno učešće građana, radnika i omladine), Nišu, Kraljevu, Smederevskoj Palanci, Kučevu, a 26. i 27. marta zahvata ju masovne demon-stracije Prokuplje, Valjevo, Leskovac, Negotin, Raču Kragujevačku, Jagodinu i dr. mesta. — A VII, K. 2-1/18-1; 40/4-1. Obaveštajno odeljenje Generalštaba vojske Kraljevine Jugoslavije.

⁹¹ »Borba«, 28. marta 1945.

⁹² Edvard Kardelj »Deset godina narodne revolucije u Jugoslaviji« — »Komunist« 2—3/51.

⁹³ Ferdo Culinović, K-d 323—332; Vojin Popović, Odjek 27. marta u svetu, Godišnjak grada Beograda, VIII, Beograd 1961, str. 440—480.

“ **AVn, K 2, 4/1-2.** ”

PETAR VIŠNJIĆ, pukovnik

APRILSKI RAT I NEMACKO-BUGARSKI OKUPACIONI SISTEM U SRBIJI 1941

Svojom kolebljivom i dvoličnom spoljnom i reakcionarnom unutrašnjom politikom režimi Kraljevine Jugoslavije doveli su zemlju u krajnje kritičnu situaciju. Uoči aprilskog rata ona se našla gotovo sa svih strana okružena armijama fašističkog agresora, izolovana, bez saveznika, s dubokom krizom društveno-političkog sistema. Međutim, jugoslovenska kraljevska vlada i vojno rukovodstvo, kapitulantski orijentisani i zahvaćeni panikom i defetizmom, nisu tražili izlaz iz teškog položaja u demokratizaciji i reformi unutrašnje politike, u opredeljenju na otpor osvajačima, za šta je bila spremna većina stanovništva.

Vlada generala Dušana Simovića, koja je došla na vlast 27. marta 1941. nije preduzela gotovo nikakve mere za odbranu zemlje. Ona je, štaviše, unela zabunu u narod i vojsku, usporila ratne pripreme i još više umanjila spremnost i gotovost zemlje i naroda za rat. Umesto da odmah objavi opštu mobilizaciju, vlada je tek 30. marta naredila »opšte aktiviranje«, tj. tajnu mobilizaciju oružane sile i to da prvi dan mobilizacije bude 3. april.¹ Zbog toga je vreme dvostruko izgubljeno, jer je mobilizacija kasno počela, tek 3. aprila, a radi tajnosti i znatno sporije vršena. Opšta mobilizacija je objavljena tek 7. aprila (drugog dana rata), kad su vazdušni napadi velikim delom već bili razorili sistem veza i saobraćaja.² Zbog toga objava nije ni stigla u mnoge krajeve zemlje ili je stigla posle nekoliko dana, u neka mesta čak istog dana kad i nemačke trupe.

Razjaren i ogorčen neočekivanim ali snažnim narodnim otporom u Jugoslaviji, a naročito u Beogradu, Hitler je odmah, već 27. marta u 13 časova, u berlinskoj Rajhskancelariji na savetovanju s najvišim rukovodiocima nemačkih oružanih snaga i ministrom spoljnih poslova, saopštio svoju odluku da napadne Jugoslaviju i »da joj nanese bespoštedan udar«, ali tako da »se vojni poraz izvede munjevitom brzinom«. Avijacija je, pored ostalog, trebalo »da uzastopnim napadima razori glavni grad Beograd«³. Istovremeno je odlučio da Jugoslaviju rasparča, kao državu uništi, a takva ideja je kod Nemaca i ranije postojala.

Napad je trebalo preduzeti što pre, ne čekajući »mogućne izjave lojalnosti od strane nove vlade«.⁴ Zbog ovog nepredviđenog angažovanja u ratu protiv Jugoslavije, Hitler je bio prinuđen da planirani napad na Sovjetski Savez odgodi; umesto 15. maja, učinio je to 22. juna 1941, tj. 38 dana kasnije.

Istog dana, 27. marta u 19 časova, Hitleru su nemački generali podneli na potpis »Direktivu 25« nemačkoj vojsci o napadu na Jugoslaviju.⁵

Prvobitna ideja je bila da se 1. aprila izvrši vazdušni napad na Beograd i jugoslovenske aerodrome, a između 8. i 15. aprila opšti napad suvozemnih snaga. Međutim, 29. marta na konferenciji u Beču, ovo je izmenjeno i odlučeno da se vazdušno bombardovanje i napad suvozemnih snaga što više usklade, a kao termini su određeni: 6. april za vazdušni napad na Beograd, i aerodrome, kao i za napad južne i zapadne grupe 12. armije na Jugoslaviju i Grčku; 8. april za početak napada 1. tenkovske grupe, 12. april za početak napada 2. armije.⁶

Nemačka Vrhovna komanda oružane sile želela je da rušenjem Beograda uništi kraljevski dvor, novu vladu i generalštab, da parališe rad političkih, vojnih i drugih rukovodećih ustanova i time zada psihološki udarac u zemlji i onesposobi je za pružanje organizovanog otpora. Osim toga, Hitler je, kao rasista, mrzeo sve Slovence, a Beograd, Srbe i Srbiju još i zbog događaja iz prvog svetskog rata. Zato je hteo da se terorističkim bombardovanjem zločinački obračuna s Beogradom, koji je po njegovom mišljenju, tako drsko ustao i odbacio akt o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.

Već 30. marta nemačka Vrhovna komanda suvozemne vojske izdala je uputstvo 2. i 12. armiji i 1. tenkovskoj grupi o izvršenju strategijskog razvoja, odnosno za napad na Jugoslaviju, a operacija je dobila šifrovan naziv »Poduhvat 25«. ⁷ Bilo je dogovoreno da u napadu na Jugoslaviju učestvuju još Musolinijeva Italija i hortijevska Mađarska, dok bi Rumunija Antoneskua i carska Bugarska, čije su teritorije služile za koncentraciju nemačkih fašističkih trupa, imale da štite pozadinu nemačkih snaga od eventualne intervencije SSSR-a na Balkanu. Zaštita levog boka i pozadine od eventualnog turskog napada poverena je bugarskim trupama, čiju je podršku imala da vrši jedna nemačka oklopna divizija. Za učešće u ratu protiv Jugoslavije, Hitler je hortijevskoj Mađarskoj i Borisovoj Bugarskoj obećao neke delove Jugoslavije.

Strategijska zamisao nemačke Vrhovne komande oružane sile za napad na Jugoslaviju bila je u tome da se koncentričnom ofanzivom sa više pravaca, uz snažnu podršku avijacije, i brzim dejstvom oklopnih i motorizovanih jedinica prodre u Jugoslaviju opštim pravcem prema Beogradu, da se razbije, razdvoji i okruži kraljevska vojska i onesposobi za duži otpor, odseče Makedonija od ostale državne teritorije i time onemogući povlačenje jugoslovenske vojske na jug, u Grčku. Osim toga, uspostavljanjem veze sa italijanskom vojskom u Albaniji stvorila bi se solidna baza za nemačko-italijansku ofanzivu protiv Grčke. Italijanske i mađarske trupe, sadej stvovala bi nemačkim napadima radi zaštite bokova nemačkih trupa i izvršile okupaciju jugoslovenske teritorije koja će im biti dodeljena.

Za ostvarenje ove zamisli angažovane su: 24 nemačke, 23 italijanske i 5 mađarskih raznorodnih divizija. Osim toga, u rezervi nemačke Vrhovne komande nalazilo se 5 divizija koje su po potrebi mogle biti upotrebljene za operacije u Jugoslaviji. Ove kombinovane, raznorodne snage, podržavalo je oko 2.170 nemačkih i italijanskih aviona sa aerodroma u Bugarskoj, Mađarskoj, Rumuniji, Austriji, Italiji i Albaniji. ⁸

Prema osnovnoj ideji jugoslovenskog ratnog plana »R-41« koju je dao načelnik Glavnog generalštaba general Petar Košić, a odobrili su je knez Pavle kao vrhovni komandant i general Petar Pešić, predviđen za pomoćnika vrhovnog komandanta u slučaju rata, trebalo je preduzeti odbranu na svim frontovima izuzev prema Albaniji, gde bi jedinice jugoslovenske vojske zajedno s grčkom armijom ofanzivnim dejstvom tukle tamošnje italijanske snage, a Zadar zauzele na prepad. Pod jačim pritiskom neprijateljevih snaga trebalo je povlačiti se opštim pravcem na jug, a u slučaju povlačenja iz zemlje odstupiti u Grčku, organizovati front zajedno s Grcima, a eventualno i s drugim saveznicima. ⁹

Za realizaciju ovog plana predviđeno je da se angažuje 28 pešadijskih i 3 konjičke divizije, 18 odreda, 16 samostalnih posadnih pukova i druge manje jedinice. Jugoslovenska kraljevska vojska raspolagala je sa oko 415 aviona za izvidanje i podršku kopnene vojske. Jugoslovenska kraljevska mornarica trebalo je da brani jadransku obalu, a na rekama i jezerima da podržava kopnene operacije.

Hitleru se žurilo. On nije sačekao da se izvrši koncentracija predviđenih snaga za napad već je naredio da 6. aprila, bez prethodne objave rata, otpočne agresija na Jugoslaviju. ¹⁰ Tom iznenadnom napadu, u noći između 5. i 6. aprila, prethodili su prepadi na neka jugoslovenska granična osiguranja i karaule, a naročito na one blizu najvažnijih komunikacijskih pravaca. Od posebnog značaja bila je akcija nemačke borbene grupe »Derdap« iz Turn Severina, koja je 6. aprila, oko 2 časa, na prepad zauzela Sipski kanal na Dunavu, čime je preduhitrila jedinice jugoslovenske ratne flotile da izvrše planirano zaprečavanje Sipskog kanala i obezbedila plovidbu Dunavom kroz derdapski tesnac. ¹¹

Jednovremeno sa iznenadnim napadom kopnenih snaga otpočeli su i napadi nemačkog i italijanskog vazduhoplovstva na jugoslovenske aerodrome, naseljena mesta i druge objekte, s ciljem da se narod i vojska demorališu, da im se nanesu što veći gubici i da se parališe jugoslovensko kraljevsko vazduhoplovstvo.

Po jačini i trajanju, najnemilosrdniji je bio vazdušni napad na Beograd, iako je on, 3. aprila, bio proglašen za otvoren i nebranjen grad. Prvi napad, u tri talasa, uz učešće 234 bombardera i 120 lovaca, izveden sa aerodroma u zapadnoj Rumuniji, Mađarskoj i Austriji, trajao je od 6 časova i 30 minuta do 8 časova. U toku dana usledila su još tri piratska napada u kojima je učestvovalo: oko 11 časova 57, oko 14 časova 94, a pređevće 99 bombardera u pratnji lovaca. Vazdušna odbrana Beograda, zbog svojih slabosti, nije bila u mogućnosti da spreči ove napade, uprkos velikog zalaganja i herojskih podviga pilota 6. lovačkog puka koji su oborili 10 nemačkih aviona, izgubivši pritom 15 lovaca.¹⁸

Građani Beograda bili su potpuno iznenađeni. Neki su pokušali da se sklone u ranije izgrađena skloništa po parkovima, ali su i tamo nalazili smrt, jer su skloništa bila slaba i nisu izdržala pod udarima neprijateljevih bombi. Mnogi su bežali u okolna sela ili putevima u pravcu juga, ali su i njih nemački piloti nadletali i mitraljezima ubijali. Opšta panika i neorganizovanost su zahvatili grad. Bilans ovog piratskog napada na Beograd bio je užasan: do 8. aprila od bombardovanja je poginulo oko 2.500 Beograđana; porušene su 672, jako oštećena 1.601 a delimično 6.829 zgrada; najtežu i materijalno nenadoknadivu štetu pretrpela je Narodna biblioteka u kojoj je izgorelo 350.000 knjiga i 500.000 svezaka, među kojima i veliki broj unikata neprocenjive kulturne i istorijske vrednosti.¹³

Pošto je agresija na Jugoslaviju izvršena pre nego što je mobilizacija sprovedena, mnogi vojni obveznici ostali su kod svojih kuća. Partija je stoga već prvog dana agresije upućivala sve svoje kadrove u vojsku. Ona je »u skladu sa svojom linijom, da se brani zemlja, dala direktivu da svi članovi Partije, vojni obveznici odu u vojsku i na front.«¹⁴ Odlazili su čak i omladinci koji nisu služili stalni vojni rok. Svima njima je KPJ davala uputstva da se prijavljuju najbližim vojnim komandama, uzmu oružje i brane zemlju.

Napad na Jugoslaviju izvršen je koncentrično iz svih susednih zemalja, osim iz Grčke. Iz Bugarske i Rumunije Nemci su upali sa svojom 12. armijom, a iz Austrije i Mađarske sa 2. armijom. Italijani su se pridružili Nemcima iz Albanije sa 9. armijom, a iz Italije sa 2. armijom. Iz Hortijeve Mađarske je nastupala mađarska vojska.

Nemačka agresija počela je iz južne Bugarske ka Skoplju. Već 6. aprila ujutru jedinice nemačke 12. armije (40. motorizovani i delovi 18. korpusa), uz jaku podršku avijacije otpočele su napad na granični front od Krive Palanke do planine Belasice.¹⁵ Slomivši odbranu ojačanih graničnih snaga i prednjih delova 3. armijske oblasti jugoslovenske kraljevske vojske, nakon kraćeg otpora, nemačke trupe su istoga dana zauzele Krivu Palanku, Stracin, Carevo Selo i Strmicu. Noću, uoči 7. aprila, u pristanište Donji Milanovac uplovio je jedan nemački motorni brod sa trupama koje su ga zauzele bez otpora. Ujutru, 7. aprila, nemačka 9. oklopna divizija je, posle borbe na reci Pčinji, razbila Ibarsku i delove Moravske divizije i prodrla u Kumanovo, a odatle glavninom snaga produžila za Skoplje i zauzela ga istog dana, dok su manje snage, koje su nastupale od Kumanova na sever, ka Bujanovcu, zadržane kod Preševa, zahvaljujući jakom otporu delova Moravske divizije i aktivnosti 1. i 3. bombarderskog puka koji su iz vazduha napadali nemačke oklopne i motorizovane kolone. Kad su nemačke trupe izbile na Vardar, ostaci razbijenih trupa 3. armijske oblasti jugoslovenske kraljevske vojske uspeali su da se delom snaga prebace na desnu obalu Vardara, a delom na prostor Preševo — Bujanovac — Gnjilane.

Neprijatelj je nastavio napredovanje ka zapadu, u pozadinu jedinica Vardarske i Kosovske divizije koje su napadale na italijanske trupe u Albaniji. Već 8. aprila do 16 časova, nemačka 9. oklopna divizija, nadirući od Skoplja, zauzela je Stari Kačanik, čime je prekinula vezu između jugoslovenskih snaga na Kosovu i u Makedoniji i ugrozila pozadinu 3. armije na Kosovu, prema Albaniji. Sutradan, 9. aprila, jedinice 9. oklopne divizije su zauzele Uroševac i Štimlje, a oko 18 časova

su ušle i u Prištinu. Jedanaestog aprila su delovi Kosovske divizije odbacili agresora od Prizrena ka Suvoj Reci, ali je on uz pomoć albanskih nacionalista slomio otpor Suvorečkog i Prizrenskog odreda, i 13. aprila ponovo okupirao Prizren. Nastavljajući nastupanje od Uroševca ka severozapadu, delovi nemačke 9. oklopne divizije zauzeli su Vučitrn 11. aprila. Oni su pokušali da prodru prema Kosovskoj Mitrovici i Peći, ali su zadržani otporom jugoslovenskih snaga.

Dok su Hitlerove divizije prodirale iz Bugarske u Makedoniju i na Kosovo, jedinice jugoslovenske 3. armije su u toku 6. i 7. aprila, po planu Vrhovne komande, otpočele napade na italijanske fašističke trupe u Albaniji. Međutim, usled nedovoljnih snaga, nedostatka pontonirskog materijala i slabe podrške iz vazduha, ova ofanziva je zaustavljena, a zatim zbog neuspeha na ostalim delovima fronta i kapitulacije koja je u međuvremenu objavljena, jedinice 3. armije su morale da se povuku na jugoslovensku teritoriju.

Padom Skoplja i izbijanjem nemačkih trupa na Vardar 7. aprila, a zatim i na Kosovo, bila je slomljena odbrana trupa 3. armijske oblasti i onemogućeno povlačenje jugoslovenske kraljevske vojske kroz Makedoniju na jug, u Grčku, radi spajanja s grčkom vojskom. Sem toga, prodorom u dolinu Vardara, Nemci su prekinuli sve veze jugoslovenske Vrhovne komande s trupama u Makedoniji. Zato su hitlerovci sledećih dana preneli težište operacije na sever, tj. na teritoriju Srbije: 8. aprila u 5 časova i 30 minuta je 1. oklopna grupa (14. korpus), uprkos rdavom vremenu i otežanoj podršci avijacije, počela napad iz Bugarske na pravcu ka Nišu. Pošto je potisla trupe za zaštitu granice i glavnim snagama prodrla duž drumu Caribrod (Dimitrovgrad) — Pirot, nemačka 11. oklopna divizija je oko 7 časova naišla na snažan otpor 3. pešadijskog puka Topličke divizije. Uz snažnu podršku artiljerije Topličke divizije, ovaj puk je odbio nekoliko jakih nemačkih juriša. Tek kada je nemačka avijacija izvršila snažan vazdušni napad na jedinice Topličke divizije i neutralisala njenu artiljeriju, 11. oklopna divizija je oko 10 časova probila odbranu u dolini Nišave i produžila ofanzivno dejstvo ka Pirotu. Oko 14 časova, nemački tenkovi su ovladali Pirotom, a uveče i Belom Palankom. Odatle je 11. oklopna divizija nastavila prodor ka Nišu, a sledećeg dana je nemačka 4. brdska divizija skrenula na sever, prema Knjaževcu. Jedanaesta oklopna divizija je 9. aprila ujutru brzo probila slabo organizovanu odbranu na Ploči, zapadno od Bele Palanke, i već oko 9 časova, bez otpora, ovladala Nišom i zauzela neoštećeni most na Južnoj Moravi. Odavde je uputila manje snage na zapad preko Mramora ka Prokuplju i na jug u pravcu Leskovca, a glavninom snaga nastavila operacije dolinom Južne Morave na sever ka Aleksincu. Na pravcu Niš — Aleksinac,

11. oklopna divizija je lako slomila otpor Aleksinačkog odreda 2. konjičke divizije, zauzela Aleksinac i do mraka stigla prednjim delovima do Ražnja. Razbijeni delovi Aleksinačkog odreda odstupili su na sever do Deligrada, gde su pružili snažan otpor, a zatim se povukli na levu obalu Južne Morave. Pošto na pravcu Niš — Doljevac — Leskovac uopšte nije bilo boračkih jugoslovenskih trupa, nemački tenkovi su oko 14 časova prešli preko neoštećenog mosta na Južnoj Moravi i prepadom zauzeli Doljevac, gde su zarobili pozadinske jedinice Drinske divizije. Istovremeno su nemačke tenkovske jedinice, bez otpora, nastavile pokret od Niša preko Mramora i u toku večeri, 9. aprila, ušle prednjim delovima u Prokuplje.

Prodorom u trougao Niš — Prokuplje — Ražanj, Nemci su uglavnom obezbedili desno krilo i bok svoje grupacije u Makedoniji i na Kosovu, i stvorili povoljne uslove za operacije prema severu, u dolinu Velike Morave. Već 10. aprila delovi 11. oklopne divizije, dolazeći od Doljevca, ušli su u Leskovac, a glavnina je, nastupajući od Ražnja, prodrla u dolinu Velike Morave, obezbeđujući se prema Soko Banji i Kruševcu. Pošto su slomile otpor dveju protivtenkovskih četa kod sela Čičevca, nemačke tenkovske jedinice su stigle pred Paraćin. Na starom vašarištu kod Paraćina, nemački tenkovi su uništili artiljerijsku bateriju koja je pokušala da ih zaustavi i, rasterujući iznenadene vojnike mitraljeskom vatrom iz tenkova, ušli su u grad. Istog dana oko 23 časa, nemački motociklisti i motorizovane trupe ušli su u Čupriju, gde agresoru nije pružan otpor. Savladajući snažan otpor pitomaca Artiljerijske podoficirske škole kod sela Jovca, delovi 11. oklopne divizije su prodrli do Jagodine (sada, Svetozarevo). Međutim, Jagodina se držala celo pre •podne. Od 200 branilaca grada, među kojima se nalazila veća grupa naoružanih

građana predvođena Boškom Đuričkovićem, članom Oružnog komiteta KPJ za Jagodinu, 30 je poginulo, među kojima 21 vojnik, a veći broj je ranjen. Izginula je gotovo cela posloga jednog topa u glavnoj ulici. Svi ovi hrabri vojnici koji su izginuli braneći Jagodinu sahranjeni su u zajedničkoj grobnici kod stare crkve.¹⁶

Jedanaestog aprila, 11. oklopna divizija je zauzela Topolu i Lapovo. Oko 11 časova Nemci su tenkovima ušli i u Kragujevac. Prethodno su savladali otpor jednog biciklističkog voda ispred Vojnotehničkog zavoda (na pravcu od sela Donje Sabanje), 2. konjičkog eskadrona u rejonu Divljeg Polja i grupe vojnika — pešaka kod Sumarica. Nemcima je pružen kratak ali žestok otpor i kod današnje Medicinske škole. Pokušaj delova 11. oklopne divizije da prodru iz rejona Kragujevca prema Kniću i Gornjem Milanovcu odbili su snažnom vatrom Knički i Rudnički odred jugoslovenske vojske koji su zatvarali ove pravce. Naročito jak i organizovan otpor pružali su 1. bataljon 45. pešadijskog puka i delovi 26. pešadijskog puka. Na Rapaj-brdu, na putu Kragujevac — Gornji Milanovac, su dvojica mlađih rezervnih oficira samoinicijativno organizovali otpor. Upotrebili su artiljeriju i protiv Nemaca vodili ogorčenu borbu čitavog dana. Neprijatelj je bio odbijen i primoran da se u toku večeri povuče, Nemačku kolonu koja se kretala od Lapova prema Velikoj Plani pokušali su da zadrže 53. a zatim i 18. pešadijski puk. Teške borbe su vođene kod Starog Sela, Markovca i Novog Sela. Nedaleko od Lapova uništena su dva nemačka tenka i zaustavljeno njihovo napredovanje, ali nekoliko topova, koliko je bilo u ovim pukovima, brzo je onesposobila nemačka artiljerija, pa su juriši vojnika s koljem i praštacima na tenkove bili samo uzaludno junaštvo. Kod Novog Sela, Starog Sela i Rače, 18. pešadijski puk je razbijen uz velike gubitke. Nemci su zarobili Štab puka, a vojnici su se, koristeći noć, razbežali. Nedaleko od sela Bunara, ispred Kragujevca, 40 naoružanih vatrogasaca iz kragujevačkog Vojnotehničkog zavoda i nekoliko seljaka vodilo je pola časa borbu protiv nemačke motorizovane kolone koja je napadala pod zaštitom tenkova, dok su delovi Sremske i Dunavske divizije od sela Čumića do Topole napadali nemačku kolonu. Posle žestokih borbi oko Topole, u kojima su nespremne i slabo naoružane jedinice ovih divizija pretrpele teške gubitke, vojska se rasturila. Na sve strane mogle su se videti grupe zbunjenih i umornih vojnika i ranjenika koje su lutale. Rasulo i demoralizacija zahvatili su sve u takvoj meri da komande nisu znale šta se dešava sa potčinjenim jedinicama i šta se događa u njihovoj najbližoj okolini. U tom metežu i rasulu, svako se spasavao kako je mogao i umeo. Najčešće bez oružja i opreme, vojnici su žurili svojim kućama. Na pitanja zašto se ne bore, odgovorili su da su izdani i da su ih vojne starešine napustile.

Istog dana delovi Timočke divizije odbili su napad delova nemačke 11. oklopne divizije, koji su pokušavali da se iz rejona Aleksinca probiju u pravcu Soko Banje. Jedinice 20. pešadijskog puka Timočke divizije su u Bovanskoj klisuri uništile i delom zarobile jedno jače odeljenje nemačke 11. oklopne divizije. Nemačka 4. brdska divizija izbila je u Knjaževac s juga i ugrozila pozadinu Timočke i Krajinske divizije, koje toga dana nisu imale vezu ni sa Štabom armije ni s Vrhovnom komandom; 13. aprila zauzela je Soko Banju i Boljevac, odakle je nastavila svoja dejstva ka Zaječaru, Boru i Pomoravlju.

Nastupajući od Pirota iza 11. oklopne divizije, 5. oklopna divizija je skrenula 12. aprila od Niša prema Kosovu; posle tročasovne borbe slomila je otpor konjičkog odreda kod Blaca, zauzela Lebane i Kuršumliju i preko Podujeva stigla do Vučitrna, a zatim od 13. do 15. aprila, preko Prištine i Skoplja, produžila za Grčku. Za to vreme 60. motorizovana divizija, takođe prikupljena u Nišu, orijentisala se u pravcu Kruševca i Kraljeva. Ona je 13. aprila ušla u Aleksinac, Đunis i Stalać.

Snage jugoslovenske 5. armije u jugoistočnoj Srbiji bile su rascepkane i dobrim delom razbijene: jedan deo (delovi Drinske, Topličke i 2. konjičke divizije) uspeo je da se prebaci u dolinu Zapadne Morave, a druge jedinice (Kalnski odred, Timočka i Krajinska divizija), ostavši bez veze s pretpostavljenom komandom, izolovano su nastavile da pružaju mestimičan otpor neprijatelju u istočnoj Srbiji.

Nemački 41. motorizovani korpus, čiji su prednji delovi još 9. aprila prešli rumunsko-jugoslovensku granicu i prodrli u severni Banat, otpočeo je 11. aprila opšti napad na Banat, koji su već bili napustili delovi jugoslovenske 6. armije i Banatski odred. Nadirući bez otpora kroz Banat, jedinice 41. korpusa su 12. aprila

-zauzele Pančevo, i već oko 17 časova je jedno nemačko motorizovano odeljenje iz Pančeva, bez otpora, ušlo u Beograd i zauzelo zgradu Ministarstva vojske i mornarice. Zatim su u toku noći, uoči 13. aprila, u Beograd stigla nemačka pojačanja iz Pančeva, a sutradan su ušli i delovi nemačke 11. oklopne divizije 1. oklopne grupe koja se s juga, slomivši otpor jedinica Dunavske divizije kod Markovca, a zatim delova Unske i 2. konjičke divizije, probila pravcem Velika Plana — Mladenovac

— Beograd. Poslednja borba pred Beogradom vođena je na brdu Kovioni. Mada napušten gotovo od svih komandi i viših oficira, ovde je nemačku kolonu dočekao '57. pešadijski puk s delovima raznih jedinica koje su mu se pridružile. Bez ikakvog teškog naoružanja, ove jedinice su u jednočasovnoj borbi teško stradale. Nemački tenkovi su gazili vojnike na položaju i ubijali one koji su pijucima pokušavali da ih zadrže. Koristeći noć, ostaci ovih jedinica su se u neredu razbežali na sve strane.

Dok su nemačke trupe nadirale u pravcu Beograda s juga i istoka, glavnina nemačkog 46. motorizovanog korpusa je, prodirući iz Mađarske preko Vinkovaca, noću između 11. i 12. aprila zauzela Sremsku Mitrovicu i Rumu, a sutradan su delovi njegove 8. oklopne divizije ušli u Zemun i Beograd sa severozapada. Istovremeno su nemačke brzopokretne jedinice zauzele Vršac, Petrovgrad (sada, Zrenjanin), Alibunar i Vladimirovac a mađarska vojska je prešla u Bačku i Baranju i zauzela ova nebranjena područja, izbivši čak do Vinkovaca i Sida. Dvanaestog aprila delovi nemačkog 46. korpusa su prešli Savu kod Šapca (8. oklopna divizija) i kod Sremske Mitrovice (16. oklopna divizija). Pročulo se da Nemci ubijaju sve mladiće, pa je narod bio zastrašen. Ispred nemačkih jedinica ljudi su sklanjali decu i imovinu. Uprkos protivnapadu Sabačkog odreda i 3. konjičkog puka, nemački tenkovi su slomili otpor kod Klenka, prešli preko nepotpuno porušenog mosta na Savi i uveče zauzeli Sabac. Istog dana su delovi 8. oklopne divizije bez borbe okupirali Novi Sad, a mađarske trupe Suboticu i Sombor. Sutradan, 13. aprila, posle žestoke borbe, Nemci su odbili napad na Šabac, razbili Mačvanski odred i osvojili Lešnicu. U borbi kod Novog Sela, blizu Vladimirača, potpuno su razbili 66. konjički puk. Drugi nemački delovi su zauzeli Zaječar, a mađarske motorizovane jedinice su stigle u Novi Sad.

Četranaestog aprila je 4. brdska divizija okupirala Bor, 60. motorizovana divizija Kruševac, 11. oklopna divizija Gornji Milanovac, Arandelovac i Lazarevac, 8. oklopna divizija Obrenovac, Lajkovac i Valjevo, a 16. oklopna divizija Loznicu i Ljuboviju. Sutradan je nemačka 60. motorizovana divizija zauzela Trstenik, a zatim, posle jače borbe od 8 do 14 časova, prodrla u Kraljevo. Jedinice odbrane Kraljeva vodile su ulične borbe do mraka, kada su se povukle na zapad ka Čačku i Užicu, dok su delovi 60. motorizovane divizije okrenuli dolinom Ibra i stigli u Rašku.

Nastupajući od Valjeva preko Kosjerića, nemačka 8. oklopna divizija je noću uoči 15. aprila iznenada prodrla do Užica, koje nije bilo potpuno organizovano za odbranu, jer Užički odred kraljevske jugoslovenske vojske još nije bio stigao iz rejonu čačka. Zbog toga su u odbrani grada učestvovala samo jedinice 63. pešadijskog puka, 3. divizion, 2. baterija 5. divizion i 1. baterija 6. divizion 5. protivavionske zone i Pešadijska podoficirska škola. Osim toga, grad su branili građani, radnici, komunisti, železničari i neke pozadinske jedinice užičkog garnizona, zatim veterani *ie* prvog svetskog rata koji su se 1914. godine u 4. pešadijskom puku »Stevan Nemanja« prvog poziva Drinske divizije srpske vojske borili na položajima kod Vardišta i na Mačkovom kamenu kod Višegrada, sprečavajući prodor austro-ugarske vojske prema Užicu. Član Okružnog komiteta KPJ za Užice Vukola Dabić bio je jedan od glavnih organizatora otpora u Užicu. Vojnici i naoružani građani su se svrstali zajedno, i iza uglova zgrada, iz rovova i drugih zaklona, gadali fašističke imperijalističke vojnike. Komunisti su govorili vojnicima: »Ne dajmo Nemcima grad! Vojnici, branićemo ga s vama!«

Mada je otpor bio organizovan na brzu ruku, on nije bio slab i Nemci ga nisu brzo i lako skršili. Oko 2 časa i 30 minuta već na Sarića osoju, pre nego što su nemački tenkovi zašli u ulice grada, vojnici jugoslovenske vojske su ih zasuli ručnim bombama; tu je smeli nepoznati vojnik uništio jedan tenk, ali je i on pao smrtno pogođen u grudi. Razvila se žestoka borba za grad. Nemački tenkovi, po

utvrđenom planu, prodirali su prema ključnim objektima u gradu: vojnoj komandi, pošti, železničkoj stanici, upravnim zgradama i mostovima preko Đetinje. Sa Dovarja, brda na istočnoj strani grada, dejstvovala je neposrednim gađanjem 2. baterija 5. divizionu 5. protivavionske zone. Kad su nemački tenkovi prodrli u grad, napale su ih i protivavionske baterije sa vatrenih položaja na brdu Zabučju i u predgrađu Terazije. Rezervni potpukovnik Milivoje Tadić, komandant 3. protivavionskog divizionu, učesnik u balkanskim i prvom svetskom ratu, nosilac socijalističke liste za okrug užički u junu 1914. godine, odbornik komunističke opštine u Užicu 1920. godine, delegat na Vukovarskom kongresu KPJ 1920. godine, tukao je nemačke tenkove svojim topovima po ulicama Užica, sve dok mu nije nestalo municije. Poginuo je 17. aprila 1941. godine u odstupanju preko Zlatibora.

Članovi KPJ koji su se zatekli u gradu u građani koji su odlučili da brane Užice, dograbili su oružja iz vojnih magacina i stupili u borbu. Grupe građana stavile su se pod komandu nekih rezervnih oficira, a jednom većom grupom vojnika i građana komandovao je Vukola Dabić. U trenutku kada je komandant Vojnog okruga, pukovnik, petokolonaš Edvard Boroša, istakao belu zastavu kao komandant mesta i izašao pred nemačku tenkovsku kolonu da preda grad, branici su otvorili vatru i sprečili nameru izdajnika. Borba je ponovo uzela maha. Neprijatelj je slomio otpor branilaca i zauzeo Užice tek oko 15 časova, presekaвши odstupnicu delovima kraljevske jugoslovenske vojske koji su se povlačili iz pravca Kraljeva i Čačka za Bosnu.

Braneći Užice, zajedno s vojnicima i oficirima, ginuli su omladinci, starci i žene, ljudi raznih profesija i zanimanja. Ginuli su vojnici i oficiri. Poginulo je 77 vojnika, podoficira, oficira i 51 civil.

Šesnaestog aprila su delovi nemačke 9. oklopne divizije prodrli u Kosovsku Mitrovicu, a 60. motorizovana divizija, nastupajući preko Raške, slomila je odbranu Sandžačke vojske i okupirala Novi Pazar i Sjenicu. Istog dana je 8. oklopna divizija, napredujući od Užica, preko Vardišta, stigla u Priboj i Prijepolje. Najzad, Nemci su 17. aprila okupirali Novu Varoš i Peć. Time su završene vojne operacije u aprilskom ratu, a trupe fašističkih agresora su okupirale čitavu teritoriju Srbije.

Kratkotrajnim aprilskim ratom fašistički imperijalistički neprijatelj je uspeo da razbije jugoslovensku kraljevsku vojsku. Ona nije mogla da pruži ozbiljniji i duži otpor, jer je neprijatelj već na samom početku uspeo da dezorganizuje njeno komandovanje. Reakcionari i petokolonaši, naročito iz viših komandi, unosili su zabunu u vojne jedinice ionako nespremne za rat, izdajući protivrečna naređenja o pokretu. U takvoj atmosferi odvijalo se i opšte aktiviranje (tajna mobilizacija). Iako su se vojni obveznici odazivali pozivu, vojne vlasti su delovale neorganizovano. Umesto da vojnici budu odmah prihvaćeni, snabdeveni oružjem i vojnom opremom i upućeni u jedinice, oni su privremeno smešteni po kafanama i drugim javnim zgradama. Vojnicima se nije moglo izdati oružje i oprema na mobilizacijskim mestima jer »nije bilo naređenja«. Vojne komande u Pančevu, Novom Sadu, Zaječaru, Mladenovcu, Prištini, Kosovskoj Mitrovici i još nekim gradovima vraćale su obveznike kućama sa obrazloženjem da su »za sada nepotrebni«. Komandanti su odbijali da prime dobrovoljce — komuniste, radnike, omladince i druge rodoljube, pravdajući se da ne znaju šta će i sa onima koji su se odazvali pozivu na mobilizaciju. Kad su se rezervisti i dobrovoljci javljali na dužnost komandi Artiljerijske podoficirske škole u Čupriji, oficiri su im govorili: »Ne znamo kuda ćemo i sa ovima koji su već u jedinici, a kamoli s vama«. U Kraljevu su od vojne komande mesta tražili da se bore protiv Nemaca omladinci — dobrovoljci koje je uputila Partija. Među njima bio je veliki broj skojevaca. Oficiri kraljevske vojske su ih odbili.

Videći opšte rasulo koje je zahvatilo vojno rukovodstvo u Kragujevcu, radnici su pod vodstvom komunista iz Vojnotehničkog zavoda, razvalili magacine oružja i uzeli puške i automatsko oružje. Na stotine radnika, po direktivi KPJ, uzelo je puške i mitraljeze i pošlo na prve obronke da brani rodni grad od fašista.¹⁷ Velike grupe radnika s puškama, puškomitraljezima i mitraljezima pridruživale su se jedinicama kraljevske vojske, s ciljem da pruže otpor Nemcima kada budu ulazili u grad. Međutim, vojne vlasti su organizovale vojničke grupe predvođene oficirima u cilju razoružanja i oduzimanja oružja od radnika, u čemu su i uspele.

Komunisti čačka formirali su dobrovoljačku grupu u kojoj je bilo oko 300 članova KPJ i SKOJ-a i drugih omladinaca, radnika, učenika gimnazije i studenata i uputili je u Užice da se prijavi Komandi vojnog okruga. Ove dobrovoljne borce predvodio je član KPJ Miloš Minić. Oni su stigli do Ovčar Banje, a odatle uputili delegaciju u Užice, s komunistom Milanom Batom Jankovićem na čelu, da za grupu traži vojni raspored i oružje. Međutim, predstavnik komande optužio ih je da žele da propagiraju komunizam u vojsci i prosto ih oterao. Sličan slučaj ponovio se i u Valjevu gde se prijavilo više od 200 dobrovoljaca. Partijska organizacija Užica već je na sam dan nemačkog napada, 6. aprila, organizovala miting na kome su učestvovali, pored članova KPJ i SKOJ-a, i mnogi radnici, omladinci i drugi građani simpatizeri KPJ. Miting je održan na brdu Pori, kraj grada. Govorili su Miodrag-Zika Avramović i Dobrilo Petrović o odbrani zemlje od fašističkih agresora i ulozi komunista, radnika i omladine u toj borbi. Izabrana je delegacija i upućena komandantu vojnog okruga, pukovniku Edvardu Boroši, sa zahtevom za prijem dobrovoljaca u vojsku i organizovanje odbrane grada. Pukovnik, petokolonaš Boroša, cinično je odgovorio: »Mi imamo dovoljno vojske, ako bude trebalo mi ćemo zvati.«¹⁸ Takvih slučajeva je bilo i u Beogradu, Kragujevcu, Nišu, Šapcu, Smederevskoj Palanci, Požarevu, Prizrenu, Peći, Vršcu, Rumi i drugim mestima.

Ne očekujući rat, jugoslovenska Vrhovna komanda je još u vreme bombardovanja Beograda izgubila vezu sa mnogim višim štabovima. Ona je 6. aprila iz Beograda pobjegla u Banju Koviljaču, a kraljevska vlada u Užice. Vrhovna komanda nije bila kadra da drži u rukama svoje jedinice i rukovodi njima, niti da koordinira njihova dejstva. Uvidajući to, ona je već 10. aprila izdala direktivu svim jedinicama da se ubuduće, gde god dođu u dodir sa neprijateljem, bore samoinicijativno, ne čekajući naređenje od pretpostavljenih komandi i starešina. Međutim, ovo kao i druga naređenja nisu se mogla sprovesti u delo zbog brzog razvoja događaja. Rasulo koje je otpočelo, nije se moglo zaustaviti. Otpor koji su pružili neprijatelju pojedine komande i oficiri, uglavnom rezervni, zatim hrabro i požrtvovano držanje pojedinaca — vojnika i podoficira, grupa i jedinica, grupa građana predvođenih komunistima, nisu mogli spasiti zemlju od katastrofe koja se sistematski, dugogodišnjom protivnarodnom vladavinom jugoslovenske buržoazije, pripremala. Brz i katastrofalan poraz jugoslovenske kraljevske vojske, nespremljene u moralno-političkom, materijalnom i operativno-strategijskom pogledu, bio je prirodna posledica slabosti Kraljevine Jugoslavije na svima poljima političko-društvene, ekonomske i vojničke delatnosti, kao i izdajstva i kukavičluka vladajuće buržoazije.

Dugogodišnjim nacionalnim ugnjetavanjem, besprimenom eksploatacijom narodnih masa, gaženjem političkih sloboda, progonjenjem i ubijanjem najboljih predstavnika radničke klase, aferama i korupcijom, protivnarodnom spoljnom politikom, itd. — ta klika je nanela veliki udar moralno-političkom jedinstvu, ratnim mogućnostima i borbenoj vrednosti jugoslovenskih naroda i kraljevske vojske.

Jugoslovenska Vrhovna komanda je već 14. aprila 1941. u 9 časova i 30 minuta, dok je neprijatelj prodirao ka centralnom području zemlje, odlučila da zatraži od nemačke Vrhovne komande oružane sile da se obustave neprijateljstva i zaključi primirje.¹⁹ Međutim, nemačka Vrhovna komanda to nije prihvatila, nego je zahtevala безусловnu kapitulaciju jugoslovenske vojske. Vlada je sutradan, 15. aprila održala u Nikšiću svoju poslednju sednicu u zemlji na kojoj je odlučila da s obzirom na tešku situaciju na frontovima, Jugoslavija kao država ne kapitulira, već da tu kapitulaciju prihvati samo jugoslovenska kraljevska vojska, a da kralj i vlada emigriraju u Grčku, gde se izvukao i deo jugoslovenskih oružanih snaga.²⁰ Istog dana kralj i vlada pobjegli su iz zemlje avionima sa aerodroma u Nikšiću u Agriunion u Grčkoj, a odatle u Atinu, ne uputivši bilo kakvu proklamaciju narodu i vojsci ili uputstva civilnim i vojnim organima. U Grčku je odletelo još 10—12 preostalih aviona sa pučistima i nekim istaknutim građanskim političarima.

Toga dana je Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije uputio proglas narodima i narodnostima Jugoslavije; u njemu je dao punu podršku pripadnicima jugoslovenske kraljevske vojske koji pružaju otpor agresorima, osudio izdaju, raspirivanje šovinizma i bratoubilačkog rata i ukazao na mogućnost oružane borbe u novim prilikama.²¹ Centralni komitet KPJ je isticao da će komunisti i radnička klasa Jugoslavije biti »u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača«

i da će u toj borbi istrajati »do konačne pobjede«. Već u ovom proglasu Centralni komitet je ukazao na društveno-politički smisao te borbe, ističući da će se u njoj »radati novi svet« i da će se stvoriti »na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna, bratska zajednica«. Jedina politička snaga u zemlji koja je i dalje nastavila da pruža organizovani otpor agresorima, boreći se za očuvanje državnog integriteta i nezavisnosti Jugoslavije, bila je Komunistička partija.

Posle bekstva kralja i vlade u inostranstvo, opunomoćenici Vrhovne komande, bivši ministar inostranih poslova Aleksandar Cincar-Marković i general Radivoje Janković potpisali su 17. aprila u Štabu nemačke 2. oklopne armije u Beogradu (u zgradi Čehoslovačke ambasade) безусловnu kapitulaciju koja je stupila na snagu sutradan u 12 časova. Odredbama kapitulacije predviđeno je da se jugoslovenski vojnici i oficiri odvedu u zarobljeništvo, a celokupno oružje, oprema, skladišta, utvrđenja, vojna i privredna postrojenja, saobraćajna sredstva, brodovi, itd. morali su biti predati neoštećeni, kao i planovi minskih polja, dokumenti Predsedništva vlade i ministarstava vojnog i inostranih poslova.²²

Ova zajednička zavera fašističke Nemačke, Italije, Bugarske i Mađarske protiv integriteta Jugoslavije, do čijeg je ostvarenja došlo ratom 6. aprila 1941. godine, planirana je i pripremana dugi niz godina, i pored svečanih izjava i potpisanih ugovora sa vlastodršcima Kraljevine Jugoslavije. Nije se mogao sprečiti vojnički poraz zemlje čiji je društveni sistem bio truo. Osamnaestog aprila 1941. godine objavljena je безусловna kapitulacija kraljevske jugoslovenske vojske. Rat je bio završen. Nestalo je države i vlasti. Narod koji je bio voljan i sposoban da se bori protiv agresora morao je da pogleda u oči teškoj stvarnosti i da se bar privremeno pomiri s činjenicom da je u kratkotrajnom aprilskom ratu pobjeđen, ali ne svojom krivicom.

Dok su fašističke trupe prodirale sve dublje na jugoslovensku teritoriju, Hitler je doneo odluku za njeno komadanje, i u tom smislu su izrađena potrebna dokumenta. Već 12. aprila, na dan ulaska nemačkih trupa u Beograd, izdao je tzv. »privremene smernice« za podelu Jugoslavije.²³ Ovim aktom i kasnijim dogovorima o podeli jugoslovenske teritorije, Nemci su pre svega želeli da obezbede svoje stratejske i ekonomske interese, ali isto tako i potrebe svojih najbližih saveznika, u prvom redu Musolinijeve Italije, a zatim Hortijeve Mađarske i Borisove Bugarske, koje je trebalo nagraditi za učešće u agresiji na Jugoslaviju.

Na konferencijama u Beču, u hotelu Imperijal, od 18. do 24. aprila 1941. predstavnici Nemačke, Italije, Mađarske i Bugarske sporazumeli su se o podeli jugoslovenske teritorije. Nemačka je uzela severni deo Slovenije i pripojila nemačkoj državi Gorenjsku, Donju Štajersku i jugoslovenski deo Koruške. Južni deo Slovenije, Hrvatsko primorje, Dalmacija, Crna Gora, Kosovo i Metohija pripali su Italiji. Bosna i Hercegovina i Srem ušli su u sastav tzv. Nezavisne Države Hrvatske, Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje dobila je i okupirala Mađarska. Makedonija je podeljena između bugarskih i italijanskih osvajača. Srbiju i Banat Nemci su zadržali za sebe, a pogranični deo Srbije dobila je Bugarska. Odlukom Hitlera i Musolinija stvorena je tzv. Nezavisna Država Hrvatska. Najveća teritorija i najveći broj stanovnika (preko 4,5 miliona) dospeli su u nemačku okupacionu zonu.²⁴

Nemci su svoju okupacionu zonu u Srbiji (bez Banata) sveli uglavnom na granice Srbije pre 1912. godine. Da bi ostvarili svoje vojne, privredne, političke i druge planove, Nemci su u okupiranoj Srbiji odmah po dolasku uveli i izgradili mehanizam okupacione vlasti. Redovne trupe koje su neposredno po kapitulaciji kraljevske jugoslovenske vojske zadržane u Srbiji, već krajem aprila i u maju 1941. prebačene su iz Srbije u sastav trupa koje su se na istoku prikupljale radi napada na Sovjetski Savez. Umesto ovih trupa u Srbiju su dovedene tri posadne divizije (704, 714. i 717). Posadne divizije rasporedile su svoje delove u Beogradu, Valjevu, Užicu, Višegradu, Čačku, zatim na prostoru Topola — Mladenovac — Požarevac i Kosovska Mitrovica — Raška — Novi Pazar. Posadne divizije stavljene su pod komandu posebno obrazovane 65. Više komande za naročitu upotrebu, s generalom artiljerije Baderom na čelu. Viša komanda 65. bila je potčinjena 12. armiji, sa sedištem štaba u Solunu (Grčka).

U međuvremenu, već 20. aprila 1941, nemačke vojne vlasti pristupile su organizovanju vojne uprave u Srbiji. Ona je imala svog komandanta Militerbefehlshaber Serbien (Militärbefehlshaber Serbien). Komandanta Srbije imenovala je Vrhovna komanda suvozemne vojske, i njoj je bio potčinjen sve do 9. juna 1941. kada je Hitler imenovao general-feldmaršala Lista za Vrhovnog komandanta Jugoistoka, stavljajući pod njegovu komandu sve redovne trupe i vojnopozadinske organe okupiranih teritorija na Balkanu (nemačka zona).²⁵

Vojnopravna komanda Srbije bila je podeljena na dva dela: na vojni i upravni štab. Prvi se bavio vojnim pitanjima i imao je zadatak da se stara o osiguranju reda i bezbednosti u Srbiji, u kom cilju je raspolagao sa 4—6 specijalnih bataljona za obezbeđenje Landesšützen (Landeschützen) i nekoliko odreda vojne žandarmerije (Feldgendarmerie) i policije. Načelnik štaba komandanta Srbije nalazio se na čelu vojnog štaba.²⁶ Upravni štab je bio najviši upravni organ na teritoriji Srbije — u užem smislu vršio je funkciju vlade. Njegov zadatak je bio da rukovodi upravom okupiranog područja, tj. da upravlja zemljom i pomoću svog štaba organizuje i kontroliše civilnu kvislinšku vlast.²⁷

štab komandanta Srbije ostvarivao je svoje zadatke uz pomoć i preko mreže oblasnih i okružnih komandi, tj. feldkomandantura i krajskomandantura. Ove komande su u smanjenom obimu takođe imale svoje vojne i upravne organe za određene vrste poslova. Feldkomandanture su imale svoj broj i sedišta: 599 — Beograd, 610 — Pančevo, 809 — Niš i 816 — Užice. I krajskomandanture su takođe označavane brojevima: 832 — Kragujevac, 833 — Kruševac, 834 — Jagodina (sada: Svetozarevo), 838 — Kosovska Mitrovica, 847 — Sabac, 857 — Zaječar, 861 — Valjevo, 867 — Leskovac, 923 — Petrovgrad (sada: Zrenjanin). Pored ovih, postojale su i mesne komande, ortskomandanture, sa ograničenim kompetencijama.²⁸ Ove poslednje, kao vojne ustanove, nisu imale ničeg zajedničkog sa upravom sem u pitanjima javne bezbednosti i informativne službe.²⁹ Vojne komande u mestima gde su se nalazili njihovi garnizoni imale su lokalne komande mesta — plackomandanture.

Posebna ustanova — Štab generalnog oponenta za privredu Amt des Generale folmehtigen fir di Virtšaft (Amt des Generale volmächtigen für die Wirtschaft) — imala je zadatak: organizovanje maksimalne eksploatacije celokupne privrede u Srbiji i njeno uključivanje u nemački četvorogodišnji privredni plan. Ona se samo formalno nalazila pri Štabu komandanta Srbije, a direktno je bila potčinjena Geringu, u Berlinu, koji je rukovodio sprovođenjem nemačkog četvorogodišnjeg privrednog plana.³⁰

Hitlerovom odlukom od 28. aprila 1941, pri komandantu Srbije formirana je Ispostava nemačkog ministarstva spoljnih poslova Befolmehtigter des Auswertiges Amtes bajm Militerbefehlshaber in Serbien (Bevollmächtigter des Auswärtiges Amtes beim Militärbefehlshaber in Serbien) sa nadležnošću za »sva pitanja spoljnopolitičkog karaktera«, što je za Srbiju značilo unutrašnjopolitička pitanja. Bio je upućen na saradnju s vojnim organima, kao i ovi na saradnju s njim, dok je uputstva za rad primao direktno iz nemačkog Ministarstva spoljnih poslova u Berlinu.³¹

U okupiranoj Srbiji Nemci su obaveštajnu službu organizovali prema već postojećoj shemi: vojna obaveštajna služba (Abver) i služba Glavnog ureda bezbednosti JRSHA). I jedna i druga služba imale su pojedine odeljke i grane. Kontraobaveštajna komanda Abverštele (Abwehrstelle — AST), obrazovana je u Beogradu već 14. aprila 1941. Njen zadatak je bio kontrašpijunaža, suzbijanje sabotaža i prikupljanje podataka o raspoloženju građana. Ona je po Srbiji, u sedištima vojnopravnih komandi, imala mrežu svojih obaveštajnih stanica Meldekemfe (Meldekämfe) i razgranatu mrežu poverljivih agenata. Pod njenom komandom se nalazila Grupa tajne poljske policije — 20 Grupe der Gehajmfeld policaj (Gruppe der Geheimfeld polizei 02), a ova u Kragujevcu, Šapcu, Nišu, Užicu, Kosovskoj Mitrovici i drugim mestima svoje ekspoziture.

Radi ostvarenja okupacionih zadataka, u Srbiji je organizovana policija bezbednosti Ziherrajts policaj (Sicherheits polizei — SIPO). U okviru SIPO nalazila se Tajna državna policija (Gestapo) i Služba bezbednosti Ziherrajts dinst (Sicherheits dienst) koje su imale svoje ispostave u svim većim i odeljke u manjim mestima po

Srbiji, kao i Kriminalna policija (Kripo). U nadležnosti SIPO spadala je i beogradska Specijalna policija, koju je pod zaštitom i po uputstvima nemačke policije odmah posle okupacije obrazovao Dragi Jovanović. Celokupna ova služba raspolagala je specijalnim oružanim policijskim snagama Ajnzacgrupe (Einsatzgruppe), a one su imale i svoju komandu u Beogradu Ajnzackomando (Einsatzkommando).³²

Osim ovih osnovnih, u Srbiji su postojale i mnoge druge nemačke službe i organizacije sa značajnim funkcijama i ulogama: Propagandno odeljenje za Srbiju Propagande-Ab taj lung fir Serbien (Propagande-Abteilung für Serbien), Komanda za prikupljanje ratnog plena, Komanda veza, Komanda za tehničko održavanje javnog saobraćaja, inženjerske, tehničke i druge jedinice i niz drugih manjih komandi, ustanova i organizacija.³³

Posle kapitulacije kraljevske jugoslovenske vojske, Hitler je odobrio da bugarske trupe mogu ući na područja Jugoslavije koja su pripala carskoj Bugarskoj, po planu komadanja Jugoslavije. Njihove trupe su 22. aprila počele posedati prostor pirotskog i vranjskog okruga u Srbiji i to delovi 1. brze divizije pirotski i deo između Timoka i granice kod Zaječara, a delovi 7. pešadijske divizije vranjski okrug.³⁴ Iza operativne vojske su stigle granične i obezbeđujuće jedinice, kao i civilni i policijski aparat radi obrazovanja upravno-administrativne vlasti na okupiranoj i prisvojenoj teritoriji.

Prostor jugoistočnog dela Srbije koji su okupirale bugarske trupe priključen je Sofijskoj oblasti i na njemu je formirano 6 srezova i 6 policijskih uprava, s tim što je ovoj oblasti pripadao i deo belopalanačkog i knjaževačkog sreza.

U sastavu policijske uprave bila je: služba državne bezbednosti (tajna državna policija, kriminalistička i služba bezbednosti), kontraobaveštajna služba, policija bezbednosti i odsek za uniformisanu policiju. Svaka policijska uprava imala je u svom sastavu policijske stanice, konjički policijski eskadron i motorizovanu policiju četv. U policijsku upravu nisu ulazile organizovane »zborne čete«, milicioneri, straže i drugi oružani sastavi pri opštinama. U svakom srezu postojala je sreska policijska uprava, sa službama kao u oblasnoj policijskoj upravi. Postojale su policijske stanice i obično po jedna kontračeta po opštinama i ispostavama.

Civilnu vlast bugarski okupator je organizovao po ugledu na državni aparat u Bugarskoj, te je svoje celokupno zakonodavstvo i pravni sistem proširio i na okupaciono područje Srbije.

Pored organizovanja bugarske administrativne i policijske vlasti, uvedene su i organizovane i ostale institucije: građanski sudovi, finansijski organi, komesarijati za snabdevanje, inspeksijske službe, poreske uprave i dr. Uvedeni su i preki vojni sudovi. Na sve položaje u novoobrazovanim institucijama dovedeni su Bugari.

Bugarski okupator zaveo je na okupiranom i prisvojenom području i strog režim u svim oblastima života: u kulturi, prosveti, administraciji, privredi. Cisto srpski živalj na okupiranom području proglasili su Bugarima, pokušavajući da ubede Srbe da se oni sada kao »pomoravski Bugari« vraćaju u sastav svoje otadžbine, oslobođeni »srpskog ropstva«. Srpskom stanovništvu je bila ograničena sloboda kretanja uvođenjem tzv. propusnica »otkritog lista«, koju je mogao dobiti samo onaj ko je primio bugarsko ime.

Nemački vojni i okupacioni organi, neposredno po upadu u Jugoslaviju, preduzeli su mere da obnove stari aparat vlasti i da ga stave u svoju službu. Koristeći se spremnošću pojedinih buržoaskih grupacija za saradnju, najpre onih sa kojim su i ranije tesno saradivali, nemačkom komandantu Srbije nije bilo teško da relativno brzo, za svega 10—12 dana po kapitulaciji kraljevske jugoslovenske vojske, obrazuje u Srbiji tzv. komesarsku vladu s Milanom Aćimovićem na čelu i da uz njenu pomoć obnovi banovinske i lokalne organe državne uprave u Srbiji.

Odnos komesarske vlade i celokupnog kvislinškog upravnog aparata prema okupacionim organima bio je odnos potpune potčinjenosti. Svako ministarstvo (komesarijat) bilo je podređeno odgovarajućem odeljenju u upravnom štabu komandanta Srbije, na čijem se čelu nalazio viši nemački činovnik. Taj činovnik je bio kontrolni i upravnom štabu odgovorni organ za rad dotičnog ministarstva. On je davao smernice za rad, jednom rečju upravljao preko kvislinškog ministarstva, koje nije imalo nikakve samostalnosti.³⁵

Banovinske uprave (Moravska u Nišu, Dunavska u Smederevu i Drinska u Užicu), sreska načelstva (u preko 110 srezova) i opštine stajale su pod neposrednim operativnim rukovodstvom nemačkih feldkomandantura i krajskomandantura ili pod kontrolom ortskomandantura.

Obnovljena je i reorganizovana žandarmerija. Na teritoriji svake banovine postojao je po jedan žandarmerijski puk. Sve stare žandarmerijske stanice, pošto su popunjene, počele su da rade.

Tako se 1941. srpski narod, u tzv. užoj Srbiji, posle kapitulacije kraljevske jugoslovenske vojske, našao pod pritiskom nemačkih i bugarskih redovnih trupa, njihovih vojnopozadinskih organa, vojne i civilne policije i žandarmerije i njihovih jedinica i, najzad, domaćih organa državnog aparata, tih eksponenata okupatora.

N A P O M E N E

¹ Naredenje Ministra vojske i mornarice Str. pov. Đ. br. 2642 od 30. III 1941; Velimir Terzić, Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Grafički zavod, Titograd, 1963, str. 161.

■ V. Terzić, n. d., str. 164, 454.

• Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu: Zbornik), tom II, knj. 2, br. dok. 1 (Prilog): zaključci sa savetovanja u Berlinu 27. III 1941.

• Ferdo Culinović, Okupatorska podela Jugoslavije, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970, str. 49.

• Zbornik, tom n. knj. 2, br. dok. 2 (Prilog): Hitlerova direktiva br. 25 od 27. m 1941; Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije — Srpska književna zadruga, Beograd, 1976, str. 29.

• Zbornik, tom II, knj. 2, br. dok. 6 (Prilog) : HiUerovo naredenje od 31. in 1941.

¹ Zbornik, tom II, knj. 2, br. dok. 5 (Prilog) : Uputstvo Vrhovne komande suvozemne vojske od 30. m 1941.

• Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, str. 33.

• Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd (u daljem tekstu: Arhiv VII), kutija 4, br. reg. 26/1, 23/1; kutija 5, br. reg. 1/1, 23/1.

*• Zbornik, tom II, knj. 2, br. dok. 8 (Prilog) : Zapovest komandanta nemačke 12. armije od 2. IV 1941; Isto br. dok. 12 (Prilog): Jutarnji izveštaj Komande nemačke 12. armije od 6. IV 1941.

^u Arhiv VII, kutija 20, br. reg. 22/4.

ⁱⁱ Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, str. 34; V. Terzić, n. d., str. 423—424.

^v Jovan Marjanović, Beograd, Nolit-Prosveta, Beograd, 1964, str. 60.

ⁱⁱ Pismo druga Tita upućeno Komintern! maja 1941.

¹⁵ Zbornik, tom n. knj. 2, br. dok. 12 (Prilog) : Jutarnji izveštaj Komande nemačke 12. armije od 6. IV 1941.

¹⁶ Tom prilikom su poginuli: Todor Milojević, Tihomir Jeremić, Desanka Tasić, Slavka Marković, Vladimir Veljković, Dragoljub Milojević, Dragutin Simić, Marko Stipić, Milan Stetlć, Isidor Danilović, Stevan Rat, Juraj Knežević, Stanoje Dorđević, Milutin Jovanović, Zivorad Živković, Stevan Rašić, Ljubinko Marjanović, Karlo Palfi, Mihailo Tanasković, Stevan Demetar i drugi.

¹⁷ Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, knj. 5, Kultura, Beograd, 1961, str. 424.

¹⁸ Došlo Mitrović, Zapadna Srbija 1941, Nolit, Beograd, 1975, str. 15.

^v Arhiv VII, kutija 3, br. reg. 52/2: Pismo ovlašćenje za traženje primirja generala Dužana Simovića generalu Danilu Kalafatoviću od 14. IV 1941.

^v Nikola Milanović, Vojni puč i 27. mart, Prosveta, Beograd, 1960, str. 165, 171—172.

^v Zbornik, tom V, knj. 1, br. dok. 1: Proglas CK KPJ od 15. IV 1941.

¹¹ Zbornik, tom II, knj. 2, br. dok 2 (Prilog) : Odredbe o kapitulaciji **Jugoslavije** od 17. IV 1941.

¹² Zbornik, tom n, knj. 2, br. dok. 14 (Prilog) : Saopštenje Vrhovne komande oružane sile od 12. rv 1941. o Hitlerovom planu za podelu Jugoslavije.

nemačke

¹³ Prema nemačkim izvorima okupirana Srbija i Banat imali su 1941. godine **60.876 km* sa** preko 4,440.000 stanovnika (J. Marjanović, n. d., str. 23).

* Zbornik, tom I, knj. 1, str. 366: Hitlerova direktiva od 9. VI 1941.

» Petar Višnjić, Nemački okupacioni sistem u Srbiji 1941, Istorijski glasnik, Beograd, 1956.

br. 3—4,

¹¹ Isto.

“ Isto.

“ Jovan Marjanović, n. d., str. 28.

’• Isto, str. 28—29.

⁵¹ Isto, str. 29.

“Jovan Marjanović, n. d., str. 29; P. Višnjić, n. č.

“ Petar Vižnjić, n. č.

“ Arhiv VII, kutija 5a, br. reg. 8/15.

“ Petar Višnjić, n. č.

PERO MORAČA

ULOGA UŽIČKE REPUBLIKE U NARODNOOSLOBODILACKOJ BORBI NARODA JUGOSLAVIJE

Sa stanovišta predmeta razmatranja ovog skupa u cjelini i posebno teme moga referata, značajno je da se podsjetimo da smo se prije godinu dana na naučnom skupu u Krupnju bavili Savjetovanjem u Stolicama. Težište u radu toga skupa bilo je na analizi uslova koji su, posmatrani sa stanovišta razvitka u ovom dijelu Srbije, neposredno prethodili stvaranju Užičke Republike. Time je naš posao, u cjelini uzev, olakšan jer nam se pruža mogućnost da se oslonimo na rezultate pomenutog naučnog skupa. To podvlačimo prvenstveno zbog toga što uvodni referat koji sam podnio na skupu u Krupnju i referat kojeg sam pripremio za ovaj skup, po osnovnom sadržaju, čine cjelinu.

U referatu o Savjetovanju u Stolicama istaknuti su faktori koji su ukazivali na neophodnost sazivanja takvog savjetovanja. Tim faktorima ovdje se moramo vratiti da bismo ukazali na uslove koji su prethodili stvaranju Užičke Republike i da bismo sagledali njeno mjesto u razvitku jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta u 1941. godini. Istina, već na osnovu podataka o početku oružane borbe, kojima je raspolagao do kraja avgusta rukovodeći centar ustanka s Titom na čelu, donesena je poznata odluka CK KPJ od 31. avgusta »da se sazove vijeće Glavnog štaba sa članovima iz svih pokrajina« i da se u isto vrijeme održi »proširena sjednica CK«. Međutim, do Savjetovanja u Stolicama, tj. do 26. septembra, Tito je primio nove podatke o razvitku oružane borbe u zemlji, koji nisu samo naglašavali potrebu za takvim savjetovanjem, već su jasnije ukazivali na osnovne probleme koji su zahtjevali adekvatna rješenja. Pri tome treba podvući da je sam razvitak u nedjeljama koje su prethodile sastanku u Stolicama u mnogo čemu omogućavao da se takva rješenja nađu ili su već u samoj praksi bila sagledana.

Podsjetimo se na karakter i sadržaj osnovnih problema koji su iskrslili u toj etapi razvitka borbe i koji su dominirali na Savjetovanju u Stolicama.

Primarni izvori — prvenstveno Titova prepiska iz tog vremena i njegov članak o tom savjetovanju objavljen u Biltenu Vrhovnog štaba 1. oktobra — upućuju na zaključak da su u Stolicama, u centru pažnje bili problemi vojne organizacije i taktike. Tito je isticao da je razvitak oružane borbe u pojedinim krajevima Jugoslavije došao do stepena kada prvobitna organizacija oružanih snaga postaje kočnica za postizanje optimalnih rezultata, odnosno, da sam razmah oružane borbe omogućava 1 viši stepen u organizovanju oružanih snaga i njihovog metoda borbenih dejstava. Tito je, s tim u vezi, u svojim pismima ukazivao i konkretno na probleme formacije partizanskih jedinica, koordinacije borbenih dejstava, planiranja operacija, organizacije snabdjevanja itd.

Ovakav prilaz vojnim problemima proizilazio je iz opšte koncepcije KPJ o razvijanju narodnooslobodilačke borbe sa dalekosežnim oslobodilačkim i revolucionarnim ciljevima. Prvi uslov za sprovođenje takve koncepcije bilo je prerastanje

•partizanskih akcija u opštenarodni ustanak. To osobito ilustruje pomenuti Titov napis o Savjetovanju u Stolicama, iz kojeg se jasno vidi da je osnovni kriterijum za analizu aktivnosti i uspjeha KPJ bio — stepen razvitka oružane borbe. Ističući krupne uspjehe koji su već bili postignuti u onim dijelovima Jugoslavije u kojima je došlo do ustanka, Tito ukazuje na zaostajanje u razvitku oružane borbe u pojedinim krajevima, sve do ocjene da komunisti »nisu znali iskoristiti« povoljne uslove stvorene okupacijom. Insistiranjem na otklanjanju neravnomjernosti u stepenu razvitka oružane borbe, Tito ukazuje na uspjehe i iskustva ustaničkih žarišta, prvenstveno iz zapadne Srbije i Šumadije.

Odlučan kurs na ustanak upućivao je jednovremeno i na postavljanje i razvijanje njegovih društveno-političkih osnova, što je, takođe, bilo u centru pažnje Savjetovanja u Stolicama. S tim u vezi razmatrano je pitanje organizovanja oslobođenih teritorija, prvenstveno stvaranje narodnooslobodilačkih odbora i problemi jačanja i proširivanja jedinstva naroda oko platforme narodnooslobodilačke borbe, odnosno problematika stvaranja narodnooslobodilačkog fronta. Nesporno je, takođe, da su tada precizirani stavovi i mjere koje će olakšati i pospješiti proces organizacijskog prilagodavanja KPJ uslovima nastalim u ustanku, na liniji učvršćenja njene rukovodeće uloge i efikasnosti cjelokupne njene aktivnosti.

Za dalje razmatranje naše teme od značaja su podaci koji upućuju na zaključak da je dotadašnji razvitak ustanka u ovom dijelu Srbije prvenstveno poslužio za uopštavanje prakse i iskustava i za iznalaženje adekvatnih rješenja navedenih problema, odnosno za formulisanje stavova i odluka u Stolicama koje su značile razradu politike i strategije Partije i bile rukovodstvo za akciju u narednoj etapi. To je svakako bilo uslovljeno i činjenicom da se rukovodeći centar ustanka s Titom na čelu nalazio u Beogradu, a potom na oslobođenoj teritoriji u zapadnoj Srbiji. S obzirom i na otežane veze razumljivo je da je s jedne strane, mogao neposrednije uticati na razvitak ustanka u ovom dijelu zemlje i da je, s druge strane, •efikasnije pratio taj razvitak i bio u mogućnosti da uopštava njegovu praksu i iskustva. Međutim, ovdje treba podvući i činjenicu da je rukovodeći centar ustanka s Titom na čelu svojim neposrednijim usmjeravanjem razvitka u ovom dijelu zemlje bitno uticao na tempo i puteve realizacije prihvaćene koncepcije o pokretanju oružane borbe i njenom izrastanju u ustanak. Riječ je o opšteprihvaćenoj •ocjeni zasnovanoj na detaljnim istraživanjima razvitka ustanka u ovom dijelu Srbije, pa je dovoljno da to ovdje samo konstatujemo.

S obzirom na to da su podaci koji ilustruju u kom smislu i do kog stepena su praksa i iskustvo ustanka u ovom dijelu Srbije uticali na formulisanje odluka i stavova Savjetovanja u Stolicama poznati, ukazaćemo samo na one koje je neposredno dao Tito, jer ih svakako treba smatrati najautentičnijim. Iz već pomenutog članka o Savjetovanju u Stolicama podvlačimo dva podatka.

Prvi se tiče oblasti vojnog dijela. Izlažući ono što je konstatovano na Savjetovanju u Stolicama, Tito ističe da »srpski partizani nisu više male čete koje napadaju iz šuma na neprijatelja — to su danas krupne borbene jedinice, čvrsto povezane štabovima i sposobne za krupne operacije...« oni već napadaju na njemačke garnizone i oslobađaju pojedine gradove ili ih blokiraju i izoluju.«

Drugi podatak tiče se političke širine ustanka i izraz je odnosa unutrašnjih društveno-političkih snaga koji su se formirali, prije svega, na ovom prostoru u dotadašnjem razvitku ustanka. Izlažući uspjehe oružane borbe u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, Tito navodi da partizanima sadejstvuje »jedan dio savezničkih nam vojnih četnika«, a zatim, osvrćući se na »nedostatke i pogreške«, upozorava da »ima sektaških pojava prema saveznicima u borbi, ili prema za sada neutralnim grupama četnika koje još nisu voljne da stupe u borbu, ali nam nisu ni neprijateljske. Sukob sa svim tim grupama mora se izbjegavati. Takvima treba strpljivo objašnjavati potrebu jedinstva srpskog naroda u borbi protiv okupatora. Treba im objašnjavati da je baš sada čas za odlučnu borbu protiv neprijatelja srpskog naroda.«

To što je Tito napisao neposredno poslije Savjetovanja u Stolicama, potvrđuje i još više ilustruje ono što je o tome rekao u izvještaju na Petom kongresu KPJ. Navodeći zaključke Savjetovanja, Tito ističe:

- da je »temeljito pretresano pitanje mogućnosti stvaranja slobodnih teritorija u svim pokrajinama, kao što je to već učinjeno u Srbiji...«;
- da je riješeno da se postepeno pređe na čvrste vojne formacije i da se koristi iskustvo iz Srbije gdje su partizanske odrede sačinjavali po tri do do četiri ili više bataljona...«;
- da je »na savjetovanju podnio izvještaj Vrhovni komandant o razgovoru s Dražom Mihailovićem u Struganiku i o Dražinom odbijanju da sa svojim četnicima stupi u borbu. Riješeno je da se pokuša sve da se na bilo koji način dođe do sporazuma s Dražom Mihailovićem za zajedničku borbu«.

Ovome, takođe, treba dodati da je i u pogledu stvaranja i rada narodnooslobodilačkih odbora — od seoskih i gradskih do sreskih — praksa u zapadnoj Srbiji i Šumadiji već do Savjetovanja u Stolicama zabilježila takve rezultate, da je kurs za stvaranje narodnooslobodilačkih odbora istaknut u Stolicama, zasnovan takođe na već stečenom iskustvu iz rada na ovoj slobodnoj teritoriji. Ni za to ovdje nije potrebno navoditi mnoge podatke koje nalazimo u literaturi.

Izloženi podaci ne ostavljaju nikakvu sumnju da se u vrijeme Savjetovanja u Stolicama, u rukovodećem centru s Titom na čelu, polazilo od činjenice da je razvitak ustanka u ovom dijelu Srbije dostigao najviši stepen i da svojom praksom i iskustvom ukazuje na puteve kojim treba ići u razgaranju oružane borbe i postavljanju vojnih i političkih osnova narodnooslobodilačkog pokreta u cijeloj zemlji.

Poslije ovoga, sa stanovišta naše teme logično se postavlja pitanje o karakteristikama i dometima razvitka oružane borbe u ovoj etapi na ostalim ustaničkim žarištima. To tim prije kad je poznato da rukovodeći centar s Titom na čelu nije imao efikasne i redovne veze s pojedinim rukovodstvima.

To ne znači da ćemo se ovdje upuštati u prikazivanje stepena razvitka na pojedinim ustaničkim žarištima jer za to ne samo da nema prostora u ovakvom referatu već nema ni potrebe, jer bismo ponavljali ono što je istraženo i dato u literaturi. Stoga ćemo se ograničiti na ono što je za našu temu najznačajnije.

Ne samo da je razvitak na svim ustaničkim žarištima otvarao navedene probleme, već je vlastitom praksom ukazivao i na njihova rješenja. Uslijed slabih veza ne samo CK KPJ i Glavnog štaba NOPOJ sa nacionalnim odnosno pokrajinskim rukovodstvima, već i ovih sa oblasnim i lokalnim rukovodstvima, u pojedinim žarištima bilo je i pojava nesnalazjenja i neadekvatnih rješenja pitanja koja je bumi razvoj ustanka nametao, ali je takođe svuda bila prisutna i inicijativa da se iskršli problemi rješavaju. Tako su se već u prvim danima 13-julskog ustanka u Crnoj Gori pojavile krupnije oružane formacije — bataljoni i viši štabovi koji su objedinjavali dejstva bataljona, a takođe i prvi organi vlasti u oslobođenim mjestima — narodni odbori. I na drugim ustaničkim žarištima nailazimo, već u toku mjeseca avgusta, na krupnije vojne formacije i na organe nove vlasti po oslobođenim mjestima. Pažnju posebno zaslužuju rješenja primjenjena na jedinstvenoj oslobođenoj teritoriji u dijelu Bosanske krajine i Like s centrom u Drvaru. Tu su već sredinom avgusta sve ustaničke snage uključene u osam bataljona, a formiran je i štab brigade koji je objedinjavao i usmjeravao njihova dejstva. U oslobođenom Drvaru već prvih dana avgusta odlukom štaba, kao najviši organ vlasti imenovano je Vojno revolucionarno vijeće, da bi krajem istog mjeseca tu funkciju preuzelo Narodnooslobodilačko vijeće izabrano na zboru naroda u Drvaru.

Međutim, činjenica je da su praksa i iskustva na ovim ustaničkim žarištima — i ona pozitivna, kao i negativna — ostala najvećim dijelom nepoznata za rukovodeći centar ustanka u vrijeme o kojem je ovdje riječ. Staviše, o problematici razvitka na tim ustaničkim žarištima i o prihvaćenim rješenjima raspolagalo se sa veoma malo podataka i na Savjetovanju u Stolicama. Poznato je da su CK KPJ i Glavni štab NOPOJ ostali bez veze sa Crnom Gorom od početka 13-julskog ustanka pa sve do druge polovine oktobra, kada je CK KPJ u poznatom pismu od 22. oktobra, na temelju primljenih materijala iz Crne Gore, dao ocjene koje su se odnosile na 13-julski ustanak. Ni nešto redovnije veze sa delegatom CK KPJ U Bosni i Hercegovini i sa CK KP Hrvatske nisu Titu omogućile potpuniji uvid u razvoj na ustaničkim žarištima u ovim zemljama, jer delegat CK KPJ u Bosni i Hercegovini i CK KP Hrvatske nisu imali ni redovne ni efikasne veze s ruko-

vodstvima na pojedinim ustaničkim žarištima. Ilustracije radi, pomenimo ovdje kritiku koju je Tito dao na vijest o formiranju brigade na oslobođenoj teritoriji, s centrom u Drvaru, primljenu od CK KP Hrvatske. Iz elemenata na kojima je ta kritika zasnovana vidi se da Tito nije dobio ni najosnovnije podatke o razmjerama ustanka u ovom kraju. Jedan od njih je tvrdnja da je stvaranje brigade preuranjeno zato što »još nema ni vojske«, a drugi da prethodno treba »stvarati čete, odrede, bataljone«. Oba su ta uslova faktički postojala. Radilo se o masi od oko 5.000 naoružanih boraca, koji su sredinom avgusta svrstani u osam bataljona kojima je komandovao Stab drvarske brigade. Bila je to tipična teritorijalna partizanska formacija poput onih koje su se u periodu septembar—oktobar javljale u ovom dijelu Srbije.

Bitno je, dakle, utvrditi da su masovni narodni ustanci do kojih je došlo u julu i avgustu već nametnuli one probleme koji će biti predmet razmatranja u Stolicama. Uostalom, Tito je na temelju rijetkih i podacima oskudnih izvještaja o ustancima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, u svojim pismima ukazivao na neopodnošnost rješavanja tih problema, ističući baš u vezi s tim potrebu za sazivanjem savjetovanja predstavnika nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava u Glavnom štabu NOPOJ. Ovim se nesumnjivo otvara pitanje efikasnosti sistema rukovođenja u početnoj etapi. Ne ulazeći u detalje u razmatranje ovog pitanja, valja konstatovati da je opšteprihvaćeno shvatanje da u danima neposrednih priprema za oružanu borbu i u vrijeme donošenja odluke o njenom pokretanju nije bilo moguće unaprijed određivati oblike vojne i političke organizacije ustanka, a kasnije, u procesu razvijanja oružane borbe, u sistemu rukovođenja u uslovima onako burnog razvitka javio se problem veza.

U takvim uslovima objektivno nije bilo moguće pratiti sve one specifičnosti razvitka oružane borbe u pojedinim dijelovima zemlje. Ovdje je sa stanovišta naše teme značajno uočiti karakteristike razvitka u onim krajevima u kojima je već sa prvim akcijama partizanskih odreda došlo do masovnih narodnih ustanaka. Dok se ustanak u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, počev od prvih partizanskih akcija u periodu jul—septembar, razvijao postepeno i kontinuirano da bi u vrijeme Savjetovanja u Stolicama ulazio u etapu najburnijeg razvitka, ustanci u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj u to vrijeme prolazili su kroz etapu oseke. Oseka 13-julskog ustanka u Crnoj Gori počela je već krajem jula, dok je na drugim tada naj snažnijim ustaničkim žarištima (u Hercegovini, Lici, Bosanskoj krajini) otvorena tokom avgusta i septembra. Iako su ustanička rukovodstva, kako smo već istakli, nastojala da vojnički i politički konsoliduju ustaničke snage, pokazalo se da nije bilo moguće tako efikasno suzbiti elemente stihije i osigurati postignute uspjehe. Of anzi ve okupacionih trupa i organizovana akcija domaćih buržoaskih, prvenstveno velikosrpskih snaga, vodile su osekama koje su davale utisak o porazu ovih ustanaka.

Nismo na ovo ukazali samo zbog toga da bismo podvukli razlike u dotadašnjem razvitku ustanka u ovom dijelu Srbije i u nizu drugih ustaničkih žarišta u zemlji, što je takođe predmet ovog referata. Time smo otvorili još jedno značajno pitanje — da li su i do kog stepena odluke i stavovi Savjetovanja u Stolicama, zasnovani prvenstveno na iskustvima iz razvitka ustanka u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, mogli biti rukovodstvo za akciju na ostalim ustaničkim žarištima s obzirom na istaknute pa i druge specifičnosti koje su poznate i koje smo ovdje samo djelomično pomenuli.

Prisutni su i drugi aspekti ovog pitanja. Jedan od najznačajnijih su svakako oblici i pravci akcije za izolaciju onih domaćih buržoaskih snaga koje su se takođe izjašnjavale protiv okupatora, ali i protiv oružane borbe ističući njenu preuranjenost. Kao što je poznato, u ovoj etapi bile su to prije svega snage velikosrpske buržoazije. U periodu o kojem je riječ te snage još se nisu bile prikupile i organizovale u jugoslovenskim okvirima. To, međutim, nikako nije bio osnovni uzrok specifičnih oblika organizovanja i akcije ovih snaga u pojedinim dijelovima Jugoslavije u početnom periodu ustanka. Na začetku okupljanja ovih snaga nailazimo gotovo svuda, ubrzo poslije aprilskog rata, a oblici i pravci njihove akcije zavisili su od uslova stvorenih okupacijom u pojedinim regionima. To osobito jasno ilustruje početna akcija snaga u Srbiji oko Draže Mihailovića i onih na teritoriji NDH oko »Srpskog nacionalnog odbora«. Kasnije, u vrijeme pokretanja oružane borbe, ove

snage pomjeraju težište protiv ustanka. Dok se u Srbiji, i to upravo u njenom zapadnom dijelu i u Sumadiji, paralelno sa partizanskim odredima javljaju i četničke formacije, odnosno počinju da egzistiraju na prvi pogled dva antiokupatorska pokreta, u Crnoj Gori i na tlu Bosne i Hercegovine i Hrvatske KPJ kao inspirator i organizator oružane borbe izbija na čelo masovnih narodnih ustanaka kao njegova isključiva rukovodeća snaga (u početku mala četnička oaza u dijelu istočne Bosne biće proširena uz neposrednu podršku četničkog centra s Ravne gore). Stoga, dok se u ovom dijelu Srbije bitka za uticaj u širokim slojevima naroda razvija na osnovi traženja puteva za sporazum o zajedničkoj borbi, na drugim ustaničkim žarištima velikosrpske buržoaske snage, koristeći elemente stihije i oslanjajući se od početka otvoreno na talijanskog okupatora, ulaze u bitku za izolaciju KPJ i za nametanje svojih pogleda i ciljeva ustaničkom pokretu. Tu već vrlo rano (prvi put 11. avgusta) dolazi do sporazuma vodećih snaga »srpskog nacionalnog pokreta« sa talijanskom okupacionom upravom. U takvim uslovima, pogotovo u vrijeme oseke ustanka, ustanička rukovodstva nisu mogla da prihvate liniju sprozumijevanja na platformi zajedničke oslobodilačke borbe kao oblik borbe za »istjerivanje na čistac« tih snaga.

Drugi aspekt takođe fundamentalnog značenja proističe iz pitanja da li su i do kog stepena odluke i stavovi Savjetovanja u Stolicama mogli biti rukovodstvo za akciju u onim dijelovima Jugoslavije u kojima je oružana borba bila tek u fazi pokretanja i, šta više, u onima u kojima su prvi pokušaji oružanih akcija doživjeli neuspjeh.

Dosadašnja istraživanja nedvosmisleno potvrđuju da u KPJ, ako izuzmemo slučaj s Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju do početka septembra 1941, nije bilo divergentnih pogleda na političku platformu u uslovima okupacije. Ako još pomenemo izvjesne nijanse u utvrđivanju puteva i oblika razvijanja ustanka, koje su se prvih dana pojavile u nekim rukovodstvima KPJ i koje su vrlo brzo odbačene, možemo utvrditi da su svi dijelovi KPJ bili jednodušni u tom pitanju. Tome nesumnjivo treba dodati pojave nesnalaženja, pa i izvjesnih lutanja na koje su u osnovi već ukazale dosadašnje analize razvitka u prvoj etapi ustanka. Nasuprot svemu tome možemo navesti obilje podataka koji ilustruju odlučnost rukovodstava i organizacija Partije da istraju u realizaciji odluke o pokretanju oružane borbe i razgaranju ustanka. Drugim riječima, svi dosadašnji rezultati istraživanja a oni su kad je u pitanju etapa pokretanja i razvijanja oružane borbe zaista bogati — upućuju na zaključak da uzroke onako vidne neravnomjernosti razvitka u toj etapi ne treba tražiti prije svega u subjektivnim činiocima, već u objektivnim uslovima u pojedinim dijelovima Jugoslavije, često ne samo u nacionalnim cjelinama, već i u dijelovima tih cjelina.

Sve to, ipak, ne znači da treba dovesti u pitanje osnovanost onako upornog insistiranja na pokretanju oružane borbe i njenom izrastanju u opštenarodni ustanak, što je prvenstveno karakteristično za Tita i što dominira u svim njegovim pismima i člancima iz te početne etape. To je, pomenuli smo, osnovni smisao i članka kojeg je napisao povodom Savjetovanja u Stolicama. Riječ je o dijelu koncepcije KPJ o narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji izražene u aksiomi »od gerile do ustanka«, čije je provođenje bilo uslov za razvijanje pobjedonosnog narodnooslobodilačkog rata. Ono, međutim, što bi moglo biti predmet razmatranja tiče se tempa i oblika realizacije tog dijela koncepcije. Primjera radi pomenimo ovdje shvatanje formirano na Savjetovanju u Stolicama i izraženo u Titovoj ocjeni u pomenutom članku da »zaostajanje« u razvitku ustanka u Sloveniji ima prvenstveno uzroke u slabostima subjektivnih snaga. Kasnija, praksa je unijela izvjesne korekcije u pogledu tempa i oblika razvijanja ustanka, kao što je već dotadašnja praksa razvitka na ranije pomenutim ustaničkim žarištima iz ljeta 1941. godine neminovno korigovala apsolutiziranje opšteg narodnog ustanka.

Dosadašnja istraživanja razvitka ustanka u Jugoslaviji u etapi koja je otvorena Savjetovanjem u Stolicama, uprkos svim navedenim i drugim faktorima koji ukazuju na izrazitu neravnomjernost i brojne značajne specifičnosti u etapi pokretanja i rasplamsavanja oružane borbe, nedvosmisleno potvrđuju da su odluke i stavovi prihvaćeni na tom Savjetovanju, bili polazna osnova i rukovodstvo za akciju u jugoslovenskim okvirima. Utoliko te odluke i stavovi, već provjereni u

praksi ustanka prvenstveno u ovom dijelu Srbije, u suštini znače razradu politike i strategije KPJ u uslovima kada ustanak postaje dominantna pojava na jugoslovenskom prostoru. Njihovo provođenje imalo je za cilj postavljanje i razvijanje vojnih i političkih osnova narodnooslobodilačkog pokreta. Stoga je i razumljivo da cjelokupna aktivnost KPJ u periodu koji je slijedio nosi pečat borbe za primjenu u praksi odluka i stavova Savjetovanja u Stolicama.

Istraživanja su pokazala da su oblici i pravci te aktivnosti nosili mnoge specifičnosti uslovljene prethodnim razvitkom, ali takođe i to da su rezultati te aktivnosti vodili svuda istom cilju — jačanju i proširivanju snaga ustanka i izgrađivanju jedinstvenog narodnooslobodilačkog pokreta.

U onim dijelovima Jugoslavije u kojima je u početku došlo do opšteg narodnog ustanka a zatim i do njegove oseke, odluke i stavovi Savjetovanja u Stolicama bile su putokaz za razvijanje ustaničkog poleta i za savlađivanje negativnih posljedica krizne etape. Aktivnost Partije u primjeni tih odluka i stavova na ustaničkim žarištima u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj vodila je suzbijanju stihije, stvaranju čvršćih i krupnijih partizanskih formacija, oživljavanju borbenih akcija, stvaranju ili proširivanju oslobođenih teritorija, izgrađivanju narodnooslobodilačkih odbora i jačanju jedinstva naroda oko platforme KPJ. Na toj osnovi razvio se u jesen 1941. godine nov ustanički polet na svim pomenutim žarištima.

Odluke i stavovi Savjetovanja u Stolicama pružili su pouzdanu orijentaciju za sve one snage Partije koje su i u ovoj etapi ulagale napore da pokrenu oružanu borbu i da postave čvrste i trajne osnove jačanja narodnooslobodilačkog pokreta. One su dale nove snažne impulse rukovodstvima i organizacijama u onim krajevima u kojima su prvi pokušaji u stvaranju partizanskih jedinica i njihovih oružanih akcija doživjeli neuspjeh. Smišljena aktivnost nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava ustanka, inspirisana odlukama i stavovima iz Stolica, osobito karakteristična u ovoj etapi za Sloveniju i Hrvatsku, rezultirala je uspjesima koji su osobito bili vidni u Gorenjskoj, Dalmaciji, Primorju i Slavoniji.

Ovdje, takođe, treba istaći da su odluke i stavovi Savjetovanja u Stolicama ostale rukovodstvo za akciju i u poznijim etapama u svim onim krajevima Jugoslavije u kojima se Narodnooslobodilačka borba sporije razvijala, odnosno onima u kojima je, poslije oseke ustanka i njegovih privremenih poraza, trebalo raditi na oživljavanju ustaničkog poleta.

Najintenzivniji razvitak u etapi koja je slijedila sastanku u Stolicama bio je rila ustaničkom žarištu u ovom dijelu Srbije. Pored već do sada bogatih rezultata istraživanja, analiza toga razvitka u svim pravcima je predmet većine referata na ovom skupu. Stoga je sa stanovišta teme ovog referata dovoljno driti u najkraćim crtama podsjetimo na one elemente koji karakterišu razmjere i domete narodnooslobodilačkog pokreta, što treba da bude ujedno i osnova za potpunije sagledavanje mjesta i uloge Uzičke Republike u okvirima narodnooslobodilačke borbe u cjelini.

S tim u vezi ovdje treba podsjetiti na dvije izrazito karakteristične i veoma povoljne činjenice. Prva je — da je razvitak ustanka na ovom području već od ranije tekao u duhu onih načela koja će biti formulisana u Stolicama u obliku odluka i stavova, pa je sastanak u Stolicama samo još više podstakao aktivnost u tom pravcu. Druga je — da je upravo u to vrijeme, krajem septembra i početkom oktobra, ustanak ulazio u fazu najburnijeg razvitka, da bi u periodu oktobar—novembar dostigao takav stepen na kojem je najsnažnije bila izražena ratna i društveno-politička fizionomija narodnooslobodilačkog pokreta.

U čemu se to ogledalo?

Prvo. U činjenici da su iz prvobitnih malih i međusobno nepovezanih partizanskih odreda i njihovih tipičnih gerilskih akcija izrasle krupne vojne formacije — partizanski odredi sastavljeni od četa i bataljona, koji su, predvođeni štabovima i komandama, sve krupnijim ofanzivnim dejstvima odnosili pobjede nad okupacionim i kvislinškim snagama. Na taj način oružane snage ustanka brzo su i efikasno osigurale provođenje plana Vrhovnog štaba NOPOJ o stvaranju prostrane oslobođene teritorije u ovom dijelu Srbije. Napori njemačkog okupatora da angažovanjem svojih policijskih snaga, a zatim i posadnih divizija i kvislinških formacija,

preotme inicijativu i slomi ustanak, ostali su bez rezultata i Njemačka je bila pri-
nuđena da se odluči na angažovanje dijelova svoje operativne armije protiv parti-
zanskih snaga u ovom dijelu Srbije.

Drugo. U činjenici da se upo redo sa proširivanjem oslobođene teritorije stva-
rala i razvijala vlast naoružanog naroda. Ubrzo je cijela teritorija bila prekrivena
mrežom narodnooslobodilačkih odbora — od seoskih i gradskih, preko sreskih do
Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije — pa se može reći da se radilo o
jedininstvenom mehanizmu jedne zaista, i po načinu nastanka i po sadržaju i metodu
rada, nove vlasti.

Treće. U činjenici da je, uprkos otpora vodećih snaga stare političke struk-
ture, KPJ ovdje realizovala svoju zamisao o mobilizaciji osnovnih narodnih masa
u ustanak i da je jedinstvo naroda već bilo izraženo u njegovim borbenim orga-
nizacijama — u narodnooslobodilačkim odborima, u odborima narodnooslobodilačkog
fronta, u borbenim aktivima žena i omladine. U relativno kratkoj praksi ustanka
ovdje su, dakle, bili otkriveni oni najpovoljniji i za sav pozniji razvitak jugosloven-
ske narodnooslobodilačke borbe i revolucije karakteristični oblici ostvarivanja je-
dinstva najširih slojeva naroda na oslobodilačkoj i revolucionarnoj platformi KPJ.

Time smo istakli one bitne tekovine ostvarene na ustaničkom žarištu u ovom
dijelu Srbije koje čine smisao i suštinu svakog oslobodilačkog i revolucionarnog:
rata s dalekosežnim ciljevima. U partizanskim oružanim snagama i organima nove-
vlasti ovdje su najpotpunije u praksi bile izražene one tendencije koje je sobom
nosio i svuda ispoljavao od samog početka ustanak jugoslovenskih naroda u cjelini.
Time su bili postavljeni temelji na kojima će se u svim kasnijim etapama rata
razvijati narodnooslobodilački pokret, temelji koji su već ocrtavali konture jedne
nove državne organizacije. U kasnijim etapama rata, pomjeranjem težišta sa jed-
nog na drugi dio jugoslovenske teritorije, dometi Užičke Republike ostaće trajna,
osnova na kojoj će se dalje izgrađivati i razvijati, saobrazno uslovima, tekovine
oslobodilačkog i revolucionarnog rata.

Time smo, međutim, ukazali samo na ono što, u cjelini uzev, određuje mjesto
i ulogu Užičke Republike. Potpuniji prikaz zahtjevao bi širu analizu. Ovdje ćemo
istaći ono što je sa stanovišta razvitka narodnooslobodilačkog rata i revolucije-
imalo presudno značenje.

Najprije u oblasti vojne problematike i vođenja rata. Na prvi pogled činilo-
bi se da je oseka ustanka u ovom dijelu Srbije, nastala njemačkom ofanzivom
potkraj 1941. godine, po svojim razmjerama i rezultatima bila echo oseka koje su
se javile u drugim ustaničkim žarištima još u toku ljeta. Ako bi se ta pojava pro-
cjenjivala sa stanovišta razvitka u ovom dijelu Srbije u kasnijim etapama, onda
bi slijedio zaključak da je tu oseka ustanka imala i teže i dugoročnije posljedice
u poređenju s onim na drugim ustaničkim žarištima. Međutim, sa stanovišta raz-
vitka narodnooslobodilačkog rata i revolucije u cjelini, a to mora biti osnovni
pristup, jer se radilo o jedinstvenom jugoslovenskom ratu i revoluciji, jedinstvenoj
politici i strategiji njihovog vođenja u veoma specifičnim uslovima, ishod njemačke
of anzi ve imao je i veoma značajne pozitivne rezultate.

Titova odluka o povlačenju partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Sumadije
na jug, u Sandžak, imala je dalekosežne posljedice na dalji razvitak borbenih dej-
stava na jugoslovenskom ratištu. Ofanziva njemačkih snaga u Srbiji nije bila ni
završena, a na susjednoj teritoriji Vrhovni štab je, angažovanjem snažnog borbe-
nog jezgra jedinica koje su se povukle iz Srbije i partizanskih snaga u Sandžaku,
istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori, razvio ofanzivna borbena dejstva koja će
uskoro dovesti do stvaranja nove, prostrane oslobođene teritorije s centrom u Foči.
I ne samo to. Iskustva iz borbi u njemačkoj ofanzivi u ovom dijelu Srbije i povla-
čenje borbenog jezgra partizanskih snaga na jug poslužila su Titu za donošenje
jedne od temeljnih odluka u narodnooslobodilačkom ratu — odluke o formiranju po-
organizacionim principima i borbenim kvalitetima nove jedinice — 1. proleterske
brigade. Ta odluka bila je rezultat procjene da su sazreli uslovi za dalju razradu
konceptije vođenja rata — za stvaranje iz ustaničkih teritorijalnih formacija jedi-
nica Narodnooslobodilačke vojske koja će, primjenom originalne ratne vještine, od-
nositi pobjede uprkos brojnoj i tehničkoj nadmoćnosti okupatorsko-kvislinških trupa.

Povlačenjem snaga sa ove teritorije na jug da bi se izbjegle frontalne odbrambene borbe koje su nametale koncentrisane njemačke snage pronađeno je jedno od osnovnih strategijskih načela, koje će Tito nešto kasnije formulisati riječima: »gubitak jedne teritorije mora značiti dobitak nove, još veće i važnije teritorije«.

Razumije se da se u analizi uslova, u kojima su prihvaćena ova nova rješenja prelomnog značenja za dalje vođenje narodnooslobodilačkog rata, mora imati u vidu da su u dotadašnjem razvitku partizanske oružane snage već bile stekle neke osnovne moralne i borbene kvalitete što je omogućilo ne samo otpor neuporedivo jačem neprijatelju već i riješenost da se napusti vlastita teritorija i da se prihvate novi izuzetno teški i složeni uslovi vođenja borbe.

Veoma značajan uticaj za razvitak narodnooslobodilačkog rata i revolucije u cjelini imao je ustanak u Srbiji u 1941. godini i posebno njegovi uspjesi i dometi u Uzičkoj Republici sa stanovišta realizacije koncepcije KPJ o stvaranju političke osnove narodnooslobodilačkog pokreta.

Tu na prvom mjestu treba istaći da su neposrednim angažovanjem rukovođećeg centra ustanka, i posebno Tita, od početka oružane borbe i osobito u vrijeme i poslije Savjetovanja u Stolicama u samoj praksi provjeravani i dalje razrađivani pogledi KPJ na puteve ostvarivanja jedinstva najširih slojeva naroda u oslobodilačkoj borbi. Proces formiranja strategije i taktike KPJ u borbi za široki narodnooslobodilački front moguće je ovdje pratiti u svim pravcima — počev od Titovih inicijativa da se na programu oslobodilačke borbe postigne sporazum sa onim građanskim, političkim i vojnim grupama koje su izražavale antiokupatorski stav i njegovih upozorenja da je osnovna slabost oružane borbe u Srbiji izolovanost Partije od struja koje simpatišu sa Engleskom, pa do angažovanja svih snaga KPJ da se razgaranjem oružane borbe i političkom aktivnošću u narodu neposredno, odozdo, razvija i jača borbeno jedinstvo masa. Takva širina pogleda dominirala je i u Titovom istupanju na Savjetovanju u Stolicama, osobito u pitanju stava prema četnicima i u praksi na tlu Uzičke Republike. To je doprinijelo oslobađanju KPJ od pojava sektaških uskogrudosti i razvijanju njenih pogleda na puteve revolucionarnog raspleta u okvirima narodnooslobodilačke borbe.

S te tačke gledišta je od najvećeg značaja za sav pozniji razvitak rata i revolucije razvoj odnosa narodnooslobodilačkog i četničkog pokreta i rasplet do kojeg je došlo na tlu Uzičke Republike. Ovdje treba najprije podsjetiti na istorijski značaj činjenice da je ustanak na tlu Srbije u početnim etapama dostigao najviše domete. Time je sprski narod na način koji nije mogao biti uvjerljiviji pokazao da ne prihvata i ne želi da dijeli odgovornost vladajuće klase, posebno velikosrpske buržoazije i monarhije, za onakvu sudbinu Kraljevine Jugoslavije, a zatim, da ne prihvata njenu koncepciju o obnovi starog ugnjetačkog sistema u osloncu na zapadne savezničke sile. Ne treba posebno podvlačiti značaj toga sa stanovišta jačanja jedinstva jugoslovenskih naroda i sazrijevanja njihove odlučnosti da krenu putem narodnooslobodilačke borbe. Od kakvog je neposrednog značaja bila ta činjenica dovoljno je ovdje da podsjetimo na to da su nacionalna i pokrajinska rukovodstva ustanka u svim krajevima Jugoslavije u svojim proglasima, pozivajući narod u borbu, isticala ustanak srpskog naroda i njegove krupne pobjede.

Oružana borba u Srbiji bilježila je konstantan uspon sve do pobjeda i uspjeha ostvarenih u ovom njenom dijelu i izraženih u simboličnom nazivu Uzička Republika, uprkos organizovanog otpora velikosrpskih snaga i prosovinske i posebno prozapadne orijentacije, uprkos porukama koje su slali kralj i vlada u izbjeglištvu — da narod mirno podnosi nedaće okupacije, osuđujući avanturizam onih koji »neodgovornim akcijama« izazivaju njegova još veća stradanja. Nemoć velikosrpske buržoazije da svojom politikom taktiziranja prema okupatoru i koncepcijom tobožnjeg pripremanja a za borbu, kada sazriju uslovi, parališe pokretanje oružanih akcija i razgaranje ustanka značila je njen prvi odsudan poraz. Slijedeći korak tih snaga — otvoreni oružani obračun sa ustankom, kojeg je preduzeo Draža Mihailović napadom na Uziče, vodio je četnički pokret, a s njim i vrhove velikosrpske buržoazije, u saradnju s okupatorom u borbi protiv oslobodilačkog ustanka vlastitog naroda, u blato nacionalne izdaje. Takav rasplet na tlu Uzičke Republike bio je onaj faktor koji je definitivno opredijelio ne samo neophodnost istorijske smjene vodećih klasa već i puteve i oblike jugoslovenske revolucije. Kolaboracijom sa okupatorom

protiv oslobodilačke borbe domaća buržoazija vezala je svoju sudbinu a time i sudbinu kapitalističkog poretka za sudbinu osovinskih sila. Stoga je narodnooslobodilačka borba, po svom društveno-političkom sadržaju, bila ujedno i borba za korjeniti socijalistički preobražaj.

Ovdje, takođe, treba istaći da su razvitak i djelatnost narodnooslobodilačkih odbora na tlu Užičke Republike potvrdili pravilnost orijentacije KPJ na stvaranju organa vlasti naoružanog naroda. Načinom svog nastanka, svojom djelatnošću u interesu oslobodilačke borbe i svojom revolucionarno-demokratskom praksom, odbori su izrasli u osnovne faktore razvijanja revolucionarne svijesti i stvaralaštva širokih narodnih slojeva, u nezamjenljive organe svenarodne borbe za oslobođenje i revolucionarni preobražaj. Stoga je njihova pojava naišla na odlučno protivljenje i otpore buržoaskih snaga, što je osobito došlo do izražaja u stavovima Draže Mihailovića prilikom pregovora sa Vrhovnim štabom.

Na kraju ovog pokušaja da se u najkraćim crtama ukaže na mjesto Užičke Republike, u opštem razvitku narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, treba konstatovati da je stepenom dostignutog razvitka i posebno onim njegovim karakteristikama koje smo ovdje izložili Užička Republika otvorila novu etapu narodnooslobodilačkog rata i revolucije. To je bilo izraženo u stavovima CK KPJ prihvaćenim krajem 1941. i početkom 1942. godine, koji su, prije svega, stvaranjem 1. proleterske brigade i Fočanskim principima, označili dalju razradu politike i strategije KPJ čija je realizacija u toku 1942. godine dovela do pojave Narodnooslobodilačke vojske i do osnivačke skupštine AVNOJ-a.

Užička Republika je pala, ali su tekovine koje je ona najsnažnije izrazila u 1941. godini, bile čvrsto i trajno ugrađene u dalje tokove narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

Dr VENCESLAV GLISIC

KPJ U UŽIČKOJ REPUBLICI

O razvoju i delatnosti KPJ na teritoriji Užičke Republike nije do sada celovito i pregledno pisano. Razlog je u tome što u našoj istoriografiji još nije sasvim raščišćeno pitanje — koje je teritorijalne delove obuhvatala Užička Republika, pa su istoričari izučavali delatnost KPJ u okvirima teritorije kojom je rukovodio Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, ili oblasti zapadne Srbije, ili pojedinih okružnih komiteta KPJ. Stoga je i ovoga puta potrebno osvrnuti se na to pitanje.

Pod teritorijom Užičke Republike treba podrazumevati prostor između Drine i Save do blizu Beograda, pa na istok kroz Sumadiju obuhvatajući teritoriju Sreskog komiteta KPJ za Kosmaj i Okružnog poverenstva KPJ za Arandelovac, zatim OK Kragujevac, preko Trstenika na jug, sve do Kosovske Mitrovice, Novog Pazara, Uvea itd. To su najširi okviri kojima bi se mogla ograničiti Užička Republika. Potpuno su bili oslobođeni i međusobno povezani užički i čačanski partijski okrug. Najveći deo teritorije ostalih partijskih okruga u zapadnoj Srbiji i Sumadiji bio je slobodan, ali su postojala jaka uporišta okupatora u većim gradovima kao, na primer, u Kraljevu, Kragujevcu, Sapcu, Valjevu, itd. Postoji i shvatanje da je Užička Republika obuhvatala područje koje se geografski poklapa sa zapadnom Srbijom i, još uže, samo Užice i Čačak sa najbližom okolinom.

To pitanje teritorije i nije tako bitno, ako se pod pojmom Užičke Republike posmatra jedan period u razvoju narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941. godine.

Drugo pitanje koje valja raščistiti, kad se piše o KPJ u Užičkoj Republici jeste — kada otpočeti njeno izučavanje. Aktivnost KPJ 1941. uopšte, a posebno u Užičkoj Republici, može se posmatrati kao deo procesa razvoja KPJ u periodu od pre rata i u toku NOR-a i socijalističke revolucije. Dakle, samo izučavanjem, najpre onog što je prethodilo nastajanju Užičke Republike, njeno trajanje i, na kraju, posledice aktivnosti KPJ u periodu Užičke Republike možemo potpuno objasniti i sagledati taj, po trajanju kratak, ali veoma značajan i uspešan period u razvoju KPJ u toku NOR-a i socijalističke revolucije. Ipak, unekoliko ćemo odstupiti od tog principa i počecemo svoje izlaganje od trenutka kad je Vrhovni komandant NOP odreda Jugoslavije Josip Broz Tito odlučio, krajem jula 1941, da se stvori veća slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji pa do momenta povlačenja delova partizanskih odreda iz Srbije krajem novembra i početkom decembra 1941. godine. Možda metodološki nije posve korektno seckati istorijske procese, kao što to činimo u ovom slučaju, ali je moguće obrađivati razvoj i delatnost KPJ na određenim manjim teritorijama i u kraćim vremenskim razmacima kao što je ovaj period NOB-e. Smatramo da je Titova inicijativa za stvaranje Užičke Republike imala daleko-sežan značaj, jer je takav istorijski trenutak, po svojim rezultatima imao prelmno značenje u razvitku oslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941. godine.

Prethodno valja reći da je KPJ u periodu Užičke Republike delovala u veoma složenim političkim i vojnim prilikama koje su vladale u svetu i na tlu Jugoslavije. Sile Osovine bile su na vrhuncu moći, i evropske zemlje su im bile pod nogama.

Nemačke armije prodirale su duboko u SSSR i dospele do Lenjingrada i Moskve. Velika Britanija je bila prinuđena da se ograniči na odbranu sopstvene teritorije, a Sjedinjene Američke Države još nisu bile ušle u rat.

U takvoj nimalo optimističkoj atmosferi za povoljan ishod rata u korist anti-hitlerovske koalicije KPJ stvara Uzičku Republiku — za one prilike veliku oslobođenu teritoriju u srcu pokorene Evrope, koja u vreme velikih bitaka u SSSR i na pomorskim putevima skreće na sebe pažnju najvišeg rukovodstva nacističke Nemačke, i ono odmah preduzima mere da tu oslobodilačku baklju što pre ugasi. S druge strane, u Jugoslaviji svi njeni narodi bili su otpočeli oslobodilačku borbu protiv okupatora pod rukovodstvom KPJ. Partizanski odredi su dejstvovali širom zemlje stvarajući manje ili veće slobodne teritorije: u Bosni, Crnoj Gori, Hrvatskoj, južnoj i istočnoj Srbiji itd., tako da je okupator u periodu Uzičke Republike bio u defanzivi prikupljajući vojnu snagu sa raznih frontova za kontraudar, koji je najpre usledio u Mačvi i Podrinju, a kasnije usmeren i na užu teritoriju Uzičke Republike.

Još je Lenjin, pripremajući oktobarsku socijalističku revoluciju, teoretski razrađivao ulogu avangarde radničke klase i njenih rukovodilaca u revoluciji. Govoreći o ulozi Partije radničke klase u revoluciji, Lenjin je naglašavao da ona nema zadatak da »pravi« revoluciju, ali da treba da bude partija revolucije. Zadaci Partije u revoluciji se sastoje u tome da se širim masama objašnjava postojanje revolucionarne situacije, utiče na buđenje revolucionarne svesti proletarijata, podstiče i pomaže svaku revolucionarnu akciju za stvaranje organizacijskih struktura koje odgovaraju revolucionarnoj situaciji — jednom rečju, zadatak je Partije da deluje u pravcu revolucije. Zbog toga je Lenjin smatrao da to može da učini samo kadrovski jaka Partija, sastavljena od profesionalnih revolucionara, ilegalna, opšteruska i centralistički uređena, ali nije isključivao korišćenje oblika organizacije koji spontano nastaju kao opštenarodno stvaralaštvo u toku revolucionarnih stremljenja. Za Lenjina je organizaciono pitanje bitno političko i prvorazredno ideološko pitanje revolucije. Priprema revolucije podrazumeva ogorčenu borbu za čišćenje Partije od oportunističkih ali i od sektaša.

Kakva je u tom pogledu bila situacija u KPJ do stvaranja Uzičke Republike? Posle Titovog dolaska za generalnog sekretara KPJ, 1937. godine, ostvareno je njeno idejno i organizaciono jedinstvo. Borbe protiv raznih frakcionaških grupa i pojedinaца brzo su okončane i ostvarena je monolitnost u redovima KPJ, a rukovodstvo podmlađeno. Tako je KPJ, iako relativno malobrojna, bila jedinstvena kadrovska Partija boljševičkog tipa u kojoj je dosledno bio sproveden princip demokratskog centralizma. Osim toga, KPJ je imala jasno izgrađene stavove o svim značajnijim pitanjima, koja je postavljao razvoj društveno-političkih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji, pre svega, prema nacionalnom pitanju, zatim odbrani zemlje od fašizma i dr. KPJ je jedinstvena i s jasnim stavovima o svim gorućim pitanjima koja su pritiskala jugoslovenske narode i narodnosti dočekala 27. mart i aprilski rat 1941, koji su bili generalna proba njene borbene spremnosti za revolucionarne događaje koji će uslediti uoči i u toku trajanja Uzičke Republike.

Komunistička partija Jugoslavije je, izučavajući stvarnost Kraljevine Jugoslavije, uočila krizu njene nadgradnje, koja je počela da puca po svim šavovima još pre aprilskog rata. A kada se državna i vojna mašina buržoaske Jugoslavije srušila u aprilskom ratu i njeni se ostaci stavili u službu okupatora, KPJ je pred jugoslovenskim narodima i narodnostima preuzela odgovornost, odnosno vodeću ulogu da kreira novu socijalističku nadgradnju, procenjujući da je situacija povoljna i da treba stupiti u akciju da se ta nadgradnja realizuje. Njena vodeća uloga, kako piše Edvard Kardelj, nije bila nikakav nametnut status nego izraz njene sposobnosti da svojim idejnim i političkim uticajem i svojom akcijom organizuje široke narodne mase i pokreće ih na narodnooslobodilački ustanak.

Mi ne možemo njenu aktivnost pratiti detaljno u periodu Uzičke Republike već samo po nekim, po našem mišljenju, veoma bitnim pitanjima.

Pre svega, sa kakvim je kadrovima Partija raspolagala na teritoriji koju je zahvatala Uzička Republika. Uglavnom, na ovoj teritoriji organizaciono stanje Partije je bilo sređeno. Postojali su okružni komiteti KPJ za Šabac, Valjevo, Čačak, Kraljevo, Kragujevac, Pomora vi je i Okružno poverenstvo KPJ za Arandelovac. U okviru OK Čačak i OK Užice postojali su sreski komiteti, zatim sreski komiteti za

Kosmaj i Posavinu u okviru OK KPJ za Beograd. Na čelu ovih komiteta nalazili su se profesionalni partijski kadrovi. Na ovoj teritoriji delovalo je oko hiljadu članova KPJ. Rad ovih članova i komiteta KPJ objedinjavao je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju preko svojih instruktora.

Kad je reč o izgradnji Partije u Srbiji i njenih rukovodilaca najznačajniju ulogu je odigrao generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito, koji je umeo veoma značaki da rasporedi partijske kadrove i da od KPJ u Srbiji, za vrlo kratko vreme, stvori ubojitu snagu. Sve ono što je ostvareno na području Užičke Republike inicijativa je druga Tita. Srećna je okolnost da se jedna takva ličnost našla na čelu KPJ, koja je imala hrabrosti da se smelo otisne ispred vremena u kome je živela i da vizionarski sagleda njegove revolucionarne perspektive. Koristeći se teorijom marksizma-lenjinizma, Tito je umeo da otkriva sopstvene puteve socijalističke revolucije Jugoslavije, koji su odgovarali konkretnoj istorijskoj situaciji. Utoliko je to bilo teže i sprovesti budući da se u periodu staljinizma u Komintemi i Sovjetskom Savezu učenje o revoluciji znatno šabloniziralo; nudio se samo jedan model revolucije, onakav kakav je ostvaren u Sovjetskom Savezu, ali dosta pojednostavljen. Taj šablon je potpuno ispuštao iz vida značajnu ulogu seljaštva u revoluciji smatrajući ga reakcionarnom snagom.

Tito nije robovao nikakvim šablonima; on je čvrsto bio srastao sa problemima svoje Partije, svoje radničke klase i svih jugoslovenskih naroda. On je odmah shvatio da su borba za oslobođenje i borba za revolucionarni preobražaj u Jugoslaviji sastavni činioci jedinstvenog procesa. Njegova koncepcija ustanka i izgrađivanja vojne organizacije počivala je na shvatanju da težište borbe treba pomeriti iz centra na teren i da se, pre svega, u borbi protiv okupatora treba osloniti na selo. Sam Tito je taj stav izneo kasnije u svojim sećanjima: »Seljaštvo, provincija bila je naša linija«.

Upravo, da bi se potpunije realizovala ova linija, Tito je doneo odluku da se stvori slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji. Od tada je počelo ubrzano pomeranje partijskih kadrova iz gradova, a pre svega, iz Beograda, ka ovoj teritoriji. Svoju aktivnost u tom pravcu, po Titovom naređenju, usmerio je PK KPJ za Srbiju i Glavni štab NOP odreda za Srbiju. Od tog trenutka dolazi do pomeranja u organizacionoj strukturi KPJ sa krupnim promenama u socijalnom sastavu KPJ u korist seljaštva.

Od trenutka donošenja ove odluke, pa sve vreme trajanja Užičke Republike, Tito je ne samo bdio nad svojim delom, nego je neprekidno davao inicijative da ono bude što savršenije. Čim je oslobođen jedan deo teritorije u zapadnoj Srbiji Tito je izašao na slobodnu teritoriju da neposredno rukovodi ustankom i od tada se nije odvajao od partizanskih jedinica. Njegovim dolaskom razvoj ustanka bio je sve snažniji. Tito je bio inicijator Vojnopolitičkog savetovanja Vrhovnog štaba Partizanskih odreda Jugoslavije u Stolicama, gde su još preciznije formulisana načela izgrađivanja vojne i političke organizacije narodnooslobodilačkog pokreta, prema kojima je zahtevana ujednačenost kriterijuma i ravnomernost razvijanja ustanka u celoj Jugoslaviji.

Kad je oslobođeno Užice tamo je stigao Vrhovni štab s Titom na čelu; odatle je gotovo dva meseca rukovodio ustankom u Jugoslaviji. Posebnu pažnju je posvetio Užičkoj Republici i sprovođenju odluka sa Savetovanja u Stolicama po pojedinim odredima. U cilju da ostvari što širi front borbe protiv okupatora, Tito je izložio sebe riziku da se dva puta sastane sa Dražom Mihailovićem kako bi postigao sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Ovi razgovori su bili neophodni da bi se Draža Mihailović konačno izjasnio — da li je za borbu protiv okupatora ili nije.

Tito je bodrio užičke radnike da istraju u borbi protiv četnika Draže Mihailovića, organizovao proslavu godišnjice oktobarske revolucije, pratio rad na stvaranju narodne vlasti i ostalih organizacija NOP-a. Zalagao se da se zarobljeni nemački vojnici ne streljaju, nego da se tretiraju kao pravi zarobljenici, tako da je u dosta oskudnim uslovima u Užicu držano više od 300 nemačkih zarobljenika. Od posebnog značaja bili su Titovi napisi objavljeni u »Borbi« i »Biltenu« Vrhovnog štaba o ciljevima narodnooslobodilačke borbe u kojima je ukazano na značaj narodnooslobodilačke borbe kao na »općenarodni oslobodilački rat«.

Tito je primao sve komandante i komesare odreda sa frontova koji su mu podnosili izveštaje o vojnoj situaciji i istovremeno im izdavao nova naređenja za borbu. Kad su nadmoćne neprijateljske snage izvršile udar na Užičku Republiku nije se hteo povući bez borbe. I u najtežim trenucima, kada je izgledalo sve da se ruši, nije izgubio prisustvo duha; ostao je među poslednjima da se povuče, a četu koja je obezbeđivala Vrhovni štab uputio je u Sandžak, sa napomenom da bar ostane jedna organizovana četa na koju se može osloniti, jer u tom trenutku nije raspolagao sa podacima šta se dogodilo sa ostalim partizanskim odredima.

Tito je uvek bio realan u procenjivanju svojih odluka pa je još u toku povlačenja sagledao svu nesavršenost strukture vojne organizacije narodnooslobodilačkog pokreta u periodu Užičke Republike. Stoga je odmah posle povlačenja doneo odluku o stvaranju proleterskih brigada.

U trenutku povlačenja pojavile su se među članovima KPJ dileme — da li se posle gubitka Užičke Republike vratiti na klasičan gerilski rat ili stvarati nove slobodne teritorije, uz angažovanje celokupnog naroda tih teritorija za borbu koja će prerasti u opštenarodni rat. Za Tita tu nije bilo dileme. On je video perspektivu u povezivanju i koordinaciji borbenih dejstava partizanskih jedinica koje su se povukle iz Srbije, sa partizanskim snagama u Sandžaku, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i istočnoj Bosni. Ocenio je da će mu one pružiti mogućnost da razvije novu ofanzivu i stvori nova žarišta narodnooslobodilačkog pokreta.

Kad je Tito doneo odluku da se formira veća slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji, već je uveliko tekao proces preorijentacije aktivnosti Partije na vojni rad, koji je postao težište celokupne njene delatnosti. Svi partizanski odredi bili su formirani, a jedan deo otpočeo je oružane akcije. U partizanske odrede bila je stupila većina članova KPJ i SKOJ-a sa buduće teritorije Užičke Republike. U odredima su već bile osnovane partijske organizacije, koje su bile kičma moralno-političkog jedinstva partizanskih jedinica.

Posvećujući sve svoje snage uspešnijem razvoju narodnooslobodilačkog ustanka, ne iz nekih sektaških razloga, članovi KPJ su unekoliko zapostavili organizacioni rad na stvaranju novih i jačanju postojećih partijskih ćelija na terenu. Odlivom članova KPJ u partizanske odrede, na terenu se znatno smanjio broj članova KPJ. Ono članstvo KPJ što je ostalo na terenu više se bavilo pitanjima mobilizacije narodnih masa za partizanske odrede i stvaranjem i učvršćivanjem narodne vlasti, nego jačanjem partijskih organizacija. Na primer, krajem novembra 1941, na teritoriji Sreskog komiteta KPJ za Bajinu Baštu postojale su svega 4 partijske organizacije sa 18 članova KPJ. U zaključku izveštaja Okružnom komitetu se kaže: da je... »Partija proširila politički uticaj, ali se broj članova ne može povećavati s obzirom na to da su iz ovog sreza sada otišle 4 čete dobrovoljaca, među kojima je najsvesniji elemenat od koga bi se mogli stvarati članovi«. Ali, u tim četama bilo je svega nekoliko članova KPJ; na primer, Treća četa nije imala ni jednog člana, ni kandidata KPJ. Ta organizacija nije tipičan primer, jer je bila mlada po svom trajanju.

Znatno bolje stajala je partijska organizacija u ariljskom srezu, koja je bila brojno jača i sa većim uticajem među narodom svog kraja. Imala je 29 članova KPJ na terenu i oko 40 članova u ariljskom bataljonu. Ako posmatramo celokupnu organizaciju KPJ na teritoriji OK KPJ za Užice, koja je uoči ustanka brojala oko 100 članova, onda se nameće zaključak da se organizacija KPJ u ariljskom srezu, u organizacionom pogledu, uspešno razvijala u toku ustanka.

Taj propust u organizacionom pogledu na određenim terenima nadoknađivalo je prisustvo partizanskih odreda, koji su povezivali rad na frontu i pozadini, ali njihova delatnost nije mogla da zameni rad partijske organizacije na teritoriji jednog OK. Još u toku trajanja Užičke Republike otkrivene su slabosti u organizacionom razvoju KPJ, i postalo je jasno da se politički i vojni uspesi mogu učvrstiti samo stalnim jačanjem partijskih organizacija i njihovim širenjem. Već u novembru 1941. preduzete su mere za jačanje partijskih organizacija na terenu. Ipak, taj proces je tekao sporo i od partijskih uporišta, pre svega, u selima, nisu stvorene organizacije.

Stvaranje partijskih organizacija, u što većem broju na terenu, imalo je nemali značaj. Jedna analiza organizacionog razvoja partijskih organizacija na području Sreskog komiteta KPJ za Požegu jasno pokazuje da su u selima, gde je postojala partijska organizacija ili makar neko od članova KPJ i njenih simpatizera, mobilizacija masa za narodnooslobodilački pokret i izgradnja narodne vlasti bili brži i uspešniji. U onim selima gde nije bilo članova KPJ, malo je seljaka učestvovalo u narodnooslobodilačkom pokretu, nije bilo ni narodnooslobodilačkih odbora. Ponegde je bilo i pojava sektaštva, ali se ono gubilo sa omasovljenjem narodnooslobodilačkog pokreta.

U Partiju je stupalo sve više novih članova, naročito u partizanskim odredima. Međutim, usled nedostatka izvora, mi ne možemo pratiti organizaciono jačanje KPJ na slobodnoj teritoriji, izuzev navedenih primera. Osim toga, treba naglasiti da su postojali različiti uslovi za rad partijskih organizacija na teritoriji Užičke Republike. Na primer, uslovi za rad Partije bili su daleko povoljniji u Užicu i Čačku, nego u okolini Valjeva, Kragujevca, na Kosmaju itd. U oslobođenim gradovima, u Užicu i Čačku, održane su okružne partijske konferencije, za koje su birani delegati na sreskim partijskim konferencijama. Jednostavno, KPJ u ovim mestima koja su bila duže slobodna, imala je pogodnije uslove za organizaciono jačanje i svaku vrstu aktivnosti, a i organizaciona struktura je bila potpunija. Izabrani su okružni komiteti na pomenutim konferencijama, a postojali su sreski i mesni komiteti KPJ dok na poluoslobođenoj teritoriji to nije bio slučaj. Imajući to u vidu, CK KPJ je zahtevao postavljanje i učvršćivanje partijskih rukovodstava od okružnih komiteta, naniže. Na primer, u Valjevu je postojao OK, ali nije bilo sreskih komiteta KPJ na teritoriji kojom je OK rukovodio, kao i kod većine drugih okružnih komiteta, i stoga je bila tendencija da se situacija kod svih okružnih komiteta, u tom pogledu, sredi. To pitanje je, krajem novembra, bilo stavljeno na dnevni red okružnih komiteta, ali usled neprijateljske ofanzive nije bilo vremena da se tada i realizuje.

Nije bilo samo reči da se postave i učvrste rukovodstva od okružnih komiteta naniže, već je Tito nameravao, još polovinom oktobra, da prebaci iz Beograda Pokrajinski komitet na teritoriju Užičke Republike, da ga pojača novim kadrovima, stvori njegove pomoćne organe, pre svega, Agitrop komisiju. On je došao do zaključka da se, usled neprijateljskog terora u gradu, iz Beograda ne može rukovoditi partijskom organizacijom u Srbiji, pa je izdao direktivu Pokrajinskom komitetu »da odmah i neodložno«¹ preduzme mere za preseljavanje, preko teritorije Posavskog NOP odreda, do Kosjerića. Ova direktiva nije u potpunosti izvršena. Sekretar Pokrajinskog komiteta je uputio na slobodnu teritoriju dva člana PK, a on je i dalje ostao u Beogradu. Ubrzo je počela neprijateljska ofanziva i članovi PK, koji su se zatekli na teritoriji Užičke Republike, povukli su se za Sandžak, a u Srbiji su ostala samo tri člana PK: Blagoje Nešković, Vasilije Buha i Moma Marković.

Vreme trajanja Užičke Republike nije iskorišćeno za stvaranje duboko konspirisanog ilegalnog aparata KPJ. Suviše je bio zavladao optimizam u partijskim redovima, da bi se mogao očekivati poraz; bilo je i mišljenja da je Partija već legalna, i da su prošla vremena konspiracije. Ta legalnost članova KPJ prilikom upada neprijatelja stajala je života većine članova KPJ, jer su iz pozadine bili otkriveni.

Partijska organizacija u odredima Užičke Republike bila je integralni deo KPJ i rukovodeća snaga oružanih jedinica, kao i u drugim krajevima Jugoslavije. Osnovno je bilo da ni jedna partizanska jedinica ne bude bez partijske organizacije: na principu jedna partizanska četa — jedna partizanska ćelija i jedan štab — jedna ćelija. U početku ustanka nije se mogao primeniti ovaj princip. Ako odred nije imao četa, onda je bila jedna partijska organizacija u odredu, a bilo je primera da su u periodu Užičke Republike postojale čete bez partijske organizacije, ali se težilo da u svim četama bude organizacija KPJ. Sve partijske organizacije jednog odreda bile su vezane za Okružni komitet KPJ na čijoj se teritoriji nalazio odred.

U periodu Užičke Republike KPJ se angažovala da primi što veći broj partizana u Partiju. Međutim, to nije išlo tako lako i jednostavno. U toku dugogodišnjeg ilegalnog rada Partija je imala izuzetno stroge kriterijume za prijem novih članova.

Smatralo se da to moraju biti ljudi posebnog kova, izuzetnih karakternih osobina, ali je bilo i suprotnih primera — da je većina onih koji su otišli u partizane primljena u KPJ, na primer, na teritoriji Okružnog poverenstva KPJ za Arandelovac.

U svim dokumentima iz ovog perioda, kada se govori o ulozi KPJ u partizanskim odredima, naglašava se da Partija politički rukovodi odredom, odgovara za njegova dejstva i stvara uslove za njegovo povezivanje sa narodom. Bilo je izuzetaka, gde se nije dosledno sprovedila partijska linija i gde je komandant odreda pokušao da radi na svoju ruku, vršeći prinudnu mobilizaciju, kao na primer, u Pomoravskom odredu, gde je došlo do pobune prinudno mobilisanih; oni su pohvatali članove KPJ i izručili ih neprijatelju. Ova i slične pojave ukazivale su na opasnost da se dovede u pitanje rukovodeća pozicija KPJ ako se bude zatvarala u uske okvire. Zbog toga je KPJ povelu odlučnu borbu, još u periodu Uzičke Republike, da poveća broj organizacija i članova u partizanskim odredima.

Uporedo sa primanjem novih članova, KPJ je čistila svoje redove od onih koji su se u početku kolebali da krenu u oslobodilačku borbu, zatim od onih koji su počinili greške.

Za svoju osnovnu aktivnost u narodnooslobodilačkoj borbi Partija je imala u vidu vojnu delatnost. Vreme nastajanja Uzičke Republike je onaj istorijski trenutak kad je KPJ već bila rešila niz teoretskih i praktičnih pitanja u vezi sa narodnooslobodilačkim ustankom koji se uspešno razvijao. Politička i vojna strategija su bile razrađene i uveliko je tekla njihova primena u praksi.

Posle početnih uspeha rukovodstvo KPJ je izvršilo analizu razvoja vojnog ustanka u Jugoslaviji na Vojnopolitičkom savetovanju u Stolicama. Tada je zaključeno da treba nastaviti učvršćivanje i dograđivanje partizanskih jedinica — od četa, bataljona do odreda — i organizovati njihovu što bolju međusobnu saradnju prilikom dejstva protiv neprijatelja. U periodu Uzičke Republike primenjivani su u praksi zaključci sa ovog Savetovanja. Najpribližnije konceptu CK KPJ i Vrhovnog štaba razvili su se oni odredi, koji su se nalazili na teritoriji Uzičke Republike pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba.

Prema proceni Edvarda Kardelja, narodnooslobodilački ustanak i proces formiranja njegove revolucionarne armije je tada prolazio kroz prvu fazu svog razvoja, koja je trajala do formiranja proleterskih brigada. Već u to vreme ustanak je ispoljio osnovne elemente svenarodnog rata, sa dalekosežnim oslobodilačkim i revolucionarnim ciljevima.

Kako se razvijao ustanak, vojni rad postajao je sve složeniji. Nije posvećivana pažnja samo vojnim dejstvima nego je trebalo izvršiti i vojnu organizaciju pozadine. Sva pitanja koja je postavljao ustanak u vojnom pogledu KPJ je uspešno razrešavala, budno prateći proces rasta partizanskih jedinica, ne dozvoljavajući da stihija preovlada ustaničkim redovima, čvrsto braneći »pobedu svesti nad stihijom«, kako je uobičavao da kaže Lenjin. Zahvaljujući aktivnosti KPJ, mnogi borci narodnooslobodilačkog pokreta su još u vreme Uzičke Republike postali svesni šta znači opredeliti se za NOP.

Takva vrsta vojne organizacije NOP-a, koja je izgrađena u toku ustanka, pored značajnih uspeha pokazala je i izvesne slabosti, koje su postale naročito uočljive prilikom borbi za odbranu Uzičke Republike i u toku povlačenja delova partizanskih odreda u Sandžak. O slabostima vojne organizacije NOP-a tog vremena, Tito je kasnije pisao: »Naša osnovna slabost bila je u tome što tada još nismo imali centralizovanu komandu. Vrhovni štab je morao da komanduje svakim odredom posebno. Nije bilo vojnih formacija na koje bi se, odozgo do dolje, mogla prenositi naređenja preko podređenih komandi. Dakle, nije bilo povezanosti i koordinacije. I ta slabost, bez obzira na herojstvo i napore boraca, jako se negativno odražavala na ishod borbe«.

Konkretno, situacija u tom pogledu izgledala je ovako. Tito se, pored rukovođenja celokupnog narodnooslobodilačkog pokreta, uglavnom bavio vojnim pitanjima. On je izdavao naređenja svakom odredu na području Uzičke Republike. Nije postojao njemu podređen bilo kakav štab, nego je to naređenje izdavao direktno komandantu ili komesaru, ili preko kurira. Glavni štab NOP odreda za Srbiju nije postojao. Sreten Zujović i Filip Kljajić bili su ranjeni, Branko Krsma-

nović je poginuo, Rodoljub Čolaković je otišao na rad u Bosnu, a Nikola Grulović je bio član Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju. Partizanski odredi su i zajednički nastupali protiv neprijatelja. Na primer, kod Kraljeva, sem Kraljevačkog, borili su se Kopaonički i čačanski odred; oko Gornjeg Milanovca — Cačanski i Kragujevački; oko Valjeva — Valjevski, Podrinjski i Uzički NOP odred. Za određene zajedničke akcije birano je ili određivano zajedničko rukovodstvo vojne operacije, ali nekih čvrstih oblika saradnje nije bilo. Osim toga, ako je jedan partizanski odred bio razvučen na širokom prostoru, teško je bilo prikupiti i jedan odred i uskladiti dejstva pojedinih njegovih bataljona i četa. Na primer, Uzički NOP odred nalazio se na položajima od Pranjana, na istoku, do Višegrada na zapadu i od Valjeva i Bukova, na severu, do Ivanjice na jugu; sem toga, i pokretljivost svakog odreda bila je mala, jer su se uglavnom kretali pešice. Naređenje koje je izdavao Tito, na osnovu izveštaja koje je primao od pojedinih odreda, zbog spore cirkulacije preko kurira (izuzev uže teritorije Uzičke Republike), stizalo je obično kasno, kad je već bila izmenjena situacija. Sve je to, pored izrazite neprijateljske nadmoćnosti, doprinelo brzom slomu. Vrhovni štab nije računao sa tako brzim prodorom neprijatelja u srce slobodne teritorije, što je kasnije i Tito potvrdio sledećim rečima: »Mi nismo mislili da će Nijemci ići kroz slobodnu teritoriju kao nož kroz sir, već smo smatrali da će oni morati da učine dosta napora, i da mi imamo mogućnosti da se dugo držimo, da se organizujemo i da što više oružja proizvedemo«. Ova procena Vrhovnog štaba se zasnivala na prethodnim uspesima partizanskih odreda u borbama s nemačkim jedinicama, pa i borbi u Mačvi i Podrinju, odakle su se morale povući partizanske jedinice. Uprkos nadmoćnosti nemačke 342. pešadijske divizije, te su borbe trajale oko mesec dana. Slaba koncentracija partizanskih snaga na pravcima glavnog udara i nedovoljna koordinacija dejstava, kao i nepripremljenost za povlačenje, uslovili su tako brz slom odbrane Uzičke Republike. Na brzinu organizovana i tanka odbrana od raspoloživih partizanskih jedinica, jednom probijena nije se mogla više stabilizovati, bez obzira na snažan otpor pojedinih odreda. Vojni istoričari još nisu dali kritiku organizovanja odbrane Uzičke Republike. Da li je uopšte trebalo braniti, a bolje organizovati povlačenje i obezbediti teritoriju na koju bi se povukle partizanske jedinice — ostaje otvoreno pitanje.

Činjenica je da su partijske organizacije užeg područja Uzičke Republike, u Užicu i Požezi, počele ubrzane pripreme za povlačenje još 27. novembra, kad je postalo jasno da se slobodna teritorija ne može odbrani ti. One su organizovale transport ratnog materijala, ranjenika i novca u pravcu Zlatibora na raspoloživim prevoznim sredstvima, dok su u pravcu Kremne transport nemačkih zarobljenika i ratnog materijala vršili vozom. Stiče se utisak da je ovaj udar neprijatelja veoma nepovoljno delovao na KPJ i da nije bila pripremljena da ga podnese sa manje žrtava. Iznenaduje da organizacije KPJ nisu energičnije delovale u tim kritičnim trenucima, naime da se spreči rasturanje nekih partizanskih jedinica, nego je borcima dozvoljeno da se opet dobrovoljno opredeljuju — da li će se povući ili ostati na svojoj teritoriji. Tek u decembru 1941, kada se Milinko Kušić, po naređenju Vrhovnog štaba vratio iz Sandžaka da prikupi zaostale borce i one koji su se vratili kućama, partijske organizacije prikupljenih partizanskih jedinica zauzele su energičan stav: nema opstanka na svom terenu i treba se povući preko Uvea. Time je bila presečena diskusija koja je o tome vođena od okupacije Uzičke Republike.

Bitno je da je iz ovog poraza rukovodstvo KPJ umelo da izvuče veoma korisna iskustva, i da se u vojnoj strukturi NOP-a mora nešto menjati. Iskustva KPJ u organizovanju partizanskih jedinica u Uzičkoj Republici korisno su poslužili CK KPJ i Vrhovnom štabu da usavrše vojnu organizaciju ustaničkih masa, da je učine raznovrsnijom formiranjem proleterskih brigada i dobrovoljačke vojske Jugoslavije. Primenjene su one organizacione forme koje su obezbeđivale veću organizacionu čvrstinu i pokretljivost vojnih jedinica sa još naglašenijom ulogom KPJ. Formiranje proleterskih brigada dovelo je i do drukčije organizacione strukture KPJ u njima.

Usko povezana sa vojnom aktivnosti, KPJ je preduzimala mere bezbednosti i organizovanja obaveštajnog rada. U periodu Uzičke Republike nisu postojali posebni obaveštajni organi, jer su svi partijski rukovodioci i borci, uz pomoć članova KPJ na terenu narodne vlasti i selima imali zadatak da, pored ostalog, prikupljaju

podatke o neprijatelju i o pokušaju njihovog ubacivanja u partijske organizacije i NOP odrede. U oslobođenim gradovima bila su formirana odeljenja za borbu protiv pete kolone, koja su ne samo prikupljala podatke, nego su se i obračunavala sa ubačenim neprijateljima. Tek krajem 1941. prišlo se stvaranju specijalizovane obaveštajne organizacije NOP-a. U štabovima pojedinih odreda poneki borci dobijali su isključivo zadatak da vrše obaveštajnu i kontraobaveštajnu službu.

Posebnu pažnju u periodu Uzičke Republike KPJ je posvećivala idejno-političkom radu, ne samo sa članovima KPJ i partizanima, nego i u narodu. Najveći deo idejno-političkog rada KPJ bio je usmeren na objašnjavanje ciljeva narodnooslobodilačke borbe, pre svega, govorilo se o neophodnosti oružane borbe, o ulozi KPJ u toj borbi, zatim o razvijanju bratstva i jedinstva naših naroda. To nije bila samo idejna borba u pogledu nacionalnog pitanja; KPJ je odmah od početka ustanka pokazala u praksi kako se rešava nacionalno pitanje. Sve organizacije NOP-a radile su na uspostavljanju novih odnosa između jugoslovenskih naroda i narodnosti na bazi ravnopravnosti. Taj proces se ogleda u stvaranju nacionalnih političkih i vojnih rukovodstava i drugih organizacija NOP-a. U stvaranju Uzičke Republike i njenoj odbrani učestvuju sem Srba i pripadnici drugih jugoslovenskih naroda. Formiran je izbeglički komitet, slovenačka četa »Ivan Cankar« u Užicu itd. Ne priznaju se granice koje postavljaju okupatori i kvislinzi, i KPJ insistira na oslobodilačkoj borbi protiv okupatora u jugoslovenskim okvirima, što je sve znatno uticalo na formiranje svesti širokih narodnih masa svih jugoslovenskih naroda o nužnosti obnove Jugoslavije, ali na novim društveno-političkim osnovama.

Činjenica je da je u vreme Uzičke Republike rad na ideološkom obrazovanju bio nesistematičan, jer nije bilo programa za taj rad. Uglavnom su se sticala znanja iz osnova marksizma-lenjinizma, dok se linija KPJ u oslobodilačkoj borbi detaljnije počela razrađivati u prvoj polovini 1942. godine. Ova saznanja uglavnom su prenosili partijski rukovodioci, komesari, zamenici usmenim putem. Treba napomenuti da je usmena reč članova KPJ imala magičnu moć i uticaje u narodu i da je znatno doprinela njihovom svesnom opredeljivanju za NOP.

U početku je bilo malo literature za idejno-politički rad. Ona se uglavnom svodila na istoriju SKP (b). U Uzičkoj Republici štampane su, pored brojnih listova, i Istorija SKP (b) i neke brošure neophodne za idejno-politički rad.

Dok je u pozadini bilo mogućnosti za idejni rad sa narodom, na zborovima i sastancima sa članovima KPJ, za borbe na borbenim položajima takvih mogućnosti nije bilo, jer se gotovo neprekidno ratovalo. To primećuje i Dragojlo Dudić, koji u svom dnevniku piše: »Zbog razbacanosti po položajima, politički rad je prosto onemogućen«.

Osnovni cilj celokupnog političkog rada je bilo vaspitavanje novog čoveka — čoveka revolucije, koji interese Partije stavlja iznad svojih potreba, koji se istovremeno bori i protiv neprijatelja i svojih nedostataka. Uporedo sa političkom aktivnošću, razvijana je budnost članova KPJ prema iskrivljivanju linije Partije, i pokušaju neprijateljskog delovanja u odredima i na terenu. Uprkos ratnih strahota, KPJ neguje forme narodne demokratije i duh proleterskog internacionalizma.

Ništa manje važnija od vojne nije bila ni aktivnost KPJ na izgradnji narodne vlasti. Ako je ranije i bilo nekih dilema oko narodne vlasti, sa njima je raščišćeno na Savetovanju u Stolicama, gde je zaključeno da treba proširiti bazu ustanka putem stvaranja narodnooslobodilačkih odbora i jačanja narodnog fronta oslobođenja. Proširivanjem slobodne teritorije omogućeno je da se zaključci sa ovog savetovanja, u pogledu narodne vlasti, sprovedu u praksi.

Dok su u početku narodnooslobodilački odbori bili vezani za partizanske odrede i njihovu inicijativu, u periodu Uzičke Republike postepeno su sve veće kompetencije davane narodnooslobodilačkim odborima koji su izrastali u samostalne institucije ustanka. Zahvaljujući stalnoj brizi i pomoći partijskih organizacija, narodnooslobodilački odbori se afirmišu kod naroda, i svakim danom postaju sve značajniji faktor, bez kojeg se nije mogao zamisliti uspešan razvoj ustanka.

Na osnovu iskustava sa teritorije Uzičke Republike i neposredno posle Vojno-političkog savetovanja u Stolicama, Politbiro CK KPJ izneo je svoje stavove u

»Borbi« u vezi sa NOO. U uputstvima da »narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti« ukazano je kako treba organizovati narodnu vlast u celoj Jugoslaviji. Prema tim uputstvima, celokupna organizacija pozadine i veza sa frontom preneti su na narodnooslobodilačke odbore, koji su iz organa borbe prerasli, za vrlo kratko vreme, u organe vlasti. Takođe, za vrlo kratko vreme, KPJ je izgradila mrežu NOO na teritoriji Uzičke Republike — od opštinskih, sreskih, okružnih do Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju. Tada su, kako je to jednom prilikom rekao Tito, udareni prvi temelji, odnosno postavljena je konkretna osnova za izgradnju celokupnog našeg političkog sistema.

Da je organizovanje narodne vlasti bilo jedno od ključnih pitanja narodnooslobodilačke borbe pokazalo se i u pregovorima sa četničkim pokretom Draže Mihailovića. KPJ je, sprovodeći liniju širokog okupljanja masa u narodnooslobodilačkom pokretu, nastojala da postigne sporazum sa Dražom Mihailovićem kako bi i on uzeo učešća u borbi protiv okupatora. Prilikom pregovora u jesen 1941, narodna vlast je bila jedan od kamena spoticanja preko kojeg Draža Mihailović nije hteo, a i nije mogao preći. Posle bezuspešnih pregovora i delimične saradnje na terenu s pojedinih četničkim komandantima došlo je do prvih suprotstavljanja i sukoba između starog i novog, zatim su otpočele žestoke borbe između revolucionarnih snaga predvođenih od KPJ i kontrarevolucije, koje će trajati četiri godine.

Narodnooslobodilački odbori najpotpunije su ostvarili svoje funkcije u Uzičkoj Republici. Kao uzor služio im je NOO u Užicu, koji je razvio sve oblike delatnosti u pozadini, jer su, po rečima Kardelja, »sve odluke NOO u Užicu razmatrane i usaglašavane u CK pa posle slate u druge krajeve Jugoslavije da posluže kao uzor u izgrađivanju narodne vlasti«.

Narodna vlast je na ovoj teritoriji ostvarila i neke elemente društvene svojine, što je došlo do izražaja u narodnooslobodilačkom fondu. Takođe, imamo i pojavu prvih začetaka samoupravljanja u privredi. Do sukoba sa četnicima početkom novembra postojao je u nekim krajevima, kao na primer u Čačku, dualitet vlasti. I tu su se jasno ispoljavale dve antagonističke struje: partizanska i četnička, ali to je trajalo samo tokom oktobra 1941. godine.

Okupacijom Uzičke Republike došao je kraj i narodnooslobodilačkim odborima. Strahovit teror okupatora i njihovih saradnika ne samo da je razorio uspostavljeni sistem narodne vlasti, već je, koliko je mogao, uništio fizički njene predstavnike. Međutim, ostalo je jedno iskustvo kako organizovati narodnu vlast, što je korisno poslužilo pri formulisanju Fočanskih propisa. Razume se, u njima nije obuhvaćeno samo iskustvo iz Uzičke Republike nego i iz drugih krajeva Jugoslavije.

KPJ je znatan deo svoje aktivnosti, u periodu Uzičke Republike, posvećivala izgrađivanju drugih organizacija NOP-a, u prvom redu SKOJ-a, a zatim Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza. U svim partizanskim odredima, u periodu Uzičke Republike, formirane su skojevske organizacije, koje su znatno doprinele omasovljenju ovih odreda. Omladina je sačinjavala 70—75 odsto svakog odreda. SKOJ je, kao i Partiju, zaokupila dinamika borbe protiv okupatora i njegovih saradnika, pa se manje posvećivalo pažnje organizacionom razvoju SKOJ-a, pogotovu formiranju ilegalnih organizacija na terenu. Činjenica je da su okružni komiteti KPJ redovno stavljali na dnevni red pitanje SKOJ-a i pratili njegov razvoj na svom terenu. Tako je, na primer, na sastanku OK Valjevo, 22. novembra 1941, ocenjeno da partijske organizacije na terenu i u odredu malo pridaju značaja radu s omladinom, i da bi se to stanje izmenilo, zahtevalo se veće angažovanje u radu sa SKOJ-em i omladinom. Okružni komiteti su nastojali ne samo da pripreme skojevce za oslobodilačku borbu, već i da ih idejno osposobljavaju da u određenim situacijama mogu i samostalno delovati. Nije bio redak slučaj da je u mestima, gde je uništena partijska organizacija, zadatke revolucije preuzimao na svoja pleća SKOJ.

Prodorom na slobodnu teritoriju, krajem 1941, neprijatelj je naneo udarac ne samo Partiji nego i SKOJ-u. Najveći broj skojevskih organizacija je uništeno, ali one koje su ostale, nastavile su ilegalni rad.

U periodu Uzičke Republike SKOJ nije pokrenuo samo svoje članove u borbu protiv okupatora, nego se zajedno sa KPJ angažovao da obuhvati svu antifašističku

omladinu i njen rad objedini u jednoj širokoj omladinskoj organizaciji. To je i postignuto formiranjem Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza, 17. oktobra 1941. u Užicu, i stvaranjem njegovih organizacija na teritoriji Užičke Republike. Omladina se nije isticala samo u borbi, nego i radom u pozadini, gde imamo prve omladinske radne akcije u Dobrunu i okolini Čačka.

Deo svoje aktivnosti KPJ je posvetila organizovanju žena na platformi narodnooslobodilačke borbe. Iako još nije postojala njihova organizacija, žene su još u periodu Užičke Republike odigrale značajnu ulogu u oslobodilačkoj borbi.

KPJ je od početka ustanka okupljala sve rodoljube u borbu protiv okupatora, bez obzira na njihova politička ubedenja. Zbog toga je vodila pregovore sa istaknutim članovima pojedinih građanskih stranaka. Već smo opisali kako su se ti razgovori završili sa Dražom Mihailovićem. U periodu Užičke Republike KPJ je nastavila kontakte sa pristalicama i vođama opozicionih građanskih stranaka, predlažući im politički sporazum za zajedničku borbu protiv okupatora. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju zahtevao je da okružni komiteti takve sporazume ostvaruju na terenu koji im pripada. Od svih OK, najviše je u tom pravcu postigao OK Kragujevac, potpisavši sporazum s predstavnicima Narodne seljačke stranke. Iako su prihvatili ovaj sporazum, veći broj rukovodilaca ove Stranke nije ostao pri tome. Ali, ako i nije bio organizaciono konstituisan jedinstveni narodnooslobodilački front, ostvaren je kao politička osnova na teritoriji Užičke Republike. Snaga narodnooslobodilačkog fronta ležala je u povezivanju i jačanju jedinstva svih rodoljuba na terenu, po selima i gradovima, a ne u sporazumevanju partijskih rukovodstava.

Znatan broj članova KPJ u Užičkoj Republici bio je angažovan na izdavačkoj delatnosti, jer je pisana reč Partije delovala gotovo kao i oružje na frontu. Na slobodnoj teritoriji postojale su štamparije u Užicu, Čačku i Gornjem Milanovcu; osim toga, radile su partijske tehnike pri svim okružnim komitetima i partizanskim odredima. Štampani su, između ostalog: »Bilten« Vrhovnog štaba, »Borba«, »Omladinska borba«, »Vesti«, »Glas naroda«, »Novosti« i drugi listovi. Uveliko je bilo odmaklo štampanje Istorije SKP (b), a štampano je i nekoliko brošura za idejno-politički i kulturno-prosvetni rad.

Komunistička partija Jugoslavije je ulagala velike napore da što bolje organizuje celokupni život na slobodnoj teritoriji. Organizacija privrede bila je od početka stvaranja ove teritorije značajna aktivnost KPJ. U Užičkoj Republici radile su fabrike oružja, tekstila, papira i kože, zatim razne vrste zanatskih radionica, željeznica itd.

Razvijena je bila i kulturno-prosvetna aktivnost. Ceo taj rad organizovala je KPJ, zajedno s omladinom, preko kulturno-umetničkih grupa. Sve je to doprinisilo da se stvori jedna celovita slika o Užičkoj Republici, kao o jednom novom društvenom uređenju, tek u povelju.

Sve što smo do sada pisali odnosi se na aktivnost KPJ unutar slobodne teritorije. Međutim, CK KPJ je sa slobodne teritorije rukovodio ustankom i u drugim krajevima Jugoslavije, i uspostavljao veze i saradnju sa NOP-om Bosne, Srema, Sandžaka i Crne Gore. Takođe je ulagala napore da se u svetu što više sazna o borbi koju je povelja KPJ u Jugoslaviji protiv okupatora. Borba za priznanje tekovina narodnooslobodilačkog pokreta u međunarodnim okvirima započela je još u periodu Užičke Republike. Ustanak u Srbiji, koji je uspešno vodila KPJ, vrlo brzo je privukao pažnju antihitlerovske koalicije ne samo po svojim razmerama i zbog strategijskog položaja Srbije, nego što su se na toj teritoriji našla rukovodstva NOP-a i četničkog pokreta Draže Mihailovića. Od samog početka četnički pokret se orijentisao prema kraljevskoj vladi u Londonu i Velikoj Britaniji, a NOP prema Sovjetskom Savezu. Prve vesti o ustanku počele su da stižu u London tokom avgusta. Iz tih prvih izveštaja a i kasnijih, koje je poslao Bil Hadson, nije bilo sumnje ko vodi borbu protiv okupatora u Jugoslaviji. Sovjetski Savez je preko Kominteme a i drugim kanalima bio dobro obavešten ko vodi ustanak u Jugoslaviji i o njegovim uspesima. Međutim, vrlo se malo ili gotovo ništa od toga znalo u javnosti i jedne i druge zemlje. O ustanku se govorilo neodređeno tako da se nije mogao izvesti zaključak ko vodi oslobodilačku borbu u Jugoslaviji. Draža Mihailović je uspostavio vezu s

jugoslovenskom vladom u Londonu i predstavio joj se kao vođa ustanka. S druge strane, i Engleska i Sovjetski Savez, iako su bili obavješteni o toku ustanka, nisu javno istupali u korist jednog ili drugog pokreta, jer je to moglo štetiti njihovim savezničkim odnosima.

Pošto se Sovjetski Savez nalazio u veoma složenoj situaciji zbog stanja na frontovima i napredovanja nemačkih armija zauzeo je stav potpunog nezameranja prema Velikoj Britaniji, a prethodno je bio obnovio odnose sa jugoslovenskom vladom u emigraciji, kojoj je time priznata zakonitost zastupanja Jugoslavije. Engleska vlada je poslala misiju u Jugoslaviju, koja se najpre zalagala da izmiri oba pokreta, ali je naišla na otpor Draže Mihailovića koji je naredio da se povede opšti napad na NOP na teritoriji Užičke Republike. Pošto je u toku borbi bio poražen početkom novembra, Mihailović je tražio hitnu pomoć od britanske i jugoslovenske vlade u oružju. Stigla je mala količina oružja, koja nije zadovoljila Mihailovića, jer je Hadson bio protiv toga da se i jednoj i drugoj strani isporučuje oružje do izmirenja pa je ovo izazvalo drugi sukob između Draže Mihailovića i Hadsona.

Britanska vlada shvatila je svu složenost situacije, jer je upućivanjem oružja Mihailoviću došla u situaciju da bude saučesnik u borbi protiv partizana, što je moglo imati neželjene posledice za međusavezničke odnose. I zato Forin Of is nastoji da stavi pod punu kontrolu postupke jugoslovenske vlade po ovom pitanju. Istovremeno, počeo je pritisak jugoslovenske i britanske vlade na vladu Sovjetskog Saveza da hitno interveniše da se partizani stave pod komandu Draže Mihailovića.

Iako sovjetska vlada nije popustila ovom pritisku i nije se javno izjasnila, ipak se u njenim sredstvima informisanja počinje da piše o Draži Mihailoviću. I kad je Radio-Moskva u drugoj polovini novembra javio da je Mihailović vođa svih snaga koje se bore protiv okupatora, što se čulo i u Vrhovnom štabu NOP odreda za Jugoslaviju, Tito je odmah naredio da se obustavi borba sa četnicima DM i da im se ponude pregovori, nakon kojih je potpisan sporazum 20. novembra 1941. godine. Draža Mihailović je odmah pripisao u svoju zaslugu da je on prekinuo bratoubilački rat, na što mu je čestitala jugoslovenska vlada i sam ministar spoljnih poslova Velike Britanije Antoni Idn. Međutim, slične čestitke nisu stigle u Vrhovni štab iako se Hadson pojavio u Užicu u Vrhovnom štabu 28. novembra. Pritisak za priznanje DM trajao je još oko mesec dana da bi se završio izjavom Višinskog: »sovjetska vlada ne smatra za oportuno da se meša u ustanak u Jugoslaviji«.

S druge strane, KPJ onemogućena da prodre u svetsku javnost o svojim uspesima u ustanku, u periodu Užičke Republike ulagala je napore da obezbedi što bolju vezu sa Komin temom. U to vreme generalni sekretar KPJ morao je da šalje izveštaje Kominterni preko Zagreba, što je išlo veoma sporo. Upravo za period Užičke Republike raspoložemo sa malim brojem Titovih telegrama Kominterni, iako se zna da je Radio-stanica u Zagrebu održavala redovnu vezu sa Kominternom, ali je uz saradnju rukovodilaca Kominterne i jugoslovenskih komunista, koji su se nalazili u Moskvi, uspela da organizuje Radio-stanicu »Slobodna Jugoslavija« koja je, počev od 10. novembra 1941, svakog dana emitovala vesti na srpskohrvatskom jeziku. Te emisije bile su vrlo suzdržljive u oceni četničkog pokreta jer su bile pod nadzorom Kominterne. Tek su prvi put pomenuti partizani 23. novembra 1941, a prve vesti da se partizani bore protiv četnika tek u proleće 1942. Tako je KPJ privremeno bila blokirana da svojim uspesima prodre u svetsku javnost, ali je u tom smislu nastavila uporno da se bori sve dotle dok i svetska javnost nije bila prinuđena da prizna tekovine NOR-a i socijalističke revolucije, što je u početku prećutkivano.

Sto se tiče spoljno-političkog faktora, KPJ se nije zatrcavala, iako je tome pridavala značaj i imala u planu da formira Narodni komitet oslobođenja, neku vrstu privremene vlade ili Centralnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta, koji bi pred svetskom javnošću nastupao kao predstavnik naroda koji se bori protiv okupatora (što je bilo u skladu sa Lenjinovim učenjem o revoluciji). Iako KPJ nije bila obavještena o diplomatskoj igri oko ustanka u Jugoslaviji, ona je odustala od stvaranja privremene vlade, smatrajući da je to preuranjeno i da bi to moglo da se odrazi na međusavezničke odnose. Tu misao potvrđuje i rečenica iz pisma koje su Tito i Kardelj uputili PK KPJ za Crnu Goru iz Užica 17. novembra 1941. godine: »U slučaju brze vaše pobede, nemojte da proglašavate nekakve republike ili ustave,

jer mi smo vezani za priznavanje Jugoslavije itd. Uspostavljajte samo crnogorsku narodnu vlast, a sve drugo će doći kasnije«. Ovaj i niz drugih dokumenata nam jasno govori da je KPJ ulagala velike napore da se ustanak sa svojim uspesima postepeno afirmiše u svetskoj javnosti, ne zalećući se mnogo i ne otkrivajući svoje dalje ciljeve. Plodovi napora za međunarodno priznanje tek će stići kasnije, ali je bitno da je ta borba vođena veoma vešto, još 1941. godine, i da je KPJ pridavala veliki značaj spoljnopolitičkom faktoru, jer je bila svesna da neće ići lako sa priznanjem ostvarenih revolucionarnih tekovina narodnooslobodilačke borbe.

Izneli smo neke bitnije aktivnosti KPJ u Uzičkoj Republici ne pretendujući da u totalitetu prikazemo njenu aktivnost, koju, iako je dosta izučena, smatramo da je još treba izučavati. Cilj referata je bio da činjenicama pokaže da je Uzička Republika nastala ne kao plod stihijnog pokreta oružanih masa u ustanku, nego svesnom i usmerenom aktivnošću KPJ, sa ciljem da se stvori jedna baza odakle bi se ustanak dalje širio u Jugoslaviji i odakle bi se rukovodilo oružanim ustankom u celoj zemlji.

Dr ŽARKO JOVANOVIĆ

SELJAŠTVO ZAPADNE SRBIJE PRED USTANAK 1941. GODINE

Seljaštvo zapadne Srbije, i uopšte u celoj Srbiji i Jugoslaviji, zajedno i ravnopravno sa radništvom i svim drugim rodoljubivim slojevima naših naroda stupilo je, pod rukovodstvom KPJ i druga Tita u oružanu borbu i socijalističku revoluciju 1941. godine protiv okupatora i domaćih izdajnika za društveni, ekonomski i politički preobražaj celog društva. Tokom četvorogodišnjeg rata, u veoma teškim uslovima, seljaštvo je, sa ostalim rodoljubivim i antifašističkim slojevima naših naroda i narodnosti, podnelo ogromne ljudske i materijalne žrtve i istrajalo uprkos svih iskušenja, u teškoj i napornoj borbi do konačne pobeđe nad okupatorom i domaćim izdajnicima..

Pitanje učešća seljaštva, kao najbrojnijeg dela stanovništva Srbije u NOR-u i revoluciji, je veoma složeno i interesantno. U našoj istoriografiji do sada mu se nije posvećivala odgovarajuća pažnja.¹ Ono je još uvek nedovoljno istraženo, izučeno i obrađeno. Tome su svakako doprinele i velike teškoće u prvom redu skopčane sa veoma oskudnom izvornom dokumentacijom, memoarskom građom, pa i štampom toga vremena. No, to ne bi smeo biti razlog da se ovo pitanje i dalje zaobilazi ili periferno i fragmentarno samo dodiruje. Da bi se ovaj problem sagledao u celokupnoj njegovoj kompleksnosti moralo bi se prethodno poći od istraživanja i izučavanja istorijskih, ekonomskih, društvenih, političkih i kulturnih prilika na srbijanskom selu uoči i tokom rata, a onda izučavati njegova socijalna struktura, uticaj građanskih partija, posebno tzv. seljačkih, delatnost KPJ među njima uoči i tokom rata i koliko su seljačke mase bile snaga NOR-a i revolucije. Zatim sledi čitav niz značajnih pitanja: reagovanje seljaštva u Srbiji na martovske događaje 1941, aprilsku katastrofu, nacionalnu izdaju buržoazije i vladajućih političkih i vojnih krugova, razbijanje i komadanje Jugoslavije, bežanje kralja i vlade u inostranstvo, obnavljanje starog sistema vlasti, stvaranje kvislinških vlada, teror i pljačka od strane okupatora i njegovih pomagača; kako je seljaštvo prihvatilo poziv KPJ za pripreme i ustanak protiv okupatora, koji socijalni slojevi na selu stupaju u partizanske odrede i učestvuju u borbi; koji se kolebaju i iščekuju, koji ostaju uz srpsku buržoaziju i njihove partije i stupaju u nedićevske, četničke, ljotićevske i Pećančeve kvislinške formacije i dr. Posebno je značajno sagledati u kolikoj meri je kod seljaštva došao do izražaja faktor patriotizma i njegova slobodarska tradicija, negovana u vekovnim nacionalno-oslobodilačkim borbama, ustancima i ratovima protiv turskih, austrougarskih i bugarskih zavojevača i okupatora.

Na kraju, bilo bi interesantno i od značaja oceniti koliki je stvarni doprinos seljaštva u Srbiji, i uopšte, pobeđi NOR-a i revolucije u Jugoslaviji i u kolikoj su meri teoretske postavke marksizma-lenjinizma i politika KPJ o ulozi seljaštva u revoluciji mogle biti primenjene i na seljaštvo u Srbiji.

Pošto nismo u mogućnosti da se šire pozabavimo svim ovim značajnim pitanjima, to bi se ovom prilikom ograničili samo na neka koja se tiču seljaštva zapadne Srbije u vremenu od martovskih događaja do početka ustanka 7. jula 1941. godine..

Progresivne, demokratske i rodoljubive seljačke mase Srbije, posle martovskih događaja i vojničkog sloma Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom aprilskom ratu 1941. godine, još masovnije se okreću prema politici KPJ koja je preuzela na sebe istorijsku ulogu da organizuje oružanu borbu naroda Jugoslavije protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika. Ne prihvatajući i ne priznajući nemačku okupaciju i komadanje zemlje i zauzimanje beskompromisnog stava borbe protiv okupatora, KPJ je pozvala sve narode Jugoslavije, sve rodoljubive društvene slojeve (radnike, seljake, građane, pošteni inteligenciju i omladinu) u nacionalnooslobodilačku borbu.

Sa ostalim rodoljubivim snagama seljaštvo je prihvatilo poziv Partije na borbu. Odziv seljaštva bio je posledica njegovog teškog društveno-ekonomskog i političkog položaja, stoljetne mržnje i borbe protiv okupacije i nacionalne izdaje, politike i rada Partije na selu u periodu između dva svetska rata, posebno od 1937, kada na njeno čelo dolazi Josip Broz Tito.

Kroz svoju antirežimsku i antifašističku borbu u godinama pred drugi svetski rat, Partija je, iako ilegalna, kroz razne forme rada (osnivanje partijskih i skojevskih «organizacija na selu, zadružne omladine, zavičajnih udruženja studenata i dr., putem štampe, rezolucija, proglašenja, plakata i letaka, koji su dopirali i do najudaljenijih planinskih sela) ukazivala na opasnost od fašizma u čiji su zagrljaj vodili zemlju vladajući krugovi Jugoslavije.

Izgrađujući se na marksističko-lenjinističkim i antidogmatskim principima, posebno od 1937. kao organizovana klasna revolucionarna snaga u službi naroda, KPJ je izgrađivala svoju politiku i prema seljačkim masama, kao snažnom i brojnom savezniku radničke klase u socijalističkoj revoluciji.

Istorijska iskustva iz dotadašnje revolucionarne borbe proletarijata u svetu (neuspešnih revolucija i uspeha oktobarske revolucije) jasno su joj predočavale da bez saveza radničke klase sa seljaštvom nema pobeđene socijalističke revolucije. To je bilo još primarnije u Kraljevini Jugoslaviji koja je pred rat bila izrazito seljačka zemlja sa 76 odsto poljoprivrednog stanovništva, gde je seljak u industrijski zaostaloj zemlji bio bitan faktor ekonomske i političke moći, gde su društvene, političke, ekonomske i socijalne suprotnosti bile jako izrazite i nerešena brojna značajna pitanja. U takvim specifičnim, konkretnim i veoma teškim i složenim uslovima KPJ je, stvaralačkom primenom marksizma-lenjinizma, shvatila suštinu socijalističke revolucije u Jugoslaviji kao pitanje konkretne saradnje i odnosa između radništva kao revolucionarne klase i osnovnog nosioca te revolucije i seljaštva kao najbrojnijeg sloja stanovništva i njegovog neophodnog saveznika u revoluciji. U borbi za ostvarenje te saradnje, odnosno savezništva, KPJ je posebno u godinama pred rat, izgrađujući Front narodne slobode, posvećivala u okviru svojih objektivnih i subjektivnih mogućnosti, izuzetno veliku pažnju seljaštvu i povezivanju borbe za radikalnu izmenu zemljišno-svojinskih odnosa i klasnu strukturu sela sa neposrednom borbom za rešavanje svakodnevnih ekonomskih, društvenih i političkih problema seljačkih masa. Time je ostvarivala značajan politički uticaj među seljaštvom i mogućnost da po selima u Srbiji osniva partijske ćelije i uporišta i pristupi smelijem prijemu seljaka, prvenstveno siromašnijih, u članstvo. Posledica toga bila je da je KPJ, pred aprilski slom 1941, na srpskom selu imala oko 200 partijskih ćelija i uporišta od ukupno 347 ćelija i 106 partijskih uporišta koliko ih je tada imala u celoj Srbiji.³

Zahvaljujući takvom radu Partije, seljačke mase u zapadnoj Srbiji potpuno su pripremljene dočekale nastupajuće događaje u Jugoslaviji 1941. godine. Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu pobudilo je kod seljaštva tradicionalni patriotizam, averziju prema svakom ropstvu i porobljivaču, spremnost za odbranu zemlje od fašističkog napada i težnje za ostvarenjem nacionalnih, demokratskih i socijalnih zahteva. Partijska rukovodstva i organizacije razvile su veoma živu aktivnost protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Pored gradova, po selima Posavine, Šumadije i Pomoravlja rasturan je proglas CK KPJ pod nazivom »Protiv kapitulacije — za pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom«. Njime je pozivan narod da se suprotstavi »prodaji nezavisnosti zemlje«. Odmah je usledio i proglas PK KPJ za Srbiju, a partijske organizacije su počele pripreme za demonstracije.⁵

U demonstracijama, 27. marta 1941. godine, u mnogim mestima Srbije povorkama demonstirani pridruživale su se i povorke seljaka iz okoline. U Raču Kraguje-

vačku članovi KPJ doveli su iz sela Popovića grupu od 300 seljaka, pred kojom su išli konjanici sa zastavama. I seljaci valjevskog kraja su učestvovali u demonstracijama zajedno sa radnicima u Valjevu, na Ubu, u Ljigu, Mionici i Peckoj.⁴ U nekim mestima građanski političari i režimske organizacije pokušali su da uspeh Partije i naroda okrenu u korist »kraljevića« (Petra II) kome je stric (knez Pavle) oteo presto. Na ulicama su se pojavile na brzinu okupljene grupice predvođene seoskim kafedžijama i trgovcima, iskićeni zastavama, kraljevim slikama, harmonikom i balonima vina. Cilj im je bio da odvoje narod od komunista, ali im to nije pošlo za rukom. Narod je prihvatao parole KPJ, i povorke sa kraljevim slikama pretvarale su se u manifestacije antifašističkoj borbi i KPJ.⁵

Posle martovskih događaja partijske i skojevske organizacije razvile su živu političku aktivnost među narodnim masama. Prvih dana aprila rasturan je letak CK KPJ po selima i gradovima u kome se zahtevalo ukidanje vanrednih zakona, amnestija političkih osuđenika, ukidanje koncentracionih logora, mobilizacija za odbranu zemlje i čišćenje državnog i vojnog aparata od petokolonaša i drugih neprijatelja naroda.⁶

U duhu direktiva CK KPJ članovi KPJ i SKOJ-a na području Užičke Republike, kao i u svim delovima zemlje, koristili su sve moguće skupove da na njima iznesu potrebe i zahteve širokih seljačkih masa: stvaranje pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom, davanju demokratskih prava i sloboda, amnestiju političkih osuđenika, povratak španskih dobrovoljaca iz logora u Francuskoj itd. Seljaci su to sa simpatijama prihvatili.

Na sam dan napada fašističke Nemačke na Jugoslaviju, 6. aprila 1941. godine, PK KPJ za Srbiju je izdao proglas u kojem se pozivaju seljaci, građani i omladina da se udruže sa radnicima u borbi za »zajedničku stvar«. Pored zahteva o stvaranju »pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom«, »demokratske slobode za radne mase« u proglasu je zahtevano i stvaranje »narodne vlade«. Među parolama istaknuta je i parola: »Živeo savez radnika i seljaka, Savez čitavog radnog naroda u borbi za hieb, mir i slobodu«.⁷

Nacionalna izdaja od strane vladajućih krugova u Jugoslaviji u vreme kratkotrajnog aprilskog rata teško je povredila patriotska osećanja srpskog seljaštva koja su kao najveća svetinja negovana stolicima, ugrozila slobodu za koju se vekovima borio i mnogo žrtava za nju dao. Ljudi sa sela, čak i oni nepismeni u najzabačenijim planinskim oblastima, nisu mogli da shvate da će »Srbin tako lako okaljati svoju čast, slobodu i ropski kleknuti pred okupatorom«, pogotovo što se protiv njega borio tako nedavno (u prvom svetskom ratu) i iz te borbe, u kojoj je dao ogromne žrtve, izašao kao pobednik. Ljudi sa sela nisu mogli da shvate kako je moguće da njihova vojska polaže oružje bez otpora i borbe. Kod srpskog seljaka bila je formirana svest da se za slobodu treba boriti, kako su se borili njihovi stari u borbama protiv Turaka, u balkanskim ratovima i prvom svetskom ratu. Prosto nisu mogli poverovati da je izvršena sramna izdaja pa su svoje sinove, koji su se vraćali kućama posle propasti Jugoslavije, dočekivali sa najvećim prezrenjem — kao dezertere. To je naročito bilo karakteristično u oblastima zapadne Srbije i Šumadije. Navešćemo primer Radisava Mitrovića iz Loznice, koji je isterao sinove iz kuće, kada su se vratili iz vojske, pitajući ih kako su smeli da se vrate. Isto tako, isterao je svoga sina iz kuće i Vlastimir Dučić, a otac Toše Đokića, zemljoradnika iz sela Carine kod Pecke, bivši solunski ratnik, primorao je sina da ide u Ljuboviju i ponovo traži svoju jedinicu. Isto tako, postupio je i otac Božidara Vukovića, zemljoradnika iz sela Brežda, koji je pomislio da mu je sin dezertirao, pa ga je naterao da ide i traži svoju jedinicu. Milorad Mihajlović u svojim sećanjima na te teške dane iznosi: »Roditelji su sa velikim negodovanjem dočekivali svoje sinove koji su se vraćali, jer nisu mogli prosto da veruju da je jugoslovenska vojska tako brzo kapitulirala. Gvozden Matić, zemljoradnik iz sela Pričevića ističe: »Nas su onda stariji ljudi pljuvali i govorili da smo izdajnici naroda« ... Tako je moja mati mene napadala i klela kad sam se vratio«. Zivan Đokić iz sela Pecke se seća: »... Jednu čitavu grupu vojnika građani su ovde tako dočekali da su se oni sakupili i otišli do Ljubovije, ali su se opet vratili pošto nisu mogli da nađu nikakvu jedinicu da joj se priključe«. ⁸ Bilo je starih boraca sa ratnih poprišta Cera, Drine, Kolubare, Solunskog fronta, Kajmakčalana i drugih slavnih bitaka iz I svetskog rata koji su sa suzama u očima posmatrali razoružane i dezori-

ientisane vojnike koji su se vraćali, a ni sami nisu znali kuda. Tom prilikom su, uz škrgut zuba, govorili: »Bez zrna baruta dadoste zemlju«. Jedan stari solunac iz sela Bačevca, na traženje hrane od strane jedne grupe vojnika koja se vraćala, odgovorio je: »Otrova bi ja vama dao! Zar se tako ratuje?«⁹ Ovakvih slučajeva bilo je i u drugim delovima zemlje.

Okupacija zemlje i gubitak nacionalne nezavisnosti seljaštvo u zapadnoj Srbiji, kao i ceo naš narod, prihvatilo je kao jednu od najtežih katastrofa u svojoj istoriji. Ogromna većina seljaštva izgubila je svaku veru u vlastodršce, vladajuće krugove i samog kralja koji je pobjegao i ostavio »svoj« narod u njegovim najtežim trenucima na milost i nemilost okupatora. Među seljaštvom zavladao je duboka potištenost i uvrednost zbog sramnog poraza, neizvesnost i izvesna dezorijentacija. Sve mere okupatorskog i kvislinškog aparata dočekivane su sa velikom gorčinom i pasivnošću. Kod jednog dela seljaštva zavladao je zbuđenost i strah od pretnji okupatora, pa je bilo slučajeva da su poneki predavali oružje, dok ga je većina sakrivala, odbijajući predaju. Među seljacima ponovo su oživela sećanja na ponašanje okupatora tokom I svetskog rata, pa su bili spremni i na najgore. Zbog toga su nerado napuštali svoje domove i samo su u najnužnijim slučajevima odlazili u gradove, i to pretežno žene, najčešće na pijacu. To je bio slučaj u valjevskom kraju¹⁰ Pasivno i rezignirano držanje seljaka u nekim mestima, kao napr. veljevskom okrugu, kvislinške vlasti su shvatile kao normalizovanje prilika pa su u tom smislu i izveštavale okupatorsku vlast. Tako je načelnik valjevskog okruga izveštavao 21. maja 1941. godine da građanstvo varoši i u celom srezu obavlja svoje redovne svakodnevne poslove i da život teče normalno, gotovo bez ikakvog zastoja.¹¹ Međutim, okupatorske vlasti su sasvim drugojačije sagledavale i ocenjivale raspoloženje naroda u Srbiji. Stab 60-te peša-dijsko-motorizovane nemačke divizije u izveštaju od 17. maja 1941. godine ističe da je »po selima stanovništvo još povremeno uznemiravano od naoružanih bandi...« i da »srpsko stanovništvo u Ivanjici i oko nje pokazuje skoro neumesno samopouzdanje pri svom držanju. Ono posmatra sadašnje prilike samo kao prolazne.«¹²

Seosko stanovništvo je neprijateljski dočekivalo nemačke vojnike koji su pljačkom uzimali sve ono do čega bi došli. Tu su im pomogli razni nepošteni zelenaški elementi. U sećanju Todora V. Đorđevića se ističe: »Nemac je uzeo svu rezervnu zalihu robe, pogotovo monopolisane. Pojavili su se nepošteni elementi...«¹³ Narod je bio primoran da sklanja svoju imovinu, životne namirnice, žito i stoku. Tada se moglo videti da su bogatiji seljaci davali sirotinji.¹⁴

Okupacija zemlje, bezobzirna pljačka okupatora, trgovaca i zelenaša, procvat špekulacije stvorili su kod naroda, posebno na selu, ogromno nezadovoljstvo, tako da nova kvislinška komesarska vlada Milana Aćimovića nije uspela svojom takozvanom politikom »spasavanja Srba« da ublaži neraspoloženje naroda i da ga skrene u pravcu raspaljivanja šovinističke mržnje prema ostalim narodima i narodnostima u zemlji.¹⁵

Tradicionalni patriotizam seljaka u Srbiji došao je do izražaja. U danima aprilske katastrofe pomažu članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i drugim partijskim funkcionerima koji su na terenu pripremali ustanak. Seljaci sela Parcana, Popovića i Male Vrbice, pod Kosmajom, pružili su pomoć i sklonište nekim članovima PK KPJ za Srbiju i drugim partijskim funkcionerima.¹⁶ Ovi partijski funkcioneri kao i svi članovi Partije tih dana održavali su zborove, konferencije i druge skupove po selima i na njima objašnjavali narodu uzroke poraza Kraljevine Jugoslavije, nacionalnu izdaju i pozivali ga da se priprema na oružanu borbu pod rukovodstvom Partije, protiv okupatora i domaćih izdajnika.¹⁷

Dok je okupator radio na proširenju i učvršćenju svoje vlasti, i putem strogih naredbi pretio odmazdom i uzimanjem talaca za svako delo otpora nemačkoj sili i naređivao da se nastavi rad u svim fabrikama i drugim preduzećima, komunisti zapadne Srbije organizovali su proslavu Prvog maja i pripremali narod na pružanje otpora porobljivaču. Umnoženi prvomajski proglas CK KPJ i proglašeni Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju rasturani su u gradovima i selima. Komunisti iz pojedinih gradova organizovali su izlete u okolinu i tamo, u prisustvu većeg broja seljaka, održavali zborove. Proglasom CK KPJ, pored opšteg programa o još upornijem organizovanju i vođenju borbe protiv okupatora i njihovih slugu u zemlji, protiv raspiri-

vanja nacionalne mržnje, za bratstvo naroda Jugoslavije i svih naroda na Balkanu, protiv izrabljivanja radnih naroda, za bolju i srećniju budućnost, upućen je poziv: »Radnici, seljaci, građani — svi rodoljubivi elementi! Na okup! U ovim sudbonosnim danima potrebno je ujediniti sve snage u borbi za vaš opstanak ... Ustrajte u borbi u koju vas poziva i koju vodi avangarda radničke klase — Komunistička partija Jugoslavije.«¹⁸

Majsko savetovanje CK KPJ, održano u Zagrebu početkom maja 1941. godine, svojim zaključcima i konkretnim smernicama za vojne i političke pripreme za ustanak, postavilo je pred komuniste Srbije veliki i neodložan zadatak »da okupljaju srpski narod za borbu protiv imperijalističkih osvajača, da se stave na čelo nacionalno oslobodilačke borbe srpskog naroda, da dadu narodu jasnu perspektivu njegove borbe, da raskrinkaju pred narodom svu tu vladajuću kapitalističku kliku koja je krivac za ovu tragediju srpskog naroda.«¹⁹ U zaključcima je posebno naglašeno da se Partija odmah prilagodi novim uslovima i da predstojeća oslobodilačka borba bude »svakodnevna borba« za olakšanje položaja naroda, borba za podizanje duha i vere u narodu i bolju i srećniju budućnost, borba za svakodnevne potrebe naroda, organizovanje i pronalaženje takvih mogućnosti da osvajači ne mogu do »gole kože da ogule seljake i izgladne naš narod.«²⁰

Majsko savetovanje CK KPJ je sagledalo ogromnu ulogu seljaštva u predstojećoj nacionalno-oslobodilačkoj borbi i istaklo da će njen uspeh biti osiguran »samo u tom slučaju ako taj otpor bude masovan, ako ti radnici budu imali podršku« pored ostalih i od radnih masa sela. Partijske organizacije su dobile zadatak da posvete »svoju najveću pažnju radu na selu«, među seljacima koje je »buržoaska kriza zbilja otreznila i ono samo traži izlaz iz tog zla ...« Uspeh Partije u takvim uslovima zavisio je od pravilnog prilaženja ovim i drugim problemima, od neumornog rada i aktivnosti članova Partije i da je životarenje i očekivanje boljih vremena štetno i opasno po interese proletarijata. Insistirajući da u redovima Partije budu obuhvaćeni i najbolji predstavnici, ne samo radnika i poštene inteligencije, već i predstavnici seljaka, savetovanje je istaklo parolu: »Savez radnika i seljaka na današnjoj etapi borbe najaktuelniji je.«²¹

Odluke Majskog savetovanja prihvaćene su i od partijskog članstva u Srbiji. To je doprinelo da je mesec maj bio ispunjen punom partijskom aktivnošću organizacija na političkom okupljanju naroda i na vojnim pripremama, što je po selima i gradovima zapadne Srbije stvaralo atmosferu kao da rat tek počinje. U nekim okruzima održane su partijske konferencije i sastanci okružnih komiteta na kojima su razrađene direktive Savetovanja, analiziran sopstveni rad i postavljeni zadaci članstvu i partijskim organizacijama u novim uslovima: da razvijaju široki politički rad, da razjašnjavaju narodnim masama uzroke brze kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, da ukazuju na neophodnost organizovanja borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, organizuju bojkot i sabotaze, da se ne odazivaju na poziv vlasti, da skrivaju poljoprivredne proizvode, da ništa ne rade za okupatora, da prikupljaju oružje, vrše obuku i rukovanje oružjem, formiraju borbene desetine itd.~

PK KPJ za Srbiju, sprovodeći odluke Majskog savetovanja, posebnu je pažnju posvetio selu. Pored partijskog rada, razvijana je široka akcija među seljaštvom na skupljanju oružja i municije. Većina seljaka se odazvala pozivu Partije i dobrovoljno je davala oružje. Bilo je i slučajeva ustezanja tako da je izvestan deo oružja kasnije dospelo u ruke četnika kao što je slučaj u Jadru i Pocerini (šabački okrug).²²

Prema raspoloživim podacima najviše oružja i municije je bilo po selima, gde je i najviše sakupljeno. Na teritoriji Šabačkog okruga prilikom povlačenja jugoslovenske vojske ostalo je dosta oružja i vojne spreme, i to mnogo više u Jadru i Pocerini nego u Mačvi i pored toga što su Nemci prilikom posedanja toga kraja pokušali da pokupe svo oružje. Po direktivi Partije, omladinci u Velikom zabranu i na obali Save našli su veliki broj pušaka, municije i sanitetskog materijala.²⁴

Na teritoriji valjevskog okruga narod je sakrio dosta oružja. U Krupnju su sakrivena čak i dva brdska topa. Partijska organizacija je upućivala ljude na sakrivanje oružja, vojne odeće i obuće. U tom cilju su komunisti organizovali i posebne grupe ljudi u Beloj Crkvi, Gunjacima, Basta vu i Peckoj. U selu Branko vini zemljoradnik Aleksandar Ilić za kratko vreme sakupio je šest pušaka, jedan puškomitraljez

i dva sanduka puščane municije.¹⁵ Predsednici opština, sprovodeći naredbu okupatora o prikupljanju oružja, maltretirali su i pretili seljacima u koje se sumnjalo da imaju oružje. Formirali su i seoske straže da čuvaju prikupljeno oružje, ali su one potajno dozvoljavale da se prikupljeno oružje ponovo sakriva.²⁶

I pored više puta objavljivane naredbe okupatorskih vlasti o zabrani prikriivanja oružja i da će svako prikriivanje kažnjavati smrću, seljaštvo užičkog kraja prihvatilo je poziv Partije; oružje su skrivali po gustim šumama, pećinama, šupljim stablima ili ga zakopavali. Naročito je velika količina oružja bila razbacana na putu Arilje-Ivanjica, gde su bile rasformirane dve divizije stare jugoslovenske vojske. Narod toga kraja je uzimao oružje i skrivao ga. Još pre sprovođenja odluke o prikupljanju oružja, pojedini članovi Partije samoinicijativno su preduzimali takve akcije. Sa odlukom Partije ta akcija je postala organizovana i mnogo šira. Na prikupljanju posebno su se angažovale partijske i skojevske organizacije u selima: Gorobiju, Bakionici, Visibabi

1 Svrlijgu. U selu Gorobilju komunisti su organizovali skrivanje avionskih bombi i drugog ratnog materijala koji je prevožen kolskim zapregama. U selu Bakionici sakupljeno je 7—8 sanduka bombi i oko 20 pušaka. U Svrlijgu je sakupljeno 80 pušaka i 14 puškomi tra i jeza. U selu Klenju i još nekim selima požeškog sreza oružje je samo evidentirano pa je uzeto kada je počeo ustanak. U sakupljanju oružja u užičkom kraju naročito su se istakli Aleksa Dejanović i Vukola Dabić koji su od stanovnika sa sela dobili priličan broj pušaka i veću količinu municije.²⁷

Narod čačanskog okruga, pod uticajem komunista, takode se uključio u akciju skrivanja oružja. I pored rigoroznih mera neprijatelja za predaju ratnog materijala, na tom prostoru sakupljeno je dosta oružja. Najviše je prikupio i sakrio oružja narod ljubičkog sreza.⁸⁸

Na teritoriji kraljevačkog okruga, prema odluci Okružnog komiteta, sve partijske i skojevske organizacije, svi simpatizeri Partije i građani koji su bili pod uticajem Partije, uključeni su u akciju prikupljanja oružja i obuku rukovanja njime i sanitetske kurseve. Utvrđivana je evidencija ko sve ima i gde sa sve nalazi oružje. U nekim okolnim selima Kraljeva stvorene su grupe od tri do pet članova za razne poslove oko pripreme za borbu. Desetine su postojale u selima: Čibukovcu, Drakčićima, Ribnici, Sirči i Kovačima. U okolini Raške formirano je nekoliko borbenih grupa. U Beocima su bila dva skojevska aktiva, jedan u zaseoku Čitluk a drugi u Stančiću.”

Samo posle nekoliko dana od kapitulacije Kraljevine Jugoslavije Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju razvija aktivnost na sređivanju partijskih organizacija, pored ostalih krajeva, i u zapadnoj Srbiji. Članovi PK odlaze u pojedine krajeve kako bi na terenu pružili što efikasniju i neposrednu pomoć. Miloš Minić odlazi na teren valjevskog okruga, a Spasenija Babović i članovi Vojne komisije Filip Kljajić, Branko Krsmanović, Milan Mijalković i ostali obilazili su terene pojedinih okruga zapadne Srbije.³⁰ Stvorena je i široka mreža kurira od nekompromitovanih komunista koji su održavali redovne veze između PK i okružnih i partijskih rukovodstava. Intenzivno su se sprovodile direktive CK KPJ o razvijanju širokog političkog rada među radnicima, naprednim rodoljubima iz redova seljaštva, građana, žena, pionira i omladine. Po selima su održavani zborovi i konferencije na kojima je seljacima objašnjavana politička situacija i neophodnost organizovane borbe, upućivano na prikupljanje oružja i drugog vojnog materijala, stvarani obaveštajni punktovi, a posebno partijske ćelije i uporišta. Zahvaljujući takvoj aktivnosti, pred izbijanje ustanka u zapadnoj Srbiji stvorena je čitava mreža partijskih ćelija i uporišta. Mada ne postoje potpuno pouzdani podaci, pokušaćemo da damo približan prikaz brojnog stanja partijskih ćelija po selima zapadne Srbije, kao ilustraciju uticaja i snage Partije među seljaštvom u tom periodu, sa kojima se moglo ozbiljno računati kao saveznikom radničke klase u NOR-u i revoluciji.

Na teritoriji OK Valjeva u naznačenom periodu delovalo je, prema nekim podacima, oko 19 partijskih organizacija (ćelija) sa 85 članova Partije i 34 člana Partije koji nisu bili vezani za ove organizacije. Znatno broj ovih partijskih ćelija nalazio se po selima, gde su postojala partijska uporišta i skojevski aktivi. Na teritoriji kolubarskog sreza postojale su partijske ćelije u Gornjoj Toplici, Sankoviću, Mionici, Sutcima, Klincima, Zivkoviću i Moravici. U kačerskom srezu bile su u Babajiću, Belanovici i Ljigu, a partijska uporišta u Cvetanovcu, Babajiću, Slavkoviću, Rajkoviću,

Breždu i Markovoj Crkvi. U tamnavskom srezu, u Kaleniću, Banj anima, Novacima i Kožuaru. U posavskom bile su u Zabrežju, Grabovcu, Stublinama, Trstenici, Umci, Bačevcu, Leskovcu i jedna za Draževac i Konatice, a partijska uporišta u Vukićevici, Orašcu, Vraniću, Božidarevcu, Ljubiniću, Lisoviću, Velikom Borku, Barajevu, Pečanima, Piromanu, Meljaku, Stepojevcu, Guncatima, Zvečki, Urovcima, Rovcu, Dečanu, Bariću i Siljakovcu. U rađevskom srezu, pored partijske ćelije u Krupnju, bila je partijska ćelija u Beloj Crkvi, a partijska uporišta u selima Tolisavcu i Mojkoviću. U azbukovačkom srezu postojala je partijska ćelija u Peckoj, partijsko uporište u Ljuboviji, dok ih po selima nije bilo. U više sela ovog područja nalazio se po jedan član Partije preko kojih su partijske ćelije širile uticaj među seljacima. Postojala je i jaka organizacija SKOJ-a koja je imala svoje aktive i po selima.³¹

Na teritoriji OK Sapca postojao je takođe veliki broj partijskih ćelija, partijskog članstva i skojevskih aktiva, ali njihov broj još nije utvrđen. Smatra se da je bilo preko 100 članova Partije, nekoliko desetina kandidata za članove Partije i preko 60 članova SKOJ-a. Okružni komitet Sapca, držeći se napred pomenutih direktiva, veliku pažnju, pored ostale delatnosti, posvećivao je i stvaranju partijskih ćelija i partijskih aktiva po selima Podrinja. U selima pocerskog sreza formirana su uglavnom partijska uporišta i to u Pocerskom Dobriću, Bogosavcu i Varni. U mačvanskom srezu partijske ćelije su stvorene u Bogatiću, Ravnju, Salašu Noćajskom, Prnjavoru, Mačvanskom Pričinoviću, Sevancama, Klenju, Stitaru i dve u Glušču. Partijska uporišta su formirana u Tabanoviću, Drenovcu, Mačvanskoj Mitrovici, Zasavici, Dublju, Salašu Crnobarskom, Badovincima, Crnoj Bari i Glogovcu. U Mačvi su neke organizacije levih zemljoradnika, gde je među seljacima vladalo veliko političko nezadovoljstvo, postale snažna uporišta KPJ. U mačvanskom srezu SKOJ je imao svoje aktive u Sevaricama, Bogatiću, Stitaru, Klenju i Prnjavoru. U jadranskom srezu su postojale partijske organizacije u Lešnici, kasnije u Loznici, a partijska uporišta u Joševi, Loznici i skojevski aktiv u Lešnici.³²

U užičkom okrugu, posle obnavljanja Okružnog komiteta, aprila 1941. godine, partijske organizacije su otpočele intenzivniji rad. Broj članova Partije ubrzo se popeo na oko 100 članova, povećan je i broj kandidata KPJ i simpatizera, kao i broj članova SKOJ-a. Pored gradskih obnovljene su i partijske ćelije i uporišta po selima. Na teritoriji užičkog sreza partijske organizacije su bile u Sevojnu i Staparima i nekoliko partijskih uporišta u okolnim selima. U ariljskom srezu partijske organizacije bile su u selima: dve u Arilju i Radobudi, kao najveće i najjače seoske partijske organizacije u čitavom užičkom okrugu, zatim u Vigoštu, Pogledima, Latvici, Grivskoj, Kruščici, Vranama i Grdoviću. Na teritoriji požeškog sreza partijske ćelije su bile: u Svrakovu, Rogama, Rupljevu, Godoviku, Gorobilju, Visibabi, Zdravčiću i jedna za Bakionicu i Prijanoviće. U crnogorskom srezu, pored partijske organizacije u Kosjericu, bila su partijska uporišta u selima Vardi, Makovištu, Taoru i Sečoj Reci. U zlatiborskom srezu bio je izvestan broj članova Partije i simpatizera koji su stvorili partijska uporišta u selima Drenovi, Gostilju, Ravnima i na Zlatiboru. U moravičkom srezu postojala je partijska ćelija u Brezovi, i jača uporišta na terenu opština Pridvorica, Milandža, Opaljenik i Vionica. Pored partijskih organizacija i ćelija na teritoriji užičkog okruga postojali su i aktivni SKOJ-a koji su imali značajnu ulogu u širenju političke partije i vršnju priprema za oružanu borbu među seljaštvom ovog područja.³³

U kraljevačkom okrugu, osim u gradovima, bio je veći broj partijskih organizacija i uporišta po selima. Na teritoriji žičkog sreza bile su partijske organizacije u Cibukovcu, Ziči, Drakčićima i dve u Ribnici, a uporišta u selima Adrani, Samaile, Obrvi, Lađevici, Miloćaju, Vitanovcu, Ratini, Dragosinjcu, Gračacu, Kovanliku i Kovači. U studeničkom srezu, pored partijske ćelije u rudniku Jarando, partijska uporišta su bila u Raškoj, Beocima, Rudnom, Gradcu, Jošaničkoj Banji, Rvatima i Baljevcu. Aktivni SKOJ-a bili su po selima: Ribnici, Ratini, Mataruškoj Banji, Sirči, Adrani, Beocu, Gračacu, Obrvi, Cibukovcu, Drakčiću i Lađevici, i dva aktiva u selu Beocima u studeničkom srezu.³⁴

U čačanskom okrugu gde je u to vreme postojala najjača partijska organizacija u zapadnoj Srbiji, u njoj je pored radnika, intelektualaca i omladine, bilo dosta članova Partije sa sela. Računa se da je ukupno bilo oko 300 članova Partije i isto toliko članova SKOJ-a. Na teritoriji Okružnog komiteta Čačka bile su 43 partijske

organizacije: u Trnavi, Ježevici, Banjici, Atenici, Lazcu, Mrčajevcima, Preljini, Prislonici, Donjoj Trepči, Ljubicu, Trbušani, Gornjoj Gorevnici, Donjoj Gorevnici, Guči, Kravarici, Dučaloviću, Goračiću, Markovcu, Kaoni, Virovu, Koštuniću, Leušiću, Svrakovcu, Belom Polju, Velerečju, Nevade i Pranjini, a po jedna za sela Prijevor i Miokovci, Mojsinje i Stančiče, Rakovu i Sokoliće, Zablaće i Vapu, Lopoš i Prilipac i Cerovu i Dragojevac. Partijska uporišta su bila u 21 mestu: Ostri, Bresnici, Konjeviću, Vrbavi, Grabovici, Majdanu, Rudniku, Gornjoj Crnući, Teočinu, Srezojevcu, Brezni, Brajiću, Gornjem Branetiću, Donjem Branetiću, Ozrenu, Kalimaniću, Sa vincu, Viljuši, Mitosaljci i Zeoku. Takođe su bili brojni i skojevski aktivni.³⁵

U ovom periodu po selima ne samo da su stvorene partijske organizacije, ćelije, partijska uporišta i skojevski aktivni, pretežno od zemljoradnika (a bilo ih je i u gradskim partijskim organizacijama), već je veći broj seljaka bio biran u partijska rukovodstva pojedinih okružnih, sreskih, mesnih komiteta i partijskih organizacija. Tako je Okružni komitet KPJ Valjeva imao za člana Dragojla Dudića, zemljoradnika iz sela Klinaca, predratnog komunistu, učesnika Vukovarskog kongresa 1920. godine; Plenum Okružnog komiteta u Užicu Milutina Stojića, zemljoradnika iz Banjice, Radisava Nedeljkovića iz Leušića i Ljubišu Todorovića, zemljoradnika iz Kravarice u Dragačevu, koji je jedno vreme bio i sekretar Sreskog povereništva u dragačevskom srezu.³⁶

Dragojlo Dudić, kao član OK Valjeva, učestvuje na Savetovanju OK Valjeva, održanog u Zlatariću 22. juna 1941. godine, kome pored ostalih prisustvuje Miloš Minić, instruktor PK KPJ za Srbiju, Milka Minić, Milosav Milosavljević, Zdravko Jovanović, dr Miloš Pantić, Milica Pavlović-Dara i dr.³⁷

Na sastanku OK KPJ za Valjevo, 25. juna 1941. godine, kada je odlučeno da se formira Valjevski partizanski odred, u rukovodeći kadar odreda izabran je i Rajko Mihailović, zemljoradnik iz Banjana, za zamenika komandanta odreda, dok je za komandanta izabran Radivoje Jovanović, a za komesara Milosav Milosavljević, papuđijski radnik i sekretar OK KPJ Valjeva. Prilikom ponovnog formiranja Kolubarske čete 6. jula 1941. Dragojlo Dudić je izabran za komesara čete, a za komandira Raša Spasojević, podoficir bivše jugoslovenske vojske.³⁸

Ma koliko podaci o brojnosti i snazi partijskih organizacija, ćelija, partijskih uporišta i skojevskih aktiva po selima zapadne Srbije bili nepotpuni, može se ipak dobiti prilično jasna predstava da je to područje bilo snažna baza Partije pred ustanak u Srbiji. Na narod toga kraja KPJ je mogla sigurno računati u predstojećem NOR-u i revoluciji. Pored članova Partije i SKOJ-a među seljaštvom je bilo i dosta simpatizera Partije, antifašistički i patriotski raspoloženih seljaka sa osećanjem snažne slobodarske tradicije, koji su sa nepokolebljivom spremnošću prihvatili direktive CK KPJ i PK KPJ za Srbiju u vezi sa pripremama za ustanak.

CK KPJ i drug Tito, držeći se čvrsto principa marksizma-lenjinizma o ulozi seljaštva u revoluciji kao saveznika radničke klase, shvatili su našu narodnooslobodilačku borbu i revoluciju kao opštenarodni rat u specifičnim uslovima i originalnim putevima. Taj princip bio je jasno formulisan u pismu CK KPJ Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, u jesen 1941. godine, u kojem se ističe: »Naša borba razvija (se) u posve specifičnim uslovima i da zato ide svojim originalnim putevima«, da je »pravilno samo shvaćanje narodnog ustanka kao jednog trajnog partizanskog rata, koji će da zahvaća sve veće i veće mase ... koji će da učvrsti savez radnika i osnovnih narodnih masa i koji će konačno dovesti do potpunog uništenja neprijatelja ..«³⁸ PK KPJ za Srbiju, u svome cirkularnom pismu, od 20. jula 1941. godine, tražio je od svih okružnih, mesnih i rejonskih komiteta i mesnih komiteta SKOJ-a da u narodnooslobodilački pokret, koji se stvara iz naroda kao istinski narodni pokret, uvlače široke narodne mase radnika, seljaka i druge borbene vanpartijske ljude.⁴⁰

Samo uključivanje svih rodoljubivih i borbenih snaga u opšti narodnooslobodilački pokret stvaralo je pretpostavku za pobedu NOR-a i revolucije. Oslobodenje zemlje se nije moglo očekivati ni sa jedne strane. Stoga je u Biltenu Glavnog štaba NOPOJ opravdano isticano: »Ko će nam doneti slobodu, ako se za nju mi sami nećemo boriti«.

I zaista, pred ustanak 1941. godine, celokupan narod u Srbiji, kao i u ostalim delovima zemlje, bio je spreman da se bori, jer su, zahvaljujući izuzetnoj pripremi KPJ za tu borbu, bili angažovani svi društveni slojevi naših naroda i narodnosti (radnici, seljaci, omladina, poštena inteligencija, rodoljubivi građani, žene, pa čak i deca).¹ To je za generalnog sekretara CK KPJ Josipa Broza Tita bila sigurna garancija da će naša narodnooslobodilačka borba i revolucija sigurno pobediti. Zato je sa sigurnošću mogao odgovoriti seljanki Desanki Bojinović iz sela Robaja kod Valjeva, gde se prvi put susreo sa partizanima, septembra 1941. godine, na njeno pitanje — »Koliko će rat trajati?« — da će se brzo završiti, jer se i ona kao žena bori, tj. da se bore svi: i radnici i seljaci i poštteni građani i omladina i žene, pa i pioniri. Ovakva procena Josipa Broza Tita, tih teških i neizvesnih dana 1941. godine, u potpunosti se ostvarivala.

Ocenjujući ulogu i ideo zapadne Srbije i seljaštva u NOR-u i revoluciji posle rata, drug Tito je u više navrata odavao veliko priznanje narodu toga kraja. Govoreći o izboru zapadne Srbije za otpočinjanje oružanih snaga i svaranje slobodne teritorije rekao je: »Razgledajući konfiguraciju terena Srbije, vidio sam da je za nas najpovoljniji pravac zapadna Srbija, za orijentaciju naših borbenih snaga, za organizaciju naših partizanskih odreda i stvaranje izvjesne slobodne teritorije ... Ja sam taj pravac našao, prvo, zato što je to brdski teren i šuma, a, drugo što je tu borbeni elemenat i što je bilo poznato da su u tom kraju ljudi koji su svakom okupatoru dali jak otpor.«⁴¹

U svom prvom govoru u oslobođenom Zagrebu, 25. maja 1945. godine, drug Tito je istakao da je »naša borba počela prvo u Srbiji proširila se u toku četiri godine kroz sve krajeve naše zemlje«. Tom prilikom je naglasio: »Ja sam 1941. godine počeo s mojim drugovima borbu na život i smrt zajedno sa šumadijskim seljacima, sa srpskim narodom.«⁴² A u svom prvom govoru u Mladenovcu, 18. juna 1945. godine, drug Tito obračunajući se seljacima Sumadije rekao je: »Moram da vam kažem da su prve jedinice naše Narodnooslobodilačke vojske, koje su još tada bile partizanske, bile sastavljene uglavnom od ljudi iz vaših sela, od vaše dece, od vaše braće. Mnogi se od njih više neće vratiti, mnogo ih je ostalo na bojnim poljima.«⁴³ Odajući velika priznanja seljaštvu zapadne Srbije za učešće u ratu i revoluciji i žrtve koje je dao, drug Tito je tom prilikom istakao: »... mi, koji smo bili među seljacima, koji smo se zajedno sa njima borili, koji smo takoreći stvorili iz seljaštva — uglavnom iz seljaštva, jer je to bio veći dio u našoj vojsci — današnju Jugoslovensku armiju, ne možemo zaboraviti da je naše seljaštvo imalo veliku zaslugu za ovu veličanstvenu pobjedu.«⁴⁴

N A P O M E N E

¹ U našoj istoriografiji postoji izvestan broj radova u kojima se mogu naći poneki podaci o učešću seljaštva u NOR-u i revoluciji u opšte ili u pojedinim regionima. Pomenućemo neke značajnije: dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963; dr Venceslav Glišić, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945, knj. X, 1. dr Milana Borkovića pod istim naslovom, knj. II, Beograd 1975; Rade Poznanović, Seljaštvo užičkog kraja u narodnoj revoluciji (objavljen u Zborniku NOR i Revolucija u Srbiji 1941—1945, Beograd 1972) i dr.

² Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, Beograd 1976, 23.

³ Aleksandar Jeftić, Uspravljeni u vekove, Valjevo 1974, 7.

⁴ Aleksandar Vitorović, Centralna Srbija, Beograd 1967, 30.

⁵ Isto, str. 33.

⁶ Isto, str. 34.

⁷ AS, F. PKS, br. 1.

⁸ IRPS, F. MG 13357, sećanje Milorada Mihajlovića; F-MG 13346, Sećanje Gvozdena Matića; F-MG 13345, Sećanje Živojina Đokića; MG-13401, Sećanje Božidara Vukovića iz sela Brežja; Aleksandar Jevtić, Uspravljeni u vekove, Valjevo 1974, 9).

⁹ Aleksandar Jevtić, n. d., str. 9. i 10.

¹⁰ AVII, NOP, Memoari Sredoja Uroševića.

¹¹ AVII, Nda-19-1-21; dr Jovan Marjanović, Ustanak . . s t r . 50.

¹¹ zbornik dokumenata NOR-a, I, knj. 1, br. dok. 104, str. 333—334.

¹¹ AVII, NOP, Memoari Todora V. Đorđevića; dr Jovan Marjanović, n. d., str. 50.

¹¹ Isto.

¹¹ dr Jovan Marjanović, n. d., str. 54.

¹¹ To su bili Sreten Zujović, Svetozar Vukmanović-Tempo, Spasenija Čana Babović, Milan Dilas, zatim Miloš Matijević-Mrša, Rade Končar, sekretar KP Hrvatske i u to vreme vršilac dužnosti sekretara PK KPJ za Srbiju, zatim Vladimir Popović, Mitra Mitrović i dr. (dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, 43).

¹⁷ Venceslav Glišić, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945, knj. I, Beograd 1975, Str. 296—297.

¹⁸ Došlo Mitrović, Zapadna Srbija 1941, Beograd 1975, str. 33; Aleksandar Vitorović, Centralna Srbija, Beograd 1967, 45.

¹⁹ Savetovanje Komunističke partije Jugoslavije, Proleter, br. 3—5, za mart-april-maj 1941.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

** dr V. Glišić, n. d., 27; Radisav Nedeljković, Čačanski okrug u ustanku 1941, Ustanak naroda Jugoslavije, Zbornik, knj. 2, Beograd 1963, 369—370.

¹¹ Došlo Mitrović, n. d., str. 39.

¹¹ Okružni komitet Sapeca je u prvoj polovini maja 1941. održao sastanak na kome je odlučeno da se hitno radi na prikupljanju oružja, da se stvaraju vojne desetine, organizuju tečajevi za prvu pomoć i prikuplja sanitetski materijal. Akcijom su rukovodili politički i organizacioni sekretar OK. U maju i junu su formirane omladinske desetine, pretežno od članova SKOJ-a, sa osnovnim zadatkom prikupljanja oružja, municije, sanitetskog materijala i obaveštavanja naroda. U Sapcu za omladince održavani sanitetski kursevi o pružanju prve pomoći, a u Letnjikovcu su obučavani kako se rukuje oružjem. To je radeno u velikoj konspirativnosti tako da neprijatelj o tome ništa nije znao, Došlo Mitrović, n. d., 39—40.

¹¹ Aleksandar Jeftić, n. d., 22.

** Okružni komitet Valjeva izdao je direktivu da se oružje prikuplja i sakriva. Pojedini članovi Oh. dobili su zaduženja da u pojedinim krajevima vajevskog kraja direktno pomažu na sprovođenju ove akcije. Sa njima su radili i neki članovi PK i drugi partijski funkcioneri. Uveče 30. aprila u selu Balinovići Filip Kljajić, Petar Stambolić i Stevan Marković-Singer održali su sastanak sa grupom komunista kojima su saopštili i direktivu o sakupljanju oružja. Tu direktivu u Ljigu partijskoj organizaciji je saopštila Milka Minić, član PK KPJ za Srbiju 21. aprila 1941. godine. Komunisti su po selima vajevskog sreza išli i narodu objašnjavali nastalu situaciju i savetovali da skrivaju oružje. (Došlo Mitrović, n. d., 41; AVII-No 1932-7-2, Memoari Đure Mešterovića; IRPS, MG-13338, Sećanje Sretna Citakovića; AVII-NOP-1981. Stenografske beleške 2—4).

¹¹ Partijska organizacija užičkog okruga, posle sloma se brzo konsoliduje dolaskom Blažoja Neškovića i drugih partijskih radnika. Odmah se pristupa sprovođenju direktive o pripremama za ustanak: organizovanje akcije na prikupljanju oružja i ostalog vojnog materijala. Ubrzanju ovog posla doprinelo je okružno partijsko savetovanje u Užicu početkom juna 1941, kada se organizuju i sanitetski kursevi i obuke rukovanja oružjem. U prikupljanju oružja komunisti su u nekim selima ovog kraja nailazi i na izvesne teškoće. U jednom periodu seljaci su prodavali puške, bombe, municiju i drugi materijal po tačno utvrđenim cenama. U takvim selima partijske organizacije su intervenisale u pravcu obustave takve trgovine i upućivale ljude sa sela na sakrivanje i čuvanje oružja. Mnugi seljaci su tako postupili. (IRPS, MG, Stenografske beleške — sećanja Jovana Stamatovića i Vojka Stanića, str. 60—61; dr Venceslav Glišić, n. d., str. 28; Svrlijig i okolina, Svrlijig 1960; Došlo Mitrović, n. d., str. 44—46.

¹¹ U akciji prikupljanja oružja posebno su bile aktivne desetine omladinaca kojima je rukovodio SKOJ. Za njih je održano i nekoliko kurseva o rukovanju oružjem. Po direktivi Partije oni su vršili sabotaže u saobraćaju. Radilo se na održavanju i kurseva prve pomoći. Pored toga, komunisti ovog kraja su kod naroda podizali borbeni duh, organizovali su politički rad prilagođen uslovima novonastale situacije. Već prvih dana okupacije u selu Dragačevu u kući starog komunista, zemljoradnika Milojka Cirjakovića, održan je skup odgovornih komunista kome prisustvuju Petar Stambolić, Milka Minić, Miloš Minić, Mitra Mitrović, Radoslav Rade Minić, Momčilo Mole Radosavljević, Milan — Bata Janković i drugi. Tu je dogovoreno da se stupi u akciju i narodu objašnjavaju uzroci aprilskog sloma, posebno izdajnička uloga vladajuće klase. Preporučivano je prikupljanje oružja itd. Došlo Mitrović, n. d., str. 47—48.

* Došlo Mitrović, n. d., str. 49—52.

Došlo Mitrović, n. d., str. 20.

¹¹ Došlo Mitrović, n. d., str. 23—24; Aleksandar Jevtić, Upravljani u vekove, Valjevo 1974, 16, 18; Dragoslav Dimitrijević, Kosmaj u NOB-u, Beograd 1972, 63—64; mr Žarko Jovanović, Narodni heroj Vlada Aksentijević, Beograd 1974, 91; IRPS, Centralna Srbija, kut. I, knj. I, deo II, str. 12; Monografska grada okruga beogradskog, br. 77, str. 4, Obrenovac i okolina, Beograd 1963, 126—127.

¹¹ Izvorne dokumentacije o obnavljanju i osnivanju partijskih organizacija u šabačkom okrugu zasada nema. Njihova rekonstrukcija može se, uglavnom, izvršiti na osnovu veoma obimne memoarske građe. Prema toj građi mnoge partijske organizacije su uglavnom obnovljene u periodu od kraja aprila do avgusta 1941. godine. Eventualne manje greške neće mnogo uticati na tačnost prikaza partijskih organizacija u okrugu. Od svih partijskih organizacija sa ovog područja najbrojnija je bila manjih jedinica. Među članstvom je bilo i šest zemljoradnika. Postojao je i snažan skobjevski aktiv od 70 članova.

Van Sapca u okrugu bilo je više partijskih organizacija, ćelija i partijskih uporišta sa oko 60 članova, od toga preko 50 u Mačvi. Među najbrojnijim i najaktivnijim bila je partijska ćelija u selu Gluščima, obnovljena još decembra 1939. godine. Pred izbijanje ustanka imala je 11 članova. Podeljena je na dve ćelije. Sekretar jedne bio je Cvetin Brkić, učitelj, inače poreklom iz siromašne seljačke porodice, a druge Avram Rosić, bogat seljak i veoma cenjen u celoj Mačvi kao napredan poljoprivrednik, ali i veoma načitan i politički obrazovan čovek. Svi ostali članovi ove dve ćelije bili su dobri i uzorni zemljoradnici.

Partijska ćelija u Gluščima do tada je prošla kroz vatre žestokih izbornih borbi, kroz sukobe s načelnicima, policijskim pisarima, pozornicima i žandarmima, kroz demonstracije protiv skupocje a za savez sa Sovjetskim Savezom, kroz pokret za otpisivanje seljačkih dugova i slične akcije.

Pored ove, čvrsta i uticaina bila je partijska ćelija u Ravnju, osnovana još 1934. i bila najstarija ćelija u šabačkom okrugu. Njen sekretar bio je Milan Belovuković Deva, zemljoradnik iz imućne seljačke porodice. Član KPJ je od 1934. često hapšen za vreme »policijskih provala«. Članovi ove ćelije bila su još tri zemljoradnika: Aleksandar Lala Stanković, član KPJ od 1934., Aleksandar Acomir Ivić, član od 1934. i Marko Jovanović, član od 1935. i jedan poljoprivredni tehničar Dragorad Dragan Stanković, član od 1940. Milan Belovuković-Deva, Sećanja (rukopis) IAS, MG 178; Dragoslav Parmaković, n. d, str. 106).

Partijska ćelija u Salašu Noćajskom, osnovana početkom 1941. godine, bila je u neku ruku punkt za Noćaj, Mačvansku Mitrovicu i Zasavicu. Imala je osam članova od kojih sedam zemljoradnika: Vojislav Radosavljević i Vojislav Koprić, članovi od početka 1941., Dušan Đukić, Vojin Dostanić i Sava Cupić, Vićentije Biščić i Vladimir Stojino vić, članovi od avgusta i septembra 1941. Osmi član je bio trgovac Vasa Boglavski, član KPJ od 1934. Izjava Dušana Đukića i dr. od 21. IV 1960, IAS, MG. 154; Istorijat SK Mačva, AIRPS, M. OKS. 27; Dragoslav Parmaković, n. d., str. 106.

U Sevaricama je prvo krajem aprila 1941. Stanimir Kosijer formirao grupu partijskih kandidata, a u maju je osnovana partijska ćelija. Imala je šest članova, pet zemljoradnika i jednog učitelja. To su bili Andrija Drmanović, sekretar ćelije, Blagoje Đurić, Dobrosav Stanimirović i Milorad Stanimirović i Tihomir Arsenović (nije bio povezan sa ćelijom, već mu je učitelj Zdravko davao neposredno zadatke) i učitelj Milić Sestić, Mirko Jovičić, Mačva u ustanku 1941. godine do prve neprijateljske ofanzive, Bogatić 1954, rukopis u IAS, MG Miodrag Sestić, Izjava, IAS, MG. 69; Dragoslav Parmaković, n. d, str. 106.

Partijsku ćeliju u Pričinoviću osnovao je Zdravko Sestić, krajem maja 1941. godine od šest članova od kojih su četiri zemljoradnika: Cedimir Erčić, Radivoje Petrović, Dragutin Lolić, Miloje Lolić i Ivan Lolić, abadžijski radnik (sekretar ćelije) i Milorad Kulezić, diplomirani pripravnik. Mirko Jovičić, Mačva u ustanku . . . , Dragoslav Parmaković, n. d, str. 107.

U Klenju je sredinom maja 1941. godine Dušan Ostojić osnovao prvo partijski aktiv sa jednim članom i sedam kandidata. U vreme posrednih priprema za početak ustanka osnovana je partijska ćelija od četiri člana. Dvojica su bili zemljoradnici: Zivadin Zobić i Radojica Nenezić, Svetislav Čane Denadić, dak i Dušan Šljepčević, student. Istorija SK Mačva, AIRPS, M. OKS. 27; Izjava Dragica i Stojadina Jokića, IAS, MG. 481; Bogoljub Denadić, Hronika sela Klenja, IAS, X-8; Mirko Jovičić, n. d, Dragoslav Parmaković, n. d, str. 107.

U Stitaru je partijska ćelija obnovljena juna 1941. godine od strane učitelja Dimitrija i Mile Bajalice po zadatku koje su dobili od Dobrosava Radosavljevića i Mike Mitrovića. Ćelija je imala pet članova od kojih samo jednog zemljoradnika. To je bio Vasa Tufegdžić bogat seljak, više puta hapšen zbog komunističke delatnosti. (Mila Bajalica, Odlomak iz ustanka u Mačvi, IAS, MG-25; Dragoslav Parmaković, n. d, str. 107). Članovi Partije u ovom selu bili su u neprestanom sukobu sa bogatim, reakcionarno nastrojenim seljacima.

U Prnjavoru, velikom selu izrazitih klasnih suprotnosti i neravnopravne, ali žilave borbe siromašnih seljaka protiv male grupe bogataša i žandarma, partijska ćelija je imala tri člana KPJ. Dvojica su bili zemljoradnici: Drago Kulezić i Živan Dikosavić. (Dojčilo Mitrović, n. d, str. 21—22; Dragoslav Parmaković, Mačvanski (podinski) narodnooslobodilački partizanski odred 1941—1944, Sabac 1973. 106).

" Dojčilo Mitrović n. d, str. 23—24: Komunistička partija i masovni politički rad u NOB-u (rukopis), str. 13—16; Stevan Ignjić, Jovan Radovanović i dr. Ivanjica, Beograd 1972, str. 295—299; dr V. Glišić, n. d, str. 36.

" Dojčilo Mitrović, n. d, str. 25—26.

* Dojčilo Mitrović, n. d, str. 24—25.

* Valjevo grad ustanika, Beograd 1967, 305, 307; Dojčilo Mitrović, n. d, str. 22, 24.

" Valjevo grad ustanika . . . s t r . 311—312.

" Valjevo grad ustanika . . . , str. 312—314.

* Zbornik NOR-a, tom m, knj. I, dok. br. 93, str. 227—231.

"AS, F. PKS, br. 3, Cirkularno pismo br. 1. od 20. Juna 1941; Tito (Josip Broz Tito), govori i članci, knj. I, Zagreb 1959, (Govor na mitingu žena Srbije u Beogradu 28. I 1945), str. 240.

⁴¹ Dojčilo Mitrović, n. d, str. 10—12.

" Tito, Govori i članci, knj. I, Zagreb 1959, str. 266.

" Isto, str. 301.

" Isto, str. 305.

Mr MILICA BODROŽIĆ

RADNIČKA KLASA UŽIČKOG KRAJA U RATU I REVOLUCIJI 1941. GODINE

U užičkom okrugu koji je obuhvatao teritoriju od 4.339 km², prema popisu iz 1931. bilo je 173.805 stanovnika nastanjenih u 417 naselja.¹ Većina stanovništva živela je na selu (oko 91 odsto) i bavila se zemljoradnjom, dok je gradskog stanovništva bilo svega 9 odsto. Među gradskim stanovništvom je preovladavalo zanatsko radništvo. Uoči drugog svetskog rata u Užicu je bilo nekoliko preduzeća: fabrika tkanina, fabrika oružja i municije, fabrika kože, ložionica i kolnica i parni mlin. U gradskoj privredi su preovladavale male zanatlijske radionice i trgovinsko-ugostiteljske radnje. Po podacima iz 1939. u Užicu je bilo 412 takvih radnji i radionica sa 1.189 zaposlenih.²

Uoči drugog svetskog rata u Požegi je živelo oko 1.500 stanovnika. U njoj je tada bilo oko 80 trgovinskih i 53 zanatske radnje (raznih vrsta), elektrana, strugara, parni mlin i 43 kafane. U njima je bilo zaposleno oko 200 radnika i šegrta, ne računajući sinove poslodavaca koji nisu tretirani kao radnici iako su radili kod svojih očeva. Krajem 1939. bilo je oko 150 radnika, obučara i krojača u Zavodu za izradu vojne odeće.³ Više od 140 od 350 radnika i šegrta u ovom gradu je bilo učlanjeno u URS-ove sindikate i u članstvu su bili sve do njihove zabrane, krajem 1940. godine.

Uticao Komunističke partije na radnike tokom 1940. je naročito ojačao i oni su nastavili svoju revolucionarnu i borbenu tradiciju. Posle zabrane rada URS-a, došlo je do organizovanih demonstracija u Užicu; radnici su javno negodovali protiv zabrane delovanja klasnih sindikata, skupoće, policijskog nasilja i špekulanata. Tražen je oslonac na Sovjetski Savez. U sukobu demonstranata i policije smrtno je ranjen Rado je Marić.⁴

U martovskim događajima 1941. komunisti i napredni radnici su iskoristili spontan revolt masa i stavili se na čelo demonstracija u Užicu, uzimajući reč na mnogim mestima. I u aprilskom ratu oni su se svestrano založili za odbranu grada.⁵

Posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, Okružni komitet KPJ za užički okrug uputio je proglas u kome se, pored ostalog, kaže: »Radnici, kuca čas vašem oslobođenju ispod ropskog života koji danas imate. Vaša Komunistička partija vodiće vas do krajnje pobede. Borba je bliska. Budite spremni. Građani, zajedno sa radnicima i seljacima u zajedničkoj borbi srušiće okupatora i petokolonaše, a u Komunističkoj partiji naći će ispravnog i jedino smelog rukovoditelja.«⁶

Radnička klasa, kao avangarda naprednog revolucionarnog pokreta, pokreće i nosi revoluciju. U užičkom kraju, kao i u celoj zemlji, ona je bila malobrojna u odnosu na ostalo stanovništvo. Ali za pobeđu revolucije, po osnivačima marksizma-lenjinizma, radnička klasa nije trebalo da čini većinu, jer iako malobrojna ona, kao najsvesnija i najorganizovanija, najbolje izražava težnje za koje se bori socijalistička revolucija. Radnička klasa se u ovom periodu javlja kao prvorazredni politički činilac, čije je delovanje od velikog značaja kako u privrednom životu, tako i u borbi protiv okupatora.

Radnici užičkog kraja su se još u aprilskim danima istakli u odbrani svoga grada, a naročito železničari. I posle aprilskog rata, za vreme okupacije, oni su uspešno izvodili diverzije i druge akcije protiv okupatora, što je ugrožavalo bezbednost neprijateljskog vojnog transporta.

Dvadeset osmog jula 1941, na brdu zvanom Tatinac, iznad Užica, formirana je prva užička četa »Radoje Marić«. Za njenog komandira je određen Vitomir Pantović, metalski radnik, a za političkog komesara Vladan Rosić, obučarski radnik iz Užica. Poručnik bivše Jugoslovenske kraljevske vojske Slobodan Sekulić je nešto kasnije postao komandir, a za zamenika mu je određen Vitomir Pantović dok je Aleksa Dejović, metalski radnik određen za zamenika političkog komesara čete. Četu su, uglavnom, sačinjavali užički radnici, omladinci.⁷

Dvadeset osmog jula 1941. na mestu Jasikovac, kod sela Buara, formirana je Druga užička četa, uglavnom od radnika iz Užica i nešto omladinaca iz okolnih sela, koja je nosila ime preminulog revolucionara, užičkog radnika i istaknutog komuniste Miloša Markovića. Komandir čete je postao Vojko Petrović, obučarski radnik, a politički komesar Vukola Dabić, radnik iz Užica. I u sastavu drugih četa užičkog NOP odreda bilo je radnika, a naročito u komandnom kadru.⁸ Partizanske čete Užičkog odreda izvodile su niz uspešnih napada na svom terenu, palile opštinske arhive i, u isto vreme, rušile železničke pruge.

Ariljska partizanska četa je 22. avgusta 1941. izvršila napad na Arilje, a posle nekoliko dana na Lisanski rudnik antimona u moravičkom srezu; ovaj rudnik su Nemci koristili za svoj ratne potrebe i stoga su ga obezbeđivali jakom posadom. Napad Ariljske čete je bio uspešan i zaplenjena je veća količina hrane. U borbi Prve užičke čete na Gradini poginulo je šest boraca od kojih su jedan obučarski i jedan krojački radnik.

Prvog oktobra 1941, posle oslobođenja Užica i stvaranja velike oslobođene teritorije Užičke Republike, u »Vestima« je Stab Užičkog NOP odreda objavio proglas upućen radnicima, seljacima i građanima: »Pomozite svim silama dalju borbu protiv okupatora. Odazivajte se opštoj mobilizaciji koju sprovodi naš narodnooslobodilački partizanski odred. Prikupljajte oružje, odelo i hranu za svoj narodnooslobodilački partizanski odred. Pregnimo svi na posao da obnovimo proizvodnju, da oživimo umrtvljenu privredu. Svaki čovek, svaka žena, svako dete može svojim uslugama da pomogne narodnooslobodilačkoj borbi.«⁹

Odmah posle oslobođenja Užica bio je formiran Radnički bataljon, u koji su uključene već stvorene čete radnika.¹⁰ Bataljon je bio sastavljen od Železničke čete koja je formirana 8. oktobra 1941. i bila u sastavu Užičkog bataljona, a posle uključena Radničkom bataljonu. Borci ove čete su uobičajeno vršili svoje dužnosti na železnici, učestvujući istovremeno u borbama, a naročito su se istakli u borbi protiv četnika oko Sevojna i Trešnjice.¹¹

Krojački i obučarski radnici imali su svoju četu sa dve voda; komandir voda obučara bio je Milan Đurković, a komandir voda krojača Zivorad Marković. Komandir čete bio je Ratko Rogić-Šango. Istovremeno, osnovana je Treća četa u čijem sastavu su bili opančari i sarači, a komandir je bio Sreten Gudurić, pekarski radnik.¹² Osim toga, postojale su čete pri Fabrici oružja i municije i u Fabrici tkanina. Novak Živković posebno podvlači da su čete železničara i puškara (radnika iz Fabrike oružja i municije) bile tako velike da su se mogle smatrati bataljonima.¹³ Oni su redovno obavljali svoju dužnost u fabrici ali su pri ruci imali i oružje — o zidu obešene puške, u slučaju neprijateljevog napada, a u određeno vreme izvodili su i vežbe. O akcijama Radničkog bataljona Novak Živković je zabeležio: »Sve radničke jedinice delovale su na isti način. Nisu dolazile na bojište, sve do časa presudnog za grad, već su stalno vršile noćna obezbeđenja oko naselja i na ulicama, slale patrolne na prilaze i tako omogućavale Komandi mesta da se više angažuje za druge zadatke.«¹⁴

Prilikom napada požeške četničke grupe u pravcu Užica u borbama na Trešnjici, početkom novembra 1941, pored ostalih, istakli su se i borci Železničke čete.¹⁵

U borbama za odbranu Užica učestvovala je Rudarska četa koja je došla sa Kosova.¹⁶ Železnička četa je takođe učestvovala u ponovnom oslobođenju Požege, napadajući neprijatelja pravcem Visibava—Požega, levo i desno od puta Užice—Po-

žega, a zajedno sa ostalim snagama Užičkog odreda odbranila je Užice od napada četnika kapetana Račića 7. novembra 1941. godine.¹⁷

Sedmog novembra 1941. CK KPJ je uputio Proglas narodima Jugoslavije koji je snažno delovao i u oslobođenom užičkom kraju: »Radnici, seljaci i građani! Ustanite još odlučnije u sveti oslobodilački rat protiv morskog tuđinskog jarma. Sinite bespoštedni partizanski rat protiv okupatora i njegovih domaćih slugu i narodnih izdajnika i izroda. Stupajte hiljadama i hiljadama u redove slavom ovenčanih partizanskih odreda.«¹⁸ U odeljku koji je posebno upućen radnicima i radnicama Jugoslavije ističe se da... »u današnjoj oslobodilačkoj borbi vaših naroda vi morate zauzeti prvo mesto u prvim borbenim redovima, jer ćete time najbolje izvršiti svoju dužnost prema svome narodu i prema narodima Sovjetskog Saveza. Komunistička partija Jugoslavije poziva vas u borbu protiv okupatora i njihovih domaćih slugu.«¹⁹ I u Proglasu PK KPJ za Srbiju, 7. novembra 1941, ukazujući na veliki značaj oslobođene teritorije u Srbiji, pozivaju se radnici i seljaci: »Nastavite borbu još žešće, jer je to jedini spas našem narodu protiv ubijanja i pljačke koju vrši nad njim krvavi okupator. Ne dajte pobesnelim zverima počinka u našoj zemlji, uništavajte ga na svakom koraku.«²⁰

Međutim, uskoro je neprijatelj otpočeo još snažnije napade na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji. U jeku tih borbi petokolonaški-diverzantski elementi su, 22. novembra 1941, u Užicu podmetnuli eksploziju u trezore u koji se preselila Fabrika oružja i municije, a jedan njegov deo je služio kao sklonište od nemačkog bombardovanja. Tom prilikom je poginulo 49 radnika, gotovo čitava jedna smena u fabrici i više građana i dece.²¹ U proglasu Štaba užičkog NOP odreda je, povodom ovog zločina, istaknuto: »Ovaj krvavi zločin poslednja je opomena svima, od starca do deteta, od radnika, seljaka i građanina do uveljenih porodica! Osveta petokolonašima neka bude naš zavet nad ovim mučeničkim žrtvama.«²² Nekoliko dana pošto je otpočeo napad Nemaca na Užice, 28. novembra 1941, Gradski NOO je izdao proglas u kome se, pored ostalog, kaže: »Radnici! Kao i uvek budite u prvim borbenim linijama odbrane našeg slobodarskog Užica. Čvrsto držite u vašim žuljevitim rukama puške i gađajte pogane fašiste i petokolonaške pse.«

Užički Radnički bataljon je preduveče, 28. novembra 1941, stajao postrojen pred zgradom Štaba odreda. Sa obližnjeg bunkera obraćali su se Milinko Kušić i Dušan Jerković borcima, sa pozivom da krenu ka najugroženijem pravcu i zatvore ga. Zeleznička četa iz ovog bataljona bila je vraćena da onespособi alatnicu i sva postrojenja ložionice. Pošto je Puškarska četa bila uništena prilikom eksplozije, 22. novembra 1941, u bataljonu su ostale svega tri čete: Pekarska, Krojačko-obučarska i Tkačka. Radnički bataljon je 29. novembra 1941. zaposeo položaj na Kadinjači, a u drugoj liniji bili su Posavci. Pošto je Zeleznička četa do jutarnjih časova, 29. novembra, uspešno izvršila svoj zadatak, i ona se pridružila braniocima Kadinjače.¹⁴ Borci Radničkog bataljona su naveli i pustili Nemce da se približe, i onda ih snažno napali, tako da se neprijatelj počeo povlačiti. Ali, posle tridesetak minuta Nemci su se sredili i otvorili snažnu artiljerijsku i minobacačku vatru na položaj branilaca Kadinjače. Razvila se natčovečanska borba u kojoj užički radnici nisu odstupali, iako ih je neprijatelj napadao znatno jačim snagama u ljudstvu i naoružanju. Borci Radničkog bataljona su izginuli svi do jednog, boreći se do poslednjeg metka. Oko podne borba na Kadinjači je gotovo prestala.²⁵ Svojom upornom i junačkom borbom branioi Kadinjače su omogućili povlačenje ranjenika i delova radionica,²⁶ kao i članova CK KPJ i Vrhovnog štaba, a znatno su doprineli povlačenju partizanskih jedinica prema Sandžaku.

Radnici, zanatlije i drugi građani Užica i ostalih oslobođenih mesta uložili su ogromne napore da bi proizvodnja za potrebe fronta i pozadine tekla što bolje. Nije se gledalo na radno vreme; trajalo je celog dana, a često i kasno u noć, jer su radnici shvatili da od njih zavisi da li će borci imati na j neophodni je potrebe za vođenje rata, a stanovništvo pozadine najosnovnije artikle. Odmah posle oslobođenja Užica, Stab Užičkog NOP odreda je uputio proglas narodu u kome je pored ostalog istaknuto da pregnu svi na posao da bi se obnovila proizvodnja, da bi oživela »umrtvljena privreda.«²⁷ Uskoro je u preduzećima održano više zborova radnika na kojima su izrazili spremnost da svojim radom i proizvodnjom pomognu oslobodilačku borbu. To su učinile i zanatlije na mitingu oktobra 1941, ističući u svojoj rezo-

luciji: »U ime Komunističke partije Jugoslavije, predvodnika i rukovodioca radničke borbe, pozvani su svi radnici da sveopštim odzivom na mobilizaciju i nesebičnim radom pomognu partizanskoj vojsci da sačuva izvojevanu slobodu«. U rezoluciji miting pozdravlja mobilizaciju, stavlja Štabu odreda na raspolaganje kvalifikovani rad užičkih radnika koji su spremni... »ako je potrebno, i dalje da stegnu kaiš, jer sad znaju zašto ga stežu«. ²⁸

U Užicu je odmah posle oslobođenja organizovan rad »Prve užičke akcionarske tkačke radionice« u čijem sastavu su bile tkačnica, električna centrala, strugara, ledara i bravarsko-mehaničarska radionica. U pripremnom odeljenju je radilo oko 30 radnika. U užičkoj tkačnici je izrađivano raznovrsno platno za potrebe partizana i stanovništva, pa i zavoji. Prema nekim podacima, partizani su zatekli robe u vrednosti od oko 5 miliona, a proizvedeno je za oko 3 miliona dinara. Postoje podaci da je za potrebe NOP-a u periodu oktobar—novembar izdato robe u vrednosti 1,211.163,82 dinara, a po drugima ta cifra dostiže visinu od 4,741.768,60 dinara. ²⁸ Od posebnog značaja bila je mehaničarska radionica u sastavu tkačnice, koja je imala alat za bravarske, kovačke, stolarske i električarske radove; u njoj su pravljena i motorna vozila. Radnici ove radionice su vodili računa o radu tri hidrocentrale, koje su davale električnu energiju za sve pogone radionice i za osvetljenje grada. Radi obezbeđenja ovih centrala radnici su bili snabdeveni puškama i municijom, jer je postojala opasnost od napada kontrarevolucionarnih snaga. ³⁰ Električari mehaničarske radionice su se starali o održavanju električne mreže u gradu. U ovoj radionici je osposobljen i jedan od dva zaplenjena tenka. Istovremeno, ovde su vršene sitnije popravke lakog naoružanja i izrada tela ručnih bombi »partizanski« od isečenih vodovodnih cevi. U mehaničarskoj radionici je radilo oko petnaest radnika. ³¹

I radnici ložionice i kolnice su se od prvog dana stavili u službu narodno-oslobodilačkog pokreta. Krajem septembra 1941. oni su doneli rezoluciju u kojoj se, pored ostalog, kaže: »Mi, radnici ložionice i kolske radionice, sastadosmo se dana 27. novembra 1941. da u interesu narodne srpske oslobodilačke vojske pretrase situaciju koja je nastala dolaskom oslobodilačkih partizanskih trupa, kako bi u svojoj ložionici i kolnici pružili svu pomoć slobodi srpskog naroda koja se već rađa. Ta pomoć biće u prvom redu u opravci prevoznih sredstava i obezbeđenju saobraćaja za našu narodnooslobodilačku srpsku vojsku i njenu punu pobedu nad krvavim okupatorom«. ³² Oni dalje kažu: »U slučaju potrebe mobilisanja stavljamo se na raspoloženje kako bi i svojim životima zaštitili slobodu svoga naroda. Isto tako, u slučaju nadiranja neprijatelja i ponovnog osvajanja našeg Užica nećemo dati neprijatelju da organizuje prevoz i da se služi našim imetkom koji će ga skupo koštati«. Ističući da su svesni teškoća u kojima se nalazi naš narod, izražavaju spremnost na »svaku žrtvu i puno samoodricanje, samo da bismo olakšali rad svojim hrabrim i junačkim oslobodilačkim trupama«. Istovremeno, pozdravljaju... »naše slavno i veliko započeto oslobodilačko delo i zaklinjemo se da ćemo s vama ići u borbu do pobeđe, do konačnog uništenja odvratnog fašističkog neprijatelja čitavog slovenstva i svega radnog čovečanstva«. ³³

Prilikom oslobođenja Užica zaplenjeno je 20 lokomotiva tako da je ubrzo uspostavljen saobraćaj od Užica prema Višegradu i od Užica do ispred kraljeva. Radi zaštite od iznenadnih napada od četnika, radnici ložionice su opremili oklopni voz, a na njegovom opremanju radilo se sedam dana i noći. Oklopni voz poslužio je i te kako dobro u vreme kad su četnici zauzeli Požegu, kada su ometali saobraćaj, kao i pri njihovom napadu na Užice. Oklopni voz se nekoliko puta, u kritičnim situacijama, probio iz Užica prema Čačku i Višegradu. Prevezio je i ranjenike i vršio patrolu i izviđačku službu. ³⁴ Radnici ložionice i kolnice su, na zahtev političkog komesara partizanske bolnice, opremili i sanitetski voz, koji je bio snabdeven sanitetskim materijalom i služio za prihvatanje ranjenika i prevoz iz Čačka i Višegrada do bolnice u Užicu. Sanitetski voz je odigrao značajnu ulogu i prilikom evakuacije jednog broja ranjenika iz Užica, 28. i 29. novembra 1941. godine.

U ložionici i kolnici su izrađivane naprave za izvođenje diverzantskih akcija (četvorokraki ekseri, diverzantske mine), zatim dve vrste ručnih bombi (od cevi i livenjem). Krajem oktobra 1941. iz Čačka je u ložionicu premeštena livnica bombi koja je radila do povlačenja iz Užica. ³⁵

Za potrebe NOO i Užičkog partizanskog odreda bila je organizovana kolarska, kovačka i potkivačka radionica, jer se snabdevanje partizanskih jedinica vršilo ne samo motornim vozilima, već i stočnom zapregom te je bilo neophodno organizovati rad i ovih radionica.³⁸

Krajem septembra 1941. otpočeo je rad i u Fabrici koža, koja se nalazila u Vrelima, nedaleko od Užica. Posle oslobođenja u fabrici nisu nađeni gotovi proizvodi, a sirovina je bilo nedovoljno pa su se morale nabavljati nove. Radnici su radili više od 8 časova, a plate su im bile znatno povećane. Proizvode ove fabrike je koristila obućarska radionica za izradu, prvenstveno, vojničkih cokula kojih je ukupno izrađeno oko 2.000 pari. Istovremeno je radila i opančarska radionica.³⁷ Za potrebe partizana opanci su izrađivani i u privatnim radnjama od dobijenog ili sopstvenog materijala. Rodoljub Čolaković je u svojim »Zapisima iz oslobodilačkog rata« naveo da je prilikom posete oslobođenom Užicu obišao i niz radionica među kojima obućarsku, te kaže da su »užički radnici i radnice neumorno radili za svoju vojsku ne pitajući za radno vrijeme i platu. Njihov materijalni položaj nije bio povoljan, ali oni su osjećali da je otpočela bitka za njihovo oslobođenje i radili su s voljom«. Kad su saznali da je Čolaković iz Bosne, jedan radnik je rekao da dok je »partizanskog Užica, biće Bosni svega«.

U Bajinoj Bašti gde je i pre rata postojala Duvanska stanica, posle oslobođenja zatečeno je preko 200 tona neprerađenog duvana. Organizovano je rezanje i pakovanje duvana primitivnim sredstvima za potrebe partizana i stanovništva. Pakovanje se vršilo u posebnoj radionici u Užicu. Radno vreme u radionici nije bilo određeno i radilo se neprekidno smenjivanjem umornih, bez naročito utvrđenog rasporeda.³⁸

Stab Užičkog NOP odreda i Gradski NOO su preduzeli mere da se organizuje šivenje odela i rublja za vojsku. Komandant Užičkog NOP odreda je izdao posebnu naredbu s pozivom: »1. da se svi krojači i abadžije još danas prijave u Komandu mesta koja će ih odrediti u kojoj će radionici izrađivati odeću za partizane Užičkog odreda; 2. da se isto tako prijave i stave na raspoloženje za šivenje sve krojačice i one patriotkinje koje mogu pomoći krojačicama prilikom krojenja i šivenja veša za partizane«. ³⁹ U krojačkoj radionici, otvorenoj odmah posle oslobođenja, na 23 mašine radilo je više od 40 krojača i već prvih dana je postignut kapacitet od 180 komada vojničke odeće, koporana, pantalona i šajkača.⁴⁰ Materijal je nabavljan od trgovaca, privatnih krojača i abadžija, a delom i iz tkачke radionice, odakle su dobijani konac, dugmad i dr. Alat su donosili sami radnici, a on je uziman na revers: i od privatnih majstora koji su imali nekoliko kompleta mašina. Da bi se proizvelo što više, organizovane su i privatne abadžijske radnje s njihovim celokupnim alatom i materijalom.⁴¹

U Užicu su bile organizovane četiri ženske krojačke radionice, i u njima se radilo gotovo bez predaha. Proizvodnja je neprestano povećavana — prvih dana šilo se dnevno oko 100 pari rublja, a krajem novembra 1.000 pari. Mašine su napuštane samo za vreme zajedničkog obeda ili nadletanja neprijateljevih aviona. Posle rada su održavane radne konferencije, politički sastanci i manje priredbe. Svaka radionica je imala svog rukovodioca.⁴² Krojačka radionica je postojala i u Bajinoj Bašti; imala je oko 20 mašina na kojima je radilo oko 50 radnica. Pri radionici je bila organizovana grupa za pletenje u kojoj su radile žene od 6 do 18 časova.⁴³ Posle radnog vremena održavane su političke konferencije i manje priredbe nakon čega se manifesto vaio kroz grad. I u Arilju je postojala krojačka radionica, kao i u Požezi. Ova poslednja je raspolagala sa više od 30 mašina i njen kapacitet je bio nekoliko stotina pari rublja dnevno. Platno i drugi materijal sve radionice su dobijale iz Fabrike tkanina u Užicu.⁴⁴

Od velikog značaja je da je u Užicu, posle oslobođenja, organizovana proizvodnja u Fabrici oružja i municije. Radnici su se pojavili na svojim radnim mestima odmah posle poziva. Bilo je jedino teško dokazati onima koji su bili u odredu da je proizvodnja oružja i municije isto tako važna kao i učešće u oružanoj borbi. Najvažnije mašine su zbog bombardovanja prebačene iz Krčagova, gde se nalazila fabrika, u trezore Narodne banke. Radnici su radili neumorno i požrtvovano, jer su bili svesni da je to njihov udeo u borbi za opštu stvar. S kolikim se elanom radilo

lepo je izrazila jedna radnica: »Mi smo radili neumorno... Mi nismo znali šta je kuća i mi nismo znali šta su deca, mi smo sve to zaboravili, samo jedino smo se poklanjali tome radu da bi mogli da oteramo okupatora sa naše teritorije...«⁴⁵

U toku rada fabrike u oslobođenom Užicu proizvedeno je 21.040 pušaka (od kojih 40 za članove Vrhovnog štaba), 2.700.000 pušanih metaka, 90.000 metaka za pištolj. Izvršen je remont oko 20.000 pancirnih topovskih granata, 300 tromblona i 18.000 ručnih bombi; opravka dva poljska i jednog protivavionskog topa, 200 teških mitraljeza, 300 puškomitraljeza, 4.500 pušaka i dva tenka. Proizvedeno je oko 20.000 novih pušaka »partizanki« i 10.000 tromblonskih bombi.⁴⁶

Sredinom oktobra radnici su, prema pisanju vanrednog broja »Vesti« dobili prve plate, od kojih su odmah jedan deo dali kao prilog za oslobodilačku borbu.⁴⁷ Žene su tada prvi put dobile jednake plate sa muškarcima.⁴⁸ Zahvaljujući neposrednom odnosu između rukovodilaca fabrike i zaposlenih, razvijao se borbeni entuzijazam i radnici su bili spremni na podvige, ili, kako se to često govorilo, da jurišaju na nebo. Bilo je dana kada radnici nisu napuštali posao i po 72 časa, »radeći bez odmora, uz mali prekid za san, pored mašine.«⁴⁹

Radnici užičkog kraja ostvarili su očekivanja Gradskog narodnooslobodilačkog odbora Užica i Užičkog NOP odreda.

Radi proširenja baze oružanog ustanka i organizovanja proizvodnje za efikasnu pomoć oslobodilačkom pokretu, od početka oružanog ustanka radilo se na organizaciji novih organa narodne vlasti, jer su se stari kompromitovali saradnjom s okupatorom. Sedmog oktobra 1941. u Užicu je bio izabran, na širem skupu građana, Gradski narodnooslobodilački odbor u čijem članstvu su prvenstveno bili radnici i zanatlije.⁵⁰

Narodnooslobodilački odbori su organizovali proizvodnju u oslobođenom Užicu i na čitavoj slobodnoj teritoriji Užičke Republike. Oni su doneli niz odluka koje su bile od prvorazrednog značaja za bolji ekonomski položaj radnika i ostalih stanovnika Užica i okoline. Među najznačajnije mere NOO Užica je nesumnjivo odluka o regulisanju piata radnika, nameštenika i činovnika o nezbrinutom radnom stanovništvu. U njoj se, pored ostalog, kaže: »Narodnooslobodilački odbor u Užicu, kao slobodno izabrani nosilac vlasti slobodnog srpskog naroda u našem gradu, bio je uvek rukovoden brigom da, pored snabdevanja naših junačkih partizanskih odreda, u prvom redu čini sve što je u današnjim prilikama moguće, za obezbeđenje nezbrinutog radnog stanovništva našeg grada. U tom smislu, obaveštavamo radnike, nameštenike i činovnike Užica i užičkog okruga da je Narodnooslobodilački odbor Užica doneo sledeće odluke: 1. za sve dugove radnog stanovništva, tj. oni koji žive samo od svog rada, proglašuje se moratorijum na neodređeno vreme; 2. radnici, nameštenici i činovnici koji su uposleni u fabrikama, radionicama, saobraćaju i ustanovama, koje danas rade, primaće svoje nadnice i plate. Usled teških finansijskih prilika NOO pridržava sebi pravo da izvrši izvesnu redukciju piata viših kategorija činovnika. Isplati će se pristupiti odmah.«⁵¹ Ova redukcija piata viših činovnika je trebalo da se izvrši zbog nedostatka finansijskih sredstava i potrebe obezbeđenja drugog neobezbeđenog stanovništva. U daljem delu odluke GNOO naročito je značajno istaći: »Neuposleni radnici, nameštenici i činovnici, koji nemaju mogućnosti da se sami izdržavaju, dobiće odmah izvesnu novčanu pomoć. U najskorijem roku biće za sve neuposlene otvorene javne menze.«⁵² Narodna vlast na oslobođenoj teritoriji Užičke Republike je, iako ograničenih mogućnosti, vodila računa o neuposlenim, što se jasno vidi iz ove odluke. Organizovanjem rada u više fabrika i radionica omogućeno je da se nezaposlenost svede na najmanju moguću meru. Međutim, onima koji nisu dobili zaposlenje bila je omogućena ishrana u menzama, a deljivana im je i materijalna, odnosno novčana pomoć.

Organi narodne vlasti u užičkom kraju u kojima su radnici, naročito u Užicu, činili znatan broj odbornika vodili su neobično mnogo računa o svim problemima radnog stanovništva. Od prvorazrednog je značaja da je Narodnooslobodilački odbor Užica doneo odluku o regulisanju kirija koja je bila od velikog značaja za radnike i druge stanovnike koji nisu imali dovoljno materijalnih sredstava za normalan život. U odluci se na prvom mestu kaže: »Član 1. — Kirije za stanove neće se plaćati za mesec oktobar i novembar 1941. godine.«⁵³ Odluke o platama i kirijama je

doneo Gradski NOO Užica, ali su njih primenjivali i sreski odbori na teritoriji čitavog užičkog okruga, a bile su od velikog značaja za zaštitu radničkih, službeničkih i siromašnih zanatlijskih porodica. Ove odluke jasno potvrđuju da je narodna vlast na oslobođenoj teritoriji užičkog kraja vodila svestranu brigu o poboljšanju života svih slojeva naroda, a posebno radnika i seljaka, čiji su dugovi bili znatni, a zelenašima su plaćali visoke kamate.

Zaposleni radnici i sitne zanatlije, uviđajući da je narodna vlast njihova vlast, nastojali su ne samo da svojim samopregornim radom pomognu njenom učvršćenju, već i svojim prilozima od skromnih piata. Tako je »Borba« 23. oktobra 1941. pisala: »Užičani su se odazvali apelu svoga Odbora i za nekoliko dana upisano je 125.000 dinara priloga u novcu. Radnici, ljudi najtanji u džepu, zanatlije, ljudi srednjeg imovnog stanja pokazuju naročito razumevanje. Na primer: jedan mali zanatlija dao je 50.000 dinara, jedan mali trgovac u novcu i robi oko 7.000 din. Oni daju priloge i toplo pozdravljaju borce: »Ako dajemo za fond — dajemo za front.«⁵⁴ Mnogo razumevanja za potrebe narodne vlasti pokazali su radnici naročito oni u tkačkoj radionici. Na svom sastanku, 14. oktobra 1941, doneli su odluku »da se uvede neprekidno osmosatno vreme, kako bi se iskoristilo što više vremena na radu u pozadini«. Radnice ovog preduzeća su se oba vezale da će u slobodno vreme plesti čarape i džempere za partizane. Pored toga je odlučeno da svi radnici predaju narodnooslobodilačkom fondu čitavu jednodnevnu nadnicu.⁵⁵ »Vesti« su 16. oktobra 1941. konstatovale: »Ovakvim svojim držanjem, radnici tkačke radionice treba da posluže svima za primer«. U organizovanju radnika radi pomaganja narodne vlasti naročito se istakla odbornik Gradskog NOO Cveta Dabić, tekstilna radnica. »Borba« je 21. oktobra 1941. pisala da su zanatski radnici koji rade u partizanskoj radionici pokazali »visoku klasnu i nacionalnu svest«, i »odriču se plate i radiće pod istim uslovima kao i naši drugovi na frontu«.

Savremena naučna istraživanja su došla do saznanja da su na oslobođenoj teritoriji u zapadnoj Srbiji, sa centrom u Užicu, tokom oktobra i novembra stvorene klice društvenog upravljanja ne samo kad je reč o učešću naroda u radu NOO, preko kojih su radne mase vodile brigu o svojim interesima, već i na radnim mestima u fabrikama i radionicama u kojima se javljaju početni oblici radničkog upravljanja. Sve je to predstavljalo izraz duboke demokratizacije društvenog života, u teškim uslovima, koja će voditi radikalnim izmenama društveno-ekonomskih odnosa i postati osnova budućeg društveno-političkog sistema.⁵⁶

Iz svega što je izloženo vidi se da su užički radnici dali sve od sebe kako u odbrani grada, tako i u procesu proizvodnje.

Stvaranjem slobodne teritorije, sa centrom u Užicu, poznate kao Užička Republika, ukazano je narodu da se partizani bore protiv okupatora, za stvaranje novog društva u kojem će njihov život biti lepši, bogatiji, dostojan čoveka. S druge strane, pokazalo se da je neprijatelj ranjiv, da doživljava velike poraze u sukobima s partizanima, da gubi veće teritorije, i da vojnici moćnog Trećeg Rajha postaju zarobljenici do juče golorukih partizana.

Na žalost, ne raspoložemo podacima koliko je tačno radnika izginulo tokom ustaničke 1941. godine iz užičkog kraja. Ali raspoložemo brojkama o ukupnim gubicima radnika sa ovog terena tokom oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije 1941—1945. Tako se zna da su ukupno poginula 263 radnika iz okoline, a 496 iz samog Užica, što ukupno iznosi 759 radnika od sveukupnog broja stradalih — 2.595 ljudi iz užičke opštine.⁵⁷ Od toga je bilo 89 železničara, 86 puškara, 33 tkačka radnika, 52 pekarska, 38 ugostiteljskih, 62 krojačka, 40 obućarskih, 34 opančarska, 90 metalskih, 69 industrijskih, 4 štamparska, 17 kovača i potkivača, 31 stolarski radnik, 13 šofera i automehaničara, 11 građevinskih radnika, 5 kožarskih, 5 molerskih, 9 mešarskih, 11 berberskih i frizerskih, 69 trgovinskih radnika i 21 ostalih zanatlija.⁵⁸

Nesumnjivo je da su se radnici užičkog kraja, verni svojim revolucionarnim tradicijama i vođeni Komunističkom partijom, svestrano založili da svojim radom u najvećim granicama mogućnosti doprinesu zadovoljenju potreba partizana i naroda, a kada je to bilo neophodno, žrtvovali su svoje živote za slobodu. Novom organizacijom vlasti i upravljanjem oni su doprineli stvaranju novih oblika vlasti i prvih začetaka samoupravljanja.

NAPOMENE

* Gojko Skoro, **Učešće inteligencije užičkog okruga u NOP i revoluciji 1941—1945**, NOR i revoluciji 1941—1945, NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Beograd, 1972, 379.

¹ Života Marković, Narodnooslobodilački fond Gradskog NOO u Užicu 1941, Uzički zbornik br. 2 za 1973, 172.

• Jovan Stamatović, Uzička Požega 1941, Ustanak naroda Jugoslavije, knjiga 3, 309.

* Novak Zivković, Partizanska fabrika oružja i municije. Titovo Užice, 1971, str. 30—37
Nikola Ljubičić i dr., Užice 1941, Beograd, 1961, str. 46—47.

¹ Užice 1941, 55—59.

• Arhiv CK SKJ, Srbija, 11/253.

• N. Zivković, n. d. 71.

* Tako je zamenik komesara i požeške čete bio Jovan Stamatović, radnik a u Moravičkoj četi zamenik političkog komesara radnik Mate Ujević. U Ariljskoj četi, formiranoj 1. VIII 1941, komesar čete je bio Stevo Colović, zamenik komandira Vojslav Pajić, a zamenik komesara Nedeljko Vukotić, radnici. U Račanskoj četi zamenik komesara je bio Milenko Topalović, radnik iz Bajine Bašte.

• N. Zivković, n. d. 185.

¹⁰ N. Zivković u svom delu navodi da je Radnički bataljon formiran odmah posle oslobođenja Užica (str. 185) dok autori dela »Užice 1941« smatraju da je to učinjeno tek krajem oktobra 1941. što je verovatnije (Užice 1941, 169).

« Užice 1941, 170.

«* Užice 1941, 170.

« N. Zivković, n. d., 185.

« Isto, 186.

« užice 1941, 220—221. O borbama i u isto vreme i radnicima se govori i u sećanjima savremenika. Vidi u Arhivu CK SKJ, Memoarska grada, (MG, 1706, okrug užički). Posebno se ovde govori o borbi radnika na Trešnjici.

¹¹ Branislav Božović, Rudarska četa, Beograd 1974, 267—294.

¹² Užice 1941, 225, 230—233. O delovanju čitavog Radničkog bataljona u to vreme vidi: Arhiv CK SKJ, MG/1706.

¹³ Borba 7. XI 1941. (Istorijski arhiv KPJ, I/1 133—139.

• Isto.

» Arhiv CK SKJ, Srbija, n/52.

¹⁴ N. Zivković, 273—274. O eksploziji govore mnoga sećanja među njima i V. Dragović (Arhiv CK SKJ, MG/1885), o eksploziji je pisao i V. Dedijer u svom Dnevniku, II Izdanje, 1951, str. 43 i 44.

« Užice 1941, 274.

« Isto, 383.

« Isto, 281—283.

« Isto, 284—288. Radnički bataljon je za ovaj svoj podvig na Kadinjači u povodu desetogodišnjice naše revolucije odlikovan Ordenom zasluga za narod I reda.

« Još 27. novembra otpočelo je preseljavanje štamparije »Borbe« na Zlatibor, gde su se već nalazili ranjenici. (U štampariji u Užicu prvo su štampane Vesti, organ Užičkog NOP odreda, a od 19. oktobra Vesti ustupaju mesto organu KPJ »Borbi«. Grafičari štamparije su se svesrdno založili da oslobodilačka pisana reč izlazi za sve vreme postojanja Uzičke Republike uprkos velikih teškoća i nedostatka materijala za štampanje. Istovremeno je izdavana i brojna marksističko-lenjinstička literatura. Pored ostalog, započeto je štampanje Istorije SKP/b). Vidi J. Radovanović, 67 dana Uzičke republike, Beograd, 1961, 218—223. Upor. M. Radovanović, M. Kovačević. NOO u užičkom okrugu 1941. godine, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, VI, 505. Ovu štampariju partizani nisu uspeli da sačuvaju. Kasnije su je četnici odveli sa Zlatibora i upotreбили u svoje svrhe. Pored znatnih količina gotovog tekstila iz tkačnice, otpremljen je i znatan broj mašina iz raznih radionica i mnogo alata (M. Marinković, n. d., 247). Alat je naročito dobro došao radnicima puškarima koji su ga koristili za opravku oružja oštećenog u borbi 111 zaplenjenog od neprijatelja u neispravnom stanju. U Novoj Varoši Sreten Penezić je organizovao mehaničarsku radionicu. Po napuštanju ovoga mesta radionica je išla sa partizanskim jedinicama i započinjao je rad u oslobođenim mestima u cilju opravke i održavanja, oružja. Iako ona nikad nije dobila razmere fabrike iz koje je potekla, ona je kasnije dala značajan doprinos oslobodilačkoj borbi. (N. Zivković, n. d., 266).

« Vesti, Novosti, Reč naroda 1941, Titovo Užice, 1961, str. 8.

- ²⁹ Isto, 41.
- ³⁰ " Miliwoje Marinković, Partizanske radionice u Užicu 1941. godine. Užički zbornik, br i 1972, 219—224.
- ³¹ O jednom takvom napadu pisale su Vesti 13. X 1941.
- ³² M. Marinković, n. d., 226—228.
- ³³ Vesti 3. X 1941, Novosti, Reč naroda, 24—25 i M. Marinković n. d., 228.
- ³⁴ Vesti, Novosti, Reč naroda 1941, 25.
- ³⁵ J. Radovanović, n. d., 106—109 i B. Medić i D.Janković, n.d., 62—67.
- ³⁶ M. Marinković, n. d., 229—230.
- ³⁷ •• Isto, 231—232.
- ³⁸ Isto, 234—237 i J. Radovanović, n. d., 98. M. Marinković navodi da je u obućarskoj radionici radilo 40 ljudi i 12 do 13 radnika u opančarskoj radionici, a J. Radovanović cifru od 54 radnika.
- ³⁹ M. Marinković, n. d., 241—242.
- ⁴⁰ •• Vesti 15. X 1941, M. Marinković, n. d., i Zene Srbije u NOB, Beograd 1975, 450. Upor. M. Radovanović i M. Kovačević, n. d., 506.
- ⁴¹ J. Radovanović, n. d., 99 i M. Marinković, n. d., 238. Ima podataka da je samo u užičkoj krojačkoj radionici sašiveno više od 35.000 pari rublja, (J. Radovanović, 67 dana Užičke Republike drugo izdanje, Beograd, 1972, 86).
- ⁴² M. Marinković, n. d., 238—240. Marinković navodi da je jedan radnik mogao da sašije tri bluze ili 4 do 5 čakšira.
- ⁴³ " Zene Srbije u NOB, 471.
- ⁴⁴ Isto, 472.
- ⁴⁵ M. Kovačević, M. Jeremić, Narodna vlast u Srbiji 1941—1961, Beograd, 1962, 101—103. Zene Srbije u NOB, 474 i Užice 1941, 354.
- ⁴⁶ « N. Zivković, n. d., 83.
- ⁴⁷ J. Popović, Iz rada NOO Užica i Bajine Bašte. Ustanak naroda Jugoslavije 1941, IV, 439 i M. Radovanović Fabrin i M. Kovačević Miša, n. d., 503. J. Popović navodi da je proizvodnja u fabrici veoma povećana, što se vidi iz činjenice da je remont pušaka koji je pre rata iznosio 100 pušaka dnevno, povišen najpre na 150—200, a kasnije na 500—600 pušaka (J. Popović, Iz rada NOO Užica i Bajine Bašte, Ustanak naroda Jugoslavije, IV, 437. Međutim, J. Radovanović tvrdi da je proizvodnja sa 180 pušaka pre rata povećana na 450 u vreme Užičke Republike. J. Radovanović, n. d., 124. Vidi Fabrika oružja i municije, Titovo Užice 1941, 1961, str. 57.
- ⁴⁸ N. Zivković, n. d., 94—96.
- ⁴⁹ Isto, 155.
- ⁵⁰ Fabrika oružja i municije, Titovo Užice 1941, str. 45.
- ⁵¹ U sastavu Gradskog NOO-a bili su iz redova radnika i zanatlija sledeći članovi od ukupno 36 odbornika i to: Konstantin Ćurčić, berberin-predsednik; Uroš Bajčetić, pekar; Zivko Batričević, električarski radnik; Zivko Vilotijević, sarač; Rade Vukadinović, pekar; Momčilo Vuković, metalni radnik; Stavra Gavrilović, mašinovoda; Cveta Dabić, tekstilna radnica; Đorđe Drobñjaković, metalni radnik; Boško Ignjatović, krojački radnik; Simo Jovanović, obućar; Milenko Kovačević, tkáč; Ristivoje Kovačević, bravar; Stevan Kovačević, abadžija; Zivorad Marković, krojački radnik; Nikola Marčetić, tkački radnik; Radisav Paunović, sarački radnik; Svetislav Petrović, frizer; Danilo Popović, radnik; Spasoje Rajković, moler, Ilija Simović, obućarski radnik; Radenko Stanimirović, pekar; Radenko Stefanović, abadžija i Vitomir Cvorović, opančarski radnik. (Z. Marković, Narodnooslobodilački odbor u Užicu 1941, Titovo Užice, 1976, 27 i Užice 1941, 327).
- ⁵² Istorijski arhiv KPJ, I/I, Beograd, 1949, 23.
- ⁵³ Isto. U Užicu su radile tri javne menze. Prva je imala 4 kazana i kapacitet joj je bio 450 obroka. Kvalitet hrane je bio zadovoljavajuć. Siromašni radnici i njihove porodice, porodice boraca na frontu i izbeglice su u menzama dobijale hranu. (M. Marinković, n. d., 246).
- ⁵⁴ Vesti 13. X 1941; Užice 1941, 369.
- ⁵⁵ Borba, 23. X 1941.
- ⁵⁶ Vesti, 16. X 1941. Nakon nedelju dana 150 radnika i radnica tkačnice priložili su narodno-oslobodilačkom fondu svoju jednomesečnu zaradu. Borba, broj 2 21. X 1941.
- ⁵⁷ Vidi o tome više saopštenja podnetih na ovom skupu; Života Marković, Začeci radničkog upravljanja u privredi na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije u jesen 1941. godine.
- ⁵⁸ Cvetovi u ognju, Izginuli u ratu 1941—1945. u opštini Titovo Užice, Titovo Užice 1970. 353.
- ⁵⁹ Isto, 339—351.

MILOJE PRŠIĆ, kapetan

POČETAK I RAZVOJ ORUŽANOG USTANKA U SRBIJI U LETO 1941¹

Intenzitet, razmere, masovnost i organizovanost oružanog ustanka u Srbiji u leto 1941 — koji je ozbiljno uzdrmao nemački okupacioni sistem i doneo vanredno velike vojno-političke i moralno-psihološke efekte za NOP u celini — imao je duboke korene i svoje izvoriste u njenim bogatim revolucionarnim i slobodarskim tradicijama, posebno u snazi i ugledu KPJ među stanovništvom. Da bi se lakše shvatili i razumeli početak, razvoj i dostignuća oružanog ustanka u Srbiji 1941, neophodno je u najkraćim crtama prikazati aktivnost KPJ i antifašističkog pokreta uoči fašističke agresije 1941, za vreme kratkotrajnog aprilskog rata i u danima okupacije.

Hitlerova direktiva da se Jugoslavija vojnički i kao država pregazi i uništi u najkraćem roku, izvršena je za svega dvanaest dana. Istovremeno sa vojnim operacijama sila Osovine prišlo se rešavanju drugog, političkog pitanja rata — komadanju i podeli jugoslovenske teritorije. Tako je, uzimajući u obzir teritorijalne pretenzije fašističkih režima Italije, Bugarske i Mađarske, kancelar Hitler 12. aprila 1941. doneo »privremene smernice za podelu Jugoslavije«.²

Prilikom komadanja Jugoslavije, Nemačka je bila posebno zainteresovana za područje Srbije. Zato su, već 17. aprila, na konferenciji u Beču,³ naci-fašistički vojno-politički i privredni eksperti raspravljali o njenom položaju. Zaključci te konferencije, kao i drugi dokumenti, govore o izuzetnoj zainteresovanosti Trećeg Rajha za ovo područje i to pre svega zbog veoma povoljnog strategijskog položaja Beograda, dunavske i moravske komunikacije, bogatih nalazišta rude obojenih metala, mogućnosti izvora radne snage i prehrambenih proizvoda iz Srbije u Nemačku.⁴

Da bi ostvario vojne, privredne, političke i druge interese, okupator je na području Srbije postavio odgovarajući aparat okupacione vlasti. Osnovne komponente te vlasti činile su: posadne trupe, Vojna uprava, vojnopozadinske komande i ustanove, Vojnopozadinski štab za Jugoistok, opunomoćenik nemačkog Ministarstva spoljnih poslova, obaveštajna i policijska komanda i druge ustanove.⁵

I pored ovako izgrađenog aparata vlasti, okupator se koristio i ostacima stare državne organizacije, koje je uključio u svoj okupacioni aparat vlasti. U tom cilju samo dvadesetak dana posle početka rata, u Beogradu je obrazovana komesarska uprava na čelu sa Milanom Ćimovićem.⁶

Komunistička partija Jugoslavije je imala jasno izgrađene stavove o naci-fašističkoj ideologiji, karakteru njene vladavine i fašističkoj opasnosti koja je zapretila Jugoslaviji. Zato je, beskompromisno stajala na pozicijama odbrane zemlje i čim je izvršen napad fašističkih sila na Jugoslaviju, CK KPJ, nacionalni centralni komiteti i pokrajinski komiteti KPJ pozvali su komuniste i rodoljube da se javljaju u vojne jedinice i da zahtevaju da im se izda ratni raspored i podeli oružje. Međutim, aprilski rat je razotkrio dubinu i razmere nezadovoljstva, kao i pojave defetizma, otvorene izdaje i kapitulantstva. Stvaranje kvasilinskih vlada

pod okriljem okupatora, neposredno posle kapitulacije i u toku rata, najbolje pokazuje koliko su bile snažne separatističke tendencije i koliko je Kraljevina Jugoslavije bila razdirana nacionalnim i socijalnim protivurečnostima. U teškim danima posle okupacije, samo je KPJ ostala istinska opštejugoslovenska organizovana snaga u zemlji, sa jasnom političkom strategijom, sposobna da brani interese svih svojih naroda i narodnosti, da ih pripremi, organizuje i povede u oružanu borbu protiv okupatora. Njena aktivnost u prvim mesecima okupacije bila je upravljena ka političkim, vojnim i organizacijskim pripremama za tu borbu.

Za aktivnost Partije u tom periodu, od izvanrednog značaja bilo je Majsko save-
tovanje u Zagrebu, na kome su određeni opšti politički zadaci i pravci akcije komu-
nista. Trebalo je, naime, sistematskim političkim radom uključiti u NOP sve slojeve
naroda, jer bez svesnog i dobrovoljnog učešća radnika, seljaka, omladine i napredne
inteligencije, nije bilo moguće organizovati i uspešno razvijati oružani ustanak protiv
okupatora i njegovih slugu.⁷

Po održanom Savetovanju rukovodstvo KPJ prešlo je u Beograd, odakle je moglo
lakše da održava veze sa organizacijama u svim krajevima okupirane Jugoslavije.
Time je, pored ostalog, rukovodeći centar Partije stvorio uslove za neposredno ruko-
vođenje političkim, organizacionim i vojnim pripremama za oružanu borbu.

Dolaskom Politbira CK KPJ u Beograd, rad na pripremanju oružanog ustanka
postao je mnogo intenzivniji, naročito u Srbiji. Tako je PK KPJ za Srbiju nastojao
da partijske organizacije učvrsti i da se s njima neposrednije poveže, kao i da pojača
okružne i sreske komitete. Osim toga, PK je zahtevao da se partijske organizacije
očiste od kolebljivaca i da smelije primaju nove članove, prvenstveno iz redova rad-
nika. Ukazao je i na potrebu da se kompromitovani komunisti čuvaju od policije i
sklanjaju iz gradova. Uz pomoć PK Srbije u većini okruga održane su partijske kon-
ferencije i savetovanja.⁸ Time je posebno pojačan uticaj Partije u selima u kojima
su sreski komiteti stvarali nove organizacije i uporišta. Pod neposrednim rukovod-
stvom Partije i SKOJ je odigrao veliku ulogu u pripremama naroda, naročito omla-
dine, za oružanu borbu.⁹

Osim širokog političkog delovanja komunista u narodnim masama na liniji
objašnjavanja uzroka kapitulacije kraljevske jugoslovenske vojske i perspektive oru-
žane borbe protiv okupatora. Partija je odmah započela i stvaranje vojne organizacije.
Tako je već u prvoj polovini aprila formiran Vojni komitet pri CK KPJ sa Titom na
čelu. Narednog meseca takvi komiteti su formirani pri nacionalnim i oblasnim par-
tijskim rukovodstvima,¹⁰ a pri okružnim i sreskim komitetima vojne komisije. Zadaci
i jednih i drugih bili su da prikupljaju oružje, municiju, sanitetski i drugi materijal,
da formiraju udarne i diverzantske grupe, da obrazuju kurseve za obuku u ruko-
vanju oružjem i pružanje prve pomoći. Za vrlo kratko vreme ostvareni su značajni
rezultati, od bitnog značaja za uspešan početak oružanog ustanka. Istovremeno sa tim
aktivnostima na pripremi za oružanu borbu protiv okupatora, rukovodstva Partije su
izdavala ilegalnu štampu, objavljeno je više progresa, biltena i letaka.¹¹ Cilj je bio
da se ovim publikacijama razjašnjava stanje stvoreno okupacijom i podelom Jugos-
lavije, raskrinkava izdajnička politika preostalih organa stare vlasti ugrađenih u
okupacioni sistem i podiže samopouzdanje i borbena raspoloženje naroda. Na taj način
Partija je jačala veru naroda u sopstvene snage, i ukazivala na mogućnost da se
okupatoru suprotstavi oružjem, jer je to jedini način da se opstane i izvojuje sloboda

Primenjujući iskustvo iz svog dugogodišnjeg ilegalnog rada, KPJ je uspela da
svoju aktivnost prilagodi novonastaloj situaciji. Učvrstila je i proširila svoje organi-
zacije, a jasnom političkom strategijom zadobila poverenje širih narodnih masa, čime
je ostvarila povoljne unutrašnje uslove za početak oružane borbe protiv okupatora
i njegovih domaćih saradnika.

Pripremanje za oružani ustanak išli su u prilog i međunarodni događaji nastali
krajem juna 1941: nacistička Nemačka je napala Sovjetski Savez. Time je odnos
zaraćenih strana bitno izmenjen na štetu fašističkih zemalja i stvoreni povoljni uslovi
za početak oružane borbe u okupiranim zemljama Evrope, a time i u Jugoslaviji
protiv okupatora i snaga kolaboracije. Na dan napada na SSSR, u Beogradu je odr-
žan sastanak Politbira CK KPJ, na kome je razmatrana novonastala situacija.¹⁸
Na tom sastanku rukovodstvo Partije je donelo odluku da se pojedini komunisti

»odmah šalju van, na teren«, te da »CK KPJ i pokrajinski komiteti **izdaju proglose** narodu s pozivom na oružanu borbu, na sveopšti narodni ustanak«.1*

Centralni komitet KPJ je posle 22. juna delovao još odlučnije. Trebalo je iskoristiti i dalje razvijati borbenu polet u redovima Partije i SKOJ-a, kao i spremnost naroda da podrži oružanu akciju i da se u nju uključi. Težište aktivnosti bilo je na neposrednim pripremama za vojne akcije.

Odluka rukovodstva Partije da odmah pošalje komuniste iz industrijskih i gradskih centara na teren bila je vrlo značajna za neposrednu pripremu i pokretanje oružanog ustanka. Takva orijentacija CK KPJ ukazuje da je on još tada smatrao da je u datoj situaciji partizanski rat bio jedino moguć oblik oružane borbe. U tom cilju Politburo je već 27. juna formirao Glavni štab NOPOJ. U njegov sastav ušli su članovi Politburoa CK KPJ, a za komandanta je određen generalni sekretar Partije Josip Broz Tito.¹⁴

Najviše partijsko rukovodstvo je razrađivalo osnovna načela za pokretanje i razvijanje oružane borbe, koja su prihvaćena 4. jula na sastanku Politburoa CK KPJ. Na tom sastanku doneta je i odluka da odmah otpočne oružana borba čiji je krajnji cilj »oslobodenje naroda Jugoslavije«.

Istovremeno, pod neposrednim uticajem CK, radio je intenzivno i PK KPJ za Srbiju. Već 23. juna u Beogradu je održan sastanak, u Šumatovačkoj ulici, na kome je razmatrao primljene direktive od CK KPJ. Odlučeno je da se počnu stvarati partizanski odredi i neposredne pripreme za početak oružanog ustanka. Formiran je i Sekretarijat PK, koji će — kao operativno telo — obavljati ulogu stalnog rukovodećeg centra, sa sedištem u Beogradu.¹⁵ Na osnovu zaključaka izdat je proglas PK KPJ za Srbiju u kome se podvlači da »srpski narod i ovoga puta mora oživeti svoje svetle borbene tradicije«, jer se sada »upravo radi o borbi na život i smrt, od čijeg ishoda zavisi ne samo sudbina SSSR-a, već i sudbina i sloboda čitavog srpskog naroda«.18

Većina članova PK odmah je upućena na teren da prenesu odluke o pripremama za oružanu borbu. Zahvaljujući tome, te odluke su razmatrane u okružnim i sreskim partijskim rukovodstvima, već od 24. juna. Ponegde su održavana šira savetovanja, a i okružne partijske konferencije. Tih dana obrazovan je i Glavni štab partizanskih odreda za Srbiju.¹⁷

Ovaj period, dakle, karakteriše intenzivna aktivnost i puna mobilnost komunista. Uz pomoć političkih i vojnih instruktora, partijske organizacije su u okruzima i srezovima razvijale živu političku, organizacionu i vojnu aktivnost u masama, dok su celokupno članstvo i simpatizeri KPJ, kao i skojevci, bez kolebanja prihvatili odluku o ustanku i spremali se za početak oružane borbe. Planirano je koji će se partizanski odredi formirati, koji će komunisti ući u njihov sastav a određeni su i njihovi komandanti i politički komesari.

Pred sam početak oružanog ustanka, komunisti u Srbiji prikupili su oko 3.700 pušaka, 150 puškomi tra i jeza, 75 sanduka puščane municije, 25 sanduka ručnih bombi, 960 pištolja, 56 avionskih bombi, desetak protiavionskih mina i drugo,¹⁸ dovoljno da se naoruža oko 5260 boraca. U to vreme Partija je već imala razvijenu mrežu svojih organizacija, sa oko 2.000 članova i oko 1.000 kandidata. Skojevska organizacija imala je u svom sastavu oko 9.500 omladinki i omladinaca.¹⁹ Snaga KPJ nije ležala toliko u broju članova koliko u životvornosti njene političke strategije i ugleda koji je uživala u širokim narodnim masama, kao i u njenoj sposobnosti da u datom trenutku izrazi najhitnije interese i težnje naroda i da se beskompromisno bori za njihovo ostvarenje.

Odluka CK KPJ i PK KPJ za Srbiju da se komunisti šalju izvan gradskih centara, na teren, pokazala je punu opravdanost od samog početka oružanog ustanka. Komunisti, a naročito »Spanci« (popularni naziv za borce internacionalnih brigada u Španiji), pružili su ogromnu pomoć okružnim i mesnim rukovodstvima u organizovanju i pokretanju prvih akcija.

Iako su posle 22. juna umnogome pojačani pritisak i progoni komunista od strane okupatorskih i kvistlinških vlasti,²⁰ komunisti, njihovi simpatizeri, skojevci, rodoljubi i antifašisti u Srbiji, odazvali su se na poziv Partije i odmah počeli da formiraju

partizanske odrede i da izvode prve oružane akcije. Tako je već 25. juna formiran Valjevski, partizanski odred, a do 4. jula formirana su još tri: Posavsko-kosmajski, Prvi i Drugi šumadijski partizanski odred. Osim toga, 27. juna, okupila se na Goču grupa komunista, koja će ubrzo formirati Kopaonički partizanski odred. U isto vreme, izvedene su i prve akcije, na pruži Niš — Leskovac, dok je u Beogradu — presečen glavni vod radio-stanice.

Glavni štab NOPO Srbije izašao je, 3. jula 1941, iz Beograda u okolinu Arandjelovca, što je imalo velikog uticaja na razvoj oružanog ustanka u narednom periodu. Uz njegovu pomoć okružni i sreski komiteti formirali su tokom jula još devet partizanskih odreda.²¹

Pri obrazovanju odreda svuda je primenjivan sličan postupak i svi su oni imali gotovo iste karakteristike. Bile su to formacije sastavljene u početku od nekoliko desetina boraca. Izvesna količina oružja, koja je sakupljena i sačuvana u pripremnom periodu, nije bila ni približno dovoljna da se naoruža ni deseti deo potencijalnih boraca. Zato je jedini način naoružavanja boraca bilo otimanje oružja od neprijatelja, napadima na žandarmerijske stanice i oružane patrole.

Većinu boraca — partizana u početnom periodu ustanka činili su komunisti, kandidati, njihovi simpatizeri i skojevci kao i najborbeniji rodoljubi koji su u partizanske odrede upućivani iz gradova i industrijskih centara. U odrede se pod uticajem Partije uključivalo i seljaštvo. Poznato je da je osnovnu masu stanovništva bivše Kraljevine Jugoslavije činilo seljaštvo, pa je rad na njegovom neposrednom povezivanju sa radnicima i naprednom inteligencijom, a time i direktno uključivanje u oružani ustanak, bio osnovni pravac akcije komunista. Njegovo uključivanje u NOP predstavljalo je jedan od bitnih uslova za dalje uspešno razvijanje ustanka i vođenje borbe protiv brojno i tehnički daleko nadmoćnog neprijatelja.²²

Na komandne dužnosti u partizanskim odredima postavljeni su odvažni komunisti koji su već imali izvesno vojničko iskustvo, zatim dobrovoljci iz španskog građanskog rata — tada daleko najiskusniji vojnici, kao i bivši oficiri-simpatizeri NOP-a; na političke dužnosti određivani su samo dotadašnji članovi okružnih i sreskih komiteta.

Tako formirani partizanski odredi predstavljali su osnovnu formu vojne organizacije. Svojim organizovanjem na teritorijalnom principu i tesnom povezivanju sa narodom, oni su bili najpogodniji i jedino mogući oblik vojne organizacije oružanog ustanka. Imajući u vidu nepovoljan odnos snaga i vojničko neiskustvo, pred te prve partizanske odrede postavljala su se vrlo značajna pitanja: na koje objekte, u koje vreme i kako izvoditi akcije. Zahvaljujući neposrednom prisustvu rukovodstva oružane borbe, na ta pitanja su blagovremeno stizali pravi odgovori; to je bitno doprinelo razvoju ustanka i usponu NOP-a.

Pogodni objekti za izvođenje partizanskih akcija bili su: opštinske uprave, žandarmerijske stanice, saobraćajnice i postrojenja na njima, vojne kompozicije, skladišta naoružanja, municije, goriva i druge opreme. Svi ti objekti bili su za okupatora od velikog značaja.

Posle prvog partizanskog pucnja, 7. jula u Beloj Crkvi kod Krupnja, usledile su brojne akcije partizanskih odreda u raznim krajevima Srbije. Samo u julu 1941. okupatorski organi zabeležili su oko 220 partizanskih akcija.²³ Te akcije, započete u valjevskom okrugu, vrlo brzo su zahvatile Posavinu, Mačvu, Šumadiju i Pomoravlje. U početku, otežavajuća okolnost za partizanske odrede bila je nedovoljna vojnička obučenosť. Međutim, iskustva, sticana kroz male akcije, bila su velika škola i ohrabrenje za nove poduhvate. Iz njih su partizani izlazili vojnički »školovaniji« i spremniji za nove akcije; te akcije su im ujedno koristile kao izvor novog naoružanja. Već u drugoj polovini jula može se govoriti o znatnoj količini zaplenjenog oružja kojim su naoružani novi borci.

Oslobađanje Valjevske Kamenice u kojoj je zarobljeno 8 žandarma i zaplenjena sva oprema žandarmerijske stanice,²⁴ predstavlja značajan uspeh boraca NOP-a u julu 1941. Nastavljajući stalnim akcijama, a posebno onima kojim su štitili neposredne interese naroda, partizani su zadobijali sve šire simpatije.

Partizanski odredi su svojim dejstvima u gotovo svim krajevima Srbije ozbiljno poremetili sistem okupatorsko-kvislinških vlasti i uneli nesigurnost i strah među njihove pripadnike. Okupacioni funkcioner — načelnik valjevskog sreza obavestavao je nadležne 27. jula 1941. da je javna bezbednost, u njegovom kraju, od napada Nemačke na Sovjetski Savez prilično ugrožena; da komunisti »bezobzirno nasrću na državne objekte i žandarmerijske organe«.²⁵ Opunomoćenik nemačkog Ministarstva spoljnih poslova, Bencler, izveštava da je pojačana aktivnost komunista u zemlji, da razne grupe jačine od po 60 do 100 ljudi, vrše sabotaže i da su već preduzete odgovarajuće mere čišćenja, ali bez uspeha.²⁶ Mada su odmah preduzeli brutalne mere protiv ustanika,²⁷ policijsko-žandarmerijski organi nisu uspjeli da spreče razvoj oružanog ustanka, koji se sve više rasplamsavao.

U toku jula, u Srbiji su stvorena jaka žarišta narodnog ustanka. Sve veći broj novih boraca uključivao se u partizanske jedinice. Valja, međutim, istaći da se ustanak u istočnoj i južnoj Srbiji sporije razvijao nego u oblastima zapadne Srbije i Sumadije. Do 9. jula u istočnoj Srbiji formiran je samo Boljevački partizanski odred, koji je izvodio sitne akcije. Do šireg razmaha ustanka došlo je tek krajem jula, kada su formirani Zaglavski, Krajinski i Požarevački NOP odred, koji su u početku brojali od 10 do 20 boraca. U južnoj Srbiji je 22. jula formiran Rasinski, a početkom avgusta Toplički, Kukavički i Ozrenski NOP odred, čija se jačina kretala od 30 do 40 boraca.²⁸

Ustanak je u zapadnoj Srbiji i Šumadiji imao izvesnih slabosti. Naime, dešavalo se da se odluka o formiranju odreda realizuje tek za dvadesetak dana, ili da se već formirani odred raspusti zbog neiskustva u komandovanju; postojale su i izvesne sporosti i neodlučnosti da se odredi pokrenu u akcije.²⁹ Nezadovoljan takvim pojavama, PK KPJ za Srbiju je u svom cirkularnom pismu od 20. jula »Svim partijskim i skovskim rukovodstvima i članstvu KP u Srbiji«, upozoravao da takve pojave pružaju neprijatelju mogućnost da još pojača teror. Zato je zahtevao odlučnije izvođenje oružanih akcija, suzbijanje »sitničarenja« u radu Partije, koncentrisanje svih snaga za vođenje rata, za mobilizaciju najširih narodnih slojeva na liniji stvaranja i učvršćivanja oslobodilačkog pokreta.³⁰

Nemačka okupaciona uprava odmah je reagovala na partizanske akcije, nastojeći da krvavim represalijama spreči dalje širenje ustanka. U početku je nemačka uprava smatrala da će, nastavljajući brutalne mere zastrašivanja, sprečiti širenje ustaničkog talasa, pa je na nemačkom okupacionom području od 11. jula uvedena Uredba o pooštavanju kazni. Njome su predviđene kazne smrti ili robije za svako delo učinjeno »na štetu nemačke vojne sile«.³¹ Otpočela su masovna hapšenja, streljanja i paljenja ustaničkih sela.³² Pored toga, okupator je aktivirao sva propagandna sredstva, a Gestapo je pojačao napore da pridobije za saradnju ljude iz redova bivših poslanika, predsednika opština trgovaca i seoskih bogataša.

Okupator je u početku angažovao protiv partizana, uglavnom, policijske snage. No, sredinom jula Viša komanda 65 za naročitu upotrebu izdala je naredjenje da se posadne divizije bolje naoružaju i da se poboljša njihova borbena obuka. Istovremeno je održano više sastanaka, vojnih i političkih savetovanja o ustaničkom pokretu. Zaključak svih tih skupova bio je da posadne jedinice izbegavaju sukob sa ustanicima, da se za borbu protiv ustanika i dalje angažuju policijske i žandarmerijske snage.

Pored toga, komesarska vlada je svim snagama potpomagala zlodela koja je okupator činio. Uporedo sa streljanjem, okupator je, 10. jula, uz pomoć kvislinga, osnovao zloglasni banjički logor.³³ Tri dana kasnije Aćimović je dao izjavu preko radija i štampe kojom najoštrije upozorava sve antiokupatorski raspoložene stanovnike Srbije, i naređuje mere koje treba preduzeti protiv ustanika.³⁴

Uprkos svim tim merama, partizanske akcije su tokom jula bile sve brojnije, a okupaciono-kvislinške snage trpele su sve veće gubitke.

Ozlojeđena zbog ovakvog stanja u Srbiji, nemačka Vrhovna komanda naredila je 29. jula komandantu Srbije »da se u slučajevima sabotaže, smrtne kazne vrše vešanjem i da se primenjuju sva ostala sredstva zastrašivanja...«³⁵ Istovremeno, na inicijativu Bendera, nemačke okupacione vlasti su izgradile politički plan za borbu protiv partizana. Naime, ustanak u Srbiji trebalo je da bude predstavljen kao »čisto-unutrašnja srpska stvar«. Da bi realizovao ovakvu koncepciju, okupator je pojačao

žandarmeriju, a srpsku kvislinšku vladu opunomoćio da može uspostaviti svoj sopstveni preki sud. Time su Nemci pokušali da borbu protiv ustanika predstave i kao »unutrašnji« problem Aćimovićeve vlade.³⁶ Iako je preduzela niz vanrednih mera, komesarska vlada Aćimovića nije ispunila očekivanja nemačke komande, jer se oružani ustanak u avgustu sve više rasplamsavao.

U akcijama protiv okupatorsko-kvislinških snaga partizani su sticali vojno i organizaciono iskustvo. Svaka nova akcija predstavljala je novo saznanje. Krajem jula, a naročito početkom avgusta osetio se izvanredan polet ustanika u Srbiji; samo u prvih deset dana avgusta partizani su izveli preko dvesta diverzija, sabotaža i napada i formirali sedam partizanskih odreda.³⁷ Na to je naročito delovala direktiva koju je vrhovni komandant NOPOJ Tito dao GŠ Srbije još 26. jula o širenju partizanskih akcija i njihovom slivanju u opšti ustanak i o stvaranju oslobođenih teritorija koje bi bile baza za dalji razvoj oslobodilačke borbe.³⁸

Rukovodstvo NOP-a u Srbiji je uspešno usmeravalo dalji razvoj ustanka, pa su partizanski odredi brzo i znatno narasli. Akcije su izvođene istovremeno i na čitavoj teritoriji čime je okupator bio prinuđen da razvlači snage, te zbog toga nije mogao efikasno kontrolisati sve važnije objekte.

Rezultati koji su postignuti tokom jula i početkom avgusta sve više su nametali potrebu da GŠ NOPOJ, umesto pojedinačnih, izda opštevažeće uputstvo o ciljevima i organizovanju partizanskih odreda i da odredi jasnu političku platformu za njihovo stvaranje.

Zato je instruktivni uvodnik prvog broja Biltena GŠ NOPOJ »Zadatak narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda«, koji je napisao Tito, imao poseban značaj. Njime su jasno precizirana brojna pitanja i zadaci bitni za dalji jedinstven razvoj partizanskih odreda i NOP-a u celini. U njemu je istaknuto da je zajednički cilj svih snaga NOP-a »oslobodenje naroda Jugoslavije od okupatora i borba protiv domaćih okupatorskih agenata«. Naglašeno je, takođe, da je »sveta dužnost rodoljuba da se bori nemilosrdno do potpunog uništenja te fašističke bande«. Tim uvodnikom određena je jasna politička linija »stvaranje narodnooslobodilačkog fronta svih naroda Jugoslavije, bez razlike na politička i verska ubeđenja«. Posebno je podvučeno da partizanski odredi »nisu borbene formacije bilo koje političke partije ili grupe — u konkretnom slučaju ni Komunističke partije, bez obzira na to što se komunisti bore u prvim redovima«. Što se zadataka partizanskih odreda tiče, u uvodniku se kaže da će ti odredi uništavati sve objekte koji služe okupatoru, sprečavati pljačku, braniti naselja od fašističkog terora, uništavati njegovu živu silu i domaće okupatorske slugu.³⁹

Taj uvodnik je imao krupan značaj za pravilno ustrojstvo i taktiku partizanskih jedinica Srbije.

Posle donošenja pomenutih uputstava osetio se intenzivniji, smeliji i samoinicijativniji rad pokrajinskih i drugih rukovodstava NOP-a. Partizanski odredi su prebrodili ne samo početne organizacijske slabosti nego fazu sitnih akcija i diverzija, i svojom neprekidnom, upornom borbom stekli veliki ugled u narodu i pružili mu neposrednu pomoć i zaštitu od okupatora. Borci NOP-a su na delu, u akcijama, potvrđivali svoju snagu koja je stalno narastala; neki partizanski odredi su već krajem avgusta imali preko 300 boraca.⁴⁰

Zahvaljujući tome GŠ Srbije otpočeo je realizaciju Titove koncepcije o stvaranju slobodne teritorije. Prva oslobođena teritorija stvorena je u slivu Zapadne Morave i Drine, jer su uslovi na ovom prostoru za to bili najpovoljniji. Nemačke jedinice su se povukle u dobro utvrđene garnizone, pa su partizanski odredi otpočeli napade i na ta naseljena mesta. Već 2. septembra napadnut je i zauzet nemački garnizon u Krupnju. Ubrzo su oslobođena i sledeća mesta: Mionica, Ljig, Bogatić, Svilajnac, Loznica, Gruža, Bajina Bašta, Arilje, Ivanjica, Boljevac, Kučevo, Svrljig, Ražanj i druga.⁴¹ U napadima na ta naselja borci su primenjivali tipičnu partizansku taktiku: iznenadne prepade, noćna, brza i energična dejstva.

Iako je oružana borba sve više prerastala u opšti oružani ustanak, KPJ je neprekidno ulagala napore da proširi narodnooslobodilački antifašistički front. Ona je u toku avgusta i septembra 1941. nastavila da održava kontakte sa vođama bivših opo-

zicionih građanskih stranaka, nastojeći da ih pridobije za saradnju na antifašističkoj osnovi. Tako su, u tom pravcu, krajem avgusta u Mačvi ostvareni izvesni konkretni rezultati. Naime, prvo se OK KPJ za Sabac povezao sa pristalicama bivših građanskih partija i s njima održao sastanak 30. avgusta, na kome je postignut sporazum o zajedničkoj borbi.⁴² Sličan uspeh ostvaren je i u okrugu Kragujevac. Tamo je na inicijativu OK KPJ održan sastanak s grupom prvaka levog krila Zemljoradničke stranke, odnosno Narodne seljačke stranke, na kome je, takođe, postignut sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora.⁴³ Posebne napore Partija je činila da postigne sporazum s Dražom Mihailovićem o zajedničkoj borbi. »Ja sam lično — pisao je Tito još u julu — naredio štabu Valjevskog partizanskog odreda da stupi u vezu sa Dražom Mihailovićem i da ga privoli na borbu u saradnji s nama. Ali on je odlučno odbio da išta preduzme protiv Nijemaca...«⁴⁴ I PK KPJ za Srbiju činio je konkretne korake u tom pravcu; upućivao je okružne komitete da se povežu s četničkim pokretom radi zajedničke borbe protiv okupatora. Tako, na primer, u uputstvu Okružnog komiteta za Užice od 14. avgusta posebno se naglašava: »ne privlačenje njihovih ljudi k nama, već sporazum s njima o zajedničkoj akciji...«⁴⁵

Međutim, svi ti pokušaji ostali su bez rezultata. Dok je odbijalo saradnju sa rukovodstvom NOR-a, rukovodstvo četničkog pokreta je stupilo u određene oblike saradnje sa žandarmerijom, a kasnije s Milanom Nedićem i Nemicima.⁴⁶

Uprkos razbijačkoj delatnosti četničkog pokreta, KPJ je svojom jasnom političkom i vojnom strategijom stvarala jedinstvo osnovnih slojeva naroda: radnika, seljaka i napredne inteligencije, i uspešno razbijala intenzivnu antikomunističku propagandu, koju je vodio okupator i njegovi pomagači.

Zahvaljujući uspešnom razvoju oružanog ustanka, NOP odredi su jačali. Tako, na primer, Mačvanski partizanski odred je, prilikom napada na Bogatić 7. avgusta, imao 37 boraca, a sedam dana kasnije 360, dok je krajem avgusta imao 600 boraca. Znatno su ojačali i ostali odredi, a naročito u zapadnoj Srbiji i Šumadiji.⁴⁷

U prvoj polovini septembra oružana borba u većem delu Srbije, naročito u zapadnim oblastima, Sumadiji i Pomora viju, dobila je široke razmere. Aktiviranjem seljaštva omasovljeni su partizanski odredi, pa su ove akcije poprimile karakter opšteg ustanka. Na pomenutim područjima razbijeni su brojni organi okupacionog sistema vlasti i stvorena znatna slobodna teritorija. Veliki broj opština i žandarmerijskih stanica onemogućen je da funkcioniše, a nemačke trupe su se koncentrisale u većim mestima.

Sredinom septembra u zapadnim oblastima Srbije dejstvovalo je 12 partizanskih odreda sa preko 7.500 boraca. Takav rast odreda pratile su i odgovarajuće mere usmerene na dalje razvijanje i jačanje njihove unutrašnje organizacije. Oni su postepeno sticali kvalitete dobro organizovanih vojnih jedinica, a u njihove sastave su uključivani i bataljoni.⁴⁸

U istočnoj i južnoj Srbiji razvoj oružane borbe i dalje je tekao usporenije. Na to je uticalo nekoliko faktora, od kojih posebno ističemo izvestan uticaj četničke organizacije Koste Pećanca, koja je još u avgustu otvoreno istupila protiv oružane borbe, a ubrzo otpočela i napade na partizanske odrede. Pećancu je ponegde pošlo za rukom da pri mobilizaciji ljudi za svoje odrede ima inicijativu i da, prikazujući saradnju sa Nemicima kao manevar, izazove u narodu zabunu,⁴⁹ što je usporavalo proces stvaranja i jačanja partizanskih odreda. Stoga je trebalo da prođe izvesno vreme da se te teškoće prebrode i otpočne širi razvoj ustanka. Pored toga, nije postojala čvršća povezanost partizanskih odreda ovih krajeva sa GŠ NOPO Srbije.⁵⁰ Naime, vojno-političko rukovodstvo Srbije je, posle izlaska iz Beograda, svoju aktivnost usmerilo na područja zapadne Srbije, što je bilo u skladu sa inicijativom GŠ NOPOJ da se glavne snage usmere ka ovoj oblasti radi stvaranja slobodne teritorije, kao baze za dalji razvoj ustanka. Tako je Glavni štab ostvario tesnu vezu sa odredima u zapadnoj Srbiji, dok je bila slaba sa partizanskim snagama u istočnoj i južnoj Srbiji. Time je, razumljivo, izostala mogućnost neposrednog uticaja vojnog rukovodstva na tok oružanog ustanka u ovim oblastima, pa je zato rukovodstvu PK KPJ za Srbiju ostalo da preko okružnih komiteta utiče na dalji razvoj oružane borbe u ovim krajevima.⁵¹

Prateći razvoj oružanog ustanka u zapadnoj i centralnoj Srbiji, GŠ NOPO Srbije došao je do zaključka da postojeće partizanske snage nude veće mogućnosti za izvođenje zamašnjih akcija oružane borbe, i da je neophodno preduzeti nove mere u pogledu unutrašnje organizacije i koordiniranja tih akcija.

U tom cilju, vojno rukovodstvo Srbije sazvalo je savetovanje, koje je održano 16. septembra 1941, u selu Duleni; prisustvovali su članovi GŠ NOPO Srbije i komandanti i politički komesari većine NOP odreda.⁵² Na savetovanju su sumirana tadašnja iskustva i usvojeno nekoliko bitnih zaključaka: odlučeno je, naime, da se u sastavu partizanskih odreda postepeno formiraju bataljoni, da se ostvari čvršća koordinacija i sadejstvo između odreda pri izvođenju operacija i da se zajedničkim dejstvima više odreda sprovedu u život ranije usvojeni plan stvaranja slobodne teritorije.

Iz toga se samo po sebi nametnulo i drugo pitanje: kako organizovati slobodnu teritoriju. Jer, u uslovima kada su uništeni stari organi vlasti, trebalo je rešavati najrazličitije probleme koji nisu trpeli odgađanje. Budući da su partizanski odredi bili opterećeni poslovima koji im po svojoj prirodi ne pripadaju, GŠ NOPO Srbije nastojao je da ih rastereti tih poslova, pogotovo poslova oko organizovanja narodne vlasti u oslobođenim mestima.

Sto se tiče četnika D. Mihailovića, na savetovanju je zaključeno da se prema njima mora zauzeti krajnje oprezan stav, sve dok se odnosi s njima konačno ne razjasne.⁵³ Savetovanje u Dulenima dalo je novi impuls narodnooslobodilačkoj borbi u Srbiji: partizanske snage pojačale su pritisak na nemačke garnizone, koje je okupator počeo užurbano da napušta. U periodu od 10. septembra do 1. oktobra oslobođena su sledeća mesta: Užice, Požega, Kosjerić, Čajetina, Ušće, Rača, Gornji Milanovac, Cačak i dr. Gotovo cela zapadna Srbija bila je oslobođena. Nemačke trupe su se zadržale samo u Valjevu, koje je bilo blokirano i izolovano. Partizanski odredi su vrlo brzo jačali; neki su, krajem septembra, imali 1500—2000 boraca. Ovakav polet oružane borbe zahvatio je gotovo sve oblasti Srbije. Novi borci su dolazili u odrede dobrovoljno, jer je u celoj Srbiji vladalo ogromno borbeno raspoloženje pripadnika NOP-a. Partizanske snage u Srbiji narasle su na 14.000 naoružanih boraca. Zahvaljujući tome, oslobođena su i područja oko Jastrepca, Pasjače, Kukavice, Ozrena i Svrljiških planina.⁵⁴ Polet oružane borbe omogućio je intenzivnu delatnost u stvaranju organa narodne vlasti i masovnih antifašističkih organizacija.

Nemačka komanda u Srbiji brzo se uverila da ne može zaustaviti oružani ustanak samo policijsko-žandarmerijskim snagama, i da je Aćimovićeve komesarska vlada nemoćna da se uspešnije suprotstavi ustaničkom talasu. Zbog toga je nastojala da aktivira posadne divizije te da pojačanim naporima skrene narodnooslobodilačku borbu srpskog naroda na građanski klasni rat. Tako je nemačka komanda odlučila da u Srbiji formira posebnu kvislinšku vladu koja bi imala veći »autoritet« nego što ga je imao Aćimovićev Savet komesara. S tim u vezi organizovano je, 27. avgusta, savetovanje izvesnog broja građanskih političara koji su bili spremni da saraduju sa okupatorom. Dva dana docnije, tj. 29. avgusta, nemačka komanda Srbije objavila je zvanično saopštenje o obrazovanju kvislinške vlade Milana Nedića, generala bivše kraljevske jugoslovenske vojske. Toj vladi je bilo dozvoljeno da stvori posebne oružane odrede »srpske vojske«, čiji je glavni zadatak bio da uguše ustanak u Srbiji i zavedu »red i mir«.⁵⁵ U međuvremenu je data mogućnost i Dimitriju Ljotiću da formira tzv. dobrovoljačke odrede a postignut je i sporazum s četnicima Koste Pećanca, koji su krajem avgusta i početkom septembra otvoreno stali na stranu okupatora.⁶⁸

Komanda oružanih snaga Jugoistoka donela je 4. septembra 1941. odluku da iz Grčke pošalje ojačani 125. pežadijski puk u borbu protiv partizana u Srbiji. Ali, ni to nije bilo dovoljno! Jer, nemačkoj Vrhovnoj komandi oružane sile su i dalje stizali izveštaji o novim akcijama partizana u svim krajevima Srbije.⁵⁷

Zbog toga je komandant oružanih snaga Jugoistoka feldmaršal List, bio prinuđen da 13. septembra 1941. zatraži od Vrhovne komande oružane sile »hitno dodeljivanje najmanje jedne operative divizije pojačane tenkovima.«⁵⁸ Odgovarajući na taj zahtev, Vrhovna komanda je 14. septembra obavestila komandanta Jugoistoka da će iz Francuske prebaciti 342. pešadijsku diviziju, pojačanu sa tenkovskim bataljonom iz 100. tenkovske brigade u ukupnoj jačini od 11.660 vojnika.⁵⁸ U isto vreme, 15. sep-

tembra, komandant Više komande 65 za naročitu upotrebu odlučio je da protiv partizana preduzme šire akcije na prostoru Sabac — Loznica — r. Sava — r. Drina.⁶⁰

Sutradan, 16. septembra, Hitler je potpisao naredbu da se po svaku cenu uguži ustanak na prostoru Jugoistoka. Pored toga, naredio je da se angažuju sve raspoložive snage kako bi se obezbedile saobraćajne linije i zaštitili objekti važni za nemačku privredu, i da se u Srbiju uputi jedna divizija.⁶¹

Načelnik štaba nemačke Vrhovne komande general Kaj tei je, sprovodeći Hitlerovo naređenje, potpisao 16. septembra naredbu s uputstvom za primenu najoštrijih mera, kao bi se ustanički pokret ugušio u najkraćem roku. Kao opšte pravilo zavedena je praksa da se za život jednog nemačkog vojnika kazni smrću 50 do 100 komunista.⁶²

Nemci su uskoro otpočeli realizaciju tih naređenja. U Beogradu je, 19. septembra 1941, iz Grčke, stigao general Frane Berne, za komandanta svih nemačkih trupa u Srbiji i jedinog nosioca izvršne vlasti. Do tog vremena, na prostoru Sremska Mitrovica — Klenak, prikupila se 342. pešadijska divizija, koja je imala zadatak da najpre očisti predeo severno od Cera i krajeve u luku između reka Drine i Save; akcije ove divizije otpočele su 24. septembra, kada su njene snage prešle u Srbiju, u rejonu Sapca.

Od polovine septembra okupator je za borbu protiv partizana u Srbiji angažovao: tri posadne divizije (704, 714. i 717), pridodatu 342. pešadijsku diviziju, ojačanu jednim bataljonom tenkova, delove 718. divizije, ojačani 125. pešadijski puk, policijske i druge jedinice koje su se nalazile na ovom području, a od kvislinških snaga Nedićevu žandarmeriju i oružane odrede, Ljotićeve dobrovoljce, ruske belogardiste četnike Koste Pećanca, kao i delove ustaških jedinica iz istočne Bosne i Srema.⁶³

Zadatak ovih snaga je bio da vojnim akcijama i drastičnim merama unište ili razbiju NOP odrede, i povrate »izgubljenu« teritoriju. I ovom prilikom je istaknuto da treba zaštititi sve privredne objekte važne za nemačku vojnu industriju.

General Berne je pristupio postupnom izvođenju niza uzastopnih operacija, koje su počele 28. septembra i trajale do 4. decembra 1941. Te operacije, u stvari, predstavljaju niz zastrašujućih ratnih zločina, koje su počele još pre početka prve operacije. Tako, na primer, od 24. do 27. septembra streljano je 830, a odvedeno u logore oko 8.400 ljudi. Do 9. oktobra streljano je ukupno 1.127, a u logor odvedeno oko 22.000 ljudi.⁶⁴ Teror i zločini su, pored straha u narodnim masama, stvorili još jaču mržnju prema okupatoru i njegovim pomagačima. U partizanske odrede pristiže veliki broj novih boraca. Uporedo s tim pojačana je rešenost širokih narodnih masa da se okupatoru i kvislinzima pruži što snažniji otpor.

Politbiro CK KPJ je ocenio da se partizanska borba, krajem avgusta u Srbiji, razvila u opštenarodni ustanak i da je potrebno, s obzirom na narasle partizanske snage u svim krajevima Jugoslavije, regulisati niz vojnih, političkih, organizacionih i drugih pitanja. Stoga je na sednici od 31. avgusta 1941. odlučeno da se sazove šire savetovanje sa glavnim rukovodiocima NOP-a iz cele Jugoslavije.⁶⁵ Osim toga, odlučeno je da GS NOPOJ, čiji je rad u Beogradu bio jako otežan, izađe u toku septembra na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji. Ta odluka predstavljala je nov značajan korak u daljem realizovanju koncepcije političke i vojne strategije partizanskog rata. Oslobođena teritorija u Srbiji, koja nije bila mala, pružala je veoma povoljne uslove za održavanje veza sa svim krajevima Jugoslavije, za povezivanje sa snagama NOP-a susednih oblasti i za dalje jačanje celokupne oružane borbe.

Na Savetovanju u Stolicama, koje je održano 26. septembra 1941, učestvovali su, pored članova rukovodećeg partijskog i vojnog centra, predstavnici NOP-a iz Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, kao i komandanti bližih partizanskih odreda. Iz Crne Gore, s kojom nisu bile uspostavljene veze, i iz Makedonije, u kojoj su tek bili formirani novi Pokrajinski komitet KPJ i Stab partizanskih odreda, niko nije stigao na ovo savetovanje.

Savetovanje u Stolicama, s obzirom na značaj donetih odluka i stavova, predstavlja kraj jednog i početak drugog perioda NOB-a. Odluke i stavovi udarili su svoj pečat na celokupni kasniji razvitak rata i revolucije. Njihovim doslednim sprovođenjem stvorena je čvrsta i jedinstvena vojna organizacija, čime je borbena mogućnost partizanskih snaga podignuta na viši nivo. Pored toga, odluke i stavovi ovog Saveto-

vanja dali su nov podsticaj naporima KPJ u postavljanju i razvijanju političkih osnova NOP-a i u ostvarivanju jedinstva naroda u narodnooslobodilačkom frontu.⁶⁶

Posle Savetovanja, Vrhovni štab NOPOJ je prešao u oslobođeno Užice, a partizanske snage su oslobodile teritoriju koja se na zapadu graničila Drinom, na severu Savom do blizu Beograda, na istoku linijom Beograd — Laj kovač — Arandelovac — Knić — Kraljevo — Raška, a na jugu rekom Uvac. Na oslobođenoj teritoriji živelo je preko milion stanovnika. Užice je postalo središte slobodne teritorije u kojem su se od kraja septembra našli VŠ NOPOJ i CK KPJ, na čelu sa Titom kao vrhovnim komandantom i generalnim sekretarom KPJ. Time je na najneposredniji način ostvarena veza između vrhovnog vojno-političkog rukovodstva i snaga NOP-a.

U nastalim uslovima narodna vlast sticala je svoje konture, a priliv boraca u partizanske odrede bio je vrlo velik. Samo Užički NOP odred, početkom oktobra, brojao je oko 2.500 boraca svrstanih u nekoliko bataljona i samostalnih četa. I u drugim oslobođenim delovima znatno je poraslo učešće širokih narodnih masa u borbi protiv okupatora. Pristupilo se organizovanoj mobilizaciji novih boraca u partizanske odrede, pri čemu je poštovan princip dobrovoljnosti.⁶⁷

Partizanski odredi su narasli u krupne i vojnički dobro organizovane jedinice. Govoreći o tome, vrhovni komandant Tito ističe da su već tada od »običnih grupa partizana« odredi narasli u velike organizovane, obučene i dobro naoružane jedinice. »Čim je bilo moguće mi smo već davali čisto vojni oblik tim našim jedinicama«, rekao je Tito.⁶⁸

Dosadašnja istraživanja ubedljivo i ilustrativno potvrđuju da je Srbija u leto 1941. bila uzburkana rastućom ustaničkom aktivnošću protiv nemačkih i bugarskih okupatora, oslobodilačkim ratom koji je u danima nadiranja armija Osovinskih sila ka Moskvi značio ohrabrenje, podstrek i putokaz. Stoga je hitlerovsko komandovanje tada podvlačilo da je Nemačkoj »mir na Balkanu više potreban nego ikada«, jer »događaji u Jugoslaviji rđavo utiču na druge balkanske zemlje«.

U celini uzev, izbijanje oružanog ustanka u Srbiji predstavljalo je iznenađenje za okupatora, a njegov ulazni razvoj i dostignuća mogu se objasniti sledećim činjenicama :

1. Oružana borba u Srbiji, koju je pokrenula i usmeravala KPJ, bila je nerazlučivi deo jedinstvene opštejugoslovenske narodnooslobodilačke borbe. S prvim ustaničkim pucnjima u njoj je poveljena uporna i beskompromisna bitka za slobodu, nezavisnu i ravnopravnu zajednicu svih jugoslovenskih naroda i narodnosti;

2. Pokretanje oružanog ustanka usledilo je posle temeljitih vojno-političkih priprema, što je bilo od presudnog značaja za njegov tok i rezultate. Partijske organizacije su u pripremnom periodu obavile zamašne poslove, pre svega na liniji objašnjavanja uzroka kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, karaktera i ciljeva fašističke okupacije, te karaktera, ciljeva i perspektiva NO borbe, zatim, u pravcu takmičenja sadržine i formi oružane akcije i vojne organizacije uopšte, posebno stvaranja i taktike oružanih jedinica, najzad, na liniji privlačenja rodoljuba i antifašista u oružanu borbu;

3. Oružane akcije i razni vidovi naoružane antiokupatorske delatnosti odvijali su se različitim tempom i rezultatima, saobrazno datim uslovima i mogućnostima. Rukovodstvo NOP-a je ulagalo maksimalne napore da se oružana borba ravnomošno širi i zahvati sve krajeve, bez obzira na žestoke represalije neprijatelja, znatne ljudske (do kraja 1941. u Srbiji je streljano oko 44.036 ljudi)⁶⁹ i materijalne žrtve, podršku stare vlasti i razvijenu propagandu protiv NOP;

4. Partizanska taktika je u početku bila usaglašena konkretnim uslovima, odnosu snaga i mogućnostima slabo naoružanih i neiskusnih partizanskih jedinica. Ona je kasnije evoluirala u skladu sa opštim jačanjem NOP, pristupanjem novih boraca u oružane formacije i snaženjem NO fronta, postizanjem uspeha na bojnopolju i zadobijanjem novih količina naoružanja i opreme, kao i sticanjem iskustava. Često se pribegavalo kombinaciji ofanzivnih i defanzivnih dejstava, blokadi jačih uporišta neprijatelja, posebno masovnim akcijama na komunikacijama i naseljima sa slabijim posadama. Brzim i iznenadnim akcijama, prepadima i zasedama, primenom lukavstva

i

i originalnih taktičkih postupaka, postizani su krupni uspjesi po ceni minimalnih, sopstvenih gubitaka;

5. Oružane formacije su nastajale i razvijale se prema opštim direktivama i uputstvima rukovodstva oružane borbe, bez ikakvih šablona, što je primoravalo na stvaralački odnos, inicijativu i udubljanje nosilaca tih zadataka Činjenica da se u Srbiji tada nalazilo vrhovno rukovodstvo NOB osiguravala je pozitivan opšti pravac razvoja oružanih snaga revolucije;

6. Ziva borbena praksa bila je najbolja škola za sve pripadnike oružanih jedinica Srbije, ujedno i značajna osnovica za izvlačenje iskustava, za traženje novih rešenja u cilju podizanja vojne organizacije na viši stepen (o čemu je bilo reči i na Sa veto- vanju u Stolicama), kao i za orijentaciju na stvaranje proleterskih brigada.

N A P O M E N E

¹ Tema je vrlo obimna i sadrži niz aspekata koji predstavljaju celinu za sebe, pa zahtevaju, u okviru opšteg, izučavanje svakog posebno. Zato referent ne pretenduje da odredi celokupnu problematiku, već samo neka opšta razmatranja koja se odnose na ovaj period.

* Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda dalje: Zbornik NOR. Vojnoistorijski institut, tom II, knj. 2, II — prilog, dok. br. 14; Ferdo Culinović, Okupatorska podela Jugoslavije, VIZ, Beograd 1970, str. 36—60.

³ Arhiv VII, Mikroteka, NAV-N-T-77, f. 1295/799—801.

⁴ Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. 5, 6, 11, 14 i 36. F. Culinović, Okupatorska podela Jugoslavije, str. 60—65, 387—396; Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941. Institut društvenih nauka, Beograd 1963, str. 15—19.

* Zbornik NOR, tom Xn, knj. 1, dok. br. 8, 13, 19, 21, 24, 34, 36. 40, 41, 47, 56; J. Marjanović, Ustanak . . ., str. 27—30; F. Culinović, Okupatorska podela Jugoslavije, str. 397—404.

* Komesarska uprava na čelu sa Milanom Ćimovićem formirana je 30. aprila 1941. Bila je sastavljena od 10 članova — komesara. Arhiv VII, Mikroteka, NAV-N-T-120. 200/153198, Izveštaj Fejnea od 19. aprila 1941; F. Culinović, Okupatorska podela Jugoslavije, str. 404—412.

⁷ Zbornik NOR, tom II, knj. 2, dok. br. 1, Proleter br. 3, 4 i 6 za mart, april i maj 1941: Pero Morača, Jugoslavija 1941, ISI, Beograd 1971, str. 98—106; J. Marjanović, Ustanak str. 57—61.

* Prema podacima održane su partijske konferencije i savetovanja u okruzima požarevačkom i užičkom 25. maja, valjevskom i leskovačkom 22. juna i u šabačkom 29. juna 1941. g. Peti kongres KPJ (Stenografske beleške, Kultura, Beograd, Referat Josipa Broza Tita, str. 48: J. Marjanović, Ustanak . . str. 62—63.

* Opširnije o tome vidi: dr Milan Borković, SKOJ i Omladinski pokret u Srbiji 1941. godine, Rad, Beograd 1970. godine.

¹⁸ Peti kongres KPJ, referat — politički izveštaj CK KPJ, str. 46—47.

¹¹ Branka Bošnjak-Vasiljević, Štamparije NOP-a u Beogradu 1941—1944. godine, Vojnoistorijski glasnik br. 2/75.

¹⁴ Na sastanku Politbira CK KPJ 22. juna 1941. bili su prisutni: J. B. Tito, I. Milutinović, S. Vukmanović, S. Žujović, I. Ribar, A. Ranković i M. Đilas.

¹³ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, str. 11—17.

¹⁴ Peti kongres KPJ, Referat . . s t r . 49—50.

¹⁶ U Sekretarijat Pokrajinskog komiteta ušli su: C. Babović, B. Nešković, R. Mitrović, M. Matijević, Lj. Milosavljević i A. Ranković.

¹⁶ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 1.

¹⁷ Glavni štab partizanskih odreda Srbije formiran je 27. juna, a konačno potvrđen 4. jula 1941. na sastanku Politbira CK KPJ.

¹⁸ Sekula Joksimović, Stvaranje i razvoj NOVJ 1941—1945, Neobjavljena građa, Vojnoistorijski institut, Beograd.

¹⁸ Detaljnije o organizacijskoj strukturi KPJ u Srbiji vidi: J. Marjanović, Ustanak . . ., str. 93—98.

“Arhiv VH; Nda, reg. br. 1/1-1, k. 92; NAV-N-T-200, 120/137895; NAV-N-T-75, d. 69/1012; /br. reg. 5-1, f. 4, k. 154; Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 108; Antun Miletić, Konceptija Vermahta za gušenje ustanka i uništenje NO POJ 1941. godine, Referat sa naučnog sastanka u Krupnju 1976.

¹¹ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I knj., n. izdanje, VII, Beograd 1963, str. 57—61; J. Marjanović, Ustanak ..., str. 101.

“ Edvard Kardelj, Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju, Vojno delo 2/77, str. 5—53.

» J. Marjanović, Ustanak ..., str. 103 i 447—456.

“Detaljnije o akcijama partizanskih odreda vidi: J. Marjanović, n. d., str. 103 i 447—507; Oslobođilački rat naroda Jugoslavije ..., str. 57—65.

“ Arhiv vn, Nda, 28-4-48.

“ Zbornik NOR, tom xn, knj. 1, dok. br. 88.

“ Arhiv **vn**, NAV-N-T-175, f. 233, s. 271613-4; Arhiv VII, k. 2-a, reg. br. 2/13; Nemci su 20. jula 1941. u Užicu streljali 22 stanovnika, u Valjevu 18, u Čačku 12. Zatim su iz okoline Ražane, Valjeva i Kosjerića uhvatili 81 stanovnika i streljali ih 28. jula 1941.

¹² Oslobođilački rat naroda Jugoslavije _____, str. 63—65.

“ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 5; Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. br. 6.

“ Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. br. 6.

» Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. br. 105 i 106; J. Marjanović, Ustanak ... s t r . 121.

¹³ Nemci su tokom jula u Beogradu, Obrenovcu, Čačku, Užicu, Valjevu i Smederevu streljali 349 lica. (Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 110; Zbornik NOR, tom n. knj. 2, dok. br. 95, 97, 99, 100, 101, 103, 106, 109).

“ U dosadašnjoj istoriografiji kao datum formiranja banjičkog logora navode se datumi 5. 7. 10. jula 1941. Arhiv VII, n. d., 58-1-7.

“ Arhiv IRPS, vlada M. N., n. 5; Novo vreme, br. 115 od 14. VII 1941.

“ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 116.

¹⁴ J. Marjanović, Ustanak ..., str. 124—1291.

“ Isto, str. 101.

“ P. Morača, Jugoslavija 1941, str. 179.

“ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, Bilten GS NOPOJ, br. 1, od 10. vm 1941.

“ P. Morača, Jugoslavija 1941, str. 180.

“ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, knj. 1, str. 58—60.

¹⁵ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 11, 23, 25

“ P. Morača, Jugoslavija 1941, str. 190—191; ARPJ, 1766/IV, 5-1; J. Marjanović, Ustanak ..., str. 207—209.

¹⁶ Josip Broz Tito, Govori i članci, Naprijed, Zagreb 1959, knj. 1, str. 205.

“ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 5.

“ Opširnije vidi: J. Marjanović, Ustanak ..., str. 199—210.

¹⁷ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 4.

¹⁸ P. Morača, n. d., str. 218—219.

“Detaljnije vidi: P. Morača, n. d., str. 219; Slobodan Bosiljčić, Istočna Srbija, Nolit-Prosveta, Beograd 1963, str. 27—28; dr Milivoje Perović, Južna Srbija, Nolit-Prosveta, Beograd 1961, str. 12—18.

“ P. Morača, n. d., str. 219.

¹⁹ Više je faktora uticalo na početak i tok ustanka u istočnoj i južnoj Srbiji. U tekstu smo istakli posebno dva. No, nameće se potreba potpunijeg izučavanja (na bazi novoprikupljene arhivske građe i do sada objavljene istoriografije) delatnosti PK KPJ za Srbiju i okružnih komiteta na liniji pokretanja, usmeravanja i omasovljenja partizanskih odreda i NOP-a u celini, u pomenutim oblastima, u prvim mesecima oružane borbe.

²⁰ Savetovanju u Dulenu prisustvovali su članovi GS NOPO Srbije: Sreten Zujović, Filip Kljajić i Nikola Grulović, zatim, komandanti i komesari partizanskih odreda: Milan Blagojević, Mole Radosavljević, Milinko Kušić, Pavle Jakšić, Raja Nedeljković, Vladimir Dedljer, Andra Đorđević, Ljubiša Urošević i Bora Petrović.

²¹ Opširnije o odnosima s četničkim pokretom vidi: J. Marjanović, Ustanak ..., str. 221—228; Dojčilo Mitrović, Zapadna Srbija 1941, Nolit, Beograd 1975, str. 146—156.

⁵⁴ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, knj. 1, str. 62—65; J. Marjanović, Ustanak . . s t r . 242—245; P. Morača, Jugoslavija 1941, str. 221.

⁵⁵ Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. br. 126, 136, 139 i 148.

“ Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. br. 145 i 153.

• 7 Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. br. 134.

⁵⁸ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 154.

^M Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. br. 146; A. Miletić, navedeni referat, str. 27.

«• zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. br. 152.

« Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 158.

•* Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 159.

^M Grupa autora, Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, Srpska književna zadruga, Beograd 1970, str. 111.

•* Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 196 i 197; J. Marjanović, Ustanak . . s t r . 250; A. Miletić, navedeni referat, str. 27.

^M Zbornik NOR, tom **II**, knj. 2, dok. br. 14.

«• Opširnije o Savetovanju u Stolicama vidi: J. Marjanović, Ustanak . . s t r . 228—237; Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, str. 116.

• 7 J. Marjanović, Ustanak . . s t r . 257—258.

•* dr Venceslav Glišić, Uloga i značaj Užičke Republike. Referat na naučnom skupu, NOP 1 revolucija u Srbiji 1941, IRPS, Beograd 1972, str. 11.

•* Bogdan Gledović, Uloga Jugoslavije u drugom svetskom ratu, Odbrana i zaštita, str. 54,

Dr PETAR KAČAVENDA

OSNIVANJE SRPSKOG NARODNOOSLOBODILACKOG OMLADINSKOG SAVEZA

Početak stvaranja jedinstva mladih u Jugoslaviji u tesnoj je vezi sa razvojem antifašističkog pokreta uoči drugog svetskog rata, čiji je najveći i najborbeniji deo činila mlada generacija. U akcijama protiv fašističke opasnosti, koje je organizovao SKOJ, postepeno su se ujedinjavale omladinske organizacije i stvarale rodoljubivi front mladih. Međutim, i pored znatnih uspeha na tom planu, jedinstvo omladine nije bilo ostvareno, u prvom redu zbog znatnog uticaja koji su na omladinu imale pojedine buržoaske stranke, deo klera, a naročito katolički. Dolaskom okupacije i pogoršanjem ekonomskog i političkog života, postalo je očigledno da je ostvarenje slobode i boljeg života moguće postići samo zajedničkom borbom svih patriotskih snaga. Pripreme za ustanak i početak oružanog ustanka 1941. u pojedinim krajevima Jugoslavije, akcije udarnih grupa u okupiranim gradovima i opšti otpor omladine okupaciji, označilo je početak stvaranja širokog borbenog oslobodilačkog pokreta mlade generacije. Političku platformu takvom jedinstvu dao je Centralni komitet SKOJ-a u svom proglasu od 1. jula 1941, u kome je, pored ostalog isticao: ...»Ujedinite se, mladi radnici, seljaci, intelektualci, mladi ljudi i devojke svih južnoslovenskih naroda, bez obzira na organizacije kojima pripadate, na rasu, veru i nacionalnost, ujedinite se svi mladi demokrati, sokoli, katolici, svi mladi rodoljubi, zajedno sa komunističkom omladinom, radi razbijanja fašističke bestije, radi pobeđe pravedne stvari Sovjetskog Saveza, radi oslobođenja naših naroda...«¹ Proglasom od avgusta 1941, CK SKOJ-a je još jasnije i šire proklamovao omladinsku oslobodilačku političku platformu, istakavši potrebu za borbenim jedinstvom mladih, sledećim rečima:... »Ujedinimo čvrsto svoje snage u borbi, ostvarimo na delu u svakom gradu, ulici, preduzeću, selu — jedinstveni narodnooslobodilački odred« ... Sa pozivom na jedinstvo mladih, bez obzira na rasu, veru i nacionalnost, CK SKOJ-a je istovremeno i posebno istakao: ... »danas se ne radi o ovom ili onom obliku političkog uređenja, o pojedinačnim interesima ovih ili onih, danas se radi o *oslobođenju* svih naroda Jugoslavije od tuđinskog jarma, o tome da *proteramo okupatore iz naše zemlje i osvojimo svoju nezavisnost i slobodu* (kurziv u originalu). U proglasu se populariše zajednička borba Sovjetskog Saveza i Engleske protiv nemačkog fašizma, kao i herojska borba sovjetske omladine na frontu i u pozadini nemačkog fronta, koja svakodnevno nanosi snažne udarce nemačkim osvajačima.²

Izložena platforma s kojom je SKOJ istupao od početka ustanka 1941, bila je dovoljno široka za aktivnost svakog patriotski orijentisanog omladinca, a proizišla je iz političke platforme i taktike KPJ, koja je posle napada Nemačke na SSSR, ocenila da je došlo do krupnih promena u međunarodnim odnosima. Izmenjena je ocena karaktera drugog svetskog rata, a borba Velike Britanije protiv nemačkog imperijalizma smatrana je opravdanom. To je dalo šire mogućnosti KPJ da na unutrašnjem planu, ističući zajedničku borbu Velike Britanije i SSSR, uputi poziv svim patriotskim snagama za borbu protiv okupatora. Od tog vremena, za razliku od perioda april—jun 1941, CK SKOJ-a u svojim proglasima nije pozivao više omladinu

u borbu protiv onih političkih predstavnika jugoslovenske buržoazije koji su pobjegli iz zemlje, pod okrilje Engleske, niti je govorio »o borbi za socijalizam«, itd., već je stalno isticao da se »danas ne radi o ovom ili onom obliku političkog uređenja«, nego da se radi o borbi za nacionalno oslobođenje od stranih zavojevača.

Ideja o jedinstvu i sporazumu svih patriotskih snaga jugoslovenskog društva u borbi protiv okupatora, koju je težila da ostvari KPJ i SKOJ, imala je najšire i najdublje korene u narodu, posebno među mladima. Sama činjenica, da je inspirator tog jedinstva bila KPJ i SKOJ, otvaralo je narodu i omladini perspektivu budućeg demokratskog razvitka i boljih životnih uslova. Ta perspektivnost je proizlazila iz klasnog karaktera KPJ i SKOJ-a i iz borbe protiv fašizma u zemlji i na svetskim frontovima, gde je SSSR imao odlučujuću ulogu. Proces sazrevanja svesti u narodu i omladini o potrebi radikalnijeg menjanja društvenog uređenja tekao je uporedo i u zavisnosti od razvitka i uspeha narodnooslobodilačke borbe kojom je rukovodila KPJ.

U svim dokumentima CK SKOJ-a iz tog vremena, stalno je isticana potreba borbe za jedinstvo omladine, međutim, sve do kraja avgusta 1941, tom pitanju se nije prilazilo s aspekta pronalaženja konkretnih organizacionih rešenja, koja bi jedinstvu omladine dala određene organizacione forme. U tom cilju CK SKOJ-a je krajem avgusta 1941. stavio u zadatak pokrajinskim rukovodstvima SKOJ-a da na delu ostvare jedinstveni narodnooslobodilački front mlade generacije i da na realizaciji tog zadatka, a na platformi sadržanoj u proglasima Centralnog komiteta KPJ od 12. i 25. jula CK SKOJ-a od avgusta 1941. i Manifesta Sveslovenskog mitinga u Moskvi (održan 10. avgusta 1941), uspostave saradnju s predstavnicima bivših omladinskih organizacija i grupa. U direktivnom pismu pokrajinskim komitetima SKOJ-a, od kraja avgusta 1941, CK SKOJ-a je jasno postavio zadatke na planu ostvarenja narodnooslobodilačkog jedinstva. O tome se u ovom dokumentu, između ostalog, kaže: ... »d) Naša rukovodstva naročito pokrajinska, okružna i mesna, moraju na osnovu platforme u tim dokumentima odmah stupiti u kontakt sa predstavnicima ostalih omladinskih organizacija i grupa u njihovoj pokrajini, odnosno mestu. Cilj ovih razgovora treba da bude organizaciono oformljenje jedinstvenog omladinskog fronta protiv okupatora. U obzir kod saradnje dolaze sve rodoljubive antifašističke snage, sokoli, demokrati, zemljoradnici, radikali, na j različiti je omladinske organizacije u srpskim krajevima, HSS, Seljačka sloga itd. u Hrvatskoj, nacionalistička i katolička omladina u Sloveniji itd. Treba energično likvidirati svako sektaštvo koje bi i dalje kočilo razvitak našeg rada u ovom pravcu...

f) U našem političkom radu među masama omladine treba energično i strpljivo suzbijati i podlu propagandu okupatora i njihovih domaćih slugu koji omladini sugeriraju da treba još čekati, da još nije došao čas, i da mi, komunisti, vodimo ove akcije protiv okupatora iz svojih sebičnih računata. Treba omladinu sve šire ubediti da je danas čas ove borbe, da se mi borimo zaista samo za slobodu naroda i da »sloboda ne dolazi na zlatnom tanjiru već je treba osvojiti oružjem u ruci«. Treba znati ubediti nesvesne i kolebljive i korak po korak uvlačiti ih u narodnu borbu, s druge strane treba biti nemilosrdan prema slugama okupatora i potpuno ih izolovati od omladine...»^s

Iz navedenog dela dokumenta se vidi da je CK SKOJ-a u leto 1941. postavljao •ostvarenje Jedinštenog narodnooslobodilačkog omladinskog fronta, kao osnovno pitanje kojim treba da se bave organizacije i rukovodstvo SKOJ-a, jer je od toga u mnogome zavisilo učešće omladine u narodnooslobodilačkoj borbi. U borbama u toku jula i avgusta u sastavu partizanskih jedinica i borbenim akcijama u okupiranim gradovima, komunistički deo omladine je nosio teret na svojim plećima. Samim tim ona je bila izložena udarcima okupatora i domaćih izdajnika, što je moglo da dovede do uništenja tog borbenog jezgra među omladinom. Zbog toga je šire učešće u borbi ostale omladine, prvenstveno sa sela, obezbeđivalo širu bazu oružanoj borbi i partizanskom ratu i regrutovanju novih članova SKOJ-a. Polazeći od toga, sasvim je razumljivo, što je CK SKOJ-a u navednom dokumentu istakao poseban značaj političkog rada SKOJ-a među omladinom, koji je u fazi pokretanja oružanog ustanka bio u mnogome zapostavljen... O tome se, između ostalog, kaže: ...»U tom periodu, u kome je naš glavni napor bio upravljen na osposobljavanje SKOJ-a za ovu novu vrstu i oblik borbe, pojavile su se izvesne slabosti, koje ako ne budu

na vreme likvidirane, mogu imati kobnog uticaj a na razvitak borbe mlade generacije protiv okupatora. Osnovno među ovim slabostima jeste zanemarivanje političkog rada među masama omladine i slaba pažnja koja se posvećivala ostvarenju jedinstva mladog naraštaja u borbi protiv okupatora i njihovih domaćih sluga. Sve skojevske organizacije moraju biti svesne da bez savlađivanja ove slabosti mladi komunisti neće biti u stanju da za sobom povedu u borbu mase i tako izvrše svoj glavni zadatak. Zbog toga ovo pitanje, pitanje poboljšanja političkog rada naših organizacija i njihovog proširenja i organizacionih ostvarenja Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta protiv okupatora među omladinom, postoje u današnjem trenutku glavno pitanje u radu celog našeg Saveza...«

Iz izloženih stavova CK SKOJ-a, proizilazi zaključak, da su se u borbi za jedinstvo omladine u uslovima oružanog ustanka pred SKOJ-em postavljala tri osnovna zadatka.

1. Učvršćivanje i dalje proširivanje već postignutog jedinstva mladih patriota koji su se od prvog dana ustanka borili u okviru partizanskih jedinica i udarnih grupa u okupiranim gradovima i na terenu.

2. Okupljanje što više omladine iz raznih slojeva, preko raznovrsnih formi i njihovo privlačenje na pozicije oslobodilačke borbe, i na taj način ih izvući ispod uticaj a onih snaga u zemlji koje su saradivale sa okupatorom.

3. Sprečiti uticaj na omladinu onih buržoaskih snaga u zemlji koje su prema svom političkom programu bili između narodnooslobodilačkog pokreta i okupatorsko-kvislinških snaga i koje su trebale da postanu osnovna snaga jugoslovenske buržoazije u obnavljanju kapitalističkog poretka posle rata. U borbi protiv predstavnika politike tzv. »sredine« i »čekanja«, SKOJ je ostvarujući direktivu KPJ, nastojao da pozivom u borbu njihovih vrhova i putem pregovora o saradnji u zajedničkoj borbi, uključi u borbu deo omladine, koja je bila pod njihovim uticajem. Istovremeno SKOJ je na terenu direktno među omladinom sprovodio aktivnost i nastojao da je pridobije za NOP i uključi u oružanu borbu i na taj način izoluje od omladine vodstva »sredine« koja nisu bila za saradnju sa komunistima.

Ostvarenje pokrenutih zadataka zahtevalo je od mladih komunista da u sprovođenju politike jedinstva ispoljavaju elastičnost, snalazljivost, širinu u pristupu, a i čvrstinu i odlučnost. SKOJ je nudio i prihvatao saradnju sa svim onim mladim ljudima, grupama i bivšim omladinskim organizacijama, koji su se izjašnjavali protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika, pa iako nisu bili spremni da odmah stupe u oružanu borbu, bili su spremni da pomažu NOP i pružaju otpor okupaciji u raznovrsnim oblicima uključujući i pasivnu rezistenciju.

Krajem leta i u jesen 1941, rukovodstva i organizacije SKOJ-a, uz pomoć KPJ, pristupili su stvaranju i organizacionom oformljenju narodnooslobodilačkih omladinskih saveza u pokrajinskim nacionalnim i lokalnim okvirima.

U Srbiji je rukovodstvo SKOJ-a nastojalo da ostvari saradnju sa predstavnicima omladine građanskih partija, koje su imale uticaj na deo omladine, kod koje nisu bile iščezle iluzije u mogućnost povratka monarhije uz pomoć Velike Britanije. Ova akcija SKOJ-a je bila deo opšteg zadatka komunista u Srbiji, koji su nastojali u leto 1941. da otklone jednu od slabosti NOP u to vreme, tzv. »izolovanost partizanskih odreda od ostalih političkih struja koje simpatišu sa Engleskom«. U tom pravcu vodili su aktivnost centralna i pokrajinska partijska i vojna rukovodstva na slobodnoj teritoriji Srbije. Bilo je održano više sastanaka, na raznim nivoima s predstavnicima građanskih stranaka i oficirima bivše jugoslovenske vojske, na kojima je bilo reči o zajedničkoj saradnji u borbi protiv okupatora. Aktivnost SKOJ-a u Srbiji u tom pravcu bila je neophodna, jer su oficiri bivše jugoslovenske kraljevske vojske koji su se nalazili u četničkim jedinicama, uspevali uz pomoć predstavnika građanskih stranaka, da okupe deo omladine koja je bila protiv okupatora i ispoljavala spremnost za borbu. Samim tim, ova omladina je bila pod uticajem propagande četničkih vođa, koji su govorili da još nije vreme za oružanu borbu, da je okupator vojnički jak, da se treba spremati za borbu, koja će otpočeti u momentu kada Nemačka bude potučena na glavnim svetskim frontovima itd. Jedan deo mladih ljudi je prihvatao ovakvu politiku i radije se upisivao u četnike nego odlazio u partizane koji su već vodili aktivnu oružanu borbu. Uspeh partizanskih odreda

u leto 1941. uticao je i na držanje četnika, koji u tim uslovima nisu mogli sasvim pasivno da se drže. Zbog prestiža u narodu i njih su događaji naterali da uprkos svojoj politici »čekanja« otpočnu sa izvođenjem oružanih akcija. Neki njihovi odredi počeli su da saraduju s partizanima u borbi protiv Nemaca (blokada Valjeva). Učestvovanje u borbi protiv okupatora iako veoma malo i za momenat, predstavilo je četnike u očima naroda takođe kao antiokupatorsku snagu. To je bio ozbiljan razlog da rukovodstvo KPJ i SKOJ-a u Srbiji povede pregovore s predstavnicima četničke organizacije o zajedničkoj saradnji u borbi protiv okupatora.

U toj aktivnosti SKOJ u Srbiji se oslanjao na izvesnu tradiciju koja je postojala još od pre rata u okupljanju antifašističkih snaga. Poznato je da su od proleća 1938. Ujedinjena studentska omladina, Zadružna omladina, omladina Ujedinjenih radničkih sindikata i Savez »Sokola«, ostvarili snažan antifašistički pokret. Međutim, u leto 1939. došlo je do neslaganja i sukoba u Ujedinjenoj studentskoj omladini oko sporazuma Cvetković — Maček. Iz nje je istupila najpre omladina iz Radikalne stranke, a zatim Demokratske i Zemljoradničke stranke (leva krila), jer su oni bili na pozicijama Srpskog kulturnog kluba, koji je bio protiv sporazuma sa HSS. Posle toga u Ujedinjenoj studentskoj omladini ostali su Narodni studenti, koji su bili pod uticajem KPJ, i manji deo studenata iz ostalih političkih partija. Osim Narodnih studenata, koji su bili na strani NOP, u toku aprilskog rata i posle njega, postojala je i malobrojna Organizacija nacionalnih studenata (ORNAS), omladina Ljotićevog Zbora, Stojadinovićev »Slovenski jug«, koja je stupila u saradnju s okupatorom i omladina Srpskog kulturnog kluba, demokratske, zemljoradničke i radikalne stranke koja je učestvovala u četničkom pokretu Draže Mihailovića.⁴

Krajem avgusta i početkom septembra 1941. Pokrajinski komitet SKOJ-a za Srbiju i Mesni komitet SKOJ-a Beograda, počeli su pregovore s predstavnicima omladine bivših građanskih stranaka. U ime SKOJ-a pregovore su vodili Ljubinka Milosavljević i predstavnici MK SKOJ-a Beograda, Marko Nikezić, Bora Drenovac, Jovan Marjanović i Josip Šćurla.⁵ Ovim razgovorima, PK SKOJ-a za Srbiju, nastojao je da s predstavnicima ove omladine izgradi zajedničku platformu za borbu protiv okupatora, pogotovu što su do kraja 1941. uspeali da u Beogradu uključe u četničku omladinsku organizaciju od 400—600 mladih ljudi.⁶ Predstavnici ove omladine u razgovorima s predstavnicima SKOJ-a isticali su da su principijelno saglasni s borbom protiv okupatora, ali su bili protiv izvođenja oružanih akcija u to vreme, zastupajući pritom stav — da treba čekati, čuvati kadrove i ne davati nepotrebne žrtve. Tako nije došlo do stvaranja zajedničkih omladinskih odbora. Već tada je bilo jasno da je nemoguće ostvariti bilo kakve dogovore o saradnji s ovom omladinom, sve dok se ne postignu takvi sporazumi između Vrhovnog štaba NOP odreda i četničke komande Draže Mihailovića. Krajem 1941. Mesni komitet SKOJ-a Beograda opet je nastojao da obnovi pregovore sa vrhovima bivših građanskih organizacija. Pregovore su vodili Bora Drenovac, sekretar MK SKOJ-a i Josip Šćurla, organizacionih sekretar MK SKOJ-a Beograda.⁷ U ovim pregovorima postignuti su delimični rezultati. Bio je ostvaren sporazum o saradnji u nekim akcijama sa mesnom župom »Sokola« i sa udruženjima »Trst-Istra-Gorica« i »Ličani-Banovci«. U školama je osnovano niz odbora jedinstvenog fronta sa preko 100 članova odbora.⁸ I pored neuspeha u pregovorima, bilo je pozitivno u toj aktivnosti, što se jedan deo antifašističke omladine, naročito u srednjim školama, povezao sa SKOJ-em i pružio mu pomoć u nekim aktivnostima. Kao rezultat takvog rada, pripremljen je u toku decembra 1941. letak »Antifašistička omladina Beograda«, koji je izdan 15. februara 1942. godine, kojim je pozvana srednjoškolska omladina Beograda da se suprotstavi uvođenju i realizaciji Uredbe o uvođenju nacionalne službe za osnovu Srbije, koju je izdala Nedićeva vlada 17. decembra 1941. g.⁹

Saradnja jednog dela antifašistički raspoložene omladine koja je do okupacije pripadala raznim građanskim omladinskim organizacijama, sa SKOJ-em u Beogradu, uprkos negativnom stavu rukovodstva njihovih organizacija, pokazala je da je u borbi za stvaranje jedinstvenog narodnooslobodilačkog omladinskog pokreta nastupio novi momenat. Naime, očigledno je bilo, da se jedinstvo omladine može u toku oružane borbe ostvariti međusobnim povezivanjem mladih ljudi, bez obzira na političku pripadnost i uticaj pod kojim su se do tada nalazili, a ne pregovorima sa vrhovima raznih građanskih omladinskih organizacija. Taj novi momenat u borbi za

jedinstvo omladine, jasno je došao do izražaja u jesen 1941, na oslobođenoj teritoriji Srbije, gde je SKOJ imao uslove da organizuje na širokoj osnovi politički rad među omladinom i da pristupi organizacionom oformljenju već ostvarenog jedinstva mladih.

Oslobođenjem gradova Užica, Čačka, Bajine Bašte, Požege i drugih, SKOJ je odmah u njima organizovao i sproveo masovan politički rad. Po selima i gradovima održavani su mitinzi i političke konferencije. Samo na omladinskom mitingu, održanom 28. septembra 1941. u Užicu, povodom oslobođenja grada, prisustvovalo je oko 2.000 lica. Slični mitinzi održavani su i u drugim oslobođenim mestima.

Posebnu pažnju stvaranju jedinstva omladine posvetile su prve slobodno održane konferencije SKOJ-a za okrug čačak 15. oktobra, kojoj je prisustvovalo 50 delegata i okrug Užice 16. oktobra 1941. na kojoj je učestvovalo 70 delegata, predstavnika SKOJ-a iz gradova, sela i partizanskih odreda. Na konferencijama je, između ostalog, konstatovano da je osnovna slabost SKOJ-a na oslobođenoj teritoriji u tome, što nije dovoljno radio među seoskom omladinom, usled čega su neprijatelji NOP-a svojom propagandom uspeali da pridobiju jedan deo te omladine i da je okrenu protiv NOP-a. Zbog toga je na obe konferencije istaknuto, da je oslobođenjem znatne teritorije, SKOJ dobio široke mogućnosti da svoj rad masovno razvije, »da potpuno otrgne i onaj deo zavedenih ili neobaveštenih omladinskih masa od uticaja neprijateljske propagande i da čitavu omladinu povede putem borbe za narodno oslobođenje, za bolju i lepšu budućnost omladine.«¹⁰

Napred istaknuta politička aktivnost SKOJ-a stvorila je solidne preduslove za konkretno organizaciono postavljanje narodnooslobodilačkog omladinskog saveza. Tako je 17. oktobra 1941. u sali Sokolskog doma u Užicu održan osnivački miting Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza (SNOS), kome su prisustvovali delegati gradske, seoske i partizanske omladine. Na mitingu je, kako piše »Borba« od 21. oktobra 1941, Dobrivoje Vidić, tadašnji sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Užice, održao referat u kome je istakao značaj ujedinjavanja svih snaga omladine u borbi protiv okupatora, uzroke propasti Kraljevine Jugoslavije i napora omladine sveta koje ulaže za stvaranje antifašističkog fronta u borbi protiv nemačkog i italijanskog imperijalizma i o ulozi jugoslovenske omladine u toj borbi. Posebno je govoreno o ulozi omladine u borbama prvih NOP odreda, koja je među prvima stupila u njihove redove. Na kraju referata je istaknuto da »Omladina mora iskovati nesalomljivo jedinstvo svojih mladih redova, ona mora postati jedna od glavnih snaga dalje narodnooslobodilačke borbe. Zato se stvara Srpski narodnooslobodilački omladinski savez koji ima za cilj da ujedini napore srpske omladine, svih njenih rodoljubivih organizacija, grupa i pojedinaca u svetoj oslobodilačkoj borbi našeg naroda, i da od omladine stvori udarnu snagu ove borbe, kako na frontu — tako i u pozadini.«¹¹

U nastavku rada osnivačkog zbora, govorili su delegati — predstavnici radničke, seoske i intelektualne omladine, kao i omladinci iz partizanskih odreda. Svi su oni pozdravili i prihvatili osnivanje SNOS-a i istakli spremnost za učestvovanje u toj aktivnosti i oružanoj borbi. U ime KPJ, miting je pozdravio Zelimir Đurić, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Užice, u ime Užičkog NOP odreda Slobodan Penezić i u ime radničke omladine Aleksa Dejević.¹² Na kraju je govorio sekretar CK SKOJ-a Ivo Lola Ribar, koji je u svom govoru pozvao omladinu užičkog kraja na jedinstvo u borbi protiv okupatora, izjavivši pritom, da će SKOJ u Srbiji u celini pristupiti SNOS-u i da će »do kraja ostati dosledan narodnooslobodilačkoj borbi srpskog naroda i ostalih porobljenih zemalja Jugoslavije.«¹³ Na kraju rada Zbora izabran je Okružni odbor SNOS-a za okrug užički, kome je stavljeno u zadatak da hitno i praktično formira novi savez u gradovima i selima okruga. Tri dana kasnije 20. oktobra 1941. Okružni odbor SNOS-a izdao je proglaš omladini Užica i okoline, u kome je istakao jedinstvo omladine ispoljeno na osnivačkom zboru i pozvao omladinu »da odmah stupi u Srpski narodnooslobodilački savez, da kroz njega organizuje svoje mlade snage, da kroz njega visoko digne zastavu slobode srpskog naroda i srpske omladine ...«¹⁴

O karakteru i ciljevima osnovanog omladinskog saveza pisala je »Omladinska borba« 17. novembra 1941. sledeće: ... »Srpski narodnooslobodilački omladinski savez rezultat je dugogodišnje naporne i krvave borbe za jedinstvo sve srpske omladine. Po svom karakteru, Savez je jedna borbena i antifašistička organizacija. On je borbena organizacija zato što je stvoren u borbi srpskog naroda za svoje oslobođenje,

a antifašistički njegov karakter vidi se u tome što on smatra da to oslobođenje može da dođe samo preko potpunog uništenja fašizma, najvećeg neprijatelja svih pa i srpskog naroda. Cilj saveza jeste da ujedini napore srpske omladine, svih njenih rodoljubivih organizacija, grupa i pojedinaca, bez obzira na ranija politička ubeđenja i razmirice, i da od omladinaca stvori udarnu snagu narodnooslobodilačke borbe, kako na frontu, tako u pozadini« ..⁵

Ovakav program nove organizacije predstavljao je u isto vreme i njena »statutarna pravila«, jer je članom Saveza mogao postati svaki pošten srpski omladinac i omladinka, bez obzira na politička ubeđenja i pripadnost raznim organizacijama, samo ukoliko njihova ubeđenja i pogledi na svet i društvo »nisu u suprotnosti sa današnjom narodnom borbom« ..¹⁶ »Od svih se traži, međutim, samo jedno: biti spreman na svaki napor i svaku žrtvu, dati sve od sebe za pobjedu oslobodilačkog narodnog ustanka...« isticala je »Borba«. Ova platforma omladinskog saveza jasno i detaljno izložena u »Borbi«, i u »Omladinskoj borbi«, bila je osnova za razumevanje nove organizacije i odnosa SKOJ-a i SNOS-a.

Na tim osnovama obrazovani su odbori SNOS-a i u ostalim oslobođenim gradovima i mestima. Tako je 24. oktobra 1941. održan masovni omladinski miting u Čačku, kome je prisustvovalo 1.000 omladinaca i omladinki iz čačanskog, ljubičkog, trnavskog, takovskog i dragačevskog sreza. Učesnike mitinga je pozdravio Mile Radosavljević Avaz, član Centralnog komiteta i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, a referat je održao Miro Matijević, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a, koji je kasnije izabran za prvog predsednika Okružnog odbora SNOS-a. Okružni odbor SNOS-a za okrug Čačak, izdao je takođe proglas omladini Čačka i okoline u kome je istaknut značaj stvaranja SNOS-a i ukazano na izdaju četnika Draže Mihailovića, koji su povukli svoje snage sa fronta prema Kraljevu, ubili Milana Blagojevića, komandanta Prvog šumadijskog NOP odreda, a kasnije izvršili oružani napad na partizane i oslobođeni grad Užice.¹⁷

U toku oktobra i novembra 1941. održavani su mitinzi i zborovi omladine na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije na kojima su stvarani gradski, sreski i seoski odbori SNOS-a. Na sreskom mitingu u selu Zablacu, seoska omladina sreza takovskog izabrala je 17. novembra 1941. Sreski odbor SNOS-a, a 17. novembra obrazovan je Sreski odbor SNOS-a za srez Užička Požega. Isti mitinzi održani su u Bajinoj Bašti i Kosjeriću i selima užičkog sreza: Stoparima, Biosci, Ribaševini, Karanu i Ravanima, »na kojima su uzeli učesća stotine seoskih omladinaca i omladinki«¹⁸ Pod parolom »Sve za front« vršen je 26. oktobra 1941. u dragačevskom srezu upis omladine u SNOS.¹⁹

Prema sećanjima učesnika događaja odbori SNOS-a obrazovani su oktobra i novembra 1941. i u selima valjevskog, arandelovačkog i požarevačkog okruga, a početkom 1942. i na terenu mladenovačkog okruga.²⁰

Široki oslobodilački karakter SNOS-a omogućio je hiljadama mladih iz Srbije da se okupe u antifašistički front i stupe u NOP odrede. Osnivanje SNOS-a u oslobođenim gradovima, većim mestima i selima u jesen 1941, u vreme kada je nemačka ratna mašina bila u zenitu svoje moći, predstavljalo je značajan politički uspeh KPJ, SKOJ-a i narodnooslobodilačkog pokreta.

OSNOVNA AKTIVNOST SNOS-a NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI

O radu SNOS-a 1941. postoji vrlo malo sačuvanih podataka, na osnovu kojih bi se mogla dati iscrpna analiza celokupne aktivnosti. Međutim, iz postojećih izvora i literature, moguće je prikazati napore koje je činio SNOS u pravcu okupljanja i mobilisanja omladine za pomoć frontu i rešavanju socijalnih i drugih problema na oslobođenoj teritoriji. Pošto je veći deo članova SKOJ-a od početka ustanka učestvovao u oružanoj borbi u sastavu partizanskih jedinica i znatan deo muškaraca članova SNOS-a stupio u NOP odrede, najveći deo poslova koji su bili od koristi za vođenje oslobodilačke borbe, obavljala je ženska omladina. Ona je bila posebno aktivna u pružanju pomoći partizanima u hrani, odeći, negovanju ranjenika i bolesnika, organizovanju partizanskih kuhinja i obavljanju drugih poslova. U tu svrhu NOO su organizovali konferencije, na kojima su prihvatane kolektivne i pojedinačne oba-

veze. Tako je na konferenciji koju je bio sazvaio Gradski NOO u čačku 14. novembra 1941, 300 žena i devojaka dalo obavezu o učestvovanju u šivenju rublja, pletenju džempera, rukavica i čarapa i obavljanju drugih sličnih poslova koje će im dati organi vlasti i vojne komande.²¹ Na isti način je u Užicu osnovana radionica za izradu muških odela, u kojima je radilo oko 40 radnica i ženska krojačka radionica u kojoj je radilo 20 žena i devojaka. Iste radionice za šivenje odela i rublja osnovane su i u Bajinoj Bašti, Arilju i Užičkoj Požegi u kojima su takođe radile žene i devojke.²²

Omladina je obavljala i raznovrsne poljske radove, posebno na imanjima partizanskih porodica, koje nisu bile u mogućnosti da same obrađuju zemlju, zbog odlaska muške radne snage u partizanske jedinice. U tu svrhu bile su formirane omladinske radne jedinice koje su osim rada na sabiranju poljoprivrednih plodova, prikupljale hranu, odeću i obuću za borce na položaju. Takve radne jedinice postojale su na teritoriji okruga Čačka, Užice i drugim mestima.²³

Osim rada na obavljanju poljoprivrednih poslova i pružanja pomoći NOO u materijalnom obezbeđivanju boraca NOP odreda, omladina na oslobođenoj teritoriji, organizovala je i sprovodila kulturno-prosvetnu, propagandnu i političku aktivnost. Pod parolom »Osvojimo kulturu za naše selo«, SNOS je pod rukovodstvom SKOJ-a, okupljao omladinu, organizovao diletantske grupe, razne sekcije, analfabetske tečajeve i druge oblike aktivnosti, preko kojih je podizao kulturni nivo i političku svest mladih ljudi i devojaka.²⁴ Neposredni pokretači te aktivnosti bile su svuda organizacije SKOJ-a i SNOS-a. Oni su bili oslonac prosvetnim organima narodnooslobodilačkih odbora u organizovanju i razvijanju kulturno-prosvetne delatnosti u oslobođenim gradovima i selima. Tako je u tek oslobođenom Krupnju, Omladinski kulturno-prosvetni odbor pružao neposrednu i najsnažniju podršku članu NOO koji je bio zadužen za kulturno-prosvetni rad. Posebnu aktivnost omladina je ispoljila u pripremanju i izvođenju kulturno-umetničkog programa koji je izveden u velikoj dvorani Sokolskog doma u Užicu 7. novembra 1941, povodom 24-godišnjice oktobarske socijalističke revolucije.²⁵

Najsvesniji i najaktivniji deo SNOS-a bio je SKOJ, koji je delovao unutar njega kao najborbenije omladinsko jezgro, vaspitavao omladinu, podizao njenu svest i borbenost. Učestvovanjem u aktivnosti svojih organizacija, omladina je brže saznavala i upoznavala ciljeve NOP-a, prihvatila njegova stremjenja i odlučnije se zalagala za ispunjavanje obaveza, koje su proisticale jačanjem narodnooslobodilačke borbe. Mnogi mladi su radom u SNOS-u, već 1941. izrastali u svesne i odlučne borce za nove društvene odnose, koji su nastojali i razvijali se u uslovima oslobodilačke borbe. Saznanje da se borbom protiv okupatora i domaćih izdajnika koje je SKOJ razvijao među omladinom, ostvaruje bolji život i novi odnosi među narodima i ljudima, bila je ona pokretačka snaga, koja je uticala na mlade ljude, da se u sve većem broju opredeljuju za NOP i aktivno učestvuju u borbama, koje su vodile njegove oružane snage.

I pored zapaženih rezultata koje je SNOS postigao u okupljanju antifašistički raspoložene omladine na platformi NOP-a u jesen 1941, on u to vreme nije imao uslova da se razvije u sveobuhvatnu omladinsku organizaciju. Taj proces razvoja SNOS-a onemogućila je prva neprijateljstva ofanziva na slobodnu teritoriju zapadne Srbije i Šumadije i povlačenje partizanskih snaga u Sandžak početkom decembra 1941. godine. S njima su se povukli i mnogi omladinci u većini članovi SKOJ-a, koji su postali borci proleterskih brigada. Znatno broje članova SKOJ-a, omladinskih rukovodilaca i mladih partizana dali su svoje živote u borbama koje su vođene za odbranu slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, a članovi SNOS-a, koji su ostali na teritoriji Srbije, a naročito najbolji omladinski aktivisti, bili su u narednom periodu izloženi žestokim represalijama i uništenju koje je okupator, uz pomoć domaćih izdajnika vršio, s ciljem da potpuno uništi NOP.

Osnivanje SNOS-a, Crnogorske narodne omladine, Osvobodilne fronte mladih u Sloveniji i Saveza mlade generacije u Sremu, već 1941. godine, označilo je početak organizacionog oformljenja revolucionarnog omladinskog pokreta. Ti savezi su bili prve masovne društvene organizacije koje su stvorene u narodnooslobodilačkom ratu. Stvaranjem prvih omladinskih organizacija, KPJ i SKOJ su nastojali da preko njih obezbede dalji rast oružanog ustanka, uključivanjem u oružanu borbu što većeg

broja omladine, jer su iskustva iz borbi u leto 1941. pokazala da je omladina spremna da se bori i da prevazilazi sve suprotnosti, koje su usporavale rast oslobodilačke borbe.

Iz osnivanja omladinskih saveza u jesen 1941. i njihove aktivnosti izvučena su nova i dragocena saznanja, koja su primenjivana u stvaranju i radu omladinskih saveza u narednom periodu na oslobođenim teritorijama s centrom u Foči, Bihacu i drugim krajevima Jugoslavije.

NAPOMENE

¹ Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije (u daljem tekstu DIOPJ), T-I/2, 28.

⁵ DIOPJ, T-I/2, 35—38.

³ DIOPJ, T-I/2, 40, 41.

⁴ Ivo I. Ribar, Članci i govori, Beograd 1953, 264, 265; Sekretar CK (SKOJ-a) FiSer (Ivo Lola Ribar), O položaju omladine u Jugoslaviji i radu Saveza komunističke omladine Jugoslavije (Izveštaj Komunističkoj internacionali mladih) od juna 1941. (Arhiv radničkog pokreta (ARP) Fond, CK SKOJ-a, dok. br. 1).

⁵ dr Milan Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945, Rad, Beograd, 1970, 117.

⁸ DIOPJ, T-I/2, 359; Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 28. februara 1942. godine Ivici Devčiću o radu i zadacima SKOJ-a.

⁷ Milan Borković, n. d., 117.

⁸ DIOPJ, T-I/2, 397, Izveštaj Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju od 30. decembra 1942. godine, Centralnom komitetu SKOJ-a o radu organizacije u Srbiji.

⁹ DIOPJ, T-I/2, 351—353; Usled otpora naroda i omladine koja je bila pod uticajem SKOJ-a, Uredba je stupila na snagu tek 15. marta 1942. Kao prva mera, koju je preduzela Nedićeva vlada, bio je izvršen popis deset godišta od 17 do 27 godina starosti, koja su prisilno naterana u radne jedinice, formirane na principima slične službe u nacističkoj Nemačkoj. Prema Uredbi rad u ovim jedinicama trajao je šest meseci, a bio je uslov za stupanje u državnu službu, na Univerzitet itd. Osim toga, Uredbom je bilo predviđeno da je svaki građanin obavezan da učestvuje godinu dana u »besplatnom radu za napredak Srbije«.

[#] Omladinska borba 1941—1944, Izdanje CK Narodne omladine Jugoslavije, Beograd 1949, 9, 31.

¹¹ DIOPJ, T-I/2, 97, 98.

¹¹ Milan Borković, n. d. 119.

¹⁵ DIOPJ, T-I/2, 99.

¹⁴ Isto, 96—97.

¹⁵ Omladinska borba 1941—1944, 11.

DIOPJ, T-I/2, 97, članak Borbe, od 21. oktobra 1941, o stvaranju jedinstva srpske omladine.

¹⁷ dr Milan Borković, n. d., 120.

¹⁸ DIOPJ, T-I/2, 107, 108.

¹⁹ Isto, 99.

²⁰ Detaljnije o stvaranju SNOS-a u navedenim okruzima v. Milan Borković, n. d., 121.

Borba, 20. XI 1941.

^{**} Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, 286; Nikola Zivković, Osnovne aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta na oslobođenim teritorijama u 1941. godini, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova I, Beograd 1965, 188; Borba, 28. X 1941.

^{**} Milan Borković, n. d., 122; Nikola Zivković, n. č., 214.

¹⁴ Omladinska borba 1941—1944, 16—18.

^{*5} Nikola Zivković, n. č., 243, 244.

SLOBODAN BRANKOVIĆ, kapetan

STVARANJE SLOBODNIH TERITORIJA U SRBIJI

Sastavni deo oslobodilačke borbe predstavljalo je stvaranje slobodnih teritorija kao neposredan izraz i konkretan rezultat njenog razvoja u pojedinim etapama NOR-a i revolucije.

Komunistička partija Jugoslavije je i pre rata, posebno posle okupacije, preduzimala mere i stvarala uslove za borbu protiv fašizma a u isto vreme i sama izrastala u takvu političku snagu koja će organizovano i planski pristupiti realizaciji autentične ratne koncepcije svog rukovodstva.

Kao logičan nastavak predratne aktivnosti KPJ i neposredan izraz njenog anti-fašističkog stava, a na osnovu procene objektivnih unutrašnjih i međunarodnih uslova i subjektivnih faktora, usledila je već od početka odluka o opštenarodnom karakteru, oslobodilačkom i revolucionarnom cilju oružane borbe.¹ U osnovi koncipirana je politička i vojna strategija KPJ i rukovodećeg centra NOP-a. Za razliku od dotada opštevažećeg modela socijalističke revolucije i ustaljenog koncepta oružanog ustanka, Tito je otkrio nov, originalan put oslobodilačke i revolucionarne borbe, primenjujući marksističko-lenjinističke principe na konkretne uslove i stanje u zemlji. Dijalektičkom analizom istorijske stvarnosti i predviđanjem razvoja i posledica narednih događaja najpre je došao do spoznaje da predstoji »jedan dugotrajni otpor protiv okupatora«, a zatim i do osnovnog postulata da treba »od početka stvarati, ma i polako ali sigurno, *bazu*«² (kurziv — S. B.) i »u daljoj perspektivi... teret borbe prenijeti na što šire narodne mase«, odnosno na »seljaštvo, provinciju«³ dakle, nasuprot istorijskih iskustava pariške komune i oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji, »gdje se smatralo da glavna borba treba da se vodi u gradu, a ne na periferiji«⁴

Međutim, uslovi na početku drugog svetskog rata, a posebno u Jugoslaviji, bitno su se izmenili u odnosu na one iz 1917. godine. U gradovima su bili koncentrisani moć i oružje okupatora, i borba radnika na barikadama bi vodila i pored najbolje organizovanosti i najveće revolucionarnosti sigurnom porazu. Osim toga, teško je bilo na taj način zatalasati i pokrenuti mase u gradovima zastrašene odmazdama i terorom okupatora još pre početka ustanka.

Jedino svesna i organizovana borba masa *na širokom prostoru, na čitavoj teritoriji Jugoslavije u obliku partizanskog rata* (potcrtao — S. B.) imala je realan smisao i perspektivu. Stalnim akcijama partizana u unutrašnjosti, izvan gradova i posebno obezbeđenih privrednih područja i centralnih saobraćajnica, tamo gde je okupator bio najslabiji, trebalo je potiskivati njegove posade i osvajati najpre manja, pa veća mesta srazmerno kako budu rasle snage ustanka. Titov strateški koncept je podrazumevao permanentan razvoj akcija sve do sli van ja u jedinstven proces borbe za oslobođenje, odnosno za stvaranje slobodnih teritorija, koje bi služile kao baze za dalje širenje NOB-e i njeno prerastanje u opštenarodni rat.

Stvaranje slobodnih teritorija u Srbiji, dakle, predstavljalo je samo deo procesa borbe na teritoriji Jugoslavije. U tom smislu, ono je i pored specifičnosti, koje je često sama praksa objektivno nametala, imalo i opšti značaj za dalji tok oslobodilačkog rata i revolucije.

*
*   *
*

U okupiranoj i podeljenoj Srbiji, funkcionisanjem okupacijsko-kvislinškog sistema, uz masovna hapšenja i represalije, kao i razne vidove i oblike eksploatacije privrede i stanovništva, odnosi i prilike su postajali sve složeniji i kontraverzniji. Na teritoriji uže Srbije bile su koncentrisane tri nemačke posadne divizije,⁵ a ovome treba dodati složen upravni i policijski aparat, kao i specijalne jedinice. U okupacijski sistem uključeni su organi i ustanove stare vlasti i aktivirana žandarmerija. Posebno značenje i ulogu u tom smislu imao je Aćimovićev komesarijat

Međutim, pripreme za ustanak na političkom i vojnom planu i neposredni zadaci na pokretanju i mobilisanju širokih narodnih masa i materijalnih potencijala za borbu protiv okupatora i kvislinga, koji su proistekli na osnovu opšte političke platforme KPJ, sa uspehom su privođeni kraju u Srbiji i u takvim složenim uslovima kakvi su vladali odmah posle kapitulacije.

Titov koncept partizanske borbe na širokom prostoru uslovio je i neke praktične promene i postavio nove zadatke: pomeranje KPJ iz centara na teren, stvaranje i aktiviranje rukovodećih tela i organizacija na teritorijalnom principu.

To je u suštini bilo strateško pitanje revolucije, kako Tito kaže, to »slanje ljudi van«, i od prvostepenog značaja neposredna uloga rukovodećih kadrova u procesu konstituisanja vojne organizacije i izvođenja prvih akcija i borbi.

Trebalo je dalje razvijati izuzetan borbeni polet u Partiji i SKOJ-u i iskoristiti tradicionalno borbeno raspoloženje u narodu, usmeriti ga i organizovati u pravcu pružanja zajedničkog otpora. Bez svesne uloge rukovodećih snaga spontanitet otkora antiokupatorski raspoloženih masa ne bi mogao da preraste u opšti narodnooslobodilački pokret.

Zato je 23. juna, na sastanku Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, odlučeno da većina članova PK bude upućena na teren, a da na okupu ostane sekretarijat PK, koji je tada oformljen, sa zadatkom rukovođenja celokupnim političkim i organizacionim radom. Tom prilikom je, takođe, odlučeno i o rasporedu partijskog i instruktorskog kadra na teritoriji Srbije.

Nesporno da je na ovakvu orijentaciju, i uopšte na početak i razvoj oružane borbe u Srbiji, direktan uticaj imalo i najviše partijsko i vojno rukovodstvo, koje je u tom vremenu delovalo iz Beograda. Centralni komitet KPJ je na sednici 27. juna odlučio »da jedan dio članova CK i aktivista Partije smjesta ode na teren, s ciljem organizacije i rukovođenja partizanskim odredima«.⁶

Tih dana bio je oformljen, a definitivno određen i potvrđen 4. jula 1941. na sastanku Politbiroa CK KPJ, Glavni štab (GŠ) NOPO Srbije, čiji su članovi, takođe, ubrzo upućeni na teren da neposredno rukovode formiranjem partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Pomoravlju. U isto vreme upućene su direktive i uputstva partijskim rukovodstvima o načinu organizovanja prvih partizanskih jedinica i izvođenju oružanih akcija.

Na teritoriji Srbije postojala je razgranata mreža partijskih aktiva, organizacija i komiteta, koja je stalno učvršćivana porastom broja članova i pristalica Partije i SKOJ-a i njihovim sve izrazitijim pomeranjem iz gradova u unutrašnjost i u seoske sredine. Upravo je na osnovu tako razvijene teritorijalne organizacione strukture KPJ,⁷ bilo moguće na širokom prostoru okupljati i organizovati mase za borbu.

Predviđalo se najpre formiranje Valjevskog, Kosmajskog, Užičkog, čačanskog i Moravskog odreda na područjima koja su, u izvesnom smislu, predstavljala teritorijalnu celinu i sa kojih bi se u procesu izvođenja akcija i napada sve više stezao »crveni obruč« oko Beograda.⁸ Već do kraja jula 1941. bilo je formirano i borilo se četrnaest NOP odreda u Srbiji. Ti prvi uspesi postignuti na početku ustanka potvrdili su realnost koncepcije KPJ i stvorili su uslove za njenu dalju razradu i primenu u pogledu stvaranja slobodnih teritorija.

*
* * *

Posle 7. jula, kada je napad rađevskih partizana označio početak oružane borbe u Srbiji, talas partizanskih akcija se sve više širio i zahvatio Posavinu, Mačvu, Šumadiju i druge krajeve. Samo u julu je Aćimovićevo Ministarstvo unutrašnjih poslova registrovalo, prema izveštajima i podacima kojima je raspolagalo, 220 akcija, a njih je, verovatno, bilo i više.⁹

Partizanski odredi su sticali prva iskustva izvodeći oružane akcije i napade na okupatorske posade i žandarmerijske stanice, seoske opštine, sreska načelstva, kao na delove i centre okupacijsko-kvislinškog aparata, čime je oslobodilačka borba od samog početka poprimila i revolucionarni karakter.

Oslobodena područja koncentrično su se širila oko NOP odreda, kao oko svojih centara, i postepeno međusobno povezivala i spajala. To je bio začetak prvih slobodnih teritorija.¹⁰

Tako su Valjevski, Posavsko-kosmajski i Mačvanski odred, već u julu, odmah po formiranju, razoružali 17 kvislinških žandarmerijskih stanica i zatvorili opštinske uprave u 48 sela i manjih mesta na području Tamna ve, Kosmaja, Podgorine i Mačve.¹¹ U to vreme borci Rađevske čete Valjevskog odreda izvršili su napad i oslobodili Valjevsku Kamenicu, čime je, u stvari, prvi put bilo oslobodeno jedno sresko mesto u Srbiji.¹²

Neprekidni razvoj i širenje partizanske borbe krajem jula, Feliks Bencler, opunomoćenik nemačkog Ministarstva spoljnih poslova, je u svojim izveštajima ocenjivao kao stanje u kome pretila neposredna »opasnost od opšteg komunističkog ustanka«¹³ i u kome se komunistički napadi nastavljaju¹⁴ i pored pojačanih mera i akcija nemačkih snaga.

Primenom strategije oružane borbe na širokom nacionalnom, političkom i socijalnom frontu, i pored pojedinih vojnopolitičkih problema i slabosti, koji su bili pre svega logičan izraz početka, okupacijsko-kvislinški sistem je iz temelja uzdrman, a pojedini njegovi delovi razbijeni i uništeni. Razvučene nemačke snage posadnih divizija i Aćimovićeve žandarmerije, već u prvom naletu ustanika, nisu više mogle kontrolisati prostore između dobro obezbeđenih gradova, važnih saobraćajnica i značajnih objekata, odnosno između jakih nemačkih garnizona.

U dinamičnoj ustaničkoj aktivnosti, pored složenih zadataka organizovanja i snabdevanja prvih partizanskih jedinica, iskrsavali su problemi vezani za životne potrebe stanovništva, koje su, zbog identiteta interesa, ali i zbog nerazvijene strukture NOP-a, u početku često rešavali i sami štabovi odreda.

Tako je, u specifičnim i složenim uslovima ustaničke borbe, započeo proces kvalitativno novih, revolucionarnih promena. U suštini, sve više se očitavalo, po svome karakteru i unutrašnjem značenju, prelazno stanje između starog, u razaranju i nestajanju, i novog, u pojavnim oblicima, od kojih su najznačajniji NOP odredi i organi narodne vlasti.

Prateći opšti razvoj ustanka i u stalnoj vezi sa GŠ NOPO Srbije na terenu, Tito je odredio strategijsko težište borbe u zapadnoj Srbiji. Kao konkretne razloge za donošenje ove odluke i koncipiranje strategijske zamisli za stvaranje prve slobodne teritorije, Tito je naveo sledeće: »Razgledajući konfiguraciju terena Srbije, vidio sam da je za nas najpovoljniji pravac zapadne Srbije, za orijentaciju naših borbenih snaga, za organizaciju naših partizanskih odreda i stvaranje izvjesne slobodne teritorije... ja sam taj pravac našao prvo zato što je to brdski teren i šuma, a drugo, što je tu borbeni elemenat i što je bilo poznato da su u tom kraju ljudi koji su svakom okupatoru dali jak otpor.«¹⁵

Prema Titovoj proceni, ovde su postojali najpovoljniji uslovi za narastanje partizanskih odreda i masovnu podršku naroda, s obzirom na njegov mentalitet i borbene tradicije, a posebno u borbi protiv Nemaca u prvom svetskom ratu. Sem toga, sam teren je najbolje odgovarao partizanskim oblicima borbe, povezivanju i koordiniranju akcija i dejstava partizanskih odreda pri oslobodenju pojedinih mesta i uporišta okupatora.

Značajan elemenat pri donošenju ovakve odluke bio je i geografski položaj ove teritorije, koja gravitira prema dubokoj unutrašnjosti zemlje i kao takva predstavlja, sa strategijskog stanovišta, bitnu prostomu komponentu. Odatle se lakše moglo rukovoditi i vršiti povezivanje akcija s partizanskim jedinicama u istočnoj Bosni, Sandžaku, Crnoj Gori i Sremu, i u isto vreme, zavisno od razvoja situacije, preneti težište borbe i na druge delove Jugoslavije.

U širem smislu, ova teritorija je »dopirala« do važne saobraćajnice od Beograda prema Nišu, koja je činila kičmu nemačkog vojnog transporta na Balkanu, i u tom pogledu imala strategijski značaj.

U tom vremenu od ostataka vojne organizacije bivše Jugoslavije razvijao se i jačao četnički pokret pod rukovodstvom Draže Mihailovića, čiji se centar nalazio upravo na ovom delu teritorije, tj. na Ravnoj gori, pa se, u opštem procesu stvaranja široke političke osnove i jedinstva NOP-a, kao i daljem razvoju ustanka, nastojalo i još realnije gledalo na njegovo aktiviranje i učešće u borbi protiv okupatora.

Pored iznetih elemenata, Tito je imao u vidu dva osnovna faktora za konačnu odluku o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i Šumadiji: prvo, brojnost i stepen razvijenosti partizanskih jedinica, i drugo, snagu i aktivnost organizacija KPJ.

Na osnovu Titove odluke, odnosno »strategijskog plana« za razvoj ustanka, u kome je bilo predviđeno stvaranje slobodnih teritorija, »vojno rukovodstvo u Centralnom komitetu KPJ dalo je borbeni zadatak partizanskim odredima zapadne Srbije da očiste zapadnu Srbiju od neprijateljskih, okupatorskih i kvislinških trupa.«^{1*} Poznato je da je Tito uputio pismo u GŠ NOPO Srbije u kome je razvijao misao »... da se naše diverzione akcije, napadi na žandarmerijske stanice i napadi na manje grupe okupatorskih vojnika u dogledno vrijeme moraju sliti u opšti narodni ustanak«, a koji treba »... započeti u zapadnoj Srbiji i tamo stvoriti slobodnu teritoriju koja će poslužiti kao baza za razvijanje ustanka u drugim krajevima.«¹⁷

Titova direktiva je temeljno razmotrena u GŠ NOPO Srbije, na osnovu čega se došlo do konkretnih zaključaka: »Teren zapadne Srbije, tačnije prostor od drumca Loznica — Valjevo pa južno preko Čačka i Užica prema Sandžaku, bio je veoma pogodan za podizanje ustanka«. Posebno je uočeno kako su »na tom prostoru Nemci... imali veće garnizone samo u Užicu, Valjevu i Krupnju...«, ali da su, u isto vreme, tamo bili »naši najjači odredi: Valjevski, Čačanski i Užički...«. Takođe je zapaženo da nije »teško uhvatiti vezu sa Crnom Gorom« i da su »u Bosni, zbog ustaškog terora, povoljni uslovi za razvitak ustanka.«¹⁸

U odgovoru na Titovo pismo u svome izveštaju od 29. jula 1941. Sreten Zujović, rukovodilac GŠ NOPO Srbije, je istakao: »a) skoncentrisanost naših jačih snaga i naših eventualnih saveznika« i »b) geografski položaj i terenske mogućnosti«, kao prednosti za stvaranje slobodne teritorije u »jugozapadnom kraju« Srbije.¹⁹

Procena GŠ NOPO Srbije potvrdila je pravilnost Titove odluke i realnu osnovu opšte strategijske zamisli za stvaranje slobodne teritorije.

Na osnovu svega toga, GŠ NOPO Srbije je izradio plan dejstva i odredio zadatke partizanskim odredima: najpre, da »Valjevski odred kroz akciju dođe do što više oružja i da mobilise što je moguće veći broj ljudi«, a zatim je trebalo povezati odrede Valjevski, Užički i Čačanski i, koordinirajući njihove akcije, »započeti čišćenje teritorije«. Određeni su, takođe, početni pravac i prvi ciljevi i objekti napada: »Prvo ćemo napasti garnizon u Krupnju, a onda u Valjevu i ostalim gradovima zapadne Srbije.«²⁰

Titova ideja i zamisao za stvaranje slobodne teritorije ubrzo je konkretizovana u obliku planova narednih akcija i zadataka partizanskih odreda. U zapadnu Srbiju su upućeni Rodoljub Čolaković i Filip Kljajić—Fića, članovi GŠ NOPO Srbije, koji su već krajem jula obišli Valjevski NOP odred, upoznali se sa stanjem u njemu i situacijom na terenu, kao i uslovima i mogućnostima za dalji razvoj borbe i stvaranje slobodne teritorije u ovom delu Srbije. Sreten Zujović i Nikola Grulović obilazili su Pomora vije, a Branko Krsmanović je pošao, najpre u čačak, a zatim u Užice. Tako je Glavni štab neposredno rukovodio borbom partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Pomoravlju, što je bilo od životne važnosti za razvoj ustanka naročito u početnom periodu kada se nedostatak vojnih kadrova javljao

kao problem. Pregledom boračkog sastava zaključujemo da je i do 2/3, a u pojedinim? odredima i više bilo omladinaca,²⁷ koji su prva iskustva sticali neposredno u vatri borbe.²²

Početkom avgusta Zujović je u svome izveštaju br. 3 ocenjivao da je »organizovanje odreda uglavnom potpuno gotovo«, navodeći pritom i pojedine slabosti i poteškoće koje su se u početnoj etapi javljale. Teza o »oružanim desetinama na selu«, pogrešno shvaćena i pogrešno preneti, imala je u dinamičnoj praksi borbe za posledicu rasformiranje Cačanskog odreda i Kolubarske čete.²³ Zahvaljujući brzom intervenciji Glavnog štaba Srbije krupnije posledice su izbegnute. Kolubarska četa je ponovo okupljena, reorganizovana i učvršćena kroz borbe i akcije od kojih su najznačajnije napad na Ljig²⁴ i Laj kovač.²⁵

Kao jedna od najaktivnijih u Valjevskom odred, Kađevska četa je već do polovine avgusta obustavila rad opštinskih uprava u Azbukovici, Rađevini i Podgorini. Učestalim napadima Podgorska četa je prinudila žandarme da se povuku iz seoskih stanica u veća mesta na teritoriji podgorskog sreza, dok je u isto vreme Tamnavska četa kontrolisala teritoriju koju su okruživali mesta Kožnak, Novaci, Pambukovica, Dokmir, Tvrdojevac, Sovljak, Paljuve i Banjani.

Na sastanku članova Štaba Valjevskog odreda, 21. avgusta u selu Robajama, kojem su prisustvovali Filip Kljajić-Fića, Rodoljub Colaković i Miloš Minić, kao instruktor PK Srbije za valjevski okrug, pored ostalog, izdato je naređenje Valjevskom odred da napadne i oslobodi Krupanj.²⁶

Početkom septembra likvidirana je nemačka posada u Stolicama, a potom su borci Valjevskog odreda i vojno-četničke jedinice popa Vlade Zečevića i poručnika bivše jugoslovenske vojske Ratka Martinovića oslobodili Krupanj; u ovoj borbi su nemački vojnici, u znak predaje, istakli belu zastavu, verovatno prvi put otkako je Hitler započeo osvajanja 1939. godine.²⁷

Pored obilnog plena, naročito oružja, koje je deljeno susednim odredima, pa čak i doturano Romanijskom partizanskom odred u istočnoj Bosni, borba je imala širi politički značaj i delovala mobilizatorski za priliv novih boraca.

Ubrzo po oslobodenju Krupnja, iz Ljubovije se povukla nemačka posada, a 7. septembra i posada iz Ljiga, ispred boraca Kolubarske čete, čime je oslobodena čitava teritorija Valjevskog okruga, osim Valjeva.

U istom periodu je Mačvanski odred, koji je usled stalnog priliva boraca reorganizovan i preimenovan 16. avgusta u Podrinjski, stvorio slobodnu teritoriju; u Mačvi i Podrinju.

Iako su uslovi i prilike za vođenje i razvoj oslobodilačke borbe u ovim krajevima bili specifični, pre svega, zbog geografske zatvorenosti prirodnim granicama — rekama Drinom i Savom, zatim zbog relativno gustog rasporeda nemačkih i ustaških posada, severno u Sremu i zapadno u Bosni, zbog masovnog priliva izbeglica iz Bosne,²⁸ Srema, Slavonije, NOP je ubrzo narastao i poprimio šire razmere.

Stalnim oružanim akcijama »sve žandarmerijske stanice u okrugu su razoružane i sve opštinske uprave raspuštene...«²⁹ tako da je početkom septembra oslobođenjem Bogatića i Loznice bilo slobodno celo Podrinje i Mačva, osim Šapca koji je bio u blokadi sve do ulaska u grad prvih delova 342. divizije 24. septembra.

Oslobodena teritorija se ubrzo širila od Valjeva do Drine, i na severu, linijom Save do blizu Beograda, spajala sa slobodnom teritorijom koju je stvorio Kosmajsko-posavski odred, odnosno Kosmajski i Posavski.

Posavski odred je tokom avgusta izveo mnoštvo akcija, naročito na komunikacijama, i oslobodio Posavinu i Tamnavu, sem sreskih mesta. Posle značajne pobede nad Nemcima i borbama na prostoru između Grabovca, Stublina i Orašca, izvršen je napad na Ub, ali je, i pored prodora do same zgrade sreskog načelstva, zauzet tek u ponovljenom napadu 11. septembra. Početkom septembra blokiran je Obrenovac.

Kosmajski partizanski odred je posle reorganizacije i osamostaljenja izvodio akcije na području kosmajskog, mladenovačkog, vračarskog i gročanskog sreza. Pošto je izbegao blokadu na Kosmaju, koju su Nemci organizovali, koristeći i snage jedne divizije koja je bila na putu iz Grčke za Beograd i dalje za Istočni front,³⁰ odred je već do polovine avgusta kontrolisao veći deo teritorije oko Kosmaja: »Sve žandar-

merijske stanice su razoružane osim onih po sreskim mestima i duž železnica. Skoro u svim opštinama spaljena je arhiva... Ovo se odnosi na srezove Mladenovački i Kosmajski. «³¹ Pored izvođenja akcija i diverzija na pruži Beograd — Niš, odred je vodio borbu protiv nedićevsko-četničkih snaga, štitio slobodnu teritoriju, koja se pružala do same pruge, i sadejstvovao Posavskom i 1. šumadijskom NOP odredom.

Tako je, počev od prvih akcija Valjevskog, Mačvanskog (Podrinjskog), Posavskog i Kosmajskog odreda u julu pa do sredine septembra, u severozapadnoj Srbiji stvorena relativno kompaktna i međusobno povezana slobodna teritorija, čije su se granice protezale na zapadu do Drine, na severu do Save i Beograda, na istoku do centralne saobraćajnice Beograd — Niš. U suštini, ona je bila povezana sa oslobođenim područjima 1. i 2. šumadijskog i Kragujevačkog i Pomoravskog NOP odreda i stapala se sa slobodnom teritorijom koju su stvorili Užički, Cačanski, Kraljevački i Kopaonički NOP odred u širem delu gornjeg i srednjeg toka Zapadne Morave i u dolini Ibra.

Prvi šumadijski NOP odred, koji je dejstvovao na širem području Lazarevac — Aranđelovac — Topola — Rudnik, krajem avgusta je razoružao veći broj žandarmerijskih stanica, a akcijama i diverzijama na komunikacijama i u rudnicima, izazvao zastoje u saobraćaju i ratnoj privredi. Zatim su borbe vođene za oslobodjenje sreskih mesta.

Drugi šumadijski NOP odred je izvodio akcije i napade na teritoriji jaseničkog, velikoorškog, lepeničkog, moravskog i delom račanskog sreza, kao i diverzije na značajnim komunikacijama Beograd — Niš, Lapovo — Kragujevac i drugim.

Sredinom septembra ustanak je u ovom kraju poprimio šire razmere. Ne računajući nemačke garnizone u gradovima, bile su oslobođene teritorije svih srezova, osim jaseničkog.

Pomoravski odred je dejstvovao po četama, tako da su Belička, Levačka, Paraćinsko-ćuprijska i Temnička, uglavnom, svaka na svom području izvodile napade i akcije. Tokom septembra oslobođena je teritorija beličkog sreza i Levač sa Rekovcem, kao i teritorija paraćinskog sreza, osim Paraćina i Ćuprije.

Za to vreme, Kragujevački odred, koji je nešto kasnije formiran, pored paljenja opštinskih arhiva i zabrane rada opštinskih uprava, krajem avgusta je razoružao žandarmerijske stanice u srezovima i posade po železničkim stanicama na teritoriji na kojoj je dejstvovao.³²

U vreme kada je borba za stvaranje slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji ulazila u završnu fazu i kada je GŠ NOPOJ vršio pripreme za održavanje Savetovanja u Stolicama, 16. septembra je u Dulenima održano savetovanje GŠ NOPO Srbije na kojem je, pored ostalog, zaključeno da je neophodno preći na izvođenje krupnijih akcija radi stvaranja jedinstvene slobodne teritorije u Šumadiji, Pomoravlju i zapadnoj Srbiji. U tom smislu, pojedinim odredima su postavljeni određeni zadaci.

Ubrzo je zajedničkom borbom i akcijama šumadijskih partizanskih odreda, kao i Pomoravskog odreda, bila stvorena relativno stabilna slobodna teritorija u Šumadiji i Pomoravlju, čije je granice teško odrediti, zbog čestih upada nemačkih i nedićevsko-pećančevih snaga. Neposredno povezana sa slobodnom teritorijom u zapadnoj Srbiji, ona je u stvari predstavljala njen spoljašnji, istureni deo.

U isto vreme, opšta reakcija okupatora bila je takva da je stalno pojačavao policijske mere i angažovao specijalne jedinice (jagdkomande). Nemačke vojno-upravne komande povećale su borbenu gotovost snage i sredstava, pojačale stražarsko obezbeđenje vojnih i privrednih objekata, vršili demonstrativne pokrete trupa, preduzeli niz propagandnih i naročito kaznenih mera i odmazdi.³³ Na snazi je bilo pravilo da se za jednog ubijenog Nemca strelja sto Srba, a za ranjenog 50.

Na predlog Benderà Aćimovićev komesarijat je zamenjen Nedićevom vladom »narodnog spasa«³⁴ Žandarmerija je brojčano znatno povećana. Pod zastavom kvislina našli su se i Pećančevi četnici. No, ustanak nije mogao biti ugušen politikom »Srbi protiv Srba«. Kvislinške strukture i formacije doživele su poraz, koji će imati višestruke posledice. Sredinom septembra sam Hitler, je posle učestalih nepovoljnih izveštaja, izdao naređenje da se unište ustaničke snage i ponovo uspostavi »red i mir« u toj okupiranoj oblasti. Nemci su za takav zadatak morali dovlačiti operativne trupe: 342. diviziju iz Francuske i 113. diviziju sa Istočnog fronta.

Pored toga, uspesi partizanskih jedinica u borbi protiv okupatora neposredno su se odrazili na sveukupnu aktivnost četničkog pokreta Draže Mihailovića.³⁵ U suštini, on je tek tada bio pokrenut, ali i dalje »taktički oprezan«, iako su se zbog čekanja »trenutka za borbu« njegovi pojedini delovi odvojili i pristupili NOP-u (Zečević i Martinović). Pokret D. M., odbijajući pozive za saradnju sa NOP-om, postepeno, uporedo sa ofanzivom okupatora, prihvatiće ulogu kvislinga već na tlu Užičke Republike.

U dolini Zapadne Morave ustanak je počeo nešto kasnije i sporije se razvijao u početnoj etapi, ali je po razmerama i tempu borbene i političke aktivnosti već u jesen 1941. dostigao vrhunac.

Užički odred, koji je izvodio svoja dejstva na teritoriji užičkog, ariljskog, moravičkog, zlatiborskog, crnogorskog i račanskog sreza, polovinom avgusta je imao po jednu četu u svim srezovima, osim u crnogorskom. Početkom septembra Rodoljub Čolaković je na gorobiljskom savetovanju komande odreda i četa i članova Okružnog komiteta preneo Titovu direktivu za stvaranje slobodne teritorije, ističući njen značaj za razvoj NOP-a u celini.³⁶ Tom prilikom izvršena je reorganizacija komande odreda i utvrđen plan daljih napada i akcija, prema kome je trebalo osloboditi naj pre Bajinu Baštu, Kosjerić, Čajetinu, a zatim koncentrisati snage u borbi za oslobođenje Užica i Požege. Posle savetovanja, povećana je borbena aktivnost odreda u celini.

Čete Užičkog partizanskog odreda izvodile su, u stvari, sve one neophodne akcije na teritoriji srezova, neposredno pre borbe za njihovo potpuno oslobođenje. Polovinom septembra Stab odreda je, ceneći jačinu i raspored neprijateljskih i sopstvenih snaga, geografski položaj i uslove terena za izvođenje akcija većeg obima — pošto je čitava teritorija okruga podeljena na dva celovita i jedinstvena područja — koncentrisao čete u dve grupe: istočnu, koju su sačinjavale Moravička, Ariljska i Požeška, a zapadnu, sastavljenu od 1. užičke, Račanske i Zlatiborske.³⁷

Zapadna grupa, odnosno Račanska i Crnogorska četa, i pored neočekivanog napada četnika, 12. septembra oslobodila je Bajinu Baštu, dok je Požeška četa, posedanjem položaja na putu Užice — Bajina Bašta, imala zadatak da spreči eventualna pojačanja Nemcima.³⁸ U snažnom naletu, posle kraće borbe s četnicima i žandarmima, Račanska, Užička i Zlatiborska četa su 21. septembra zauzele Čajetinu i nastavile nastupanje ka Užicu.

Moravička četa je, zajedno s jednim vodom Ariljske čete, 13. septembra, oslobodila rudnik Lisu, a zatim ušla i u Ivanjicu, posle boravka i zbora četnika u njoj.

U to vreme opunomoćeni komandant Srbije, nemački general pešadije Berne (Böhme) pristupio je planskim pripremama za ugašenje srpskog ustanka prema Hitlerovom naređenju. U izveštaju o situaciji feldkomandanture 816, Užice, je navedeno da je »granična oblast na Drini u rukama ustanika«, kao i »srezovi (Kreise) Guča, Arilje, Ivanjica, Preljina (Prijeljina)«.³⁹ Povlačenje nemačkih snaga, 21. septembra iz Užica, a sutradan iz Požege, izvršeno je, kao deo planske evakuacije.⁴⁰ Međutim, uspesi Užičkog odreda, a docnije i borbe sasvim sigurno su uticali na donošenje odluka o povlačenju i na brzinu njene realizacije.⁴¹

Požega je oslobođena 22. a Užice 24. septembra, posle trodnevnog boravka četnika u gradu. Takođe 24. septembra, Crnogorska četa je oslobodila Kosjerić, ispred koje su se povukli žandarmi. Time je bila oslobođena cela teritorija užičkog okruga.

Posle povlačenja nemačkih snaga iz Užica i Požege, predstojalo je njihovo povlačenje i iz čačka, jer je teritorija čačanskog okruga, osim Čačka i Gornjeg Milanovca, bila slobodna. Teritoriju takovskog sreza je kontrolisala istoimena četa, koja je svoja dejstva proširila i na područje susednog gruzanskog sreza (zatvorila opštine i spalila arhive u Topaonici, Boraču, Ljubaci i Kamenici).

Borci Dragačevske čete su 8. septembra primorali žandarme da napuste sresko mesto Guču, a 16. septembra, u borbi na Jelici, odbranili oslobođeno područje Dragačeva.

U prvim akcijama i borbama partizana na teritoriji Ijubičkog sreza došlo je do sukoba i sa pripadnicima Ljotićevog »Zbora«, starim predsednicima opština i raznim reakcionarnim elementima.

*

Posle akcije 1. i 2. Ljubičke čete, 5. septembra, u selu Milićevcima, kada je uništen nemački kamion sa posadom, Nemci su sproveli mere masovnih represalija, a u napadu na meštane upotrebili su avijaciju i tenkove. Da bi psihološki efekat bio još veći, rasturali su letke u kojima su, u stvari, objavili rat ustaničkim selima u Ljubičkom srezu: »Oružana sila Trećeg Rajha nalazi se u ratnom stanju sa sledećim selima: Milićevićima, Roščima i Brđanima«⁴²

Nakon povlačenja iz Užica i Požege, i oslobođenja Gornjeg Milanovca 28. septembra, Opunomoćeni komandant u Srbiji je bio saglasan da se 30. septembra izvrši i evakuacija nemačkih snaga u jačini jednog puka iz Čačka u Kraljevo.⁴³

U borbi za oslobođenje Kraljeva, koje je držano u blokadi, pored Kraljevačkog, učestvovali su Cačanski i Kopaonički odred, kao i četnici, ali i pored početnih uspeha grad nije oslobođen.

U to vreme, borci Kralj evačkog i Kopaoničkog odreda su bili oslobodili manja područia u ibarskoj dolini, na kojima su izvodili akcije i napade još od prvih dana formiranja.

Kraljevački odred je napadom noću između 29. i 30. septembra oslobodio Ušće, posle čega je pojačana borbena i politička aktivnost na čitavoj teritoriji, a u oslobođenom Ušću formirana Uščanska četa, sastavljena pretežno od rudara. U takvoj situaciji, 1. oktobra se povukla i nemačka posada iz Vrnjačke Banje, čime se slobodna teritorija širila dalje na istok.

U gornjem i srednjem delu ibarske doline dejstvovao je Kopaonički odred, koji je 3. oktobra oslobodio Rašku, a za kratko vreme i teritoriju studeničkog sreza, koja je bila povezana sa već oslobođenom teritorijom om žičkog sreza.

Tako je stvorena slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji, poznata kao Užička Republika, koja je po svojoj višestrukoj ulozi i vojno-političkom značenju predstavljala jedinstven primer u čitavoj okupiranoj Evropi, odnosno Hitlerovom »novom evropskom poretku«.

U osnovi, njene granice su se protezale na severa, Savom do blizu Beograda, na zapadu, Drinom, na jugu linijom od srednjeg toka reke Uvac do ispod Raške, a na istoku, gde su se najčešće menjale, desnom stranom doline Ibra, preko opsednutog Kraljeva, istočnih granica slobodne teritorije Kragujevačkog, Pomoravskog i šumadijskih odreda, i dalje prema Beogradu. Teritorija Užičke Republike iznosila je oko 19.000 km², na kojoj je živelo preko milion stanovnika.

U početku ustanka, tempo i razvoj borbe partizanskih odreda i NOP-a, u celini, u istočnoj i južnoj Srbiji bio je znatno sporiji, različito izražen, u usponu i padu na pojedinim međusobno nepovezanim područjima, ali i izuzetno značajnijim u privrednom pogledu, u istočnoj Srbiji, zatim u zahvatu centralne saobraćajnice u dolini Južne Morave, kao i na terenu Toplice, koji je, u stvari, prvobitno predstavljao centar četnika Koste Pećanca.

Iako se ustanak u ovim delovima Srbije odvijao u uslovima slabije povezanosti PK sa tamošnjim organizacijama i rukovodstvima, kao i bez ikakve veze GŠ NOPO Srbije sa odgovarajućim odredima,⁴⁴ postignuti su značajniji uspesi u pojedinim etapama ustaničke borbe, a naročito krajem godine u južnoj Srbiji.

Na prostoru severoistočne i istočne Srbije, tj. na terenu požarevačkog i zajčarskog okruga dejstvovali su Požarevački, Krajinski, Boljevački i Zaglavski odred, koji su svojom borbenom aktivnošću već u septembru oslobodili pojedine delove teritorije.

Požarevački NOP odred, koji je u avgustu imao tri čete, do formiranja Štaba odreda u septembru, izveo je veliki broj akcija i diverzija na komunikacijama, kao i napade na žandarmerijske stanice i opštinske uprave. Već od kraja septembra, odred je u svom sastavu imao sedam četa (Požarevačku, Moravsku, Mlavsku, Zvišku, Majdanpečku, Ramsku i Homoljsku) koje su, svaka na svom terenu, postigle značajne uspehe, kao i u zajedničkoj koordiniranoj akciji u okviru odreda.⁴⁵ Posebno je bio značajan uspešan napad na Kučevo 23. avgusta,⁴⁶ a 26—27. avgusta razoružana je žandarmerijska stanica u Majdanpeku, dok je 28. avgusta u sreskom mestu Golubac zapaljena arhiva sreskog načelstva, poreske uprave i sreskog suda.⁴⁷

Posle napada na Rabrovo, 7. septembra, narednog dana je oslobođeno sresko mesto Zabari i ulaskom partizana u Kučevo i Neresnicu, slobodna teritorija se sve više širila na celom okrugu. Napadom na Krajinski odred Pećančevih četnika, 14. septembra, oslobođeni su Majdanpek i Blagojev Kamen, a 20. septembra je zauzeto i Gradište.

Iako su odmah posle toga Nemci intervenisali jačim snagama, oni su, u stvari, tih dana povukli svoje posade iz Požarevca i Petrovca, tako da je Petrovac oslobođen 29. septembra, pošto je sa gornjačkim četnicima postignut sporazum, a žandarmi razoružani.

Devetog oktobra borci Požarevačkog odreda oslobodili su Zagubicu, čime je bio oslobođen čitav okrug, osim Požarevca, Kostolca i Klenovika. Tako je stvorena prostrana slobodna teritorija sa centrom u Kučevu, koja bi se mogla ograničiti Velikom Moravom, a na jugozapadu sve do oslobođenih područja 2. šumadijskog odreda u zahvatu Morave i Resave.

Krajinski NOP odred je, izvodeći akcije na prostoru između Zaječara i Negotina, 21. avgusta oslobodio sresko mesto Salaš, čime je uglavnom bila oslobođena čitava teritorija krajinskog sreza.

Boljevački NOP odred je u avgustu i prvih dana septembra izveo veći broj akcija i diverzija na komunikacijama i u rudnicima: 12. i 20. avgusta onesposobljeni su Bogovina i Rtanj, dva značajna rudnika uglja, a posle paljenja opštinskih arhiva u Krivom Viru, Zlotu, Sumrakovcu, Bogovini i Podgorcu, 2. septembra je oslobođen Boljevac, a time i čitava teritorija sreza.

Zaglavsko-timočki (odnosno Knjaževački) NOP odred je u septembru, prema izveštaju zaglavskog sreskog načelstva, izveo 16 akcija, od kojih su značajnije: napad na opštinu Radićevac, 5. i 6. septembra, Minićevo, 8. septembra i opštinu u Skrobnici 14. septembra. Osim akcija, odred je organizovao zborove i konferencije u mnogim mestima, na kojima je izražen interes širokih narodnih masa za dalji razvoj borbe protiv okupatora.

Oslobođena područja istočne Srbije⁴⁸ predstavljala su međusobno nepovezane teritorijalne celine, na kojima su se za relativno kratko vreme začeli novi odnosi u specifičnim uslovima života sreskog stanovništva.

Na području južne Srbije prve značajne oružane akcije u avgustu izvodili su Rasinski, Ozrenski, Jastrebački (Toplički) i Kukavički (Leskovački) NOP odred, koje su, po odluci PK, formirali odgovarajući okružni komiteti.

Na teritoriji Okružnog komiteta KPJ za kruševački okrug izvodio je dejstva Rasinski NOP odred, koji je pored diverzija i akcija na komunikacijama, početkom septembra spalio arhive sanačke, mačkovačke, kakljijske i jasiške opštine.

Zajedno sa četnicima majora Keserovića, odred je napao i držao u opsadi Kruševac od 21. do 25. septembra, ali zahvaljujući pojačanjima, Nemci su zadržali grad. Početkom oktobra odred je oslobodio Aleksadrovac, savladavši Pećančevu četničku posadu, ali je u drugoj polovini meseca, ispred naleta njegovih brojnijih snaga, morao da se povuče na teren ispred Jastrepca i u Toplicu.

Ozrenski NOP odred je, odmah po formiranju 2. avgusta, izveo veći broj akcija na području aleksinačkog, ražanjskog, sokobanjskog i svrljiškog sreza, od kojih treba posebno istaći: upad u sresko mesto Svrljig, 14. avgusta, oslobođenje Ražnja, takođe sreskog mesta, ponovni uspešni napad na Svrljig 2. septembra, akciju i napad na železničku stanicu Palilula, a u većem broju sela su u tom periodu bile zatvorene opštine i spaljene njihove arhive.

Iz odreda je 10. septembra izdvojeno tridesetak boraca, koji su predstavljali organizaciono jezgro Svrljiškog, odnosno Nišavskog NOP odreda. Tako se teritorija na kojoj su izvođene partizanske akcije proširila na dolinu Nišave, Zaplanj i Svrljig.

Pored Ozrenskog i Nišavskog odreda, na teritoriji OK KPJ za niški okrug, dejstvovao je i Jastrebački (Toplički) NOP odred. U vreme intenzivne aktivnosti četnika Koste Pećanca u Toplici, pošto su nemačke snage bile relativno slabije (jedan bataljon) i koje će se u septembru potpuno povući iz Prokuplja, Kuršumlije i Blaca, odred je izveo veći broj akcija od kojih su značajniji napadi i razoružanje

žandarmerijskih stanica u Velikoj Plani 12. avgusta i u Zitoradi i Aleksandrovcu 22. avgusta.

Uz pomoć dela Kukavičkog, ovaj odred je 9. oktobra oslobodio Prokuplje, a posle uspešnih borbi protiv Pečančevih četnika na planini Pasjači, od 12. do 14. oktobra, ovladao je čitavom teritorijom Toplice.

Reorganizacijom i podelom odreda na čete — Pasjačku, Kosaničku i Jastrebačku — partizanske akcije su se širile na znatno većem prostoru. U koordinaciji i sadejstvu sa Rasinskim odredom i četom mesnih desetina, odred je 5. novembra oslobodio i Blace.

Kukavički (Leskovački) NOP odred, formiran na padinama Kukavice, deistvo- vao je na terenu OK KPJ za Leskovac. Posle prvih akcija u avgustu, sredinom septembra je izvršio napad na Vučje i Lebane, a u drugoj polovini meseca posle nekoliko uspešnih napada, oslobodio je Vučje, spalio arhive u turekovačkoj i ora- ovačkoj opštini, dok je 1. oktobra oslobodio i Vlasotince, ali je odmah posle toga došlo do intervencije četnika.

Izdvajanjem boraca iz sastava Kukavičkog odreda, kao iz matičnog jezgra, osno- vani su Jablanički i Babički NOP odred, kao i Vranjski pododred (a po nekima odred) i Grdelički pododred; oni su vodili borbe u rejonima svog formiranja, a i znatno šire, sadejstvujući međusobno u stvaranju i širenju slobodne teritorije koja se prostirala levom stranom doline Južne Morave od Grdelice pa do blizu Leskovca, da bi se u novembru slila sa slobodnom teritorijom u Pustoj Reci i Jablanici.

Jablanički odred je, u sadejstvu sa delom Topličkog i Babičkog odreda, posle pokreta sa Rađana 6. novembra, najpre oslobodio Lece i Medvede, a zatim i Lebane, čime je u stvari bila oslobođena cela teritorija sreza.

Na terenu Babičke gore i Zaplanja krajem novembra, Babički odred je, dej- stvujući po četama, spalio opštinske arhive po selima i stvorio slobodnu teritoriju, koja bi se mogla ograničiti, u širem smislu, Vlasinom i Južnom Moravom a na severu Nišavom sve do blizu Niša.

Cetničko-nedićevske i okupatorske snage su nastojale da napadima i iznenad- nim upadima razbiju partizanske jedinice i ponovo ovladaju izgubljenom teritorijom, ali se ona, naprotiv, borbom NOP odreda, često i zajedničkim akcijama, sve više širila i učvršćivala, naročito krajem 1941. i početkom 1942. godine, kada se prostirala od ogranaka Jastrepcu, na severu, do Kukavice na jugu, a zatim na desnoj obali Južne Morave, od Bukovika i Ozrena do Vlasine, izuzimajući Aleksinac, Niš, Lesko- vac i Kuršumliju, koje su okupatori i kvislinzi čvrsto držali zajedno s njihovom neposrednom okolinom i teritorijom u zahvatu važnih saobraćajnica.⁴⁹

•
* * *

Tako su, u osnovi, tokom 1941. godine, u jedinstvenom procesu oslobodilačke i revolucionarne borbe, na osnovama političke i vojne strategije KPJ, usmeravanjem i povezivanjem partizanskih akcija NOP odreda, stvarane slobodne teritorije u Srbiji. Oživotvorena je Titova ideja i realizovana strategijska zamisao za stvaranje slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, docnije nazvane Užička Republika, koja je, i po svom objektivnom karakteru i višestrukoj ulozi, odražavala puni smisao svog simboličnog imena.

Razvoj oružanih akcija predstavljao je snažan podsticaj i pokretački motiv u mobilisanju i aktiviranju masa u borbi protiv okupatora i kvislinga. Na to najbolje ukazuju primeri iz ustaničkih žarišta. Mačvanski, odnosno Podrinjski partizanski odred je prilikom napada na Bogatić 7. avgusta brojio 37 boraca, a samo posle sedam dana 360.⁵⁰ U borbi Ariljske i nekompletne Požeške čete s Nemcima u Goro- bilju uzeli su učešća i naoružani seljaci iz Rečica, Godovika i Milićevog Sela. U napadu dela Užičkog partizanskog odreda na nemačku kolonu, u povlačenju kod Kratovske stene, učestvovalo je oko 200 naoružanih meštana. Stvaranjem i širenjem oslobođenih područja taj proces je uzimao šire razmere. Sprovedena je mobilizacija na dobrovoljnoj osnovi. Brojno stanje odreda je brzo raslo, tako da su pojedini prelazili i 2.000 boraca. Uporedo sa narastanjem partizanskih odreda, razvijala se i

njihova organizacija. Krajem avgusta formirani su prvi bataljoni. U četama su obra-
zovane osnovne organizacije Partije i SKOJ-a. Duboke veze i koreni u narodu,
omogućavali su stalan razvoj NOP odreda i njihove borbe.⁵¹

Socijalno-politička širina narodnooslobodilačkog pokreta bila je bitna pretpo-
stavka uspeha ustanka i njegovog prerastanja u opštenarodni rat. Idejno-političku
bazu i konkretan organizacioni izraz predstavljao je NOF.

Jedinstvo, međuzavisnost i uslovljenost vojne i političke strategije KPJ našli
su analogan odraz u borbenoj i revolucionarnoj praksi, u stapanju i prožimanju
vojnih i političkih akcija. Uzajamno delovanje Glavnog štaba i Pokrajinskog komi-
teta KP Srbije, a u istočnoj i južnoj Srbiji rukovodeća uloga Pokrajinskog komiteta
u situaciji kada su izostali veza i uticaj Glavnog štaba, davali su početni impuls i
opšti ton borbenoj i političkoj aktivnosti u tom pravcu.

U početnoj etapi ustanka partijska rukovodstva i organizacije neposredno su
se angažovali u formiranju NOP odreda i izvodenju prvih oružanih akcija. Revolu-
cionisanjem masa KPJ je u procesu stvaranja slobodne teritorije, međutim, unosila
novi kvalitet i sadržaj u oslobodilačku borbu. Ona je sve više usmeravala svoju
aktivnost u pravcu stvaranja političkog jedinstva narodnih masa, »jedinstva odozdo«.
Poseban značaj u tome imala je njena inicijativa za ostvarenje saradnje sa drugim
političkim snagama u zemlji koje su se izjašnjavale na rečima za borbu protiv
okupatora.

Stvaranje sovjetsko-britanskog saveza, koji je predstavljao značajan spoljno-
politički faktor, učinilo je još realnijom perspektivu zajedničke borbe svih antifa-
šističkih snaga.

Međutim, diferencijacija buržoaskih snaga, u uslovima okupacije i početka i
razvoja ustanka, imala je dublje tokove i tendencije. Klasni motivi i antikomuni-
stička orijentacija bile su njene osnovne determinante.

Iako je PK odlučno insistirao i okružni komiteti preduzimali neposrednu inici-
jativu na postizanju političkog sporazuma s lokalnim pravcima građanskih partija,
na platformi borbe protiv okupatora, rezultati krupnijeg značaja ostvareni su uglav-
nom u šabačkom i kragujevačkom okrugu.⁵²

Odbijajući saradnju s KPJ, buržoaske snage su se izrazitije diferencirale na
prosovinске i prozapadne.

Vodstvo četničkog pokreta Draže Mihailovića na Ravnoj gori ubrzo je postalo
centar okupljanja unutrašnjih klasnih snaga koje su se orijentisale za obnovu starog
sistema vlasti. Tako se stvarala politička osnova pokreta, čiji je program predviđao
borbu za obnovu Jugoslavije u licu jake i homogene »srpske države«. Za realizaciju
svoje koncepcije Ravnogorski štab je tražio saveznike u Nediću, Pećancu i okupa-
toru. U isto vreme oslanjao se na veze i podršku jugoslovenske vlade u izbeglištvu
i predstavnike antifašističke koalicije na Zapadu, gde se, kao i kod naroda u zemlji,
etiketirao kao pokret otpora. U septembru je prihvatio sporazum s Kostom Pećancem
o podeli teritorije. Klasna i ideološka suprotnost s KPJ i snagama NOP-a, i pored
pregovora za saradnju i zajedničku borbu protiv okupatora, opredelile ga kao pro-
tivnika te borbe i odvesti u blato nacionalne izdaje. Komunistička partija je kao
avangarda revolucionarne klase nastupala od početka kao zastupnik čitavog društva,
jer je njen interes bio najopštiji. Njena borba za jedinstvo sa svim ostalim snagama
društva bila je istovremeno i specifična praktična potvrda poznatih Marksovih sta-
vova iz »Nemačke ideologije« o odnosu revolucionarne klase prema celini društva
u toku revolucije.

Borbe i akcije za stvaranje slobodne teritorije pratile su revolucionarne mani-
festacije — amblemi i parole proleterske borbe, što je u izvesnom smislu proisteklo
1 iz uverenja i stavova pojedinih rukovodećih članova Partije. Prve negativne posle-
dice, koje su slabile pozicije NOP-a u odnosu na objektivne činioce i koje su išle u
prilog lansirane vesti klasnog neprijatelja da je ustanak pod vodstvom KPJ u stvari
komunistička revolucija, uslovljavale su neke promene u taktici KPJ. Ne isticati
revolucionarno u prvi plan, pogotovo ne deklarativno, već delotvorno i sadržajno u
okviru oslobodilačke borbe.

Jedinstvo i unutrašnja povezanost partizanskih odreda s narodom, rezultati i
uspesi oružanih akcija, intenzivan političko-propagandni rad Partije, uticali su na

odlučnije opredeljenje seljačkih masa za NOP, što je neposredno bilo izraženo u sve većem prilivu novih boraca, snabdevanju i ishrani partizanskih jedinica. Posle slabijeg odziva srpskog sela u toku prva dva meseca oslobodilačke borbe, pre svega, zbog poljskih radova i straha od represalija okupatora,⁵³ to je bilo značajno iz više razloga, a posebno sa aspekata masovnosti i borbenog i političkog jedinstva komunističkih radnika sa seljaštvom.

Partijska struktura se pomerila prema težištima ustaničkih borbi i akcija, a uporedo sa oslobodenjem pojedinih područja razvijena je široka politička aktivnost, upotpunjavana i stvarane nove organizacije na njima. Komunistička partija je prvi put u svojoj istoriji delovala legalno na sopstvenom tlu. U vreme Užičke Republike, Užice je bilo sedište VŠ NOPOJ i CK KPJ na čelu sa Titom, kao vrhovnim komandantom i generalnim sekretarom KPJ, a pokrenuta je inicijativa i za osnivanje jednog centralnog političkog tela naroda Jugoslavije.

Razbijanjem starog aparata vlasti, Partija je stvaralački sledila pouke prethodnih proleterskih revolucija. Oružani sudar sa okupatorskim snagama neminovno je implicirao sukob sa političkim snagama stare vlasti ne po klasnom osnovu već zbog njihove povezanosti sa okupatorom.

Na tek oslobođenim teritorijama, u specifičnim uslovima oslobodilačke i revolucionarne borbe, u kojima su politika i vlast nedeljivi, rađala se potreba regulisanja i uređenja elementarnih društvenih odnosa bez odlaganja.

Na osnovu platforme KPJ o jedinstvu masa u NOP-u proistekao je politički stav i usmerena akcija viših partijskih i vojnih rukovodstava, opštinskih i mesnih komiteta i štabova NOP odreda za stvaranje demokratskih organa vlasti naoružanog naroda.

Pojavni oblici organizovanosti stanovništva u ustaničkim krajevima u prošlosti, pre svega, samouprave »odozdo«, ukazivali su u izvesnom smislu na istorijski kontinuitet, ali i na prisustvo elemenata tradicije u revolucionarnom procesu.

U početku su izvesne funkcije vlasti preuzimali i sami ustanički štabovi, jer i objektivna politizacija masa nije mogla da prati buran razvoj oslobodilačke borbe u pojedinim oblastima.⁵⁴

Pokrajinski komitet je slao direktive i sugestije okružnim komitetima da svuda gde je to moguće stvaraju »narodnu vlast — vlast narodnih komiteta«.⁵⁵

Različiti po nazivu i formi, stvarani često kao pomoćni organi borbe (»odbori za pomoć odredu«), narodnooslobodilački odbori su izrastali u prave organe vlasti sa određenom političkom fizionomijom. Spontano prihvaćeni od naroda, oni su ubrzo postali neposredni nosioci organizovanja života na slobodnoj teritoriji. Stvorena je gusta mreža NOO-a, osobito na slobodnoj teritoriji, počev od seoskih, opštinskih, sreskih, gradskih, okružnih pa do Glavnog NOO Srbije, kao prve »revolucionarne vlade«, tako da se može govoriti o strukturi i sistemu narodne vlasti. Vojnoteritorijalni organi upotpunjavali su organizacioni sistem vlasti. U radu su primenjivali principe neposredne demokratije. Pokrenut je i rad sudova. Narodnooslobodilački odbori su u celini razvili bogatu i raznovrsnu delatnost. Interesi oslobodilačke borbe bili su primarni, a snabdevanje i popuna odreda, zbrinjavanje ranjenika, bili su prvostepeni zadaci.

Na slobodnim teritorijama organizovana je poljoprivredna proizvodnja i rad fabrika i radionica, zatim uspostavljen železnički i drumski saobraćaj na pojedinim deonicama za potrebe fronta i stanovništva.

Razvijena je bogata kulturno-prosvetna i izdavačka delatnost.

Stvarane su i aktivirane masovne antifašističke organizacije, naročito omladine i žena.

Sveukupnom aktivnošću organizacija KPJ, NOP odreda i NOO-a, oslobođene teritorije, a posebno Užička Republika, postale su ne samo baze za dalji razvoj borbe već i relativno čvrste teritorijalne celine sa elementima i obeležjima buduće socijalističke državne organizacije.

Čitav taj kompleks odnosa, oblika i sadržaja borbene i političke aktivnosti ispunjava predmet i čini okvir stvaranja slobodnih teritorija u Srbiji 1941.

Okupator je sa posebnom žestinom, već od kraja septembra, izveo čitav ciklus operacija za uništenje partizanskih jedinica i ponovno okupiranje slobodnih teritorija u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Pomora viju.

U isto vreme, borbom NOP odreda koja je uzela šire razmere krajem 1941, i ujužnoj Srbiji je stvorena prostrana slobodna teritorija, što je imalo veliki značaj za NOP u celini.

Posle izvlačenja svojih glavnih snaga ispred of anzi ve okupatora i kvislinga, koje će ubrzo kvalitativno prerasti u viši stepen vojne organizacije formiranjem 1. proleterske brigade na novostvorenoj slobodnoj teritoriji, Tito će postaviti i razviti novo strategijsko načelo: »Svaki naš gubitak neke teritorije mora u isto vrijeme značiti dobitak nove, još veće i važnije teritorije.«⁶⁶

Time će bitno biti određen tok i ispunjen sadržaj NOR-a sve do sredine 1944. godine, kada otpočinju operacije za konačno oslobođenje zemlje.

NAPOMENE

¹ Okupacija i teritorijalna podeja Jugoslavije, formiranje kvislinških vlada, inkorporisanje kvislinških ustanova i jedinica u okupacijski upravno-policijski i vojni mehanizam, ekonomsko iscrpljivanje i genocid čitavih naroda, u povezanosti sa još drugim činovima, bitno su determinisali unutrašnju postaprilsku situaciju.

Aprilski slom je neminovno izazvao višestruke posledice od kojih je raspadanje društvene i političke strukture Kraljevine Jugoslavije dobilo snagu objektivno društveno-istorijskog procesa na osnovu zakonitog delovanja klasnih suprotnosti i protivrečnosti starog društva u uslovima okupacije. Različit raspored buržoazije i njeno dalje diferenciranje bio je samo jedan od stanovitih znakova tog procesa.

Značajan uticaj na unutrašnje stanje imali su, međutim, i odnosi na međunarodnoj sceni, posebno među saveznicima. Vlada Kraljevine Jugoslavije u emigraciji uživala je legitimitet na Zapadu, ali je prekidom diplomatskih odnosa sovjetske vlade s njom 8. odnosno 9. maja 1941. nastupio nov značajan momenat za njen položaj. Sovjetski Savez je hteo time da potvrdi poštovanje pakta s nacističkom Nemačkom, ali je u isto vreme faktički priznao stanje stvoreno okupacijom i podelom u Jugoslaviji. Nesumnjivo, to je moralo imati odraza i na politiku Kominteme prema KPJ.

* Josip Broz Tito, Borba za mir i međunarodnu saradnju, Sećanje na boravak u Srbiji ustaničkih dana 1941, Kultura, Beograd 1956, str. 144.

• Isto, 143.

* Isto, 145.

* O rasporedu i jačini okupacionih snaga vidi Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 1, dokumenat 56, 57, 67, 102, 116, 162, 180, 183 i 188 (u daljem tekstu Zbornik NOR-a, XII/1, dok. 56).

• V kongres KPJ, referat Politički izveštaj CK KPJ — Josip Broz Tito, stenografske beleške, Kultura, Beograd 1949, str. 47.

⁷ Vidi organizacionu strukturu KPJ po okruzima u knjizi dr Jovana Marjanovića, Ustanak 1. NOP u Srbiji 1941, Institut društvenih nauka, Beograd 1963, str. 94—97; takode i uvodna poglavja u knjigama Južna Srbija, dr Milivoja Perovića, Nolit — Prosveta, Beograd 1961; Istočna Srbija, Slobodan Bosiljčić, Nolit — Prosveta, Beograd 1963; Centralna Srbija, Aleksandra Vito-rovića, Nolit — Prosveta, Beograd 1967; Zapadna Srbija 1941. Dojčila Mitrovića, Nolit, Beograd 1975.

■ Dr Jovan Marjanović, n. d, str. 84; vidi još i sećanje Sretena Žujovića, napisano 13. m 1956. za potrebe Istorijškog arhiva CK SK Srbije.

• Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu AVII) reg. br. 3/16, k. la.

¹⁰ Pod pojmom »slobodna teritorija« podrazumevamo samo onaj deo teritorije koji su efikasno kontrolisale jedinice NOV i POJ i na kome su javno funkcionisali organi narodne vlasti.

- ¹¹ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, II, VII Beograd 1963, knj. I, str. 58.
- ¹⁵ Dojčilo Mitro vić, n. d., str. 89.
- ¹⁶ Iz telegrama Benderà od 28. vn i 1. vm 1941. koji je citiran i čiji je izvor dat u knjizi dr Jovana Marjanovića, str. 105.
- ¹⁴ Isto.
- ¹⁵ J. B. Tito, Borba za mir i međunarodnu saradnju, str. 146.
- ¹¹ Tito, Govori i članci, knj. VI, Naprijed 1959, Zagreb, str. 300.
- ¹⁷ Rodoljub Colaković, Zapisi iz oslobodilačkog rata, Naprijed, Zagreb 1961, str. 56.
- ¹⁹ Isto, str. 58.
- ¹⁹ Izveštaj Sretena Zujovića Titu od 29. jula 1941, ARPJ, CK KPJ 1941/12.
- * Rodoljub Colaković, n. d., str. 58.
- ¹¹ Izveštaji okružnih komiteta i štabova odreda, Zbornik NOR-a, I/1, dok. 49, 59, 79, 83, 87, 102, 126, 128.
- " U izvanrednom književnom i autentičnom Dudićevom Dnevniku sa puno detalja opisano je učešće mladih boraca u prvim borbama. Dragojlo Dudić, Dnevnik 1941, Prosveta. Beograd 1957.
- *³ Izveštaj Sretena Zujovića Titu od 2. avgusta 1941, ARPJ, CK KPJ 1941/15.
- ¹⁴ Dragojlo Dudić, n. d., str. 38—41.
- *⁵ Rodoljub Colaković, n. d., str. 111.
- ¹⁸ Isto, str. 119.
- *⁷ Komanda nemačke jedinice je pokušala proboj iz opkoljenog Krupnja, ali je najveći deo neprijateljskih vojnika zarobljen na reci Likodri, gde je bila postavljena zaseda partizanskih jedinica.
- ¹⁴ Zbornik NOR-a, I/2, str. 41.
- ²⁹ Isto.
- ¹⁰ Zbornik NOR-a, II/2, dok. 13.
- ³¹ Isto.
- ³⁸ O razvoju i rezultatima borbe u Sumadiji i Pomora viju vidi izveštaj e štabova odreda koji su dejstvovali na tom području; Zbornik NOR 1/2, str. 105—126, 133—136, 147—162; kao i stenografske beleške u AVTI, br. reg. 1-2314 i 2/4, k. 1982; 6-1/1, k. 1984.
- ³³ Antun Miletić, Koncepcija Vermahta za ugušen je ustanka u Srbiji 1941. (Rukopis) ; AVII-N-T-501, r. 245-417-27 i 495; T-315, r. 2262, s. 3-352.
- ³⁴ AVTI, London — 6, s. 30984-8.
- ⁸⁵ Zapisnik sa sastanka Draže Mihailovića i predstavnika nemačke okupacione uprave na čelu sa potpukovnikom Kogardom, koji je održan 11. novembra 1941 u Diveima. AVII NAV-N-T-314-1457/1314-22.
- ³⁶ Rodoljub Colaković, n. d., str. 201.
- *⁷ Užice 1941, Nikola Ljubičić . . ., Beograd 1961, str. 131—132.
- ³⁵ Ratni dnevnik za mesec septembar Komandanta korpusa i Komandanta Srbije, NAV-N-T-501-246/220-43.
- ³⁹ Isto.
- ⁴⁹ Isto.
- ⁴¹ Objektivni razvoj situacije je uslovljen realizacijom strategijskog koncepta za stvaranje slobodne teritorije. Nakon rata general Berne je na saslušanju u Ninbergu rekao: »Došao sam do teške odluke: napustio sam Užice i Čačak gde su sakupljene nemačke trupe imale velike gubitke .. Izvod iz saslušanja generala Bemea u Ninbergu 1947. godine II/1, str. 682.
- ⁴ Iz istorijata Cačanskog NOP-a, AVII, br. reg. 1-32/1, k. 1983.
- ⁴³ Ratni dnevnik za mesec septembar Komandanta korpusa i Komandanta Srbije, AVII NAV-N-T-501-246/220-43.
- ⁴⁴ Izveštaj Sretena Zujovića Titu od 17. avgusta 1941, ARPJ CK KPJ 1941.
- ⁴⁵ Zbornik NOR-a, II/2, 143.
- ⁴⁹ Zbornik NOR-a, I/1, str. 86—87.
- ⁴⁷ Isto, 101.

** O borbi NOP odreda istočne Srbije i stvaranju pojedinih delova slobodne teritorije, pored' oskudne dokumentacije i sećanja učesnika NOR-a, vidi i u navedenim radovima dr Jovana Marjanovića i Slobodana Bosiljčića, kao i u delu Ivana Džine Gligorijević, Partizanski odredi istočne Srbije 1941—1944, VIZ, Beograd 1969, str. 424.

** AVII, br. reg. 1-9/3, k. 1980.

“ Zbornik NOR-a I/1, 40.

¹¹ Kao opšta karakteristika za južnu Srbiju, bile su pozadinske jedinice (desetine i grupe, pa i čete) koje su formirane po selima i učestvovala zajedno sa odredima u akcijama i borbama.

“ Okružni komitet KPJ za Sabac sredinom avgusta je kontaktirao sa pristalicama građanskih stranaka, da bi krajem meseca postigao sporazum o zajedničkoj borbi. To je bila osnova za formiranje zajedničkih komiteta narodnooslobodilačkog fronta i odbora NO fonda. Zbornik NOR-a, I/1, dok. 64, 104, 111—112.

U kragujevačkom okrugu je postignut sporazum s pristalicama i grupom prvaka levog krila Zemljoradničke stranke odnosno Narodne seljačke stranke.

⁵¹ Pomenuti izveštaj Sretena Zujovića Titu od 17. avgusta 1941.

⁵⁴ Mačvanski, odnosno Podrinjski, odred je na oslobođenoj teritoriji vršio neke funkcije vlasti. Zbornik NOR-a, 1/2, str. 41; Kopaonički odred je na oslobođenoj teritoriji u dolini Ibra,., takođe, vršio i ulogu organa vlasti, a NOO nije ni postojao.

⁵⁵ Zbornik NOR-a, I/1, 67.

^M Isto, III/1, 196.

MASLO HALILA ADEM, kapetan

ORUŽANE SNAGE NOP-a NA TERITORIJI UŽICKE REPUBLIKE

Poslije Majskog savjetovanja KPJ u Zagrebu počinju neposredne pripreme za oružanu borbu. Vojni komitet CK KPJ, na čelu sa generalnim sekretarom Josipom Brozom Titom, činio je jezgro buduće Vrhovne komande.¹ U maju i junu formirani su vojni komiteti pri pokrajinskim, a negdje i pri oblasnim i okružnim partijskim rukovodstvima.

Oni su radili na pripremama za oružani ustanak: prikupljali su oružje, municiju, sanitetski i drugi materijal; stvarali i pripremali kadrove i ostalo ljudstvo za obavještajnu službu, itd. U toku maja i juna obrazovana je široka mreža ilegalnih udarnih grupa koje su počele izvoditi sabotaže, diverzije i druge oružane akcije.²

Trebalo je organizovati borbu u uslovima nepostojanja oružanih formacija i pripremiti ljude da otimaju oružje od neprijatelja.

Kada su 22. juna 1941. armije nacističke Njemačke izvršile napad na Sovjetski Savez, nastupio je povoljan trenutak za početak oružane borbe. Istoga dana Politbiro CK KPJ održao je sastanak i uputio proglas narodima Jugoslavije pozivajući ih na oružani ustanak.³

Ubrzo je formiran i Glavni štab za Srbiju, koji je, po odluci CK KPJ i PK za Srbiju, odmah krenuo na teren zapadne Srbije gdje je pristupio daljem organizovanju i jačanju partizanskih odreda i izvođenju akcija.⁴

Na sastanku je još odlučeno da akcije i sabotaže odmah prerastu u svenarodni rat protiv okupatora. Vojne grupe i partizanski odredi koji su već bili formirani otpočeli su akcije na žandarmerijske stanice, opštinske arhive, puteve, pruge, mostove, kolone, fabrike, skladišta i druge objekte, koji su služili okupatoru.

Glavni cilj ovih akcija bio je: da se mobilišu novi borci, razbije okupatorska vlast po svim selima, izuzimajući ona mjesta gdje neprijatelj drži veće snage, i tako na što većem dijelu teritorije onemogućiti njihov uticaj. Nadalje, da se zaštite građani i njihova imovina, spriječi izvlačenje bogatstva iz zemlje, unište i onesposobe sredstva saobraćaja, i dr. Prerastanjem odreda u operativne jedinice ovaj zadatak će, u osnovi, preuzeti narodnooslobodilački odbori, a glavni zadatak odreda postaće oslobodjenje naroda od okupatora i domaćih izdajnika.

Odlučeno je, takođe, da odredi koji su u procesu formiranja, imaju političkog komesara.⁵

Štabovi nekih partizanskih odreda, partizanskih grupa i četa počeli su da se stvaraju i prije formiranja Glavnog štaba u Srbiji i postepeno su stupali u akciju.⁶

Početni oblik organizacije oružanih snaga su partizanski odredi, kao vojno-teritorijalne formacije. Jezgra grupa i odreda činili su članovi Partije i SKOJ-a. Prve stvorene grupe jezgra odreda imale su 3 — 15 ljudi, a i brojno stanje odreda u vrijeme formiranja kretalo se obično od 20 do 30 boraca. Stvarala su ih partijska rukovodstva preko vojnih komiteta, komisija i pojedinaca zaduženih za vojna

pitanja. Partijski komiteti postali su organizatori pripremanja ustanka i prvi centri za rukovođenje partizanskim i ustaničkim jedinicama i cjelokupnim političkim djelovanjem.⁷

Stav je bio da se na području jednog okružnog komiteta formira jedan partizanski odred, s tim da se obrazuje i drugi, čim prvi toliko naraste da može izdvojiti jezgro za novi odred. Negdje su prvo formirani štabovi odreda koji su imali zadatak da okupe i omasove ljudstvo i formiraju jedinice, drugdje, opet, okupljeno ljudstvo biralo bi komandni i rukovodeći kadar. Prvi partizanski odredi nikli su, pretežno, iz udarnih i borbenih grupa formiranih u maju i junu 1941. godine. Razvojni put njihove vojne organizacije kretao se, dakle, od odeljenja, vodova, četa, a kasnije bataljona. Zavisno od uslova u kojima su stvarani, njihovo brojno stanje, unutrašnja čvrstina i aktivnost su bili različiti. U početku su čete bile male i brojale 20 do 50 boraca, a razvojem borbe postale su znatno brojnije. Prvi borci partizanskih odreda bili su dobrovoljci — komunisti, skojevci i rodoljubi — spremni da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika. Zamišljeno je da se preko odreda, kao borbenog jezgra, razvija otpor naroda i preraste u opštenarodni ustanak.⁸

U vremenu od dva mjeseca formirano je 12 partizanskih odreda na teritoriji zapadne Srbije, Šumadije i Pomoravlja gdje je razvoj ustanka već od samog početka bio vrlo snažan.⁹

Veći dio sastava odreda, u nekim i do 80 procenata, sačinjavala je omladina. Socijalni sastav prvih odreda činili su radnici, seljaci, đaci, napredna inteligencija i nešto pripadnika staro-jugoslovenske vojske. Kasnije će seljačke mase u velikom broju pristupiti partizanskim odredima i postati njihov najbrojniji elemenat.¹⁰

U većini slučajeva odredi su nosili geografske nazive kraja u kome su formirani (budući da su pretežno imali teritorijalni karakter), zatim imena istaknutih revolucionara i ratnika. Stvaranje partizanskih odreda i njihovo organizaciono vojno i akciono osposobljavanje predstavljali su izuzetno složen i težak zadatak. Do direktive Partije o početku oružanog ustanka, od 4. jula 1941, već je stvoreno nekoliko odreda, dok su drugi bili pri kraju priprema za formiranje. Uputstva za organizovanje i akcije partizanskih odreda izdata su još u julu.

Prvih dana ustanka naoružanje je predstavljalo ozbiljan problem. Odredi su u početku bili slabo naoružani, i to uglavnom oružjem iz aprilskog rata prikupljenim u toku pripreme za oružani ustanak, kada su formirane i posebne komisije za prikupljanje oružja. Do oružja se dolazilo u akcijama na slabo čuvane neprijateljske magacine. U početku ustanka osnovni izvor snabdijevanja odreda oružjem bio je tamo gdje je i neprijatelj. Eksploziv je nabavljen iz rudnika, kamenoloma, neeksplodiranih avionskih bombi i neprijateljskih magacina. Dosta boraca u odredima je bilo nenaoružano i oni su se naoružavali od akcije do akcije.

Na prostoru sjeverozapadne Srbije, gdje je ustanak najprije počeo, djelovali su Valjevski, Mačvanski i Posavsko-kosmajski NOP odred. Čačanski, Kraljevački, Kopaonički i Uzički odred djelovali su u slivu Zapadne Morave. U Šumadiji su djelovali 1. i 2. šumadijski, Kragujevački, Pomoravski i Vmjački odred. Tu su, po ocjeni rukovodstva, postojali najpovoljniji uslovi za borbena dejstva, formiranje i opstanak krupnijih partizanskih odreda i stvaranje slobodne teritorije. To je trebalo da posluži kao baza za razvoj ustanka u drugim krajevima.¹¹

Poslije oružane akcije radevske čete, za koju je narod Srbije vrlo brzo doznao, slijedi niz akcija Valjevskog NOP odreda.

I drugi odredi su napadali neprijatelja, na teritoriji svog okruga. Postizali su vidne uspjehe, nanoseći Njemcima i domaćim izdajnicima gubitke u živoj sili i tehnici. Uništavano je sve što je moglo koristiti okupatoru. Rušeni su stara vlast i sistem koji je uspostavio okupator, a stvarana nova — revolucionarna narodna vlast.

Udarne i diverzantske grupe izvodile su prepade na okupatorske vojnike, oficire, patrole, straže i komande, uništavale skladišta i hangare, oslobađale taoce i zatvorenike, kvarile skretnice i druga željeznička postrojenja, kidale telefonske i telegrafske veze, a radnici sabotirali proizvodnju u fabrikama.

Ipak, aktivnost odreda u prvim danima nije bila u duhu zamisli Glavnog štaba, niti je rukovodstvo bilo zadovoljno stanjem u odredima. U početku, štabovi pojedinih odreda nisu pokazivali dovoljno samoinicijative u preduzimanju akcija; oklijevali su, a naročito poslije neuspjeha, i čekali u logoru da to naredi više rukovodstvo. Na potrebu širih akcija — od diverzija do napada na živu silu neprijatelja, ukazivao je i komandant Glavnog štaba Srbije.¹² I tamo gdje aktivnost odreda nije bila dobra, moralo se preći u ofanzivu. Stoga je rukovodstvo ustanka, uvidjevši da je potrebno široke narodne mase osloboditi straha pred okupatorom, zahtijevalo od partizanskih odreda da češće i jače napadaju. Ofanzivne akcije odreda zahtijevala je i partizanska revolucionarna borbena taktika jer je to bio pravi put da bi se rasplamsao ustanak.^{1*}

Osim niza sitnih akcija, diverzija i sabotaza, partizanski odredi napadaju jače neprijateljske snage i oslobađaju veća naseljena mjesta. Tako su stvarane slobodne teritorije i povoljni uslovi za širu mobilizaciju narodnih snaga u borbi protiv neprijatelja.¹⁴

Upoređo s uspješnim dejstvima, odredi su brzo rasli i organizaciono se učvršćivali, a ustanak u Srbiji se uspješno razvijao i pored svih surovih mjera okupatora. U avgustu, odredi su narasli i brojali po nekoliko stotina boraca. Neprijatelj je — uprkos pojačanjima — svuda napadan, a oslobođena su mnoga mjesta. Nijemci su se povlačili u veće garnizone, a u nekim okruzima zapadne Srbije već su postojala područja veće slobodne teritorije. U isto vrijeme, u okupiranim gradovima i drugim naseljenim mjestima razvijane su različite forme otpora: sabotaze, diverzije, napadi na pripadnike okupacione vojske i kvislinge; vršena je mobilizacija boraca koji su upućivani u partizanske odrede; organizovana je obavještajna služba, prikupljana odjeća, namirnice i sanitetski materijal.

Poslije niza uspjeha Glavni štab NOP odreda Srbije održao je, 16. septembra 1941, u Dulenima kod Kragujevca, vojno-političko savjetovanje sa štabovima partizanskih odreda iz Šumadije i sa područja Zapadne Morave. Cilj ovog savjetovanja je bio da se izmijenjaju iskustva iz dotadašnjih borbi, razmotri stanje odreda i usklade dejstva. U skladu sa direktivama CK KPJ, Glavni štab NOPO Jugoslavije donosi odluku o preduzimanju širokih partizanskih operacija radi proširenja i stvaranja jedinstvene slobodne teritorije u ovoj oblasti. Ta teritorija trebalo je da se prostire od sjevernih padina Cera do granice Sandžaka na jugu, na zapadu do Drine, a na istoku do Velike Morave.¹⁵

Komandanti i politički komesari odreda dobili su zadatak od Glavnog štaba za Srbiju da izoluju gradove Čačak, Užice i Požegu i očiste unutrašnjost svoje teritorije. Prekidanjem veze, blokadom i napadom na izolovane garnizone okupatoru su nanošeni gubici i bio je prisiljen da se povlači pred ofanzivom narodnooslobodilačkih snaga.

Na akcije partizana neprijatelj je odgovarao raznim protivmjerama. Grupisanjem jačih snaga pokušavao je da ih iznenadi, razbije i uništi, a izgubljenu teritoriju povрати, stavi pod svoju kontrolu i ponovo uspostavi svoju vlast. U ovim borbama primjenjivao je klasični način ratovanja, čija je protivteža bio partizanski rat, te obično nije imao uspjeha. Kada bi povratio teritoriju, ne bi uspio da uništi partizane i obratno. Zato je na svaku aktivnost partizana i NOP-a vršio represalije nad nekužnim stanovništvom: mučio, streljao, palio sela, pljačkao imovinu i na desetine hiljada ljudi odvodio u koncentracione logore. U svemu tome pomagali su mu domaći izdajnici i petokolonaši.

Od prvih manjih napada i sabotaza partizani su prešli na veće sukobe sa neprijateljem. Nastavljajući oružana dejstva, partizani Srbije su u jesen 1941. stvorili slobodnu teritoriju koja je poznatija pod nazivom Užička Republika. Ona je stvorena poslije tromjesečnih teških ali uspješnih borbi oružanih snaga NOP-a i održala se 67 dana. Partizani i narod oslobodili su gotovo cijelu zapadnu Srbiju, dolinu Zapadne Morave, uzvodno od Kruševca, veći dio Šumadije i dolinu Ibra, od Kraljeva do blizu Kosovske Mitrovice. Tako je upornom borbom svih snaga NOP-a izvršen zadatak koji je postavio drug Tito i stvorena, sa Užicom kao centrom,¹⁶ prilično velika slobodna teritorija, na kojoj su se od većih mjesta nalazili još Požega, Čačak, Gornji Milanovac, Bajina Bašta, Krupanj i dr. Na toj teritoriji

okupator je jedino držao izolovane jače garnizone u Kraljevu, Valjevu, Šapcu, Kragujevcu i Topoli. Ova slobodna teritorija, očišćena od njemačkih okupatora i kvil-slinga, protezala se na zapadu do Drine, na sjeveru do Save, na istoku do Velike Morave i na jugu do Zapadne Morave i Uvea.

Slobodna teritorija je postala baza za rukovođenje i razvijanje oružanog ustanka ne samo u Srbiji već i u ostalim krajevima Jugoslavije. Centralni komitet KPJ i Glavni štab NOPOJ, na čelu sa Vrhovnim komandantom, stigli su 18. septembra 1941. na slobodnu teritoriju prvo u selo Robaje, a odatle u Stolicu. Centralni komiteit KPJ i drug Tito od prvog dana ustanka bili su na terenu Srbije, pružali pomoć a i neposredno rukovodili pripremama i razvojem ustanka. Za partijska rukovodstva i organizacije, kao i za vojna rukovodstva i partizanske odrede, to je bilo od ogromnog značaja.¹⁷

Poslije tih uspjeha održano je vojno-političko Savjetovanje predstavnika štabova i komandanata narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije 26. septembra u Stolicama, kod Krupnja, koje je imalo vrlo veliki značaj za dalji razvoj oružanih snaga i oružanu borbu u Jugoslaviji. Konstatovano je da su za oko četiri mjeseca borbe postignuti krupni uspjesi, a uočene su i slabosti koje je trebalo odmah otkloniti. Iznesena iskustva pomogla su daljem razvoju oružanih snaga naroda. Savjetovanje je uticalo na omasovljenje odreda i izvođenje borbenih dejstava. Donijeto je više odluka vojnog i političkog karaktera. Radi daljeg razvoja oružanih snaga i rukovođenja ustankom učinjene su značajne promjene.

Utvrđena je jasna organizacija odreda: 1) štab, 2) bataljoni, 3) čete. Štabovi odreda i bataljona sačinjavali su komandant, politički komesar i njihovi zamjenici, a komande četa komandir, zamjenik komandira i politički komesar.

Odred je imao 3—4 bataljona, a bataljon 3—4 čete. Četa je podijeljena na vodove, a vodovi na odjeljenja (desetine). U nekim odredima uvode se obavještajni oficir, ljekar ili medicinar, a u batalj onima i četama bolničari.

Vojnostručna obuka i idejno-političko vaspitanje dobijaju organizovaniji oblik, a snabdijevanje, zdravstvena zaštita i unutrašnji život regulisani su novim propisima. Sačinjen je program vojnostručne obuke i donijeto uputstvo za napad na naseljeno mjesto.

U duhu odluka pristupilo se obuci i izgradnji komandnog starješinskog kadra.¹⁸

Drugom polovinom septembra ustaničke oružane snage u Užičkoj Republici narasle su na oko 13.000 naoružanih boraca, svrstanih u 13 partizanskih odreda. Na tom oslobođenom području nalazile su se partizanske jedinice, kao i pretežni dio Glavnog štaba NOP-a, djelovala je narodna vlast, organizacije KPJ, narodnooslobodilačke i antifašističke organizacije.

Partizanski odredi su u oružanim akcijama nanosili okupatoru i domaćim izdajnicima velike gubitke u živoj sili i tehnici i branili znatnu slobodnu teritoriju. Neprijatelj se svuda osjećao nesigurnim. Stoga je upozoravao svoje jedinice da im je svaki vojnik u opasnosti, pošto »u ratu protiv partizana nema pozadine«.¹⁹ Svojim uspjesima, partizanskom strategijom i taktikom, bitno drukčijim odnosom prema teritoriji, specijalnim sistemom organizacije komandovanja i snabdijevanja ustaničke snage prisilile su okupatora da izučava organizaciju i taktiku partizanskih odreda kako bi im se mogao bolje suprotstaviti. Partizanski način ratovanja omogućavao je neprekidnu mobilizaciju masa za oružanu borbu, raznovrsnost oblika oružanog otpora, orijentaciju na neprekidno vojno učvršćivanje i stalno jačanje političkog jedinstva i borbene spremnosti za najveće napore i odricanja.

Donoseći odluku o dizanju ustanka, Politbiro CK KPJ pošao je od procjene da je partizanski rat najpogodniji oblik borbe za oslobođenje od okupatora, a da ustanak naroda Jugoslavije neizbježno mora dobiti karakter partizanskog rata.²⁰ Držeći se ovih postavki, Vrhovni štab je u praksi ulagao napore da se postigne viša forma vojne organizacije, počevši od onih predustaničkih pripremnih grupa pa do partizanskih odreda s njihovim četama i batalj onima do brigada, divizija i korpusa. Taj organizacijski razvoj, složen i raznovrstan, najtješnje je bio povezan s opštim borbenim uslovima i konkretnim situacijama u kojima su se jedinice nalazile.²¹

Uzička Republika bila je organizovana u službi frontu. Na njoj se radilo i živjelo pod parolom »Svi na front — sve za front«. Koliko su narasle oružane snage, najbolje se vidi iz slijedeće ocjene druga Tita: »Tu su narodna vlast i revolucionarna vojska rasle, tu su partizanski odredi bili ne obična grupa partizana, nego lijepo vojnički obučeni bataljoni, čete, vodovi... sa po kojim topčedom... Ljudi su počeli dobijati vjeru, da su se poslije onog kraha stare Jugoslavije ipak našle snage koje su bile dotle latentne, a koje brzo rastu. To je imalo ogroman značaj.«²²

Mali partizanski odredi, u početku od samo nekoliko desetina boraca veoma skromno naoružanih, izrasli su u krupne formacije, sa nekoliko stotina i hiljada boraca, bolje opremljenih i naoružanih.²³ Tako je Uzički odred narastao na preko 2.500, Cačanski — 3.000, Požarevački — 1.200, Kragujevački — 1.500 boraca, itd.

Iz izvještaja komandanata odreda, a i drugih izvora, vidi se da se naoružanje odreda obično sastojalo od lakog pješadijskog oružja, a bila je formirana i četa pratećih oruđa.

Usljed velikog priliva novomobilisanih partizana osjetio se nedostatak u oružju. Naoružanje boraca nije moglo pratiti njihov masovan priliv, pa se u većini jedinica često nalazio jedan broj partizana bez oružja.

Brojno stanje odreda je svakim danom raslo zahvaljujući njihovim uspješnim dejstvima i pobjedama nad okupatorom. Ima primjera gdje su se na poziv za borbu dizala čitava sela i sjekirama, motikama i ostalim, zajedno sa partizanima, stupala u dejstvo.²⁴ Narastanje četa i odreda uticalo je na njihovu preformaciju. Neki odredi su toliko narasli da su imali veći broj četa, kao na primjer, Uzički koji je u svom sastavu imao 16 četa.²⁵ Brzo narastanje jedinica zahtijevalo je nov oblik organizovanja, te se pristupilo formiranju bataljona u odredima (Posavski, Kraljevački, Prvi šumadijski, Cačanski i Kragujevački). Tako su oni dosta rano prerasli svoju početnu organizaciju, kad su čete bile njihove najveće jedinice, i kad su oni morali biti mali, lako pokretni i sposobni da dejstvuju i manevrišu na širem prostoru.²⁶

Poslije svake uspješno izvedene akcije i održanih zborova na kojima su, obično, govorili komesari ili komandanti, narod je stupao u odrede. Na zborovima su objašnjavani narodu ciljevi i karakter oružane borbe na čelu sa KPJ, raskrinkavani i osuđivani izdajnici i iznošeni mnogobrojni uspjesi partizanskih boraca. Odredi su popunjavani putem mobilizacije ljudstva na dobrovoljnoj osnovi, uz pomoć NOO, koji su još u avgustu formirani na slobodnoj teritoriji.²⁷ Pored dobrovoljnosti, mobilizacija je vršena i naredbama. Tako su, na primjer, naredbom komandanta Uzičkog NOP odreda, od 30. septembra 1941, pozvani svi muškarci od 18 do 40 godina starosti da se jave na mobilizacijsko mjesto. Istom naredbom mobilisana su sva motorna vozila, bicikli i jahaći konji.²⁸

Partijska rukovodstva su, radi mobilizacije svih snaga za borbu protiv neprijatelja, činila sve da dođe do saradnje sa organizacijama, pripadnicima i vodama, bivših opozicionih partija, a posebno sa četničkom vojnom organizacijom. U poredo s razvojem oružanih snaga razvijale su se i partijske i skojevske organizacije i rasli njihovi zadaci na idejno-političkom vaspitanju boraca.²⁹

Rad Partije je bio od neprocjenjivog značaja. Ona je pripremila i otpočela ustanak, organizovala oružane snage i radila na omasovljenju ustanka.³⁰ Kroz akcije je jačala i partijska organizacija, a i njen uticaj je svakim danom bivao veći. Ona se bavila najvažnijim pitanjima iz života i rada jedinica, (idejnim izgrađivanjem, disciplinom, snabdijevanjem, odnosom prema narodu i dr.). Posebna pažnja posvećivana je izgradnji moralnog lika narodnog borca, bratstvu i jedinstvu i odnosu prema narodu. Ali, i partijske organizacije imale su svojih nedostataka, od kojih se kao glavni ističe slaba politička izgrađenost partijskih kadrova.³¹ Radi političkog vaspitanja i uzdizanja kadrova uvedena je prorada partijskog materijala, a držani su i partijski kursevi. Članovi Partije predvodili su u akcijama i ličnim primjerom uticali na ostale borce da se hrabro bore.³²

Objektivni uslovi i okolnosti našeg oslobodilačkog rata opredjeljivali su oružanim snagama, pored vojničke, i političku funkciju. One su kao revolucionarna sila, istovremeno, imale da rješavaju vojničke i političke zadatke, tj. da vode rat kombinovanjem oružane i političke borbe.³³

Članovi Partije razvijali su navike za disciplinu i odgovornost, unosili revolucionarni duh i spremnost na žrtve. Komunistička partija Jugoslavije se borila za političko jedinstvo pogleda u oružanim snagama i stvarala svoju strategiju o bitnim političkim i vojnim pitanjima.³⁴

Štabovi su obavljali niz poslova koji su spadali u nadležnost političkih organa i organa vlasti. Takođe, mnoga pitanja rukovođenja u ovom periodu rješavana su i preko partijskih organizacija.

Bilo je teškoća u prenošenju direktiva, uputstava, odluka naređenja i izvještaja zbog nedostatka tehničkih sredstava veze. A to je kočilo ne samo komandovanje nego je otežavalo i političku propagandu. Zapovijesti, izvještaje i naređenja najčešće su prenosili kuriri. Zbog nepovoljnih uslova za održavanje međusobnih kontakata i nedostataka tehničkih sredstava veze, razvila se samostalnost i inicijativa u komandovanju. Snalažljivost i samoinicijativa postale su bitne odlike partijskog komandovanja i rukovođenja i razvile su se do visokog stepena.

Posebna pažnja je posvećena izgradnji starešinskog kadra. Na komandne dužnosti postavljeni su borci, radnici, seljaci, studenti pa i daci koji su se istakli hrabrošću i umješnošću u borbama. Za komandante i političke komesare postavljeni su najsposobniji komunisti i španski borci, a na niže komandne dužnosti hrabri i ugledni borci. Glavni nedostatak u komandnom sastavu bio je taj što kadrovi nisu bili još dovoljno izrasli. Jedan broj vodnika i desetara nije bio osposobljen za samostalno izvođenje akcija niti je imao dovoljno inicijative. Stoga su organizovani kursevi za njihovo osposobljavanje. Desetari su uvježbavani u rješavanju taktičkih zadataka, a i odredi kao cjelina su izvodili obuku u logoru.³⁵

Kad god se za to ukazala prilika, partizani su izvodili borbenu obuku, vještinu partizanskog ratovanja, dejstva u zasjedi, rukovanje eksplozivom i postavljanje mina. To su činili posebno pred neku veću akciju, jer se najveći nedostatak osjećao upravo u vojnostručnom znanju.³⁶

Posebna pažnja je posvećena međuljudskim odnosima, koji su bili humani, a čovjek je cijenjen kao najveća vrijednost. Briga za ljude i pravilni drugarski odnos doprinosili su izgradnji čvrstih i zdravih vojničkih kolektiva i boraca sa osjećanjem uzajamnog poštovanja, odgovornosti, inicijative i visokog morala.³⁷

Glavni štab i Centralni komitet su preko kurira održavali stalnu vezu sa odredima. Za kurire su određivani sposobni, provjereni i hrabri ljudi koji su dobro poznavali teren. Štabovi su slali izvještaje o stanju u odredima, brojnom stanju, preduzetim akcijama i rezultatima, plijenu i drugim pitanjima.

Disciplina je bila primjerna. Naredbama je više puta ukazivano na red i disciplinu u odredima. Od štabova i komandanata odreda je zahtijevano da strogo paze na disciplinu u svojim jedinicama. Svaki čin pljačke, izdaje ili grube povrede discipline strogo je kažnjavao.³⁸

Narod je bio osnovni izvor za snabdijevanje oružanih snaga hranom. Ishrana i odijevanje vojske zavisili su od narodne pomoći i plijena. U odredima su već formirani intendantski organi koji su brinuli o ishrani i snabdijevanju. Hrana je nabavljana kod seljaka i građana dobrovoljnim davanjem, ili plaćanjem u gotovu ili uz priznanicu. Intendanti su sredstva za svoje jedinice prikupljali uz pomoć NOO i vojnoteritorijalnih komandi, ili samostalno kupovali za novac. Štabovima i komandirima je dato u zadatak da zajedno sa komitetima NOF-a organizuju ishranu odreda i naroda, a i da se sami moraju brinuti za sanitetski materijal. Snabdijevanje je bilo organizovano, i vodila se stroga kontrola i planska raspodjela prehrambenih i drugih artikala. Osnovni izvor za snabdijevanje oružjem, municijom i borbenom tehnikom bio je neprijatelj. Skoro u svakoj akciji došlo bi se do novog oružja, municije i druge ratne opreme, o čemu govore brojni izvještaji.³⁹ Odredi su dobrim dijelom bili naoružani oružjem od bivše jugoslovenske vojske koje je narod prikupljao u vrijeme njene kapitulacije i rasula. Još u toku priprema za oružani ustanak stvarani su magacini za oružje i ratnu opremu, a organizovane su i posebne akcije izvlačenja eksploziva.⁴⁰ Oružje i ratna oprema iznošeni su iz grada i sklanjani na skrovnita mjesta. U Uzicu je radila fabrika lakog oružja municije i ručnih bombi iz koje su naoružavane jedinice ne samo na slobodnoj teritoriji već je oružje slato i

u druge krajeve Jugoslavije, a prije svega u Bosnu, Sandžak i Crnu Goru. Ručne bombe su pravljene i u jednoj radionici u Čačku.⁴¹

Uporedo sa jačanjem NOV razvijali su se i organi vojnopoziadinskih vlasti, čiji je osnovni zadatak bio organizacija pozadine. Narodnooslobodilački odbori i NOF, sa jasnim zadacima koje im je postavilo rukovodstvo ustanka, svestrano su doprinijeli zbrinjavanju, obezbjeđenju i jačanju oružanih snaga. Sakupljali su priloge, te rekvizicijom, razmjenom i zapljenom imovine narodnih neprijatelja pomagali partizane na frontu i narod u pozadini.⁴² Odbori su apelovali na svijest građana i ukazivali da se borba vodi i u pozadini, te da u narodnooslobodilačkom ratu nema razlike između fronta i pozadine. Narodnooslobodilački odbori su bili značajan oslonac partizanskim odredima. Kao organi vlasti, oni su organizovali socijalnu i zdravstvenu zaštitu i rješavali mnoga druga pitanja za NOP i stanovništvo na slobodnoj teritoriji, kao što su: ishrana (narodne kuhinje) odijevanje stanovništva, opravka oružja i oprema za front i dr. U Užicu je formiran izbjeglički komitet, koji se u zajednici sa NOO starao o posebnim interesima izbjeglica.

Rad su obnovile fabrike i zanatske i druge radnje, kao npr. fabrika kože, tkanina, oružja, pekare, krojačke, obučarske, trgovačke i druge radnje. Jednom riječju, oživio je čitav privredni i kulturno-prosvjetni život. Užička Republika se organizovala za službu frontu. Organizovana je i nedjelja »Sve za front«, tj. nedjelja mobilisanja svih do tada neiskorišćenih snaga koje su stavljene u službu NOP-a. Na oslobođenoj teritoriji uspostavljeni su putni, željeznički i poštanski saobraćaj.⁴³

Sanitetsko zbrinjavanje obavljali su ljekari i sanitetsko stručno osoblje, gdje ga je bilo, ali najčešće priučeni sanitetski kadar. Sprovedena je mobilizacija ljekara, apotekara i ostalog medicinskog osoblja; organizovana je služba vojnog saniteta. Bolnice, ordinacije, klinike i sanatorij umi stavljeni su pod vojnu kontrolu, a otvarane su i nove bolnice. Glavni izvor za snabdijevanje sanitetskim materijalom i lijekovima bio je ratni plijen. U Užicu je bila organizovana proizvodnja zavoja, vate i gaze u jednoj radionici.⁴⁴

Oružane snage su nastale iz naroda, s njim bile najtješnje povezane i ostale njegov sastavni dio. Do pobjede i uspjeha dolazilo je uz pomoć naroda, te su zato u njemu imale veliki politički uticaj i ugled. Stanovništvo je prikupljalo podatke o neprijatelju, a koristile su ih komande partizanskih jedinica. U odredima i na teritoriji formirani su organi bezbjednosti koji su koordinirali ovaj rad i rukovodili njime. Oni su dobili zadatak da organizuju obavještajnu službu od pouzdanih i sigurnih ljudi po selima koji će, pored ostalog, kontrolisati kretanje neprijateljskih i sumnjivih elemenata. Dobra obaviještenost o neprijatelju i situaciji bila je sastavni dio partizanske taktike, koja je partizanima omogućila, pored ostalog, uspješne i iznenadne napade na okupatora.⁴⁵

U odredima, a i na slobodnoj teritoriji, odvijao se intenzivan kultumo-prosvjetni i zabavni rad. Pri štabovima odreda radile su kulturne sekcije, ili su jedinice na sebe preuzimale organizovanje cjelokupnog kultumo-prosvjetnog i zabavnog života i rada. U oslobođenim gradovima su skoro svakodnevno održavane priredbe, pozorišne predstave, koncerti, predavanja i dr. Nosilac kultumo-zabavne djelatnosti najvećim dijelom je bila omladina. Održane su mnoge konferencije za seljake i građane i manifestovana odlučnost i riješenost da se pomogne narodnooslobodilačka borba. U Užicu je postojala kulturno-umjetnička četa koja se starala o kulturno-zabavnom životu boraca i stanovništva. U Čačku, Užicu i Gornjem Milanovcu štampani su dnevni listovi »Vesti«, »Borba«, »Novosti«, i »Reč naroda«. Ti listovi su obavještavali borce i stanovništvo o rezultatima borbe protiv okupatora i kvilinga te donosili napise koji su usmjeravali političku liniju NOB-a i tumačili organizaciju i zadatke NO odbora. Pored ovih, izlazio je »Partizan« — organ Valjevskog NOP odreda. Zanimljivo je da je u to vrijeme postojala i partizanska emisiona radio-stanica koja je otpočela rad 13. novembra 1941. godine.⁴⁶

OSTALE JEDINICE I ORGANI

Radeći na stvaranju vojske Vrhovni štab je uporedo stvarao vojnoteritorijalne organe na oslobođenoj teritoriji. Oni su činili bazu iz koje su izrastale sve oružane snage NOP-a.

U partizanske odrede nisu bile uključene sve partizanske oružane jedinice na teritoriji Užičke Republike, Izvan njihovih formacija, pored snaga i organa o kojima je već bilo riječi, a u tijesnom dodiru i saradnji sa njima, djelovale su mnoge partizanske seoske i gradske (narodne) straže, samostalne čete i desetine, diverzantske jedinice, specijalne borbene grupe i pojedinci, kako na oslobođenom prostoru tako i u gradovima pod kontrolom neprijatelja. Njihovo dejstvo je posebno došlo do izražaja u odbrani slobodne teritorije. Ove jedinice su izvršavale važne zadatke, a bile su sastavljene od ljudi koji su obavljali svoje redovne poslove i borili se po potrebi. One su izvodile flaznovrsne akcije i sabotaže, samostalno ili su se uključivale u borbu sa odredima.⁴⁷

Radnički bataljon Užičkog NOP odreda bio je formiran od radnika po raznim radionicama i fabrikama iz Užica. Imao je četiri čete: Željezničku, Krojačko-obučarsku, Tkačku i Pekarsku. Bataljon je snabdijevao sve jedinice u gradu borbenim i intendantskim potrebama. Pored ovih osnovnih dužnosti, bataljon je bio naoružan i spreman za dejstvo u slučaju kakve opasnosti. Vodio je žestoke borbe za odbranu Užica i u najžešćoj od njih, na Kadinjači, izginuli su svi njegovi hrabri borci. Njegova partizanska Željeznička četa je osposobila željeznički saobraćaj i brinula o njegovom održavanju. Željeznica je raspolagala sa tri putnička i nekoliko teretnih vagona, 1 oklopnim vozom, 1 sanitetskim oklopnim vozom i 3 dresine i njome su prevoženi borci, ranjenici, putnici, zatim oprema i naoružanje.⁴⁸

U jesen 1941. godine otpočelo je osnivanje posebnih oružanih desetina i četa po selima. Pripadnici tih specifičnih jedinica živjeli su legalno u svojim kućama, a štabovi odreda su ih pozivali kao pojačanje u većim oružanim akcijama. One su i samostalno izvodile akcije rušenja raznih objekata, likvidirale špijune, davale noćnu stražu po selima i dr. Te akcije su pretežno izvodili noću, pošto bi se pretihodno okupili na određenom mjestu, a danju su obavljali razne, prije svega, zanatske i seoske poslove. Desetine su bile naoružane puškama, dok je četa raspolagala još i sa po dva puškomitraljeza, bombama i eksplozivom. Svaka od ovih jedinica imala je svoj rejon dejstva, a po potrebi djelovale su zajedno.⁴⁹

Kosmajaska partizanska četa formirana je krajem novembra 1941. godine od grupa boraca Kosmajskog NOP odreda. Brojala je 21 borca, a od naoružanja je imala 18 pušaka, 3 puškomitraljeza, 15 ručnih bombi i dr. Komandir čete bio je Slavko Čolić. U četi je bilo 7 članova KPJ. Četa se nalazila pod komandom Glavnog štaba Srbije.⁵⁰

Pozadinska četa je bila sastavljena od raznih zanatlija i drugih ljudi van sastava Radničkog bataljona. Oni su danju radili svoj zanat, vršeći razne opravke i izradu dijelova borbene spreme i time dopunjavali snabdijevanje jedinica na frontu. Te zanatlije su bile različito naoružane. Noću su se, po potrebi, skupljali na ugovoreni znak i borili na ugroženim položajima. Brojno stanje je ponekad iznosilo i preko 60 boraca.⁵¹

Druga Orašacka-omladinska četa je djelovala samostalno i u sastavu 2. šumadijskog NOP odreda. Omladina je uvijek bila spremna da aktivno učestvuje u borbi, te je naročito doprinijela jačanju i aktivnosti odreda u trenucima kolebanja, demoralizacije i osipanja. Imajući to u vidu, a poučen iskustvom Užica, Vrhovni štab je uzeo kurs stvaranja posebnih omladinskih jedinica.

Pri Štabu Užičkog odreda nalazilo se konjičko odjeljenje, koje je brzo nastalo pa je formiran konjički eskadron pri Vrhovnom štabu. Komandir eskadrona je bio Miodrag Popović, a komesar Miloje Drinčić.⁵²

Na inicijativu Edvarda Kardelja i Ivana Mačeka, oktobra 1941. godine, formirana je posebna slovenačka četa »Ivan Cankar«. Nju su sačinjavali Slovenci prognani u Srbiju, koji su osnovali svoje kolonije u Užičkoj Požegi, Kosjeriću, Čačku, Gornjem Milanovcu, Takovu i drugim mjestima. Oni su prvobitno stupili u redove partizanskih odreda: Čačanskog, Kraljevačkog, Užičkog i drugih i na poziv

se uključili u četvu, zajedno sa novomobilisanim Slovencima, koja je u to vrijeme brojala 25 boraca, ali se kasnije povećala. Četa je zajedno sa ostalim snagama vodila borbe sa četnicima Draže Mihailovića i Nijemcima u širem rejonu Užica. Kasnije se sa ostalim snagama povukla u pravcu Sandžaka.⁵³

Partizani su imali i četiri tenka marke »Hočkins«. Zaplijenili su ih Čačanski i Kragujevački PO u jesen 1941. godine u zasjedi na komunikaciji Čačak — Gornji Milanovac. Osposobljena su tri i od njih je formiran prvi tenkovski vod u NOR-u. Upotrebljeni su u napadu na njemački garnizon u Kraljevu i protiv četnika Draže Mihailovića. Zabunom Nijemaca tenkovi su bez borbe ušli u grad (oni su mislili da su njihovi), uništili grupu oficira i vojnika i neoštećeni se povukli na početne položaje. Četnički jelički odred ih je 7. novembra oteo na prevaru zajedno sa artiljerijom i njima napao Čačak, ali ih je uskoro povratio Čačanski partizanski odred. U borbama pri povlačenju izgubljeni su ovi tenkovi, a posljednji je ostavljen kod Čajetine zbog nedostatka goriva.⁵⁴

Pored tenkova partizani su imali i topove od kojih su bile formirane artiljerijske baterije. One su uspješno upotrebljene u mnogim borbama.⁵⁵

Četa narodne milicije u Užicu bila je prvi uspostavljeni organ za zaštitu porotka, a ujedno i organ kontraobavještajne službe, mada su postojali i posebni kontraobavještajni organi.⁵⁶

U mnogim selima i gradovima bile su organizovane seoske i gradske straže, a i straže kod NOO koje su vršile obilazak i zaštitu sela i gradova i obezbjeđivale novu narodnu vlast i stvoreni poredak.⁵⁷

U oktobru je formirana Omladinska radna brigada, prva u NOR-u, koja je brala voće i kukuruz i obavljala druge poslove za potrebe NOP odreda i stanovništva.

Sve ove snage pružale su jak otpor neprijatelju, nastojeći da slome njegovu ofanzivu i odbrane Uzičku Republiku. Žestoke borbe su vođene od kraja novembra do polovine decembra 1941. godine. Uslijed velike nadmoćnosti u ljudstvu i tehnici i uz pomoć domaćih izdajnika, neprijatelj je uspio da slomi otpor partizanskih odreda i prodre na ovu teritoriju. Glavnina odreda je uspjela da izbjegne okruženje i uništenje, a jedan dio da se povuče u Sandžak i tamo uđe u sastav I proleterske brigade. Sa odredima se povukao i priličan broj članova Partije, dok su mnogi koji su ostali na terenu pohapšeni, odvedeni u logor ili strijeljani. Tako su neki srezovi i okruži ostali bez partijskih organizacija — jezgara koja su stvarala i učvršćivala odrede i rukovodila oružanom borbom na svom terenu. Poslije gubitka slobodne teritorije, narod i partizani su imali da savladaju velike teškoće nastale privremenom osekam ustanka. Bilo je potrebno ponovo se sakupljati, organizovati i izvoditi akcije u uslovima surovih represalija okupatora i kvislinga, ne gubeći nadu u novi i snažniji zamah ustanka i konačnu pobjedu nad okupatorom."

*

**

Stvaranjem većeg broja partizanskih odreda i oslobađanjem znatne teritorije postignut je prvi značajan uspjeh u realizaciji odluke KPJ o dizanju ustanka. Poslije ogorčenih borbi, uz punu podršku stanovništva, oslobođeno je područje od oko 15.000 km² sa blizu 1.000.000 stanovnika.⁵⁹ Do kraja oktobra 1941. godine na teritoriji uže Srbije bilo je formirano 26 partizanskih odreda, od toga 13 na prostoru oslobođene teritorije, sa oko 13.000 boraca. Ovom broju treba dodati i one naoružane borce koji su se borili van sastava odreda. Odredi su brzo prerasli svoju početnu organizaciju i od njih su formirane brigade — snažne i pokretne operativne jedinice, čime se u praksi realizovala koncepcija Politbira i druga Tita o stvaranju oružanih snaga, odnosno NOV i PO Jugoslavije.

Slobodna teritorija imala je izuzetan vojni i politički značaj za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe ne samo u Srbiji već i na teritoriji cele Jugoslavije. Oslobođenjem Krupnja, Loznice, Užica, Čačka, Gornjeg Milanovca, Bajine Bašte i drugih mjesta stvorena je značajna baza za snabdijevanje oružanih snaga, što je bio jedan od neophodnih uslova za dalji razvoj ustanka i oslobodilačke borbe.

U procesu stvaranja oružanih snaga kalili su se vojni i politički rukovodioci. Oni su u prethodnim teškim borbama sticali dragocjena iskustva u rukovođenju jedinicama i partizanskom načinu ratovanja. Rukovodioci, kao i borci, bili su pretežno mladi ljudi. Njihov entuzijizam, hrabrost i upornost u izvršavanju zadataka nadahnjivali su stotine novih boraca koji su prilazili partizanima.

Ove oružane snage stvarale su na oslobođenom području prve organe nove, narodne vlasti. Iako bez iskustva i ustaljene organizacione forme, oni su, uz pomoć ostalih organa NOP-a i podršku stanovništva, uspješno izvršavali složene zadatke koje je nametao život na oslobođenoj teritoriji. Narodnooslobodilački odbori činili su sve da svoje borce nahrane, obuku i zbrinu.

Najzad, treba istaći da je Uzička Republika stvorena u vrijeme kada je čitava Evropa bila pokorena i kada su se njemačke divizije približavale Moskvi. Oružane formacije na teritoriji Uzičke Republike i van nje branile su to jedino ostrvce — slobodne teritorije u porobljenoj Evropi.

NAPOMENE

¹ Josip Broz Tito, Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije (dalje: J. B. Tito, Stvaranje i razvoj JA), Glavna politička uprava JA, 1949, str. 48; Grupa autora, Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945 (dalje: Srbija u ratu i revoluciji), Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Srpska književna zadruža Beograd 1976, str. 65—73; Nikola Ljubičić, Jevrem Popović i dr., Uziče 1941, Beograd, Vojno delo 1961, str. 55; Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije (dalje: Pregled istorije SKJ), Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1963, str. 323.

² Sastav borbenih (udarnih) grupa bio je različit, od 5 do 15 ljudi, većinom članova KP i SKOJ-a, a bile su naoružane uglavnom pištoljima i bombama. Došlo Mitrović, Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi, Zapadna Srbija 1941, Nolit, Beograd 1975, str. 69; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945 (dalje: Hronologija 41—45), Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 35, 38 i 50.

³ V kongres Komunističke partije Jugoslavije (dalje: V kongres KPJ), J. B. Tito, Politički izveštaj CK KPJ, str. 46 i 49; Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik NOE), tom I, knj. 1, dok. 1; Jevrem Popović, Iz ustanika dana 1941. u Srbiji, Vojno delo 7-8/1959, str. 417—422.

⁴ Glavni štab NOP odreda Srbije otišao je 8. jula iz Beograda na teren kako bi mogao neposredno da rukovodi oružanom borbom. Rodoljub Colaković, Zapis iz oslobodilačkog rata (dalje: R. Colaković, Zapisi), knj. 1, Zagreb 1947, Matica Hrvatska, str. 11; Četrdeset prva, Ustanak naroda Jugoslavije (dalje: Četrdeset prva), Mlado pokoljenje, Beograd 1961, str. 297—298; Došlo Mitrović, n. d., str. 80—81; Pero Morača, Jugoslavija 1941, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1971, str. 170; Hronologija 41—45, str. 49.

⁵ Vladimir Dedijer, Josip Broz Tito, Kultra 1953, str. 297.

⁶ Dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret 1963, str. 100—102; Vitomir Grbac, Komunistička partija Jugoslavije u ustanak i revoluciju 1941, Vojnoistorijski glasnik (dalje: VIG), 2/71, str.

u Srbiji 1941, Beograd
priprema za oružani
49.

⁷ Četrdeset godina revolucionarne borbe Komunističke partije Jugoslavije, referat generalnog sekretara Saveza komunista Jugoslavije druga Tita na svečanoj sednici CK SKJ, Vojno delo 1-5/1969, str. 171; Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 159; Dušan Plenča, Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942, Vojno delo, Beograd 1960, str. 49; Dušan Gvozdenović, Otpor stanovništva okupirane Srbije 1941—1944 (magistarski rad), Beograd 1974, str. 94; dr Petar Kleut, Partizanska taktika i organizacija, Vojno delo, str. 94; dr Gojko Miljanić, Kadrovi revolucije 1941—1945, Obod, Cetinje 1975, str. 32.

⁸ »Učvrstiti odred tako da on bude moćno jezgro koje će sutra opet okupiti cio narod toga kraja oko sebe. Da odred nastavi da dejstvuje partizanski izabirajući najpogodnije forme za dejstva, da bude elastičan, da se izvuče iz svake blokade, da napada samo onda kada je to njemu pogodno, a da ne dozvoli da bude napadnut.« (J. B. Tito, Stvaranje i razvoj JA, str. 53; Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 96; Ivan Gošnjak, Tito strateg revolucije i tvorca narodne armije, Vojno delo 4-5/1962, str. 3—5.

⁹ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945 (dalje: Oslobođilački rat), Vojnoistorijski institut, knj. 1, str. 116; Četrdeset prva, str. 292.

¹⁰ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, str. 11—13; Oslobođilački rat, knj. 1, str. 58—63.

¹¹ Josip Broz Tito, Stvaranje i razvoj JA, str. 50; Oslobođilački rat, knj. 1, str. 58.

- “ Četrdeset prva, str. 271, 287, 297 i 324; Jevrem Popović, n. č., str. 424; Aleksandar Vito-
rović, Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi, Centralna Srbija, Nolit, Prosveta, Beograd 1967,
str. 129; Pavle Jakšić, Iz teorije partizanskog rata. Vojno delo 12/1957.
- ¹⁴ Oslobodilački rat, knj. 1, str. 125—128; VIG br. 9/1951, str. 13.
- ¹⁵ Partizanski odredi su se stvarali i jačali u toku neprekidnih borbi sa neprijateljem _____;
Nikola Ljubičić, Jevrem Popović i dr., n. d., str. 14; Ustanak naroda 1941, Zbornik, knj. 5, VIZ,
Beograd 1964, str. 444; Pero Morača, n. d., str. 327.
- ¹⁶ Vladimir Dedijer, Dnevnik, n (sažeto u jednu knjigu), Beograd, Jugoslovenska knjiga,
1951, str. 26; Dojčilo Mitrović, n. d., str. 144.
- ¹⁷ Stvaranje ove slobodne teritorije drug Tito je povjerio borcima zapadne Srbije još u
periodu priprema za oružanu borbu, a plan za njeno stvaranje izradili su CK KPJ i GS u julu
1941; Oslobodilački rat, knj. 1, str. 61—63; Nikola Ljubičić, Jevrem Popović i dr., n. d., str. 146;
Dojčilo Mitrović, n. d., str. 651—654; Jovan Radovanović, 67 dana »Užičke Republike«, NA, Be-
ograd 1972, str. 57.
- ¹⁸ Josip Broz Tito, Stvaranje i razvoj JA, str. 50—53; Svetozar Vukmanović Tempo, Revo-
lucija koja teče, memoari, knj. 1, Beograd 1971, str. 185; Pero Morača, n. d., str. 324.
- ¹⁹ Pored odluka koje se tiču dalje organizacije i razvoja oružanih snaga, istaknut je značaj
slobodne teritorije za vođenje rata i revolucije, društveno-političkih ciljeva ustanka i dr.; Josip
Broz Tito, Stvaranje i razvoj JA, str. 71; R. Colaković, Zapisi, knj. 1, str. 299—302; Zbornik
NOR, tom I, knj. 1, dok. 34; Pregled istorije SKJ, str. 368—369.
- ²⁰ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 145, 159, 160 i 204; Drugi svetski rat, knj. 2, str. 673—678.
- ²¹ Josip Broz Tito, Stvaranje i razvoj JA, str. 53; Oslobodilački rat, knj. 1, str. 45—47;
Pero Morača, n. d., str. 271.
- ²² Svetozar Vukmanović Tempo, n. d., str. 185; Oslobodilački rat, knj. 2, str. 673.
- ²³ Četrdeset prva, str. 592; Vojna enciklopedija, II izd., sv. 10, str. 274.
- ²⁴ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 57; Oslobodilački rat, knj. 1, str. 17.
- ²⁵ Drugi svetski rat, knj. 2, str. 677.
- ²⁶ Ustanak se snažno širio i pored svih preduzetih mjera od strane neprijatelja i repres-
lija koje je činio nad nedužnim stanovništvom. O tome govore i brojni njemački izvještaji, kao
npr.: komandant 12. njemačke armije feldmaršal List ističe da »situacija u Srbiji ne isključuje
dalje širenje ustanka, a u izvještaju načelnika štaba njemačke okupacione uprave se kaže
»da se ustanički pokret sve više i naglo širi i raste uslijed privremenih vojničkih uspjeha po-
bunjenika«, dok general Bern (Böme) izjavljuje »došao sam do teške odluke i napustio sam
postupno Užice i Čačak, gdje su njemačke trupe imale jake gubitke, a u Sapcu su u neod-
živom stanju. Trupe u drugim garnizonima s mukom su branile svoju kožu«. Zbornik NOR,
tom I, knj. 1, dok. 145, 160 i 297.
- ²⁷ Nikola Ljubičić, Jevrem Popović i dr., n. d., str. 200—201.
- ²⁸ Isto, str. 136; general-major Petar Brajović, popuna jedinica u narodnooslobodilačkom
ratu, Vojno delo 12/1956, str. 89—91; Četrdeset prva, str. 651—652.
- ²⁹ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 36 (Naredba komandanta Užičkog NOP odreda od
30. IX 1941. godine).
- ³⁰ Dragojlo Dudić, Dnevnik 1941, Prosveta, Beograd, str. 239; Jevrem Popović, n. č., str. 425.
- ³¹ Zbornik NOR, tom II, knj. 4, dok. 3; Jevrem Popović, n. č., str. 425—427.
- ³² Josip Broz Tito, Govori i članci, Naprijed, Zagreb 1959, str. 3; Jevrem Popović, n. č.,
str. 426.
- ³³ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 93; pukovnik Zdravko Kolar, Rad Partije na jačanju
moralne snage naših jedinica u NOR-u, Vojno delo 4-5/1969.
- ³⁴ Josip Broz Tito, Stvaranje i razvoj JA, str. 210; Zbornik NOR, tom I, knj. 4, dok. 3;
Milija Stanišić, Osnovni principi izgradnje oružanih snaga revolucije 1941—1945. godine, Vojno
delo 2/1969, str. 120—124.
- ³⁵ Dr Gojko Miljanić, n. d., str. 39—40; Dušan Bilandžić, O rukovođenju u našem NOR-u
1 socijalističkoj revoluciji, Vojno delo 12/1959, str. 656; Milija Stanišić, n. č., str. 158; potpu-
kovnik Franjo Biljan, Moralni faktor u narodnooslobodilačkom ratu, Vojni glasnik 6/1955,
str. 1—3.
- ³⁶ Josip Broz Tito, Stvaranje i razvoj JA, str. 50; Nikola Ljubičić, Jevrem Popović i dr.,
n. d., str. 65; Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 3; Oslobodilački rat, knj. 1, str. 61 i 242 ...
»Glavni štab i CK imali su redovne veze s tim odredima, donošeni su putem kurira izvještaji
i davane istim putem direktive i naređenja partijskim organizacijama i odredima na terenu«.
- ³⁷ Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. 7, 56, 57; Isto, knj. 1, dok. 93; Oslobodilački rat, knj.
1, str. 61; dr Petar Kleut, n. d., str. 59—60 i 287—289.
- ³⁸ General-major Ilija F. Kostić, Organizacija unutrašnjeg života narodnooslobodilačke
vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, VIG 2/1962, str. 1—8; Milija Stanišić, n. č., str. 125—127.

- ³⁸ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 65; R. Colaković, Zapisi, knj. 1, str. 67.
- ³⁹ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 32, 33, 48 i dr; dr Petar Kleut, n. d., str. 61; V kongres KPJ, str. 51.
- ⁴⁰ Andrija Ivanović, O snabdevanju u NOR-u, Vojno delo 12/56; Drugi svetski rat, knj. 2, str. 676—677.
- ⁴¹ Vojna enciklopedija, II izd., sv. 10, str. 274.
- ⁴¹ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 12; Nikola Ljubičić, Jevrem Popović i dr., n. d., str. 302, 337—349; Drugi svetski rat, knj. 2, str. 676; Vojo Todorović, Podgorički srez u trinaestojulskom ustanku, Beograd 1954, str. 37—56; Ljubomir Petrović, Ekonomski problemi u narodnooslobodilačkom ratu, VD,3/62, str. 33—46.
- ⁴³ Drugi svetski rat, knj. 2, str. 676; Vlado Zečević, Kako je radila Uzička Republika, »Borba« 13—14. III 1951; Četrdeset prva, str. 650.
- ⁴⁴ Nikola Ljubičić, Jevrem Popović i dr., n. d., str. 62; Arhiv VII, k. 1983, dok. 11-2/1; general-pukovnik dr Tomislav Kronja, Sanitetska iskustva NOR-a i nuklearni rat, Vojno delo 1/1966, str. 75—77; dr Ante Dragić, Sanitetska služba u uslovima partizanskog ratovanja, VIZ JNA, 1959, str. 38 i 65—67; potpukovnik Zivko Vučić, Snabdijevanje jedinica u narodnooslobodilačkom ratu, Vojni glasnik 3/53, str. 60; puk, Gojko Uzelac, Karakteristike sistema snabdijevanja sanitetskim materijalom u NOR, Vojno delo 1/1967, str. 110—111; Ante Dragić, Partizanske bolnice, Vojno delo 3/1954, str. 33—42.
- ⁴⁶ Četrdeset prva, str. 610.
- ⁴⁴ Grupa autora, Srbija u ratu i revoluciji, str. 134.
- ⁴⁷ Ilija F. Kostić, n. d., str. 17.
- ⁴⁸ Arhiv VII — NOP — 1983-2-4 i 5-1/3; Ješa Popović, Kadinjača, Vojni glasnik 2/1961, str. 80; Vojna enciklopedija, sv. 7, str. 687.
- ⁴⁹ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 49; Pero Morača, n. d., str. 125; Četrdeset prva, str. 620; Slobodan Nestorović, Pod Hisarom, Republički odbor saveza boraca NOR SR Srbije, NIU »4. juli«, Beograd 1972, str. 195.
- ⁵⁰ Jovan Marjanović, n. d., str. 382—386.
- ⁵¹ Arhiv VII, NOP, 1983-2-4; Četrdeset prva, str. 620.
- ⁶¹ Arhiv za izučavanje radničkog pokreta Srbije (AZPR), str. bel. 13.784.
- ^M Kramer Janez, Slovenska partizanska četa »Ivana Cankarja« u Srbiji 1941. leto, Borec 7/1052, str. 218—221; Arhiv VII, k. 1983, dok. 1-4; Hronologija 1941—1945, str. 31.
- ⁶⁴ Manojlo Babić, Oklopne jedinice u NOR-u, Beograd 1968, str. 17—22.
- ⁶⁵ Opširnije o artiljeriji vidi u referatu generala Ljubivoja Pajovića. Miloš Pajević, Artiljerija u NOR-u, Beograd 1970, str. 17; Ješa Popović, Kadinjača, str. 80.
- ^M Drugi svetski rat, knj. 2, str. 672.
- ⁷ Vojna enciklopedija, II izd., sv. 10, str. 275.
- ⁶⁸ Arhiv VII, k. 1983, dok. 2-1; Oslobođilački rat, knj. 1, str. 121; Jovan Marjanović, n. d., str. 394; Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 159.
- ⁶¹ Arhiv vn, njemačka arhiva NAV-N-T-501, r. 246, s. 606-6; Istorijski atlas oslobođilačkog rata naroda Jugoslavije 1941—1945, str. 8 i 9.

FABIJAN TRGO, general-potpukovnik

VOJNO-POLITIČKO SAVJETOVANJE U STOLICAMA

Vojno-političko savjetovanje u Stolicama, održano na Titovu inicijativu krajem septembra 1941, predstavlja prelomni događaj NOP-a, kada su sumirani rezultati početnog ustaničkog perioda i na osnovu njih utvrđena temeljna načela na kojima će ustanak prerasti u permanentan, svenarodni, oslobodilački i revolucionarni rat. S obzirom na utjecaj odluka i stavova ovog Savjetovanja na daljnji tok ustanka i revolucije naroda Jugoslavije, ono je s razlogom ušlo u historiju NOB kao izuzetno značajan događaj. Upravo zbog toga prelazak Tita sa Politbiroom i Glavnim štabom NOPOJ, uoči Savjetovanja, iz okupiranog Beograda na slobodnu teritoriju zapadne Srbije odražava čvrstu orijentaciju rukovodstva NOP-a na razvijanje ustanka, kao i njegovo shvaćanje da je težište rada Partije u ratnim uvjetima na poprištu partizanske borbe.

Napominjem da je Savjetovanje u Stolicama bilo predmet naučnog skupa održanog u Krupnju septembra 1976, na kojem je, u nizu referata, svestrano razmotrena cjelokupna problematika vezana za ovo Savjetovanje, odnosno za njegove odluke i provođenje tih odluka. Razumljivo, za godinu dana historiografija nije došla do novih naučnih saznanja, pa ni do novih interpretacija poznatih činjenica i ocjena. Stoga moja tema ima mjesta na ovom naučnom skupu kako zbog potrebe cjelovitog razmatranja Užičke Republike, tako i zbog potpunijeg razumijevanja dostignutog stupnja oružane borbe, ne samo u Srbiji, već i u svim zemljama i pokrajinama Jugoslavije.

Analiza početnog perioda NOR-a: pokretanje oružane borbe protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, odnosno realizacija Titove koncepcije o izrastanju partizanske akcije u oružani ustanak, pokazuje da je u cijeloj KPJ, izuzev Šatorovjevog PK, prihvaćena i u praksi sprovedena 4-julska odluka Politbiroa CK KPJ o dizanju općenarodnog ustanka. U vremenu od jula do septembra 1941. partizanska borba je pokrenuta gotovo u cijeloj zemlji. Prema kazivanju Rodoljuba Colakovića, Tito je u svom uvodnom izlaganju na Savjetovanju u Stolicama podvukao da su tokom jula, augusta i septembra oružane akcije u mnogim krajevima prerasle u pravi narodni ustanak. Međutim, kao što je poznato, različiti objektivni uvjeti u pojedinim zemljama i pokrajinama, pa čak i manjim regionima utjecali su na razvoj partizanske borbe. Osim toga, u ovom početnom periodu, na stupanj razvitka oružane borbe utjecali su i subjektivni faktori, kao što su nesnalazjenje u pokretanju borbe i organiziranju partizanskih jedinica, pojava tendencija suprotnih načelima partizanskog ratovanja, na primjer, držanje krutih frontova, formiranje krupnih jedinica — brigada i pukova.

Cjelokupna ustanička praksa, bogatstvo formi u vođenju oružane borbe i stvaranju jedinica, različitosti u razvoju oružane borbe u pojedinim krajevima zemlje, novi oblici političkog organiziranja naroda, stvaranje slobodnih teritorija, prije svega, u zapadnoj Srbiji i Sumadiji, izrastanje nove narodne vlasti kao i pojave spomenutih negativnih tendencija — sve to nametalo je potrebu, kako je to Tito obrazložio u »Biltenu« Vrhovnog štaba od 1. oktobra 1941, »da se održi ovo savjetovanje, koje će imati ogroman značaj za dalji tok borbe, za potpuno oslobođenje

svih naroda Jugoslavije«. U stvari, na tom Savjetovanju su utvrđena načela vojne i političke organizacije NOP-a, a njihovo provođenje je osiguravalo prerastanje ustanka u općenarodni oslobodilački i revolucionarni rat..

Analizu svih relevantnih faktora u dotadašnjem razvoju oružane borbe, uključujući i ocjenu međunarodne situacije, dao je Tito u svom uvodnom izlaganju u Stolicama, izводеći zaključak o neminovnosti kursa KPJ da oružanu borbu i potvrdi, ispravnosti političke linije KPJ kroz ustaničku praksu. Titove ocjene razvitka NOBA-a bile su osnova za odluke i stavove usvojene na Savjetovanju.

Ovom prigodom samo bih naznačio konkretne odluke Savjetovanja i njihovo značenje. Jedna od bitnih odluka odnosila se na daljnje razvijanje vojne organizacije NOP-a, a njezin osnovni smisao je bio stvaranje jedinstvene i čvrste vojne organizacije koja će omogućiti daljnje razvijanje oružane borbe na zacrtanim načelima, i jačanje onih činilaca partizanske borbe koji je pretvaraju u svenarodni oslobodilački rat. To je, ujedno, pretpostavljalo eliminiranje onih tendencija koje bi borbu protiv okupatora — partizanski rat — zadržavale na razini gerile, sabotaža i diverzija i na taj način objektivno je svodile na pokret otpora.

Na Savjetovanju u Stolicama je odlučeno da se formiraju čete od 80 do 120 boraca, podijeljene na vodove, zatim bataljoni od tri do četiri čete i, kao najveća partizanska jedinica odred, sastava dva do četiri bataljona, a u slučaju potrebe mogu se formirati i grupe odreda. Posvećena je pažnja izgradnji cjelokupne vojne organizacije: komandovanju, kadrovskim problemima, disciplini, ulozi političkog komesara, razvijanju potrebnih službi kao, na primjer, obavještajne, veze, saniteta, snabdijevanja itd. Usvojeni su i jedinstven amblem i pozdrav, odluke o nacionalnim zastavama i zastavi Vrhovnog štaba.

Sve ove odluke i mjere u pogledu učvršćivanja i daljnjeg razvoja vojne organizacije NOP-a predstavljaju jednu stepenicu u realizaciji Titove vizije o stvaranju oslobodilačke armije iznijete još u prvom broju »Biltena« Glavnog štaba NOPOJ (od 10. augusta 1941) pod naslovom »Zadatak partizanskih odreda«, u kojem on nagovještava stvaranje krupnih vojnih jedinica i njihovo čvršće međusobno povezivanje.

Savjetovanje je, polazeći od pozitivnih iskustava u zapadnoj Srbiji, donijelo odluku o daljnjem proširivanju postojećih i stvaranju novih slobodnih teritorija, koje su kao baze imale izuzetno značenje za vođenje rata i ostvarivanje društveno-političkih ciljeva NOB-a. S ovim problemom povezano je i pitanje izrastanja nove narodne vlasti u obliku narodnooslobodilačkih odbora.

Odlukom Savjetovanja u Stolicama, Glavni štab NOPOJ je preimenovan u Vrhovni štab NOPOJ, a dotadašnja nacionalna i pokrajinska vojna rukovodstva prerastaju u glavne štabove, koji će usmjeravati i koordinirati borbena dejstva i rukovoditi partizanskim odredima, odnosno grupama partizanskih odreda.

Daljnja praksa oslobodilačkog rata i revolucije potvrdila je da je odluka o stvaranju glavnih štabova imala krupno političko značenje. To je već u prvim mjesecima oružane borbe predstavljalo bitan činilac u afirmiranju svih nacija i nacionalnih manjina u Jugoslaviji. U stvari, i po suštini i po obliku, to je značilo put ka rješavanju nacionalnog pitanja u nas, kroz vojnu organizaciju u kojoj su poštovane sve nacionalne osobenosti (jezik, nacionalna obilježja, nazivi partizanskih jedinica: srpske, hrvatske, slovenske, makedonske itd.). Razumije se, ta odluka nikoliko nije narušavala jedinstvo vojne strategije NOR-a, već je imala za cilj podsticanje i razvijanje inicijative svih rukovodstava i uvažavanje svih specifičnosti. Ti isti glavni štabovi, konstituirani u svim pokrajinama i oblastima već u prvoj ratnoj godini, bili su nosioci stvaranja jedinstvene vojne organizacije pod komandom Vrhovnog štaba i jedinstvene ratne vještine.

To dijalektičko jedinstvo općeg i posebnog, sadržano u odlukama donijetim u Stolicama, ovako je formulirao Tito: »Na Savjetovanju u Stolicama donesena je 1 odluka o imenovanju glavnih štabova kao nacionalnih vojno-političkih rukovodstava. To pokazuje da je Komunistička partija Jugoslavije već tada imala i u praksi sprovodila jasan kurs samostalnosti svakog dijela našeg pokreta, a i odgovornosti za njegov razvoj u Jugoslaviji kao cjelini.«

Potrebno je istaći da su glavni štabovi, do stvaranja političkih predstavništava NOP-a u zemljama i pokrajinama Jugoslavije, de facto i u političkom smislu predstavljali NOP pojedinih naroda, odnosno zemalja i pokrajina, izuzev u Sloveniji, gdje je tu funkciju vršio Vrhovni plenum OF slovenskega naroda.

'rako su u procesu razvoja oslobodilačkog pokreta Jugoslavije, a ne nekim inauguriranjem »više sile«, izgrađivani novi nacionalni odnosi čija je suština bila ravnopravnost naroda i narodnosti i, na toj osnovi, stvaranje zajedništva i učvršćivanje povjerenja među narodima Jugoslavije. Tako je još u vrijeme pokretanja i razvijanja ustanka Partija u praksi ostvarivala načela svoje politike o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji.

Odluke i stavovi Savjetovanja u Stolicama predstavljaju osnovu za daljnje razvijanje političke baze NOP-a, za ostvarivanje jedinstva naroda u Narodnooslobodilačkom frontu. To je posebno došlo do izražaja u razrješavanju problema odnosa sa četnicima Draže Mihailovića. Intencija savjetovanja je bila izvođenje na čistinu svih onih snaga starog poretka koje su se na riječima izjašnjavale protiv okupatora, a u stvari bile protiv oružane borbe, skrivajući prave namjere parolama o »preuranjenosti borbe« i njenom »odlaganju za povoljnije uslove« i »čekanje«. Širina platforme NOB-a, istaknuta na Savjetovanju, potakla je diferencijaciju u redovima četnika Draže Mihailovića. Zahvaljujući sazrijevanju svijesti naroda o ciljevima NOP-a i pronicanju u pravi smisao četničkog pokreta, bez odjeka su ostajali pokušaji njegovih protagonista da ustanak prikazuju kao »čistu komunističku stvar«. Odluke donesene u Stolicama su ostvarivane, prema specifičnim uvjetima, u svim krajevima zemlje u smislu daljnjeg proširivanja i jačanja političkih organizacija NOP-a; u Sloveniji, na primjer, OF, u Hrvatskoj na diferencijaciji u organizacijama HSS, itd. Jednom riječi, proces diferencijacije unutrašnjih društveno-političkih snaga razvijao se na opredjeljenju: za, ili protiv okupatora. Oružana borba, kako je izložio Edvard Kardelj u svom referatu na Petom kongresu KPJ, postala je »glavni kriterij za iskrenost narodnooslobodilačkih parola« a »gvozdena unutrašnja logika narodnooslobodilačkog rata i oštro postavljanje pitanja: za ili protiv oružane borbe protiv okupatora — rušili su brzo i temeljno jednu za drugom baze i platforme ostvarenih i prikrivenih izdajničkih i reakcionarnih snaga kapitalizma u Jugoslaviji.«

Savjetovanje je donijelo veoma značajne odluke o jednom od najkрупnijih pitanja naše revolucije — o novoj narodnoj vlasti, koja je izražavala društveni i klasni karakter NOB-a i time otvarala jasnu perspektivu društvenog preobražaja. Polazeći od iskustava iz prakse na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije i Sumadije, gdje su izrastali i djelovali narodnooslobodilački odbori i svojom praksom izražavali društveno-političku orijentaciju NOB-a, Savjetovanje u Stolicama je utvrdilo bitna načela o karakteru narodnooslobodilačkih odbora, njihovom izboru, djelovanju, načinu rješavanja raznih problema — od vojnih potreba do organizacije života na slobodnoj teritoriji, odnosno »vršenja političke, upravne i administrativne vlasti«. O pitanju stvaranja i izgradnje nove narodne vlasti, također ćemo čuti poseban referat.

Savjetovanje u Stolicama predstavlja ključni događaj u razradi politike i strategije KPJ u početnom periodu narodnooslobodilačke borbe. Odluke i stavovi Savjetovanja su nedjeljiva cjelina, izraz i potvrda životvornosti Titove koncepcije vođenja oslobodilačkog rata na cijelom jugoslovenskom prostoru. Njihovo sprovođenje u jesen 1941. predstavlja značajan korak u oblikovanju fizionomija jugoslovenskog ratišta. Podjednako su značajne odluke vojnog i političkog karaktera, koje, upravo, izražavaju međuzavisnost vojne i političke strategije — sintezu oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva NOB-a.

SLOBODAN NEŠOVIĆ

ORUŽANI USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE I POKRETI OTPORA U EVROPI

Pokreti otpora u Evropi, nastali u toku drugog svetskog rata, okupljali su anti-fašističke snage u cilju tihog suprotstavljanja, izvođenja diverzija kao doprinos borbi protiv nacističkog porobljavanja koje je Hitlerov Treći Rajh ostvario svojim munjevitim poredama u toku 1939, 1940, i 1941. godine i posle Musolinijeve okupacije Albanije (14. april 1939).

Ti pokreti nicali su lančano, gotovo istim redom kako je koju zemlju osvajao Hitler (Poljska 27. IX 1939; Danska 9. IV 1940; Holandija 15. V 1940; Belgija 28. V 1940; Norveška 7. VI 1940; Francuska 23. VI 1940; Grčka 29. V 1941; Albanija 14. IV 1939). Otpor se vremenom javljao i u državama koje je Hitlerova Nemačka, kao na pokroviteljski ali, u suštini, bezobziran način primoravala da prihvate njene diktate (Čehoslovačka — »bečku arbitražu«,¹ Rumunija — »bečki diktat«.²

Buržoazija svih tih zapadnih država nije ozbiljno ni pomišljala da organizuje bilo kakav aktivan otpor, a i evropske komunističke partije držale su se pasivno (KP Poljske bila je raspuštena), jer je Kominternu posle pakta o nenapadanju između Nemačke i SSSR (avgust 1939) »u osnovi napustila antifašističku platformu« pa je i prestala da »poziva u borbu protiv fašizma i fašističkih agresora«. To je, prirodno, »izazvalo pravu pometnju u komunističkim partijama zapadne Evrope i među anti-fašistima uopšte«.*

Vlade dveju istočnoevropskih zemalja postale su saveznici Nemačke jer su smatrale da će uz pomoć Hitlera ostvariti svoje teritorijalne pretenzije na račun suseda (Mađarska)¹ ili što su očekivale da će ih firer dobro nagraditi kad dobiju rat, priključile su se Osovini samo na osnovu širokogrudih obećanja koja Hitlera nisu ništa stajala (Bugarska).⁵ I, najzad, kad je tako reći postao neosporni gospodar starog kontinenta, firer Trećeg Rajha upotrebio je sinhronizovani diplomatsko-vojnički pritisak da i poslednju zemlju na trasi svog novog ratnog pohoda na Balkan i prema Istoku prisili da pristupi Trojnom paktu (Jugoslavija)⁸.

U svim ovim zemljama, bez obzira na ponašanje njihovih buržoaskih vlada i suverena (Belgija, Danska), bila su u naglom porastu odlučna antifašistička raspoloženja, ali nije bilo jedinstvene i čvrste organizacije ni političke snage koja bi mobilisala mase i usredsredila ih na aktivan otpor okupatoru. Pa i pored toga, izbijali su čak i otvoreni protesti, ponekad bojkoti i štrajkovi širih razmera. Vremenom je porobljenim narodima postojalo sve jasnije da je nacistička okupacija nepodnošljiva i da se uvlačenje nekih zemalja u rat ili samo u tabor Trojnog pakta kosilo sa najhitnijim interesima tih naroda. Pa ipak, evropski pokreti otpora u nizu zemalja najčešće su propagirali oblike pasivne rezistencije, retko javne demonstracije. Zbog bezobzirne eksploatacije i pogoršanja životnih uslova radničke klase dolazilo je i do štrajkova pa i generalnih. Najviše su podstrekavane sabotaže i diverzije, koje su vrlo često vršene pojedinačno, naravno iz patriotskih i antifašističkih pobuda. Slobodno se može reći da su ti pokreti otpora najorganizovanije posvećivani antifašističkoj propagandi, izdavanju ilegalnih listova i biltena, sto su činili samoinicijativno i poje-

dinci. Dolazilo je i do uspostavljanja »viših rukovodećih foruma« kao što su nacionalni savet, vojni komitet i druge organizacije za borbu protiv nemačkih okupatora, ali do nacionalnog okupljanja za aktivan, oružani otpor nije uopšte došlo.

Međutim, svi ti i po formi različiti vidovi otpora okupatoru zavisili su umnogome od specifičnih uslova koji su vladali u pojedinim okupiranim zemljama. Nacisti su režim svog tlačiteljskog ponašanja usklađivali sa svojim političkim, ekonomskim i stratejskim interesima u svakoj porobljenoj zemlji. Dok su u Poljskoj od prvog dana sproveli pogrom protiv Poljaka i poljskih Jevreja, a državnu organizaciju potpuno uništili, dotle su, na primer, Nemci obećali Danskoj poštovanje njenog teritorijalnog integriteta i političke nezavisnosti; nisu menjali ni policiju ni upravni aparat, najverovatnije zbog toga što je značajan višak njene poljoprivredne proizvodnje za Treći Rajh bio veoma važan činilac. Uostalom, ova zemlja i njena nesporna vojna snaga nisu predstavljale nikakvu, pa ni potencijalnu opasnost, iako je narod bio antinemački raspoložen i pored svog oportunizma: među Dancima u to doba bilo je malo pristalica aktivnog otpora⁷.

U Francuskoj, i u okupiranom i u neokupiranom delu, pokret otpora je stupio u dejstvo još 22. VI 1940, tj. uoči dana kad je maršal Peten (Pétain) potpisao primirje s Nemačkom. De Golov (De Gaulle) »Komitet Slobodne Francuske«, konstituisan u Londonu, uputio je poziv svim Francuzima:

»Čast, zdrav razum, interes otadžbine nalažu svim slobodnim Francuzima da nastave borbu, tamo gde su i kako mogu⁸ Francuzi su poslušali ovaj zov, razvijali svoj front ilegalne borbe od tihog otpora, preko diverzija do organizovanja svojih oružanih grupa, zvanih maki (maquis). U toku čitavog drugog svetskog rata od svih okupiranih zemalja zapadne Evrope u Francuskoj je pokret otpora bio u stalnom snaženju, izražavao se u sve raznovrsnijim oblicima borbe protiv okupatora. Ali ni jedan pokret otpora u okupiranim zemljama, pa ni francuski, nije uspevao da organizaciono i oružanom borbom prevaziđe te okvire i da preraste u značajniji vojni faktor a kamoli u opštenarodni ustanak. Ni jedan od tih pokreta nije raspolagao ni organizacijom ni vojnim efektivama koje bi dosegle nacionalne razmere da bi oružjem mogao izboriti oslobođenje makar i manjih delova svoje državne teritorije. Zato su se aktivnosti u nekim okupiranim zemljama često svodile na vrlo tiho, više simbolično protivljenje nacistima i Hitlerovom novom poretku. Kao otpor okupatoru smatrano je čak i lepljenje okupacione poštanske marke u levom uglu kako bi desni ostao čist za pravu marku svoje zemlje. Tako se radilo, na primer, u Holandiji verovatno samo zbog toga što je jedino neznatna manjina bila za aktivan otpor Nemcima. Zato je i razumljivo što su mnogi Holandani pristupili nacistima, pa čak stupali i u službu Gestapoa.⁹ Međutim, nisu otpočinjali oružanu borbu sa okupatorom, mada nisu uvek pri takvom opredeljivanju bili presudni klasni i ekonomski interesi, već oportunizam, strah od odmazde i svakojakih, veoma svirepih represalija, kakve su Nemci sproveli u genocidu nad Jevrejima u njihovim zemljama.

U Mađarskoj i u Bugarskoj, gde je buržoazija spremno prihvatila status satelita nacističke Osovine, zbog makar i nepotpuno ostvarenih teritorijalnih aspiracija, komunističke partije bile su isuviše slabe, uz to ophrvane malodušnošću i nacionalizmom, nisu doprinele da se od početka čvrsto i organizovano povežu sa progresivnim i antifašistički nastrojenim delom buržoazije seljačkih i građanskih partija i grupa radi zajedničkog aktivnog i oružanog otpora Nemačkoj. U Mađarskoj su Komunistička i Socijaldemokratska partija priredile 1941. godine izvesne demonstracije, ali se od toga dalje nije išlo.¹⁰ RBP je smatrala, pa je u tim okvirima i delovala, da u Bugarskoj nema uslova za ustanak. Ona je čak to svoje oportunističko shvatanje nastojala da primeni i u Makedoniji, koju je okupirala bugarska vojska, a u teškoj zabludi, sofijska vlada, ovu jugoslovensku zemlju je već smatrala prisajedinjenom oblašću.¹¹ Identifikujući se dobrim delom sa buržoaskim velikobugarskim šovinizmom, BRP svoje napore nije ni usmeravala na što efikasnije i masovnije razvijanje oružane borbe, očekujući da će Bugarskoj oslobođenje, kao i 1877. godine ruske carske čete, doneti sovjetska armija. Bugarska partija se prema svemu kako je i što činila slepo držala direktiva Kominterne, pa je, čini se, manje doprinosila olakšanju ratnog napora SSSR no što se očekivalo od nje.

Sasvim suprotno su delali KPJ i Tito.

U tako ozbiljnim i prelomnim vremenima CK KPJ i Tito, »svesni odgovornosti radničke klase i njene revolucionarne partije za sudbinu svih naroda Jugoslavije«, odlučili su još 1940. godine da se oslobode »negativnog uticaja Kominterne, čije su se posledice sve više osećale u politici i taktici komunističkih partija«¹² i da se, kad nastupi trenutak, stave na čelo borbe za oslobođenje i nezavisnost zemlje. Na toj platformi je... »KPJ, u suštini, proklamovala povezanost narodnooslobodilačke borbe sa socijalističkom revolucijom«. Na toj pretpostavci Tito je zasnivao i na njoj, prema realnim uslovima, izgrađivao stratešku političku orijentaciju i u narodno-oslobodilačkom ratu.¹³ X zato su se neposredno posle aprilskog sloma stare države, KPJ i Tito, bez ikakva kolebanja, sa odlučnošću opredelili za oružanu borbu protiv okupatora kao jedini put koji je vodio nacionalnom i socijalnom oslobođenju.¹⁴ I tako se već u jesen 1941. godine Jugoslavija od »baze za vođenje osvajačkog rata pretvarala u novo ratište, neočekivano za sile Osovine«. Okupatori su zbog toga — u danima kad je Crvena armija trpela najžešći pritisak, kad se pred jačom Hitlerovom soldateskom povlačila — morali da u Jugoslaviju dovlače nove snage iz drugih okupiranih zemalja i sa drugih frontova.

I kao što su se događaji od 27. marta 1941. godine, taj u svetu slavljeno beogradski *coup d'Etat*, snažno odrazili u svetu, tako je i julski ustanak naroda Jugoslavije izazvao tako snažan utisak u svetskoj javnosti, svakako kao čin gotovo bez presedana u istoriji Evrope.

Svrgnuće jugoslovenske vlade Cvetković — Maček, koja je u Beču potpisala Trojni pakt (25. III 1941), i julski oružani ustanak smatrani su u svetu kao akti koje je mogao demonstrirati samo neobično hrabar narod, samo ljudi nepokolebljivo odani svojoj rodnoj grudi, spremni i na najveću žrtvu u borbi za svoju slobodu i svoj način života. Javnost i vlada Velike Britanije 27. mart je shvatila kao čin jednog malog naroda, pa je primljen sa radošću i oduševljenjem. »Više nismo sami« — međusobno su se pozdravljali Englezi 27. marta 1941.¹⁵ Još snažniji utisak proizvela je vest da se u »pokorenoj Jugoslaviji« usred »Hitlerove tvrđave« otvara novi borbeni front. Bilo je, doduše, od prvih dana i izvesnih neverica: Britanci su rado dočekivali sve slične događaje, pod uslovom da nemaju revolucionarne ciljeve, da nemaju klasne primese. Ilegalni list francuskih levo orijentisanih studenata, *L'Université libre* (*L'Université libre*), konstatuje tim povodom da su Jugosloveni »otkrili pravo lice nemačkog divljeg, svirepog i perfidnog imperijalizma«; 27. mart je razgolatio slabosti imperijalizma: »Njemu su (imperijalizmu — prim. SI. N.) potrebne desetostruko jače snage da bi skršio male narode koje inspiriše duh slobode«. I zato ... »Francuski univerzitet pozdravlja narode Jugoslavije herojskih tradicija.«¹⁶

Francuski pokret otpora temperamentno i u odanosti idealima slobode, čini se, najspremnije je reagovao na zbivanja u Jugoslaviji ne samo 1941. godine no i u toku celog drugog svetskog rata. Kao da je i taj pokret nalazio inspiraciju u podvizima naroda Jugoslavije za svoje akcije protiv »varvarstva i svog nacističkog tlačitelja«.

»Događaji u Jugoslaviji — pisao je u uvodniku ilegalni *Liberasion* (*Liberation*) — značajni su možda manje po svojoj strategijskoj važnosti u odnosu na mnogo veće psihološke posledice koje će oni izvesti u Evropi i, uopšte, u svetu.

Jedan narod, mali narod, želi da se odupre Nemačkoj u trenutku kada njena armija pobjednički maršira Evropom i kada je, izgleda, u najboljoj mogućnosti da nametne kontinentu svoj zakon. Ovaj narod je odbio obećanja i ropstvo rizikujući nesumnjivu invaziju.

Mi ne volimo velike reči. Reč »čast« se vrlo često zloupotrebljava da bi se prikrila prljava rabota. Pa ipak, pred ovakvim delom jednog naroda manje uglađenog, lošije naoružanog, brojno manjeg od našeg naroda, zar se mi, Francuzi, ne osećamo inferiorniji, da ne kažemo da nas je stid?...

Rat se vodi izvan nas, budućnost sveta se gradi mimo nas i bez nas, pa će naša zemlja biti izgubljena ili spasena, prema tome hoće li naši agresori naći dovoljno brojne i moćne protivnike. Šta mi činimo da bismo krojili svoju sudbinu?

Mi ne činimo ništa, jer smo postali kukavice i ne usudujemo se da primimo i najmanji rizik. A naše carstvo i naša flota mogli bi pomoći saveznicima; naši radnici bi mogli sabotirati ratnu proizvodnju za Nemačku; naši bi se seljaci mogli odupreti...

I kada budemo potpuno izgubljeni, kad za nas i našu decu život postane nemoguć, kad beda zauvek bude zavladała u ropskoj Francuskoj, počecemo da žalimo što nekada nismo imali prave ljude.

Za sada se zadovoljavamo da aplaudiramo Srbima i da se uzdamo u njihovu hrabost...¹⁷

Gotovo isti odnos pokreti otpora u Evropi zadržali su i prema oružanom ustanku naroda Jugoslavije, za koji su odranije CK KPJ i Tito vršili opsežne pripreme i koji se mogao sa uspehom ostvariti tek posle napada Nemačke na SSSR (22. VI 1941). Za realizaciju tog poduhvata bili su od posebnog značaja rešenja sednice CK KPJ, od 10. aprila, proglas CK KPJ, od 15. aprila, kojim je objašnjen kvislinški karakter NDH, »odlučno osuđeno razbijanje zajednice jugoslovenskih naroda« a pripadnici jugoslovenske vojske pozvani da nastave otpor.¹⁸ Kad su sve najneophodnije pripreme bile dovršene Politbiro CK KPJ je doneo odluku o obrazovanju Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ) (27. VI 1941). Odmah zatim, već 4. jula Politbiro CK KP je rešio da se pristupi oružanim akcijama.¹⁹ Svojim proglasom od 12. jula 1941. CK KPJ je pozvao narode Jugoslavije da se late oružja.²⁰

No, čim su prve vesti o oružanom ustanku dospele u evropsku, američku i kanadsku javnost, pokreti otpora su pomno pratili razvoj događaja na novom jugoslovenskom ratnom poprištu, redovno su u svojim ilegalnim glasilima prenosili vesti s tog prvog savezničkog drugog fronta u Evropi. Za njega je u svim okupiranim zemljama postojalo veoma živo interesovanje. I ne samo u njima. Treba odmah naglasiti da su te informacije u početku bile vrlo oskudne, a kasnije su bile nedovoljno jasne, često faktografski netačne, politički ili nedorečene ili izvitoperene od raznih vojnih i diplomatskih cenzora jer su preko njih dospevale u javnost. Međutim, vladama po čijim su direktivama radili razni cenzori istina o našoj borbi nije godila pa su prećutkivali mnoge činjenice. Naročito se nastojalo da se ne otkriju pravi inicijatori i organizatori oružane borbe. Zato se vrlo dugo i na stranicama glasila evropskih pokreta otpora rukovođenje ustanka pripisuje eksponentu jugoslovenske kraljevske emigrantske vlade Draži Mihailoviću i četnicima. Partizani se ili ne pominju ili se drugačije označavaju, kao patrioti, rodoljubi, narodni borci za slobodu itd. Svakako u uverenju da su četnici stvarni borci protiv okupatora svoje zemlje i da, tobož, komandant te jugoslovenske gerile nanosi »strašne udarce« Hitlerovim »Ibermenshima« (Ubermenschima), jedan rojalistički ilegalni list zažalio je, i to 25. IV 1943, što i Belgija nema jednog, tobož, takvog div-borca.

»Mi, Belgijanci, nemamo sreću da imamo jednog Mihailovića. Uslovi borbe kod nas se razlikuju od uslova u Jugoslaviji, ali ideal koji u sebi ovaploćuje ovaj izvanredni heroj je i naš...²¹ Da bi ironija bila veća ovaj list belgijskog pokreta otpora, štiteći interese i svog suverena, koji je ostao u zemlji i našao se u nemačkom zarobljeništvu, i njegove vlade u emigraciji, imao je za moto devizu: »Naš je cilj braniti našu slobodu, sačuvati slavu palih heroja i kazniti izdajice!«

Pod uticaj em propagande Radio-Londona pa i nekih vesti Radio-Moskve i organ KP Belgije Drapo ruž (Drapeau rouge) pripisivao je krajem 1941. godine Draži Mihailoviću uspehe u uništavanju devet nemačkih tenkova blizu Užica, ali je i pri tome partizanima pridavao veći vojnički značaj.

Ovaj ilegalni list belgijskih komunista, namenjen ne samo rudarima raznih narodnosti, među kojima je bila brojna i jugoslovenska grupa, nego i širem krugu antifašista, zabeležio je u doba Užičke Republike i ovu vest iz Jugoslavije:

»Otkako je okupirana njihova zemlja, jugoslovenski partizani ubili su više od 12 hiljada fašističkih vojnika i bacili u vazduh 200 mostova i četiri stotine skladišta municije...²²

Glasilima evropskih pokreta otpora očigledno je više stalo do što ubedljivije i efikasnije propagande i mobilizacije javnosti za otpor nemačkim zavojevacima no do faktografske preciznosti, pa se zbog toga u ilegalnoj štampi vrlo često mogu naći izvesna preterivanja, neodređenosti pa i toponomastičke i geografske netačnosti. No, ove poslednje najčešće su poticale iz loše transkripcije naših imena na razne jezike. Slično se događalo i sa ličnim imenima. Tako je u opisivanju epopeje Kozare dosta dugo partizanski komandant Košta Nađ označavan kao Košta Nadić,²¹ itd. Istovremeno

valja konstatovati da se površnim pregledom ovih listova može steći utisak da je učestalost vesti sa jugoslovenskog bojišta i relativno mali prostor koji im je ustupan nisu mogli da pruže pravu i potpunu sliku tokova našeg oslobodilačkog rata i revolucije. Međutim, takav utisak je netačan, jer treba imati u vidu da su svi evropski pokreti bili najviše okupirani svojim položajem i situacijom u svojoj zemlji, i da su im, prirodno, bili najbliži sopstveni problemi. Kad se sistematski prouče saopštenja i komentari u evropskoj ilegalnoj štampi, naravno, sve ono što je sačuvano do naših dana, može se zaključiti da su, pored Istočnog fronta i najvažnijih događaja u ratu protiv sila Osovine svi ilegalni listovi, bez obzira na svoju političku orijentaciju, najviše prostora posvećivali jugoslovenskom partizanskom ratištu, borbama koje su ovde vođene protiv udruženih snaga Nemaca, Italijana, i njihovih satelita Bugara i Mađara, a kasnije i protiv četnika, ustaša i drugih slugu okupatora.

Gotovo redovno, s manjim ili većim zakašnjenjem, uostalom sasvim razumljivim za ratne prilike a posebno za uslove u okupiranim zemljama, Drapo ruž je nastavio da obaveštava o događajima sa jugoslovenskog ratišta iz vremena Užičke Republike:

»Borba partizana sve više dobija karakter stvarnih vojnih operacija... Nemačkim železničkim transportima moraju, kao prethodnica, da idu blindirani vozovi. U Crnoj Gori fašisti se ne usuđuju da zalaze u unutrašnjost zemlje koju gotovo u potpunosti kontrolišu partizani.«²⁴

Prerastanje opštenarodnog oružanog ustanka u Jugoslaviji u pravi rat koji su vodili narodnooslobodilački partizanski odredi protiv udruženih divizija svih okupatora: Nemaca, Italijana, Bugara i Mađara te kvislinških, četničkih, ustaških i domobranskih trupa sve češće je naglašavala ilegalna štampa evropskih pokreta otpora. To će kasnije potvrđivati i neposredni posmatrači zapadnih saveznika. Postepeno će iz vesti i komentara i u propagandi pokreta otpora gotovo potpuno nestati prvobitno ne tako retko isticana tobožnja *spontanost* nažeg oružanog ustanka. Umesto toga, u toku 1941—1942. godine govoriće se i pisati o »dobro organizovanim i stručno vođenim jugoslovenskim borcima pod komandom Draže Mihailovića« a potom sve češće o vojsci partizana ili partizanskoj oslobodilačkoj armiji »savršeno organizovanoj«, itd.

Ilegalno glasilo progonjene Komunističke partije Italije Unita (L'Unita) isticala je u svom prvom broju izdatom 1942. godine da se »po ugledu na jugoslovenske partizane rađaju partizani i u Italiji« i da »ni teror ni druge represalije neće uspeli da slome te snažne i slavne narode Balkana. U Sloveniji narodni pokret protiv italijanskog i nemačkog okupatora dobio je širinu opšteg ustanka, borba partizana protiv okupacionih snaga je ojačala: u aprilu i maju Italijani su izgubili 1500 ljudi, a Nemci 300, a da ne brojimo ranjenike. U svom borbenom naletu neke partizanske prethodnice došle su na 7 km od Trsta. Polovina »Ljubljanske provincije« potpuno je oslobođena i nalazi se pod čvrstom kontrolom partizana. Na celom ovom oslobođenom teritoriju narod slobodno bira svoje demokratske organe narodne vlasti (narodnooslobodilačke odbore).

Herojska borba jugoslovenskih partizana protiv italijanskih i nemačkih okupatora podseća na slavna dela Garibaldinaca u borbi protiv stranih ugnjetača...«²⁵

Karakteristično je da je taj viši stepen vojne organizacije NOV i POJ i značajan porast njene borbene spremnosti za veće taktičke poduhvate, pohode i prodore u neprijateljsku pozadinu, njenu snagu da duže drži i veće oslobođene teritorije među prvima pravilno uočio pariški deo poljskog pokreta otpora. U Borbi (Walka), informativnom biltenu poljske propagande, koji je širen samo među Poljacima, govori se o porastu diverzantskih akcija i sabotaza u Poljskoj, Belgiji, Norveškoj, Holandiji, Češkoj pa »i u samoj Nemačkoj, u koju se iz cele Evrope dovode ratni zarobljenici i civilni zatvorenici«, koji pod prinudom rade i u ratnoj i drugoj industriji. »Zbog toga hitlerovci — tvrdi ovo glasilo pariških Poljaka — sprovode represalije: kontribuciju, hapšenje, izricanje smrtnih presuda i masovna streljanja nevinih talaca. Ne pomažu protesti civilizovana sveta...« Ali,

»Najkrvaviji teror u poslednje vreme besni u Jugoslaviji, zemlji koja kao i Poljska, ne priznaje da je pokorena iako je izgubila rat i, dalje, vodi sa okupatorom borbu, podzemnu i partizansku.

Uspesi jugoslovenskih ustanika, borbenih, dobro naoružanih i savršeno organizovanih, prisilili su okupatora da znatno povećaju garnizone u Hrvatskoj, Dalmaciji, Sloveniji i Crnoj Gori. Dok *vojska vodi s partizanima regularnu borbu*, Gestapo nastoji da strahovitim varvarskim terorom uguši svaku pobunu....²⁶

Pošto je konstatovano da su Nemci podivljali i da je samo »u četiri jugoslovenska mesta streljano preko 2000 talaca«, redakcija ovog biltena ističe da »ustanička armija u sadašnjem trenutku broji oko 50 do 100 hiljada ljudi i da je *već oslobodila veći deo zemlje*...

I pored tako krvavih represalija i pored varvarskog terora, herojska Jugoslavija ne kapitulira, ne polaže oružje i, kao i mi, na svim mogućim frontovima vodi borbe s Nemcima«²⁷

Tu činjenicu konstatovala su i javna glasila i vojni komentatori savezničkih zemalja a priznavali su je i sami neprijatelji. Međutim, u doba Uzičke Republike nije se gotovo ništa javljalo o organizovanim akcijama pokreta otpora u Čehoslovačkoj, Danskoj, Holandiji, pa i Belgiji, Italiji i Albaniji, pogotovu u Bugarskoj i Mađarskoj, protiv Nemaca, Musolinijevih fašista i kvislinga, sem uglavnom o individualnim sabotazama preduzimanih iz patriotskih pobuda. Razloga je bilo više, ali je jedan istican i tada i kasnije: progresivne građanske i seljačke stranke pa ni komunističke partije okupiranih evropskih zemalja nisu bile spremne da preuzmu odgovornost za borbu protiv svojih profašističkih i kvislinških vlada koje su pomagale ratne napore okupatora i jačale njegove ekonomske potencijale. I u Francuskoj se Komunistička partija nalazila u dubokoj senci pokreta za oslobođenje iako ga je iz inostranstva predvodio general De Gol (De Gaulle) sa svojim Komitetom Slobodne Francuske, priznati (28. VI 1940) od vlade Velike Britanije za saveznika.

U to gluho doba Evrope, kojom je bestijala nacistička soldateska jedino se u Jugoslaviji razgarao vojnički čvrsto organizovan oružani opštenarodni ustanak pod vodstvom KPJ i Josipa Broza Tita. Doduše, u doba Uzičke Republike i još zadugo to će za široku svetsku javnost ostati jedna od nepoznanica kao što će i ličnost Tita biti zagonetna iako je on igrao i te kako značajnu ulogu u drugom svetskom ratu. Zato su o njemu kolale svakojake glasine, širene su nesumnjivim političkim tendencijama, u nastojanju da se »kompromituju« i on i oslobodilački pokret naroda Jugoslavije.

Uspesi Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u 1941. godini i pored strahovitih represalija nemačkih, bugarskih, mađarskih i italijanskih okupatora bili su od nesumnjive koristi za zapadne saveznike i Crvenu armiju, jer su u pobunjenosti i revolucionarno uzavreloj Jugoslaviji i Hitler i Musolini morali držati sve značajnije vojne efektivne pored okupacionih trupa njihovih satelita Bugarske i Mađarske, i kvislinških formacija.²⁸ Rezultati dotadašnje aktivne oružane borbe, koji su doveli i do oslobođenja znatnih teritorija u Srbiji i Crnoj Gori, mogli su vrlo stimulatивно delovati na oživljavanje organizovanih dejstava evropskih pokreta. To bi bilo od nemale pomoći za olakšanje ratnih napora SSSR, osobito u prolećnoj nemačkoj ofanzivi koja se s razlogom očekivala. Pred Crvenom armijom, zamorenom iscrpljućim bitkama prve godine rata, i pored uspeha u zimskoj kontraofanzivi, nalazili su se ogromni problemi, pošto je ona još nosila najveći teret rata sa silama Osovine.

I Staljin i Ruzvelt, pa i Cerčil, bili su zbog toga ozbiljno zabrinuti, pošto je Crvena armija ratovala ne samo za odbranu svoje »rodine« nego i za SAD i Veliku Britaniju. Zato zapadni saveznici nisu smeli dozvoliti da Sovjetski Savez poklekne ili da bude prisiljen ma na kakav separatni mir sa Osovinom. A od toga su izvesni krugovi Vašingtona i Londona i te kako strahovali. Podozrenja, sumnjičenja i nespo razuma između triju velikih savezničkih zemalja bilo je najviše u ovom ključnom pitanju rata.²⁹

Pošto ni u prvim danima 1942. godine nije bilo nikakvih izgleda za otvaranje drugog fronta u Evropi, Staljin je tražio druge izlaze da bi olakšao novi teret Crvenoj armiji. To rešenje nađeno je u pomoći pokreta otpora u zemljama koje su, po proceni Sovjetske vrhovne komande, mogle, uz neophodan napor i žrtvu, biti od realne indirektno vojničke pomoći Istočnom frontu. Uostalom, u tom trenutku drugog izbora nije bilo.

S obzirom na ugled koji je NOP naroda Jugoslavije stekao u svetu svojim podvizima i uspesima u borbama protiv okupatora i kvislinga, u Moskvi se stvorilo uverenje da bi njihovom planu za oživljavanje aktivnosti evropskih pokreta otpora mogao doprineti apel Vrhovnog štaba NOV i POJ. Smatralo se da bi takav proglas narodima okupiranih zemalja naišao na odziv. Zato je Kominternu preuzela tu inicijativu. Po sugestiji Kominterne Vrhovni štab NOV i POJ je trebalo ukratko da izloži kako se naši narodi bore za slobodu i nezavisnost, a potom da apeluje na porobljene narode »da ne proizvode ratni materijal i ne daju sirovine i hranu krvavom Hitleru, da razvijaju partizanski pokret protiv okupatora i da svim silama izvojuju puni poraz smrtnog neprijatelja svih naroda Evrope — nemačkog fašističkog imperijalizma...³⁰

Kominternu je na kraju napomenula da će se tom proglasu dati najširi publicitet.

Bilo je sasvim logično što su Vrhovni štab i Tito pozdravili ovu inicijativu. Već 23. februara 1942. godine telegrafski je dostavljen i predlog teksta apela.³¹

Međutim, umesto da traženi proglas bude objavljen, Kominternu, a to će reći Staljin, 5. marta oštro je kritikovao što »partizanski pokret dobija komunistički karakter« i što se »usmerava ka sovjetizaciji«.³²

Bilo je očigledno da je Staljin preko Kominterne želeo da stavi Titu do znanja da britanska i jugoslovenska vlada sa izvesnim pravom zameraju što se sovjetizira zemlja, pa je čak formirana i posebna proleterska brigada. Međutim, vlada SSSR ne želi da opterećuje svoje odnose sa britanskom vladom, pa i s jugoslovenskom vladom u Londonu, nepotrebnim i verovatno preuranjenim levičarenjem, kako se tada dogmatičarski procenjivalo u Kremlju.

Sudbina proglasa nije bila vezana samo za proteste iz Londona, nego, čini se, i za jednu drugu, daleko značajniju inicijativu sa mnogo važnijim ako ne i presudnim implikacijama za dalje vođenje rata protiv sila Osovine.

Kad je u Kremlju razmatran Titov predlog proglasa, Staljin je primio od predsednika SAD poruku koja je za vladu SSSR i Sovjetsku vrhovnu komandu bila od neprocenljive vrednosti. Ruzvelt je ponudio Staljinu lični susret, na kojem bi američki predsednik mogao *tête-à-tête* da razgovara sa sovjetskim liderom o otvaranju drugog fronta, što je bilo od životnog interesa za SSSR. Ruzvelt je uskoro zatim, u novoj poruci, nagoveštavao da ima »u vidu vrlo važan vojni predlog, koji bi omogućio da se naše oružane snage koriste na način koji bi olakšao kritičnu situaciju na vašem zapadnom frontu. Ovom cilju pridajem ogroman značaj«.³³ Mada je mogao pretpostaviti da je Ruzvelt želeo da razmatra i problem otvaranja drugog fronta u Evropi, Staljin ipak nije prihvatio poziv za dalek put do Aljaske zbog obaveza prema frontu. Poslao je Molotova. Ruzvelt je na sastancima sa Molotovom prihvatio sovjetske argumente i zahtev za otvaranje drugog fronta u Francuskoj u toku te 1942. godine.³⁴

Samim tim zamisao o upućivanju proglasa porobljenim narodima Evrope izgubila je prvobitni mobilizatorski i vojni značaj. Verovatno je bilo i nekih drugih spoljnopolitičkih razloga koje je imala u vidu sovjetska diplomatija, da se potpuno napusti realizacija tog projekta Kominterne.

I činjenica da se i u Moskvi oslobodilački pokret naroda Jugoslavije koji je, s KPJ i Titom na čelu, rukovodio opštenarodnim oružanim ustankom, posmatrao kao otpor od izuzetnog značaja za saveznike u ratu protiv sila Osovine, njemu se davao primat u Evropi po vojnoj organizaciji, borbenoj spremnosti i udarnoj moći; otvoreno se ukazivalo na njegovu sposobnost da vodi bitke na »frontu širokom na stotine milja«, NOV i POJ da poseduje izvanrednu pokretljivost, mobilnost i snagu koju je uvažavao i neprijatelj. Na osnovu toga može se slobodno tvrditi da je oružani otpor naroda Jugoslavije, već u prvoj godini prerastao u oslobodilački rat. To je bio *pravi* regularni rat, kako se shvatalo i u svetu, rat kome je Tito postavio ne samo svojevrсну vojnu organizaciju nego i razradio posebnu, u biti novu strategiju i taktiku. Titova strategija i taktika partizanskog vojevanja bili su saglašavani sa izvanredno složenim političkim, vojnim i ekonomskim uslovima, prilagođavani vrlo razudenoj

prirodi terena na kojima su vođene operacije, i, prirodno, prema snazi neprijatelja, izrazito brojnoj i tehničkoj pomoći udruženih okupatora i njihovih domaćih slugu. Ali i pri svim tim izvanredno teškim uslovima, i u situacijama koje su se mnogima činile gotovo beznadežnim, Tito i CK KPJ nisu zanemarili osnovne ciljeve revolucionarne borbe radničke klase da se istovremeno sa oslobođenjem zemlje sprovedu, uz pomoć svih progresivnih društvenih snaga, korenite socijalne i ekonomske promene, rušenjem buržoaske i uspostavljanjem narodne vlasti, na bazi jednakosti i bratstva naroda Jugoslavije.

U glasilu belgijskog pokreta otpora, koje je pripadalo KP Belgije, odgovorni komentator posle konstatacije da se u čitavoj Evropi naglo razvija gerila, ističe da »partizanski rat na Balkanu zadobija takve razmere da Glavni štab nemačkih snaga i njihovih italijanskih, hrvatskih (misli se na NDH i ustaše — prim. Sl. N.) i mađarskih satelita moraju u ovom trenutku da izdaju i prave vojne kominikeje.

Mađari se hvale da su ugušili »jedan ustanak u anektiranoj Bačkoj (teritorija između Dunava i Tise). Nemačka komanda uobraženo izjavljuje da je uništila 1400 partizana u toku operacije na planini Kozari,³⁵ u blizini Sarajeva. S druge strane hrvatska komanda (NDH) objavila je da je u borbama koje su vođene šest nedelja ubijeno 3.000 partizana a 8.000 je zarobljeno. Mada su ovo netačni izveštaji, oni su morali priznati — što potvrđuju i brojke koje objavljuju — da je u pitanju pravi rat koji bez ikakve sumnje vode hrabri partizani protiv omrznutih stranih zavojevača.

I pored svih hvalisanja sila Osovine taj se rat stalno razvija. U Jugoslaviji su partizani — oni su u neprestanom brojnom porastu — uspjeli da osvoje više gradova i čak zarobili nekoliko italijanskih garnizona...³⁶

Ovu tezu da je jugoslovenski pokret otpora prerastao u *pravi rat* zastupali su i drugi ilegalni listovi, naročito oni koji su prenosili ponoćne diktate Radio-Moskve namenjene štampi u SSSR, ali koje su hvatale i redakcije glasila evropskih pokreta otpora. Jasno su se razlikovali pokreti otpora od *pravog rata*, kakav su jedino vodili jugoslovenski partizani. Tako je i Msbcctmh, belgijskog izdanja, koja je na ruskom jeziku rukom ispisivana i širena među zarobljenicima i radnicima u rudnicima i u ratnoj industriji, javljala da se u svim porobljenim zemljama »širi potajni gnev naroda. Taj se gnev ispoljava u različitim oblicima: od pasivnog otpora okupatoru sve do partizanskog rata. U Jugoslaviji partizani sa upornošću vode rat protiv nemačkih i italijanskih okupatora.³⁷ Cele oblasti su oslobođene od fašizma i svi pokušaji zavojevača da unište ognjišta narodnog ustanka završavali su se neuspelom.«³⁸

ZAKLJUČAK

Nema više nikakvih objektivnih historiografskih opravdanih razloga da se naš narodnooslobodilački rat i revolucija tretiraju kao jedan od evropskih pokreta otpora i da se svrstavaju u tu kategoriju, kao što se to još ponegde čini u svetu. Po svim svojim svojstvima još prve godine neprijateljske agresije na Jugoslaviju (1941) naš opštenarodni oružani ustanak prevazišao je sve okvire evropskih pokreta otpora i kvalitetno prerastao u specifičan, *pravi* oslobodilački rat sa jasno izraženim revolucionarnim programom o korenitom društvenom preobražaju zemlje. Taj proces je stvarno započet gotovo istovremeno sa dizanjem naroda, pod rukovodstvom KPJ, na oružani ustanak protiv okupatora i njihovih domaćih slugu, rušenjem stare buržoaske vlasti koja je bila u službi agresorima i uspostavljanjem nove narodne samouprave birane neposredno od naroda.

Ta obeležja, slobodno se može reći, nije imao nijedan pokret otpora u Evropi.

N A P O M E N E

¹ »Bečka arbitraža« od 2. XI 1938. je još jedan nasilnički akt Adolfa Hitlera protiv Cehoslovačke kojom je Treći Rajh, kao, tobož, arbitar u starom mađarsko-čehoslovačkom sporu, zadovoljio teritorijalne aspiracije Mađarske na njenim severnim granicama. Tim dokumentom Hitler je »poklonio« južni deo Slovačke Mađarskoj, da bi što lakše privoleo njenog regenta Mikloša Hortija (Horthy de Nagybáya Miklós, 1868—1957) da se pridruži Osovini.

* »Bečkim diktatom« Hitler je oduzeo avgusta 1940. severozapadni deo rumunske teritorije i predao ga Mađarskoj uoči pohoda na Balkan.

³ Pregled istorije SKJ, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1963, str. 281 (ćirilica).

⁴ Posle sloma Jugoslavije u aprilskom ratu, Hitler je prilikom rasparčavanja njene državne teritorije Mađarskoj, za učešće u tom njegovom pohodu, darovao Baranju i Bačku u Vojvodini, a u Hrvatskoj Međumurje.

⁵ Za pristupanje Trojnom paktu (1. III 1941) Hitler je Bugarskoj obećao najveći deo Makedonije i jugoistočne delove Srbije.

⁸ Vlada Kraljevine Jugoslavije (Cvetković — Maček) pristupila je Trojnom paktu 25. III 1941; u Beču je dogovoreno da će Hitler novom saveznu ku priznati »pravu« na grčki Solun, iako je već pre toga Bugarima čvrsto ponudio pa i darovao Makedoniju i Trakiju.

⁷ Pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Mladost, Beograd 1968, str. 94—95.

⁸ Ibid., str. 110.

⁸ Ibid., str. 152.

¹⁰ Ibid., str. 191—192.

ⁿ Op. v. SI. Nešović, Jugoslovensko-bugarskite odnosi, vo nedamnešnoto minato. Nova Makedonija, Skopje 1973, str. 133 i dalje.

II Pregled istorije SKJ, str. 288 i dalje.

¹¹ Titovo vojno delo, Narodna armija, Beograd 1977, str. 111.

u pregled istorije SKJ, str. 321, 324.

^{ie} Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka, Beograd 1973, str. 231.

¹⁸ L'Université Libre, Paris, Jsfo 15/41 od 15. IV 1941. — Bibliothèque Nationale, Paris.

¹⁷ Liberation, Organie des Francais libres, (?) J\J*o 18, 30 Marc 1941, str. 1. — Bibliothèque Nationale, Paris.

^m Pregled istorije SKJ, str. 321.

¹⁸ Opš. vid. Pero Morača, Jugoslavija 1941, ISI, Beograd 1971, str. 163—164.

ro p, egied istorije SKJ, str. 330.

[#] La Belgique nouvelie, (?) JSfo II, 25. IV 1943.

^{2*} Drapeau rouge, (?), god. I, J\fo 12, 4. XI 1941. str. 4.

^m Daily Worker, New York, 6. X 1942; Комсомолская правда, Москва, 22. X 1942; The New York Times, New York, 23. X 1942; The Worker, New York, 1. XI 1942. Možda je u Moskvi svesno prezime Madja »posrbljeno« da se ne bi prigovalaralo da partizane predvode Madari, Jevreji a ne Jugosloveni. Verovatno je iz sličnih razloga šireno da je i Tito Rus. Ivan Lebedev, savetnik sovjetskog poslanstva u Beogradu. Istinu, naravno sa osnovnim biografskim podacima o Josipu Brozu (Brozoviću, valjda da što bolje zvuči!) prvi je izneo Luj Adamić preko njujorškog progresivnog lista PM (Post Meridien) 21. IX 1943. godine, a ime Tita, kao partizanskog komandanta, otkriveno je javnosti tek posle Prvog zasedanja AVNOJ-a. Op. v. SI. Nešović, Inostranstvo i nova Jugoslavija, Prosveta, Beograd 1964, str. 419; 145—148; 115.

[#] Drapeau rouge, god. II, Jsfe 1, januar 1942, str. 4.

[#] L'Unita, (?), god. XIX, JVfe 1, 1. VII 1942, str. 2.

²⁶ Walka, Paris (?), 4. XI 1941; National Bibliotheque, Paris, Res. G. 1472 (Pol-23). U napomeni čitaocima se naglašava: »Ni pod kojim uslovima ne pokazuj bilten Francuzima ili drugim strancima, čak ni onim koji su prema Poljskoj prijateljski raspoloženi. Radimo isključivo za poljsku stvar i nećemo da se mešamo u pitanje Francuske.

[#] Ibid. — Uredništvo ovog biltena na kraju tvrdi da su jugoslovenski vojnici i dobrovoljci koji su prebegli u Englesku stupili u poljsku armiju koja je stacionirana u Škotskoj i da će se boriti pod poljskom vrhovnom komandom.

¹⁸ Krajem 1941. godine 80.000 boraca NOV i POJ vezivalo je 510.000 okupatorskih vojnika (Nemaca 120.000, Italijana 200.000, Bugara 70.000 i Madara 40.000), zatim 150.000 raznih kvishinskih oružanih formacija, ili ukupno armiju od 660.000 ljudi. (Bogdan Gledović, »Doprinos Jugoslavije pobedi nad fašizmom«, Vojnopolitički informator, SSNO, god. XII, br. 4, april 1975, str. 99).

- ” Op. v. SI. Nešović, Velika trojica oči u oči, Narodna knjiga, Beograd 1977, str. 97—98.
- *• VI. Dedijer, Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju, Kultura, Beograd 1953, str. 346.
- *> Ibid., str. 347.
- Ibid., str. 349.
- ” SI. Nešović, cit. delo, str. 94—97.
- « Ibid., str. 133.
- “ U originalu piše Korari, što je očigledno pogrešno, jer je u pitanju Kozara.
- *• Le drapeau rouge, (?), jufit 33 (nova serija). August 1942, str. 2.
- ” U 1943. godini Moskva je sve rede u okupatore Jugoslavije pominjala Bugare i Madare zbog planova koje je SSSR imao sa ovim zemljama.
- ** Известия, Информационный орган, (?), № 5, 1. апреля 1М2, я 1г. 2.

PROCES OSAMOSTALJIVANJA KPJ OD KOMINTERNE 1939—1941

ISTORIJSKA OPRAVDANOST TEZE O OSAMOSTALJIVANJU

Pripremanje KPJ, izrazito od sredine 1937, za uspješno pokretanje i vođenje oslobodilačkog rata i revolucije neminovno je teklo zajedno s njenim kvalifikovanim osamostaljivanjem od Kominterne, čiji je disciplinovani član neprekidno bila od svog osnivanja, aprila 1919. Regenerisanje KPJ nije, međutim, smišljeno i sistematski povezivano s emancipacijom od Kominterne, već je tome neizbežno vodio osnovni kurs novog rukovodstva. Taj kurs se ispoljavao u tesnom oslanjanju na živu revolucionarnu praksu u zemlji, suprotstavljanju dogmatskim šemama i beživotnim konstrukcijama, nastojanju da se od KPJ stvori stvarni politički faktor, partija masa, a ne da se održava i razvija kao neka revolucionarna sekta.

»I upravo zbog toga Tito — pisao je Edvard Kardelj — i zajedno s Titom svi mi često smo dolazili u sukob najpre sa Kominternom 1937. godine na nekim pitanjima, a pogotovo sa Staljinom neposredno pred rat i u toku rata našom politikom, tako da su se u određenim momentima naši odnosi sa Staljinom zaoštrili gotovo do krajnjih granica ... Naravno, mi se tada nismo javno sukobljavali ... Bez takvog razvoja naše Partije ne bi bila moguća ni 1941. ni 1945. godina, ne bi bili mogući ni svi uspjesi koje je naša Partija postigla u vreme narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Sukob koji je nastao 1948. godine bio je u neku ruku logična posledica takvog našeg razvoja... Do punog saznanja dubine konflikta došli (smo) tek posle rata, negde 1947, kad je počeo naš sukob na već sasvim drugim nivoima, odnosno na drugoj problematici, kad smo se osetili ugroženim ne samo kao partija, nego kao zemlja.«¹

Josip Broz Tito je o ovom procesu rekao: »U stvari, već od tridesetih godina u radu Kominterne prisutni su elementi sektaštva, što je imalo negativnog utjecaja na rad i politiku komunističkih partija pa i naše, a naročito na pojedine dokumente koje je donosio Centralni komitet u emigraciji. Često su to bile apstraktne proklamacije, koje nisu imale nikakve veze sa stvarnim stanjem i stoga nisu mogle da djeluju mobilizatorski, da usmjeravaju borbu radničke klase i radnih masa. Već tada se vidjelo da se borbom radničke klase ne može dirigovati izvana, iz nekog opšteg centra. To je zapravo početak geneze našeg sukoba sa Staljinom i tako to treba i shvatiti. Jer, mi smo već tada, u nastojanju da osamostalimo Partiju, u suštini povelu borbu protiv dogmatizma i to ne samo na međunarodnom planu, već i u sopstvenim redovima.«*

U istorijskoj nauci je usvojeno da se proces osamostaljivanja odvijao kroz tri perioda. Prvi period je od avgusta 1937 — dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ— do juna 1939. Drugi period obuhvata obe faze drugog svetskog rata, 1939—1945. Treći period je označen konačnim raskidom KPJ sa staljinizmom u doba Kominforma, 1948.³ Saglasno temi naučnog skupa, ovaj rad je posvećen drugom periodu, s opravdano većom pažnjom prema drugoj fazi ovog perioda od napada fašističke Nemačke na SSSR do raspuštanja Kominterne.

I PERIOD

OSNOVNE KARAKTERISTIKE

Proces političkog osamostaljivanja od Kominterne počeo je Titovim dolaskom na čelo KPJ, što se formalno dogodilo 17. avgusta 1937. godine. Novo organizaciono stanje se, međutim, oformljavalo kroz pet značajnih događaja. Početak je predstavljala odluka savetovanja rukovodećeg aktiva KPJ u Moskvi avgusta 1936. da Josip Broz pređe u zemlju, tamo stvori uslove za obrazovanje novog rukovodstva, preuzme neposredno rukovođenje i odgovara za rad KPJ u zemlji. Završetak je označen savetovanjem rukovodećeg aktiva KPJ u zemlji, juna 1939, na kojem je odobrena celokupna dotadašnja aktivnost KPJ.⁴

Novo rukovodstvo je u ovom periodu uspešno rešilo tri osnovna zadatka. Vodeći organ — CK KPJ se iz inostranstva, gde se nalazio od aprila 1930. godine, vratio u zemlju, maja 1938, da bi oktobra iste godine otklonio opasnost raspuštanja KPJ od Kominterne, kada je i Josip Broz bezuspešno bio otpužen za trockizam, ali se nije mogao spasiti od uništenja u staljinističkim čistkama skoro sav vodeći kadar KPJ, koji se nalazio u Moskvi. Rukovodstvo KPJ oslobodilo se novčane pomoći Kominterne i time glavnog izvora frakcionastva. Oslobodilo se, na kraju tutorstva Kominterne i slepog nekritičkog sprovođenja direktiva iz navodno opštevladajućeg komunističkog centra.⁵

To je značilo izgradnju nove Partije s novom politikom o nacionalnom pitanju,* sa stavom o fašizmu kao glavnoj opasnosti po socijalizam i ljudski napredak⁷ i s kursom na odbranu zemlje posle anšlusa Austrije, marta 1938.⁸ Pri svemu ovome je Manuilski, sovjetski predstavnik u Kominterni, ipak na 18. kongresu KPSS, marta 1939, izneo lažne optužbe i klevete po kojima je »KPJ zasićena provokatorima i špijunima«.⁹

II PERIOD

I FAZA: OSPOSOBLJAVANJE KPJ ZA AUTENTIČNU ISTORIJSKU REVOLUCIONARNU AKCIJU

Između 1. septembra 1939. i 22. juna 1941. godine ubrzan je proces osamostaljenja KPJ od Kominterne u veoma složenim, prvenstveno međunarodnim, uslovima. Tri prekretnička, međunarodna i unutrašnja događaja iz sredine 1939. stavila su KPJ u bitno nove uslove delovanja.¹⁰ Dva međunarodna tesno povezana događaja bili su: sovjetsko-nemački pakt o nenapadanju od 23. avgusta i drugi svetski rat, započet 1. septembra. Dalekosežne posledice po stanje u Evropi a i za međunarodni radnički pokret, prvenstveno njegovo komunističko krilo, imao je pakt Molotov-Ribentrop. Bio je jedan od faktora koji je objektivno omogućio početak rata. Hitler je prihvatio Staljinovu posrednu ponudu na 18. kongresu KPSS, jer je nemačkoj imperijalističkoj strategiji odgovaralo da izbegne rat na dva fronta. Nespremna za rat, nesigurna u namere Japana koji je ugrožavao dalekoistočne granice SSSR, sovjetska vlada je paktom nameravala da otupi antisovjetsku politiku zapadnih sila, čiju je kulminaciju predstavljao Minhenski sporazum (30. septembra 1938).¹¹ »Hitler je paktom želio da neutrališe SSSR za vreme predstojećih osvajanja u Evropi, a Sovjetski Savez se nadao da će za duži period osigurati sebi mir«.¹² Bila je to u skladu sa politikom usvojenom na sednici CK KPSS od januara 1925. da SSSR poslednji uđe u svetski rat tako da svojim sudelovanjem prevagne.¹⁸ Na početku rata »u Kominterni nije (se) tražilo da sve partije moraju tačno slijediti politiku sporazuma Sovjetskog Saveza sa Hitlerom. Meni je to bio najbolji pokazatelj da je »Sovjetski Savez imao razloga da napravi takav sporazum, nadajući se — što je, kako se pokazalo, bila iluzija — da će tako moći da duže vremena otkloni opasnost koja mu je prijetila.« (Tito). Jedino je Josip Broz, u saznanju da je sporazum stvar politike i taktike — što ne treba bitno da utiče na politiku komunističkih partija — u ime KPJ, a na zahtev Kominterne, sačinio proglas koji je polazio od toga da je fašizam i dalje glavna opasnost za progresivno čovečanstvo. Uskoro su rat SSSR-a protiv Finske, kriza u odnosima sa Engleskom i Francuskom naznačili promenu u gledištima KPSS,

Staljina i Kominteme.¹⁴ Tada se potvrdilo da se Komintema pretvorila u instrument Staljinove spoljne politike koja se odrekla Lenjinskih načela iz Oktobarske revolucije.¹⁵ Paktom sa Hitlerom Staljin se opredelio za politiku interesnih sfera pri četvrtoj podeli Poljske u vidu priključenja SSSR-u delova Belorusije, Ukrajine i Prikarpatске Rusije, prisajedinjenjem od Rumunije Besarabije i severne Bukovine, posebnim privilegijama u Finskoj, Estoniji, Letoniji, Litvaniji. Napadom na Finsku (novembar — mart 1940) Staljin je pokazao da će se i oružjem boriti za ostvarenje dogovora o podeli interesnih sfera. Organizovanjem plebiscita (1940) za pripajanje SSSR-u triju pribaltičkih država, koje je već bila zaposela Crvena armija, Staljin je skrenuo s doktrine »socijalizma u jednoj zemlji« ka izvozu revolucije na bajonetima, tj. ulogu partije zamenio je ulogom Crvene armije.¹⁶ U odsustvu svake koncepcije revolucije, Staljin je sada izgradio i sprovodio koncepciju širenja socijalizma proširivanjem državnih granica SSSR-a, jer je gubio poverenje u stvaralačke snage radničke klase i u sposobnost revolucionarnog radničkog pokreta izvan SSSR-a.¹⁷

Promene u stavu Kominterne osetio je Josip Broz za vreme razgovora u njenom sedištu gde se po pozivu nalazio od početka septembra do kraja novembra 1939. Sekretarijat Kominterne je formalnom rezolucijom, krajem novembra, primo k znanju saopštenje o radu KPJ i konstatovao da je vodstvo uspelo da stekne poverenje radništva i počelo ozbiljno da sprovodi odluke Kominterne od 5. januara 1939. Ali je u Titove stavove uneo i bitne izmene koje su značile vraćanje na ranije sektaške pozicije koje je kao štetne odbacio 7. kongres Kominterne. Napuštena je, tako, osnovna postavka 7. kongresa Kominterne unošenjem novog stava »da se pregrupacija snaga u zemlju (Jugoslavija) sada više ne vrši na liniji 'antifašizam' i 'demokratija', već na liniji zaoštavanja klasne borbe između buržoazije i radnih masa«. U čorsokak je ušla antifašistička linija narodnih fronto va sa 7. kongresa, koja je baš uoči drugog svetskog rata bila na vrhuncu u mnogim zemljama.¹⁸

Pakt Molotov-Ribentrop, akcija SSSR-a u početku rata, izmenjena platforma Kominterne — uneli su kolebanje i zabunu u komunističko krilo radničkog pokreta, a i u antifašistički pokret uopšte. Taj negativni uticaj u KP se do marta 1940. izražavao u krizi savezništva stvorenog na antifašističkoj osnovi, zapostavljanju antifašizma u korist neutralnosti i izvesnoj nejedinstvenosti u oceni nekih osnovnih aktuelnih pitanja.¹⁹

Nenadoknadivu štetu pretrpele su komunističke partije evropskih zemalja koje su se nalazile u ratu protiv fašističke Nemačke (Holandija, Norveška, Francuska). Saglasno novoj taktici Kominterne i SSSR-a, one su morale da napuste narodno-frontovsku i antifašističku komponentu svoje delatnosti u korist dezangažovanja za rat, čak i za njegovu osudu.²⁰ »Istorijska je činjenica da naša Partija (KPJ) nije podlegla pojavama dezorijentacije koja je nastala u nekim drugim komunističkim partijama u vezi sa iluzijama o značaju i dugotrajnosti tog sporazuma (Molotov-Ribentrop)... U svim bitnim pitanjima, bez obzira na izvesna pojedinačna kolebanja pod uticajem politike Kl, ostala (je) čvrsto na tlu politike koja je odgovarala položaju i interesima radničke klase i naroda Jugoslavije. A to je bila politika borbe za nezavisnost zemlje, za odbranu od fašističke agresije i za jedinstveni front antifašističkih snaga...«²¹

Treći prekretnički događaj koji je stavio KPJ u bitno nove uslove bio je sporazum Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. Izraz kompromisa da se ublaže suprotnosti dveju najjačih nacionalnih buržoazija pred osnaženim revolucionarnim radničkim i nacionalno-oslobodilačkim pokretima i izazvan nepovoljnim međunarodnim okolnostima, ovaj sporazum je značio otvoreno priznanje kraha dotadašnjeg unitarističko-centralističkog sistema vladavine i početak krajnje ograničenog preuređenja države na osnovama nacionalnosti.²² KPJ je osudila sporazum kao savez vladajućih reakcionarnih snaga, kao jedan od najjačih stubova za održavanje i pooštavanje reakcionarnog sistema s pojačanim progonima radničke klase i obezbeđenjem oslonca na zemlje Trojnog pakta.²⁵

Kratkotrajna kolebanja u politici KPJ brzo su otklonjena povratkom Josipa Broza iz Moskve, početkom marta 1940. On je zadržao ranija gledišta o svim bitnim pitanjima, posebno o opasnosti od fašizma. Na članove CK KPJ uticao je naglašavanjem stava za odbranu zemlje i prvi je, bez dvoumljenja, zauzeo stanovište da se komunisti moraju tući s Nemcima, ne menjajući stav o karakteru rata u celini.

Ovakvu ocenu potvrđuju Brozovi članci u »Proleteru«, njegova osuda parole o demobilizaciji na konferenciji PK KPJ za Crnu Goru, s proleća 1940, izjava od 12. jula u ime CK povodom kapitulacije Francuske i pismo upućeno CK KP Francuske u kojem se izražava vera u brzo rušenje tiranije francuskih imperijalista i tuđih imperijalističkih okupatora.²⁴

Otklanjanje nepoverenja prema KPJ u Komintemi na svojevrsan način produžilo se preko dva događaja i u 1940. godini. Jedan je bio, po svemu sudeći, pozitivan izveštaj Jana Sverme, kandidata za člana Izvršnog komiteta Kominterne s početka 1940. godine, o radu KPJ, na osnovu ličnog boravka. Drugo je neuspeh bugarskog delegata V. Kolarova da ranijim klevetničkim ocenama omalovaži uspehe KPJ, koje je Nikola Petrović, izaslanik KPJ, izneo pred Sekretarijom Kominterne, u Moskvi, u drugoj polovini oktobra. Istovremeno Kominterna je o uspešnom održavanju 5. zemaljske konferencije KPJ bila obavještena depešama preko ilegalne radio-stаницe u Zagrebu, a kasnije i posebnim izveštaj em preko kurira. Sve to potvrđivalo je da je u KPJ bio izvršen stvarni preporod.²⁵

OSLOBOĐENJE OD DOGMI KOMINTERNE

U stvari, na 5. konferenciji (19—23. oktobra), jednom od najznačajnijih partijskih skupova između dva rata, najpotpunije je formulisana platforma koju je KPJ izgrađivala više godina, a izrazito posle dolaska Josipa Broza na njeno čelo. Konferencija je, najpre, izrazila organizacionu snagu Partije — 6.500 članova i 18.000 pripadnika SKOJ-a — i rasprostranjenost njenih organizacija i komiteta širom zemlje.²⁶ Ona je »pokazala da je KPJ na svom dotadašnjem putu savladala sve svoje unutrašnje teškoće, odoljela strašnom pritisku klasnog neprijatelja, izgradila se u organizaciono i idejno čvrstu i monolitnu revolucionarnu partiju radničke klase.«²⁷ Postavila je pred sve partijske organizacije više osnovnih zadataka. Boriti se: protiv imperijalističkog rata i uvlačenja Jugoslavije u rat, protiv svih agenata oba imperijalistička bloka koji ugrožavaju nezavisnost naroda Jugoslavije, protiv kapitulantske spoljne politike vlade Cvetković-Maček a za oslanjanje na SSSR i sklapanje s njim pakta o uzajamnoj pomoći; za demokratska prava i slobode, protiv svih reakcionarnih mera vlade; Nastaviti borbu za nacionalnu ravnopravnost svih naroda Jugoslavije i za prava nacionalnih manjina, a protiv agentura inostranog fašizma, koji se koristi nezadovoljstvom nacionalno ugnjetenih masa radi razbijanja Jugoslavije i ostvarenja svojih osvajačkih ciljeva. Zaključeno je da se Narodni front stvara i organizovanim izolovanjem vrhova buržoaskih partija od njihovih pristalica, jer su se ti vrhovi srozali na kapitulantske pozicije pred režimom Cvetković-Maček. Istaknuta je i parola o stvaranju narodne vlade sa osloncem na savez radnika i seljaka« kao nov programski stav za okupljanje najširih narodnih slojeva i kao uslov za odbranu nezavisnosti naroda Jugoslavije.«²⁸ »Da nismo na Petoj zemaljskoj konferenciji jasno obrazložili naše principe o nacionalnom pitanju, teško bi se moglo dogoditi da sve nacionalnosti u Jugoslaviji daju od sebe ono najbolje, najzdravije, najdemokratskije za našu oslobodilačku borbu i za uspjeh naše revolucije.« (Tito)²⁸ Na 5. konferenciji Partija je najpotpunije formulisala koncept odbrane zemlje kao sastavni dio svog cjelovitog koncepta revolucije. (Tito)³⁰ Na 5. zemaljskoj konferenciji, istakao je Edvard Kardelj, KPJ je faktički, iako ne i formalno zbog odnosa sa Kominternom, odbacila dva, od Kominterne i Staljina, nametnuta načela. Reč je, prvo, o odbacivanju staljinističkog dogmatskog shvatanja nacionalnog pitanja«, kao pretežno seljačkog odnosno buržoasko-demokratskog pitanja«, jer »problem nacije, njene slobode i nezavisnosti predstavlja isto toliko interes same radničke klase kao i drugih klasa i slojeva narod«. Zatim, drugo, o odbacivanju gledišta »da će Jugoslavija najpre proći kroz fazu buržoasko-demokratske revolucije koja će istovremeno rešiti i nacionalno pitanje, a tek zatim kroz fazu socijalističke revolucije... Tito je još tada ukazivao na neophodnost da radnička klasa postane vodeća snaga u borbi za nacionalno oslobođenje naroda Jugoslavije... Još je Peta konferencija KPJ, u suštini, proklamovala povezanost narodnooslobodilačke borbe sa socijalističkom revolucijom.«³¹ Tito je konstatovao »da su upravo odluke Pete zemaljske konferencije dale partijskim organizacijama onu jasnoću i orijentaciju, ona sredstva i metode koji su bili odlučujući za kasniji razvoj narodnooslobodilačkog rata.«³² »Radom i odlukama konferencija je pokazala

da je KPJ samostalna i nezavisna, da je prevazišla raniju praksu da strategiju i taktiku njene borbe formulišu organi Komin terne bez obzira na stvarne uslove u zemlji.«³³

KPJ — VODEĆI FAKTOR U ZEMLJI

Hitlerovo potčinjavanje Mađarske i Rumunije (oktobar 1940), italijanski napad na Grčku (oktobar), Hitlerov pojačani pritisak na Jugoslaviju, potvrdili su ocenu KPJ da predstoji nemačka agresija i na Jugoslaviju. Saglasno odlukama 5. zemaljske konferencije, CK KPJ je u proglasu od 7. decembra 1940. — da neprijatelji nezavisnosti jugoslovenskih naroda iz vlade i vojnih krugova sabotiraju pripreme za odbranu zemlje — ukazivao da se u interesu odbrane zemlje moraju narodima dati demokratska i nacionalna prava i slobode, da se mora prestati s dvoličnom spoljnom politikom i uspostaviti »prijateljska saradnja i pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR.« Decembra 1940. »Proleter« je isticao potrebu okupljanja radnog naroda u borbu protiv navedenih spoljnih i unutrašnjih neprijatelja a za stvaranje prave narodne vlade. Pošto je saznao da je namesnik Pavle, prilikom tajne posete Hitleru 4. marta 1941, dao saglasnost za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, CK KPJ je, sredinom marta 1941. rasturio u više stotina hiljada primeraka po celoj zemlji proglas »Protiv kapitulacije, za pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom«. Kada su Cvetković i Cincar-Marković otputovali 24. marta u Beč na potpisivanje ugovora o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, PK KPJ za Srbiju je u proglasu istoga dana obelodanio da kraljevska vlada sprema izdaju, potpisivanje Trojnog pakta »koji znači sigurnu i sramnu smrt našoj državi, našoj slobodi i našem narodu«.

Istovremeno su počele demonstracije u više gradova u Srbiji i nastavile se 25. marta po objavljivanju događaja u Beču. Narednog dana, 26. marta, počele su demonstracije u Beogradu, po planu PK KPJ za Srbiju. Koristeći ispoljeno narodno nezadovoljstvo, grupa prozapadno nastrojenih kraljevskih oficira sprovela je pripremani prevrat u noći između 26. i 27. marta. Ali su manifestacijama 27. marta u Beogradu, i u većem broju mesta u zemlji gde su održane, rukovodili komunisti.

Događaji od 27. marta 1941. pokazali su da je u Jugoslaviji »prošla era buržoazije i da je rukovodeća uloga prešla na radničku klasu i najsvesniji njen deo — na Komunističku partiju.« (E. Kardelj). Oni su izazvali i dve Hitlerove odluke: o razbijanju Jugoslavije i o odgađanju napada na Sovjetski Savez, koji je bio predviđen za 15. maj.³⁴ Generalni sekretar KPJ Josip Broz je dolaskom avionom iz Zagreba u Beograd, 28. marta uveče, direktno učestvovao u pripremanju akcije KPJ prema vladi Dušana Simovića. Kasnije, krajem maja ili početkom juna, obavestio je izveštajem Komin ternu, pored ostalog, i o tome da je KPJ zatražila od vlade Simovića da odmah pusti iz zatvora i koncentracionih logora sve komuniste, da amnestira sve političke i vojne krivce, obezbedi narodu politička prava i slobode, očisti državni aparat od petokolonaša i preduzme mere za odbranu zemlje. Vlada je delimično ispunila samo jedan zahtev: pustila je komuniste iz zatvora sa teritorije uže Srbije.³⁵ KPJ se ispoljila kao originalna društveno-politička pojava: iako u dubokoj ilegalnosti postala je snažan i javan politički faktor u zemlji.³⁶ Boreći se za takav položaj, ona je rasla u krvi i podnela mnogo žrtava. Staljin je likvidirao dosta njenih najboljih kadrova, i starijih i mlađih. I reakcionarne vlade stare Jugoslavije, naročito posle šestoj anuarske diktature, desetko vale su redove KPJ. Iz te krvi nicao je novi kadar. »Blagodareći novim generacijama, koje su se kalile u žestokoj borbi, KPJ je izrasla u snažnu Partiju koja je vodila ne samo borbu protiv predratnog reakcionarnog režima, već je povelala oslobodilački pobjednički rat.« (Tito).³⁷

Sastavljena od separatističkih do probritanskih krugova nacionalnih buržoazija, Simovićeva vlada je u svemu vodila kolebljivu i suštinski kapitulantsku politiku, bez obzira što je 5. aprila 1941. potpisivala u Moskvi ugovor o prijateljstvu sa SSSR-om. Zato je odmah po Hitlerovom napadu od 6. aprila došla do izražaja sva trulež u Kraljevini Jugoslaviji: vojska se povlačila u rasulu, većina njenih oficira je nalazila izlaz u predaji, vodeći funkcioneri delovali su kao petokolonaši, a sama vlada je već 15. aprila odlučila da zatraži primirje i istoga dana zajedno s kraljem i državnim zlatom pobjegla iz zemlje.³⁸

Jedino je KPJ, kao organizovana politička snaga, delovala na razvijanju otpora osvajaču. Održavajući kontinuitet kursa na odbranu zemlje još od anšlusa Austrije, ona nije vezivala otpor za vojne mogućnosti Kraljevine Jugoslavije. U samom početku rata zauzela je stav da se svi komunisti i pripadnici pokreta odazovu pozivu na mobilizaciju i da se podstiče pokret dobrovoljaca. Na sednici Centralnog komiteta, u okupiranom Zagrebu, 10. aprila, KPJ je stvaranjem Vojnog komiteta s Josipom Brozom generalnim sekretarom na čelu, potvrdila odlučnost da preuzme u svoje ruke organizovanje i vođenje oslobodilačke borbe na osnovu ocene da je u Jugoslaviji nastupio istorijski trenutak koji je zahtevao smenu društvenih snaga. Zaključci ove sednice, kao izraz platforme sa 5. zemaljske konferencije, razrađeni su u istorijskom programu CK KPJ od 15. aprila 1941. U njemu je istaknuto da će komunisti i radnička klasa »ustrajati do konačne pobjede u prvim redovima svenarodne borbe protiv osvajača«, da će se u toj borbi »radati novi svijet« i stvoriti »na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna bratska zajednica.«

U proglasu povodom 1. maja, CK je ponovio da će KPJ još upornije organizovati i voditi borbu naroda protiv okupatora i njihovih domaćih slugu. Na savetovanju rukovodećeg aktiva, koje je CK održao početkom maja u Zagrebu, ostvarena su tri cilja. Prvo, utvrđeno je da se KPJ brzo organizaciono prilagodila novim uslovima, što je bilo izraženo u održavanju organizacionog jedinstva po izbijanju rata, u neprižnavanju okupacije i komadanja jugoslovenske državne teritorije i u tome što je ostala jedina jedinstvena revolucionarna politička snaga koja je obuhvatila sve narode i narodnosti naše zemlje. Drugo, pouke i zaključci su govorili da je u aprilskom ratu buržoaski sistem u suštini doživeo potpuni krah i da će se KPJ boriti protiv nastojanja kraljevske vlade u izbeglištvu da obnovi stari reakcionarni poredak. Treće, osnovu političke linije činili su: organizovanje i predvođenje borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje, uz stvaranje široke političke osnove te borbe — Narodnooslobodilačkog fronta u kojem bi se okupljali pristalice i vođe građanskih partija, koje su se uoči rata praktično već raspadale. Istovremeno će se pri svim rukovodstvima KPJ obrazovati vojni komiteti u cilju prikupljanja oružja, pripremanja ljudstva za oružane formacije, organizovanje obaveštajne službe itd.

Na drugoj strani, međunarodna situacija bila je veoma složena i objektivno nije mogla uticati na razvijanje borbenog raspoloženja u narodu. Fašističke države bile su na vrhuncu moći. Perspektiva porobljenim narodima bila je zamračena: usamljenim otporom Velike Britanije, dok su se izvan rata nalazili SSSR i SAD; postojanjem sovjetsko-nemačkog pakta o nenapadanju; odsustvom reaganovanja Kominterne koja je u duhu linije Staljina smatrala rat kao međusobni imperijalistički obračun. Jugoslavija je bila razoružana i raskomadana, sa kvinslinzima koji su podstrekaivali bratoubilačko istrebljenje, dok su kralj, vlada i vodeći funkcioneri građanskih stranaka, pod okriljem Velike Britanije, sve snage usmerili na jačanje svog položaja radi obnove Kraljevine Jugoslavije. Konceptija borbe KPJ je izlazila iz okvira stavova Kominterne. Jedinu realnu činjenicu i pozitivan međunarodni faktor za strategiju KPJ, predstavljalo je postojanje velike zemlje socijalizma uz predviđanje da će doći do sukoba Nemačke i SSSR-a, da će drugi svetski rat dobiti oslobodilački karakter i time olakšati oslobodilačku borbu naroda i narodnosti Jugoslavije.³⁹

Dogodilo se da je na kraju priprema KPJ za oružani ustanak, 22. juna 1941, Hitlerova Nemačka napala Sovjetski Savez bez objave rata. Staljin i sovjetska vlada imali su iluzije o dugoročnosti pakta sa nacističkom Nemačkom, pa nisu verovali podacima iz raznih izvora, uključiv i Josipa Broza, o nemačkim pripremama za napad, zbog čega su izostale pripreme sovjetskog naroda i Crvene armije za odbranu.⁴⁰ Zato se i dogodilo da je Molotov na dan nemačkog napada izjavio da SSSR to nije zaslužio od Hitlera, a Staljin se u govoru od 4. jula 1941, prvom po izbijanju rata, žalio na Hitlerovu verolomnost. Takve iluzije nisu gajili nemački vlastodršci, već su sa direktnim pripremama, još od leta 1940. pratili politiku pojedinih komunističkih partija.⁴¹ Time se objašnjava što je posle napada na SSSR, politika KPJ prema nacističkoj Nemačkoj bila pominjana u tri dokumenta. U noti berlinskog Ministarstva inostranih poslova rad KPJ je uzet kao dokaz verolomnosti Moskve.⁴² Ribentrop je izneo da je KPJ već od leta 1940. izazvala protivnemačko raspoloženje u zemlji i da je »lecima tamo protestovano protiv paktiranja Cvetkovićevog režima s imperijalis-

tičkim vladama Berlina i Rima«. Hitler je izjavio da je i puč od 27. marta u Jugoslaviji »izvršen ne samo pod engleskim nego i pod sovjetskim zastavama«, podrazumevajući pri tome ulogu KPJ u ovom događaju.⁴³

II FAZA: POKRETANJEM I POBEDOM ORUŽANOG USTANKA — JEDINO JE KPJ OSTVARILA INTERNACIONALISTIČKU OBAVEZU PREMA PRVOJ ZEMLJI SOCIJALIZMA

I PRVA RAZMIMOILAŽENJA

1. Početak ustanka bez direktive Kominterne

Na dan hitlerovskog napada, 22. juna, Politbiro CK KPJ je sa svoje sednice u Beogradu, gde se, s Josipom Brozom na čelu, nalazio od 8. maja 1941, uputio proglaš radničkoj klasi i narodima Jugoslavije s pozivom da svim sredstvima pomognu pravednu borbu Sovjetskog Saveza, pošto je to ujedno i njihova borba.⁴⁴ Nacionalna i pokrajinska rukovodstva KPJ i biro CK SKOJ-a su 22. i 23. juna konkretizovali odluke Politbiroa od 22. juna. PK KPJ za Srbiju se usmerio da odmah pristupi organizovanju partizanskih odreda i udarnih grupa.⁴⁵ Politbiro CK KPJ je 27. juna rešio da umesto Vojnog komiteta stvori Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (NOPO) s Titom kao vrhovnim komandantom. Četvrtog jula Politbiro je odlučio: da u obliku partizanskog rata počne oružana borba protiv okupatora, da ranije obrazovane udarne grupe iziđu iz gradova na teren, stvaraju NOP odrede i odmah započnu oružane akcije.⁴⁶ Do formalnog poziva na oružani ustanak, samo je na području uže Srbije bilo organizovano pet okružnih partizanskih odreda. Već 7. jula je prva u Beloj Crkvi ispaljena partizanska puška najavila početak ustanka.⁴⁷ »Sreća je što smo se mi odmah ispočetka orijentisali na slanje ljudi van, suprotno onome što su radili u Francuskoj i u nekim drugim zemljama gdje se smatralo da glavna borba treba da se vodi u gradovima, a ne na periferiji. Seljaštvo, provincija bila je naša linija.« (Tito).⁴⁸ Tako je rukovodstvo KPJ svoju najkrupniju i najsudbonosniju odluku o dizanju ustanka donelo bez konsultacije Kominterne, što je pokazivalo zrelost Partije da potpuno sama donosi odluke polazeći od sopstvene situacije i sopstvenih prilika i mogućnosti.⁴⁹ Kada se u porobljenoj Evropi, osim KPSS, nije javljala nijedna partija, upravo KPJ, ona ista koju su u Kominterni gotovo otpisali, bila je ta koja je časno ispunila svoje obaveze pred svojim narodima i radničkom klasom, povelu ih u pobedonosni Narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju i time na delu ispunila svoj revolucionarni i internacionalistički dug.⁵⁰ U stvari, Kominternu je u telegramu od 22. juna, bez podatka kada je tačno stigao iz Zagreba u Beograd, isticala kako je »neophodno razviti pokret pod parolom stvaranja jedinstvenog nacionalnog fronta i već ranije jedinstvenog internacionalnog fronta borbe protiv nemačkih i italijanskih fašističkih razbojnika«.⁵¹ Na »narodnu otvorenu borbu protiv okupatora« i na organizovanje partizanskog rata pozivala je KI u depeši koju je CK KPJ primio u prvoj polovini jula pošto je ustanak već bio počeo.⁵² Ali je na žestoku opoziciju u Balkanskom sekretarijatu Kominterne u 1941. naišla odluka KPJ da bez konsultovanja i traženja saglasnosti Kominterne, prvi put u njenoj istoriji, podigne narod na oružani ustanak. Najodlučniji je opet bio bugarski predstavnik V. Kolarov koji je »predviđao« da će jugoslovenski komunisti, pošto ih napuste zamoreni seljaci, ostati izolovani i postati lak plen okupatora. Staljin nije bio za dizanje ustanka i revolucije u Jugoslaviji. Pošto se SSSR nalazio u ratu, smatrao je da je svaka pomoć dobrodošla. Nije stavio primedbe na zapisnik sa opisanog sastanka.⁵³ Edvard Kardelj je isticao da je »ne tako mali broj evropskih komunista 1941. godine, pa i kasnije, kritikovao naš koncept oružanog ustanka kao »seljački« i bez šansi na uspeh. Prebacivali su nam što smo »otišli u šume« umesto da se borimo u gradovima... Branioci zastarelih koncepata oružanog ustanka zaboravili su da je seljak bio aktivno angažovan u borbi protiv okupatora i da je kao takav bio saveznik na koga se revolucionarni radnički pokret, kao pokretač ustanka, mogao osloniti... To što je važno za nas, važno je u to vreme, više ili manje, za sve okupirane evropske zemlje.«⁵⁴

2. Karakter oslobodilačke borbe

U depeši koju je Kominternu uputila CK KPJ 22. juna 1941. nalazilo se i upozorenje jugoslovenskom rukovodstvu »da se u sadašnjoj etapi radi o oslobodenju od fašističkih podjarmjlivača, a ne o socijalističkoj revoluciji«. ⁵⁵ Ako je ostao nerazjašnjen neposredan povod za pokretanje spornog pitanja, sasvim je jasno da KPJ nije vršila nikakav izbor između oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u uslovima kada su okupatorske sile bile na vrhuncu svoje snage. ⁵⁵ Suštinski i sada, kao i u vreme nemačko-sovjetskog pakta, ispoljile su se dve linije revolucionarne borbe. U oba slučaja rukovodstvo KPJ nije se svelo na staljinističkim radikalnim zaokretima, koje je sledila Kominternu. Dok se u periodu Staljinove saradnje sa Hitlerom, Kominternu nalazila više ulevo, zahtevajući strogo klasnu liniju borbe, koja je naginjala orijentaciji na građanski rat, KPJ je bila nešto desnija, jer se i u ovom periodu zalagala za nacionalnooslobodilačku borbu, zapravo nije gubila iz vida fašističku opasnost, a sovjetsko-nemački pakt ocenjivala je kao stvar taktike a ne strategijske preorijentacije i Staljina i sovjetske vlade. Posle nemačkog napada ispalo je da se Kominternu nalazila više udesno proklamacijom linije borbe za nacionalno oslobodenje uz rešavanje socijalnih problema u drugoj fazi borbe. Nasuprot tome, KPJ je prihvatila nešto levije opredeljenje na borbu za nacionalno oslobodenje i rešavanje socijalnih problema kao jedinstven proces, što je značilo da je borba protiv okupatora ujedno i borba za nove društvene odnose, dakle, i socijalna revolucija. ⁵⁷

II PRVI SPOROVI

1. Oko ujedinjenja pod komandu Draže Mihailovića

U odnose na jugoslovenskom ratištu se, posle Kominterne, posrednim putem javno umešala i vlada SSSR-a, krajem jeseni 1941. Sve je počelo alarmanom depešom Draže Mihailovića jugoslovenskoj izbegličkoj vladi, od 9. novembra. Molbom da se preko radio-stanica Londona i Moskve naglasi potreba njegove jedinstvene komande nad snagama otpora u zemlji, on je nameravao da spreči konačan poraz i lično zarobljavanje u protivofanzivi partizanskih snaga posle neuspešnog napada na sedište Vrhovnog štaba u Užicu, 2. novembra. Ubrzo su na osnovu toga kod sovjetske vlade izvršena dva demarša: od moskovskog poslanika jugoslovenske vlade (14. novembra) i od britanskog ambasadora (18. novembra), ⁵⁸ iako je britanska obavestajna služba, provaljivanjem nemačke vojne šifre, još od oktobra 1941, do kraja rata, sasvim tačno znala za saradnju Draže Mihailovića s okupatorima i da je svojom oružanom borbom partizanski pokret širio uticaj po celoj zemlji. ⁵⁸ Nastavilo se novim radiogramom Draže Mihailovića, posle drugog sporazuma o saradnji sa Vrhovnim štabom NOPOJ od 20. novembra, kojim je 22. novembra pristrasno obavestio pretpostavljene kako je »uspeo da prekine bratoubilačku borbu koju je izazvala druga strana«. Već 24. novembra britanska vlada je preko svoje vojne misije u Moskvi zatražila intervenciju sovjetske vlade »kod ustanika u Jugoslaviji... da se dođe do jedinstva »pri čemu je engleska vlada smatrala Mihailovića »kao jedino mogućeg vođu«. ⁶⁰ Istog dana je Radio-Moskva, u večernjoj emisiji, govoreći o borbama u Srbiji protiv Nemaca, istakla Mihailovića kao vođu svih snaga otpora u Jugoslaviji. ⁶¹ Na ovo je vrhovni komandant Tito uputio 25. novembra Kominterni gnevni komentar koji je zbog prekida veze između Užica i Zagreba i dalje s Moskvom, mogao biti poslan tek početkom januara 1942. ⁶² »Mi smo samo zbog Londona odustali da D. Mihailovića potpuno likvidiramo, ali ćemo teško moći zadržati naše partizane da to ne učine... Da (se) prestanu davati gluposti koje širi londonski radio. Imamo sve dokaze da Draža otvoreno saraduje sa Nijemcima protiv nas. Dražini ljudi ni jednog metka ne ispaljuju protiv Nijemaca. Svu borbu vode samo partizani.« Prisutnima u sedištu Vrhovnog štaba u Užicu Tito je rekao: »Moramo paziti da Sovjetskom Savezu ne pravimo spoljno-političke teškoće« i naredio da se obustavi uništenje već opkoljenog Mihailovića. ⁶³ Krajem novembra Radio-London je počeo svoju propagandu za račun Mihailovića. Pridružio mu se Radio-Moskva saopštenjem od 4. decembra po kojem je: »u Jugoslaviji obrazovana druga armija partizana, koja se sastoji iz pet uvežbanih divizija;« armijom komanduje pukovnik D. Mihailović« i ona je »uspostavila vezu sa Vrhovnom komandom jugoslovenske vojske.« ⁶⁴ Slične vesti unele su zabunu kod PK KPJ za Dalmaciju, koji je 20. decembra obavestio CK KP Hrvatske da organizacijama nije

poslao direktivu CK KPJ o četnicima zato što više dana slušaju Radio-Moskvu kako javlja »da su u Jugoslaviji u toku velike borbe protiv okupatora pod rukovodstvom D. Mihailovića«, pa zbog toga očekuju novu direktivu. Radio-Moskva je uskoro prestala da pominje Dražu Mihailovića jer je sovjetska vlada zvanično odbila zahteve britanske i jugoslovenske izbegličke vlade s obrazloženjem da su odnosi pokreta u Jugoslaviji interna stvar te zemlje i sovjetska vlada ne želi da se u njih meša. Rukovodstvu NOP-a nije svojevremeno bila poznata anglo-sovjetska diplomatska aktivnost u vezi sa Dražom Mihailovićem.⁶⁶

2. Vojna pomoć iz SSSR-a i za SSSR

Pošto su u CK KPJ brzo bile raspršene iluzije o neposrednoj pobjedi SSSR-a i partizanskog ustanka, CK je već 2. i 23. avgusta 1941.⁶⁶ postavio pitanje Komintemi o mogućnosti da se dobije oružje, jer je to najvažnije pitanje. Ako nije poznat odgovor Kominterne, sačuvana je njena depeša od 12. januara 1942.⁶⁷ kojom je potvrdila prijem podataka od 29. decembra 1941.⁶⁸ o aerodromu u Sokocu, uz obećanje da će avion biti upućen u najskorije vreme, što nije ostvareno. Uzalud je Moša Pijade na Zabljaku od 23. februara 1942, neprekidno 37 dana čekao pomoć iz sovjetskih aviona.⁶⁹ Tek je 29. marta iz Kominterne objašnjeno da na savladavanje ogromnih teškoća »u skorom vremenu nažalost ne treba računati«, uz preporuku da se oružje dobije od neprijatelja.⁷⁰ U 1942. Tito je još četiri puta bezuspešno pokretao slanje sovjetske pomoći: 23. aprila, 24. maja, 26. avgusta i 30. septembra — aerodrom na Glamočkom polju.⁷¹ Dramatičnim tonom Tito je u početku 4. neprijateljeve ofanzive, 31. januara 1943, ponovo tražio pomoć: »Zar posle 20 meseci herojske natčovečanske borbe nije moguće naći načina da nam se pomogne?«.¹² U objašnjenju od 11. februara Komintema je Isticala: »Vi ne smete ni za trenutak da sumnjate da bismo mi, kad bi postojala ma 1 najmanja mogućnost da se ukaže materijalna pomoć vašoj divnoj herojskoj borbi, to odavno učinili.«^{7*}

Ali, Staljin i sovjetska vlada realno su procenjivali veliki značaj jugoslovenskog partizanskog ratišta. Staljin je još 18. jula 1941. predlagao Cerčilu da se drugi front otvori makar i na Balkanu, bez obzira što mu je davao drugostepeni značaj. U drugoj poruci Cerčilu, Staljin je izneo kako u odsustvu novog fronta u Evropi, Nemci prebacuju svoje snage na Istok što je »dovelo Sovjetski Savez u smrtnu opasnost« i predlagao: »Postoji samo jedan izlaz iz takvog položaja: stvoriti još ove godine drugi front gde bilo, na Balkanu ili u Francuskoj, čime bi se omogućilo povlačenje 30—40 nemačkih divizija sa Istočnog fronta«. Cerčil nije mogao prihvatiti ovaj predlog.⁷¹

3. Kominterna o levičarenju u KPJ

Sve do početka marta 1942. godine rukovodstvo Kominterne nije odgovaralo na radiograme CK KPJ o njegovoj politici, sukobu sa četnicima Draže Mihailovića i odnosu prema izbegličkoj kraljevskoj vladi. Prva depeša sličnog sadržaja primljena je u Foči 5. marta 1942. Već 9. marta⁷⁵ Tito je u ime CK KPJ poslao odgovor.

Komintema: — «Pregledajući čitavu vašu informaciju dobija se utisak da sa izvesnim (pravom) pristalice engleske i jugoslovenske vlade sumnjaju da partizanski pokret dobija komunistički karakter i da se usmerava ka sovjetizaciji Jugoslavije. Zar osim komunista i njihovih simpatizera nema drugih jugoslovenskih rodoljuba sa kojima biste se zajednički mogli boriti protiv okupatora?«

CK KPJ — »Na osnovu naših informacija vi ste napravili pogrešne zaključke... Vrhovni štab partizanske i dobrovoljačke vojske ima do 200.000 boraca. To nisu samo komunisti i simpatizeri, već takođe pristalice raznih partija — pravi rodoljubi. I kod nas ima oficira, čak i generala, ali su oni poštene rodoljubi. Mi ne stvaramo nikakve sovjete, već stvaramo narodnooslobodilačke odbore.«

Kominterna: — »Zašto je, na primer, bilo potrebno organizovati specijalnu proletersku brigadu? Pa sada se osnovni i neposredni zadatak sastoji u tome da se ujedine svi antihitlerovski elementi, da se razbiju okupatori i izvojuje nacionalno oslobođenje.«

CK KPJ : — »Proleterske brigade nismo stvorili u početku, već zimi u decembru, kada se za to ukazala potreba. To su pokretne jedinice radnika i seljaka koje su

spremljene da stupe u borbu gde im se naredi. One služe kao primer kako se treba boriti za svoju nacionalnu nezavisnost. To je imalo ogromnog uticaja na druge partizanske jedinice i jedinice dobrovoljaca.«⁷⁶»

Samo formiranje proleterskih brigada bio je značajan momenat već u početnom usmeravanju oružanog ustanka, naglašavao je nedavno predsednik Tito. »Poslije povlačenja iz Užica mnogi manji partizanski odredi nisu htjeli da se povlače, nego su se sklanjali u šume i u razna druga mjesta. Meni se činilo da je to vrlo opasno. Tada sam riješio da idem među vojnike koji su se odmarali u raznim selima u Zlatiboru i Zlataru. Kada sam došao u Kraljevački bataljon objasnio sam tim vojnicima: stvaramo sada redovnu vojsku. U toj vojsci treba da vlada disciplina, zapravo više samopožrtvovanje i samodisciplina, nego vojnički dril. Staljin mi je prigovorio zašto ja brigade nazivam proleterskim. Šta će vam srp i čekić na kapama, pitao je. Jer, oni su tamo stvarali neku jugoslovensku četu, pa brigadu od zarobljene domobranske vojske, kojoj su dali kape sa kokardama.«⁷⁷

Kominternu: — »Kako objasniti tu činjenicu da pristalicama Engleske uspeva da formiraju oružane jedinice protiv partizanskih odreda? ... Teško je saglasiti se s time da London i jugoslovenska vlada idu sa okupatorom. Tu mora da postoji neki veliki nespornost... Ozbiljno razmislite o čitavoj vašoj taktici i delovanju i da proven te da li ste učinili sve što je moguće sa svoje strane da se stvori istinski jedinstveni nacionalni front svih neprijatelja Hitlera i Musolinija u Jugoslaviji radi ostvarenja zajedničkog zadatka: isterivanje okupatora i porobljivača«.

CK KPJ: — »Pristalice londonske vlade od samog početka partizanskog pokreta u Jugoslaviji odlučno se izjašnjavaju protiv oružane borbe sa okupatorima govoreći da to izaziva represalije nad stanovništvom. Takve poglede imao je i D. Mihailović. I baš zbog toga se nama suprotstavljaju oružanom snagom. Zato im okupatori i daju ratni materijal za borbu protiv nas. Mi raspolažemo izveštaj em... za londonsku vladu koji oštro optužuje D. Mihailovića i petu kolonu... Pošaljite posmatrača iz VKP (b). Nama su potrebni oružje i municija. To je najbolji način stvaranja nacionalno-oslobodilačkog fronta. Kod nas postoji ogroman broj onih koji hoće da se bore protiv okupatora, ali nema oružja.«⁷⁸

Staljin je, dakle, najpre kritikovao KPJ za sektaštvo — iako nije upotrebio tureč — a istovremeno je »terao« na oportunistički odnos predlaganjem kompromisa sa Dražom Mihailovićem, sa vrhovima stare Jugoslavije, a pre svega, s jugoslovenskom izbegličkom vladom u Londonu. On je imao ondašnji specifični interes SSSR-a da održava saradnju sa zapadnim silama od koje je zavisila čvrstina antihitlerovske koalicije. NOP nije hteo da postane moneta za potkusurivanje u toj njegovoj globalnoj politici.⁷⁹*

Teorijom i praksom kontinuiteta legalnosti objašnjavao je Veljko Vlahović, na osnovu neposrednih kontakata, Staljinovo držanje prema jugoslovenskoj izbegličkoj vladi. On nije mogao da veruje u autohtonu revoluciju, naročito posle 1933. godine, kada je Hitler došao na vlast, uprkos postojanja snažne KP Nemačke koja se prekonoc raspala. Ocenu da jugoslovenski oslobodilački rat znači i socijalističku revoluciju, Staljin je shvatao kao »gubernijsku politiku«, tj. sitnu, gubernijsku politiku koja ne može biti revolucionarna⁸¹

III NOP IZNUĐUJE USTUPKE I SAMOSTALNIJE DELUJE

1. Taktiziranje SSSR-a prema jugoslovenskoj izbegličkoj vladi

Konfrontaciju stavova sa Kominternom o jugoslovenskoj izbegličkoj vladi, započeo je CK KPJ radiogramom od 16. marta 1942. kojim saopštava da arhiva, zapljena pri razbijanju četničkih i italijanskih snaga kod Višegrada 2. marta potvrđuje ranije optužbe da pristalice Draže Mihailovića i izbegličke vlade »direktno ili indirektno saraduju sa okupatorom«.⁸¹ Već 24. marta Tito je obavestio Komintemu da će Vrhovni štab otvoreno napasti izbegličku kraljevsku vladu ukoliko nastavi da podržava Dražu Mihailovića i preneo mišljenje CK da je potrebno obrazovati novu vladu od demokratskih elemenata u zemlji i inostranstvu, koja bi pozvala narode

Jugoslavije u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.⁸² Ovaj nagoveštaj je delom i ostvaren u dnevnoj zapovesti vrhovnog komandanta Tita povodom godišnjice napada na Jugoslaviju, gde je naglašeno: »Mi (ćemo) biti prisiljeni da otvoreno istupimo pred narodom protiv te vlade, ako ona nastavi tim putem da ometa našu borbu protiv okupatora i ima u svojim redovima ministra koji saraduje sa okupatorom.«⁸³

Iz druge polovine aprila 1942. verovatno potiče i karakteristična sugestija Kominterne kako je svakako potrebno »raskrinkavati pred narodom izdajničke postupke četnika — konkretno, dokumentovano i ubedljivo... Ali u sadašnje vreme bilo bi politički celishodno da to učinite opštim obraćanjem na jugoslovensku vladu, podvlačeći da jugoslovenski patrioti koji se bore s pravom od nje očekuju podršku... To znači razotkrivati, ali za sada ne prelaziti u direktan napad na samu vladu.«⁸⁴

Tako se sve do aprila 1942, čak ni u emisijama Radio »Slobodna Jugoslavija« — 11. novembra 1941.⁸⁵ osnovane stanice za propagandu oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda u zemlji i svetu — nije pojavila vest o izdajničkoj ulozi Draže Mihailovića i njegovoj sprezi sa izbegličkom vladom u Londonu. Kominterna očevidno nije dobila saglasnost od sovjetske vlade, tj. od Staljina da se javnosti saopštavaju podaci koje je svakodnevno od početka 1942. dobijala od CK KPJ iz Foče direktnom radio-vezom. Tek je 16. aprila,⁸⁶ a na Titovu intervenciju od 12. aprila,⁸⁷ pomenuto preko »Slobodne Jugoslavije« da partizanske snage vode borbu protiv »crnogorskih izdajnika Stanišića« uz izostavljanje njegovog četničkog pripadništva, što je prvi put navedeno u emisiji od 20. maja.⁸⁸ U ovom periodu jugoslovenska izbeglička vlada naj svestrani je je popularisala Dražu Mihailovića preko Radio-Londona, na svim jezicima, preko štampe Velike Britanije, SAD i neutralnih zemalja kao legendarnog borca protiv fašizma, a četnike kao najjači pokret otpora u Evropi, što je predstavljalo najveću prevaru u drugom svetskom ratu. Nasuprot tome, u svetsku javnost nije do tada prodrla skoro nijedna vest o NOP-u.

Prelom i prodor napravio je Tito svojim zahtevom Komintemi od 21. juna 1942. da se londonskoj vladi dostavi a svetu objavi rezolucija rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka, usvojena 16. juna na Tjentištu, sa osudom izdaje Draže Mihailovića⁸¹ Emitovanje ove rezolucije preko »Slobodne Jugoslavije«, 6. jula, i preko zvanične sovjetske agencije TASS-a, 19. jula, izazvalo je prvu međunarodnu krizu četničkog pokreta.⁹⁰ Na zahtev jugoslovenske vlade od 28. jula da TASS objavi demantni rezolucije, sovjetska vlada je u odgovoru od 3. avgusta prvi put razotkrila — s pozivom na podatke dobijene radio-vezom od Vrhovnog štaba NOP i NOVJ — saradnju četnika Draže Mihailovića sa italijanskim okupatorom.⁹¹

Istovremeno je sovjetska vlada napravila tri značajna ustupka jugoslovenskoj izbegličkoj vladi. Prvo je preko Molotova kritikovala Veljka Vlahovića u svojstvu glavnog urednika »Slobodne Jugoslavije« što je pustio spornu rezoluciju, zabranila svaku dalju kampanju protiv Draže Mihailovića i uspostavila cenzuru sovjetskog MID-a na svaku radio-emisiju.⁹² U julu nije »Slobodna Jugoslavija« pominjala ni četnike ni Dražu Mihailovića, na što je Tito reagovao 16. jula predlogom da se više razotkriva četnički pokret koji je u poletu, za razliku od ustaša, koji su se kompromitovali.⁹³ Međutim, ova stanica je počev od 23. jula svakodnevno objavljivala izveštaje Vrhovnog štaba zahvaljujući uspostavljanju direktne radio-veze sa Glavnim štabom Slovenije.⁹⁴ Tito je ponovo bio primoran 26. septembra da zatraži objašnjenje što »Slobodna Jugoslavija« u poslednje vreme ne pominje Dražu Mihailovića,⁹⁵ jer od Vlahovića nije mogao dobiti prave razloge. Uprkos oscilacijama, »Slobodna Jugoslavija« je od avgusta do decembra 1942. imala istaknuto mesto u istinitom obaveštavanju svetske javnosti o zajedničkom delovanju izbegličke vlade i četnika Draže Mihailovića protiv NOP-a, o saradnji četnika s okupatorima i u prenošenju demantija napisa u anglo-američkoj štampi i preko Radio-Londona, gde se lažno veličao Draža Mihailović.⁹⁶

Drugi ustupak je sovjetska vlada učinila posle demarša jugoslovenske izbegličke vlade od 15. avgusta, kojim je — na raniju sovjetsku optužbu Draže Mihailovića za saradnju sa okupatorom — odgovorila zahtevom da sovjetska vlada pokloni punu pažnju stavu vlade s kojom održava diplomatske odnose, uz pretnju da će obelodaniti »partizanska zverstva« u Jugoslaviji.⁹⁷ Ustupak je izražen ostvarivanjem sovjetskog predloga s kraja maja o podizanju oba diplomatska predstavništva na stepen ambasade. CK KPJ je 8—9. septembra izrazio zbog ovog gesta čuđenje Kominterni: »Zar

ništa nije moguće učiniti da bi sovjetska vlada bila bolje informisana o izdajničkoj ulozi jugoslovenske vlade« i »Zar vi (u Moskvi — pr. autora) nama ne verujete u ono što vam svakodnevno javljamo.«⁹⁸ Naporedo s tim Tito je 9. septembra izrazio nezadovoljstvo što Radio-Moskva na srpsko-hrvatskom jeziku ne govori o zverstvima četnika i, popularisanjem naše borbe ne pruža bar opravdanu moralnu podršku.⁹⁹

Na ove primedbe Kominternu je odgovorila, početkom septembra, najpre kako se ima puno poverenje u CK KPJ, da sovjetski radio ne pominje četnike iz političkih razloga da se svetsko javno mnjenje mora mobilisati protiv okupatora, a četnike napadati samo uzgred »u sadašnjem trenutku.«¹⁰⁰ Drugom depešom Kominternu je upozorila CK KPJ da uzme« u obzir da se Sovjetski Savez nalazi u ugovornim odnosima sa jugoslovenskim kraljem i vladom i da bi otvoreno istupanje protiv ovih stvorilo nove teškoće u zajedničkim ratnim naporima i odnosima između Sovjetskog Saveza, s jedne strane i Engleske i Amerike, s druge. Pitanje naše borbe ne posmatrajte samo sa svoje, nacionalne tačke gledišta, nego i sa internacionalne tačke gledišta englesko-sovjetsko-američke koalicije.« Uz preporuku za »više političke elastičnosti« iz Kominterne su isticali kako »čine sve za popularisanje NOVJ i u tome uspeavaju.«¹⁰¹

Kominternu je napravila novo iznenađenje kada je, početkom septembra, svoj zahtev za slanje kratkog sadržaja dokumenata o ulozi Draže Mihailovića objasnila upozorenjem: »Proverite dobro autentičnost tih dokumenata. Može biti da su okupatori osobito zainteresovani da raspaljuju međusobnu borbu između partizana i četnika.«¹⁰² Usledio je, 10. septembra, Titov radiogram kako ne može biti reč o »isfabrikovanim dokumentima« i da »CK KPJ i Vrhovni štab garantuju svojom čašću i životom za sva obaveštenja koja dostavljaju.«¹⁰³ Uzaludno je, 21. septembra predlagano da dva člana CK KPJ dođu avionom u Komintemu na podnošenje izveštaja, zajedno sa dokumentima o izdaji Draže Mihailovića.¹⁰⁴

Treći, neprihvaćen, ustupak sovjetske vlade sadržavao je njen predlog, od 16. septembra, jugoslovenskoj vladi da primi sovjetske oficire-posmatrače u štab Draže Mihailovića. Crvena armija bi školovala jugoslovensko vazduhoplovno osoblje i snabdevala ga avionima za dopremu pomoći četnicima ukoliko sovjetska vlada prikupi podatke o borbi Draže Mihailovića protiv okupatora.¹⁰⁵

2. OSNIVAČKA SKUPŠTINA AVNOJ-a PRVI PRODOR KA MEĐUNARODNOJ AFIRMACIJI NOP-a

Ugrožavanje svoga lažnog ugleda, započeto razotkrivanjem izdajničke uloge Draže Mihailovića, jugoslovenska izbeglička vlada pokušavala je da spreči razvijanjem inicijative naznačene notom Sovjetskom Savezu od 15. avgusta, uz podršku britanske vlade. Njen ministar Idn predao je, sredinom oktobra, sovjetskom ambasadoru u Londonu Majskom zahtev da sovjetska vlada zvanično prizna Dražu Mihailovića kao jedinog vođu otpora u Jugoslaviji, sa pretnjom da problem četnika može dovesti u pitanje odnose između SSSR-a i Velike Britanije. Smatrajući stanje veoma ozbiljnim, Majski je zbog toga otputovao u Moskvu. Sovjetska vlada je 16. novembra stavila na znanje jugoslovenskoj izbegličkoj vladi da je nezadovoljna držanjem Draže Mihailovića koji se i dalje, zajedno sa italijanskim okupatorom, bori protiv NOP-a. Zatim je jugoslovenska vlada, 18. novembra predala sovjetskoj vladi memorandum u kojem se tvrdilo da se partizanske snage prividno bore protiv Nemaca i Italijana, a stvarno protiv četnika Draže Mihailovića. Memorandum je dostavljen i svim drugim savezničkim vladama, uz prikazivanje NOP-a kao izazivača građanskog rata i uz proširene zahteve: da obustave napade štampe i radija na Dražu Mihailovića, da se pozove NOVJ da obustavi borbu protiv četnika i da se stavi pod komandu Draže Mihailovića. Precenjajući svoj međunarodni položaj, jugoslovenska vlada je 25. novembra predala sovjetskoj vladi ultimativni zahtev: »prvo, da se odmah obustavi kampanja preko radija i štampe protiv jugoslovenske vojske pod našom komandom; drugo, da se pozovu partizani da ne napadaju odrede naše vojske; treće, da se stave partizani pod našu komandu«. Sovjetska vlada nije prihvatila zahteve jugoslovenske izbegličke vlade. Ona je nastavila da osuđuje izdaju četnika Mihailovića zbog njihove saradnje s okupatorom, ali je izbegavala da kritikuje jugoslovensku vladu zbog njenog držanja prema antihitlerovskoj koaliciji i borbi sopstvenog naroda protiv okupatora.

Ovakav stav preuzela je Kominternu prema predlogu o stvaranju Nacionalnog komiteta.¹⁰⁰ Tito je, naime, 12. novembra, izvestio Kominternu da je Vrhovni štab u Bosni i Hrvatskoj obrazovao osam divizija koje se ne zovu partizanske već udarne divizije NOVJ. »Mi ćemo — nastavlja se u radiogramu — sada obrazovati nešto kao vladu a zvaće se Narodni komitet oslobođenja Jugoslavije. U Komitetu će biti predstavljene sve narodnosti Jugoslavije iz raznih ranijih partija. Komitet će ovih dana izdati proglas narodima Jugoslavije.«¹⁰⁷ Kominternu nije poslala odgovor na sličnu informaciju koju je Tito pre više od godine poslao iz okupiranog Beograda.¹⁰⁹ Stav Kominterne o drugoj informaciji je glasio: stvaranje NKOKJ-a vrlo je potrebno i važno i obavezno mu dajte opštenacionalni jugoslovenski karakter. Nemojte smatrati taj komitet kao nekakvu vladu, već kao politički organ narodno-oslobodilačke borbe. Nemojte ga suprotstavljati jugoslovenskoj vladi u Londonu. Na ovoj etapi nemojte podizati pitanje ukidanja monarhije. Ne postavljajte parolu republike. Pitanje o režimu u Jugoslaviji, kako ga vi shvaćate, rešavaće se posle razbijanja italijansko-nemačke koalicije i posle oslobođenja zemlje od okupatora.«¹⁰⁹

Tito je u pozdravnoj reči na osnivačkoj skupštini AVNOJ-a, 26. novembra 1942. posredno naveo razmirice sa Kominternom kada je izjavio: »Mi nemamo mogućnosti da stvorimo jednu legalnu vladu, jer nam to još međunarodni odnosi i prilike ne dozvoljavaju. Ali mi imamo pravo na jedno — a to je da u ovim teškim okolnostima stvorimo jedno političko telo.«¹¹⁰ Na direktivu Kominterne, Tito je 29. novembra odgovorio: »S vašim savjetom koji ste dali u telegramu mi se slažemo i tako ćemo postupiti. Ali moram vam saopštiti da je baš sa strane građanskih aktivista jugoslovenska vlada u Londonu osuđena kao izdajnička, a takođe i sa strane celog prisutnog naroda. Mada mi i ne smatramo ovaj Izvršni odbor kao neku vladu, on će ipak imati da se stara o svim pitanjima državnog života i da se brine o frontu, pri čemu će ga pomagati narodno-oslobodilački odbori koji su stvoreni u svim oblastima na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. Kod nas nema drugih vlasti sem tih odbora i vojna vlast radi borbe.«¹¹¹

Iako je prihvatilo savet da AVNOJ ne proglasi stvaranje vlade, rukovodstvo NOP-a nije prihvatilo i sugestiju Kominterne da se pitanje o režimu u Jugoslaviji odloži za period posle oslobođenja od okupatora. Jugoslovenska izbeglička vlada bila je i javno osuđena na Skupštini. U Proglasu narodima Jugoslavije posredno je postavljeno pitanje vlade u izbeglištvu uz osudu i »starog reakcionarnog poretka koji pokušava silom održati.«¹¹² Ovakva orijentacija jasno je bila izražena u prvom zajedničkom međunarodnom aktu-noti Vrhovnog štaba NOV i POJ i Izvršnog odbora AVNOJ-a upućenoj 23. januara 1943. svim savezničkim vladama preko »Slobodne Jugoslavije.«¹¹³ U noti se isticalo: kako vojni ministar jugoslovenske vlade u Londonu otvoreno saraduje sa italijanskim a potajno s nemačkim i ustaškim vojnim okupatorskim vlastima; da se ne mogu poklopiti takve činjenice da jugoslovenska vlada u Londonu, s jedne strane, ratuje preko svog ministra Draže Mihailovića i njegovih četnika protiv NOV i POJ na strani okupatora, a na drugoj strani, u isto vrijeme, koristi se gostoprimstvom saveznika, koristi se diplomatskom podrškom saveznika.« Od saveznika se zatim tražilo da se »energično zainteresuju o slučaju jugoslovenske vlade i Draže Mihailovića.« Nota se završavala ponovljenim zahtevom da saveznici upute komisiju da bi ona utvrdila ovdje u Jugoslaviji stvarno stanje i da jedanput zauvijek učinimo kraj strašnoj prevari i zabludi svjetske javnosti«. Još odlučnije je cela stvar postavljena u komentaru kojeg je »Borba« objavila uz notu: »Međunarodno-pravni propisi, koji omogućuju još postojanje izbegličke vlade de jure ne mogu ništa izmeniti činjenicu da ona de facto ne postoji u našoj zemlji kao vlada i da je naši narodi ne smatraju više svojom vladom.«¹¹⁴

Razvoj događaja je uskoro potvrdio da se NOP uspešno probio na međunarodnu scenu pretežno sopstvenim političkim akcijama i vojnim rezultatima NOVJ, koja je krajem 1942. kontrolisala slobodnu teritoriju od jedne petine Jugoslavije.¹¹⁵ Sovjetska vlada je 16. decembra 1942, prilikom posete Idu Moskvi, zatražila da britanska vlada utiče na jugoslovensku vladu kako bi naterala Dražu Mihailovića da temeljito izmeni stav prema okupatoru.¹¹⁶ Prisiljena potrebama planiranog iskrcavanja na Siciliji, britanska vlada je, krajem 1942, počela unositi izvesne ispravke u stav prema četnicima i NOP-u. Ispravke su započele time što je predstavnik Forinj ofisa prvi izložio zvaničnu kritiku predstavniku jugoslovenske vlade da su komunisti mnogo

aktivniji od snaga Draže Mihailovića koji se od oktobra 1941. više ne bori protiv Nemaca i Italijana.¹¹⁷ Iskristalisale su se ideje Čerčilovom saglasnošću, početkom marta 1943, da komanda za Bliski istok uputi svoje predstavnike u naš Vrhovni štab.¹¹⁸

Na drugoj strani, sovjetska vlada je odbacila dva zahteva da utiče na izmirenje partizana i četnika: jugoslovenske izbegličke vlade od 19. februara¹¹⁹ i britanske vlade iz prve polovine aprila, uz poznato obrazloženje da je to stvar naroda Jugoslavije.¹²⁰ Svi su izgledi da je prilikom boravka Molotova u Londonu postignut sporazum, 26. maja, o podeli operacijskog prostora za partizanske snage i četnike — Srbija istočno od Ibra, gde će dobiti britansku pomoć, uz obavezu da preko radija osude saradnju crnogorskih četničkih vođa sa Italijanima.¹²¹ Od januara 1943. britanski, američki i sovjetski listovi i radio-stanice sve češće su objavljivali istiniti je napise o zbivanjima u Jugoslaviji.¹²² Poslednja rasprava CK KPJ sa Kominternom vodila se opet oko četnika Draže Mihailovića. Na obaveštenje Vrhovnog štaba, s kraja februara, o akciji koju su četnici zajedno s okupatorima preduzeli na Neretvi u 4. ofanzivi protiv NOVJ a sa znanjem izbegličke vlade,¹²³ Kominternu je 10. marta izrazila čuđenje što Mihailović raspolaže mnogobrojnim snagama.¹²⁴ Rukovodioci Kominterne su jedino uspeali, kao i sovjetska vlada, da prihvate samo izdaju Draže Mihailovića, ali ne i osudu jugoslovenske izdajničke vlade, što se inače uveliko činilo u zapadnoj savezničkoj javnosti.¹²⁵ Presudna bitka oko Draže Mihailovića odigrala se u okviru odlučne bitke za ranjenike na Neretvi.¹²⁶ Snagu NOVJ neposredno je shvatila prva britanska vojna misija koja se padobranima spustila kod Vrhovnog štaba noću između 27. i 28. maja 1943. u okolini Zabljaka.¹⁻⁷ Vojna misija Crvene armije spustiće se u Bosanski Petrovac 23. februara 1944.¹²⁸

3. RASPUŠTANJE KOMINTERNE

Poslednja značajna prepiska između KPJ i Kominterne odnosila se na njeno raspuštanje. Posle dve neostvarene namere, u 1939. i 1940, Staljin je ovo sproveo u trećem pokušaju.¹²⁹ Radiogramom od 2. maja¹³⁰ Kominternu je upozнала CK KPJ s predlogom Izvršnog komiteta Kominterne koji je motivisan time što je tako centralizovani organizacioni oblik međunarodnog jedinstva prestao odgovarati potrebama daljeg razvitka komunističkih partija pojedinih zemalja kao nacionalnih radničkih partija. Na ponovno traženje odgovora, 23. maja,¹³¹ CK KPJ je saopštio, 26. maja, da je saglasan sa predlogom i sa motivacijom. Istovremeno je izrazio uverenje »da će ta istorijska odluka, već u najbližoj budućnosti, pokazati izvanredno dejstvo u borbi za pobjedu nad neprijateljem čovječanstva, fašističkim osvajačima.«¹³² Kasnije je Tito rekao Veljku Vlahoviću da nijedan telegram nije tako rado napisao i potpisao kao ovaj.¹³³ Jugoslovensko reagovanje na raspuštanje Kominterne moglo je verbalno biti u skladu sa reagovanjem ostalih komunističkih partija, ali kako je KPJ već do sredine 1943. godine izborila za sebe određenu slobodu samostalnog delovanja, ovo sračunato raspuštanje Kominterne moglo je doprineti njenoj daljoj emancipaciji.¹³⁴

IV OSAMOSTALJENJE KPJ I NOP-a — BITNO IZVORIŠTE ANTIIMPERIJALISTIČKE REVOLUCIJE I POLITIKE NESVRSTAVANJA

Suštinsko, iako ne i javno i formalno, osamostaljenje KPJ i NOP-a od Kominterne i Staljinove politike izrazilo se ubrzo i najpre u stvaranju nove države Demokratske Federativne Jugoslavije na 2. zasedanju Avnoja¹³⁵ i stvaranju jedinstvene vlade oko NKOJ-a kao jezgra, 7. marta 1945,¹³⁶ uprkos anglo-sovjetskom dogovoru o ravnomernoj podeli interesnih sfera u Jugoslaviji, oktobra 1944.¹³⁷ Osamostaljenje se ispoljavalo i u samostalnoj unutrašnjoj i nezavisnoj spoljnoj politici nove Jugoslavije po kapitulaciji fašističke Nemačke. Ubrzo su obe grupe ratnih saveznika bile načisto s time da je iz 2. svetskog rata Jugoslavija izrasla u jedinstvenu originalnu društvenu zajednicu, bez direktnog oslonca na glavne aktere svetske politike. Sopstvenom oružanom borbom postala je potpuno nezavisan član antihitlerovske koalicije. Uvođenjem novog društvenog uređenja preko sistema narodne vlasti, koja je izgrađena u ratu, postala je jedan od inicijatora svetske antiimperijalističke revolucije, zagovornik preuređivanja stanja u posleratnom svetu.¹³⁸ KPJ je ostvarila predviđanje

koje su njen Centralni komitet zajedno sa Komintemom izneli 1934. godine da »Jugoslavija ulazi u red onih zemalja koje predstavljaju 'najslabija mesta imperijalizma' zbog čega 'nije isključeno da će se imperijalistički lanac prekinuti... baš u njegovoj jugoslovenskoj karici.«¹³⁹ Učinila je to na način koji nikako nije odgovarao Staljinu. Zato je on u 1948. preko Kominforma pretvorio predratne i ratne, interne, sporove i nesporazume u opšti napad svim sredstvima — osim direktne oružane intervencije. Ali nije uspeo da spreči samostalan razvitak socijalističke Jugoslavije.¹⁴⁰ Ovaj napad samo je dokazao ispravnost orijentacije jugoslovenskog rukovodstva. Razvoj svetske antiimperijalističke revolucije naroda nametnuo je pojavu pokreta nesvrstanosti kao istorijski instrument neminovne potrebe za izmenom sistema međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa.¹⁴¹ Ako suštinu politike nesvrstanosti predstavlja: borba za nacionalnu nezavisnost, suverenitet, samostalni unutrašnji razvoj i ravnopravnu međunarodnu saradnju — onda jugoslovensko spoljnopolitičko opredeljenje za nesvrstanost ima svoje korene u oslobodilačkom ratu, pa i u našem predratnom revolucionarnom antifašističkom pokretu.¹⁴²

NAPOMENE

- > Edvard Kardelj: Sećanja na televizijsku seriju Titovi memoari, »Ok«, Zagreb, 19. maj — 2. juni 1977, 1 st. na str. 7, završni pasus na str. 9.
- * Josip Broz Tito: Borba i razvoj KPJ između dva rata, 24. maj 1977, Politika, str. 26, 27.
- ⁵ P. Damjanović: Tito pred temama istorije, Beograd, 1972, str. 318—319.
- * P. Damjanović: Titov dolazak na čelo KPJ, Borba, 8. jul 1977, str. 13.
- ⁸ Kao pod 2, str. 27, 30.
- * Kao pod 3, str. 269—275.
- ⁹ Kao pod 2, str. 23—24.
- * Kao pod 2, str. 30—31.
- * »Pregled istorije SKJ«, ćir. Beograd, 1963, str. 252.
- ¹⁰ P. Damjanović: »Borba KPJ protiv fašizma do 1941«, Prilozi za istoriju socijalizma, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1976, str. 49.
- ¹¹ Isto, str. 47.
- ¹¹ Tito, n. d., str. 35.
- ¹² I. Dojčer: »Staljin«, Globus, Zagreb, 1977, str. 356.
- ¹⁴ Tito, n. d., str. 35—36.
- ¹¹ Kao pod 9, str. 262.
- ¹¹ Kao pod 13, str. 379—384.
- ¹⁷ Kao pod 3, str. 298, fus. 23.
- ¹¹ Isto, str. 182. Kao pod 10, str. 50, 53.
- ¹¹ Kao pod 10, str. 48, 51—53.
- ¹⁸ Isto, str. 50, 53.
- ¹¹ Edvard Kardelj : Tito i Komunistička partija Jugoslavije, Socijalizam, br. 5, 1977, str. 792.
- ¹⁹ Kao pod 10, str. 48—49.
- ²⁰ Kao pod 21, str. 793.
- ²⁴ Kao pod 3, str. 189.
- ²⁵ Isto, str. 183—185.
- ²⁶ Kao pod 9, str. 274.
- ²⁷ Kao pod 2, str. 37.
- ²⁸ Kao pod 9, str. 274—276.

- “ Kao pod 2, str. 47.
- » Isto, str. 39.
- ” Edvard Kardelj : Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i reallzovanju. Beograd, Politika, 28. februara 1977, str. 19—20.
- ” Kao pod 2, str. 37.
- ” Miroljub Vasić: Peta zemaljska konferencija i njen istorijski značaj. Borba, 18. april 1977, str. 7.
- « Kao pod 9, str. 278—279, 282, 284—286, 288—289.
- “ U. Vujošević: Tito u Beogradu, Politika, 4. april 1977, str. 21. O izveštaju KI — P. Morača: Odnosi KPJ i KI od 1941—1943, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1—2, 1969, str. 96.
- « Edvard Kardelj : Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, str. 15.
- ”Tito: Zdravica u Kumrovcu, 27. mart 1977, Komunist, 23. maj 1977.
- “ Kao pod 9, str. 287—290.
- ** Kao pod 2, str. 39—43.
- *• Kao pod 9, str. 294.
- ⁴¹ Kao pod 3, str. 192.
- ” Vladimir Dedijer: Istorija Jugoslavije, str. 559.
- « Kao pod 3, str. 193.
- ⁴⁴ Kao pod 9, str. 305.
- ⁴⁵ U. Vujošević, n. d., Politika, 8. april 1977, str. 21.
- “ Kao pod 9, str. 306.
- ⁴⁷ dr Jovan Marjanović: Ustanak i NOP u Srbiji, Institut društvenih nauka, 1963, str. 101.
- ⁴⁸ Tito: Borba za mir i međunarodnu saradnju, knj. VII, str. 144—145.
- ⁴⁹ Dušan Mitević: Veljko Vlahović — život i delo, Politika, 20. novembar 1976.
- ⁵⁰ Kao pod 2, str. 37, 47.
- ⁵¹ Vladimir Dedijer: Tito, str. 295—296.
- “ Arhiv CKSKJ, Fond KPJ-KI 1941—1944, 1942/1.
- “ Kao pod 49, Politika, 6. novembar 1976.
- “ Kao pod 31, str. 25.
- ⁵⁵ Kao pod 51.
- ⁵⁰ Opširnije o pretpostavkama: Vladimir Dedijer: Tito, str. 295, fus. 1; P. Morača, kao pod 35, str. 97—98.
- ⁵¹ Kao pod 3, str. 316.
- ^M D. Plenča: »Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku 2. svetskog rata«, Beograd, Institut društvenih nauka, 1962, str. 86—87.
- ” Kao pod 49, Izjava britanskog ratnog obaveštajca B. Dejvidsona, Politika, 11. novembar 1976.
- “ Kao pod 47, str. 513, 371—372.
- ’ Kao pod 58, str. 87.
- “ Kao pod 47, str. 373.
- “ Kao pod 51, str. 333.
- “ Kao pod 47, str. 375.
- “ Zbornik NOR-a V-2, 9; 2, 35; 2, 78.
- 1941’3 ** ² avg@ust 1841 “v. Pero Morača, kao pod 35, str. 111. Za 23. avgust 1941-v. kao pod 52,
- *7 Kao pod 52, 1942/1.
- “ Kao pod 52, 1941/7.
- “ Isto, 1942/3, 44.
- ^{TM} Isto, 1942/55, 88.

- ⁷¹ Isto, 1942/80, 109, 186, 220.
- » Isto, 1943/31.
- " Isto, 1943/49.
- ⁷⁴ Slobodan NeŠtović: Nesporazumi o drugom svetskom ratu, Politika, 30. avgust — 7. septembar 1977.
- " Kao pod 52-1942/34 od 5. in; 1942/37. od 9. III.
- ⁷⁴ Isto.
- ⁷⁷ Kao pod 2, str. 46.
- ⁷⁸ Kao pod 75.
- ⁷¹ Kao pod 31, str. 37.
- " Kao pod 49, Politika, 13. novembar, 1976, str. 23.
- " Kao pod 52, 1942/42.
- Isto, 1942/50.
- ** Zbornik NOR, tom II, str. 151.
- ⁴⁴ Kao pod 51, str. 355.
- " Kao pod 9, str. 377.
- " P. Morača kao pod 35, str. 110.
- ⁴⁷ Kao pod 52, 1942/67.
- " P. Morača, kao pod 35, str. 120.
- " Kao pod 52, 1942/127.
- " Kao pod 58, str. 149.
- »* Isto, 149—150.
- " Kao pod 49, Politika 9. novembar 1976, str. 15.
- " Kao pod 52, 1947/147.
- ^M Kao pod 92.
- " Kao pod 52, 1942/217.
- ^M Kao pod 88, str. 121.
- ¹⁷ Kao pod 58, str. 150.
- ^M Isto, str. 113. Kao pod 52, 1942/199.
- " Kao pod 52, 1942/200.
- Isto, 1942/222.
- ^m Isto, 1942/329.
- *" Isto, 1942/223.
- Pero Morača, kao pod 35, str. 119.
- ¹⁴⁴ Kao pod 52, 1942/211.
- Kao pod 58, str. 151.
- ^{1M} Isto, str. 150, 153—155.
- ²⁰ Kao pod 52, 1942/269.
- ¹⁴⁴ Isto, 1941/3.
- Isto, 1942/289.
- *" Tito: Borba za oslobođenje Jugoslavije, Beograd, 1947, str. 115.
- ³¹ Kao pod 52, 1942/285.
- ¹¹¹ Kao pod 9, str. 369.
- ^{1,4} Kao pod 52, 1943/38.
- ¹¹⁴ »Nota VS i Avnoja savezničkim vladama« — komentar, Borba, 24. januar 1943. IAKPJ, tom I, knj. 2, str. 399.
- ³¹ Borba, 27. decembar 1942, IAKPJ, str. 324.
- ¹¹⁴ Kao pod 58, str. 156.

- ¹¹⁷ Isto, Str. 156—158.
- ¹¹⁸ Isto, str. 169.
- «• Isto, str. 161.
- ¹¹⁸ Isto, str. 176—177.
- ¹²¹ Isto, str. 179—180.
- ¹ Isto, str. 184—185.
- ¹²³ Kao pod 52, 1943/70.
- is* pero Morača, kao pod 35, str. 126.
- iss pero Morača, kao pod 35, str. 127.
- ¹²⁶ Kao pod 49, Politika, 12. novembar 1976.
- ¹²⁷ Kao pod 58, str. 188. i kao pod 52, 1943/142.
Kao pod 58, str. 242.
- ¹²⁹ Kao pod 49, Politika, 19. novembar 1976.
- ¹⁸⁰ Kao pod 51, engl., str. 199.
- ¹²¹ Kao pod 52, 1943/143.
- ¹⁸² Isto, 1943/147.
- ^m Veljko Vlahović: Sećanja, str. 21.
- ^m pero Morača: Principi nezavisnosti i internacionalizma u politici i praksi KPJ, »Komunist«, 27. novembar 1969.
- ¹²⁵ Kao pod 9, str. 397.
- ^{12#} Isto, str. 410.
- ¹³⁷ Isto, str. 409.
- ¹³⁸ Edvard Kardelj : Nesvrstavanje — dugoročna perspektiva čovečanstva, Borba, 12. septembar 1975, str. 5, st. 2.
- ^{18*} Kao pod 9, str. 189.
- ^{u*} Edvard Kardelj : Intervju, Dijalog, Sarajevo, br. 1, 1977.
- ^{U1} Kao pod 138.
- ¹⁴² Tito, Intervju Tanjugu, Borba, 1. VIII 1976, str. 3.

MISO LEKOVIĆ, pukovnik

NEKI PROBLEMI RUKOVOĐENJA CENTRALNOG KOMITETA KPJ I VRHOVNOG ST AB A NOPOJ U 1941. GODINI

i

Uslovi koji su posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije nastali (okupacija i komadanje zemlje, anektiranje pojedinih delova od strane okupatora, stvaranje marionetskih država, demarkacionih zona i granica, pojačane mere okupatorskog i kvislinškog vojnog, upravnog i policijskog aparata protiv komunista i svih naprednih slojeva društva, naročito posle napada na Sovjetski Savez, znatno su otežali rad rukovodstava KPJ — od nižih, regionalnih, preko pokrajinskih i nacionalnih, do Centralnog komiteta. Veze koje je CK KPJ, odnosno njegov Politbiro, održavao sa nacionalnim i pokrajinskim partijskim rukovodstvima postale su, u uslovima fašističke okupacije, još konspirativni je, znatno nesigurnije i sporije, ugrožene od provala i podložne prekidima. One su održavane pismenim putem, tj. slanjem ilegalnim kanalima pismenih pošiljki: direktivnih pisama i izveštaja, te štampanih materijala (proglasa, listova, biltena), ili upućivanjem iz viših u niže forume delegata i instruktora koji su, sa širokim ovlašćenjima, prenosili direktive i instrukcije, te i dolaskom na referisanje i podnošenje izveštaja odgovornih rukovodilaca i funkcionera iz nižih u više rukovođeće organe.

Takav metod rada i rukovođenja, koji je izgrađen i znatno usavršen u pred-ratnom periodu, kada je Partija bila prinuđena da deluje ilegalno, stavljena van zakona i izložena progonima, primenjivan je i u uslovima okupacije, znatno težim i složenijim. Zahvaljujući stečenom iskustvu i oprobanom, već uhodanom funkcionisanju kurirskih kanala i punktova (angažovanje pouzdanih kurira, stroga konspiracija stanova i javki, nabavka vešto falsifikovanih ličnih i putnih isprava i si.), CK KPJ je i tada, najpre iz Zagreba a potom iz Beograda, mogao da održava, za tadašnje uslove, dosta dobre veze sa regionalnim rukovodstvima širom zemlje. Pa i u onim situacijama kada te veze, zbog sporosti ili kraćih prekida, nisu bile dovoljno ažurne i efikasne, te su izostajali brzi i blagovremeni kontakti, obaveštavanja, razmene mišljenja, usaglašavanja stavova, davanja instrukcija i direktiva, nije ni u jednom trenutku bilo dovedeno u pitanje jedinstvo Partije, odnosno saglasnost i spremnost svih organizacija i rukovođećih organa u sprovođenju u život njene jedinstvene političke linije. U poslednjim godinama pred rat, naročito od 1937, od dolaska Josipa Broza na njeno čelo, Komunistička partija Jugoslavije je izrasla u snažnu, organizaciono i idejno čvrstu i jedinstvenu organizaciju, sa jasnim revolucionarnim ciljevima i političkom koncepcijom. To jedinstvo, ta idejna povezanost i bezrezervna privrženost usvojenoj liniji, to svesno, disciplinovano izvršavanje zadataka, instrukcija i direktiva viših partijskih foruma bili su, u stvari, najbolja i najčvršća veza koja je funkcionisala uvek, i onda kada druge veze — fizičke, tehničke — nije bilo ili je, pak, bila slaba, neredovna.

Za metod rada rukovodstava, za stil njihovog rukovođenja, karakteristično je bilo upućivanje članova tih foruma »na teren«, u organizacije, tamo gde se partijska politika sprovođila u život. Takav način rada je bio karakterističan i za CK KPJ.

Poznato je, naime, da se taj najviši organ KPJ, koji je izabran na Petoj zemaljskoj konferenciji, u jesen 1940. godine, nije u toku rata nijednom sastao u punom sastavu. Njegovi članovi su se nalazili u svojim organizacijama širom zemlje, angažovani na odgovornim rukovodećim zadacima. Neki su se nalazili u zatvorima i logorima, a izvestan broj njih je izgubio život još u prvim ustaničkim danima.¹ I u predvečerje rata, a pogotovo u danima aprilskog rata i okupacije, kao i u periodu intenzivnih priprema za borbu protiv okupatora, nije bilo ni uslova ni potrebe za okupljanjem CK u njegovom punom sastavu. Čak se ni Politbiro CK nije mogao okupiti. Radilo se tada onako kako je bilo jedino moguće, odnosno kako je situacija nalagala: putem direktiva i proglašenja, koje je na sastanku ili savetovanju (tzv. Majsko savetovanje) donosio najuži deo rukovodstva koji je bio na okupu, mobilisati Partiju i sve naredne snage na izvršavanju zadataka — najpre za odbranu zemlje, a potom, posle okupacije, na pripremama za oružani ustanak protiv okupatora.

I u ustanak, u oslobodilačku borbu protiv okupatora, partijska rukovodstva su ušla sa postojećim, već ustaljenim, »mirnodopskim«, sistemom i stilom rukovođenja i načinom uzajamnog održavanja veza. Partijska rukovodstva su postala i vojni štabovi pred koje su se, s obzirom na nove, ratne, uslove i na znatno složenije zadatke, postavili u svojoj svojoj ozbiljnosti i oštini problemi bržeg, efikasnijeg održavanja veza i rukovođenja. Međutim, umesto da postanu stabilnije, brže i sigurnije, po mogućnosti u više kanala, te su veze, zbog navedenih okolnosti, postale nesigurnije, sporije, »krhkije«, podložnije kidanju, a time i gubljenju međusobnih kontakata. Posebno su bile krupne teškoće u kojima se najviše rukovodstvo (CK KPJ, odnosno Glavni štab NOPOJ) našlo u pogledu održavanja veza sa partijskim i vojnim rukovodstvima u zemlji, tako neophodnih za rukovođenje. Suočen sa ozbiljnošću tog problema, sa izvesnim raskorakom između potreba za brzim i sigurnim vezama i nemogućnosti da se one obezbede, Tito je, već u prvim danima oružanog ustanka, primenio za tadašnje uslove najbolji i najefikasniji način rukovođenja: slanje direktivnih pisama (uglavnom u vidu proelasa) i upućivanje delegata (članova, kandidata i instruktora Centralnog komiteta KPJ), iskusnih revolucionara, u pojedine krajeve zemlje da bi rukovodstvima na terenu pomogli u pokretanju i organizovanju ustanaka i narodnooslobodilačke borbe i obezbedili što doslednije sprovođenje u život odluke Centralnog komiteta. Tako su, odmah posle 4. jula, iz Beograda upućeni u Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Makedoniju neki delegati Centralnog komiteta.

U Beogradu je ostao najuži deo CK KPJ: generalni sekretar Tito sa članovima Politbira, Rankovićem i Milutinovićem i sekretarom Centralnog komiteta SKOJ-a Lolom Ribarom. Bio je to, ujedno, i Glavni štab. Ostali članovi CK KPJ nalazili su se »na terenu«, angažovani na partijskim, vojnim i političkim zadacima — kao delegati CK i Glavnog štaba i članovi nacionalnih i pokrajinskih partijskih komiteta i vojnih štabova.

U tom prvom, nazovimo ga ustaničkom, periodu rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom je, dakle, u znatnoj meri čak i u strategijskom smislu, bilo decentralizovano, što je, s obzirom na navedene okolnosti i specifičnosti, posve razumljivo. No, ovu decentralizaciju treba shvatiti uslovno: radilo se, naime, o jedinstvenoj politici i strategiji, obaveznim za sva rukovodstva i organizacije u zemlji, o čvrstoj, svesnoj disciplini u izvršavanju odluka, direktiva i naređenja, ali ujedno i o slobodi nižih rukovodstava u odlučivanju i rešavanju problema koji su iskršavali i koje je praksa ustanka nametala. Na tu se decentralizaciju, dakle, rukovodstvo NOP-a svesno odlučilo, ubeđeno da će ona omogućiti da do punog izražaja dođe stvaralačka inicijativa nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava i nižih organa, onih koji su na delu, u vatri borbe, organizovali oslobodilačku borbu i rukovodili njome. U uslovima kada su mnoge specifičnosti, zbog različitih istorijskih, nacionalnih, verskih, društvenih, političkih, kulturnih i drugih osobnosti, dolazile do izražaja, tražeći u pojedinim krajevima zemlje posebna, originalna rešenja, bilo bi veoma štetno, destimulirajuće svako držanje krutih šablona i šema, svako unificiranje, davanje jednoobraznih, uslovima i situacijama neadekvatnih, rešenja. No, s druge strane, sistem takvog, u mnogo čemu decentralizovanog, rukovođenja bio je dobrim delom i nametnut, iznuđen teškoćama u održavanju veza, odnosno nemogućnostima da se direktivama i naređenjima brzo i blagovremeno interveniše i pruža pomoć.

Za vreme boravka u Beogradu, do sredine septembra 1941, CK KPJ je bio u mogućnosti da, koliko-toliko, održava veze sa regionalnim partijskim rukovodstvima, doduše, ne sa svima i ne tako često. Najbolje veze su, razumljivo, bile sa rukovodstvom u Srbiji. Od Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, čije je sedište takođe bilo u Beogradu, i od Glavnog štaba, koji se nalazio na terenu, u Sumadiji, Tito je u toku jula i avgusta dobijao najviše podataka, na osnovu kojih se mogla dobiti dosta pouzdana slika o sprovođenju u život odluke o otpočinjanju oružane borbe. Sa svoje strane, Tito i njegovi najbliži saradnici bili su u mogućnosti da neprekidno, gotovo svakodnevno, svojim uputstvima i direktivama pružaju pomoć Pokrajinskom komitetu, a, koliko je poznato, Tito je uputio i dva direktivna pisma Glavnom štabu NOP odreda za Srbiju, koja, na žalost, nisu sačuvana.²

Znatno slabije, ali ipak dosta dobre veze, Tito je tih letnjih dana 1941. imao sa Zagrebom, odnosno sa CK KP Hrvatske. Sačuvano je pet Titovih pisama upućenih jula i avgusta, i u prvoj polovini septembra CK KP Hrvatske, odnosno Radu Končaru i Vladimiru Popoviću, kao i šest izveštaja koje je CK Hrvatske uputio CK KPJ.³ Uz to, krajem jula je u Zagrebu, kao delegat CK KPJ, boravio Blagoje Nešković, koji je, po povratku u Beograd, Titu podneo iscrpan izveštaj.⁴ On je sobom doneo i izveštaj Edvarda Kardelja, koji je takođe boravio u Zagrebu krajem jula i prvih dana avgusta. Kardelj je, uz to, u svom pismu Titu, koje je 2. avgusta uputio iz Zagreba, izneo dosta podataka o stanju u Hrvatskoj.⁵

Preko Zagreba, odnosno Centralnog komiteta KP Hrvatske, išle su veze i sa Slovenijom. Iz Ljubljane je, u toku jula, Edvard Kardelj uputio Titu opširno pismo' (koje nije sačuvano), a krajem istog meseca i početkom avgusta poslao mu je iz Zagreba još dva izveštaja.⁶ Nije utvrđeno da je Tito uputio iz Beograda ijedno pismo partijskom rukovodstvu u Sloveniji.

Ni veze sa partijskim rukovodstvom u Bosni i Hercegovini nisu u tom periodu bile naročito dobre. Sačuvano je jedno pismo koje je Tito 9. septembra uputio Svetozaru Vukmanoviću,⁷ ali je izvesno da je Tempo u toku avgusta i septembra poslao Titu više izveštaja. Ti izveštaji, na žalost, nisu sačuvani. No, dosta podataka o zbivanjima u Bosni i Hercegovini, kao i u ostalim krajevima tzv. Nezavisne Države Hrvatske, stizalo je i drugim kanalima, od izbeglica koje su se pred ustaškim terorom sklanjale u Srbiju.

Veze s Makedonijom su bile znatno slabije. Povodom poznatih događaja vezanih za sekretara Pokrajinskog komiteta M. Sa torova Šarla i Centralni komitet KP Bugarske, Tito je 24. jula poslao pismo Pokrajinskom komitetu, a 6. septembra je CK KPJ uputio otvoreno pismo članovima Partije u Makedoniji. Iz Makedonije je, od svog poverenika Dragana Pavlovića Sii je, Centralni komitet primio jedan izveštaj, pisan 6. septembra.⁸ Bilo je to sve, koliko se može utvrditi, što se tiče veza CK KPJ sa pokrajinskim partijskim rukovodstvom u Makedoniji.

Sa partijskim rukovodstvom u Crnoj Gori i svojim delegatom (Milovanom Dilasom), koji je tamo bio upućen, Centralni komitet KPJ nije imao veze, tako da od njih nije primio izveštaje niti je, pak, mogao da im uputi direktivna pisma. Učinjeni su, doduše, neki pokušaji da se uspostavi veza, ali se u tome nije uspelo.⁹ Neke vesti o toj pokrajini, o ustanku i borbama koje su ustanici vodili sa jakim italijanskim trupama, doprle su, još jula, do Tita i ostalih članova CK KPJ koji su se s njim nalazili u Beogradu.¹⁰ Te su vesti, međutim, bile dosta nepouzdana, a dobijene su iz ne baš najbolje obaveštenih izvora — najčešće od ljudi koji su stizali iz Crne Gore.¹¹

Nešto bolje veze CK KPJ je imao sa partijskim rukovodstvom u Vojvodini. Prvih dana avgusta primljen je izveštaj Svetozara Markovića, organizacionog sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, pisan krajem jula, a 21. avgusta je u CK KPJ stigao i izveštaj Pokrajinskog komiteta. Krajem istog meseca, ili početkom septembra, dobijen je i proglas Pokrajinskog komiteta od 26. avgusta.¹² Od strane Centralnog komiteta upućeno je Pokrajinskom komitetu samo jedno pismo, od 21. avgusta, koje je u PK primljeno pet dana kasnije.^{1*}

U prvim danima ustanka, u letnjim mesecima 1941. godine, rukovodstvo NOP-a se, dakle, našlo pred ozbiljnim problemima koji su otežavali njegovo rukovođenje. Veze sa partijskim i vojnim rukovodstvima u pokrajinama bile su dosta slabe, tako

tda nije bilo mogućnosti za brza obaveštavanja o razvoju i promenama situacije, o raznim, veoma složenim, pojavama koje su iskrsavale i mnogobrojnim problemima koje su nametali burni počeci ustanaka, u mnogo čemu specifični, sa različitim pojavnim oblicima; za razmenu mišljenja i konsultovanje; za svestranije analize i donošenje odluka; za slanje uputstava i direktiva. No, i u takvoj situaciji i uprkos tim nepovoljnim okolnostima, rukovodstva na terenu su se, uglavnom, dobro snalazila, jispolj avaj uči inicijativu i umešnost u rešavanju problema sa kojima su se sukobljavala. Bilo je, sasvim razumljivo, i pojava nesnalažljivosti i grešaka koje su otežavale razvitak narodnooslobodilačke borbe. Neke od njih su dobrim delom nastale usled nedostatka pravovremenih instrukcija od strane viših foruma.

Sistem rukovođenja je, dakle, trebalo poboljšati, učiniti ga efikasnijim, a teškoće koje su održavanje veza otežavale ili onemogućavale rešavati i otklanjati. Bio je to zaključak koji se svom ozbiljnošću nametao Titu i Centralnom komitetu. Trebalo je sazvati i vojno i partijsko savetovanje na kome će učestvovati predstavnici glavnih štabova i partijskih rukovodstava iz svih pokrajina zemlje. Ono bi Centralnom komitetu KPJ omogućilo da se što detaljnije i neposredni je upozna sa situacijom, da se kritički analiziraju dotadašnji rezultati ustanka, uopšte iskustva i donesu odluke o daljim putevima oslobodilačke borbe. Takvo savetovanje je trebalo održati na slobodnoj teritoriji, kamo je CK odlučio da pređe.¹⁴

II

Kao što je poznato, Tito i ostali članovi rukovodstva napustili su Beograd sredinom septembra i prešli na oslobođenu teritoriju zapadne Srbije, gde su ostali do kraja novembra. Potkraj septembra održano je u Stolicama, kraj Krupnja, Savetovanje Vrhovnog štaba sa predstavnicima glavnih štabova. Na Savetovanju su učestvovali predstavnici iz Srbije, Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine, odnosno onih pokrajinskih rukovodstava sa kojima je Centralni komitet, još dok je bio u Beogradu, imao vezu. Iz Makedonije, Crne Gore, Vojvodine i Kosova nije bilo učesnika.

Na Savetovanju je, kako se i očekivalo, bilo reči i o unapređenju rukovođenja, što je pretpostavljalo organizovanje i održavanje čvršćih i redovnijih veza. Računalo se da će se, pored već postojećih kanala koji su išli preko punktova u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, odnosno vezama preko teritorije koju su držali okupatori i kvinslinzi (putovanja kurira železnicom), organizovati i veze preko slobodnih teritorija, naročito sa Bosnom i Hercegovinom i Crnom Gorom.

Pokazalo se, međutim, da su za vreme boravka CK KPJ i Vrhovnog štaba na slobodnoj teritoriji zapadne Srbije (u tzv. Uzičkoj Republici) njihove veze sa vojnim i partijskim rukovodstvima u većem delu zemlje postale slabije nego što su to bile u prethodnom periodu, za vreme njihovog boravka u Beogradu. Glavni kanal, kojim je išla veza iz Beograda za Zagreb i Sarajevo, nije u tom dvomesečnom periodu funkcionisao, tako da u Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOPOJ nije u toku oktobra i novembra stigao nijedan izveštaj iz Hrvatske i Slovenije. Zbog pojačanih policijskih mera, te obimnih vojnih operacija koje su nemačke trupe počele izvoditi u Srbiji, posebno u širem rej onu Beograda, u Posavini, Mačvi i Šumadiji, kao i zbog posebnih teškoća nastalih usled neprijateljskog držanja četnika i njihove kolaboracije sa kvinslinzima i okupatorima, bile su u prekidu veze sa ilegalnim punktom u Beogradu, odnosno sa delom Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

Za vreme boravka u Užicu, CK KPJ je uspeo da uspostavi i učvrsti kurirske veze sa partijskim rukovodstvima u Bosni i Hercegovini i u Crnoj Gori. Te su veze išle preko oslobođene teritorije: sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Bosnu i Hercegovinu i delegatom Centralnog komiteta Svetozarom Vukmanovićem, koji su se nalazili u istočnoj Bosni — preko teritorija Uzičkog i Romanijskog NOP odreda, a sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak i delegatom Centralnog komiteta Milovanom Dilasom — preko Sandžaka (kuriri su bili borci Zlatarskog, Mileševskog i Durmitorskog NOP odreda). Iz Užica je Tito, 3. oktobra, uputio jedno pismo crnogorskom Glavnom štabu, tražeći da pošalje u Srbiju snage jačine 2.500—3.000 boraca (pismo nije sačuvano), a 25. oktobra je u Crnu Goru uputio člana

Politburo CK KPJ Ivana Milutinovića, koji je poneo sobom i dva direktivna pisma — jedno za Pokrajinski komitet KPJ, a drugo za Pokrajinski komitet SKOJ-a.¹⁵ U međuvremenu su iz Crne Gore stigli u Užice član Pokrajinskog komiteta Mitar Bakić i član Glavnog štaba Arso Jovanović, koji su Tita detaljno upoznali sa situacijom u Cmoj Gori. Sa njima su došli i engleski kapetan Bil Hadson i jugoslovenski major Zarija Ostojić, koji su se 22. septembra iskrcali na Crnogorskom primorju sa britanske podmornice. Po dolasku u Crnu Goru, Milutinović je uputio Titu tri izveštaja — 6. 20. i 26. novembra (poslednje pismo je Tito primio u selu Drenovi, kod Prijepolja, posle povlačenja iz Užica).¹⁶ Poznato je da je Tito 10. novembra uputio još jedno direktivno pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak.¹⁷

Veza sa Makedonijom nije bila ništa bolja ni za vreme boravka CK KPJ i Vrhovnog štaba u Užicu. Poznato je da su u »užičkom periodu« u Centralni komitet stigla neka pisma od Pokrajinskog komiteta (ne zna se koliko i koja; jedno je, verovatno, ono koje je Dragan Pavlović poslao 28. avgusta) i da mu je CK KPJ sa svoje strane uputio jedno direktivno pismo (verovatno oktobra, po Jordanu Nikolovu Orčetu, koji je, sa grupom političkih zatvorenika, 22. avgusta pobjegao iz kaznonice u Sremskoj Mitrovici i došao na oslobođenu teritoriju).¹⁸

Iz Vojvodine i Kosova, od Pokrajinskog, odnosno Oblasnog komiteta KPJ, nisu u Centralni komitet i Vrhovni štab, za sve vreme njihovog boravka u Užicu, stigli nikakvi izveštaji. Od strane Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju učinjeni su pokušaji da se, preko Crne Gore i Kopaoničkog NOP odreda, uspostavi veza sa CK KPJ. Ni akcije PK KPJ za Vojvodinu, učinjene u tom pravcu, nisu imale uspeha.

III

Pored direktivnih pisama koja su dostavljana kuririma i usmenih poruka koje su prenosili njihovi članovi, delegati i instruktori, Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab su se partijskim i vojnim rukovodstvima i, uopšte, organizacijama i jedinicama na terenu obraćali i preko svojih glasila: »Proleter«, »Borbe« i »Biltena« Glavnog (Vrhovnog) štaba NOPOJ. Pored članaka i drugih priloga propagandnog karaktera, u njima su se, naročito u »Biltenu«, nalazili i članci čija je namena bila instrukтивna i direktivna. Uz obaveštenja o situaciji u zemlji i na svetskim ratištima i tumačenja raznih pojava koje su pratile razvoj ustanka, objavljivani su i članci koji su sadržavali uputstva i naređenja koja su sva partijska i vojna rukovodstva obavezivala na pridržavanje i izvršenje. Ta su glasila, dakle, bila stavljena i u funkciju rukovođenja.

Za vreme boravka CK KPJ i Glavnog štaba NOPOJ u Beogradu izašlo je šest brojeva »Biltena«. U njima su se, obično kao uvodnici, nalazili Titovi članci direktivne prirode, u kojima je razrađivana linija narodnooslobodilačke borbe i davana objašnjenja i smernice za njeno sprovođenje u život. Ističu se, tako, njegova dva članka: »Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda« i »Zašto se narodni partizani bore«, kao i tekst partizanske zakletve. U svakom broju se nalazila i rubrika »Borbe i akcije«, u kojoj su objavljivane vesti, kojima je Vrhovni štab raspolagao, o borbenim dejstvima partizanskih jedinica i borbenih grupa širom zemlje, o sabotažnim i diverzionim akcijama, napadima na okupatorske i kvislinške jedinice i objekte vojnog značaja. Najviše je podataka, razumljivo, bilo iz Srbije, a zatim iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, dok su vesti o zbivanjima u ostalim krajevima zemlje, ukoliko ih je i bilo, bile veoma šturo. Na osnovu sadržaja »Biltena« moglo se, dakle, utvrditi kolika je bila obaveštenost Vrhovnog štaba o zbivanjima u zemlji, odnosno kakve su bile njegove veze sa rukovodstvima, od kojih je primao izveštaje.

Za vreme boravka na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije, u tzv. Užičkoj Republici, Vrhovni štab je izdao samo tri broja »Biltena«. Dvobroj 7 i 8, od 1. oktobra, posvećen je, što je i prirodno bilo očekivati, upravo održanom vojno-političkom Savetovanju u Stolicama. U uvodnom članku je dat pregled situacije u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, na osnovu izveštaja predstavnika njihovih glavnih štabova, i ukazano je na neke nedostatke i slabosti u vojnoj organizaciji. U ovom broju »Biltena« objavljena je i naredba o oznakama na kapama partizana (petokraka

vezda sa nacionalnim trobojkama ispod nje); o nacionalnim zastavama, i o načinu lozdravljanja (stisnutom pesnicom). U rubrici »Sa frontova partizanskih borbi« (koja je u prvih šest brojeva nosila naziv »Borbe i akcije«) dati su nešto širi podaci o bor- >ama u Srbiji (što je bilo prirodno, jer je Vrhovni štab bio u toku zbivanja u toj »okrajini), ali nalazimo i podatke o partizanskim akcijama u istočnoj Bosni i Hercegovini, Sloveniji i Hrvatskoj. Te su podatke, očigledno, referisali Titu učesnici Save- ovanja. Podataka o Crnoj Gori i Makedoniji u ovom broju nema, pošto Vrhovni itab nije otud primio izveštaje, a predstavnici njihovih rukovodstava, kao što je već ečeno, nisu učestvovali na Savetovanju.

U »Biltenu« broj 9, od 10. oktobra, pretežno se nalaze vesti o akcijama parti- ;anskih jedinica u Srbiji. Posle duže vremena (poslednji put su dati neki podaci u >roju 3 od 26. avgusta), objavljeni su i, dosta uopšteni, podaci o Crnoj Gori. U ovom iroju su objavljene i vesti o borbama u Sloveniji, koje su, verovatno, dobijene od Sdvarda Kardelja, koji je u međuvremenu stigao u Vrhovni štab. Podaci o Bosni e i ovoga puta odnose na istočnu Bosnu, na oblast u kojoj se nalazio delegat Vrhov- og štaba, koji je Titu slao izveštaje. I poslednji »užički« broj »Biltena«, dvobroj 0—11, od 20. oktobra, donosi najviše podataka o događajima u Srbiji, a dati su i lodaci o Sloveniji (verovatno iz Kardeljevog izveštaja) i Bosni. Pored podataka o bor- iama u istočnoj Bosni, spominju se i partizanska dejstva u Bosanskoj krajini. Bile u to, nakon mesec i po dana, prve vesti o događajima u toj ustaničkoj oblasti. O lorbama hercegovačkih partizana, međutim, nema nikakvih podataka. Spominju se ovom broju i borbe u nekim delovima Hrvatske, dok o događajima u Crnoj Gori, Makedoniji, Vojvodini i na Kosovu ni u ovom broju nema ni reči.

Očigledno je, dakle, da u ovom dvomesečnom, »užičkom periodu«, sudeći i po odacima u »Biltenu«, Vrhovni štab nije imao dobre veze sa potčinjenim rukovod- tvima. Posle povlačenja iz Užica, za vreme polumesečnog boravka u Sandžaku, u ejonu Nove Varoši i Prijepolja, te su veze postale još slabije. Pobljšane su, doduše, eze sa rukovodstvom u Crnoj Gori, ali su, zato, sa Srbijom, odnosno sa sekretarom 'K KPJ za Srbiju u Beogradu i sa partijskim i vojnim rukovodstvima na terenu, ile prekinute.

O ovom pitanju, kao veoma važnom i akutnom, bilo je govora i na sednici CK IPJ održanoj 7. decembra 1941. u selu Drenovi. Tada je odlučeno da se CK i Vrhovni tab prebace iz Sandžaka, iz zabitih, slabo komunikativnih, područja, na pogodnije lesto, odakle će moći da obezbede sigurnije veze s rukovodstvima u zemlji. Odlu- eno je da to bude rejon bliže Sarajevu, jer su, preko ilegalnog punkta u tom gradu, ile kurirske veze s rukovodstvima u svim krajevima Bosne i Hercegovine i, što je osebno bilo značajno, sa Zagrebom, a, preko njega, i s Ljubljanom i Beogradom, dnosno s rukovodstvima u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji i drugim krajevima zemlje.¹⁹ 'dlučeno je, takođe, tada ili nekoliko dana kasnije, odnosno na Savetovanju Vrhov- og štaba u Rogatici, 25. decembra, da se u Zagrebu obrazuje Organizacioni sekre- irijat CK KPJ za neoslobođene krajeve, koji bi bio ovlašćen da u ime Centralnog omiteta održava veze sa partijskim rukovodstvima na okupiranim teritorijama. Taj i sekretarijat (sačinjavali su ga Kardelj i Ribar, a bilo je predviđeno da se proširi)š nekim članom Centralnog komiteta) predstavljao neku vrstu centra u koji bi se ticali najvažniji kanali s okupiranih teritorija i iz kojeg bi bilo moguće uspostaviti rekinute i stabilizovati postojeće, nesigurne veze i tako trajnije povezati partijska vojna rukovodstva širom zemlje. Na taj bi način bili stvoreni organizacioni i teh- ički uslovi, nužni za efikasnije rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom. Počet- om 1942. godine taj je sekretarijat formiran i on je svojom uspešnom delatnošću pravdao svoje postojanje.²⁰

IV

Poseban, veoma akutan i po sudbinu NOP-a u Jugoslaviji značajan problem, oji je — ukoliko se rat savezničkih zemalja protiv Nemačke i Italije produžavao, izgledi za njegovo brzo okončanje postajali manji — sve više zaokupljao pažnju K KPJ i Vrhovnog štaba NOPOJ, bio je upoznavanje svetske javnosti sa zbiva- jima u Jugoslaviji, sa razmerama, rezultatima i pravim karakterom ustaničkog

pokreta koji je organizirala i njime rukovodila Komunistička partija, sa aktiviranjem kolaboracionističkih i kontrarevolucionarnih snaga i ozbiljnom opasnošću od izazivanja građanskog rata. Oslobodilačka borba naroda i narodnosti Jugoslavije bila je sastavni deo opšte antifašističke borbe koju su savezničke zemlje i, uopšte, progresivne snage sveta, u prvom redu one u okupiranoj Evropi, vodile. I ona je, stoga, s puno razloga i prava, tražila svoju međunarodnu afirmaciju. Trebalo je sa oslobodilačkom borbom koja se, posle svog prvog, burnog, ustaničkog perioda, počela sukobljavati s mnogim teškoćama i nedaćama koje su pratile njeno održanje, razvoj i uspon (od odolevanja napadima okupatorskih i kvislinških trupa, višestruko nadmoćnijih, praćenim okrutnim represalijama protiv stanovništva, do suzbijanja malodušnosti, neverice, kriza i svega onog što prati buran razvitak jednog ustaničkog pokreta, u koji su se, pored svesnih društvenih snaga, našle i politički neizdiferencirane mase, podložne kolebanju), upoznavati vlade i javnost savezničkih zemalja i sve napredne snage u svetu, da bi se stekla njihova naklonost, podrška i pomoć, na što su jugoslovenski partizani, više no iko u okupiranoj Evropi, polagali moralno pravo. Ta bi podrška, makar bila samo moralna, ustaničkim snagama davala snagu da istraju u borbi i učvršćivala perspektivu pobeđe.

Mogućnost da se savezničke vlade i javnost širom sveta upoznaju sa oslobodilačkom borbom u Jugoslaviji bile su tih dana, slabe. Rukovodstvo NOP-a, naime nije imalo radio-vezu ni sa jednom savezničkom zemljom, odnosno sa nekom njihovom ustanovom vojne, obavestajne, političke ili druge prirode, da bi tim putem (a drugog načina nije bilo) moglo slati svoje poruke i obavestjenja. Prirodno je bilo očekivati da je takva veza morala postojati sa Komintemom, odnosno njenim Izvršnim komitetom, jer je KPJ bila član te organizacije međunarodnog komunističkog pokreta. Međutim, Tito (koji je jedini bio ovlašćen da u ime KPJ kontaktira sa Kominternom) nije imao neposrednu vezu sa Komintemom, niti sa predstavnikom KPJ u njoj. Jedina veza koju je mogao koristiti bila je ona preko Komintemine Radio-stanice u Zagrebu, kojom je rukovao Josip Kopinič (imao je pseudonime: Valdes, Vazduh). Ali ni ona nije bila redovna. Tako je od 10. juna do 8. jula, u danima koji su imali istorijski značaj, veza između Tita i Kopiniča bila u prekidu. Tito je svoje telegrame morao kurirskom poštom dostavljati Kopiniču da bi ih on šifrirane, preko svoje Radio-stanice, emitovao Kominterni. Bio je to dosta spor i nesiguran put komuniciranja, jer je bio podložan prekidima usled provala i hapšenja aktivista (kurirra i javki) preko kojih je ta veza održavana. Dok se nalazio u Beogradu, do sredine septembra 1941. Tito je, još nekako, mogao da preko postojećeg ilegalnog kanala dostavlja materijal u Zagreb, koji je uruči van Kopiniču. Tako je, prema onome što je do sada utvrđeno, u toku jula, avgusta i prve polovine septembra, Tito uputio pet telegrama: 6. jula, 17. i 23. avgusta i 4. i 13. septembra.²¹ Njih je Kopinič, po svojoj prilici,²² dostavio Kominterni. Mada se u njima javljalo o ustancima u Jugoslaviji i iznosili podaci o narodnooslobodilačkoj borbi, što je, kako se očekivalo, trebalo da bude iskorišćeno za popularisanje te borbe, ni u emisijama Radio-Moskve, niti u sovjetskoj štampi, nije bilo govora o njima.²³ To je navelo Tita na pomisao da njegove poruke nisu dostavljene Kominterni. Tu svoju sumnju on je izrazio u pismu koje je 12. septembra, nekoliko dana pre napuštanja Beograda, uputio Radi Končaru, sekretaru CK KP Hrvatske. »Molim te«, pisao mu je Tito, »da odmah pošalješ NN (Kopiniču — prim. ML) one moje poruke za Dedu (Izvršni komitet Kominterne — prim. ML). Treba pitati NN da li šalje to sve i da li on uopšte može slati moje poruke. Ja iz radio-emisija (Moskva — prim. ML) ne vidim da su doprle do njih moje vesti o našim borbama poslednjih dana. Imam mnogo važnih stvari da javim, a sve to ide slabo.«²⁴

Titovo nezadovoljstvo što njegova obavestjenja o NOP-u u Jugoslaviji, koja je slao Kominterni, nisu preko emisija Radio-Moskve saopštavana javnosti bilo je posve razumljivo. On nije znao pravi razlog toj šutnji: da li se radilo o tome da ih radio-telegrafista Kominterne u Zagrebu nije slao svom centru, ili ih, pak, u Moskvi nisu hteli objavljivati zbog, kako su tamo mogli ocenjivati, osetljivosti tog pitanja, odnosno političke delikatnosti zbivanja u Jugoslaviji, posmatranih kroz prizmu odnosa Sovjetskog Saveza prema izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije i vladi Velike Britanije, koje, razumljivo, nisu odobravale bilo kakav pokret otpora u zemlji nad kojom zvanična vlada ne bi imala kontrolu. Bilo da je jedno ili drugo posredni, Tito je ocenio

da se mora žuriti i uporno nastojati da istina o zbivanjima u Jugoslaviji proдре u svet, kako bi narodnooslobodilački pokret dobio podršku saveznika i napredne svet-ske javnosti. Njegovo nestrpljenje bilo je tim veće jer je postojala indicija da je Draža Mihailović (koji se pokušavao nametnuti kao vođa pokreta otpora, a u stvari je bio zagovornik »politike čekanja«, suprotstavljajući se oružanoj borbi protiv okupatora, pri čemu se nije utezao od kolaboracije sa kvislinzima) ostvario vezu sa jugoslovenskom i britanskom vladom, od kojih je, kao navodni vođa pokreta otpora u Jugoslaviji, kome se moraju potčiniti sve patriotske snage koje ispoljavaju antiokupatorski stav, dobio svestranu podršku i priznanje.²⁵ U šutnji Moskve o partizanskim borbama²⁶ moglo se naslutiti da se vlada Sovjetskog Saveza ili suviše priklanja svojim obzirima prema saveznicima (12. jula je u Moskvi potpisana konvencija o uzajamnoj pomoći između vlada SSSR-a i Velike Britanije, a 17. jula je vlada SSSR-a uspostavila diplomatske odnose sa izbegličkom vladom Kraljevine Jugoslavije u Londonu), ili nije dovoljno upoznata sa pravim stanjem i zbivanjima u Jugoslaviji. Trebalo je, stoga, »probiti zid«, iznaći mogućnosti da se obaveštenja dostavljaju Kominterni što ažurnije i sigurnim kanalima, odnosno neposrednom vezom koju bi Tito održavao. Korišćenje Kopiničeve radio-stanice postalo je otežano, jer je veza CK KPJ sa oslobođene teritorije, iz Krupnja i Užica, sa Zagrebom, odnosno sa CK KP Hrvatske, bila nesigurna i neredovna, znatno teža nego za vreme boravka CK KPJ i Glavnog (Vrhovnog) štaba u Beogradu.

I tako, dok je Tito bio lišen mogućnosti da održava brzu i efikasnu, neposrednu radio-vezu sa Kominternom, odnosno rukovodstvom Sovjetskog Saveza, na čiju je podršku i pomoć računao, što je, nesumnjivo, bio veliki »hendikep«, Draža Mihailović je, još od sredine septembra, imao stalnu radio-vezu sa britanskom obaveštajnom službom i, preko nje, sa jugoslovenskom vladom. On je, tako, bio u mogućnosti da dostavlja obaveštenja o događajima u zemlji, razumljivo onakva kakva su mu odgovarala, i da na taj način »skuplja poene«. Popularišući »pokret otpora«, koji navodno organizuju četnici, on je optuživao komuniste da ne žele saradnju i da svojom nepromišljenom, avanturističkom borbom samo izazivaju stradanja naroda. Svoju izdaju i saradnju sa kvislinškim i okupatorskim vlastima on je prećutkivao, osuđujući partizane da su izazvali bratoubilački rat. Prikazujući sebe pobornikom sporazumevanja sa partizanima, on je slao obaveštenja o svojim navodnim nastojanjima da ujedini sve patriotske snage u zemlji u jedinstveni front otpora, tražeći pomoć u ratnom materijalu.²⁷ Kako se i očekivalo, jugoslovenska i britanska vlada su oberučke prihvatile Mihailovića i kod sovjetske vlade u Kujbiševu preduzele korake da dobiju i njenu podršku njegovoj navodnoj akciji da pod svojom komandom ostvari jedinstvo ustanika.²⁸ Sovjetska vlada je bila obaveštena da je u tom smislu i sklopljen sporazum između četnika i partizana. Radio-Moskva je u jednoj svojoj emisiji, koja je bila uhvaćena u Vrhovnom štabu u Užicu, javljao o Draži Mihailoviću kao vođi pokreta otpora u Jugoslaviji.²⁸ Ova vest je u Vrhovnom štabu i Centralnom komitetu, kao, uostalom, svuda do kojih je doprla, primljena sa velikim iznenađenjem, čuđenjem i nezadovoljstvom, a kod manje upućenih je izazvala i zabunu. Tito je odmah oštro reagovao. Ocenivši da su u Moskvi naseli propagandi koja se u zemljama zapadnih saveznika širila o Draži Mihailoviću i da su nekritički, ne čekajući na proveru iz zemlje, iz partizanskih izvora, poverovali vestima Radio-Londona, on je 25. novembra uputio pismenu poruku radio-telegrafisti Kominteme u Zagrebu, Josipu Kopiniču, tražeći od njega da hitno javi svom centru, odnosno Izvršnom komitetu Kominterne, da »prestanu davati gluposti koje širi londonski radio« i da ga obavesti o izdaji Draže Mihailovića jer, kako je Tito rekao, »radio iz Moskve javlja užasnu glupost o Draži Mihailoviću«. U Titovoj poruci, koju je trebalo da Kopinič emituje Moskvi, stajalo je da je Draža Mihailović, koji je »komandant četnika, žandara i svega ostalog ološa«, 2. novembra napao partizane i da su njegovi četnici na prevaru razoružali i predali Nemcima oko 360 partizana, dok su sami, u Mionici i Kosjeriću, ubili 54 partizana, među kojima i nekoliko bolničarki. Partizani su odbili napad četnika i razbili njihove jedinice, javljao je Tito, ali su se, »zbog Londona«, uzdržali da ih potpuno unište.

Tito je, dakle, stavljao Moskvi do znanja da on sa svoje strane čini sve da se izbegne bratoubilački rat i da ne dođe do konfrontacije sa britanskom vladom. On je pokazao da ima sluha i razumevanja i za šire, internacionalne probleme, odnosno

međusavezničke odnose i obaveze koje Sovjetski Savez ima prema svojim saveznicima. Ali ti su obziri mogli ići do izvesnih granica, do onog stepena kada bi popuštanje i tolerantan odnos prema snagama kontrarevolucije ugrozili narodnooslobodilačku borbu. Stoga je Tito zahtevao da ga Moskva podrži u razobličavanju izdaje Draže Mihailovića. »Imamo sve dokaze«, stajalo je u njegovoj poruci, »da Draža otvoreno saraduje sa Nijemcima u borbi protiv nas. Dražini ljudi ni jednog metka ne ispaljuju protiv Nijemaca. Svu borbu vode samo partizani.«³⁰

Uputivši Kopiniču poruku, Tito je zahtevao od njega da smesta krene iz Zagreba u Užice da bi uspostavili stalnu vezu, jer za to, kako je ocenio, postoje sve mogućnosti.³¹ Tito je, dakle, nameravao da ostvari vezu između svoje i Kopiničeve radio-stanice kako bi mogao ažurno slati svoje poruke Kominterni. Za uspostavljanje te veze bilo je potrebno utanačiti sve tehničke pojedinosti (utvrditi signale, šifru i vreme održavanja veza), radi čega je Kopinič trebalo da dođe u Vrhovni štab.³² No, Tito je imao i drugu, važniju nameru: trebalo je od Kopiniča dobiti pozivne znake i šifru-kojom je održavana veza sa Kominternom, kako bi sa njom mogao da uspostavi direktnu vezu.

Ta namera nije bila motivisana samo željom i potrebom da se dobije brza i efikasna veza sa Kominternom, direktna, bez posrednika, i bezbedna, koja neće zavistiti od postojanosti kanala sa Zagrebom, odnosno sa Kominteminim poverenikom. Bila je ona, u izvesnom smislu, i izraz nezadovoljstva i neslaganja sa postojećim »stanjem stvari« u međunarodnom komunističkom pokretu, odnosno sa odnosima koje je rukovodeći centar tog pokreta, koji je posedovao ogroman autoritet, imao prema »sekcijama«, članicama, odnosno nacionalnim komunističkim partijama, mešajući se u njihov život. Bilo je, nesumnjivo, nečeg neprirodnog u tome što je rukovodstvo jedne Komunističke partije, članice Kominterne, sa izvršnim organom te međunarodne komunističke organizacije moglo da kontaktira samo preko njenog poverenika, odnosno radio-telegrafiste. Tim više što je taj poverenik mogao da svoje kompetencije proširuje, samovoljno ili uz saglasnost centra, da se, u odnosu na organizaciju zemlje u kojoj se nalazio i čije je gostoprimstvo uživao, stavlja u ulogu ličnosti »zaštićene imunitetom«. Takvu, nazovimo je, autonomnu poziciju obezbeđivala mu je okolnost što sa svojim izveštajima, koje je slao centru u Kominterni, nije bio dužan da upozna rukovodstvo KPJ. Od njega je, dakle, umnogome zavisilo da li će i u kojoj meri funkcionisati Titova veza sa Kominternom, koliko će, slikovito rečeno, biti otvoren taj »prozor u svet«, jedini koji je rukovodstvu NOP-a tada, u tim teškim danima kada se taj pokret morao dokazivati, afirmisati, stajao na raspolaganju. Titu su bila sveža sećanja na Kopiničevo uplitanje u rad Centralnog komiteta KP Hrvatske, jula 1941, kada je na svoju ruku i neopravdano optuživao kod Kominterne rukovodstvo KP Hrvatske za njegovo tobožnje sabotiranje odluka o ustanku.³³

Tito je sve to imao u vidu kada je odlučio da uspostavi direktnu radio-vezu sa Kominternom, eliminišući posrednike. Bio je to još jedan izraz njegove borbe za sprovođenje svog, nezavisnog kursa, za sticanje slobode u odlučivanju i uvažavanje stavova i politike koju KPJ, shodno specifičnim uslovima u kojima deluje, zauzima, formuliše i sprovodi u svojoj revolucionarnoj delatnosti. Dobiti neposrednu vezu sa Kominternom značilo je, pored ostalog, dobiti mogućnost da se od nerazumevanja i neslaganja, brani svoja politika, svoj revolucionarni put, da se, ako zatreba, ne samo objašnjava i tumači već i protestuje, izražava neslaganje i traže svoja prava, prava na uvažavanje vlastitih opredeljenja. Narodnooslobodilačka borba, koju su već gotovo pet meseci vodili narodi i narodnosti Jugoslavije, pod vodstvom svoje Komunističke partije i Tita, tražila je da bude shvaćena, cenjena i pomagana od strane saveznika, pre svega Sovjetskog Saveza, tim pre i tim više što je vođena isključivo vlastitim snagama, bez ičije pomoći sa strane, sa jasno određenim ciljevima, vojnom i političkom strategijom. I njeno rukovodstvo, Centralni komitet KPJ, nije u odnosu na Kominternu, mogao da bude samo disciplinovani član, organ koji sluša, sprovodi direktive, koje se donose negde »gore«, u njenom Izvršnom komitetu i dostavljaju »na izvršenje«. Titova politička koncepcija, koja se već duže vremena, još u predratnom periodu, stvarala, sadržala je u svojoj osnovi orijentaciju na osamostaljivanje Partije, na vlastiti revolucionarni put, razumljivo u sklopu opšte, zajedničke borbe naprednih, revolucionarnih snaga, na izgrađivanje takvih odnosa u kojima će KPJ biti aktivan subjekt, nezavisan, ravnopravan partner. Bilo je to oso-

bito važno, upravo tada, u jesen 1941. godine, kada se i »spoljni faktor« isprečio na putu narodnooslobodilačkom pokretu, kada su iskrsele pretnje da on, dogovaranjem velikih — Velike Britanije i Sovjetskog Saveza — bude žrtvovan tzv. »višim ciljevima«. Trebalo se tada održati, odbraniti od neistina koje su u svet stizale iz Mihailovičevog štaba, posredstvom vlada Kraljevine Jugoslavije i Velike Britanije, ne dozvoliti da se postane, žrtva raznih međusavezničkih dogovaranja, kalkulacija i kombinacija, da se ostane pasivan posmatrač pri odlučivanju o vlastitoj sudbini. Trebalo je, dakle, stvoriti, obezbediti svoju poziciju, tribinu sa koje će se boriti za odbranu svoje revolucije, autentične i izvorne, svog revolucionarnog puta, odakle će se objašnjavati, tražiti, zahtevati, protestovati, demantovati, apelovati... U tom svetlu, dakle, treba gledati na Titovo traženje da mu Kopinič omogući uspostavljanje neposredne veze sa Kominternom.

Sa ostvarenjem ove zamisli, odnosno sa upostavljanjem direktne radio-veze Tita i Kominterne, nije, međutim, išlo lako. Trebalo je da proteknu još puna dva meseca pa da ta veza bude uspostavljena.

Čim je dobio Titovu poruku da dođe k njemu, u Vrhovni štab, Kopinič je krenuo, preko Sarajeva, za Užice, koristeći ilegalne partijske kanale koji su postojali između Zagreba i Sarajeva. Prethodno je svoje obaveze na radio-stanici preneo svojoj supruzi (koja je takođe bila u službi Kominterne), jer se veza morala održavati redovno, u zakazano vreme. Pošto je, u međuvremenu, pred nastupanjem nemačkih divizija, Vrhovni štab 29. novembra napustio Užice i sa glavninom partizanskih snaga se povukao u Sandžak, Kopinič je zadržan na slobodnoj teritoriji istočne Bosne. Kada je, 24. decembra, sa 1. proleterskom brigadom, koju je četiri dana ranije formirao u Rudom, stigao u Rogaticu, Tito je tu zatekao Kopiniča. Pokušano je tada, a i nekoliko dana kasnije, tj. 7. januara, iz Srednjeg, da se uspostavi veza sa Kominternom korišćenjem pozivnog znaka i ključa koje je Kopinič saopštio radio-telegrafistima i šifrantima Vrhovnog štaba Veljku Dragičeviću i Pavlu Saviću. Tito je pripremio i opširnije izveštaje za Kominternu u kojima je dao podatke: o njemačkoj ofanzivi u Srbiji, napuštanju Užica i povlačenju većeg broja srpskih partizanskih jedinica u Sandžak; zatim o izdaji Draže Mihailovića i o vojnoj misiji britanskog kapetana Hadsona koja je stigla u četnički štab; o formiranju 1. proleterske brigade i o njenoj prvoj pobedi nad italijanskom jedinicom kod Rudog; o dolasku Vrhovnog štaba u istočnu Bosnu, o razvoju oružanog ustanka u Jugoslaviji, itd.³⁴ Veza, međutim, nije uspostavljena (razlozi su bili tehničke prirode: kvar lampe i slabo napajanje strujom),³⁵ tako da Titovi telegrami tim kanalom nisu mogli biti upućeni. Njih je, ipak, 10. januara, po povratku iz Vrhovnog štaba u Zagreb, poslao Kopinič preko svoje radio-stanice.

Tek po dolasku CK KPJ i Vrhovnog štaba u Foču, stekli su se uslovi za uspostavljanje direktne radio-veze sa Kominternom, jer se radio-stanica, koja je bila smeštena u obližnjem Goraždu, mogla napajati strujom iz električne centrale u Mesici. Od 9. februara 1942, tog nesumnjivo značajnog datuma za NOP Jugoslavije, počela je da funkcioniše neposredna radio-veza između Tita i Kominterne.³⁶ Dobi-jeno je, tako, moćno sredstvo u borbi za međunarodnu afirmaciju NOP-a. Iz Jugoslavije, sa najautoritativnijeg mesta, »sa izvora«, od generalnog sekretara KPJ i Vrhovnog komandanta Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske, stizala su obaveštenja o zbivanjima u toj zemlji u kojoj se stvaralo novo ratište u okupiranoj Evropi. No, trebalo je da prođe još dosta vremena da bi sva ta obaveštenja, preko sredstava javnog informisanja u Sovjetskom Savezu i u ostalim savezničkim zemljama, bila prezentirana javnosti. Značajnu ulogu u popularisanju NOB, koja se pod vodstvom Komunističke partije vodila u Jugoslaviji, odigrala je Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«. U nedostatku radio-veze sa potčinjenim štabovima, ona je Vrhovnom štabu poslužila i kao sredstvo preko kojeg im je mogao upućivati i određene kratke poruke, razumljivo, na način koji bi štitio njihovu tajnost.

NAPOMENE

¹ M. Leković: O nekim značajnim sednicama Centralnog komiteta KPJ u toku 1942. godine, Jugoslavenski istorijski časopis, br. 3-4, 1971.

• M. Leković: Motivi odluke rukovodstva NOP o prelasku na slobodnu teritoriju zapadne Srbije krajem leta 1941. godine, Vojno delo, br. 2, 1977.

» Zbornik, tom n, knj. 2, dok. br. 7, 8, 9, 11, 12, 14, 20; tom V, knj. 1, dok. br. 16; ARP br. 21700, 21895, 21901, 21902.

⁴ Pismena izjava Blagoj a Neškovića od 27. novembra 1957 (Istorijski arhiv Beograda, br. 1250).

⁵ Zbornik, tom II, knj. 2, dok. br. 6.

• Isto.

⁷ Zbornik, tom II, knj. 2, dok. br. 18.

• Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. br. 3, 8.

• Prema izjavi Milade Raj ter, u Crnu Goru je bio poslat kao kurir Lazar Dožić (kasnije otkriven kao konfident) da bi uspostavio vezu sa Pokrajinskim komitetom, alise s puta vratio neobavljena posla (Istorijski arhiv Beograda).

¹⁰ U razgovoru sa direktorom Radio Titograda, 11. jula 1953. godine, Tito je, govoreći o vezama Centralnog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOPOJ sa političkim i vojnim rukovodstvom u Crnoj Gori u ustaničkim danima 1941. godine, rekao sledeće:

»Vas interesuje baš onaj period o kome najmanje mogu da vam govorim. Naime, ja sam u to vrijeme imao vrlo slabe veze sa Crnom Gorom. Na sjednici Centralnog komiteta bilo je riješeno da Dilas ode u Crnu Goru i on je otišao. Mi smo poslije toga imali duži prekid sa Crnom Gorom. Nismo imali nikakvih veza, bilo je vrlo teško da se pošalje kurir.

Poslije trinaestog jula, poslije crnogorskog ustanka, neki ljudi iz Crne Gore došli su u Beograd preko Hercegovine i Bosne sa legitimacijama partizanske, odnosno ustaničke vlasti. Oni su pričali mnogo šta. Mislili smo da su pretjerivali. Ali, koliko smo kasnije vidjeli, nije bilo mnogo pretjerivanja. Zaista je to bio jedan opšti ustanak u Crnoj Gori. Radilo se o tome da dobijemo detaljan izvještaj. Moram da kažem da smo ga dobili tek u Užicu, kad je tamo došao kurir. Poslali smo zatim druga Milutinovića u Crnu Goru, da na licu mjesta to bolje ispita i da pošalje izvještaj ili da sam dođe natrag.« (Tito, Govori i članci, knj. VIII, Naprijed, Zagreb 1959, str. 153).

¹¹ U pismu CK KP Hrvatske od avgusta 1941. Tito iznosi podatke o borbama u Crnoj Gori i navodi da su »opet neki putnici došli iz Crne Gore« (Zbornik, tom H, knj. 2, dok. br. 7).

¹⁸ Grada za istoriju Vojvodine, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945, Novi Sad, S. Karlovci 1971, str. 12—14, 23—29.

¹¹ U pismu PK KPJ za Vojvodinu, upućenom 10. oktobra 1942. godine Titu, stoji: »Već je prošlo godinu dana od Tvog poslednjeg dopisa upućenog sekretaru PK... Od tada nismo imali nikakav neposredan kontakt« (Zbornik, tom IX, knj. 2, dok. br. 28).

^u M. Leković, navedeni članak.

^u Zbornik, tom m, knj. 1, dok. br. 26; tom n, knj. 2, dok. br. 30.

^u Zbornik, tom m, knj. 1, dok. br. 48, 65 i 77.

¹⁷ Zbornik, tom ni, knj. 1, dok. br. 93.

¹¹ Zbornik, tom VH, knj. 1, dok. br. 12.

Članovi CK KPJ i Vrhovnog štaba A. Ranković i I. L. Ribar pisali su Titu 10. decembra o potrebi da se rukovodstvo NOP-a, »u smislu naše zadnje odluke«, odmah prebaci na sigurnije mesto, »odakle možemo obezbediti rukovodstvo svim pokrajinama« (Zbornik, tom n, knj. 2, dok. br. 50).

^w M. Leković: Delatnost organizacionog sekretarijata CK KPJ u Zagrebu na početku 1942. godine, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1971; Isto: Delatnost CK KPJ i Vrhovnog štaba u Sandžaku u decembru 1941, NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Beograd 1972.

¹¹ M. Bosić: Partizanski pokret u Srbiji 1941. godine i emisije Radio-stanice Slobodna Jugoslavija, Saopštenje na Naučnom skupu na Zlatiboru, septembra 1971. godine, objavljeno u Zborniku radova: NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Beograd 1972; P. Morača: Odnosi između KPJ i Kominterne od 1941—1943, Jugoslavenski istorijski časopis br. 1-2, 1969; V. Dedijer: Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju, Kultura, Beograd 1953; J. Kopinić »O događajima iz 1941. — prilog autobiografija« (ARP, br. 1583).

^u Pošto arhivski fondovi Kominterne nisu dostupni, ne može se utvrditi koji su sve telegrami upućeni iz Jugoslavije Kominterni! preko Kopinićeve radio-stanice u Zagrebu. Pored svojih telegrama, Kopinić je svom centru dostavljao Titove telegrame, a od januara 1942. još i Kardeljeve i Ribarove.

^{**} U citiranom članku Pere Morače navode se podaci o pisanju moskovske Pravde o ustaničkim borbama u Jugoslaviji. List je, uglavnom, prenosio pisanje štampe iz zapadnih zemalja koje je vrvelo od netačnosti i dezinformacija.

¹⁸ Zbornik, tom II, knj. 2, dok. br. 20.

^B Dražu Mihailovića je, kako je poznato, jugoslovenska izbeglička vlada prihvatila kao svog ministra vojske, a kralj ga je 7. decembra unapredio u čin brigadnog generala.

¹⁶ Prve vesti o oslobodilačkoj borbi jugoslovenskih partizana Radio-Moskva je objavila tek 22. oktobra (vest o tome donela je Borba 23. oktobra 1941), a 7. novembra, u Kujbiševu, na proslavi Dana oktobarske revolucije, maršal Vorošilov je istakao borbu jugoslovenskih partizana (Borba, 13. novembar 1941).

U svom telegramu koji je 22. novembra 1941. uputio vladi, D. Mihailović je javljao: »Uspeo (sam) da prekinem bratoubilačku borbu koju je izazvala druga strana. U dosadašnjim borbama protiv jednih i drugih (Nemaca i partizana — prim. ML) utrošio (sam) skoro svu municiju. Ulažem najveće napore da udružim sve narodne snage i izvršim reorganizaciju za odlučnu borbu protiv Nemaca. Potrebno da najhitnije dobijem oružje, odelo, obuću i ostalo« (J. Marjanović: Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, str. 371.

“ J. Marjanović, isto, str. 371—375.

“ U knjizi Josip Broz Tito — prilozima za biografiju (str. 308), Vladimir Dedijer navodi podatke da je jedne večeri, kad se nalazio s Titom u njegovom štabu u Užicu i slušao emisiju Radio-Moskve, čuo kako je spiker govorio »o borbama u Srbiji protiv Nemaca i o Draži Mihailoviću kao vodi svih snaga otpora u Jugoslaviji«.

I u emisiji od 4. decembra Radio-Moskva je govorila da se u Jugoslaviji »Siri velikim talasima partizanska borba protiv Hitlerovih okupatora«, da je obrazovana armija od pet divizija, koja vodi ogorčenu borbu sa nemačkom vojskom, i da sa njome komanduje pukovnik Draža Mihailović, koji je uspostavio vezu sa Vrhovnom komandom jugoslovenske vojske (Jovan Marjanović, isto, str. 375).

J. Marjanović, citirano delo, str. 372—373.

¹¹ Neizvesno je kada je i kojim kanalima upućeno ovo pismo u Zagreb. Na njemu nema datuma, ali je sigurno da je napisano 25. ili 26. novembra, jer se u njemu, između ostalog, govori i o eksploziji u fabrici oružja i municije u Užicu koja se dogodila »pre četiri dana«. Moguće je da je upućeno preko Beograda, ali je verovatnije da je poslato preko slobodne teritorije istočne Bosne, odnosno Sarajeva, jer su tih dana bile u toku operacije nemačkih divizija u zapadnoj Srbiji koje su otežale ili prekinule veze sa Beogradom. Na kopiji Titovog pisma Kopiniću u zaglavljju je upisan datum: 7. XII 1941, što bi moglo navesti na zaključak da je toga dana (7. decembra je održana sednica CK KPJ!), iz Drenove, kod Prijepolja, upućeno preko Štaba Romanijskog NOP odreda, odnosno ilegalnog partijskog punkta u Sarajevu, za Zagreb. Veza Vrhovnog štaba sa štabom Romanijskog NOP odreda, a preko njega sa Glavnim štabom NOP odreda Bosne i Hercegovine, postojala je tih dana, Tito je, naime, 11. decembra dobio pismo Slavije Vajnera Čiče, komandanta Romanijskog odreda.

“ Tito je, 28. septembra 1941, po delegatima iz Hrvatske, učesnicima Savetovanja u Stolicama, uputio Kopiniću u Zagreb sledeći telegram za Kominternu: »Vrhovni štab poseduje radiofonsku i radiotelegrafsku centralu. Molimo direktnu vezu sa vama. Potrebna nam je vaša šifra i ključ«.

U jednoj svojoj izjavi Kopinić je o svom odlasku u Vrhovni štab, decembra 1941, rekao sledeće: »Vrhovni štab nije imao izravne veze sa Moskvom. Ja sam zapravo išao da uspostavim tu vezu. Dakako, punkt u Zagrebu bio je i nadalje potreban, radi drugih partija, ne samo naše. Sest komunističkih partija je bilo vezano za Centar u Zagrebu i imalo je vezu (sa Kominternom — prim. ML) preko tog Centra. Da Vrhovni štab ne bi slao kurire k meni i obratno, što je bilo opasno, ja sam krenuo k Titu da se uspostavi veza između Vrhovnog štaba i Djede, odnosno Kominteme« (Magnetofonski snimak izjave, privatno vlasništvo publiciste J. Petričevića iz Zagreba).

** Titov telegram Komintern! od 17. avgusta 1941. godine (ARP, Beograd, br. 15852).

^M U izjavi datoj 20. novembra 1968. Upravi veza Generalštaba JNA, Pavle Savić je o pokušaju uspostavljanja radio-veze sa Kominternom iz Rogatice, krajem decembra 1941. napisao sledeće: »... Tamam je počeo prijem telegrama, ili je bio završen, pa je suprotna stanica potvrđivala prijem, a ja se, onako umoran, naslonim na bateriju, izbijem šteker iz baterije i napravim kratak spoj usled čega pregori lampa u radio-stanici te tako onespobim stanicu. Videći šta sam napravio u situaciji kada nije bilo druge stanice, nisam znao šta da radim, mahinalno potegnem revolver da se ubijem, a Lola Ribar koji mi je stajao iza leđa zgrabi me za ruku, izvede napolje i umiri me. Posle izvesnog vremena zamenili smo pregorenu lampu; mislim da je ona došla iz Zagreba.«

“ ARP Beograd, br. 15510.

¹¹ »Moram vam javiti vrlo veselu novost«, pisao je Tito 23. februara Kardelju i Loli Ribaru u Zagreb, »da mi već 14 dana imamo sa Djedom direktne veze, tako sjajne da se bolje zamisliti ne može. Više to nije slučajno i na sreću, već svakog dana šaljem dugačke kobasice (telegrame — prim. ML), što bi kod vas prosto bilo nemoguće. Paja i Veljko (Pavle Savić i Veljko Dragičević — prim. ML) prosto skaču od radosti. Mučili su se siromasi mnogo na svim mestima, ali nikako uspeti« (Zbornik, tom II, dok. br. 201).

Ovu značajnu vest Tito je istog dana javio i Svetozaru Vukmanoviću Tempu, komandantu Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu. »Sa Djedom«, pisao mu je on, imamo izvrsne veze tako da više ne zavisimo od NN (odnosi se na Kopinića — prim. ML).« (Zbornik, tom II, knj. 2, dok. br. 202).

RAJKO TANASKOVIĆ, general-pukovnik

PRIMENA RATNIH ISKUSTAVA U IZGRADNJI ORUŽANIH SNAGA I SISTEMA OPŠTENARODNE ODBRANE

Za izgradnju oružanih snaga i sistema opštenarodne odbrane značajna su ratna iskustva, naročito ona sticana vlastitom ratnom praksom, u ratovima koje je zemlja vodila u prošlosti. Vlastito iskustvo je u svemu najbolja i najpouzdanija škola, pa i u tome. A u pripremama za eventualni rat uvek se mora računati sa činocima koji će imati vrednost koju su imali i u prošlosti; oni olakšavaju pripreme za rat, a vlastita ratna iskustva čine upotrebljivim.

Poznato je, naime, da svaka zemlja vodi rat u posebnim uslovima: razvijenosti privrede, osobenosti društveno-političkog sistema, geografskog prostora i reljefa zemljišta. Iz tih i drugih posebnosti rađaju se i verifikuju specifična ratna iskustva. Ratna iskustva sticana u oslobodilačkim i revolucionarnim ratovima imaju izuzetnu vrednost. Ona mogu, uz uvažavanje savremenih zahteva i potreba, biti u osnovi strateških, operativnih i taktičkih načela vođenja eventualnog rata, a veoma su dragocena i za izgradnju oružanih snaga. Tome treba dodati i potrebu razumnog korišćenja iskustva drugih, i to onih koja mogu biti svrsishodna u novim uslovima ili koja upozoravaju kako ne treba raditi, jer negativna iskustva, vlastita ili tuđa, mogu poslužiti kao pouke.

Nije ništa novo ni nepoznato ako se kaže da su za Jugoslaviju, za izgradnju njenih oružanih snaga i uopšte za razliku i realizaciju koncepcije opštenarodne odbrane, iskustva iz oslobodilačkog rata 1941—1945. dragocena i višestruko značajna.

Evo samo nekih. Narodnooslobodilački rat je potvrdio ranije, u vekovnoj borbi za slobodu stečeno iskustvo jugoslovenskih naroda i narodnosti da se moraju oslanjati na sopstvene snage. Niko i nikad im spolja nije doneo slobodu. Naprotiv, kad god su suviše očekivali od pomoći spolja, bili su prevareni. Veliki su se uvek rukovodili samo onim što je bilo u njihovom interesu. Taj rat je, dalje, nedvosmisleno pokazao da ne postoje tzv. bezizlazne situacije ako su ljudi uvereni u opravdanost ciljeva za koje se bore, ako se svakoj borbenoj situaciji pristupa realistički i ako je komandovanje na visini zadatka. Objektivni uslovi borbe na Sutjesci, Neretvi, Kozari, Petrovoj gori, Kočevskom rogu, i u mnogim drugim bitkama i bojevima u NOR bili su do te mere nepovoljni za jedinice NOVJ da se i neprijatelj sa zaprepašćenjem i čuđenjem pitao: gde su uzroci natčovečanske snage njihovih boraca i u čemu je tajna partizanske taktike koja i u takvim uslovima pobeđuje. Da nema bezizlazne situacije pokazala je, takođe, odbrana Staljingrada, borba Lenjingrada u okruženju i dr. Ova iskustva imaju izvanredan značaj ne samo za izgradnju visokog borbenog morala oružanih snaga već i za principe ratovodstva i sa vremenom vojnu teoriju uopšte.

Narodnooslobodilački rat je, takođe, pokazao da je uz sve razlike u organizacionoj strukturi vojske i formaciji jedinica i njihovih delova, u pogledu zemljišta, klimatskih uslova, ekonomske moći, mentaliteta, navika i tradicija — jedinstvo cilja, misli i akcije, bilo jedan od odlučujućih činilaca velikog intenziteta i uspešnih borbe-

nih dejstva na celokupnom jugoslovenskom ratištu za sve vreme rata. To iskustvo treba da nađe punu primenu i u izgradnji savremenih oružanih snaga i sistema opštenarodne odbrane.

Dalje, tvrditi da je, recimo, protivtenkovska puška bolja od protivoklopne rakete ili da je avion s klipnim motorom bolji od nadzvučnog aviona, bilo bi, najblaže rečeno, neozbiljno. Ali bi, isto tako, bilo neosnovano tvrditi da je postojanje savremenih borbenih sredstava učinilo zastarelim konvencionalno naoružanje i da ga zato treba definitivno izbaciti iz naoružanja. U pogledu borbene upotrebljivosti, a to je ono što je bitno, ne postoji zastarelo oružje. To je naša ratna praksa kao i praksa mnogih zemalja potvrdila. Jer, kao što je poznato, oslobodilački rat naroda i narodnosti Jugoslavije, naročito 1941 i 1942. godine, vođen je u uslovima ogromne tehničke inferiornosti NOVJ. Protiv nje su stajale oružane snage Nemačke i Italije, a one su u prvim godinama drugog svetskog rata bile, po opremi, naoružanju i uvežbanosti među najboljim u svetu, dok su partizani i NOVJ bili najpre tako reći goloruki, a i kasnije su raspolagali vrlo skromnom ratnom tehnikom. Pa ipak su se borci NOVJ i u takvim uslovima uspešno borili i na kraju izvojevali pobeđu. Kako su u tome uspevali? Koristili su sve do čega su došli a moglo se upotrebiti za borbu; vrlo često su pribegavali i interesantnim, izvanredno efikasnim improvizacijama. Na primer, umesto protivtenkovskim topovima neprijateljeve tenkove su uništavali svežnjevima ručnih bombi i flašama napunjenim benzinom; mesto topovima i haubicama, neprijateljske bunkere i utvrđene zgrade rušili su eksplozivom i bombama, umesto bombardovanjem iz vazduha, bombama su (često avionskim) i eksplozivom ružili mostove, tunele i druge objekte na komunikacijama; neprijateljeve aerodrome napadali su noću, avione uništavali, paljenjem, na zemlji, umesto da ih napadaju iz vazduha, što bi sigurno činili da su imali vlastitu avijaciju; u pomanjkanju formacijskih čamaca, mostova i skela za forsiranje reka uspešno su koristili brane, splavove i ostali priručni materijal; nisu imali protivavionsko naoružanje, ali su zato plotunskom vatrom iz pušaka i mitraljeskim rafalima tukli niskoleteće neprijateljske avione itd. Ta iskustva ne samo da se mogu primeniti i u budućem ratu, već ona sama po sebi dovoljno ubedljivo govore da u oružanim snagama, u opremi i naoružanju jedinica, pored naj-savremenije tehnike ima mesta i za konvencionalno naoružanje. Naravno, u obimu koji je nužan, i u strukturama gde i takva sredstva mogu doći do izražaja. Dakle, iskustvo je: nema zastarelog oružja i ništa nije za bacanje.

Da pomenem još neka iskustva.

Pokretljivost i dinamičnost dejstava u drugom svetskom ratu, posebno u oslobodilačkim ratovima, sa čestim i naglim obrtima i promenama situacije doveli su do stvaranja jedinica koje duže vreme mogu samostalno da se bore i da bez čestog ojačavanja i podrške uspešno izvršavaju borbene zadatke. Ranije »čiste« rodovske jedinice morale su doživeti određenu transformaciju u tom smislu što su dobile u svoj sastav pojedina sredstva ili jedinice manje-više svih drugih rodova. Kad se govori o združivanju može se slobodno reći da su bataljoni (divizion) u drugom svetskom ratu bili združene jedinice, jer su pored »obične« pešadije u najviše slučajeva imali u sastavu: inžinjeriju, vezu, teške minobacače, a u nekim armijama i artiljerijska oruđa. Međutim, ako se kao osnova združivanja uzmu veće jedinice različitih rodova, što je, čini se, logičnije nego udruživanje borbenih sredstava raznih rodova, tada pukovi odnosno brigade predstavljaju kompletne združene jedinice, relativno osposobljene za samostalnu borbu. To još više važi za divizije, jer je najpotpunije rodovsko združivanje ostvareno upravo na tom komandnom stepenu. Ako je drugi svetski rat dao jedan model združenih jedinica i otvorio proces dalje integracije rodova u združene sastave, onda je realna pretpostavka da će se u budućem ratu združivanje jedinica još više afirmisati i biti još sadržajnije i potpunije.

Kada su u pitanju vidovi oružanih snaga (vazduhoplovstvo i mornarica) iskustva drugog svetskog rata su nešto drugačija. Za razliku od rodova, vidovi su stekli visok stepen autonomije, naročito u oružanim snagama velikih sila — SSSR, SAD, Velike Britanije, Nemačke i Japana. Pored zajedničkih operacija (a skoro sve frontovske operacije bile su, manje-više takve, bar što se sadejstva vazduhoplovstva i kopnene vojske tiče) bilo je i više isključivo vidovskih operacija: nemačke vazduhoplovne operacije nad Engleskom, naročito bombardovanje Londona; savezničke vazduhoplovne operacije protiv Nemačke 1944. i 1945; japanske i američke pomorske opera-

cije na Pacifiku kojima je sadejstvovalo vazduhoplovstvo, itd. Međutim, borbeni efekti tih samostalnih vidovskih operacija bili su relativno skromni. Jer, mada su po angažovanim sredstvima i intenzitetu bile veoma snažne, naročito vazduhoplovne operacije, retko su davale stratezijske rezultate, iako su, najčešće, po zamisli i ciljevima to bile stratezijske operacije. Iskustvo je pokazalo da se stvarni stratezijski rezultati postižu samo u operacijama u kojima je ostvareno sadejstvo između sva tri ili najmanje dva vida oružanih snaga, tj. u intervidovskim operacijama. Operacije u drugom svetskom ratu, naročito frontova i grupa frontova, bile su, u suštini, združene operacije, pa je zato i razumljivo što je, i pored relativne autonomije vidova, dolazilo i do njihove integracije, naročito na višim stepenima komandovanja. Poznato je, na primer, da su i divizije nekih armija imale izviđačke eskadrole; armije, grupe armija, frontovi i grupe frontova imale su avijaciju u organskom sastavu, a to je slučaj i sa mornaricama (mornarička avijacija). Ovakva iskustva o mestu i ulozi vidova ne mogu, sigurno, ostati bez određenog uticaja na iznalaženje savremenih rešenja u izgradnji oružanih snaga. Već danas se zapaža u svim modernijim armijama izražen kurs ka integraciji, ne samo rodova u vidovima, nego i vidova u oružanim snagama. Razume se da su integracioni procesi vidova nešto drukčiji po karakteru i formama od integracije rodova vojske u odgovarajućem vidu. Naime, integracija rodova ni u čemu, bar za sada, ne narušava njihovu autonomiju, njihovu relativnu samostalnost, ali je vidljivo da u združene sastave jednog dolazi do sve snažnije inkorporacije jedinica drugog vida. To je naročito karakteristično za vazduhoplovstvo i kopnenu vojsku. Vazduhoplovstvo u svom organskom sastavu ima pešadiju, ABHO jedinice, vezu i skoro sve službe, dok se, na drugoj strani, takođe u organskom sastavu operativnih i stratezijskih jedinica kopnene vojske nekih armija nalazi vazduhoplovstvo. Mornarica već odavno ima i vazduhoplovstvo i jedinice kopnene vojske.

Ratna iskustva utiču na izgradnju infrastrukture oružanih snaga, naročito na one njene elemente koji imaju primaran značaj za vođenje rata i izvođenje borbenih dejstava. Uzmimo, na primer, aerodromsku mrežu. Već je drugi svetski rat pokazao da je za uspešno dejstvo avijacije, naročito one namenjene neposrednoj podršci trupa, neophodno imati razvijenu mrežu aerodroma. Veći broj aerodroma omogućavao je brže i efikasnije manevre vazduhoplovnih snaga u operacijama, sigurnije i urednije snabdevanje mašina borbenim i drugim potrebama i efikasnije iskorišćavanje taktičko-tehničkih osobina avijacije i vazduhoplovstva u celini. Iz iskustva drugog svetskog rata poznato je, takođe, od kolikog i kakvog značaja je bilo obezbeđenje avijacije na aerodromima i samih aerodroma. Pokazalo se da nije dovoljno samo izvršavati disperziju avijacije i maskiranje aerodroma i aviona na njima, već da su nužna i posebna skloništa za avione, uglavnom nadzemna (kamufilirani hangari i si.). Iskustva u obezbeđivanju avijacije i helikoptera na aerodromima dobijaju u savremenim uslovima još veći značaj jednostavno zato što je jasno da se više ne može računati sa bezbednošću avijacije na zemlji. Sa letelicama i komandnim mestima mora se ići pod zemlju, i to u objekte otporne i na dejstvo nuklearnog oružja. Drugi svetski rat je, isto tako, pokazao, a ratovi u Alžiru i Indokini su potvrdili, da je koncentracija fabrika, radionica i drugih tehničkih pogona u jednom regionu, ili samo na manji broj mesta, direktno suprotna potrebama rata i borbenih dejstava. Rešenja su nađena u dekoncentraciji takvih i sličnih objekata na celoj teritoriji, uz obezbeđenje visokog stepena pokretljivosti radnika i strojeva. Sovjetski Savez je, na primer, gotovo celokupnu tešku industriju iz ugroženih reiona i onih reiona za koje se smatralo da bi mogli biti ugroženi, prebacio na Ural. Ako je tako bilo u godinama drugog svetskog rata, kad je između fronta i pozadine postojala prilično sigurna granica, nite teško sagledati kakvi se zahtevi u tom pogledu postavljaju za budući rat, posebno za opštenarodni odbrambeni rat, koji se priprema, organizuje i vodi uz veoma široku dekoncentraciju elemenata infrastrukture oružanih snaga. Slično je i sa iskustvima izgradnje i razvoja elemenata komandovanja: centara veze, radarskih stanica, komandnih mesta, skladišta ratnih rezervi hrane, municije i goriva, kao i svega drugog što spada u infrastrukturu. Sva ova i druga iskustva mogu biti od koristi samo ako se temeljito analiziraju, teorijski uopštavaju i stvaralački primenjuju. Prilaz problemima ratnih iskustava i odnos prema iskustvima jedno je od fundamentalnih pitanja savremene vojne teorije uopšte, prema tome, i izgradnje oružanih snaga i sistema opštenarodne odbrane. Sa tog stanovišta analiziraće se, bar

u najopštijem obimu, jugoslovenska praksa. I još nešto: ono što je kao metod prezentiranja i interpretacije ratnih iskustava karakteristično za jugoslovensku vojnu publicistiku nalazi se i na stranicama vojne i druge štampe drugih zemalja. Naime, radi se o ponekad jednostranom tumačenju događaja iz rata pa, sledstveno tome, i o uprošćenoj interpretaciji konkretnih mera koje su preduzimane u ratu, bilo u izgradnji jedinica ili u borbenim dejstvima. Tako se, na primer, u vojnoj štampi, neretko, pojavljuju napisi u kojima se iznose autentični primeri iz NOR-a o tome da je za dezinfekciju rana umesto alkohola korišćena rakija; da je umesto vate i gaze korišćeno obično platno za rublje, a često i samo rublje; da su sva ta i slična sanitetsko-medicinska sredstva pripremale majke, žene i sestre boraca jer nije bilo magacina i skladišta; da su za referente saniteta umesto kvalifikovanog medicinskog osoblja postavljeni bolničari, itd. Sve je to, što se verodostojnosti tiče, na svom mestu. Dobro je i korisno što se o tome piše, jer su za prilike na jugoslovenskom ratištu u NOR-u to bila i najbolja, jedino mogućna rešenja. Ali nije dobro ako se danas navode samo činjenice, bez analiza i zaključaka, jer se može dogoditi da čitalac koji rat i ratovanje sagledava kroz knjige i mirnodopsku obuku stekne utisak da se takva rešenja kao jedina rešenja preporučuju i za savremene uslove, iako zemlja raspolaže i fabrikama lekova i sanitetskom opremom i skladištima za čuvanje materijala, medicinskim školama i fakultetima. Očigledno je, dakle, da sve ono što je bilo nužno i dobro 1941. godine ne mora da bude primenljivo i sada ili ubuduće. Za ocenu primenljivosti ratnih iskustava važni su, prvenstveno, uslovi u kojima ih treba primeniti. Od toga i zavisi da li će jedno za ranije prilike dobro rešenje i dalje biti korisno ili ga treba možda odbaciti. Naravno, jednostranim interper taci jama ratnih iskustava ne može se doći do saznanja šta je iz te silne riznice i danas upotrebljivo, a šta nije. S tim u vezi poređenja radi, kao eklatantan primer mogu se uporediti uslovi u Jugoslaviji 1941. sa današnjim i njihov uticaj na stvaranje, organizaciju, veličinu i sastav partizanskih i teritorijalnih jedinica.

Narodnooslobodilački rat je pripreman i organizovan u uslovima totalne okupacije zemlje. Vojska i mornarica Kraljevine Jugoslavije bile su razbijene za svega desetak dana rata, kraljevska vlada pobjegla u inostranstvo, a građanske političke partije bile su, takođe, ili razbijene ili su se odmah stavile u službu okupatora. Komunistička partija Jugoslavije, kao jedina realna opštejugoslovenska politička snaga u to vreme, prihvatila se odgovornog zadatka da organizuje i pripremi narod i zemlju za rat. Narodnooslobodilački rat počeo je malim sitnim jedinicama, grupama, manjim odredima, četama. Tada se drugačije nije ni moglo. Jer za prve partizanske jedinice borba je bila jedina škola za sticanje znanja i iskustava u ratovanju, a za najveći broj boraca — naročito 1941. i 1942. godine — koji nisu odslužili vojni rok, oružana borba je bila prvi susret sa svim onim što građanina čini vojnikom, a vojnika ratnikom. Trebalo je, znači, kroz rat prvo osposobiti manje borbene kolektive, a potom preći na formiranje krupnijih jedinica. Čak i kad je postojao dovoljan broj u borbenim dejstvima prekaljenih manjih jedinica, stvaranje većih bilo je često uslovljeno, sem ostalog, raspoloživim naoružanjem i opremom. Partizanska četa, pa i manji odred, mogli su biti naoružani samo puškama i puškomitraljezima, ali je trebalo da brigade, divizije pogotovo, imaju, i imale su, i mitraljeze i minobacače i topove i radio-stanice, kao i drugu opremu, neophodnu za uspešno izvođenje većih borbenih poduhvata. Veće partizanske jedinice u NOR-u nisu bile prost mehanički zbir većeg broja manjih jedinica, već su predstavljale nov borbeni kvalitet, koji je samo jednim delom bio uslovljen postepenim sticanjem borbenih iskustava pojedinaca i manjih jedinica. Konačno, i posebnosti vojno-političke situacije u pojedinim krajevima zemlje i pojedinim etapama iata uslovljavale su različite odluke o tome da li će se, kada i na koji način stvarati veće partizanske jedinice ili, pak, negde i nekada i krupnije jedinice pretvarati u veći broj manjih.¹

Danas je situacija sasvim drukčija: Jugoslavija je slobodna i nezavisna samoupravna socijalistička zemlja. Vlast je u rukama naroda. Postoji brojna, dobro naoružana, opremljena, obučena i moralno-politički snažna Jugoslovenska narodna armija i teritorijalna odbrana. U međunarodnom životu Jugoslavija se afirmisala kao dosledan borac za mir i protagonista je aktivne miroljubive koegzistencije. U odnosu na 1941. godinu sve su to kvalitetno novi uslovi, koji omogućavaju da se narod i oružane snage još u vreme mira dobro pripreme za eventualni rat. Postoje, dakle,

sve objektivne pretpostavke da se pravovremeno predvidi broj, veličina, lokacija, oprema i naoružanje, organizacija i formacija ne samo operativnih jedinica već i svih drugih: teritorijalnih i diverzantskih, stražarskih, civilne zaštite, omladinskih i drugih, koje prema prihvaćenoj doktrini opštenarodnog odbrambenog rata, postoje širom zemlje. Danas u Jugoslaviji postoje, tako reći, optimalni materijalni, stručni i drugi neophodni uslovi za pravovremenu pripremu i oružanih snaga i naroda za opštenarodni odbrambeni rat.

I još jedno iskustvo ili, tačnije, upoređenje — morala boraca u NOR-u i morala danas. Prilično je rašireno shvatanje da Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije — zato što su je činili dobrovoljci — nije do sada prevazišla u pogledu morala ni jedna druga vojska. Ako je reč o dobrovoljcima borcima NOR, naročito o onima iz prvih partizanskih jedinica, na početku oružanog ustanka, onda je to tačno. Međutim, iako se ne može posve precizno predvideti kako će biti u budućnosti, moguće je praviti pretpostavke, manje ili više realne. Postoje jaki razlozi, zasnovani na ideološkim, političkim, vojno-stručnim i drugim elementima, koji nas ubeđuju da moral JNA, teritorijalne odbrane i drugih snaga neće biti niži od morala jedinica u NOR. Jer, sve bitne pretpostavke i faktori koji su opredeljivali i uslovljavali kvalitet boraca i jedinica u NOR, prisutni su i u sadašnjem samoupravnom socijalističkom društvu, i deluju, može se slobodno reći, još snažnije nego 1941. na formiranje visoke političke svesti, morala i borbene spremnosti ličnog sastava oružanih snaga i svih drugih snaga otpora u zemlji. Zašto još snažnije? Dobro je poznato da su visoki kvaliteti boraca — partizana izrastali, pre svega, iz marksističke ideologije, iz pravednih ciljeva rata, iz tradicionalne mržnje prema okupatoru i domaćim izdajnicima, i dr. A kakva je u tom pogledu situacija danas? Pa, zapravo, sve što je vredelo u prošlosti prisutno je i danas. To su nepromenjene vrednosti, koje obuhvataju i prožimaju celo naše društvo i sve njegove strukture, u prvom redu višemilionsku radničku klasu i radne ljude uopšte i njihovu avangardu, SKJ, a ne samo dobrovoljce (članove KPJ i SKOJ), kako je, uglavnom, bilo prvih godina rata. Današnje stanje u odnosu na NOR predstavlja, bez sumnje, nov kvalitet. Dovoljno je samo podsetiti šta za izgradnju visokog morala naroda i za izgradnju visokog borbenog morala oružanih snaga predstavlja činjenica da će jugoslovenski čovek u eventualnom ratu braniti krvlju stečenu slobodu, nacionalnu nezavisnost i samoupravno socijalističko društvo, čega, razume se, u NOR-u nije, niti je moglo biti. Otuda, bojazan da će moral borca danas biti manji od morala borca NOR, nema realnu osnovu. Na kraju, i u NOR-u su jedinice u kasnijim etapama rata popunjavane ne samo dobrovoljcima, već i mobilizacijom. To je činjeno i na slobodnim teritorijama, ali i sa okupiranih područja. Inače, 1941. pa i 1942. godine, s obzirom na uslove u kojima je oružani ustanak počeo, svaki drugi način popune jedinica osim dobrovoljnog ne bi, verovatno, dao pozitivne rezultate. Danas je situacija drukčija. Postoji organizovano društvo i država sa svim neophodnim institucijama, Ustav i zakoni koji regulišu prava i obaveze građana u odbrani zemlje i dr. U uslovima opštenarodnog odbrambenog rata, za stvaranje adekvatnih snaga za oružanu borbu i druge vidove otpora postoje veoma široke mogućnosti, uključivanja svih kategorija građana. Formiraće se brojne, a po nameni, organizacijskoj strukturi i formaciji različite jedinice u koje će biti ne samo poželjno, već i nužno uključivati i dobrovoljce, omladince — na primer.

Stvaralačka analiza ratne prakse podrazumeva i sistematsko izučavanje ratnih iskustava drugih zemalja. Ali u tom poslu treba voditi računa da ta iskustva nisu uvek plod neposrednog posmatranja i analize događaja, već često »nategnuta« preko raznih sredstava javnog informisanja da bi se postigli odgovarajući agitaciono-propagandni efekti.

Sta se može koristiti od stranih iskustava? Podimo za primerom rata u Južnom Vijetnamu. Iskustva tog rata su veoma interesantna i značajna za izgradnju savremenih oružanih snaga i sistema odbrane, naročito za zemlje koje se orijentišu na odbrambene ili oslobodilačke ratove, kao što je to slučaj sa Jugoslavijom. Njihov značaj prističe u prvom redu iz činjenice da se na prostoru jugoistočne Azije vodio rat u kome su se na jednoj strani nalazile ogromne snage SAD i sajgonskog režima, sa najsavremenijom ratnom tehnikom (osim nuklearne), a na drugoj — brojno i tehnički inferiorne oružane snage Oslobođilačkog fronta. Međutim, višegodišnje ratovanje pokazuje da su oslobodilačke snage Južnog Vijetnama bile izgradile ne samo

odgovarajuću strategiju i taktiku oružane borbe, u čemu su u odnosu na Amerikance i njihove sajgonske marionete u očiglednoj prednosti, nego su u pogledu organizacijske strukture, formacije, opreme i naoružanja pronalazili rešenja koja su najviše odgovarala potrebama usvojene doktrine i taktike u postojećim ekonomskim, geografskim i drugim uslovima zemlje i ratišta. Oslobodilačke snage bile su organizovane na strogo teritorijalnom principu, što im je omogućavalo, pored ostalog, permanentnu kontrolu celokupne teritorije, osim gradova, koje su takođe delom kontrolisale ali na drugi način. Teritorijalni princip formiranja jedinica je jedno vreme stvarao izvesne teškoće, naročito u prilikama kad je trebalo prikupiti snage radi zadavanja jačih udaraca neprijatelju, odnosno za izvođenje krupnih operacija. Taj je problem rešen tako što su u nekim regionima formirane veće jedinice, pukovi i divizije, kao krupnije manevarske formacije koje nisu bile strogo vezane za »matičnu« teritoriju. Za kontrolu teritorije ostajale su manje snage: čete i vodovi, formirane od mesnog stanovništva. Dakle, i to iskustvo pokazuje da u uslovima nadmoćnosti protivnika, čak kad je ta nadmoćnost u vazduhu potpuna, ne treba ostati samo na sitnim jedinicama. Rešenje na prvi pogled nelogično, s obzirom na to da su krupnije jedinice unosni, rentabilni ciljevi za protivnika, naročito za njegovu avijaciju. Ta »nelogičnost« je samo prividna. Jer, sposobnost pukova i divizija južno vijetnamskih oslobodilačkih snaga da se brzo koncentrišu radi izvođenja većih operacija i sposobnost brze dekoncentracije posle izvršenja zadataka u velikoj meri je eliminisala prednosti Amerikanaca u vazduhoplovstvu, iako su oni često upućivali eskadrole i na male grupe boraca. Šta je to što je oslobodilačkim snagama obezbeđivalo brzo skupljanje i još brže razdvajanje? To je prikladna oprema i naoružanje, savremeno, ali lako i praktično; to je skoro potpuno rasterećenje jedinica od svega osim oružja i municije i skromnog obroka suve hrane, pirinča najčešće; to je do automatizma usavršeno komandovanje i zadivljujuća disciplina; to je besprekorna obučenost borbenog i rukovodećeg kadra i osposobljenost manjih jedinica da se brzo uklope u veće i time postanu njihov integralni borbeni, a ne mehanički deo; to je, konačno, izvanredno poznavanje terena. Bori oslobodilačke vojske bili su naoružani pretežno puškama, poluautomatskim i automatskim oružjem, ali su jedinice raspolagale i veoma savremenim protivoklopnim sredstvima — raketnom pt-tehnikom i minobacačima, što je bio nov, viši kvalitet prema naoružanju kakvo su imale jedinice NOVJ u NOR, pa, čak, i u odnosu na naoružanje jedinica alžirskog oslobodilačkog pokreta.

Nije slučajno naglašena sposobnost krupnijih oslobodilačkih jedinica Vijetnama da se posle izvršenog zadatka brzo razdvoje, tj. dekoncentrišu. Naime, jedno vreme, u stvari sve do početka 1969. godine, Amerikanci nisu mogli uspešno da pariraju operacijama krupnijih oslobodilačkih snaga, uprkos apsolutnoj nadmoćnosti u vazduhoplovstvu. Njihova avijacija je dejstvovala manje-više po klasičnim šablonima, sporo je stizala na cilj, a napadala je uglavnom terene za koje se pretpostavljalo da »kriju« oslobodilačke snage. Sistem komandovanja, obaveštavanja i navođenja avijacije na ciljeve bio je spor. Sve je to omogućavalo krupnijim jedinicama oslobodilačkih snaga da dugo opsedaju i velika američka uporišta i da se na vreme dekoncentrišu. Međutim, Amerikanci su izmenili taktiku i znatno su više upotrebljavali helikoptere naoružane raketama, što im je omogućavalo da sa malih visina dejstvuju direktno na ciljeve. A poznato je da helikopterima nisu potrebni aerodromi, što nije slučaj sa avijacijom. Naravno, uporedo se usavršava komandovanje, obaveštavanje i navođenje i uspešnije koordiniranje borbene aktivnosti kopnenih snaga, avijacije i helikoptera. Sve je to bilo podređeno koncepciji: što brže otkriti protivnika, što brže dejstvovati i u tome biti što efikasniji. Takvoj taktici Amerikanaca oslobodilačke snage suprotstavljale su se novom taktikom, smanjivanjem broja operacija krupnijih snaga, daljim skraćivanjem vremena potrebnog za koncentraciju i dekoncentraciju i skraćivanjem vremena bavljenja krupnijih snaga na jednoj prostoriji. Oslobodilački front primenjuje mnogo češće nego ranije taktiku napada manjim snagama, ali na širokom području i istovremeno na više objekata protivnika. Na taj način se razvlače snage neprijatelja i osetno umanjuje efikasnost njegove avijacije i helikoptera. Naravno, oslobodilačke snage ne bi mogle bez negativnih posledica da se brzo transformiraju iz većih u manje jedinice, i obratno, da njihova prvobitna organizacijska struktura i formacije nisu bile dovoljno fleksibilne i prilagodljive, da jedinice nisu, naime, bile osposobljene za samostalna dejstva, i to prvenstveno kao manje jedinice, i da njihovi

štabovi nisu bili obučeni za efikasan rad na združivanju jedinica i uspešno komandovanje krupnijim sastavima. To iskustvo može da bude od koristi i drugim armijama. Naizmenično ukрупnjavanje i usitnjavanje jedinica bilo je omogućeno, sem pomenutog, i specifičnim karakterom ratišta, pokrivenošću terena i močvarama. Takvi uslovi nisu, na primer, postojali u Alžiru, i zato tamošnje oslobodilačke formacije nisu za sve vreme rata prelazile veličinu bataljona,² iako je francuska avijacija u alžirsko-francuskom ratu bila daleko slabija od američke u Južnom Vijetnamu, itd.

Pošto cilj ovog rada nije detaljna obrada ratnih iskustava, pa ni iskustava iz rata u Vijetnamu, na kraju, baš u vezi s njim, trebalo bi naglasiti još i ovo. Taj rat se vodio na teritoriji veoma udaljenoj od Evrope, a za kvalifikovano posmatranje toka događaja i valjanu obradu iskustava potrebno je ili neposredno prisustvo na licu mesta ili podaci čija verodostojnost i stručnost ne podležu sumnji. Međutim, jugoslovenskih stručnjaka tamo nije bilo, a poznato je, takođe, da oni koji su na tom prostoru bili glavni akteri zbivanja, ne daju lako i rado ono što bi drugome moglo biti od koristi. Ova se napomena čini da bi potvrdila tezu o potrebi stvaralačkog prilaza i vlastitim i tuđim ratnim iskustvima, kao jednom od bitnih faktora izgradnje savremenih oružanih snaga i sistema opštenarodne odbrane.

NAPOMENE

¹ U vreme prve nemačke ofanzive na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji 1941, partizanske jedinice koje su ostale na matičnim teritorijama pretvarale su se iz većih u manje formacije.

² Organizacijska struktura alžirske oslobodilačke armije izgledala je ovako. Najniža jedinica bila je grupa od 11 do 13 vojnika, kojom je komandovao narednik. Delila se na dve ekipe: jednu je sačinjavao puškomitraljez i njegova posluga (puškomitraljesko odeljenje), a drugi pešaci — po nazivima u JNA — pešadijsko odeljenje. Grupama su komandovali kaplari.

Tri grupe sačinjavale su sekciju, kojom je komandovao adutant (u to vreme najviši podoficirski čin u alžirskoj vojsci). Sekcija je predstavljala, u stvari, osnovnu taktičku samostalnu jedinicu u čiju je nadležnost, pored vojnih pitanja, spadala još obaveštajna služba, veza i politički rad, naravno, u granicama opšte nadležnosti sekcije. Treba imati u vidu da je svaka sekcija samostalno dejstvovala na određenom prostoru i ujedno predstavljala političko-administrativnu vlast u svom kraju. Dakle, po organizaciji, formaciji i nadležnosti u pogledu borbene aktivnosti, sekcije su skoro identične sa partizanskim četama ili prvim odredima u početku NOR, dok su kao politička vlast predstavljali nešto sasvim drugo.

Tri sekcije sačinjavale su četvu, na čelu sa oficijom, potporučnikom, koji je bio vojni i politički rukovodilac. Bataljon je bio sastavljen od tri ili više četa, na čelu mu se nalazio kapetan, koji je imao tri pomoćnika poručnika — za vojna pitanja, za politička pitanja i za obaveštajna pitanja i vezu.

Deset do petnaest, a u nekim slučajevima i više bataljona sačinjavali su vilaju, sa pukovnikom na čelu, koji je, takođe, imao tri pomoćnika, majora. Ceo Alžir bio je podeljen na šest vilaja i istočnu bazu, koja se nalazi na sektoru prema tuniskoj granici. Pukovnici, komandanti vilaja, bili su članovi Komiteta za vojne operacije, i, u stvari, predstavljali su Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske. Oni su, po pravilu, bili okupljeni na jednom mestu, a komandu nad svojom vilajom prepuštali su prvom pomoćniku (majoru), zaduženom za vojna pitanja. Vrhovni štab je bio inicijator i koordinator većih operacija, u jednoj ili celoj zemlji, dok je osnovna inicijativa za borbu protiv neprijatelja bila u rukama sekcija, četa i bataljona. Dakle, zanimljivo iskustvo, koje ima dosta sličnosti sa jugoslovenskim u vreme NOR, ali i dosta razlika, i to u bitnim pitanjima — organizacijskim i u pogledu komandovanja. (Podaci iz knjige Zdravka Pečara, Alžir, Kultura, Beograd, 1959.).

RADOSLAV POZNANOVIĆ, profesor

SOCIJALNA STRUKTURA UŽIČKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Prvi koraci na formiranju Užičkog partizanskog odreda učinjeni su na sastanku Okružnog komiteta KPJ za užički okrug, koji je održan u Abaciji kod Užica 7. jula 1941. godine. Na tom sastanku, pored članova Okružnog komiteta KPJ za užički okrug¹ prisustvovali su instruktori Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Branko Krsmanović i Milan Mijalković, a s njima zajedno i Milinko Kušić, koji je u maju 1941. godine stigao s robije i, verovatno, u partijskom rukovodstvu Srbije već ranije dobio uputstva o formiranju partizanskog odreda u užičkom okrugu.

Na sastanku u Abaciji odlučeno je da se formira Užički partizanski odred i da nosi ime Dimitrija Tucovića, a da se u njegovom sastavu organizuje sedam četa — u svakom tadašnjem srezu po jedna.

Na terenu su tada već postojale borbene grupe od onih komunista koji su 22. juna, napadom Nemačke na Sovjetski Savez, morali da se sklone iz gradova u sela.

Odluka o formiranju Užičkog NOP odreda nije odmah počela da se ostvaruje. Po sačuvanim dokumentima iz tog vremena² bilo je izvesnog »oportunizma, sitničarenja i sektaštva«, ali su Okružni komitet KPJ i Stab Užičkog NOP odreda, krajem jula 1941. godine, ocenili da su zreli uslovi za prerastanje borbenih grupa u partizanske čete. U tim danima, krajem jula i početkom avgusta 1941. stvorena je većina četa Užičkog NOP odreda.

Istoga dana, 28. jula 1941, formirane su dve užičke čete: na Tatincu iznad Užica četa »Radoje Marić«, u čijem su prvom stroju bila 22 boraca³, a na Jasikovcu u Jelovoj gori četa »Miloš Marković« sa oko 30 boraca.

Požeška partizanska četa formirana je na Blagaj i, najverovatnije istog dana kad i dve užičke čete — 28. jula. Prilikom formiranja imala je oko 26 boraca⁴.

Ariljska partizanska četa formirana je na Malom Ostrešu 31. jula⁵. U njenom prvom stroju bilo je 49 boraca⁶.

Račanska partizanska četa osnovana je na Sokolini, na planini Tari 3. avgusta, i imala je u početku 18 boraca⁷.

Moravička partizanska četa, koja je osnovana 5. avgusta na Klekovicima, dobila je ime po Bošku Petroviću, a imala je prilikom formiranja 22 boraca⁸.

Zlatiborska četa »Pero Popović Aga« formirana je na Smiljanskom zakosu na Zlatiboru 13. avgusta od jednog broja boraca iz Druge užičke čete »Miloš Marković« i dela boraca sa Zlatibora, kojih je u prvom stroju bilo ukupno 26.⁹

Najzad, na Ristića brdu iznad Kosjerića¹⁰ oko 23. avgusta formirana je Crnogorska partizanska četa, u čijem je prvobitnom sastavu bio 21 borac.¹¹

Ako u pogledu datuma formiranja i prvobitnog broja boraca u četama Užičkog partizanskog odreda i postoje izvesne nedoumice, u pogledu komandnog sastava u četama podaci su u svim izvorima uglavnom saglasni i evo kako izgleda struktura komandnog kadra u danima formiranja četa:

Prva užička četa »Radoje Marić«

komandir — Vitimir Panlović, metalski radnik
zamenik komandira nije imenovan
politički komesar — Vladan Rosić, obučarski radnik
zamenik političkog komesara — Aleksa Dejović, metalski radnik

Nekoliko dana po formiranju ove čete, u nju je došao Slobodan Sekulić, poručnik bivše kraljevske jugoslovenske vojske i preuzeo dužnost komandira čete, a Vitimir Pantević je postao zamenik komandira.

Druga užička četa »Miloš Marković«

komandir — Vojko Petrović, obučarski radnik
politički komesar — Vukola Dabić, metalski radnik
Zamenici komandira i političkog komesara nisu imenovani.

Ova četa postojala je samo oko 15 dana i 12. avgusta 1941, po odluci Štaba Užičkog NOP odreda, ona je rasformirana da bi se od dela njenih boraca formirala Zlatiborska četa. Zato će se komandir ove čete javiti i u ulozi komandira Zlatiborske čete.

Požeška partizanska četa

komandir — Velimir Mičić, nastavnik
zamenik komandira — Ratimir Stanić, zemljoradnik
politički komesar — Aćim Ivanović, zemljoradnik
zamenik političkog komesara — Jovan Stamatović, krojački radnik

Arijska partizanska četa

komandir — Milosav Vujović, pravnik
zamenik komandira — Vojislav Pajić, stolarski radnik
politički komesar — Stevan Colović, trgovački pomoćnik
zamenik političkog komesara — Nedeljko Vukotić, obučarski radnik

Račanska partizanska četa

komandir — Dušan Jerković, učitelj
zamenik komandira — Rajak Pavićević, učitelj
politički komesar — Dušan Višić, student
zamenik političkog komesara — Milenko Topalović, krojački radnik

Moravička četa »Boško Petrović«

komandir — Evgenije Glavinić, zemljoradnik
zamenik komandira — Aleksandar Glavinić, podoficir
politički komesar — Venijamin Marinković, profesor
zamenik političkog komesara — Mate Ujević, rudarski radnik

Zlatiborska četa »Pero Popović Aga«

komandir — Vojko Petrović, obučarski radnik
zamenik komandira — Ratko Gardić, pekarski radnik
politički komesar — Ljubodrag Đurić, učitelj
zamenik političkog komesara — Vitimir Cvorović, opančarski radnik

Nekoliko dana posle formiranja, u četu je došao Momčilo Smiljanić, oficir stare jugoslovenske vojske i preuzeo dužnost komandira, a Vojko Petrović je postao zamenik komandira.

Crnogorska partizanska četa

komandir — Jordan Đukanović, poljoprivredni tehničar
zamenik komandira — Simo Poznanović, zemljoradnik
politički komesar — Miroљub Igumanović, student
zamenik političkog komesara — Slavoljub Zarić, đak učiteljske škole

Stab Užičkog partizanskog odreda

komandant — Dušan Jerković, učitelj
zamenik komandanta — Vukola Dabić, metalski radnik
politički komesar — Milinko Kušić, student
zamenik političkog komesara — Slobodan Penezić, student

Stab Užičkog NOP odreda u ovom sastavu formiran je dosta kasnije nego što su formirane čete u svim bivšim srezovima (na gorobiljskom savetovanju, početkom septembra). Otuda se i komandant i zamenik komandanta Odreda javljaju ranije u komandnom sastavu četa.

Oko sastava komandnog kadra u jedinicama Užičkog NOP odreda postoje neznatne dileme samo kod Zlatiborske i Crnogorske partizanske čete. Naime, u nekim izvorima pominje se kao prvi politički komesar Zlatiborske čete Ljubiša Tomić^{1*}, a kod Crnogorske čete nedoumica je oko toga da li je prvi politički komesar bio Joža Baruh ili Mito Igumanović.^{1*}

Za razmatranje strukture prvobitnog sastava četa Užičkog NOP odreda postoje dosta detaljni, ali ne uvek potpuno saglasni podaci. Odatle brojne metodološke teškoće. Pod pojmom strukture uvek se podrazumeva određena nehomogena i izdiferencirana celina, koja se može razvrstavati prema raznim sastavnim elementima i obeležjima.¹¹ Pošto je cilj ovog rada da se bliže odredi socijalna struktura Užičkog NOP odreda, jer će to za današnja i buduća istorijska uopštavanja biti od koristi, bilo je potrebno imati potpune i tačne spiskove boraca svake čete, a za svakog borca u četi potpune i tačne podatke o zanimanju, socijalnom položaju i drugim obeležjima po kojima se određuje socijalna struktura.

Pošto su se čete i ostale veće jedinice Užičkog NOP odreda razvijale, menjale, rasle i gotovo neprekidno se reorganizovale prema potrebama borbe, gotovo je nemoguće izvesti do kraja zamisao o strukturi Odreda za sve vreme njegovog postojanja 1941. godine. Otuda su razmatranja ovde morala da se ograniče pretežno na socijalnu strukturu prvobitnog sastava četa Užičkog odreda. Ovakvo ograničenje ima u sebi i neke pozitivne elemente, jer će se dobiti nešto precizniji odgovor na pitanje; ko je u užičkom kraju počeo narodnooslobodilačku borbu i revoluciju, koje su socijalne snage prve prihvatile poziv Partije na oružani ustanak.

Socijalni sastav četa Užičkog NOP odreda u vreme njihovog formiranja može se pratiti iz niza izvora, koji nisu ni uvek potpuni, niti sasvim precizni, ali pri pažljivijem poređenju mogu da se svedu na podatke koji su prihvatljivi. Najkraći pregled o tome izgledao bi ovako:

Užička četa »Radoje Marić« na dan formiranja imala je 22 borca od kojih su većina bili radnici, a među njima bilo je 5—6 članova Partije.¹⁵

Užička četa »Miloš Marković« prilikom formiranja imala je »između 30 i 36 drugova« i »uglavnom su to bili radnici iz Užica i nešto omladinaca iz okolnih sela.^{1*} U četi je bilo 6 članova Partije.

Požeška partizanska četa brojala je prilikom osnivanja 26 boraca, od kojih je više od polovine bilo članova Partije.¹⁷

Ariljska partizanska četa imala je na dan formiranja 49 boraca, da bi se kasnije brzo uvećavala i prerasla u bataljon.¹⁹ Pošto je dobar broj boraca u ovu četu došao iz Virova, koje je tada bilo u sastavu dragačevskog sreza, 13. avgusta su se borci U Virova izdvojili iz Ariljske čete i formirali posebnu Virovsku partizansku četu, koja će biti jezgro buduće Dragačevske čete u sastavu Cačanskog NOP odreda.

Račanska partizanska četa imala je na dan formiranja 18 boraca, ali je ubrzo narasla i postala najveća jedinica u Odredu.¹⁹

Moravička partizanska četa »Boško Petrović« prilikom formiranja imala je 22 borca i razvijala se nešto sporije od ostalih četa.^{*0}

Zlatiborska partizanska četa »Pero Popović Aga« prilikom formiranja imala je 26 boraca, od toga je 17 došlo iz rasformirane užičke čete »Miloš Marković.«²¹

Crnogorska partizanska četa prilikom formiranja imala je najverovatnije 21 borca i razvijala se nešto sporije od ostalih četa.²⁰

Kao prva faza u razvoju četa Užičkog NOP odreda može se uzeti period od formiranja četa do oslobođenja sreskih mesta, odnosno do oslobođenja Užica 24. septembra 1941. godine. Broj i sastav boraca u tom periodu je moguće pratiti s dosta više sigurnosti. Posle oslobođenja gradskih naselja na području tadašnjeg okruga broj boraca u četama naglo raste, a istovremeno se vrše sve češće i krupnije reorganizacije, u kojima se iste ličnosti javljaju u raznim jedinicama, pa bi prosto sabiranje podataka dalo pogrešnu sliku. Osim toga, bilo je slučajeva da neki mobilisani četnici prelaze u partizanske jedinice, a nešto rede i da partizani prelaze u četnike.

Od podataka koji se s više sigurnosti mogu prihvatiti, izvedena je struktura svih jedinica Užičkog NOP odreda u vremenu od njihovog nastanka do oslobođenja sreskih mesta i ona bi izgledala ovako:

SOCIJALNI SASTAV UŽIČKOG PARTIZANSKOG ODREDA
(po četama — srezovima) — u vreme formiranja, jul—avgust 1941.

Socijalna struktura	Po četama — bivšim srezovima							Svega
	Ariljska četa (prilikom formiranja)	Zlatiborska četa do 24. 9.	Moravička četa (do oslobođenja Ivanjice)	Požeska četa (pri formiranju)	Račanska četa do 12. septembra	Užičke čete (do oslobođenja Užica)	Crnogorska četa do 24. septembra	
Nekvalif. radnici	1		8		5			14
Industr. radnici	1		1					2
Metalski radnici	4	2		1	3	8		18
Pekari	1	1			3	3		8
Obučari	1	4	1	2	1	9		18
Opančari	1	1			5	1		8
Stolari	4	1			3	1		9
Krojači	1	1	1	1	6	2		12
Zelezničari					1			1
Ostale zanatlije		1	1	3		7	3	15
Trgovci	2	1	1	1	6			11
Studenti	1	5	2	2	4	10	1	25
Đaci gimnazije	2	3		1	3	7	4	20
Đaci učiteljske šk.	1	2			4	5	3	15
Prosvetni radnici		2	5	4	9	3	3	26
Pravnici	1				1	1		3
Ostali intelektualci		2	1		4	4	1	12
Pripadnici biv. oružanih snaga	1	3	2	1	3	1		11
Zemljoradnici	27	4	20	7	7	1	12	78
Ostala zanimanja		1					1	2
Nepoznato		1		3			2	6
Svega	49	35	43	26	68	63	30	314

Broj od ukupno 314 boraca²³ u svim četama Uzičkog partizanskog odreda, koji je ovde uzet u razmatranje, nije pravi broj boraca u Odredu na dan oslobođenja Užica, 24. septembra 1941. godine, već je nešto veći, jer se zna da je, na primer, Ariljska četa bila tada dosta brojnija²⁴, Požeška četa je takođe bila prilično narasla²⁵ itd. Te razlike, međutim, nisu mogle da se uzmu u razmatranje, jer nema sigurnih podataka o sastavu boraca za ovakve analize.

Može se, dakle, kao približno tačno uzeti da je u vreme oslobođenja uzičkog okruga, Uzički partizanski odred brojao 314 ljudi. U odnosu na ukupan broj stanovnika ovog regiona²⁵, kao i na broj okupatorskih i kvislinških oružanih snaga na tom području u isto vreme,²⁶ tih 314 boraca, među kojima mnogi nisu bili ni naoružani, a većina nije služila vojsku,²⁷ predstavljalo je snagu koja je okupatorima i čuvarima starog poretka mogla ličiti na »šaku jada«, ali koja je u sebi, u svakom borcu, nosila ogromnu snagu političkog rada i uticaja. Otuda vredi učiniti još nekoliko osvrta da se bliže sagleda socijalna struktura tih 314 ljudi. Ko su oni, kojim društvenim slojevima pripadaju, kakvi društveni uslovi su od njih stvorili revolucionare takve čvrstine i s takvom snagom? Na ta pitanja vredi tražiti odgovor.

Odmah se može zapaziti da je među njima daleko najviše radnika — ukupno 116 ili oko 37 odsto. Od toga je najviše zanatskih radnika, od 116 zanatlija je ravno 100, što od ukupnog broja radnika u Odredu čini 86 odsto, a u poređenju s ukupnim brojem svih boraca u Odredu zanatlije čine 31 procent.

Drugu veliku društvenu grupu u odredu čine zemljoradnici. Njih u svim četama u to vreme ima 78, odnosno četvrtina ukupnog broja boraca. Ako se zna da je seljaštvo tada činilo devet desetina ukupnog broja stanovništva u ovom kraju, onda je jasno da oružani ustanak i revolucija nisu krenuli sa sela, nego iz gradskih naselja, bez obzira što je daleko više ljudi živelo u selu i isto tako kao i gradsko stanovništvo, osećalo težinu okupacije i nepravdičnosti starog poretka. Međutim, ustanak je u selu i među seljacima našao prirodno tie i povoljnu društvenu sredinu za svoj dalji razvoj. Najrečitiji primer u tom smislu nesumnjivo je Ariljska partizanska četa, u kojoj, seljaci čine više od polovine prvog stroja boraca, ali je zato i rad Partije u okolini Arilja, posebno rad Stevana Colovića, uglavnom bio okrenut selu. Sasvim neznatan bi o seljaka u nekim drugim četama opet govori o nedovoljnom radu, a možda i sektaškom odnosu Partije, na primer, oko Požege, na Zlatiboru, oko Bajine Bašte, a naročito oko Užica.

Treću znatniju socijalnu grupu u četama Odreda čine đaci i studenti. Njih je ukupno 60, ili 19 odsto. Svi đaci su iz uzičkih srednjih škola. Bilo je učenika rodnom iz uzičkog kraja i u drugim srednjim školama, ali u Odredu prvih dana nema ni jednog od njih, što govori o sistematski građenom uticaju Partije na učenike u uzičkim srednjim školama. Pažljivija analiza kod studenata otkriva da je najviše onih koji su se školovali za zanimanja vezana za rad u narodu: pravnička, profesorska, agronomska i slično. Nešto reda među studentima je tehnička struka, zatim medicinska, a nema ni jednog studenta s grupa veterine, ekonomije, šumarstva, niti umetničkih akademija.

Zanimljiva je struktura intelektualaca koji su stupili u redove prvoboraca. Njih je ukupno 41, dakle svega 13 odsto, ali je među njima daleko najviše prosvetnih radnika — učitelja, nastavnika i profesora, koji u ukupnom broju intelektualaca u Odredu čine 63 procenta. Od ostalih intelektualaca izdvojeni su pravnici, i ako ih je svega trojica — nepun jedan procent od ukupnog broja boraca u Odredu — jer su u odnosu na ostale intelektualce ipak brojniji. Među 12 ostalih intelektualaca ima dva poljoprivredna tehničara, jedan agronom, jedan novinar, dok su ostalo sitni činovnici.

U ovom razvrstavanju izdvojeni su bivši oficiri i podoficiri i žandarmi i prikazani kao pripadnici bivših oružanih snaga. Njih u svim četama prvih dana ima ukupno 11, odnosno 3,5 odsto. Njihovo učešće značajno je više radi moralnog uticaja na ostale pripadnike oružanih snaga, koji su ostali u službi okupatora, ali i zbog mogućnosti njihovog korišćenja u vojničkoj obuci, koja je tada bila neophodna. Osim toga, zna se da su jezgro četničkih formacija činili upravo pripadnici starih oružanih snaga.

U četama Užičkog NOP odreda prvih dana nema ni jednog ugostiteljskog radnika, knjigovođe ni bankarskog činovnika, a od zanatlija nema voskara, sedlara, kovača, kolara, sarača, poslastičara. Sto nema ni jednog sveštenika donekle je razumljivo, ali nema ni nekih drugih, inače dosta rasprostranjenih, zanimanja: tehničkih stručnjaka, administrativaca, šofera; samo je jedan inženjer i taj je došao iz drugog kraja, itd. Najzad, pada u oči da je prvih dana u Odredu samo jedan železničar. Njih će kasnije biti mnogo više, čitava jedna jedinica, čak vrlo jaka i veoma borbena. Ovdje se ne bi moglo reći da među železničarima nije postojao uticaj Partije, već je verovatno bilo potrebno da železničari ostanu na radnim mestima do oslobođenja gradova.

Sto se zanatlija i trgovaca tiče, potrebno je reći da ovdje nema gotovo ni jednog vlasnika radnje, već su u Odred došli uglavnom zanatski i trgovački pomoćnici.

Posle oslobođenja sreskih mesta i Užica, Odred se mnogo brže razvijao i rastao, ali je zato i mnogo teže pratiti strukturu njegovih boraca.

U Užicu je već 3. oktobra 1941. od novodošlih boraca formirana nova Druga užička četa, čiji je komandir Milivoje Kojadinović, zamenik komandira Vojislav Jokić, politički komesar Miomir Gezović, a zamenik političkog komesara Miodrag Stojičević. Nešto kasnije, kad je komandir Kojadinović ranjen, na ovoj dužnosti ga je zamenio Momčilo Smiljanić. Četa broji oko 60 boraca.

Treća užička četa, poznata kao Omladinska četa, formirana je u Dobrunu. Njen komandir je Nikola Ljubičić, zamenik komandira Milenko Nikitović, politički komesar Pane Srdanović, a zamenik političkog komesara Radoje Ljubičić. Nešto kasnije dužnost zamenika komandira u ovoj četi preuzeo je Božo Đorđević, a dužnost komesara Mileta Milanović.

Istih dana formirana je i Četvrta užička četa, u kojoj komandni kadar čine Boško Vidaković, Radiša Vesnić, Nikola Marčetić i Miodrag Milovanović.

Petu užičku četvu sačinjavali su železničari, a njen komandni sastav činili su Mihailo Milivojević, Jovan Radosavljević, Božo Radaković i Andrija Vukotić.

Početkom novembra 1941. godine formirana je i Šesta užička četa. Njen nastanak »rezan je za jednu reorganizaciju Četvrte užičke čete, a u komandnom sastavu smenjivali su se Vlade Đukić, Milisav Topalović, Vojko Petrović, Aleksandar Vučković, Milić Maksimović, Gvozden Jovančević, Nikola Marčetić i Miloš Miličević.

Tačan datum nije utvrđen, ali se zna da je već u oktobru 1941. postojao Užički bataljon, čiji je komandant Slobodan Sekulić, zamenik komandanta Miladin Popović, politički komesar Ljubodrag Đurić, a zamenik političkog komesara Aleksa Dejović.²⁹

Odmah po oslobođenju Užica formiran je i Radnički bataljon u sastavu Užičkog odreda. U njemu su bile tri čete. Prvu četvu sačinjavali su železničari (ranije: Peta železnička četa). Drugu su činili obučari i krojači iz partizanskih radionica u Užicu (komandir čete Rade Rogić Sango), a u Trećoj četi bili su pekari, opančari, nešto tkaca i druge zanatlije (komandir Sreten Gudurić). Kasnije su u Radničkom bataljonu vršene reorganizacije, tako da će ova jedinica, pred svoj legendarni polazak na Kadinjaču, bez železničara i puškara, opet imati tri čete: Pekarsku, Krojačku i Obučarsku. Komandant Radničkog bataljona bio je sve vreme Andrija Đurović, a za ostali komandni sastav nema podataka.

Neka vrsta samostalne jedinice u Užicu u to vreme bio je Konjički eskadron sa oko 30 boraca, u kojem je komandir bio Miodrag Popović Čengija, a politički komesar Miloje Drinčić.

Prvobitni sastav Požeške partizanske čete povećao se odmah po oslobođenju Požege i ubrzo su formirane još dve požeške čete, a kraće vreme postojala je i jedna kombinovana Užičko-požeška četa. Zna se da su komandni kadar u ovim četama činili Jovan Stamatović, Adam Mičić, Lazo Obrenović i Radosav Kovačević. Ostala imena nisu utvrđena.²⁹

Iz Prve ariljske čete uskoro je izrasla još jedna, pa zatim i Treća četa, a sem njih postojala je i takozvana Rezervna ariljska četa u Radobuđi sa 86 boraca. U ko mandnom sastvu novih ariljskih jedinica, pored ranije pominjanih, javljaju se još Dragoslav Jojić, Ljubiša, Petrović, Viktor Ževnik, Drago Jovanović i Ratko Jovanović. Od tri ariljske čete formiran je Ariljski partizanski bataljon sa oko 300 boraca.

Od novodošlih boraca u Zlatiborsku četetu ubrzo po oslobođenju ovih krajeva formirana je i Druga zlatiborska četa, a obe zajedno brojale su 160 boraca. U komandnom kadru kasnije se pominju Ljubiša Tomić, Milivoje Ječmenica i Miloš Drinčić.

Naglo raste broj boraca u račanskom srezu po oslobođenju Bajine Bašte. Nekoliko dana po oslobođenju varoši u Bajinoj Bašti je formirana Druga račanska četa sa oko 160 boraca. Početkom oktobra osniva se i Treća račanska, a malo kasnije i Četvrta račanska četa. Posebna posadna četa postojala je u Kostojevićima. Pored ranije pomenutih komandira i političkih komesara, u komandnom kadru novih račanskih jedinica javljaju se Blagomir Tucović, Tanasije Milosavljević, Ilija Grbić, Čubrić, Dušan Petrović, Adam Terzić, Radiša Dragoj lović i Mitar Kuzmanović. Pre povlačenja je od račanskih četa formiran Račanski partizanski bataljon, koji je reorganizacijom sveden na svega dve čete sa ukupno 120 boraca. Tada se, pored drugih, u komandnom kadru javljaju još Dragoljub Bešlić i Radoje Aleksić.³⁰

Kod Crnogorske partizanske čete u kasnijem komandnom kadru javljaju se još Andrija Savčić i Stanimir Milivojević.³¹

U Moravičkoj partizanskoj četi nije bilo znatnijih izmena u boračkom sastavu.

Pošto se dosta određenije zna sastav komandnog kadra u četama i bataljonima koji su nastajali za sve vreme postojanja užičke Republike, zanimljivo je izvršiti kraću analizu socijalne strukture tog kadra. Uzeti su u obzir komandiri i politički komesari četa i njihovi zamenici, štabovi bataljona i Štab Odreda. Nisu uzeti u obzir komandiri vodova i desetari. Ta struktura data je ovde u sledećoj tabeli.

SOCIJALNA STRUKTURA KOMANDNOG KADRA
U JEDINICAMA UŽICKOG PARTIZANSKOG ODREDA TOKOM CELOG
NJEGOVOG POSTOJANJA 1941. GODINE

Socijalna struktura	Štab Odreda	Arijske čete i bataljoni	Zlatiborske čete	Moravička četa	Požeške čete	Račanske čete	Užičke čete i bataljoni	Crnogorska četa	Svega
Industrijski radnici		1		1					2
Metalski radnici	1	2					4		7
Pekari			1			1	2		4
Obučari		1	1	1			3		6
Opančari		1	1				1		3
Stolari			1						1
Krojači				1	1	1	2		5
Ostale zanatlije							3		3
Zelezničari							6		6
Trgovci		2				1			3
Studenti	2	1	3			3	4	1	14
Đaci gimnazije					1		3		4
Đaci učiteljske škole			1				3	1	5
Prosvetni radnici	1		1	1	3	7	2	1	16
Ostali intelektualci		1	1			2	2	1	7
Bivša vojna lica			1	1	1		2		5
Zemljoradnici		3		1				2	10
Ostali			1		1	1	3		6
Svega	4	12	12	6	11	16	40	6	107

Kao i kod Odreda u celini, tako i u strukturi komandnog kadra većinu čine radnici — preko 37 odsto, u čemu opet prednjače zanatski radnici — 72 odsto ukupnog broja radnika, a 27 odsto od broja svih zanimanja. Metalci, obučari i krojači su i ovde na čelu radničke avangarde, što svakako nije neka posebna karakteristika njihovog zanimanja, već izraz stvarnih odnosa u tadašnjem radničkom pokretu ovog kraja. To što u redovima komandira i političkih komesara nema mnogo industrijskih radnika takođe je izraz tadašnjih ukupnih prilika, jer užički kraj tada još nema čvrsto formiranog industrijskog proletarijata.

Najviše komandanata, komandira i političkih komesara je iz redova prosvetnih radnika U ukupnom broju ima ih blizu 15 odsto. Odmah zatim dolaze studenti sa oko 13 odsto, dok je zemljoradnika u redovima komandnog osoblja nešto iznad devet procenata. I ovde je karakteristično da su najviše zastupljena zanimanja koja su po svojoj prirodi najtešnje vezana za narodne mase.

Porast i razvoj Užičkog NOP odreda posle oslobođenja Užica i sreskih mesta u užičkom okrugu moguće je iz nekih izveštaja pratiti brojačano, ali vrlo teško, gotovo nemoguće je preciznije pratiti socijalni sastav boraca, jer su u čete pristizali i ubrzo prelazili u druge jedinice ljudi raznih zanimanja, među kojima veliki broj izbeglica, izgnanika iz Slovenije, itd. Česte reorganizacije jedinica, vršene ponekad neposredno na bojištu, izazvane često gubicima zbog pogibije i ranjavanja, onemogućuju da se pouzdanijim metodom prati ono što je za ovakav rad neophodno — tačan opis zanimanja i socijalnog statusa svakog borca. Nikola Ljubičić³² piše da je »već krajem septembra i početkom oktobra ovaj Odred narastao na oko 2.500 ljudi, organizovanih u čete i bataljonek. Tih dana, tačnije polovinom oktobra 1941, užički NOP odred ima svoju kulminaciju po broju boraca i razvijenosti jedinica. Tada u njemu postoje tri bataljona: Užički, Radnički i Ariljski, i veliki broj samostalnih četa van ovih bataljona, tako da ukupna struktura jedinica po srezovima izgleda ovako.³³

Srez	Bataljona	Ceta	Boraca (približno)
Ariljski	1	3	300
Zlatiborski	-	2	160
Moravički	-	1	100
Požeški	-	3	200
Račanski	-	4	400
Užički	2	11	700
Crnogorski	—	1	70
Svega	3	25	1.930

Kao što se vidi, ovde ukupan zbir boraca ne iznosi 2.500, koliko se navodi u drugim izvorima, ali je moguće da je brojka od dve i po hiljade približnija stvarnom stanju ako se tu uzmu u obzir svi ljudi koji su, s oružjem ili bez oružja, bili aktivno uključeni u ustanak i revoluciju. Valja naglasiti da mnogi istaknuti revolucionari tog vremena, među njima čak i najistaknutiji partijski rukovodioci okruga i srezova, najčešće nisu ubrajani u sastav Užičkog NOP odreda, i ako su često bili tvorci jedinica, aktivni učesnici u mnogim borbama, ranjavani i ginuli u tim borbama.

Izvesti do kraja socijalnu strukturu svih ovih 2.500 boraca Užičkog odreda nemoguće je, bez obimnih naknadnih istraživanja. Izvesne podatke sa dosta određenošću slikom socijalne strukture moguće je dati samo za one borce koji su u toku rata izginuli, a bili su vezani za užički ili ariljski srez.³⁴ Na sledećim stranicama data je, u dva pregleda po naseljima, socijalna struktura izginulih boraca Užičkog NOP odreda iz te dve opštine, pri čemu su uzeti svi borci za koje je naznačeno da su 1941. bili u sastavu Odreda, bez obzira kad su poginuli.

Kao što se vidi, u ariljskom srezu, od ukupno 265 boraca koji su u toku rata izginuli, najviše je zemljoradnika — 54 odsto. Radnika svih vrsta ima 32 odsto, đaka i studenata oko 6 odsto, dok intelektualaca nema ni punih četiri odsto. Vrlo je

**SOCIJALNA STRUKTURA IZGINULIH BORACA ARILJSKIH ČETA
UZICKOG PARTIZANSKOG ODREDA**

Mesto	Izginuli po socijalnom sastavu																Svega							
	n kv. radnika	metal. radnika I	obučara	opančara	krojača	pekara	ugostitelja	stolara	ostale zanatlije	seoske zanatlije	železničari	trgovci	zemljoradnici	učitelji	pravnici	lekari		vojna lica	ost. službenici	studenti	đaci gimnazije	đaci učiteljske	ostali đaci	ostala zanimanja
Arilje	2	3	3	7	1	4	2	:	,			5	4	4	2	1	1		3	2	1		5	53
Bjeluša						1	1			2		1	5				1				1			11
Bogojevići						1	1																	1
Brekovo						1																		1
Vigošte				1			1	3		1		3	18											27
Virovo	1	2			1			1				27												32
Visoka											1													1
Vrane													6											8
Grdovići	1	1										3						1		1	1			6
Grivska	1					1			1			2	6				1		1					13
Dobrače													5											5
Krušćica	1	3						1	»			1	18								1	1		27
Latvica													7											7
Mirosaljci	1		1									1	1									1		4
Moćioci												3	3											3
Pogled				1		1						8					1							11
Radobuda	1	1		3	1	1	1	2				3	9				1					1	2	27
Radoševo												3	3											5
Se vero vo												8												8
Stupčevići	1	1					1	1				1						1				1		7
Cerova												5					1					1		7
Svega	9	11	4	12	4	8	4	9	6	3	1	15	14	14	2	1	3	3	5	4	4	4	8	265

zanimljivo da se ovakva struktura, upoređujući procenete, gotovo potpuno slaže sa strukturom Ariljske čete u vreme njenog formiranja, kad je u četi bilo 49 boraca, od toga 55 odsto zemljoradnika, itd.

Među 772 borca Uzičkog odreda iz uzičkog sreza (današnja opština Titovo Užice), koji su u toku rata izginuli,³⁵ ima 405 radnika, dakle 52 odsto, zemljoradnika 147. odnosno 19 odsto, đaka i studenata 17 odsto, a intelektualaca svih vrsta nepunih sedam odsto. Među intelektualcima i ovde je daleko najviše prosvetnih radnika.

Razumljivo je što izvesne razlike postoje između Užica i seoskih naselja u uzičkom srezu, ali one nisu izrazito značajne. U gradu Užicu, među izginulim, radnici čine 56 odsto, đaci i studenti 22 odsto, intelektualci devet odsto, a zemljoradnici svega šest odsto. U seoskim naseljima uzičkog sreza struktura izginulih boraca Odreda vrlo neznatno je različita iako je struktura ukupnog stanovništva sasvim različita. Tu je radnika 45 odsto, zemljoradnika 43 odsto, đaka i studenata svega šest odsto, a intelektualaca nema ni puna dva procenta. Pada u oči da su i sela uzičkog sreza partizanskim jedinicama dala dosta više radnika nego zemljoradnika, i pored toga što je više nego jasno da je u selima zemljoradnja tada osnovno i najbrojnije zanimanje.³⁹ Kud nekih sela odnos je daleko više na strani radnika, nego zemljoradnika, na primer:

Selo	Procentualno učešće u Odredu	
	radnika	zemljoradnika
Euar	65	35
Gorjani	71	28
Duboko	62	18
Karan	55	45
Kačer	55	33
Krčagovc	42	31
Ljubanje	57	28
Sevojno	46	51
Skržuti	88	12
itd.		

Reč je, dakle, o radnicima koji rade u zanatskim ili industrijskim radionicama u gradu, a stalno žive u selu, kao i o manjem broju seoskih zanatlija. Međutim, ovde se nalazi i priličan broj radnika koji su do rata radili u raznim drugim gradovima, izvan užičkog okruga, pa su usled rata morali napustiti radna mesta i vratili su se u svoja rodna sela oko Užica.

Pošto su užički i ariljski srez karakteristični upravo po različitom učešću seljaštva u jedinicama Užičkog NOP odreda, a struktura izginulih boraca iz 1941. u oba sreza je bliska strukturi Odreda u celini, to se podaci iz ova dva sreza na određen način mogu prihvatiti kao proseci koji važe za čitav Užički odred za ono vreme kad je on dostigao najviši stepen razvijenosti u 1941. godini.³⁷

*

**

U zaključku bi se moglo istaći da krupnijih razlika nema u strukturi Užičkog NOP odreda u vreme formiranja četa i kasnije, u vreme kad je Odred dostigao najveći broj boraca.

Socijalnu strukturu Užičkog odreda u prvoj fazi njegovog postojanja — od osnivanja četa do oslobođenja Užica i sreskih mesta — čini 314 boraca, u čemu je najviše radnika i seljaka. Na osnovu toga može se reći da su oružani ustanak i revoluciju u užičkom kraju započele udružene radničko-seljačke mase. Njima se od samog početka pridružio znatan broj đaka i studenata, a manje je intelektualaca. Učitelji i ostali prosvetni radnici čine među intelektualcima najbrojniju grupu, što potvrđuje pretpostavku da na čelo revolucije najčešće dolaze »ljudi iz naroda«, zanimanja koja su u najtešnjoj vezi s narodnim masama.

Druga faza u razvoju Užičkog NOP odreda nastaje oslobođenjem gradova. Tada u čete dolaze mnogi radnici, đaci i studenti iz gradova, a najviše mladih zemljoradnika iz seoskih naselja. Pošto se u toj fazi javljaju i četničke formacije, dobar deo seljaštva opredeljuje se u prvom momentu za četnike, jer im odgovara tadašnja četnička taktika čekanja i izbegavanja otvorene borbe.

Užički partizanski odred i u drugoj fazi svog postojanja zadržava karakteristike radničko-seljačke revolucionarne vojske, narodne vojske slične mnogim drugim naoružanim snagama revolucije u svetu. Pri tome se zadržava tendencija da na čelu jedinica ostane, osim uzdignutih radnika, što više školovanih ljudi, pre svega prosvetnih radnika i studenata, a znatno manje seljaka.

U kasnijem razvoju stanje će se dosta izmeniti i na čelo revolucije sve češće će izbijati sposobni, prekaljeni, odlučni i oni s jasnom orijentacijom, bez obzira na zanimanje i raniji socijalni položaj. Razume se, tome je najviše doprineo rad KFJ među borbama revolucije. Kad se zna da je užički okrug uoči oružanog ustanka

**SOCIJALNA STRUKTURA IZGINULIH BORACA UŽIČKIH CETA
UZICKOG PARTIZANSKOG ODREDA**

Mesto	Izginuli po socijalnom sastavu																Svega								
	n k v . ind. radnika	metal, radnika	obučara	opancara	krojača	pekara	ugostitelja	stolara	ost. zanatlije	železničari	trgovci	zemljoradnici	učitelji	pravnici	lekar	vojna lica		ost. službenici	studenti	đaci gimnazije	đaci učiteljske	ostali đaci	domaćice	ostala zanimanja	
Bioska			1									6											1	8	
Bjelotići											1	2							1					4	
Buar			5	2	1		1		1	1	6													17	
Volijac	1	1	1	1			1				10		1											15	
Vrutci		1	1		1					1	8													13	
Gorjani					2				1		2													7	
Gostinica			1		1				1		1							1						5	
Gubin Do									1															1	
Dobrodo											1								2			1		4	
Drežnik			1	1	1						1													4	
Duboko	1	7					2				3	1							2					16	
Zabučje										1	1													2	
Zlakusa									1		3													4	
Karan			2			1		1			4													9	
Kačer			1			2	1				3											1		9	
Krvavci											1													1	
Kremna						1					2	1									1			5	
Krčagovo			7			1					6	1				1		1		1	1			19	
Ljubanje					2	1			1		2									1				7	
Mokra Gora										1	3													4	
Nikojevići						1					7								1			2		11	
Ponikovica	1	1		1					1		4					1								9	
Potočanje			2			2			1		1													5	
Potpeće					1					1														2	
Ravni	1	1						1			2					1		2						8	
Ribaševina						1					1													1	
Sevojno	2	7	1			2	2	4	1		21											1		41	
Skržuti					2	3	2				1													8	
Stapari			1								2	13									1			17	
Trnava			1	1							1													4	
UZICE	26	15	77	17	18	29	20	6	15	29	21	14	33	31	3	4	4	10	26	47	34	10	2	21	512
Svega	29	19	118	24	23	37	34	14	18	41	27	21	147	35	3	4	7	10	30	37	13	4	24	772	

imao svega 292 člana Partije i SKOJ-a — zajedno,⁵⁸ od kojih jedan deo, iz raznih razloga, raje ni stupao u partizanske čete, onda se razlika koja govori o međusobnom uticaju Partije na oružanu borbu i obrnuto odista najlepše ilustruje rečenicom: »Može se smatrati da smo u doba napuštanja Užica (krajem novembra 1941. — prim. R. P.) imali oko 500 članova Komunističke partije.⁵⁹ Iz toga jasno izlazi da je oružana borba stvarala i talila novo članstvo Partije, a članstvo Partije je istovremeno sve jasnije sagledavalo svoju ulogu u tom istorijskom vremenu, pri čemu je raniji socijalni položaj postepeno gubio svoje ranije značenje i raniju važnost. U prekaljene borbe i nepokolebljive revolucionare izrastali su i radnici, i seljaci, đaci, studenti, pa i mnogi

intelektualci. Prvobitna struktura oružanih jedinica revolucije u užičkom kraju, međutim, imala je određen značaj u tome što je radnička klasa, ma koliko nerazvijena i pretežno zanatlijska, našla saveznika u seljaštvu, a zatim među đacima i studentima. Jer, kako piše drug Tito, »seljaštvo — provincija — bila je naša linija. To je bio onaj element koji može da nosi dugotrajnu borbu na svojim leđima ..¹⁰

Takav sticaj okolnosti u strukturi Užičkog partizanskog odreda ima još veći značaj u tome što se tu »počela radati naša narodna armija, tu se rodila naša narodna vlast,⁴¹ jer su i narodna vojska i narodna vlast rođene u krilu radničko-seljačkih narodnih masa, bile od prvog dana istinski narodne.

NAPOMENE

¹ Zna se pouzdano da su od članova Okružnog komiteta prisustvovali Zeljko Đurić, Vukola Dabić, Jevrem Popović, Vito Pantović i Dobrivoje Vidić.

* Prilično detaljna obaveštenja o tome sadrži Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Okružnom komitetu KPJ za užički okrug i instruktoru PK od 14. avgusta 1941. godine — Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu: Zbornik), tom I, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1949, str. 46—50.

* Oko broja boraca prilikom formiranja partizanske čete »Radoje Marić« postoje prilično ujednačeni podaci. Broj od 22 borca pominje se u knjizi N. Ljubičića — J. Popovića — M. Kovačevića i M. Radovanovića Farbina Užice 1941 (u daljem tekstu: Užice 1941), Vojno delo, Beograd, 1961, str. 87. Isti broj ponavlja se u rukopisu Dragutina Maksimovića Zapadna Srbija u NOR i revoluciji, zatim u podacima koje je spremala grupa za pisanje monografije užičkog kraja 1961. godine — monografska građa autora, rukopisne sveske (u daljem tekstu: RVP MG), sv. 7, str. 196—200. Jedino J. Radovanović u knjizi 67 dana Užičke Republike — Narodna armija, Beograd, 1972, str. 22 — navodi da je ova četa prilikom formiranja imala 32 borca. U članku Pripreme za partizanske akcije 1941. godine u našem kraju, bez potpisa, u Vestima od 7. Julia 1955. godine, str. 4, kaže se da je četa »Radoje Marić« imala 12 pušaka, jedan puškomitraljez i nekoliko bombi.

⁴ Datum formiranja Požeške čete izgleda nije sporan. Međutim, oko broja boraca u četi prilikom formiranja postoje prilična neslaganja. U knjizi »Užice 1941«, kao i mnogim drugim dokumentima pominje se broj od 26 boraca, dok dr Venceslav Glišić u članku »Pripreme KPJ za ustanak u Požezi i okolini« — Užički zbornik, broj 5, Titovo Užice, 1976, str. 195—196 — tvrdi da su Požešku partizansku četu u početku sačinjavala 34 muškarca i jedna žena, od čega je 17 članova Partije. Karakteristično je da ni u jednom poznatom izvoru nije objavljen potpun spisak boraca ove čete prilikom osnivanja.

* U knjizi »Užice 1941« piše da je to bilo 1. avgusta (str. 90). Isti datum je u materijalima za pisanje monografije užičkog kraja — RVP MG 7, str. 196. Đorđe Pilčević u knjizi Tragom ariljskih partizana — Udruženje boraca NOR opštine Arilje, Titovo užice, 1971, str. 137—139 — sasvim određeno tvrdi da je četa formirana 31. jula, ali je 1 on kod broja boraca, lako ih navodi poimenično, povodi za ranije zapisanom tvrdnjom da je u četi prilikom formiranja bilo »50 boraca i jedna drugarica«.

* Uzeta je kao najverovatnija brojka iz navedene knjige Đorđa Pilčevića, jer je nastala iz konkretnog spiska boraca.

¹ U nekim izvorima pominje se na početku broj od samo 13, zatim u drugim 15 boraca. Biće verovatno najbliže tačnom ono što je zapisano kod Stojadina Obradovića u odeljku »Račani u narodnooslobodilačkom ratu u knjizi Bajina Bašta — Turistička štampa, Beograd, 1960, str. 67. — pogotovu kad se to uporedi s kazivanjem Alekse Dimitrijevića, datim autoru 1. avgusta 1977. godine.

* U knjizi Užice 1941, str. 89, stoji da je ova četa prilikom formiranja imala oko 30 drugova. Dragutin Maksimović u navedenom rukopisu pominje 20 boraca. U materijalima za pisanje monografije užičkog kraja (RVP MG 7, str. 196—200) kao datum formiranja pominje se čak 30. avgust. Najbliže tačnim podacima svakako su Jovan Radovanović (Ivanjica, hronika moravičkog kraja, Beograd, 1972, str. 309—311), koji poimenično navodi tačno 22 borca, a u tekstu stalno ponavlja »njih dvadeset i troje«, kao i Ratko Sofijanić (Moravička partizanska četa »Boško Petrović« do oslobođenja Ivanjice, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, knjiga 2, Vojno delo, Beograd, 1964, str. 879—898), u čijem se radu takođe nalazi spisak boraca gotovo u svemu isti kao kod Radovanovića.

■ Nikola Ljubičić, u knjizi Užice 1941, str. 91, navodi da je četa prilikom formiranja imala »oko 20 boraca«. Isti podatak je kod D. Maksimovića u navedenom rukopisu. Mlislav R. Đenić, u knjizi Zlatibor, Titovo Užice, 1970, str. 176), prihvata raniju tvrdnju da je iz čete »Miloš Marković« na formiranje Zlatiborske čete prispelo 17 boraca, ali navodi samo osam

imena i tome dodaje spisak od jedanaest iz zlatiborskih naselja, što bi činilo ukupno 28 boraca. U spisima arhiva Vojno-istorijskog instituta u Beogradu (prepisi u RVP MG 15, str. 16–26) nalazi se više sećanja i beležaka, među kojima i spisak koji je sastavio Mirko Popović, jedan od boraca ove čete, koji se najviše približava podatku iz izveštaja Štaba Uzičkog partizanskog odreda od 22. avgusta 1941. godine (Zbornik, tom I, knj. 1, str. 78), u kome stoji da je četa ranije imala 26 boraca, a svega je »nedelju dana kako postoji«. Biće da je najtačniji podatak iz ovog izveštaja, to jest da je četa prilikom formiranja imala 26 boraca.

¹⁰ Danas se to mesto zove Maksimovo brdo, po jednom od starih revolucionara iz Kosjerića, Maksimu Markoviću. Promena naziva ovog mesta zabeležena je u članku S. Lazarevića Sećanje na formiranje Prve crnogorske čete, *Pobeda*, nedeljni list, Titovo Užice, 23. avgust 1951, str. 1.

¹¹ Najviše dilema ostalo je oko formiranja Crnogorske partizanske čete, posebno oko datuma njenog nastanka. Ovde je za kasniji datum, 23. avgust 1941. godine, presudan bio izveštaj Štaba Uzičkog partizanskog odreda od 22. avgusta 1941. godine (Zbornik, tom I, knj. 1, str. 78) u kome, kod izveštaja o stanju u Račanskoj četi, stoji da je ovoj četi poveren zadatak da pomogne formiranje čete u susednom crnogorskom srezu. Po tome se, gotovo nedvosmisleno, može zaključiti da 22. avgusta 1941. godine još ne postoji partizanska četa u crnogorskom srezu. To opovrgava tvrdnje o ranijem formiranju ove čete. U knjizi Užice 1941, str. 90, stoji da je četa formirana 12. avgusta i da je prilikom formiranja imala 14 drugova. Simo Poznanović, koji je tada bio zamenik komandira čete (umro u Kosjeriću 24. jula 1977. godine), u svojim sećanjima datim autoru 2. maja 1963. godine (RVP MG 5, str. 14–15) tvrdi da je četa formirana 14. avgusta i da je prilikom formiranja imala oko 30 ljudi. D. Maksimović u pomenutom rukopisu navodi da je četa formirana 12. avgusta i imala prilikom formiranja oko 25 boraca. Isti datum ponavlja se i u materijalima za pisanje monografije uzičkog kraja (RVP MG 7, str. 197), kao i kod Jevrema Popovića u delu Hronika sreza crnogorskog — rukopis, skraćena verzija u redakciji Opštinskog odbora SUB NOR Kosjerić. S. Lazarević u članku Sećanje na formiranje Prve crnogorske čete (*Pobeda*, nedeljni list, Titovo Užice, 23. avgust 1951, str. 1), navodi da je ova četa formirana 12. avgusta i da je »tada brojala 18 dobro naoružanih ljudi«. Najzad, B. Sretenović u članku Iz ustaničkih dana u Kosjeriću — Junska noć 1941 (*Vesti*, nedeljni list, Titovo Užice, 7. septembar 1961, str. 4) piše da je Crnogorska četa formirana noću između 4 i 5. avgusta.

¹¹ U materijalima za pisanje monografije uzičkog kraja kaže se da je prvi komesar Ljubomir Tomić, a zatim Ljubodrag Đurić. Isti podatak u rukopisu D. Maksimovića. U spisima koji se nalaze u Arhivu Vojno-istorijskog instituta u Beogradu pod naslovom Uzički partizanski odred, inv. br. 1983, zapisano je da je pred oslobođenje Užica 24. septembra 1941. godine komandir Zlatiborske čete Ratko Gardić, a po oslobođenju Užica broj boraca je narastao pa su od njih formirane dve čete. U Prvoj zlatiborskoj četi komandir je Ratko Gardić, a komesar Milivoje Ječmenica. U Drugoj zlatiborskoj četi komandir je Miloš Drinčić, a komesar Ljubomir Tomić.

¹¹ Simo Poznanović, u sećanjima datim autoru 2. maja 1963. godine (RVP MG 5, str. 14–15), kaže: Jože Baruh i Mito Igumanović bili su komesari. Ja sada ne bih mogao da kažem koji je bio komesar, a koji zamenik, a znam da je kasnije Mito Igumanović bio komesar, a Jože Baruh je otišao na drugi teren...«.

¹⁴ Vojin Milić: Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture. *Sociologija*, časopis, broj 2/1960, Beograd, 1960, str. 3–35.

¹⁵ Tako je zapisano u pomenutom rukopisu D. Maksimovića. U izveštaj u Štabu Uzičkog partizanskog odreda od 22. avgusta ne pominje se više posebno četa »Radoje Marić«, niti četa »Miloš Marković«, već samo jedna uzička četa, za koju se kaže da broji oko 40 ljudi, »od toga svega desetak služilo vojsku« (Zbornik, tom I, knj. 1, str. 78).

¹⁶ Užice 1941, str. 87–88.

¹⁷ Užice 1941, str. 88. U izveštaju Štaba Uzičkog partizanskog odreda od 22. avgusta 1941 pominje se da je ranije u četi bilo 35 boraca. Nije jasno da li se to »ranije« odnosi na trenutak formiranja. D. Maksimović u pomenutom rukopisu navodi da je »četa prilikom formiranja imala 26 boraca i uglavnom su bili svi članovi Partije«. Jedna nepotpisana beleška u arhivu CK SKS u Beogradu (prepis u RVP MG 5, str. 113) sadrži detaljne podatke o partijskim organizacijama u požeškom srezu pred početak ustanka 1941. godine. Iz te beleške jasno se vidi da je u Požegi tada postojalo sresko partijsko rukovodstvo, u kome su bili Dragoljub Đorđević, Krsta Pajić, Aćim Ivanović i Ljubo Mičić, a kasnije i Slobodan Popović Bakula. Istovremeno su postojale partijske organizacije u Požegi (dve ćelije) Godoviku, Gorobilju i Visibabi sa ukupno 32 člana Partije. Nije u svakom pojedinačnom slučaju jasno koji su od ovih članova Partije stupili u četu kad je ona osnivana. U članku Pripreme KPJ za ustanak u Požegi i okolini (Uzički zbornik br. 5, Titovo Užice, 1976, str. 196) dr. Venceslav Glišić u sastavu Prve požeške partizanske čete navodi imena 19 boraca i dodaje: »Ovaj spisak nije potpun, jer su Požešku partizansku četu u početku sačinjavala 34 muškarca i jedna žena, od kojih su 17 bili članovi KPJ, deset skojevci, a sedam saradnici KPJ. To su bili uglavnom mladi ljudi koji nisu služili vojsku«. Ostaje krupno metodološko pitanje zašto se neka imena u prezentiranju podataka izostavljaju. Očevidno nije reč samo o nemarnosti. Ako se, na primer, kaže da je u četi bilo 34 muškarca i jedna žena, onda se bar ta jedna žena može pamtiti i pomenuti. Uzgred samo da se napomene da je u članku istog autora Zene uzičkog kraja u ustanku 1941. godine (Uzički zbornik br. 1, Titovo Užice, 1972, str. 193–209) navedeno da se Beška Bambasa Cvetić avgusta 1941. godine uključila u NOP na terenu požeškog sreza. Na drugim mestima ima tragova da je u ovoj četi od njenog formiranja Bosa Cvetić. Oko Beške Cvetić je, po nekim po-

dacima, bilo zabuna i zabluda, ali je ona do kraja života ostala dosledan borac i poginula je na dužnosti člana politodela jedne krajiške brigade u Bosanskoj krajini 1942. godine (Cvetovi u ognju, Istorijski arhiv, Titovo Užice, 1970, str. 145).

¹⁸ Najpotpuniji su podaci D. Pilčevića u knjizi Tragom ariljskih partizana. D. Maksimović u pomenutom rukopisu takođe navodi 50 drugova i jednu drugaricu, a u knjizi Užice 1941 stoji da je četa na dan formiranja imala »oko 30 drugova«. Pominjanje jedne drugarice verovatno nije bez osnova, jer je u četvrti prvih dana došla Olga Đorđević iz Arilja, što je naslućivao i Pilčević, ali nije uneo u svoju knjigu.

¹⁹ To se najbolje vidi iz izveštaja Štaba Uzičkog NOP odreda od 22. avgusta 1941. godine (Zbornik, tom I, knj. 1, str. 78), u kome piše da četa 19. avgusta broji 66 boraca, iako je, kako se iz drugih izvora zna, za kratko vreme bilo krupnih oscilacija. D. Maksimović u pomenutom rukopisu navodi na dan formiranja svega 15 boraca, što se ponavlja i u materijalima za pisanje hronike uzičkog kraja. Zanimljivo je da se u spisima koji se nalaze u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Uzički partizanski odred, inv. br. 1983, kao prvi komandir Račanske čete pominje Rajak Pavičević, a za Dušana Jerkovića se kaže da je u četvrti pristigao tek posle akcije na žandarmeriju u Perućcu. Koliko neopreznosti je bilo u prikazivanju podataka iz partizanskih jedinica 1941, pokazuje primer iz »Pobede« (nedeljni list, Titovo Užice, 9. avgust 1951, str. 1), gde se kao borac pominje, na primer, i Nevenko Topalović. Najpotpunija i najtačnija obaveštenja autoru je dao borac ove čete Aleksa Dimitrijević, danas penzioner u Titovom Užicu, koji poseduje i obiman rukopis o nastanku i razvoju račanskih partizanskih jedinica 1941. godine.

²⁰ U izveštaju Štaba Uzičkog NOP odreda od 22. avgusta stoji da četa tada ima 29 boraca, a ranije je imala 22. Dodaje se još da četiri petine od toga nije služilo vojsku. U pomenutim izvorima kod Radovanovića i Sofijanića ostaju neke nejasnoće. Na primer, Vukadin Stojanović je član štaba čete, ali nije u četi. Mićo Matović je sekretar Sreskog komiteta KPJ i kod jednih je istovremeno u Moravičkoj četi, a kod drugih o tome nema pomena. Slično je s Milkom Petrović.

¹¹ Članak u Pobedi, nedeljni list, Titovo Užice, 7. jul 1951, str. 1., više zamagljuje nego što čini jasnim sastav Zlatiborske čete prilikom formiranja, jer među prvim borcima pominje, na primer, Slobodana Sfekulića i Slobodana Penezića.

²² Oko upotpunjavanja izvesnih podataka o sastavu ove čete autoru je dosta pomogao Arsen Milošević, sekretar Opštinskog odbora SUBNOR u Kosjeriću u razgovoru 11. aprila 1977. godine, ali, dileme oko nekih slučajeva su ipak ostale. Na primer, u svim spiskovima pominje se Momir Milošević, a niko ne zna ko je i odakle je ovaj borac. Slično je s Milunom Spasojevićem. Maksim Marković se u nekim izvorima pominje kao član Partije u četi, a u spiskovima boraca čete nema ga. Nije sve jasno ni oko Andrije Savčića, zatim oko učiteljica Lele Subić i Mileve Kosovac i drugih. Broj boraca i prvobitni sastav Crnogorske čete ostavlja dileme verovatno i zbog nesigurnog utvrđenog datuma formiranja čete. Izvori koji tvrde da je četa formirana pre 22. avgusta, kad je pisan izveštaj Štaba Uzičkog NOP odreda, očevito ne mogu da se prihvate. Postoji sigurniji način da se ovo pitanje reši. Naime, u svim izvorima se kaže da je četa odmah po formiranju krenula u akcije. Prve akcije su, kao što se zna, spaljivanje opštinskih arhiva. Postoji tačan podatak, u Zborniku, tom I, knj. 21, str. 61, da je na teritoriji sreza crnogorskog najpre spaljena arhiva u selu Kosjeriću. Nikakva akcija pre toga nije zabeležena, a to je bilo 24. avgusta. Prema tome, sasvim je logično da je Crnogorska četa, koja je i formirana u selu Kosjeriću, najpre spalila opštinsku arhivu u svom mestu i da je to učinila odmah po formiranju. Na taj način izveden je ovde zaključak da je Crnogorska četa najverovatnije formirana 23. avgusta. Po kazivanju Sime Poznanovića četa je ubrzo iz sela Kosjerića krenula na Varđu. Iz knjige Jovana Marjanovića Ustanak i narodna revolucija u Srbiji 1941. godine, str. 489, saznaje se da je 28. avgusta zapaljena opštinska arhiva u Godečevu. Pošto je Godečevo blizu Varde biće da je ovo prva akcija posle premeštanja čete u rejon Varde, što se takođe logički vezuje. Postoji i podatak da je opštinska arhiva u Mako- vištu spaljena 31. avgusta, što potkrepljuje pretpostavku koja je već iznet.

^M dr Venceslav Glišić u svom radu Ideja o stvaranju Uzičke Republike i njena realizacija, Uzički zbornik broj 2, Titovo Užice, 1973, str. 159, kaže: »Od polovine avgusta 1941. godine Uzički odred brojao je preko 300 boraca ...«.

¹⁴ Po izveštaju Štaba Uzičkog partizanskog odreda, ona već 22. avgusta broji 62 borca — Zbornik, tom I, knj. 1, str. 78.

« Uzički okrug, koji je obuhvatao sedam tadašnjih srezova (ariljski, zlatiborski, moravički, požeski, račanski, uzički i crnogorski), imao je prema popisu od 1931. godine 173.841 stanovnika — Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za 1932. godinu, Sarajevo, 1932, str. 382.

*• U Užicu se nalazio jedan bataljon nemačke vojske (oko 360 ljudi), u Požegi oko 120 Nemaca, u Bajinoj Bašti oko 20, a u Ivanjici oko 30. Osim nemačkih okupatorskih vojnika okupatorski poredak i staru vlast je branilo još 500 žandarma i naoružanih policajaca.

¹⁷ U Moravičkoj četi četiri petine boraca nije služilo vojsku, u Uzičkoj četi od oko 40 boraca na dan 22. avgusta 1941. godine samo je desetak služilo vojsku, itd. Zbornik, tom I, knj. 1, str. 78.

²⁸ Podaci o uzičkim jedinicama uzeti su najvećim delom iz materijala koje je pripremala grupa za pisanje monografije uzičkog kraja — RVP MG 7, str. 196—200.

» Isto.

>• Isto.

¹¹ Jevrem Popović: Kronika sreza crnogorskog, navedeni rukopis.

« Užice 1941, str. 166.

* Podaci uzeti najvećim delom iz knjige »Užice 1941«, str. 160—176, ali su uzeti u obzir i podaci iz drugih u ovom radu navedenih izvora. Ovde treba naglasiti da je kod broja četa u užičkom srezu uračunata i Odbornička četa pri Narodnooslobodilačkom odboru grada Užica, kao i Konjički eskadron u Užicu. U crnogorskom srezu nije uračunata kao posebna četa veća grupa boraca koja se jedno vreme borila na valjevskom frontu pod komandom Milana Bobića.

⁸⁴ Podaci o izginulim u toku rata 1941—1945 za današnje opštine Titovo Užice i Arilje (ranije srezovi užički i ariljski) sređeni su u dve spomen-knjige: Spomenica palih boraca i žrtava rata 1941—1945 u ariljskoj opštini. Udruženje boračkih organizacija. Arilje, 1966 i Cvetovi u ognju — izginuli u ratu 1941—1945. godine u opštini Titovo Užice, Istorijski arhiv, Titovo Užice, 1970.

⁸¹ U vreme kad su čete u užičkom srezu bile najrazvijenije, bilo je, računa se, oko 700 boraca. Među izginulim je dosta više. Ali, za to postoje objašnjenja. Pre svega, sasvim je malo boraca. Odreda koji su preživeli rat, a zatim kao borci Užičkog odreda u ovu knjigu uneti su i oni koji su rođeni ili su živeli u Užicu, a pripadali drugim četama Užičkog odreda, a ne užičkim.

⁸⁸ O ovome vidi: Rade Poznanović: Seljaštvo užičkog kraja u narodnoj revoluciji, NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945. Naučni skup posvećen 30-godišnjici ustanka, održan na Zlatiboru 25—26. septembra 1971, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1972, str. 363—378.

⁷ U jesen 1944. ponovo je formiran Užički partizanski odred sa sedam bataljona. Zbog toga se ovde ističe da je reč o Odredu iz 1941. godine. O Užičkom partizanskom odredu iz 1944. pisao je Gojko Skoro u radu Užički partizanski odred 1944. godine, Užički zbornik broj 3, Titovo Užice, 1974, str. 285—326.

⁸⁸ Miodrag Avramović: Titovo Užice 1941—1961, album, Mladost, Beograd, 1961.

⁸⁹ Nepotpisana beleška u arhivu Centralnog komiteta SKS, prepis kod RVP MG 5, str. 118.

⁴⁰ Josip Broz Tito: Beograd u narodnoj revoluciji — Grad borbe i slobode, str. 17.

⁴¹ Josip Broz Tito: Referat povodom desetogodišnjice Jugoslovenske narodne armije, Vojno-politički glasnik, Beograd, 1951, br. 9, str. 9.

MILIVOJE KOVAČEVIĆ

ZAČECI NOVOG PRAVNOG SISTEMA JUGOSLAVIJE U PERIODU UŽIČKE REPUBLIKE

Ocene naše političke i pravne teorije i prakse o kontinuitetu razvitka ustavno-pravnog poretka socijalističke samoupravne Jugoslavije — od prvih revolucionarnih akata i prvih narodnooslobodilačkih odbora 1941. — do novih ustava iz 1974. i Zakona o udruženom radu 1976. godine, odnose se na jedan složen, inače veoma dinamičan period, u kome se ostvarivao proces dijalektičke negacije ranijeg državno-pravnog poretka, da bi se izvršila smena starog novim državno-pravnim i društvenim poretkom, specifičnim po uslovima nastanka, karakterističnim po svojoj unutrašnjoj sadržini, po novim odnosima, kao i po raznovrsnosti i originalnosti oblika, metoda i sredstava svog ostvarivanja.

Naša revolucija je tipična po tome što se odigrala u uslovima oslobodilačkog rata. U njenom ostvarivanju ispoljio se jedinstven proces oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, i istovremeno proces razbijanja i eliminisanja strukture starog pravnog poretka, diskontinuiteta sa aktima, instutima i normama na kojima se temeljio i koji su sačinjavali taj poredak. Bio je to proces uspostavljanja novog mehanizma narodne vlasti koji je odgovarao potrebama i uslovima uspešnog ostvarivanja ciljeva narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije.

U ovim okvirima, u sveukupnom procesu ostvarivanja socijalističke revolucije, jedan od elemenata predstavlja i proces rađanja i stvaranja novog pravnog sistema, koji je, upravo, neodvojiv od ciljeva i tokova u stvaranju nove države i njenog izrastanja na ruševinama ranijeg klasnog buržoaskog poretka. Ovo pitanje, svakako, predstavlja zanimljivo područje istraživanja i to, pre svega, kada se radi o periodu koji je istorijski opredeljen kao UŽIČKA REPUBLIKA, sa svim njegovim bogatim revolucionarnim sadržajem.

Okviri ovih istraživanja, bar kad se radi o prvom periodu naše revolucije, a i kasnije, upućuju na osnovno teoretsko i praktično pitanje koje se pred Komunističku partiju Jugoslavije postavilo u početku narodnooslobodilačkog rata, a to je značenje ove borbe za razvoj socijalističke revolucije, odnosno pitanje — kakve su mogućnosti i perspektive razvoja revolucije ovog tipa u uslovima oružanog ustanka i u vezi s drugim svetskim ratom. U oceni konkretnih uslova već sazrele unutarnje revolucionarne situacije i nacionalne izdaje buržoaskih vlasti i buržoaskih partija, povezano i sa pravilnom procenom međunarodnih odnosa i tokova a i mogućeg ishoda drugog svetskog rata, KPJ je, kao što je poznato, sagledala mogućnosti da se na bazi oružane borbe protiv okupatora i njegovih saradnika stvori širok savez sa seljaštvom, rodoljubivom inteligencijom i svim ostalim rodoljubivim snagama i da se, na osnovi tog saveza, revolucionarnim putem, formira nova narodna demokratska vlast. Upravo, ova dalekosežna istorijska procena i na osnovu nje donešena odluka o oružanoj borbi, odlučujuća je za karakter i dalji tok i ishod narodnooslobodilačkog rata u celini, kao i za čitavu budućnost Jugoslavije, i predstavlja osnovu na kojoj se vršila promena klasne strukture jugoslovenskog društva i stvarao novi društveni poredak.

U tim okvirima nastajao je i novi pravni sistem, sa novim obeležjima, kao nužan izraz objektivne zakonitosti razvoja takvog poretka.

Polazeći od ove istorijske činjenice, može se odmah utvrditi da je nastajanje novog pravnog sistema već u tom periodu bilo omogućeno zahvaljujući tome što su došle tada do izražaja sledeće okolnosti:

1) postojanje jasne idejno-političke ocene KPJ o realnim uslovima i mogućnostima stvaranja nove vlasti pod rukovodstvom radničke klase, koja je izražena u odlukama političkog i vojnog Savetovanja u Stolicama o formiranju i ulozi narodnooslobodilačkih odbora kao novih organa narodne vlasti;¹

2) stvaranje široke mreže narodnooslobodilačkih odbora kao političke baze oružanog ustanka i njihovo uspešno delovanje na čitavom području Užičke Republike, kao i na drugim oslobođenim, pa i neoslobođenim teritorijama izvan Užičke Republike;²

3) stvaranje Narodnooslobodilačkog fronta kao najšire političke osnove narodnog ustanka i narodnooslobodilačkih odbora kao novih organa vlasti;

4) iako su narodnooslobodilački odbori u to vreme formirani kao privremeni organi vlasti i prvenstveno kao organi oružane borbe, čiji je zadatak da ostvaruju funkciju mobilizatora ljudskih i materijalnih snaga za potrebe fronta — oni su se, još prvih dana u Užičkoj Republici, kao i na ostalim područjima, bavili dosta širokom problematikom pozadine; raznim socijalno-ekonomskim pitanjima, pitanjima organizacije vlasti, organizovanja proizvodnje, trgovine, poljoprivrede; regulisali su niz socijalno-ekonomskih problema (stanarine, dugovi stanovništva, zapošljavanje stanovništva, itd.), rešavali pitanje piata radnih ljudi, eksproprijacije i nacionalizacije imovine narodnih neprijatelja, kao i brojna druga pitanja koja su se nametala u tadašnjim ratnim uslovima;

5) narodnooslobodilački odbori su već u prvim danima počeli da se ispoljavaju kao organi odbrane od anarhije i stihijnosti, i kao organi zaštite i poštovanja revolucionarne zakonitosti. U tom cilju su donosili niz propisa i drugih akata kojima je trebalo urediti odnose u konkretnoj sredini, a u interesu oslobodilačke i revolucionarne borbe, u interesu radnog naroda, a protiv interesa izdajničke buržoazije i njenog prava; i

6) činjenica da su sve revolucionarne odluke narodnooslobodilačkih odbora i vojno-političkih organa, donete u tom i kasnijim periodima oružanog ustanka, sankcionisane odlukom II Zasedanja AVNOJ-a i odlukama antifašističkih veća i skupština republika i pokrajina.

U periodu Užičke Republike od posebnog su značaja iskustva u radu narodnooslobodilačkih odbora. U političkom, organizacionom i akcionom pogledu ona su predstavljala značajan podstrek za dalje usavršavanje i izgrađivanje sistema novih organa vlasti i društveno-političkog delovanja i organizovanja nove države. Ovo je posebno naglašeno u referatu druga Tita na V kongresu KPJ i u njegovom govoru 1951. godine održanom povodom 10-godišnjice oslobođenja Užica.³ Već ovi prvi narodnooslobodilački odbori pružili su praktičnu potvrdu o tome da je i za našu revoluciju pitanje vlasti jedno od osnovnih veoma značajnih pitanja za njeno uspešno ostvarivanje. U političkom, kao i u ustavno-pravnom smislu, ovi organi su, po svojoj strukturi i socijalnom sastavu, sadržaju i načinu rada, nosili u sebi začetke nove države i bitno novih oblika društvenog uređenja. Njihove revolucionarne odluke i mere nagoveštavale su socijalističko obeležje društvenih odnosa, koje je stvarao narodnooslobodilački pokret. Ovo utoliko više, što su pojedine od tih odluka dobij ale potvrdu i nalazile praktičnu primenu i u metodu rada narodnooslobodilačkih odbora na širim područjima Jugoslavije, tj. i izvan okvira Užičke Republike.⁴

Narodnooslobodilački odbori iz tog perioda ispoljavali su različit obim organizovanosti i aktivnosti, što je zavisilo od uslova na pojedinim područjima, — socijalnog sastava stanovništva, razvijenosti privrednih i drugih delatnosti, itd., ali je aktivnost najvećeg broja ovih organa neosporno bila veoma plodna na dosta široko postavljenom planu poslova i zadataka. Zahvaljujući objektivno povoljnijim uslovima za razvoj, prirodno je što je, u to vreme, najšira bila aktivnost gradskih narodnooslobodilačkih odbora u Užicu i Čačku i sreskih i mesnih NOO u većim naseljenim mestima.

No, u celini uzeto, svi narodnooslobodilački odbori stvarani su na širokoj političkoj osnovi, na platformi oružane borbe protiv okupatora i domaćih slugu i saradnika okupatora, na spremnosti svakog pojedinca da svojim aktivnim učešćem i saradnjom doprinosi ostvarivanju ciljeva narodnooslobodilačke borbe. Na borbenoj akcionoj paroli »Sve za front — sve za pobjedu«, u narodnooslobodilačkim odborima i oko njih okupljale su se sve rodoljubive snage i široki slojevi stanovništva, bez obzira na političku ili versku pripadnost, nacionalnost ili socijalno poreklo pojedinaca. U odborima su većinom bili zastupljeni radnici i seljaci, a bilo je i zanatlija, sitnih trgovaca, učitelja, profesora, inženjera, pravnika, zdravstvenih radnika, studenata, dotadašnjih činovnika itd. Novi organi narodne vlasti, svojom organizacijom, sadržinom i načinom rada, bitno su se razlikovali od dotadašnjih sreskih načelstava, opštinskih uprava, žandarmerijskih stanica, sudova i drugih organa stare, zbačene vlasti. Kao neposredni organi ustaničkog naroda, i već u prvim danima svog postojanja, narodnooslobodilački odbori su nagoveštavali novo obeležje vlasti i nove sadržaje socijalnih, ekonomskih i političkih odnosa, a, s tim u vezi, i obrise jednog pravednijeg i humanijeg pravnog sistema.

U to vreme nije bilo pisanih pravila za izbor i organizaciju narodnooslobodilačkih odbora, osim pomenutog direktivnog članka druga Edvarda Kardelja. Način konstituisanja ovih organa stvorila je sama revolucionarna praksa. Već prvi narodnooslobodilački odbori stvarani su kao izborna kolegijalna tela. Izbor odbornika vršen je javno, po pravilu na zborovima ili konferencijama građana, i to na osnovu opšteg prava glasa. Pa i tamo gde, zbog ratnih uslova, nije bilo moguće sprovesti izbore — zbog čega su odbornike određivale komande partizanskih jedinica — demokratska potvrda njihovog izbora vršena je naknadno, tj. čim su to uslovi oružane borbe dozvoljavali. Izbor članova mesnih i gradskih narodnooslobodilačkih odbora građani su vršili neposredno, a odbornici sreskih i okružnih NO odbora birani su na izbornim konferencijama delegata (izaslanika) mesnih NO odbora, itd.

Dakle, već u prvim danima oružanog ustanka došlo je do afirmacije nekoliko značajnih demokratskih principa o izbornim i drugim političkim pravima građana. Biračko pravo (aktivno i pasivno) bilo je opšte i jednako. Zene su u ovim pravima bile izjednačene s muškarcima. Afirmisan je princip neposrednog prava glasa, uključujući i omladinu stariju od 18 godina. Svaki građanin je imao pravo da predlaže kandidate, da bira, kao i da bude biran za odbornika. Način izbora sreskih i okružnih NO odbora ukazuje na elemente delegatskog sistema. Izbori su se tada, obzirom na ratne prilike, mogli vršiti samo putem javnog izjašnjavanja, što ne znači da je bio zapostavljen izborni princip tajnosti glasanja. U ovakvom sistemu političkih prava građana bilo je sadržano i pravo na ostavku, kao i pravo na opoziv odbornika, principi koji su u kasnijem razvoju dobili potvrdu.

Odbacujući i rušeći sve oblike stare vlasti, naša revolucija stvarala je narodnooslobodilačke odbore na demokratskom načelu jedinstva vlasti. Ovo načelo je, bezmalo potpuno, bilo primenjeno u sistemu NO odbora iz perioda Užičke Republike. Naime, sve funkcije vlasti bile su već tada u nadležnosti ovih novih organa narodne vlasti, naravno, osim funkcija koje su u ratno doba morale biti u rukama vojnih organa. Narodnooslobodilački odbori su radili kao zakonodavna i, u isto vreme, kao radna i izvršna tela. U njima su bile sjedinjene i sudske funkcije. Po obimu i sadržim svojih funkcija, narodnooslobodilački odbori su se stvarno ispoljavali kao najviši organi vlasti, ono što ustav danas formuliše za skupštine društveno-političkih zajednica.

Narodnooslobodilački odbori bili su u stalnom zasedanju, što se posebno odnosi na gradske i sreske odbore. Po pravilu, svi odbornici imali su svoja zaduženja i bili su, tako reći, stalno angažovani na dužnostima u odboru. Rad u odborima bio je organizovan po sekcijama ili komisijama, sa izvršnim odborom kojeg su činili predsednik, potpredsednik i sekretar odbora i dežurni odbornik.⁵ Sekcije i komisije su se starale o neposrednom izvršenju i ostvarivanju odluka i mera narodnooslobodilačkog odbora, tako da su one, u stvari, vršile funkcije izvršnih i izvršno-upravnih organa. Plaćeni činovnici radili su stručne, administrativne i tehničke poslove, a izvršno-upravne poslove vršili su na osnovu uputstava i pod nadzorom narodnooslobodilačkog odbora i njegovih sekcija i komisija.

Inače, u rad narodnooslobodilačkih odbora i njihovih tela bili su uključeni svi odbornici, a u svakoj sekciji ili komisiji, osim odbornika, redovno je radio i određen broj građana, koji nisu bili odbornici, tako da je u ovim telima, u pojedinim mestima, bilo neposredno angažovano više desetina građana. Svi su oni ovu dužnost vršili kao svoj revolucionarni zadatak i bez ikakve materijalne naknade. Odluke i mere narodnooslobodilačkih odbora objavljivane su u štampi ili na drugi pogodan način.⁶ Ove odluke i mere sprovedene su na terenu, u preduzećima, selima, ustanovama i radionicama, prihvatane su na zborovima i drugim sastancima radnika i građana, gde je dogovarano o načinu sprovođenja odluka pa su vršena zaduženja pojedinaca ili kolektiva za njihovo sprovođenje. Na takav način se postupalo kada se radilo o mobilizaciji za front, o snabdevanju fronta, a i kada se radilo o problemima života i zadacima stanovništva u pozadini. U ovim i drugim dosta raznovrsnim oblicima, organizaciji i načinu rada prvih narodnooslobodilačkih odbora ispoljavala su se brojna demokratska obeležja novih organa vlasti, koji su kasnije služili kao iskustvo za pravno konstituisanje nekih osnovnih instituta u našem sistemu, kao što su: zborovi birača; saveti narodnih odbora; javnost rada državnih organa i javnih službi; polaganje računa o radu, odgovornost pred biračima itd.

Među najvažnije zadatke nove narodne vlasti spadali su poslovi organizovanja privrede i oživljavanje privrednih tokova na oslobođenoj teritoriji. To se nametalo kao prioritetan zadatak kako zbog zadovoljavanja potreba oružane borbe, tako i zbog sređivanja i zadovoljavanja potreba stanovništva u pozadini fronta. Na ovom polju, svi narodnooslobodilački odbori u doba Užičke Republike su preduzimali brojne mere i akcije, koje su oni činili samoinicijativno ili na osnovu naredaba i uputstava Vrhovnog štaba, štabova partizanskih odreda ili komandi mesta. Svuda, na oslobođenoj teritoriji intenzivno se radilo na obnavljanju privrede: nastavljana je i proširivana proizvodnja u industrijskim preduzećima i zanatskim radionicama; otvarani novi pogoni i radionice, organizovana trgovina, promet i snabdevanje; obnavljani su i organizovani saobraćaj i transport; regulisane i kontrolisane cene; organizovani su otkup i rekvizicija; organizovano ubiranje letine i jesenje setve, kao i snabdevanje preduzeća i radionica sirovinama i drugim materijalima, itd.⁷ U celokupnoj ovoj, inače veoma obimnoj aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora i vojnih organa vlasti, ispoljavalo se i nagoveštavalo nešto sasvim novo — jedan novi odnos prema privrednim problemima.

Akcije i mere organa narodne vlasti bile su sledeće: stavljanje pod kontrolu čitave privrede i neposredno angažovanje ovih organa vlasti u rešavanju privrednih problema; uzimanje pod upravu pojedinih preduzeća i radionica; određivanje rukovodećih organa u ovim preduzećima i izbor radničke uprave 14 pojedinim preduzećima (proširivanje uloge radničkih poverenika; odbori radnika; saveti i dr.); regulisanje režima u oblasti trgovine, snabdevanja i zanatstva; mere otkupa i rekvizicije, kao i mere mestimične konfiskacije imovine narodnih neprijatelja; osnivanje novih pogona i radionica, itd. Ovaj novi odnos organa narodne vlasti prema privrednim i ekonomskim problemima bio je u to vreme nužan u ratnim uslovima, ali je proizlazio i iz principijelnih razloga, tj. iz samog karaktera oružanog ustanka i nove narodne vlasti. Sve mere koje su preduzimate u privredi nisu mogle teći mimo, već usklađeno s osnovama i ciljevima na kojima se temeljio čitav revolucionarni narodnooslobodilački pokret. Karakter vlasti neizbežno je opredeljavao i pravce akcije u privredi, što se potvrđuje i kasnijim razvojem društveno-ekonomskih odnosa u ovoj oblasti, i to kako u toku rata, tako i u posleratnom razvoju, sve do današnjih političkih i pravnih dokumenata o socijalističkim samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima.

Ozbiljniji nagoveštaji dubljih društvenih preobražaja posebno se mogu sagledati u odlukama i merama narodnooslobodilačkih odbora u oblasti socijalno-ekonomske politike, zdravstvene zaštite, prosvete, kulture i drugim oblastima. U rešavanju tih pitanja novi organi vlasti bili su suočeni sa veoma ozbiljnim i teškim problemima, kao što su na primer: veliki broj nezbrinutog stanovništva; razorena i opljačkana privreda; razoren saobraćaj; blokada i rizične komunikacije; preteški uslovi snabdevanja itd. No, i u takvim uslovima novi organi narodne vlasti preduzimali su niz mera i konkretnih akcija u cilju zbrinjavanja i zapošljavanja nezbrinutih porodica, ispoljavajući pri tome jedan novi duh i orijentaciju, koja je polazila od velikih razlika u socijalnom i imovinskom položaju stanovništva. Tako je proklamovana poli-

tika da najveći materijalni teret za rešavanje aktuelnih problema treba da snose ekonomski najjači slojevi, i na toj osnovi su propisivane obaveze odgovarajućih kategorija stanovništva prema narodnooslobodilačkom fondu. U cilju zaštite radnog stanovništva donesene su odluke o moratorijumu za dugove tog stanovništva, kao i odluke o odlaganju plaćanja kirije. Prišlo se povećavanju plata radnika i ekonomski slabijih činovnika i nameštenika, uz istovremenu redukciju plata viših kategorija činovnika. Takođe su otvarani novi radovi radi zapošljavanja nezaposlenih lica, otvarane su javne kuhinje i menze, preduzimane mere za obezbeđenje ogrevom stanovništva, itd. Dosta široko i odgovorno uvedene su i mere za zdravstvenu zaštitu stanovništva: prihvatanje i lečenje ranjenika; izrada sanitetskog materijala za potrebe fronta; snabdevanje i raspodela lekova; pregled i vakcinacija stanovništva i suzbijanje širenje zaraznih bolesti i dr.

Posebna pažnja poklanjana je zapošljavanju, smeštaju i materijalnom obezbeđenju izbeglih porodica iz Slovenije, Bosne i Hercegovine i drugih krajeva Jugoslavije. Izbeglice su tretirane na isti način kao i mesno stanovništvo, pri čemu je došlo do izražaja duboko osećanje bratstva, jedinstva i zajedništva sa pripadnicima ostalih naših naroda. Na sličan način ispoljeno je i staranje organa vlasti o nezbrinutim porodicama boraca na frontu, kao i porodicama ratnih zarobljenika.

Orijentacija i sveukupna delatnost narodnooslobodilačkih odbora potvrđivala je da su to organi u čijem je središtu pažnje radni čovek i njegovi interesi i potrebe; da ovi organi rade u interesu naroda i nose u sebi jedan novi pravičniji i humaniji društveni poredak. Zato je i razumljivo što su sve odluke tih organa prihvatane i što su uživale široku podršku i autoritet u radnom narodu. One su veoma snažno delovale na svest ljudi i znatno su doprinele da, već u prvoj fazi oslobodilačkog rata, najšire mase naroda bolje sagledaju razlike između starog društvenog poretka i novih društvenih odnosa koji se rađaju sa narodnooslobodilačkim pokretom. To je, osim ostalog, nesumnjivo doprinelo daljem opredeljivanju ljudi za ciljeve revolucionarnog pokreta, i u periodu kada je Uzička Republika prestala da živi kao slobodna teritorija.

Široka revolucionarna delatnost i praksa u periodu Uzičke Republike imale su višestruku vrednost, a pre svega: prvo, što su značile proveru i potvrdu stavova KPJ u pogledu karaktera i mogućih ciljeva narodnooslobodilačkog rata, i drugo, što su značile potvrdu i dragocena iskustva u pogledu narodnooslobodilačkih odbora kao novih organa narodne vlasti. Pored iskustava stečenih na ostalim područjima naše zemlje, praksa Uzičke Republike omogućila je da se već u toku 1942. donesu Fočanski propisi, kao i Naredba Vrhovnog štaba o izborima narodnooslobodilačkih odbora i Naredba o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti.

U osnovi ovih dokumenata, kao prvih pisanih pravnih dokumenata o zadacima, organizaciji i načinu rada narodnooslobodilačkih odbora, dobrim delom su sadržana iskustva i praksa narodnooslobodilačkih odbora iz perioda Uzičke Republike. Dalji razvoj narodnooslobodilačkih odbora i njihovo postupno prerastanje iz organa borbe u stalne organe vlasti, i to na celoj teritoriji Jugoslavije, ostvarivao se u suštini na istim principima, da bi konačno, kao zaokružen i za ono vreme sazreo sistem vlasti, bio sankcionisan odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, a ubrzo posle oslobodjenja i prvim Ustavom naše zemlje, donetim početkom 1946. godine. Ovim pravnim dokumentima su narodnooslobodilački odbori, stvarani u toku oslobodilačkog rata, utvrđeni kao osnovni organi radničke klase i društveno-političkog sistema nove Jugoslavije.

Konstituisanje narodnooslobodilačkih odbora u sistem organa državne vlasti nije išlo linijom odozgo, iz centra prema dole, već obrnuto. Narodnooslobodilački odbori su se formirali kao lokalni organi vlasti — kao mesni, opštinski, gradski, sreski i okružni NO odbori, a iz njih je izrastala i konstituisala se organizacija Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije, odnosno antifašistička nacionalna veća u skupštine za područja republika i pokrajina, da bi se iz njih na Drugom zasedanju AVNOJ-a, konstituisao sistem federativnog uređenja za celu zemlju. Ovakav proces izgradnje države predstavljao je jednu od najhitnijih karakteristika naše revolucije i stvaranja nove države.

Sistem današnjeg ustavnog i državno-pravnog uređenja naše zemlje, obogaćen novim socijalističkim kvalitetima, samoupravnom organizacijom udruženog rada i

poodmaklom praksom i razvijenim oblicima socijalističkog samoupravljanja u svim domenima društvenog života, — zasniva se, uglavnom, na istim principima: na opštinama kao osnovnim društveno-političkim zajednicama i njihovim skupštinama kao osnovnim nosiocima funkcija državne vlasti; na republikama kao nosiocima suvereniteta radničke klase i svih radnih ljudi; na specifičnom samoupravnom položaju autonomnih pokrajina i na federaciji kao saveznoj državi i socijalističkoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti i njihovih socijalističkih republika i autonomnih pokrajina.

Ovakav razvoj ukazuje da se koreni naše današnje ustavnosti i svega onog što označavamo pravnim sistemom, nalaze, počev sa zbivanjima u Uzičkoj Republici, u svemu onome što se zbivalo u toku naše socijalističke revolucije. Ta zbivanja, u čitavoj svojoj moralno-političkoj i socijalno-ekonomskoj sadržini i širini, opredelila su ne samo ono što u tom sistemu ima da se ostvaruje, već su opredelila i osnovna načela na kojima ustavni sistem Jugoslavije može i mora da se trajno razvija. Ciljevi oslobodilačke borbe nisu se, naime, iscrpljivali samo nacionalnim oslobodenjem jugoslovenskih naroda i narodnosti, već se radilo i o njihovom socijalnom oslobođenju. Idejno, političko i programsko jedinstvo u pogledu nacionalnih, društveno-političkih, ekonomskih i socijalnih pretpostavki njihove buduće zajednice, ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo i zajednički socijalno-ekonomski ciljevi — izgrađivani su u toku same narodnooslobodilačke borbe. Zato je sve to bilo i ostalo suština, smisao i istorijsko opravdanje oslobodilačkog rata. Za sve odnose koji su nastajali i koji danas nastaju, ova istorijska činjenica je od presudnog značaja.

To je i razlog što je posle završetka rata moglo doći do tako brzog utvrđivanja novog ustavnog poretka, tj. već 31. januara 1946. godine, kada je donet naš prvi Ustav. Ovaj je Ustav donet na temelju odluka AVNOJ-a iz 1943. godine, tako da u stvari i nije imao potrebu da na nov način formuliše buduću organizaciju države, već je preuzeo u osnovi već stvorenu organizaciju federativne republike koja je stvarana i izgrađivana od samog početka revolucije. Inače, po nizu svojih osnovnih principa, ovaj Ustav je stvarno i potencijalno instrument radničke klase i radnog naroda koji je u svoje ruke uzeo političku vlast i upravljanje zemljom. Njime se izražava i organizuje država i ustavnost sa bitnim, ali i svojstvenim elementima diktature proletarijata.

Svojstvenost ovog ustavnog oblika ogleda se u usredsredenosti političke vlasti u rukama radničke klase koja je rukovodila revolucijom, kao i u širokoj demokratskoj osnovi vlasti radnog naroda koji je učestvovao kao aktivan činilac u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Zahvaljujući upravo tome, Ustav iz 1946. godine je omogućio da se, bez bitnijeg napuštanja principa ustavnosti i zakonitosti, u uslovima tada jedino moguće centralizovane organizacije vlasti radnog naroda, pripreme uslovi i trasiraju odgovarajući putevi za dalji demokratski društveni, ekonomski, socijalni, politički i kulturni preobražaj naše zajednice. A sve to u skladu sa revolucionarnim idejnim koncepcijama naučnog socijalizma, kao i sa interesima i željama radnih ljudi koje su, počev od prvih dana narodnog ustanka, opredeljujuće delovale na njihovo masovno učešće u oružanoj borbi i revoluciji i dovele do stvaranja nove države.

Relativno brzo ustavno-pravno konstituisanje naše zemlje posle rata omogućeno je i time što se još od prvih dana oslobodilačkog rata posvećivala velika pažnja revolucionarnoj socijalističkoj zakonitosti i što se pravo, uporedo sa nastajanjem i izgradnjom nove države, izgrađivalo kao novo, socijalističko pravo, pravo koje je odgovaralo novim društvenim odnosima u nastajanju. Rušeći u svojoj revoluciji stari eksploatatorski državni sistem, naši narodi i narodnosti, na čelu sa radničkom klasom, rušili su i stari pravni sistem. Već u prvim revolucionarnim odlukama organa vlasti u Uzičkoj Republici, kao i u kasnijim dekretima vojnih i političkih organa, uspostavljaju se nove pravne norme, klice budućeg socijalističkog pravnog sistema. Već ove prve norme, po svom poreklu, političkoj i socijalnoj sadržini i po svom cilju, imale su karakter opšteobaveznih, prinudnih propisa organizovane političke vlasti. U njima se ogleda ne samo revolucionarno ukidanje starih pravnih ustanova i propisa, nego i elementi jedne nove težnje — volje radnih masa koje su regulisale mnogobrojne sektore društvenih odnosa u interesu oslobodilačke i revolucionarne borbe i sa ciljem uspostavljanja, razvitka i očuvanja jugoslovenske ustavnosti, tada u njenom progresivnom nastajanju.

U daljem procesu oblikovanja novog jugoslovenskog prava veliku je ulogu imala Odluka AVNOJ-a od 3. februara 1945. godine, odnosno Zakon o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila 1941. godine i za vreme okupacije, koji je donet 26. oktobra 1945. godine. Tim aktima je proglašeno da su svi pravni propisi (zakoni, uredbе, naredbe, pravilnici itd.), koji su bili na snazi 6. aprila 1941, izgubili pravnu snagu, a svi pravni akti koje su doneli organi vlasti okupatora i njihovih pomagača proglašeni su nepostojećim. Ova dva veoma značajna pravna dokumenta predstavljala su i formalnopravnu potvrdu prekida kontinuiteta sa bivšim pravnim poretkom, tj. potvrdu jednog procesa rušenja i odbacivanja starih pravnih normi i institucija koji je započeo 1941. godine. U tom smislu je, potpunim obesnaženjem pravnog poretka Kraljevine Jugoslavije i odbacivanjem svih okupacijskih propisa, istovremeno došlo do pune potvrde novog pravnog sistema koji je nastajao u toku naše socijalističke revolucije.

Mada su pravne norme, donete do kraja rata, obuhvatale uglavnom najosnovnija pitanja državne izgradnje i mada nisu mogle biti ni kodifikovane ni sistematizovane, one su sadržavale postavke i osnove našeg novog pravnog sistema. Reč je o takvom sistemu koji će se sistematski razvijati i usavršavati uporedo sa oslobođenjem zemlje od okupatora i izdajničke buržoazije, uporedo sa daljom izgradnjom državnog sistema i učvršćivanjem narodne vlasti. On će se dalje razvijati naporedo sa konstituisanjem i jačanjem društvene svojine na sredstvima za proizvodnju i istorijskim činom predaje fabrika na upravljanje radnicima. Ovaj sistem sadržan je i u osnovama današnje etape našeg razvoja, karakteristične po širini organizovanosti socijalističke samoupravne demokratije, vlasti radničke klase i svih radnih ljudi, po neprikosnovenom položaju, pravima i odgovaranošću radnog čoveka u udruženom radu i, u celini, socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa, koji omogućuju čoveku da ostvaruje svoje interese i težnje, sadržane u idejnim i političkim osnovama i ciljevima socijalističke revolucije. Takvim interesima i težnjama bili su nadahnuti i svi revolucionarni akti, želje, zahtevi i zivanja iz perioda Uzičke Republike, kao prvog perioda socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije.

NAPOMENE

¹ Ove odluke su, kao što je poznato, bliže razrađene i obrazložene u članku E. Kardelja: »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti« objavljeno u Borbi 19. oktobra 1941. godine.

* Na području Uzičke Republike delovalo je 1941. oko 240 narodnooslobodilačkih odbora

² Govoreći na V kongresu o narodnooslobodilačkim odborima, drug Tito je u svom referatu, osim ostalog, rekao: »Nova vlast, koja je udarila svoje korijene u prvim danima oružanog ustanka u Jugoslaviji, 1941, postepeno je jačala i Sirila se u čitavoj zemlji. Snaga te vlasti bila je u tome što je ona bila istinski narodna, istinski demokratska. Zbog toga Ju Je narod l prigrlio, zbog toga su je naši narodi poslije oslobođenja i prihvatili kao trajni oblik vlasti u Jugoslaviji«.

* Tako drug E. Kardelj, u intervjuu objavljenom u svečanom broju Borbe od 28. i 29. novembra 1976, kaže: »Odluke narodnooslobodilačkog odbora u Užicu takođe su razmatrane i usaglašavane u CK i posle toga slate u druge krajeve Jugoslavije da bi poslužile kao osnova za izgrađivanje metoda rada i organizacije nove, narodne vlasti«.

³ Ovakva organizacija rada postojala je, uglavnom, u gradskim i sresklim NO odborima. Tako je, Gradski NOO u Užicu imao 13 sekcija: vojna — za mobilizaciju ljudstva za front; za snabdevanje fronta; za organizaciju privrede; finansijska — za poslove narodno-oslobodilačkog fonda; za otkup; za ishranu; za protivavionsku zaštitu; sudska sekcija; za ogrev; zdravstvena; za socijalnu pomoć; stambeno-gradevinska; za zaprege.

U nekim odborima postojale su i druge sekcije, odnosno komisije (na primer za komunalne poslove; za poljoprivredu itd.).

* Odluke Gradskog NO odbora u Užicu objavljivane su u Vestima, a kasnije u Borbi.

⁴ Tako je, na primer, u Užicu, nastavljen i proširen rad fabrike oružja i municije, tkacke radionice, fabrike koža, železničke radionice, električne centrale; formirane su nove šivarske, obućarske, opančarske, potkivačke i dr. radionice; obnovljen i proširen rad štamparije, itd. Slično je bilo i u Čačku sa industrijskim preduzećima i radionicama, u Bajinoj Bašti sa Duvanskom stanicom, itd.

Akademik prof. dr DUŠAN NEDELJKOVIĆ

GENEZA, SMISAO I ZNAČAJ UVODNIKA DRUGOG BROJA UŽIČKE »BORBE«

1. Na XXIV kongresu Udruženja folklorista Jugoslavije u Piranu, posvećenom dvostrukom jubileju druga Tita, imao sam prilike da u svome referatu Narodni pesnik o *drugu Titu* iznesem kako su narodni pesnici revolucije naših naroda i narodnosti svaki, na svoj način, verno odslikali i duboko osetili sve ono veliko, sudbomosno i značajno, što se dogodilo i što se rodilo u ustanku i Užičkoj Republici 1941. godine. Makedonski narodni pesnik, na primer, u svojoj pesmi, koju je zabeležio istaknuti makedonski folklorist Vasil Hadži-Manev, i kaže:

Trgna Tito od grad Belgrad,
Toj mi trgna so družini:
Srbin, Hrvat i Slovenac,
Makedonec, Crnogorac i Bosanac.
So njim stigna vo Užice,
Tamu beše silna borba,
Silna borba silna proba.
Tuka Tito bratstvo skovo,
Bratstvo skova i edinstvo.

2. A taj novi, konačno narodnooslobodilački, revolucionarni i pobedonosni moralni kvalitet bratstva i jedinstva naroda i ljudi nove slobode socijalističkog samoupravljanja, koji narodni pesnik, epski, neposredno sagledava i izražava, i sâm je drug Edvard Kardelj u svojoj nedavno objavljenoj knjizi »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja« činjenički i naučno uopšteno potvrdio pišući: »Komunistička partija Jugoslavije se nalazi već od 1941, 1948, 1950. godine do danas, bez obzira na sve teškoće, zaplete i krizne momente, na objektivno najrevolucionarnijim pozicijama, kako u međunarodnim odnosima, tako i u pogledu svoje koncepcije unutrašnjeg razvoja zemlje« (str. 72), i posebno istakao: »U unutrašnjim odnosima ona je razvila generalni projekat i praksu socijalističkog samoupravljanja kada je bila u krajnje teškim uslovima i ne čekajući da ,sazru sve objektivne okolnosti.« (Str. 73.)

Ovako teorijski prateći i obrađujući pravce razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja ma polju samoupravno-socijalističkog preobražaja društveno-ekonomskih i političkih odnosa u našoj narodnooslobodilačkoj borbi i samoupravno-socijalističkoj revoluciji, drug Kardelj se principijelno i uopšteno osvrće na jednome mestu i na sam nužni revolucionarni preobražaj moralne svesti na polju kulturnih, moralno-političkih i etičkih odnosa, govoreći da ovaj potiče iz sistematskog ekonomsko-političkog samoupravnog preobražaja društva i čoveka, što je svakako u osnovi, u poslednjoj instanci i celini samo tačno. Otvarajući, u tome smislu, najopštiju perspektivu, drug Edvard Kardelj kaže: »Takav društveni položaj čoveka istovremeno je izvor duboke kulturne i etičke revolucije, jer on utiče na preobražavanje celokupne svesti radnog čoveka. Svest najamnog radnika ili potčinjenog

službenika ili čoveka kao slepog oruđa u centralizovanoj tehnobirokratskoj strukturi društva postepno odumire, nestaje, a rađa se nova svest slobodnog čoveka koji samostalno raspolaže sredstvima, uslovima i plodovima svog rada, stvaranja i života uopšte. Svest pasivne odgovornosti prema državi počinje da zamenjuje svest o stvaralačkoj odgovornosti čoveka prema drugom čoveku i njegovim interesima, a time i prema društvu uopšte« (str. 94).

3. A na prelasku od prvog na drugi broj užičke »Borbe« i njegov, u našoj nauci malo poznati a znameniti uvodnik trebalo je odgovorno odlučiti da li je momenat da se, kao što je gore rečeno: »ne čeka da „sazru sve objektivne okolnosti“,« nego da se sad i odmah može, treba i mora revolucionarno dijalektički preokrenuti spontani redosled razvitka svesti, pa od nove moralne samoupravne socijalističke humanističke »svesti o stvaralačkoj odgovornosti čoveka prema čoveku, a time i prema društvu uopšte«, koja već kao nova pokretačka snaga leži u osnovi novog samoupravnog Užičkog narodnooslobodilačkog odbora, načiniti njenim naučnim rasvetljavanjem i unošenjem u svest širokih narodnih masa onaj novi kvalitet oslobodilačkih i stvaralačkih moralnih snaga koji prelazi u novi kvalitet i samih odlučujućih ekonomskih i društvenopolitičkih revolucionarnih procesa, promena i razvoja. Pa saopštimo ovde u najsazetijem obliku kako se to dogodilo i kako je nastao i šta je neposredno na delu revolucionarno i stvaralački odmah značio uvodnik drugog broja užičke »Borbe«, koji je drug Kardelj pod naslovom *Briga o ljudima* napisao posred vrepe naše užičke partizanske štamparije prilikom predaje rukopisa za taj broj, što su već više puta sa divljenjem pominjali u svojim sećanjima i ondašnji naši drugovi tipografski radnici.

Kao što beše uopšte dogovoreno i već učinjeno u pripremanju prvog broja užičke »Borbe«, tako smo se za drugi broj od 21. oktobra, pre njegove predaje u štampu, sastali rano prethodnoga jutra u jednom kutu slagačnice drug Kardelj i ja sa već redigovanim i uređenim priložima za drugi broj. Bio je tu, prethodnog dana dobijeni izveštaj Vrhovnog štaba: *Novi porazi okupatora i njihovih pomagača*, i dopuna njegova izveštaja sa terena: *Žestoki udarci šumadijskih partizana*. Bio je tu za prvu stranicu takođe direktivni članak dobijen iz CK: *Mobilišimo Široko narodne snage na pozadinskom frontu*; pa agitacioni članak OK KPJ Užica: *Stavimo u pokret sve svoje snage i radionice*; pa članci omladinskog pokreta Srbije: *Zivelo jedinstvo srpske omladine* i izveštaj: *Osnivački zbor Srpskog narodno-oslobodilačkog omladinskog saveza*; pa na slovenačkom poziv na okup i borbu prognanih Slovenaca u Srbiji: *Slovenci, domovina kliče*, pa brojni informativni članci od *Sovjetskog fronta*, preko *Petokolonaša u okupatorskoj uniformi do Mitinga u Bajinoj Bašti*.

Pažljivo je drug Kardelj rasmotrio sve priloge i zaključio:

— Bogat i snažan drugi broj, ali mu ipak nedostaje nešto. Šta misliš?

Složio sam se i rekao da mi izgleda da nedostaje članak koji bi bio uvodnik i idejna kičma svih ostalih.

— Tako je, složio se on i zapitao: A jesi li razmišljao šta bi mu bila tema?

Odgovorio sam da mi izgleda kako se tema uvodnika drugog broja već nalazi u prvom broju i u njemu objavljenoj *Odluci Narodnooslobodilačkog odbora u Užicu*. Pored ostalog, u napisu je već donekle i formulisan moralnopolitički karakter i princip samoupravnosti naših narodnooslobodilačkih odbora, kdo moralnopolitički bitnoj *brizi o ljudima*, pa bi trebalo na tome dokumentu teorijski, u uvodniku, konkretno i precizno obraditi moralnopolitičku suštinu, karakter i princip samoupravnosti naših narodnooslobodilačkih odbora, i iz njih prenositi taj novi moralni kvalitet u svest i čin ostalih društvenih i ljudskih odnosa oružanog ustanka, oslobodilačkog rata i društvenog i ljudskog preobražaja u svoj nužnoj i zakonitoj specifičnosti i originalnosti njihova razvitka.

— Da još jednom pogledamo taj dokumenat, rekao je drug Kardelj, i mašio se za kontrolni svežanj štampe naše štamparije koji je bio na obližnjem regalu, i u njemu našao poslednju stranicu prvog broja »Borbe« sa objavljenim napisom *Odluka narodnooslobodilačkog odbora u Užicu*. U njemu se zaista polazilo od brige o ljudima kao osnovnog principa samoupravne vlasti oslobođenog naroda, ističući pre svega: »Nardnooslobodilački odbor u Užicu, slobodno izabrani nosilac vlasti srpskog naroda u našem gradu, bio je *uvek rukovođen brigom* da, pored snabdevanja naših

junačkih partizanskih odreda, u prvom redu učini sve što je u današnjim prilikama moguće za obezbeđenje radnog stanovništva našega grada«. Nastavljeno je dalje u članku nabranje šest posebnih rešenja u smislu te brige o ljudima, i zaključeno rečima: »Istovremeno, Narodno-oslobodilački odbor poziva sve radnike, nameštenike, činovnike i ostale građane da samopregorno i svesno vrše svoju dužnost, jer samo u zajedničkom naporu svih nas leži залог pobeđe naše svete oslobodilačke stvari«. Kao i drug Tito u svome uvodniku, i ovde se ističe da je naša narodnooslobodilačka borba neminovno pobeđonosna zahvaljujući svome moralnopolitičkom karakteru, principu, nasušnoj potrebi, imperativu, idealu i moralnoj snazi i vrednosti njenog bratstva i jedinstva.

Drug Kardelj je, zagledavši još jednom početak teksta *Odluke Narodnooslobodilačkog odbora u Užicu*, čuteći, mašio se za dve šljafne na štamparskom regalu i pri vrhu prve napisao i podvukao: *Briga o ljudima*, a zatim me upitao je li to naslov našeg uvodnika za drugi broj, i kad sam ja, razume se, složio se, za tili čas je on ispunio svoje dve šljafne i pružio mi ih da pročitam.

Počeo je konstatacijom: »Odluka koju je 18. o. m. doneo Narodnooslobodilački odbor u Užicu o radničkim i činovničkim nadnicama i platama, o pomoći nezbrinutim slojevima radnog naroda i izbeglicama jeste važan dokumenat nove narodne vlasti, koju je doneo sobom pobeđnički narodni ustanak protiv okupatora.«

A zatim je ukazao na bitno novi humanistički karakter i princip samoupravne narodne vlasti, koje ustanak donosi, pišući: »Stvar je, dakle, u prvom redu u tome, što ta odluka... ukazuje na karakter te vlasti koja je nikla kao plod veličanstvene oslobodilačke akcije partizanskih odreda. Ta odluka ukazuje na nešto što je bilo tuđe svim protivnarodnim režimima, ona ukazuje naime na *brigu o ljudima*, brigu naročito za one najsiromašnije slojeve radnog stanovništva, koji su bili uvek najver-niji stub oslobodilačke borbe, koji su u tu borbu poslali mnogo svojih sinova i koji su u toj borbi i najviše žrtvovali. A takva vlast, kojoj je *briga za ljude osnovni princip njene delatnosti*, imać i ima svu potporu najširih narodnih masa.« Iz ovoga Kardelj zaključuje dalje: »Upravo iz te povezanosti narodnooslobodilačkih odbora sa narodnim masama i izlazi duboka briga te narodne vlasti za svakog pojedinca kome je potrebna pomoć ili zaštita.«

I time je ona, u poslednjem zaključku, po svojoj posebnoj važnosti »istinski narodna«, jer: »Vlast, koju nose sobom oslobodilačke partizanske čete nije samo *srpska* vlast, nego je istovremeno istinski *narodna* — eto to pokazuje i dokazuje poslednja odluka Užičkog Narodnooslobodilačkog odbora. U tome jeste naročita njezina važnost, i tim više što ta odluka nije prva niti poslednja iste vrste.« konačno zaključuje drug Kardelj.

Tada, kada sam pročitao, drug Kardelj me po našem opštem običaju zapitao: »Ima li primedaba?« — a ja sam se na to pitanje radosno nasmejao i rekao: »Zaista, nikakvih jer je tekst jasan, istinit, delotvoran i svetao kao sunce«, — ali sam se smejući se, u šali tobož i ispravio, i, misleći na izvanredan njegov značaj, primetio da ipak imam jednu malu uredničku formalnu primedbu: po novinarskom običaju, uz uvodnik se, zbog novosti i posebnog značaja njegovog sadržaja, po pravilu stavi i datum. Stoga sam mu pružio šljafne uvodnika, dodajući da će to biti i značajan datum ne samo u razvitku našega ustanka i njegove samoupravne narodne vlasti, već i same bitno humanističke nauke i stvaralačke, revolucionarne etike čovekove. Radosno se i sam smejući, drug Kardelj je šljafne prihvatio i ispod naslova uvodnika stavio sutrašnji datum njegovog objavljivanja 21-X-1941. Uz njegovu omiljenu, konstruktivnu, poslovnu uzrečicu, novog drugarskog bratstva i jedinstva: »Tako je«, pružio mi je ruku, toplije, čini mi se nego ikada, stisnuo moju i odjurio u Vrhovni štab. Ostao sam da malo preuredim rukopise drugog broja »Borbe«, koji su svi bljesnuli novom snagom, jasnoću i ubedljivošću na svetlosti novog uvodnika, i da ih predam u štampu. Tako se konačno rodio drugi broj užičke »Borbe« i njegov značajni a danas ne na delu, ali teorijski zaboravljeni uvodnik.

4. A o samom ogromnom revolucionarnom značaju ovoga uvodnika, već na dan njegovog objavljivanja za sam rukovodni kadar ustanka, mogu ovde i sasvim kratko posvedočiti da se toga dana u trpezariji Glavnoga štaba Srbije o večeri sa oduševljenjem govorilo samo o ovom uvodniku i njegovom dalekosežnom idejnom značaju;

da je u razgovorima zavladała jedna nova drugarska jednomišljenička prisnost, toplina i radost dubljeg saznavanja moćnih moralnih oslobodilačkih i pobedonosnih snaga svoje borbe.

Politički komesar Užičkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda Milenko Kušić je tada rekao: »Sa uvodnikom *Briga o ljudima* postala mi je jasna kao sunce moralnopolitička suština, veličina i odgovornost, posebno moje dužnosti, i izvesnost naše oslobodilačke pobeđe.«

Komandant Užičkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda Dušan Jerković je tad, između ostalog, rekao:

»A ja sam u ovome uvodniku pročitao to da u našem komandovanju još nismo dovoljno preobratili nasledenu najamničku prusku disciplinu stare jugoslovenske vojske novom samodisciplinom brige o ljudima.«

Instruktor CK KPJ pri Glavnom štabu Srbije Ivan Milutinović je rekao: »A ja opet u ovom uvodniku vidim kako tradicionalne slobodarske revolucionarne snage naših naroda, radničke klase i Partije sa našim ustankom i njegovim novim samoupravnim narodnooslobodilačkim odborima na delu stiču u razvoju naše revolucionarne nauke i parolu konačnog oslobodenja i najvećnje pobeđe.«

I takva pobeđa je na delu potvrdila i uvodnik i te njihove reči, kao što ih potvrđuje i sav dodanašnji razvitak samoupravne socijalističke Jugoslavije, razume se, revolucionarno, borbeno, stvaralački i neprekidno, prevazilazeći nove teškoće i protivurečnosti nužnog daljeg socijalističkog preobražaja, kod nas i u svetu prelaznog vremena, od kapitalizma ka komunizmu.

Mi smo učestvovali u toj borbi i tom razvitku našeg samoupravnog socijalizma i bili retki i možda jedini koji smo se na uvodnik drugog broja užičke »Borbe« pozivali i oslanjali — kako u daljem rasvetljavanju bitno revolucionarne narodnooslobodilačke vlasti, uz nužno učešće i razvijanje u njoj moralnog faktora i moralnopolitičkih odnosa (kao u ogledu Tri zasedanja AVNOJ-a, — »Spomenica AVNOJ-u« — SANU, Beograd 1963), — tako i činjenici da je Sutjeska već očigledan dokaz da u naše vreme postaje moguće i ostvarljivo to da novi oslobodilački moralni faktor postaje odlučujući, kao što smo pokušali da to pokažemo u svojoj »Etici Sutjeske«, Beograd 1964, i drugim svojim brojnim radovima od 1952. do danas.

A danas kad je postalo goruće upravo moralno-političko pitanje »oblikovanja svesti samoupravljača« i kad u svojoj izvanredno preciznoj i tačnoj društvenopolitičkoj studiji o razvoju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja drug Kardelj samo uzgred pominje i sam moralni faktor sreće u samoupravljanju, pa kaže: »Sreću čoveku ne može doneti ni država, ni sistem, ni politika. Sreću čovek može sebi stvoriti samo on sâm. Avangardne snage socijalizma i socijalističko društvo, prema tome, mogu imati samo jedan cilj — da prema mogućnostima datog istorijskog trenutka stvaraju uslove u kojima će čovek biti što slobodniji u takvom ličnom izražavanju i stvaranju da može — na osnovi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju — slobodno raditi i stvarati za svoju sreću. To je samoupravljanje« (str. 10), — tada se sjate i naši i inostrani novinari oko naših ideoloških prvaka da pitaju: kako je to moguće? Smatrali smo stoga za potrebno da u ovom saopštenju pokažemo kako je to bilo ne samo moguće, nego i nužno, i jedino realno, i stvaralačko, i oslobodilačko, i pobedonosno u vreme značajnog uvoda drugog broja »Borbe«, koji je to na delu sagledavao, rasvetljavao, predviđao i nadahnjivao u ustanku naroda i narodnosti Jugoslavije u Užičkoj Republici — a time pomognemo pripremu pitanja upravo toliko bitne etičke rezolucije izgradnje i razvoja stvaralačke samoupravljačke ličnosti u našem društvu samoupravnog socijalizma, čija rešenja očekujemo od XI Kongresa našega SKJ.

MILIJAN JEREMIĆ

KORENI DEMOKRATIČNOSTI POTIČU JOŠ IZ PRVIH DANA NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE

Sagledavši stanje u čitavoj zemlji drug Tito i Centralni komitet KPJ, neposredno pred drugi svetski rat, utvrdili su političku platformu Narodnooslobodilačkog fronta u cilju okupljanja patriotskih masa i pripremanja za oružanu borbu. Ta platforma je imala, između ostalog, i demokratsko obeležje, po svojim smernicama i načinu kako valja uskladiti raznorodne interese patriotski raspoloženih masa i razrešavati protivurečnosti koje su iskrsavale, ali je ujedno uticala na pokretanje i okupljanje širokih slojeva oko NOP-a da je prihvate, i da se bore za njeno ostvarenje.

Već u samom početku narodnooslobodilačkog rata posle prvih akcija i postignutih uspeha, dolaze do izražaja prva revolucionarna i demokratska htenja narodnih masa, koje učestvuju u oružanoj borbi ili je podržavaju, postavljajući zahteve o preobražaju društva. Pečat novoj narodnoj vojsci davali su oni društveni slojevi okupljeni u Narodnooslobodilačkom frontu koji su činili savez radnika, seljaka i napredne inteligencije. Zbog toga je razumljivo što su oni kao vodeće snage stupili na političku scenu s revolucionarnim i demokratskim zahtevima koji su izražavali njihove zajedničke interese: klasne, revolucionarno-partiotske, socijalne, dakle, sasvim suprotne od interesa vodećih snaga stare Jugoslavije, a mogli su da se ostvaruju samo u jednom sasvim novom, suštinski transformisanom društvu koje ni po čemu ne podseća na ono preživelo, staro, razoreno društvo.

Titov strateški potez, sadržan u odluci o početku stvaranja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji koju je krajem leta doneo, ostvaruje se već u jesen 1941. godine. On otvara viziju budućnosti. Tada su oslobođene Stolice, u noći između 1. i 2. septembra; posle trodnevne žestoke bitke, 4. septembra uveče, oslobođen je i Krupanj. Gotovo, u isto vreme pala je i Loznica s Banjom Kobiljačom, slobodna je čitava teritorija od Drine do Save i Kolubare, izuzev Sapca i Valjeva.

Na oslobođenoj teritoriji tog dela Srbije stvorena je nova narodna vlast — narodnooslobodilački odbori. Oni, kao potreba revolucionarnog, patriotski i demokratski raspoloženog naroda nastaju prvo u Krupnju i čitavoj Radevini i Azbukovici i šire se u Mačvu, Pocerinu i ostala područja na kojima operišu Valjevski i Mačvanski (Podrinjski) narodnooslobodilački partizanski odredi. Istini za volju, i ranije je postojala potreba za stvaranjem organa koji bi bili veza između oružanih jedinica i naroda. Zato su stvarani organi narodnooslobodilačke borbe u selima koji nisu imali elemente vlasti.

U novim uslovima, na oslobođenoj teritoriji, tek nastala nova narodna vlast dobij a novu sadržinu i izražava patriotske, demokratske i socijalne zahteve naroda na nov, revolucionaran način. Ta nova vlast je i po svojoj suštini zaista narodna, jer izražava zajedničke interese radničke klase, seljaštva i progresivne inteligencije, onih širokih slojeva naroda iz kojih su ponikle partizanske jedinice koje su vodile oružanu borbu u oslobodilačkom ratu.

Nastala u ratnim uslovima, bez obzira što je bila privremenog karaktera zbog ratne situacije i nepostojanja pisanih zakona, nova narodna vlast radila je na osnovu

nepisanih, ali revolucionarnih htenja širokih narodnih slojeva. Njene odluke su donošene na sasvim novi demokratski način, a po svojoj suštini su bile revolucionarne; rešavale su svakodnevne životne probleme stanovništva i ni po čemu nisu podsećale na staro razoreno društvo. S druge strane, nova narodna vlast je bila tesno povezana sa oružanim jedinicama i glavna pažnja revolucionarno-patriotskih i demokratski raspoloženih narodnih slojeva koncentrisala se u paroli: »Sve za front — sve za pobedu«. Bila je u stvari usmerena na pružanje neposredne pomoći narodnoj vojsci. A to je bilo moguće ostvarivati, jer su te iste demokratske mase izražavale neizmernu ljubav prema toj novoj vojsci koja se radala iz njenih redova i stasavala u nedrima naroda, ali je istovremeno bila i garancija da se nikad više neće povratiti ono »trulo, staro«.

Tako su već sa prvim danima oslobodilačkog rata, na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije, došla do izražaja početna »ispreplitanja« narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Tu nastaju i počinju da se razvijaju u svakodnevnom životu, novi demokratski, pravi socijalistički odnosi. Sa narastanjem oružanog ustanka i razvijanjem oslobodilačkog rata, novi demokratski odnosi dolazili su sve više do izražaja, dobijali svoju puniju sadržinu i ni po čemu nisu podsećali na »staro, preživelo« društvo. To su, reklo bi se, bili i prvi simptomi socijalističke demokracije. Oni zaslužuju i danas jednu dublju analizu i osvetljavanje njihove suštine. Postoji, rekao bih, aktuelna potreba da se osvetle ta prva viđenja »ispreplitanja« narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, kao i razvoj novih demokratskih odnosa u severozapadnom delu Srbije, koji su najavljivali društveni preobražaj i stvaranje novog društvenog sistema. Godine 1941. to se najbolje odrazilo na teritoriju Uzičke Republike. Događaji u severozapadnoj Srbiji bili su prva etapa na putu njenog stvaranja, jer na toj teritoriji počinju ne samo da se javljaju već i afirmišu prvi oblici demokratskih i revolucionarnih htenja i novih ostvarenja koja su otkrivala viziju o dubokom preobražaju političkih i društvenih odnosa.

Već na prvim koracima oslobodilačkog rata, Komunistička partija i njeni kadrovi uspešno su sprovodili političku platformu Narodnooslobodilačkog fronta. U teškim uslovima okupacije, kada je počeo oružani ustanak, demokracija i razvijanje demokratskih odnosa imali su izuzetan značaj. Iako u teškim uslovima, razvijanje demokratskih, međuljudskih odnosa ostaje zadatak svakodnevnog rada, zadatak vaspitavanja boraca prvih oružanih jedinica, prvih partizanskih četa koje su nastale u leto 1941. godine. Takvi odnosi su doprinosili brzom idejnom i političkom vaspitanju boraca i patriota, ali i organizacionom učvršćivanju partizanskih četa. Oni su snažno uticali ne samo na podizanje svesti već i na jačanje odgovornosti boraca, ali isto tako i na učvršćenje vojničke discipline, snaženje borbenog duha i neustrašivosti u akcijama.

Pozivajući jugoslovenske narode i narodnosti na oružani ustanak protiv okupatora, Tito i Centralni komitet KPJ su proklamovali dobrovoljnu mobilizaciju. Taj poziv, koji je izražavao platformu Narodnooslobodilačkog fronta, imao je duboku demokratsku sadržinu i otvarao perspektive da se dobro organizovane i vođene patriotske narodne mase, mogu uspešno izboriti protiv okupatora, ali i za bolju sutrašnjicu, za novo društveno uređenje u kojem neće biti eksploatacije i neravnopravnosti naših naroda i narodnosti. I ne samo to. On je otvarao i perspektive o stvaranju jedne nove vlasti koja bi izražavala demokratske, klasne i socijalne interese širokih slojeva naroda koje su se borile.

Dobrovoljna mobilizacija značila je veliki podstrek demokratizaciji novih odnosa, jer, učešće u narodnooslobodilačkoj borbi i stupanje u partizanske jedinice bilo je, time, svesno i dobrovoljno. U čete su dolazili radnici, seljaci i progresivni intelektualci, pa se tako prvi put počinje da ostvaruje, i u borbi proverava i potvrđuje, istinski savez radnika, seljaka i progresivne inteligencije koji je KPJ proklamovala.

U mladim partizanskim četama posebna je pažnja poklanjana razvijanju demokratskih odnosa i idejnom i političkom vaspitanju boraca. Na četnim sastancima birani su komandiri, delegati vodova i drugi rukovodeći kadrovi. Pri tome se o svakom otvoreno raspravljalo, iznosile se javno vrline, sposobnosti, slabosti i mane svakog pojedinca. A posle svake izvedene akcije, vršena je svestrana analiza, ukazivano na razne propuste i slabosti, kojih je bilo, ali i na dobre strane i postupke pojedinaca.

Kritika i samokritika bile su ubojito oružje u partijskim organizacijama, skojevskim aktivima i na sastancima partizanskih četa, komandi i štabova. Ali, to nije bila ona staljinska kritika i samokritika ponižavanja čoveka i posipanje pepelom, već zdrava, drugarska, konstruktivna kritika, usmerena na ispravljanje grešaka i propusta i pružanje pomoći borcima. Takav način i metod rada jačali su kod boraca odgovornost, unosili svesnu disciplinu; izgrađivana je, dakle, samodisciplina i lik novog narodnog borca. Samodisciplina, kao unutrašnji demokratski impuls, bila je jedan od značajnih faktora u partizanskim jedinicama. Ona je uticala na stvaranje samosvesne vojničke discipline u četama. Takva vojnička disciplina ni po čemu nije Učila na onu staru, krutu disciplinu; ona nije bila naganjačka, već po svojoj suštini sasvim nova samoodgovornost koja je, zato, stvarala i viziju o jednoj sasvim novoj oružanoj sili, vojsci snažnoj i nepobedivoj koja je u stanju da vodi i najteže bitke i koja mora da pobeđuje.

Osim toga, hrana koja je uz novčanu naknadu nabavljana od naroda za ishranu boraca ili je dobijana kao dobrovoljan prilog od patriota, deljena je borcima na jednake delove. Borci su se sami služili, a na kraju su na red dolazili komandiri i politički komesari četa. To je bila i vaspitna mera, put da se razbija sebičnost i halapljivost ako su u nekome tinjali, ali i mere da se razvija kolektivan život u četi i odgovornost prema zajedništvu. A sam način podele hrane prilikom obedovanja imao je i simbolično značenje: da neće više biti poniženih i eksploatisanih, da će u društvu koje se stvara, pre svega, biti poštovano ljudsko dostojanstvo.

U partizanskim četama su pored demokratskih međuljudskih drugarskih odnosa, razvijani i humani odnosi i ljudsko ponašanje prema narodu, pa čak i prema protivnicima. Sa opštinskim službenicima, kada su paljene opštinske arhive, ili sa vlasnicima vršalica i popisivačima, kada su uništavane knjige popisa na vršajima, partizani su humani postupali, ali i narodu objašnjavali radi čega su akcije vršene. Čak je i sa neprijateljima koji su zarobljavani, humano i bez ikakve torture postupano, pa i prema onima kojima su, na osnovu nepisanih zakona narodnooslobodilačke borbe, sudili četni sudovi zbog izdaje naroda. Tako smo dokazali da se revolucija ostvaruje humanim sredstvima.

Nije naodmet ukazati, ovde, da je i oslovljavanje sa »druže« u partizanskim jedinicama i u odnosima s narodom, imalo svoju demokratsku sadržinu i veliki značaj. To oslovljavanje je steklo pravo građanstva u oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, ne samo kod boraca u oružanim jedinicama, već i u građanstvu. Ono je izražavalo suštinu promena, izražavalo je da se na pepelu starog, trulog i razorenog rađa nešto novo, da se rađa jedno sasvim novo pravednije, humanije i demokratskije društvo.

Atmosfera u partizanskim četama i pravilan odnos boraca prema stanovništvu imalo je velikog odjeka, jer je podstican priliv novih boraca u čete, stanovništvo pružalo obilatu pomoć ali je i podizana vera da se samo oružanom borbom može postići sloboda. Čak su i obični ljudski postupci, u tim uslovima, stvarali veliki ugled Partiji i partizanskim borcima u širokim masama naroda. O pojedinim humanim postupcima boraca pričavalo se u narodu, kako su partizani neki posebni ljudi koji svojim ponašanjem pridobijaju omladinu, čak i starije ljude. Nahraniti neko izglednelo dete, obući nekog siromaha, pomoći ugroženu porodicu — sve je to plenilo ljude. Osim toga, odbijanje ponuda i darova koje su seljaci na ruke nudili pojedincima, uz napomenu da ponude predaju kao dobrovoljni prilog partizanskoj četi, topli ljudski razgovori i objašnjavanje ciljeva oslobodilačke borbe, — sve je to snažno uticalo na poštene patriote i zadobijalo podršku u narodu.

Svakodnevni rad s borcima u četi, čitanje knjiga popularne marksističke literature po kružocima, upoznavanje s vestima na frontovima, razvijanje kulturnog života, pored vojničke obuke i drugo, sve je to uticalo na brzo vaspitavanje i prevaspitavanje boraca, ali i na njihovo idejno i političko uzdizanje i osposobljavanje za rad s narodnim masama i pravilan odnos prema narodu.

Tako je, prilikom prikupljanja zaostavštine bivše jugoslovenske kraljevske vojske — oružja, odeće, obuće i drugog, za potrebe oslobodilačke borbe sa narodom pažljivo postupano. Nisu vršeni nikakvi pretresi kuća i prostorija, već je narod pozivan da zaostavštinu dobrovoljno predaje. Na konferencijama je objašnjavano da su partizani jedina vojska koja se bori protiv okupatora i njegovih pomagača, a koja

nema ratnih rezervi, vojnih magacina, niti skladišta oružja ni municije, niti odeće i obuće. Narod je shvatao potrebe partizana i dobrovoljno je predavao sve što je ostalo od stare jugoslovenske vojske.

Rekvizicija životnih namirnica — žita, stoke i drugih potreba, čak i u ratnim uslovima, veoma je nepopularna. Partizani to nisu činili već su, takođe na konferencijama, objašnjavali narodu da partizanske čete nemaju nikakve rezerve ni magacine hrane, a moraju da ratuju. Rezultati nisu izostali: narod je masovno davao dobrovoljne priloge za ishranu svoje nove vojske. Devojke su darivale čak i svoju devojačku spremu partizanskim borcima.

Pored idejno-političkog rada u četama, partizani su se, podeljeni po desetinama i vodovima, kretali po selima i održavali zborove i konferencije i, na taj način objašnjavanjem ciljeva borbe i vaspitno uticali na narodne mase. Na tim skupovima često su se dogovarali sa narodom o neophodnoj pomoći ugroženim porodicama u kosidbi, žetvi i drugim poljoprivrednim radovima, u seči drva, organizovanju moba i slično.

Obilazeći sela i naselja radi pokretanja patriotskih masa za učešće u narodnooslobodilačkoj borbi, partizanski borci su širili i novu etiku koja je negovana u jedinicama i služili za ugled omladini zbog svoje skromnosti i borbe protiv poroka. Po nepisanim zakonima oslobodilačke borbe partizani su odbijali upotrebu alkohola. Sem toga, kupovali su hranu za obedovanje i zadovoljavali se skromnim potrebama; nisu izvoljevali posebnu ishranu i gošćenje kao što su činili četnički pripadnici. Osim toga, uvažavali su patrijarhalni porodični život, s pažnjom se odnosili prema starijim ljudima, poštovali su žene i devojke, interesovali se za ishranu i zdravlje dece i pružali savete kako da se reše mnogi domaći problemi.

Takav odnos prema stanovništvu — pravo ljudsko ponašanje — doprinosilo je da je iz dana u dan jačao ugled KPJ i partizanskih četa. Komunisti nisu više bili »balk«, kako su ih predstavljali vlastodršci stare Jugoslavije i njihovi poklonici, već poštenji, humani i narodu odani ljudi koji se bore za njegovu slobodu i bolju sutrašnjicu. Zbog takvih odnosa, o partizanima narod stvara i priča čitave legende, govori se o njihovoj hrabrosti i ponašanju.

Sve je to otvorilo široke mogućnosti da otpočne of ormi ja van je, ne samo partijskih organizacija i partijskih i skojevskih aktiva, već i organizacija Narodnooslobodilačkog fronta i ženskih aktiva, u kojima članovi Partije čine jezgro i oni postaju pokretačka snaga. Te mlade organizacije uspešno su okupljale patriotski raspoložene mase, sprovodile dobrovoljnu mobilizaciju, prikupljale potrebnu ishranu i zaostavštinu za vojsku, organizovale izradu odeće i ostvarivale jedinstvo s vojnim jedinicama u narodnooslobodilačkoj borbi. Tako je, na primer, Narodnooslobodilački front uspeo da za kratko vreme zatalasa čitavu Mačvu i pretvori je u jedinstveno partizansko žarište, pravo svetište, a od Rađevine i Donje Azbukovice da stvori neosvojivu tvrđavu za četnike i okupatorske špijune. Draža Mihailović je u leto 1941. poslao Vojislava Pantelića, majora bivše jugoslovenske kraljevske vojske u Rađevinu, da preko svog rođaka Sime Simića iz sela Stava i Mihaila Popovića, bivšeg predsednika sokolske opštine, organizuje četničku organizaciju. Ali, pošto u tome nije uspeo, jer pored njih dvojice nikoga nije pridobio, on je morao da napusti Rađevinu i da nađe utočište kod Igumana Georgija Bajića — Džidže u manastiru Tronoši. Nešto docnije je preuzeo komandu nad lozničkim četnicima.

Intenzivni politički rad među patriotsko-demokratskim narodnim masama, pravičan odnos prema narodu i primerno ponašanje partizana, podsticali su dobrovoljnu mobilizaciju i masovni priliv boraca. U čete dolazi više boraca nego što ima oružja; dolaze dobrovoljno čak starci i žene, a devojke ne misle više o bračnoj sreći i udaji, već odlaze da se bore u partizanskim redovima. Mlade seljanke počinju da shvataju da samo borbom mogu da ostvare svoje dugogodišnje želje i nadanja, i uzimaju puške da se, rame uz rame sa svojom braćom i muževima, izbore za ravnopravnost žena i budućnost potomaka.

Ugled partizana, razvijanje unutrašnjih međuljudskih odnosa, politički rad u masama i odjek akcija koje su izvodili, utiče na raslojavanje među četnicima Draže Mihailovića u tom kraju. Među četnicima kapetana Račića na Ceru i pripadnicima igumana Džidže u Tronoši nastaje zabuna. Počinje javno da se priča o podvizima partizana i o ljudskoj, drugarskoj atmosferi koja vlada u partizanskim četama. I

pored pretnji, terora, streljanja i raznih tortura, priličan broj zalutalih patriota u video je zabludu; počeo je da napušta »te proklete gibaničare« i dolazi u redove rađevskih i mačvanskih partizana.

Krajem jula i početkom avgusta 1941. oružane čete su naglo narasle i osposobile se da izvode i veće akcije. Zbog toga se osetila potreba da dobiju i neke svoje organizovane organe u pozadini na koje bi se oslanjali i bili veza između četa i naroda, ali i radi organizovanijeg prikupljanja oružja, municije, odeće, obuće, hrane i obaveštenja. Do tada su veze sa štabovima držale partijske organizacije, partijski i skojevski aktivni i pojedinci koji su okupljali oko sebe još beskrvne društvene organizacije, koje su bile u začetku, pa su oni te poslove obavljali. To su bili organi narodnooslobodilačke borbe koje je narod birao javno na zborovima i konferencijama, ali se o svakom kandidatu javno raspravljalo. Prvi takav organ izabran je 31. jula u selu Bastavu, na zboru seljaka, na brdu Popovac, i nazvan je Oslobođilački komitet. Bio je to organ Rađevske partizanske čete, koji je izabran javno, i kao takav funkcionisao.

Do oslobođenja Krupnja izabrano je više takvih organa narodnooslobodilačke borbe. Svi su oni birani javno na zborovima naroda pa su javno i funkcionisali, a nazivani su različito: oslobodilački komiteti, komiteti oslobođenja, a negde i odbori oslobođenja. To je zavisilo od političkih ljudi koji su prisustvovali prilikom izbora na konferencijama i zborovima.

Partija je, u svakom novom organu narodnooslobodilačke vlasti uvek obezbeđivala svoj idejni i politički uticaj, jer su za sekretare birani članovi Partije, članovi partijskog aktiva, a negde i članovi aktiva SKOJ-a. Tek po oslobođenju Krupnja vršena je reizbornost organa narodnooslobodilačke vlasti, takođe javno, na zborovima, i tada se transformišu u narodnooslobodilačke odbore. Od tada oni postaju, dakle, privremeni organi nove narodne vlasti.

Organi narodnooslobodilačke vlasti brzo postaju jezgro oko kojih se okupljaju sve patriotske snage, oni javno funkcionišu, pa okupljaju i sve društvene snage koje tek počinju da se rađaju. Oni služe kao osnovna poluga partijskim organizacijama da te snage organizuju, da razvijaju začetne oblike aktiva žena, omladine koje zajedno sa proverenim i odanim aktivistima povezuju u jedinstvenu organizaciju Narodnooslobodilačkog fronta. Prve takve organizacije stvorene su u selima Sljivovi, Tolisavcu, Planini, Koštajniku, Donjoj Trešnjici, Zavlači i Mojkoviću i sreskom mestu Krupnju, a aktivni žena u Beloj Crkvi i Kostajniku. Skojevski aktivni, koji su okupljali omladinu, postojali su u gotovo svim selima Donje Rađevine i Donje Azbukovice — u Krupnju, Peckoj i nekim selima prema Drini. Sve te društvene snage, usmeravane partijskim organizacijama i partijskim aktivima, imale su značajnu ulogu, naročito u docnijem periodu, u razvitku narodnooslobodilačke borbe, povezujući se sa demokratskim narodnim masama.

Nešto ranije je ukazano na značaj Titovog strateškog poteza — stvaranja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. Titovu naredbu je Glavni štab NOP odreda Srbije preneo Štabu Valjevskog NOP odreda 19. avgusta 1941. godine. Naredbu su partizanske snage primile s ponosom i sprovele je u trodnevnoj bici za oslobođenje Stolica i Krupnja. U toj velikoj bici, u krupanjskoj operaciji, likvidiran je gotovo čitav nemački bataljon. Njen značaj je utoliko veći što je nemački garnizon u Krupnju, koji je bio do zuba naoružan, raspolagao svim vrstama oružja sem artiljerije. Nemačka komanda pokrenula je gotovo celu 704. posadnu diviziju, neke tenkovske snage, delove još dve divizije i snage svojih saveznika iz »NDH«. Ona je takođe pokrenula ustašku avijaciju i dovela iz Graca 12 zloglasnih »štuka« aviona, u vreme kada su avioni bili neophodni na Istočnom frontu, da bombarduju Krupanj i partizanske položaje. Ali, i pored toga, Nemci su tada prvi put u porobljenoj Evropi podigli belu zastavu i tražili predaju. Tada je, u Krupnju, zarobljena i nemačka zastava sa kukastim krstom koju je mitraljezac Dragojlo Lazić, u revoltu, pokidao na komade i spalio. Uz sadejstvo nekih četničkih snaga s Mačvanskim NOP odredom, oslobođena je i Loznica s Banjom Koviljačom i stvorena slobodna teritorija u severozapadnoj Srbiji. A to je bio i početak stvaranja Užičke Republike.

Značaj krupanjske operacije¹ je još i u tome što je u toj borbi i praktično sprovedena demokratska platforma Narodnooslobodilačkog fronta i što je došla do izražaja njena demokratska sadržina.

Naime, samo nekoliko dana pre početka krupanjske operacije, Štab Valjevskog NOP odreda napravio je sporazum sa Štabom vojno-četničkog odreda popa Vlada Zečevića i poručnika Ratka Martinovića o zajedničkom napadu na Krupanj.

Takav sporazum je bilo moguće napraviti pošto su ljudi u vojno-četničkom odredu bili na to pripremljeni. Među njima je radila jedna partijska organizacija od nekoliko odabranih komunista kojom je rukovodio Miloš Vučković, komandir 2. čete vojno-četničkog odreda. Osim toga, i pop Zečević i poručnik Martinović nisu priznavali ni komandu Draže Mihailovića, ni okupaciju kao činjenicu. Kao pošteni ljudi i patrioti želeli su da se bore protiv okupatora i njegovih pomagača, pa su prihvatili ponudenu platformu i postigli odmah sporazum s partizanima.

Već 4. septembra iste noći kad je oslobođen Krupanj, stvoren je zajednički štab Valjevskog NOP odreda i vojno-četničkog odreda popa Vlade Zečevića i poručnika Martinovića. To je bio rezultat ne samo prethodnog sporazuma sa njima, već i organizovanosti i snage partizanskih četa i izuzetne odvažnosti, spremnosti, hrabrosti i snalažljivosti boraca, ali i uticaja instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, Miloša Minića. On je »ubedljivo i sugestivno«, kako je docnije pop Vlada pričao, objasnjavao suštinu platforme Narodnooslobodilačkog fronta i ciljeve narodnooslobodilačke borbe i, na taj način, usmeravao njihov partiotizam i demokratsku orijentaciju.

Štab Valjevskog NOP odreda tada je proširen i uvedene su dve nove funkcije: zamenik političkog komesara i načelnik Štaba. U zajedničkom štabu pop Vlada je imenovan za zamenika komesara iako nije bio član Komunističke partije, (do rata je pripadao levom krilu Demokratske stranke), a poručnik Martinović, oficir kraljevske jugoslovenske vojske, za načelnika Štaba odreda. Komandant odreda Zdravko Jovanović, narednik-vodnik kraljevske vojske, politički komesar Milosav Milosavljević, obučarski radnik i zamenik komandanta Dragoj lo Dudić, seljak iz Klinaca, zadržali su funkcije koje su i dotad vršili.

Nema sumnje da je stvaranje zajedničkog štaba i spajanje vojno-četničkih snaga sa partizanskim snagama bio izraz širine i demokratskih smernica platforme Narodnooslobodilačkog fronta koja je na tom području ostvarena. To je imalo dalekosežan značaj i duboko se odrazilo na rasplamsavanje opštenarodnog ustanka. Sve je to imalo uticaja i na revolucionarne zahteve patriotskih i demokratski raspoloženih masa, što se odražavalo u funkcionisanju nove narodne vlasti koja ni po čemu nije podsećala na staru, omrznutu vlast.

Te septembarske noći u suterenu kuće bivšeg predsednika opštine, u maloj, niskoj prostoriji, dugo je zasedao novi zajednički Štab odreda; analizirana je bitka za Krupanj i čitava operacija i raspravljalo se o razvoju ustanka i o novim operacijama.

Raspravljano je tada i o stvaranju i organizovanju nove narodne vlasti pošto je na oslobođenoj teritoriji nastupilo bezvlašće. Instruktor Pokrajinskog komiteta Miloš Minić — Crni o tome je dugo govorio i analizirao stanje. U svom izlaganju on je, između ostalog, rekao da je stara omrznuta nenarodna vlast razbijena i uništena, ali nije ukinuta. Ona je zasnovana na oktroisanom Ustavu kralja Aleksandra i radila je po buržoaskim zakonima koji su štitili klasne i hegemonističke interese buržoazije i olakšavali eksploataciju radničke klase i ugnjetavanje naših naroda. Te zakone je pripremala dvorska klika i njeni buržoaski poklonici, a potvrđivala ih je i donosila Narodna skupština sastavljena od poslanika koje je dvor odabirao i koji su izabrani pod pritiskom policije. »Te zakone i aleksandrovski ustav, mi ne priznajemo i nikad ih nismo priznavali kao ni buržoasku Skupštinu, koja se raspala« — rekao je Miloš Minić. »Na osnovu tih zakona i Ustava koje smo proglasili nevažećim, mi ne možemo donositi odluku o ukidanju stare vlasti i njenih organa. Ali, mi nemamo svoje pisane zakone, nemamo ni svoj parlament koji bi ih doneo, jer vodimo narodnooslobodilački rat i tek počinjemo da stvaramo novu državu radnika i seljaka i sasvim novo društvo u kojem će radni ljudi biti srećni i zadovoljni.« Minić je, dalje nastavio da izlaže: »Mi imamo svoje nepisane zakone narodnooslobodilačke borbe, imamo i snažan svenarodni parlament, imamo snažan narodnooslobodilački pokret, koji je okupio široke narodne slojeve, patriotski i demokratski raspoložene mase, koji nam daje podršku i sva ovlašćenja. U ime tog naroda mi možemo doneti dekret o ukidanju stare vlasti i njenih organa i stvaranju privremene narodne vlasti koja će svoje funkcije vršiti sve dotle dok se ne stvore uslovi za normalno sprovođenje izbora, a

tada će naša Skupština doneti ustav i nove zakone i sankcionisati sve ono što je u ratnim uslovima narodna vlast radila« — zaključio je Miloš Minić ovo svoje izlaganje.

Tada je donet »Prvi dekret narodne vlasti« o kojem je Dragoj lo Dudić pisao u »Dnevniku 1941 godine:« »Dekret je naređivao ukidanje stare vlasti i njenih organa, ali i obrazovanje narodne vlasti. Sem toga, dekret je naređivao obrazovanje »Narodne straže« kao izvršnog organa nove vlasti i čuvanja lične i imovinske bezbednosti građana. U obrazloženju dekreta je posebno naglašeno da će na osnovu dekreta narodna vlast raditi javno i svoje odluke donositi zajedno sa narodom i uz njegovu saglasnost«.

Te noći je doneta odluka o obrazovanju Sreskog narodnooslobodilačkog odbora za Rađevinu i Donju Azbukovicu, a bilo je reći i o tome da se sprovedu klasični izbori, ali se od toga odustalo zbog velike opasnosti od neprijateljskog bombardovanja. Stoga se stalo na stanovište da se u Sreski narodnooslobodilački odbor delegiraju predstavnici iz raznih sredina. Međutim, i za ovo nije postojala mogućnost — da delegati budu izabrani na zborovima i konferencijama, zbog ratnih uslova — pa je zaključeno da članove odbora utvrdi i imenuje Štab odreda, ali da se saglasnost zatraži naknadno, na zboru koji bi bio organizovan u Krupnju za čitavu Rađevinu i Donju Azbukovicu. U odbor su tada delegirani jedan radnik i jedan inženjer, oba iz Topionice antimona u Krupnju; jedan ugledni siromašni trgovac; jedan intelektualac — magistar farmacije koji je radio u Krupanjskoj apoteci; jedan opančarski radnik — pop Vladin crkvenjak, koji se bavio i zemljoradnjom. Štab odreda je delegirao jednog partizana, člana Partije, koji je preuzeo funkciju sekretara odbora, da bi bilo zagarantovano sprovođenje platforme Narodnooslobodilačkog fronta i generalne linije Komunističke partije. Sastav od šest ljudi predstavljao je neku vrstu izvršnog odbora, jer se smatralo da bi u širem i brojnijem sastavu, zbog glomaznosti, njegovo funkcionisanje bilo otežano. A plenum su mu činili, odmah po izboru, predsednici i sekretari svih sreskih narodnooslobodilačkih odbora.

I već sutradan, 5. septembra uveče, na velikom narodnom zboru u Krupnju, predstavljeni su članovi Sreskog narodnooslobodilačkog odbora, ali je i tražena saglasnost o njihovom delegiranju i imenovanju, što je zbor jednoglasno odobrio.

Izgleda da je lakše bilo srušiti staru vlast nego postaviti novu i u njoj raditi bez pisanih zakona i bez ikakvog iskustva. Sreski NO odbor se odmah po osnivanju konstituisao i doneo na prvoj sednici niz značajnih revolucionarnih odluka kojima su izražavane težnje demokratskog stanovništva koje je dalo svoju braću, sinove i kćeri da se bore u narodnooslobodilačkoj borbi i partizanskim odredima.

Sednice odbora su bile javne; na njima su vođeni zapisnici, a odluke upisivane u knjigu sednica i potpisivali su ih svi članovi Odbora. Odluke su, u prepisu, ističane na tablama na nekoliko mesta u gradu i objavljivane dobošom. A čim su izabrani seoski NO odbori, svaka odluka je takođe dostavljena pismeno kurirskim vezama.

Sreski NO odbor je morao brzo da odlučuje, da ulaže velike napore kako bi se život u pozadini normalizovao, da se sve patriotske snage organizuju i usmere da pomažu narodnooslobodilačku borbu pod parolom: »Sve za front — sve za pobjedu!« Trebalo je mnogo toga uraditi za rešavanje niza životnih problema — socijalnih, stambenih, kulturnih i drugih.

Među najznačajnije odluke koje su hitno donete bile su i sprovođenje izbora za seoske NO odbore u svim selima, i u Topionici antimona izbori za Odbor radničke kontrole. Tu su i odluke o obezbeđenju zdravstvene službe, smeštaja izbeglica, ishrane, ogreva, smeštaja žita, stoke i dr.

Seoski NO odbori, birani su javno na zborovima i konferencijama. O svakom kandidatu su javno iznošena mišljenja i ocene. Vodilo se računa da se u odbore ne uvuku protivnici narodnooslobodilačkog pokreta. Zbog toga je Sreski NO odbor svakom izabranom članu seoskog odbora, izdavao pismeni dekret o izboru. To je bila neka vrsta nadzora da se u odbore ne izaberu nepoželjni članovi. Odbornici, koji su loše radili ili u radu grešili, opozivani su javno na zborovima i konferencijama, uz obrazloženje.

Po jednoj odluci, koja je među prvima doneta posle sprovedenih izbora, svi predsednici i sekretari činili su plenum Sreskog NO odbora. Tu odluku je na prvoj sazvanoj sednici plenum odobrio i potvrdio.

Plenumi su održavani na teme od opšteg značaja i interesa, kao što su: setva, zaštita šume, snabdevanje ogrevom, pomoć siromašnim porodicama i onima bez radne snage, moba i dr.

Sreski NO odbor je održavao sednice sa predstavnicima onih seoskih odbora u kojima su se javljali pojedini problemi. Tako je održana jedna sednica sa predsednicima i sekretarima seoskih odbora pored Drine, čiji je dnevni red bio sledeći: zaštita muslimanskog življa u selima prema Velikom Zvorniku, koje su ugrožavali četnici; sprečavanje četničkih bandi da vrše upade u Bosnu i čine pokolje muslimanskog i hrvatskog življa; izvlačenje drva iz Baranje na put pored Drine, jer se verovalo i očekivalo da će uskoro i Beograd pasti.

Sa odbornicima iz Donje Rađevine održana je sednica oko rešavanja teškoća ishrane stanovništva koje je nastradalo od elementarnih nepogoda i radi obezbeđenja semena za setvu, a sa odbornicima iz gornjih planinskih sela sednica na temu — kako i gde smestiti evakuisano žito i stoku iz Mačve.

Posebno valja naglasiti da je 17. novembra 1941. u Krupnju održan zbor svih odbornika seoskih narodnooslobodilačkih odbora iz Rađevine i doneta rezolucija kojom odbornici pozivaju svoje sinove, braću i prijatelje da ne učestvuju u bratoubilačkom klanju koje su izazvali četnici Draže Mihailovića, već da se pridružuju popu Vladi Zečeviću i poručniku Martinoviću koji se bore zajedno s partizanima protiv okupatora i njegovih pomagača.

Radi lakšeg obavljanja poslova u Sreskom NO odboru postojala je podela rada po sektorima na čijem čelu je stajao po jedan član Sreskog odbora.

U sektorima su radili ljudi koji su zaista mogli doprineti svojim zalaganjem da se pojedini problemi što bolje sagledaju i efikasnije rešavaju. Sektor, koji su ponekad nazivani i sekcijama, brinuli su i o sprovođenju odluka odbora iz njihove nadležnosti. Finansijski sektor je, između ostalog, imao da brine i o konfiskovanoj imovini narodnih neprijatelja po odluci odbora i da njom upravlja u ime odbora. Konfiskacije su docnije prenete i vršene po presudama porotnog suda kada je osnovan.

Sreski NO odbor, kao i seoski odbori, bili su obavezni da o svom radu podnose izveštaje na zborovima i konferencijama, ali isto tako da upoznaju narod o programima svog rada i traže odobrenje. Jedan takav zbor je održan u Krupnju 23. septembra u prisustvu članova Glavnog štaba NOPO Srbije Rodoljuba Čolakovića i Filipa Fiće Kljajića. Na zboru je sekretar podneo izveštaj o radu odbora i izložio program rada koji je predviđao: uvođenje električne energije u Krupnju, izgradnju vodovoda i kanalizacije, pretvaranje krupanjske doline u povrtnjak za snabdevanje stanovništva. Kada je program usvojen, upućen je apel stanovništvu da pomogne u njegovom izvršavanju.

Posebnu pažnju Sreski NO odbor posvećivao je Odboru radničke kontrole u Topionici antimona. Odluka o njegovom osnivanju doneta je na prvoj sednici, odmah posle konstituisanja, a na predlog instruktora PK KPJ za Srbiju Miloša Minića.

Na zboru radnika izabrana su tri člana radničke kontrole na čelu sa predsednikom Dušanom Dudom Skorićem, radnikom, partizanom i članom Partije. Odbor je bio rukovodeće telo, a odluke su donosili radnici na svojim zborovima i konferencijama. Narodna vlast je posebno insistirala da Odbor radničke kontrole radi i odlučuje samostalno i za svoj rad da odgovara zboru radnika i radničkoj konferenciji. Njegovi zadaci su, između ostalog, bili organizovanje i izrada bombi dinamitarosa, opravka oružja, raspodela stanova, briga o radnicima, isplaćivanje piata i dr. Nešto docnije odbor je imao i svoj pravilnik o radu koji je izradio Bane Lukić, sudija iz Loznice i član Partije. Sreski NO odbor je vodio nadzor nad njegovim radom kroz izveštaje i sastanke partijske organizacije čiji je član bio i predsednik odbora. Osim toga, predsednik Odbora radničke kontrole je obavezno prisustvovao i sednicama narodne vlasti. Nekoliko izveštaja Odbora radničke kontrole razmatrao je Sreski NO odbor na svojim sednicama kojima su prisustvovali i članovi Odbora iz Topionice. Na

taj način ostvarivano je idejno-političko jedinstvo, sagledavani su stanje i teškoće i ukazivano na pravce njihovog rešavanja.

Stanovništvo je sa posebnim zadovoljstvom prihvatilo i neke značajne odluke koje je breski narodnooslobodilački odbor sprovodio svojim naredbama. Tako je, pored naredbe broj 1. od 5. septembra (kojom je naređeno pretresanje šuma radi pronalazjenja eventualno zaostalih leševa i sprečavanja epidemije, raščišćavanje grada od ruševina i apela narodne vlasti da građanstvo prijavljuje zaostale bombe od borbardovanja radi demontiranja, kako bi se izbegle eksplozije i nesreće zbog nestručnog rukovanja) stanovništvo je pozdravilo i naredbu broj 2 od 7. septembra. Naime, naređeno je obrazovanje bolnice u Krupnju u kojoj bi se, pored ranjenika i partizana, pružala besplatna lekarska pomoć građanima i njihovo lečenje. Naredbom je određen smeštaj i imenovan je osnovni kadar — lekara i bolničara — i upućen apel za pružanje pomoći za opremanje bolnice i dobrovoljnom javljanju bolničarki radi negovanja ranjenika i bolesnika. Bilo je zaista nečeg veličanstvenog u tome kada se ne samo pojedinci već i celokupno stanovništvo odazvalo proglasu odbora.

Pored proglasa stanovništvu o dobrovoljnoj mobilizaciji, upućena je svim seoskim NO odborima i naredba broj 3, od 7. septembra, kojom se za mobilizacijskog oficira u Sreskom odboru imenuje Mija Krstić, učitelj i rezervni oficir i naređuje uspostavljanje mobilizacijskih spiskova, ali i organizovanje komora. Od posebnog značaja je i naredba broj IV o osnivanju Doma kulture u Krupnju. U tu svrhu dodeljena je za korišćenje zgrada Zanatskog doma i prostorije Narodne čitaonice. Cim je naredba obnarodovana, omladina je to sa zadovoljstvom prihvatila i bučno pozdravila, pa je Dom veoma brzo postao njeno stecište i mesto okupljanja. U Domu kulture uređivane su i izdavane zidne novine koje su isticane na nekoliko mesta u gradu. Pored vesti o stanju na frontovima, članke su pisali omladinci, borci, aktivisti. U njima je pisano o životu i radu u vojnim jedinicama, o raznim problemima, uspesima i slabostima.

U Domu kulture je uređivan i izdavan list »Glas slobode«, a urednik je bio Boško Novaković, radnik, partizan. U uređivačkom odboru su bili: Anđelko Blaženković, radnik iz Krupnja, Radovan Vuković, Zika Popović, Moma Mihailović, Vukadin Vukadinović, Nikola Spehar, Marjan Stilinović,² i dr. To je bio list za društveno-politička, kulturnoprosvetna i socijalna pitanja. Bavio se aktuelnim problemima s ciljem da o svemu upoznaje i vaspitava mase.

Izdavanje lista u slobodnom Krupnjubilojenezophodnonesamoradiinformisanja već i radi šireg vaspitnog uticaja i usmeravanja narodnih masa i čvrstog povezivanja fronta i pozadine. To je bila, u pravom smislu reči, demokratska i slobodna štampa u kojoj su mnogi problemi tretirani na sasvim novi način. A svaki napis otkrivao je i jednu novu, revolucionarnu etiku koja se već neguje i koju su široke narodne mase prihvatale.

Da bi nova narodna vlast što efikasnije funkcionisala, bilo je neophodno uspostaviti veze sa seoskim odborima, ali i sa Štabom odreda. Pored kurirskih veza, jedna od važnih mera koju je Sreski odbor preduzeo, bilo je obnavljanje telefonskih veza između pojedinih mesta. Stoga je, pored telefonske centrale u Krupnju bila podignuta i pomoćna centrala u selu Likodri kod Čotareve ćuprije, na reci Likodri.

Društveno-politički život, koji je zamro pod okupacijom, počinje da buja i razvija se. Začinju se i organizuju društveno-političke organizacije — narodnooslobodilački front i aktivni žena, koji su igrali značajnu ulogu u političkom radu. Organizovana su posela i prela na kojima su pletene čarape, džemper, pomagalo u izradi odeće za borce, ali su vođeni i politički razgovori i davana objašnjenja o mnogim pitanjima. Pored toga, sve organizacije su pomagale u prikupljanju dobrovoljnih priloga za ishranu boraca i u prikupljanju odeće i obuće bivše jugoslovenske kraljevske vojske.

U vreme Savetovanja u Stolicama održana je konferencija omladine u hotelu »Evropa«, u Krupnju, na kojoj je osnovana omladinska organizacija sa zadatkom da okuplja i vaspitava omladinu u patriotskom duhu; izabran je Odbor omladine koji će da rukovodi tom širokom organizacijom. Omladinska organizacija nazvana je tada »omladinsko društvo«, a bila je preteča osnivanja USAOS-a i USAOJ-a.

Potrebno je ukazati i na neke specifičnosti u funkcionisanju nove narodne vlasti.

Bilo je reči da su u plenum Sreskog narodnooslobodilačkog odbora ulazili svi predsednici i sekretari seoskih NO odbora. Međutim, za svakog predloženog člana bila je potrebna saglasnost na zboru i konferenciji, i zbor je ponekad odbio da u plenum pošalje predviđenog člana, već bi odredio drugog. U selu Krasa vi, na primer, nije ukazano poverenje predsedniku odbora — zbog neobjašnjivih veza sa cerskim četnicima, pa je u plenum upućen član odbora Svetomir Petrović, opančar. Zbog sumnjivih veza sa četnicima, ovaj predsednik je na zboru opozvan, i umesto njega, izabran ugledni seljak iz Krasave.

Pored seoskih odbora, u Rađevini je izabran i jedan opštinski NO odbor u koji su delegirani članovi iz seoskih odbora. Takav je slučaj bio sa izborom Opštinskog NO odbora u selu Mojkoviću. U ovome selu prvo je izabran Seoski narodnooslobodilački odbor od pet članova koji je dobio zadatak da sprovede izbore u selima Zavlaka, Ravnaj a i Breza vice. Prilikom izbora ovih seoskih odbora — zborovi su delegirali po dva člana — predsednika i sekretara — u opštinski odbor, tako da je imao jedanaest članova. U njega je ušao celokupan odbor sela Mojkovića. Za predsednika je izabran stari ratnik i ugledni seljak Luka Stević koji je u isto vreme bio i predsednik Seoskog odbora u Mojkoviću. On je bio nosilac i najvišeg ratnog odlikovanja bivše Jugoslavije — Karadorđeve zvezde i francuske Legije časti.

Jedna od posebnih karakteristika nove narodne vlasti u Rađevini i Donjoj Azbukovici bila je što su NO odbori stvoreni kao jedinstveni organi narodne vlasti, koji su imali za političku osnovu platformu Narodnooslobodilačkog fronta. U njih su birani predstavnici radničke klase, seljaštva i progresivne inteligencije, ali i pojedinci — dobri patrioti i predstavnici demokratski orijentisanih grupa — Zemljoradničke i Demokratske stranke, koji su podržavali demokratsku platformu. Narodnooslobodilački odbori, dakle, nastaju odozdo, iz naroda, u procesu borbe za ostvarivanje jedinstva patriotsko-demokratski raspoloženih narodnih masa, za jedinstvo svih organizacija i ljudi koji podržavaju narodnooslobodilačku borbu, bez obzira na nacionalnu, versku i političku pripadnost.

Već je rečeno da nova narodna vlast u ovom delu Srbije nije birana, kao u nekim drugim područjima, po principu predstavljanja vojnih formacija. Naprotiv, narodnooslobodilački odbori su birani i funkcionisali su kao jedinstvena narodna vlast, isto onako kao što su i ranije funkcionisali prvi organi narodnooslobodilačke borbe koji su služili kao pomoć jedinicama. U njima je uvek obezbeđivana rukovodeća uloga KPJ preko sekretara odbora, koji je uvek bio član Partije, SKOJ-a ili provereni aktivista. Ostvarivanje jedinstvene vlasti na ovom području olakšavala je činjenica što je vojno-četnički odred popa Vlade Zečevića i poručnika Martinovića bio formiran nekoliko dana pre krupanske operacije, tako da nije bilo ni vremena da se postigne sporazum o zajedničkoj borbi pa nisu stvarani ni vojno-četnički organi vlasti.

Pored redovnog funkcionisanja, Sreski narodnooslobodilački odbor u Rađevini obrazovao je i svoje institucije za zaštitu zakonitosti u ratnim uslovima, ali i za borbu protiv neprijatelja i ubačenih špijuna i diverzanata. Već 23. septembra, odlukom odbora obrazovan je Porotni sud u Krupnju koji je sudio izdajnicima, ali i po raznim drugim krivicama, i razrežavao razne sporove među građanima. Osim toga, pri Sreskom odboru je obrazovana i institucija koja je pozivala na odgovornost lica koja su pravila istupe (to su današnji prestupi) i nisu poštovali odluke odbora. Obrazovana je, takođe, i istražna služba koja je radila pod nadzorom Porotnog suda, a bila je smeštena u Komandi mesta pri Narodnoj straži.

Pored obrazovanja Narodne straže, Sreski odbor je 5. septembra doneo odluku i o obrazovanju obaveštajne službe radi borbe protiv podzemnog neprijatelja i otkrivanja ubačenih špijuna. Obaveštajna služba je imala svoju posebnu organizaciju i bila ugrađena u sve novoobrazovane institucije i organizacije i uspešno je vršila svoju dužnost i sprovodila povremene zadatke. Krajem septembra ili početkom oktobra Štab Valjevskog odreda je imenovao za obaveštajnog oficira partizana Milana Tešića, radnika, koji je držao vezu između Štaba odreda i Sreskog odbora, koordinirao rad obaveštajne službe i prikupljao podatke o stanju i namerama neprijatelja u pozadini. Gotovo u isto vreme formirano je i poterno odeljenje sa sedištem u Beloj Crkvi, na

čelu sa partizanom Radom Medićem, koje je imalo zadatak da se bori protiv ubačenih špijuna i drugih neprijateljskih delatnosti.

Uoči Savetovanja političkih i vojnih rukovodilaca 26. septembra u Stolicama, članovi Glavnog štaba Srbije, Rodoljub Čolaković i Fića Kljajić, pregledali su rad Odbora u Krupnju i odali priznanje i pohvalu. Tada je Čolaković, između ostalog, izjavio: »Ja tek sada vidim kako će izgledati naša nova država i društvo koje gradimo«.

Iskustva iz rada NO odbora u ovom kraju, kao i iz drugih krajeva, poslužila su na Savetovanju u Stolicama, pa su, pored vojnih i političkih, donete i odluke o obrazovanju narodnooslobodilačkih odbora na čitavoj teritoriji Jugoslavije. A ta iskustva primenjena su prilikom stvaranja Užičke Republike i našli svoje mesto u Fočanskim propisima.

To su neke činjenice iz prvih dana oružanog ustanka i oslobodilačkog rata koje ukazuju da uporedo sa vođenjem narodnooslobodilačke borbe, počinje da se stvara i novo društvo i vrši istovremeno njegov preobražaj.

Neophodno je dalje produbljivati i izučavati ove činjenice jer u njima ima elemenata našeg današnjeg razvoja, elemenata delegatskog sistema i samoupravljanja, decentralizacije i federalizma, ali i organizacije opštenarodne odbrane od okupatora i kontrarevolucije u ratnim uslovima.

Iz prvih klica koje su zasejane — partijskih i drugih društveno-političkih organizacija, narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, prvih organa narodnooslobodilačke borbe i nove privremene narodne vlasti izrastala je nova narodna armija i novi oblici društva, po svojoj suštini demokratski, istinski, narodni, izrastao je, dakle, sistem socijalističke demokratije u kojoj politička vlast i odlučivanje neće biti odvojeni od radničke klase i širokih narodnih slojeva.

Prvim oblicima tog novog sistema udahnilo je život Savetovanje u Stolicama, koje ima izuzetan značaj za našu narodnooslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju. Ono je širom otvorilo vrata u novu Titovu epohu i udarilo temelje novoj Jugoslaviji. Na Savetovanju su, između ostalog, izvršena i prva proveravanja kako se ostvaruje Titova politička i vojna strategija — kako se razvija narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u svim krajevima Jugoslavije. Tada su stvoreni i glavni štabovi narodnooslobodilačkih partizanskih odreda a Glavni štab NOPOJ pre-rastao je u Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, sa vrhovnim komandantom, Josipom Brozom Titom, na čelu.

Stvaranje glavnih štabova za pojedine delove Jugoslavije, koje danas obuhvata ju teritorije republika i pokrajina imalo je svoju duboku suštinu. Bila je to nova, revolucionarna mera i demokratska forma organizovanja narodnooslobodilačke borbe. U ratnim uslovima, ono je značilo, pre svega, prenošenje veće odgovornosti na politička i vojna rukovodstva za organizovanje i vođenje narodnooslobodilačke borbe i sprovođenje socijalističke revolucije na tim teritorijama.

Naime, veća odgovornost za dalje vođenje narodnooslobodilačke revolucionarne borbe preneti je tada na sve naše narode i narodnosti da se bore za svoju slobodu i za nove društvene odnose. A samim tim, na bazi platforme Narodnooslobodilačkog fronta, izraženoj u koncepciji Titove političke i vojne strategije, — borili su se i za slobodu svih naših naroda i narodnosti. Razume se, Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije, koordinirao je i usmeravao organizovanje i vođenje ratnih operacija. Prema tome, to je upravo značilo da su sva politička i vojna rukovodstva u tim krajevima zemlje bila odgovorna pred sopstvenim narodom za njegovu sudbinu, da su s njim zajedno nosila odgovornost za vođenje narodnooslobodilačke borbe, za njen razvoj i sprovođenje socijalističke revolucije. Ali, isto tako, ta odgovornost nije bila ništa manja i za niža rukovodstva koja su radila na pojedinim područjima.

Na taj način bila je uobličena i razrađena Titova koncepcija opštenarodne odbrane, ispoljila se i stekla pravo građanstva kao koncepcija svenarodnog rata i opštenarodne odbrane od inostranih istrebljivača i kontrarevolucije. Oživotvorena je, dakle, i izražena koncepcija o naoružanom narodu koji učestvuje u opštenarodnom ustanku i vodi narodnooslobodilačku borbu za slobodu i pobedu socijalističke revolucije.

Navedene činjenice ukazuju da je na Savetovanju u Stolicama došlo do sudara tri političke i vojne strategije: Nemačke, odnosno sila Osovine, zapadnih saveznika koji su podržavali izbegličku vladu u Londonu i Titove političke i vojne strategije.

Međutim, i pored svega, Titova strategija postajala je stvarnost, prolazila je između brojnih »Scila i Haridba« krčila je trnovite staze na putevima ka slobodi i utvrđenim ciljevima, i, na kraju dovela sve naše narode i narodnosti do uspešnog završetka rata, do pobeđe. To je bilo moguće zbog toga što je Titova strategija odražavala težnje i interese demokratski raspoloženih, patriotskih narodnih masa i ostvarivala ih kroz novu narodnu vlast — narodnooslobodilačke odbore. Jer, kroz narodnooslobodilačku borbu, revolucionarni zahtevi širokih narodnih slojeva ispoljavali su se i ostvarivali kroz narodnooslobodilačke odbore kao privremene nosioce narodne vlasti. A te privremene organe narodne vlasti, kao što je već rečeno, birao je sam narod na demokratski organizovanim izborima, i upravo tako izabrani, oni su doprinosili širenju narodnog ustanka i služili njegovim potrebama, ali i bili garancija da se neće povratiti staro, trulo, preživelo društvo.

O značaju Savetovanja u Stolicama, Tito je prilikom posete Krupnju, 1975. godine, između ostalog rekao:

»Stolice su najistorijskije mesto u našoj narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji».

Poznato je, da se kod nas još uvek vode sporovi među istraživačima, istoričarima i naučnicima: da li je naš društveno-politički sistem nastajao i razvijao se uporedno sa vođenjem narodnooslobodilačke borbe ili je nastao u periodu 1948. godine? Neki od njih se pozivaju na posleratnu godinu, na period obnove i izgradnje porušene zemlje kada je bilo nužno preduzimanje i nekih administrativnih mera. Međutim, oni gube iz vida da je u tim prvim posleratnim godinama celokupan narod zahvatio nečuveni elan i revolucionarni zanos koji je usmeravala KPJ kroz brojne društveno-političke masovne organizacije. Narodni front, USAOJ, AF2 i druge masovne organizacije, bili su snažan korektiv organima vlasti i drugim institucijama da ne skrenu s puta demokracije i razvijanja demokratskih odnosa. Taj revolucionarni zanos koji se ispoljavao kroz masovne društveno-političke organizacije, sasecao je korene birokratizma, ali i ostatke starog sklerotičnog društva.

Navedene činjenice dovoljne su da se shvati da opredeljenja za naš razvoj nisu nikad bila alternativa Rezoluciji Informbiroa i staljinizma, već imaju svoje osnove i duboke korene u unutarpartijskoj demokratiji i platformi Narodnooslobodilačkog fronta, ali da i potiču još iz prvih dana NORA-a i u praksi se ispoljavali u oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

NAPOMENE

¹ Operacija Krupa nj nazvana je zbog toga što su u njoj učestvovala jake nemačke snage sa svojim saradnicima: pokrenuta je 704. nemačka pešadijska divizija, delovi snaga još dve divizije — jedne iz Sumadije, a druge iz Bosne, — ustaške snage istočne Bosne, ustaška avijacija i nemačka avijacija iz Graca. A sa strane partizana učestvovali su: Valjevski i Mačvanski odredi, a susedni odredi — Posavski, Cačanski i Uzički vršili su akcije da spreče dovlačenje pomoći.

² Radovan Vuković, sekretar PK KPJ za Srbiju, Vukadin Vukadinović, gimnazijalac, Nikola Spehar, pekarski radnik, Marjan Stilinović, novinar — svi politički osuđenici odbačeni iz robijašnice u Sremskoj Mitrovici, u jesen 1941. godine.

ŽIVOTA MARKOVIĆ

ZAČECI RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI ZAPADNE SRBIJE 1941. GODINE

U raznim strujama radničkog i socijalističkog pokreta, ideje za radničko učešće u upravljanju privredom bile su prisutne u poslednjih 100 godina u nizu evropskih zemalja.

Na jugoslovenskom tlu, zahtev za samoupravom istican je još sedamdesetih i osamdesetih godina XIX veka. Za Svetozara Markovića samouprava je najbolji put unapređenja ekonomskog, političkog i kulturnog razvitka srpskog društva toga doba. Prema njegovom shvatanju, preko samouprave široke narodne mase bi postale subjekti političkog života, a malobrojna radnička klasa i seljaštvo tadašnje Srbije bi mogli da se lakše odupru eksploataciji, korupciji i samovolji činovničkog aparata. I radničke demonstracije u Kragujevcu 1875. godine, protekle su u isticanju zahteva za samoupravom.

U periodu neposredno posle prvog svetskog rata i u vreme legalnog delovanja radničkih organizacija, u revolucionarno vreme koje je zahvatilo Kraljevinu Jugoslaviju, u nekim preduzećima na teritorijama koje su ušle u sastav novostvorene jugoslovenske države, formirani su radnički »fabrički komiteti«, »fabričke komisije« i slični organi.¹ Međutim, kao što je poznato, u Jugoslaviji, pre drugog svetskog rata, u kojoj nije postojala sloboda radničkog pokreta, nije bilo organizovanih formi radničkog učešća u upravljanju u privredi.

U toku narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije javljaju se prve klice radničkog upravljanja u privredi. Prvi oblici organizovanijeg i neposrednijeg učešća radnika u upravljanju postoje još tokom 1941. godine u pojedinim preduzećima i radionicama na oslobođenoj teritoriji, pod kontrolom organa nove narodne vlasti i drugih organa oslobodilačkog pokreta. Govoreći o organizovanju političkog i privrednog života u oslobođenim delovima Srbije, Edvard Kardelj ističe da su »društvenu i političku vlast na toj oslobođenoj teritoriji preuzimali narodnooslobodilački odbori, kao organi masovnog narodnooslobodilačkog pokreta, fabrike i radionice preuzimali su radnici i u raznim spontanim i organizovanim oblicima obezbeđivali su rad u njima, njihovo upravljanje i funkcionisanje. Stvarana je tako samoupravna baza ...«* (podvukao — Z. M.).

Iako skromna, iskustva iz 1941. godine su značajna, jer su označavala početak ostvarenja jednog od najznačajnijih ciljeva radničkog pokreta i socijalizma i začetak novih mogućnosti kretanja socijalizma. Otuda i značaj izučavanja ovih iskustava.

ZACECI NOVIH DRUŠTVENIH PROCESA

Mada 1941. godine na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije kao i u ostalim oslobođenim krajevima nisu, zbog prilika u zemlji i okolnostima u svetu, sprovedene fundamentalne socijalno-ekonomske promene, one su od početka oružanog

ustanka ipak vršene. Detaljnije izučavanje ekonomskih, socijalnih i političkih mera narodnooslobodilačkih odbora i drugih organa narodnooslobodilačkog pokreta pokazuje da je borba narodnih masa sadržavala ciljeve koji su bili širi od težnje za oslobođenjem od okupatora. Predvođeni KPJ, radnici, seljaci i demokratski nastrojena inteligencija unosili su u narodnooslobodilački pokret svoje socijalne i klasne interese i ciljeve, pa otuda nacionalnooslobodilački ustanak protiv okupatora »objektivno se ispreplitao... sa demokratskom, narodnooslobodilačkom i socijalističkom revolucijom«.³ Uspostavljajući svoju vlast, bilo je očigledno da se narod, predvođen KPJ, borio za stvaranje takve Jugoslavije koja će biti oslobođena ne samo od okupatora, već i od domaćih eksploatatora.

Od prvog dana oružanog ustanka, narodna vlast i drugi ustanički organi na oslobođenoj teritoriji u zapadnoj Srbiji, mada je težište na oslobodilačkoj borbi, ostvaruju socijalno-političke mere koje u suštini predstavljaju začetke novih društvenih procesa i odnosa koji su nastajali. Premda promene u društveno-ekonomskim odnosima nisu oličene u njihovom dubljem menjanju, ispoljavale su se u raznim oblastima društvenog života. Stvara se nova vlast, udaraju se osnove socijalno-ekonomske politike NOP-a, odnosi se regulišu na novim principima socijalne pravde, vodi se briga o obezbođenju ekonomski najslabijih i o zaštiti interesa radničkih slojeva, uspostavljaju se početni oblici opštenarodne imovine, rađaju se klice društvenog i radničkog samoupravljanja, razvija se novi duh u odnosima među ljudima i narodima, itd.

Na tendencije ka društvenim promenama uticalo je više okolnosti. Pomenućemo neke. Prvo. Formiranje nove revolucionarne vlasti i povezivanje oslobođenih mesta u zapadnoj i centralnoj Srbiji u jedinstvenu slobodnu teritoriju stavilo je narodnu vlast pred niz novih problema čija su rešenja često zadirala i u društveno-ekonomske odnose. Drugo. I na ovom prostoru bilo je onih, naročito među buržoazijom i imućnijim kategorijama, koji su bili protiv NOP-a. Prema tim kategorijama, organi NOP-a trebalo je da zauzmu određen stav, jer je s razvojem oslobodilačke borbe kod buržoazije i ekonomski najjačih građana vršena diferencijacija pri čemu je bilo i takvih čija je klasna svest »natkrilila« nacionalnu i odvela ih u otvorenu saradnju s okupatorom i domaćim izdajnicima. Treće. I sama buržoazija na oslobođenom području, svojim odnosom prema NOP-u, doprinela je tendencijama koje su vodile ka izrazitijim promenama na novim društvenim tokovima. Posebno je saradnja četničkog pokreta Draže Mihailovića s okupatorom vodila prođubi ja vanj u onih revolucionarnih procesa koji su se razvijali od ranije, a manifestovali se već od početka oružanog ustanka.

Sve to, uz određenu političku liniju KPJ, jačalo je težnju ka bržim društvenim promenama i uticalo na društveni karakter ratno-privrednih i drugih mera. Značaj tih promena i procesa nije toliko u njihovom opsegu, koliko u tome što su njima udarene osnove novim društvenim odnosima koji su nastajali i nagoveštavali dublje društvene promene u budućnosti kao i smer i karakter njihovog razvoja.

ORGANIZOVANJE PRIVREDNOG ŽIVOTA I ZAČECI DRUŠTVENE SVOJINE

Oživljavanje privrede na oslobođenom prostoru zapadne i centralne Srbije postavilo se sa svom ozbiljnošću, jer je to bila bitna pretpostavka za uspešno vođenje oružane borbe. Zbog toga je organizovanje privrednog života bila jedna od najvažnijih funkcija nove narodne vlasti. Neki NO odbori, gradski, kao NOO Užica, Gradski NOO Čačak i Sreski NOO u Bajinoj Bašti imali su u svojoj organizaciji sekcije za privredna pitanja.⁴ Prilikom oslobođenja, najveći broj preduzeća i zanatskih radionica zatečen je u stanju dezorganizacije. Pojedini vlasnici preduzeća i zanatskih radnji nisu bili voljni da nastave delatnost. Težište privredne aktivnosti bilo je na obnavljanju rada postojećih industrijskih preduzeća i radionica i otvaranju novih partizanskih radionica. Nova vlast se obraća radnicima i majstorima svih struka koji su bili zaposleni u postojećim fabrikama, i ostalim radionicama, s pozivom da obnove proizvodnju. »Pregnimo svi na posao da obnovimo proizvodnju, da oživimo umrtvljenu privredu. Svaki čovek, svaka žena, svako dete može svojim uslugama da pomogne narodnooslobodilačkoj borbi. Budimo nemilo-

srđni prema onima koji ometaju obnovu privrede, jer to su petokolonci u novom ruhu»⁵ — stoji u pozivu vojno-političkog rukovodstva NOP-a u Užicu upućenom građanima 1. oktobra 1941. Slično je bilo i u ostalim mestima.

Radnici su prihvatili poziv i ubrzo se našli u proizvodnji. Zahvaljujući radničkoj klasi i pregalaštvu oslobodilačkih snaga, odmah po oslobođenju počela su da rade preduzeća i zanatske radionice. U Krupnju je počela proizvodnju Topionica antimona; u Užicu Fabrika oružja i municije, Tkačnica sa hidrocentralama, Ložionica s kolnicom, Fabrika koža, Štamparija; u Čačku Vojno-tehnički zavod, Fabrika hartije, mlin, električna centrala i dr. Pored obnove rada u fabrikama i preduzećima, pristupa se organizovanju partizanskih radionica zanatskog karaktera. Skoro u svim oslobođenim mestima rade krojačke, obučarske, kolske, stolarske, kovačke, potkivačke, zatim radionice za opravku motornih vozila, livnice, radionica za rezanje i pakovanje du vana i papira i dr.

Krojačke i radionice za izradu rublja radile su u Užicu, Bajinoj Bašti, Krupnju, Požegi, Arilju, Čačku, Gornjem Milanovcu; obučarske u Užicu, Bajinoj Bašti, Krupnju, Požegi, Arilju, Čačku, Gornjem Milanovcu; kolske i kovačke u Užicu, Bajinoj Bašti, Požegi, Čačku; radionice za opravku motornih vozila u Bajinoj Bašti, Užicu i Čačku; livnice i radionice za izradu bombi u Užicu, Čačku, Krupnju; bravarsko-kovačko-potkivačka radionica u Čačku; potkivačka u Užicu; stolarska u Čačku; saračko-sedlarska u Čačku sa kožarskom u Atenici; radionice za sečenje i pakovanje duvana u Bajinoj Bašti i Užicu; radionica za opravku telegrafске i radio-opreme u Čačku i dr.⁶

Kao revolucionarni organi, koji su na svojoj teritoriji imali društvenu i političku vlast, narodnooslobodilački odbori sa vojno-pozadinskim organima i prvim organima radničkog upravljanja, javljaju se kao nosioci razvoja društvene svojine u svojim početnim oblicima, iako su tek Fočanskim propisima postavljeni temelji društvene svojine u Jugoslaviji. Uspostavljanje Narodnooslobodilačkog fonda, kojim su upravljali NO odbori u zapadnoj i centralnoj Srbiji, značilo je u stvari prvi organizacioni oblik opštenarodne imovine. U njega su se sli vale imovina i materijalna sredstva preuzeta od državnih i drugih organa stare vlasti, zatim imovina zaplenjena od okupatora i narodnih neprijatelja i špekulanata, imovina prikupljena putem rekvizicije i dobrovoljnog davanja naroda, kao i sredstva i imovina pribavljena na drugi način.

Mada na oslobođenoj teritoriji nije bila proglašena nacionalizacija sredstava za proizvodnju, ratne prilike dovele su do određenih promena. Tako su pojedina preduzeća došla pod kontrolu organa narodne vlasti. Nova vlast preuzima jedan broj postojećih preduzeća, osniva partizanske radionice i s radnicama organizuje rad i upravljanje. Takav je slučaj u Užicu, Krupnju, Čačku i u drugim sreskim mestima. U tom pogledu interesantne su neke odluke GNOO Cačak. Ovaj Odbor doneo je odluku o konfiskaciji imovine okupatora i njegovih pomagača, zatim odluku o preuzimanju privrednih preduzeća: Fabrike hartije, mlina, električne centrale i Vojno-tehničkog zavoda.⁷ Ako su u pitanju saradnici okupatora, NOP se nije uklanjao pred »svetošću privatne svojine«. Iz delovodnog protokola GNOO Cačak vidi se da je ovaj Odbor, pod br. 7 i 8, od 10. oktobra 1941, doneo odluku o sekvencijama električne centrale »Jelica AD« i »Prizada«.⁸

Iz napred izloženog može se zaključiti da je tokom jeseni 1941. godine na oslobođenoj teritoriji započeo proces podruživanja sredstava za proizvodnju. Upravljanje preduzećima i radionicama od strane NOO i embrionalnih oblika organa radničkog samoupravljanja bilo je potvrda da vlast pripada radnom narodu i istovremeno dokaz rađanja društvenih procesa koji će daljim razvojem socijalističke revolucije dovesti do radikalnijih izmena društveno-ekonomskih odnosa i političkog sistema. Pritom nije bitna samo kvantifikacija promena nego i njihov socijalni smisao i nagoveštaj dubljih društveno-ekonomskih i socijalnih transformacija u perspektivi.

PRVE KLICE SAMOUPRAVLJANJA U PRIVREDI

Na oslobođenoj teritoriji severozapadne i zapadne Srbije i Sumadije, u jesen 1941. godine, razvio se veoma intenzivan privredni, politički i kulturni život. Pristupilo se stvaranju organa nove narodne vlasti — narodnooslobodilačkih odbora. Na ovom području Srbije, u periodu Užičke Republike stvaraju se osnovni elementi nove državne organizacije: prostrana slobodna teritorija na kojoj je živelo oko milion stanovnika, celovit sistem organa narodne vlasti, počev od mesnih do Glavnog NO odbora Srbije i oružana snaga — partizanski odredi.

Već u prvoj godini NOR-a i revolucije, pored stvaranja državno-pravnih elemenata, od samog početka razvijaju se i elementi demokratije i samouprave. Komunistička partija Jugoslavije, kako se u Programu SKJ kaže, preduzimala je »u vreme narodnooslobodilačkog rata i revolucije, i posle njene pobede — praktične mere radi krčenja puta za stvaranje i razvitak takvog demokratskog mehanizma, koji omogućava širokim narodnim masama da stalno budu aktivan i odlučujući politički činilac, učestvujući svakodnevno i neposredno u upravljanju privredom, u državnim poslovima i ostalim zajedničkim poslovima društva«. ⁹ Otuda je NOP, još od samog početka razvijan na samoinicijativi i stvaralačkoj snazi širokih narodnih masa, i mogao radati prve klice samoupravljanja. U tom smislu, Edvard Kardelj kaže da je »samoupravljanje nastalo u našoj socijalističkoj revoluciji« i kasnije se »razvijalo kao njena direktna tradicija i kontinuitet«. ¹⁰

Na oslobođenom području NO odbori postaju istinski organi vlasti na svojoj teritoriji. Kao organi narodnih masa, preko kojih su one ostvarivale svoju demokratsku — revolucionarnu vlast, narodnooslobodilački odbori su se, prema rečima Josipa Broza Tita na X kongresu SKJ, razvijali i kao demokratski samoupravni oblici nove narodne vlasti. ¹¹ Kao revolucionarni organi upravljanja, oni su i osnova za buduće široko lokalno samoupravljanje i razvijanje socijalističke demokratije koja je počela od trenutka svrgavanja starih organa vlasti i kad je, u licu NOO, uspostavljena vlast radnog naroda.

Uporedo sa organizovanjem proizvodnje u preduzećima i radionicama, dolazi i do neposrednijeg učešća radnika u upravljanju poslovima koje su obavljali. Dublja izučavanja pokazuju da se na oslobođenoj teritoriji, a što je naročito došlo do izražaja u Užicu, Krupnju i Čačku i drugim mestima, u periodu septembar-novembar 1941, rađaju klice radničkog samoupravljanja. U daljem izlaganju ukazaćemo — koliko to vrlo oskudna dokumenta i istorijska građa dozvoljavaju — na začetke, oblike i osnovne karakteristike samoupravljanja u privredi ustaničke 1941. godine.

Upućujući na društvene procese koji su tada nastajali, a danas čine suštinu našeg političkog sistema, Edvard Kardelj kaže: »... Naime, već 1941. u Užicu se rađaju i prve klice samoupravljanja u privredi u kome su organe upravljanja, ako se tačno sećam, sačinjavali poverenici i odbornici«. ¹²

Prema sačuvanim podacima i prema sećanju savremenika, u ovom periodu se razvijaju različiti, organizovani i spontani, oblici radničkog upravljanja i kolektivnog rukovođenja fabrikama i radionicama — od Odbora radničke kontrole u Topionici antimona u Krupnju, radničkih poverenika, radničkih odbora, preduzetnih odbora jedinstva do kolektivnog rukovodstva, komesarijata i si.-u fabrikama u Užicu i Čačku. U preduzećima i radionicama bili su zastupljeni i drugi oblici šireg i neposrednijeg učešća radnika u rešavanju značajnijih pitanja. Ti su oblici najčešće bili: zborovi, kolektivni sastanci radnika, konferencije i mitinzi koji su, pored političkog i manifestacionog, imali i radni karakter. ¹³

Jedan od prvih organa radničkog samoupravljanja izabran je odmah po oslobođenju Krupnja, u Topionici antimona, septembra 1941. godine. Pored ostalih zadataka, Sreski NO odbor u Krupnju bavio se i organizovanjem privrednog života na svojoj teritoriji. On je doneo više odluka značajnih za snabdevanje partizanskih jedinica i organizovanje celokupnog života u pozadini. Između ostalih, SNOO je doneo odluku da se osposobi Topionica u Krupnju u čijim prostorijama je bila smeštena i radionica za opravku oružja i izradu bombi. ¹⁴

Međutim, odmah se postavilo pitanje — kako upravljati preduzećima na oslobođenom području. Već na prvoj sednici Sreskog narodnooslobodilačkog odbora u

Krupnju, 5. septembra 1941. godine, raspravljano je i o upravljanju Topionicom antimona. Tom prilikom je istaknuto da u fabrikama treba uvesti upravljanje »na nov način«. ¹⁵ SNOO je na istoj sednici doneo odluku o obrazovanju Odbora radničke kontrole u Topionici antimona, a o tome je već raspravljala i partijska organizacija. Do ovoga je došlo zbog sporosti SNOO-a, usled zauzetosti drugim poslovima, u vršenju priprema za formiranje Odbora radničke kontrole. Posle kritike narodnooslobodilačkog odbora, zaključeno je da se izbori odmah sprovedu, a za to su bili zaduženi Milka Minić i Ljubomir Petrović-Mingej, članovi Okružnog komiteta KPJ i Milijan Jeremić, sekretar narodnooslobodilačkog odbora u Krupnju. ¹⁶ Na sednici Sreskog NOO održanoj sutradan, doneta je odluka o zakazivanju zbora radnika i o sprovođenju izbora za Odbor radničke kontrole u Topionici. Zaključeno je da se odluka o obrazovanju i izboru ovog organa objavi, istakne na vidnim mestima u Krupnju i u krugu Topionice, a objavljena je i dobošem radnicima i građanima. ¹⁷

Nije sasvim sigurno utvrđen datum održavanja izbora, ali, najverovatnije da je to bilo 14. ili 15. septembra u 18 časova u prostorijama Topionice. ¹⁸ Zbor radnika, kojem su prisustvovali i izgnanici iz Slovenije, koji su živeli u krugu Topionice, otvorio je radnik Dušan Skorić-Duda i objasnio cilj sazivanja zbora. O značaju izbora Odbora radničke kontrole, njegovim zadacima, odnosu prema NO odboru, a naročito o ulozi odbora u organizovanju proizvodnje i života među radnicima i stanovnicima u krugu Topionice govorila je Milka Minić, posle čega su u Odbor radničke kontrole izabrana tri člana — radnika. Prilikom konstituisanja za predsednika Odbora izabran je Dušan Skorić-Duda, član KPJ. ¹⁸

Kako je bio regulisan rad Odbora radničke kontrole?

U težnji da što bolje organizuje rad u Topionici i normativno reguliše sva bitna pitanja, Odbor radničke kontrole doneo je Pravilnik o svom radu. ²⁰ Komisija, na čelu sa Banetom Lukićem, sudijom iz Loznice, izradila je Pravilnik. Pošto je tri dana bio izložen na tabli za oglase i zidne novine, Pravilnik je usvojen na konferenciji radnika u Topionici. Narodnooslobodilački odbor u Krupnju razmatrao je i potvrdio na jednoj od sednica ovaj dokument. Pravilnikom je regulisan rad Odbora radničke kontrole. Između ostalog, njime su bliže propisane pojedine obaveze odbora prema radnicima kao, na pr., da svakih sedam dana saziva radnike radi upoznavanja sa značajnijim pitanjima. Prema Pravilniku, Odbor radničke kontrole bio je obavezan da konsultuje radnike o donošenju potrebnih odluka i na taj način ih uključuje u neposredno učešće u upravljanju Topionicom. ²¹

Iako nema dovoljno materijala da bi se potpunije rasvetlio odnos između Sreskog NO odbora u Krupnju i Odbora radničke kontrole, raspoloživi podaci ukazuju na činjenicu da je Odbor radničke kontrole, kao organ radničkog upravljanja, bio samostalan u radu i donošenju odluka.

Odbor je radio od svog osnivanja sve do povlačenja partizanskih snaga iz Krupnja, 30. novembra 1941. godine. On je upravljao Topionicom, uređajima i zgradama za stanovanje i organizovao rad i sve poslove. Njegova delatnost je višestruka. Navešćemo osnovne aktivnosti za koje se zna: ²²

- organizovanje proizvodnje;
- popravka građevina oštećenih za vreme borbi;
- upravljanje Topionicom, uređajima i zgradama za stanovanje;
- organizovanje radničke straže za čuvanje fabričkih objekata;
- organizovanje ishrane i radničke kuhinje za radnike i izbeglice;
- smeštaj izbeglica i dodela stanova u krugu Topionice o čemu se Odbor starao preko posebne radničke komisije;
- obezbeđenje zarade radnicima sa porodicama;
- borba protiv sabotaze i uvođenje mera bezbednosti u krugu Topionice;
- donošenje odluka:
  - a) o organizovanju radionice za popravku oružja i izradu bombi;
  - b) o evakuaciji preduzeća i sklanjanju instalacija i materijala u slučaju napada neprijatelja;
  - c) izrada plana evakuacije preduzeća.

Uspešnom radu prvog Odbora radničke kontrole na slobodnoj teritoriji doprneli su i pojedini članovi najvišeg vojno-političkog rukovodstva NOP-a koji su u to vreme boravili u Krupnju, a posebno Ivo Lola-Ribar i Ivan Milutinović. Oni su se neposredno interesovali za rad ovog organa i pružali mu pomoć.²³

Zahvaljujući pregalaštvu oslobodilačkih snaga i radničkoj klasi Užica, odmah posle oslobođenja grada počele su da rade Fabrika oružja i municije, Tkačnica sa hidrocentralama, Ložionica, Kolnica, Fabrika koža, Štamparija i više partizanskih radionica zanatskog karaktera. Sa organizovanjem proizvodnje, u dotad postojećim preduzećima i novoosnovanim partizanskim radionicama, javljaju se različiti oblici radničkog upravljanja. O tome pruža podatke partizanska štampa — listovi »Vesti« i »Borba«, koji su izlazili u to vreme u Užicu, kao i sećanja savremenika.

Samo tri dana po oslobođenju grada, 27. septembra 1941, održan je miting radnika Ložionice i Kolnice.²⁴ Ovaj miting, kao i drugi slični skupovi radnika koji su u slobodnom Užicu često održavani, imali su širi značaj. Pored političko-mobilizatorskog karaktera oni su predstavljali oblik radničkog dogovaranja; raspravljalo se o najaktuelnijim pitanjima iz života i rada kolektiva, o izvršavanju zadataka za front i pozadinu. Ovi skupovi omogućavali su radnicima da učestvuju u upravljanju i odlučivanju. U rezoluciji²⁵ koju su radnici usvojili i uputili Štabu Užičkog NOP odreda, ističe se da su se oni (radnici) sastali da bi se upoznali sa političkom situacijom te da se dogovore kako bi pružili »svu pomoć slobodi srpskog naroda koja se već rađa«. Svoje osnovne zadatke, kako stoji u rezoluciji, radnici su videli u organizovanju požrtvovanog rada radi pravilnog funkcionisanja Ložionice, popravke prevoznih sredstava i obezbeđenja saobraćaja. Pored svojih radnih obaveza, u slučaju potrebe, stavljaju se »na raspoloženje kako bi svojim životima zaštitili slobodu svoga naroda«. Ukoliko bi došlo do ponovnog osvajanja Užica, neprijatelju se neće dozvoliti da organizuje normalan saobraćaj. Izražena je spremnost na »svaku žrtvu i puno samoodricanje« da bi se olakšala borba partizanskih jedinica, kao i odlučnost da se u borbi ide do pobeđe. Radnici su te reči i delom svakodnevno potvrdili. S puškom u ruci borili su se u sastavu Radničkog bataljona.

Na ovom mitingu radnici su »prvi put izabrali slobodne radničke poverenike« koji će »odgovarati za požrtvovan rad i pravilno funkcionisanje posla u Ložionici«.²⁶ Izabrano je pet radničkih poverenika od kojih je svaki predstavljao po jednu privrednu jedinicu na železnici: Ložionicu, Kolnicu, mašinsko osoblje, rampu za ugalj i administraciju.²⁷ Prema sećanju Bože Radakovića, radnički poverenici su izabrani aklamacijom.²⁸ Izabranih pet poverenika su sačinjavali odbor, nazvan *Odbor jedin-stva*.²⁹ Odbor je zastupao interese radnika. Na sastancima se raspravljalo o raznim pitanjima— organizaciji rada, svakodnevnom izvršavanju zadataka, rasporedu zaposlenih na radnim mestima, organizovanju straže i dr. Odlučeno je da se kazni otpuštanjem s posla strojovođa Mirko Vlaisavljević.³⁰ Radnički poverenici su primali zahteve i predloge radnika u pogonima, a preko njih su izdavana i naređenja. Prilikom rešavanja važnijih pitanja poverenici su se dogovarali sa radnicima, kao na primer, o izradi partizanskog oklopnog voza, itd. Komesar Ložionice Božo Radaković o tome kaže: »Kad sam od Vrhovnog štaba NOPOJ dobio naređenje da na železnici napravimo partizanski oklopni voz, to naređenje sam najpre preneo poverenicima, a oni radnicima. Dogovarali smo se naširoko, jer se tim poslom niko od nas ranije nije bavio«.³¹

Koliko je angažovanje radnika bilo široko vidi se i iz činjenice što su oni preduzimali i mere obezbeđenja i predostrožnosti protiv delovanja petokolonskih elemenata i sabotera, a kontrolisali su i unutrašnje poslovanje u Ložionici. U tom smislu oni su tražili da se uklone petokolonski iz Ložionice kako bi radništvo moglo »slobodno od njih da radi i da bude obezbeđeno u svojoj sredini« od sabotera. Predložili su da se izvrši pregled celokupnog magacinskog materijala, koji je predstavljao milionsku vrednost, da ga neodgovorni ljudi ne bi štetili.³² O neposrednom učešću radnika u odlučivanju govore i drugi izvori. U delu knjige »Užice 1941« o organizovanju proizvodnje i angažovanju radnika, između ostalog, stoji i ovo: »Radnici železničke Ložionice i kolnice uzeli su u svoje ruke i pod svoju kontrolu sav železnički saobraćaj na svojoj teritoriji i ubrzo ga uspostavili i organizovali njegovo uredno održavanje«.³³

Posle aprilskog sloma, sve do oslobođenja Užica 24. septembra 1941. predratna Fabrika oružja i municije nije radila. Odmah po oslobođenju grada fabrika je stavljena pod kontrolu partizanskih vojnih vlasti. Zanimljivo je naglasiti da su se radnici od prvog dana uključivali u poslove da otpočne proizvodnja u fabrici. Naime, članovi Štaba Uzičkog odreda, s jednim brojem radnika, pregledali su mašine i skladišta, i kada je utvrđeno da su zgrade, mašine i krupni alat manje-više u ispravnom stanju, sa prisutnim radnicima doneta je odluka da se hitno obnovi proizvodnja oružja i municije.³⁴ Već 26. septembra najveći broj radnika bio je na okupu i fabrika je počela da radi. Bila je to jedina fabrika u Jugoslaviji, a i u čitavoj okupiranoj Evropi koja je u to vreme radila na slobodnom teritoriju, — Partizanska fabrika oružja i municije. Kada je zapretila opasnost da fabrika bude uništena neprijateljskim bombardovanjem, u dogovoru sa radnim kolektivom odlučeno je da se ona raseli i njeni najvažniji delovi prenesu u podzemne prostorije trezora Narodne banke.³⁵ Uz pomoć vojnih vlasti i Gradskog narodnooslobodilačkog odbora u Užicu, preseljavanje su izvršili sami radnici sa zaprežnim vozilima, prekidani napadima nemačkih aviona.

Nekoliko dana po oslobođenju grada ukinuta je funkcija upravnika u Partizanskoj fabrici oružja i municije i formirano kolektivno rukovodstvo od četiri člana, u kojem su bili: Spasan Jovanović, Mutimir Popović-Buda, Manojlo Smiljanić i Sreten Penezić. Oni su bili zaduženi po sektorima: za političko-društveni rad i za ekonomska pitanja radnika — Mutimir Popović, za saradnju s partizanskim odredima i organima narodnooslobodilačkog pokreta — Spasan Jovanović, za tehničku pripremu proizvodnje i proizvodnju novih artikala — Manojlo Smiljanić i za poslove proizvodnje Sreten Penezić.³⁶

Kolektivno rukovodstvo nametnula je sama potreba. To je bila neka vrsta upravnog odbora. Sednicama koje su često održavane predsedavao je onaj član odbora o čijem se sektoru (tj. za koji je bio zadužen) raspravljalo. Pored ovih članova odbora, povremeno se sastajao širi sastav u kome su bili vođe odeljenjskih smena (fabrika je radila u tri smene).³⁷ Po sećanju Sretena Penezića, u svim odeljenjima fabrike izabrani su radnički odbori od po nekoliko članova.³⁸ Prilikom njihovog izbora isticalo se da preduzeće nije više u rukama kapitalista nego radnika i da sva pitanja treba rešavati dogovorom i potpuno solidarno.

U fabrici se neprekidno radilo na zbijanju radničkih snaga i njihovom or^anizovanju. Polovinom oktobra, na mitingu zaposlenih radnika, izabrani su delegati za »preduzetni odbor jedinstva«.³⁹ Mada je preduzetni odbor predstavljao široku platformu za okupljanje radnika u narodnooslobodilački front, po našem mišljenju, sa državao je u sebi i elemente samoupravnog organizovanja radnika.

Sećajući se rada i upravljanja fabrikom iz tog vremena, Sreten Penezić ističe da »forme i odnosi koji su u praksi stvoreni« (misli se na 1941. — Z. M.) i ovlašćenja koja su imali ti organi, »imaju mnogo čega zajedničkog sa našim današnjim radničkim samoupravljanjem«.⁴⁰ Uz pomoć Štaba odreda, Okružnog komiteta KPJ i Gradskog NO odbora, radni kolektiv je samoinicijativno tražio rešenja unutar preduzeća za mnoga pitanja. O »organizaciji rada, načinu rukovođenja, platama, ishrani radnika, postavljanju na rukovođeća i druga radna mesta i drugom — kaže Sreten Penezić — rešavano je među radnicima u pogonima ili u upravi Fabrike«.⁴¹ Naročito su radnički odbori po odeljenjima bili aktivni. Sa radnicima su se dogovarali o svim važnijim pitanjima. »Čini mi se — kaže Mihailo Vasović, radnik Partizanske fabrike oružja i municije — da smo onda (1941. — Z.M.) diskutovali i dogovarali se kao i što se sada radi na sednicama radničkog saveta ili upravnog odbora u preduzeću«.⁴² U jednom takvom dogovoru odbačen je stari sistem piata i rešeno da veće plate dobiju radnici sa više dece i oni čiji je materijalni položaj bio teži.

Prema pisanju uzičke štampe iz 1941. godine, do polovine oktobra radnici Partizanske fabrike oružja i municije održali su tri svoja skupa.⁴³ Na prvom zboru, koji je, prema sećanjima, najverovatnije održan odmah po oslobođenju grada, radnici su se sa predstavnicima partizanskog rukovodstva dogovorili o organizovanju rada u fabrici. U sredu, 1. oktobra, oni učestvuju na zajedničkom skupu — mitingu zanatskih radnika Užica koji se završava donošenjem rezolucije. Radnici su prihvatili predlog da »nesebičnim radom pomognu partizanskoj vojsci da sačuva izvo-

jevanu slobodu« i odlučili da stave na raspolaganje narodnooslobodilačkom pokretu svoj »kvalifikovani rad« i izrazili spremnost na žrtve.⁴⁴ Na mitingu održanom 17. oktobra, pored izbora delegata za preduzetni odbor jedinstva, doneli su odluku da prilože svoje jednodnevne nadnice u korist Narodnooslobodilačkog fonda.⁴⁵ Osim ovoga, prema izjavi učesnika, preseljavanje fabrike iz Krčagova u podzemne prostorije trezora Narodne banke u Užicu, izvršeno je u dogovoru sa celokupnim radnim kolektivom.⁴⁶ Nema sačuvanih izvora o sastancima radnika od polovine oktobra do kraja novembra, ali se sasvim sigurno, — s obzirom na intenzivan rad fabrike, — može pretpostaviti da ih je i u ovom periodu bilo više.

Prve ćelije radničkog upravljanja javljaju se i u najstarijem, i za tadašnje prilike većem, užičkom preduzeću — Tkačkoj radionici sa predionicom. U ovoj fabrici »preuzimanje vlasti« od strane radnika išlo je nešto drukčije, pošto je tu postojao upravni odbor akcionarskog društva. Ubrzo su izvršene izmene u sastavu upravnog odbora. I u ovoj fabrici birani su radnički poverenici. »Vesti« izveštavaju da je 14. oktobra 1941. godine održan sastanak svih radnika i radnica zaposlenih u Tkačnici na kome su izabrani radnički poverenici.⁴⁷ List ističe da je to bio izbor novih poverenika umesto onih koji su otišli u partizanske jedinice. U preduzeću je postojao i komesarijat od tri člana na čelu s komesarom.⁴⁸ Pored ovih, u upravljanju je učestvovao i član Narodnooslobodilačkog odbora Užica; bila je to Cveta Dabić, inače radnica ove fabrike čije ime ona danas nosi.

I u ovom preduzeću bili su zastupljeni drugi oblici neposrednog radničkog odlučivanja u rešavanju značajnijih pitanja. Iz beleške o sastanku radnika Tkačnice, koji je održan 14. oktobra 1941. godine, vidi se da su pored izbora radničkih poverenika, na ovom skupu donete odluke: o uvođenju neprekidnog osmočasovnog radnog vremena, o prilaganju jednodnevne nadnice u korist Narodnooslobodilačkog fonda i o želji radnica da u slobodno vreme pletu džempere i čarape za partizanske borbe.⁴⁹

Kao što je ranije rečeno, u oslobođenom Užicu i nekim sreskim mestima u okrugu užičkom — Bajina Bašta, Požega, Arilje — radilo je više partizanskih zanatskih radionica. One su imale postavljenog komesara ili rukovodioca koji su bili iz redova radnika ili odbornika Narodnooslobodilačkog odbora. Iz sačuvanih podataka a i po sećanju pojedinih radnika tadašnjih radionica vidi se da su u njima bili zastupljeni različiti širi oblici neposrednog radničkog dogovaranja i odlučivanja o raznim pitanjima. Najčešće su to bili kolektivni sastanci i zborovi radnika, na kojima se rešavalo o proizvodnji, organizaciji rada, radnoj disciplini, o pomoći organima narodne vlasti i borcima na frontu, davanju sredstava za Narodnooslobodilački fond, borbi protiv neprijateljskih elemenata i si. U tom smislu Desimir Gogić, radnik nekadašnje fabrike koža u Vrelima, kod Užica, kaže: »Kao što se danas dogovaramo na sastanku kolektiva ili radne jedinice, tako je bilo i 1941. Razgovarali smo o boljem radu, štednji materijala, budnosti prema neprijatelju. Bili smo jednodušni. Nije bilo stvari koje nismo mogli da rešimo.«⁵⁰

Nema sumnje da je novi položaj radnika uticao i na njihov odnos prema radu. Prilikom svog boravka u slobodnom Užicu 1941. godine, Rodoljub Čolaković je zapisao sledeće:

»Kušić (Milinko Kušić, politički sekretar UPO — 2. MJ me je vodio kroz radionice u kojima su užički radnici i radnice neumorno radili za svoju vojsku, ne pitajući za radno vrijeme i platu. Njihov materijalni položaj nije bio povoljan, ali oni su osjećali da je započela bitka za njihovo oslobođenje, i radili su s voljom.«⁵¹

Potvrdu Čolakovićevog zapisa nalazimo i u usmenim kazivanjima većeg broja radnika ondašnjih preduzeća i radionica.

U oslobođenom Čacku, slično kao i u Užicu, razvila se obimna privredna aktivnost. Po formiranju Gradskog narodnooslobodilačkog odbora Čacka, iako uz stalne četničke smetnje, preduzet je niz privredno-političkih mera. Narodnooslobodilački odbor doneo je odluku o preuzimanju privrednih preduzeća: Vojno-tehničkog zavoda, električne centrale, Fabrike hartije, parnog mlina, »Prizada«.⁵² Pristupilo se 1 osnivanju više partizanskih zanatskih radionica o kojima je ranije bilo reči.

U preuzetim preduzećima i osnovanim partizanskim radionicama primenjuju se novi oblici upravljanja i rukovođenja. U Vojno-tehničkom zavodu obrazovano

je kolektivno rukovodstvo u kome su bili Ratko Vasiljević, Dobrosav-Boba Miletić i Aleksandar Ušćebrka.⁵⁸ Na želznici je obrazovan komesarijat železničkog saobraćaja. Za komesara je određen Aleksandar Knežević, a za pomoćnika Dule Milosavljević.⁵⁴ Dva člana GNOO Cačak, Milan Jakovljević i Veselin Tucović, koji su inače radili na želznici, bili su u ime odbora zaduženi za železnički saobraćaj i istovremeno bili uključeni u rešavanje problema na želznici.⁵⁵ Prema rečima Aleksandra Kneževića, komesara železničkog saobraćaja u Čačku, održavani su povremeno sastanci sa rukovodiocima pojedinih jedinica na želznici.⁵⁶ Komesarijat se starao o održavanju saobraćajnih veza na oslobođenoj teritoriji, transporto van ju boraca i materijala, zatim o doturanju hrane na front oko Kraljeva, namirnica i opreme za Užice i za jedinice na položajima prema Valjevu i Višegradu.⁵⁷

I u ostalim preduzećima uprava je poverena komesarima i njihovim pomoćnicima, koji su bili stručnjaci (ako to komesar nije bio), uz aktivno učešće radnika. U Fabrici hartije komesar je u početku bio Simo Saraga, a kasnije Joco Toković, u električnoj centrali Vojimir Pavlović, a poštanskog saobraćaja Mitar Grbović.⁵⁹

Da bi se zaštitila imovina manastira u Ovčarsko-kablarskoj klisuri, Komanda mesta u Čačku, aktom od 18. novembra 1941. godine, postavlja Dušana Srđića za komesara celokupnih manastirskih Imanja kao i državne šume u Ovčaru.⁵⁹ U aktu stoji da komesar »mora strogo voditi računa o celokupnom manastirskom imanju, a naročito o njihovim izdacima i prihodima, i o istom voditi za to ustrojene knjige.«

Za komesara zanatskih radionica u Čačku postavljen je Mihailo Zlatić, obučarski radnik. Svaka radionica posebno imala je svoga rukovodioca.⁶⁰ Komesar je povremeno održavao sastanke sa rukovodiocima radionica radi dogovora o poslovima.

Osim navedenog, podaci pokazuju da su radnici šire i neposredno učestvovali u rešavanju važnijih pitanja u navedenim preduzećima i radionicama. Aleksandar Hadžipopović, u neobjavljenom rukopisu, kaže da su radnici čačanskih radionica i preduzeća odmah s organima vlasti »preduzeli potrebne mere da se teškoće savladaju i stvore uslovi za rad.«⁶¹ Na zborovima, konferencijama i sastancima radnici su se dogovarali o svojim radnim zadacima i učestvovali u rešavanju problema. Ovi skupovi su korišćeni i za politički rad. Na njima su radnici upoznavani sa aktuelnim političkim zbivanjima.

Drugog oktobra 1941. održan je veliki zbor zanatskih radnika koji su radili u Čačku.⁶² Bile su zastupljene sve profesije. Prisutnim radnicima, u ime Komande mesta, obratio se Momčilo Vilimanović i objasnio da je zbor sazvan radi organizovanja rada zanatskih radionica za potrebe partizanskih jedinica i građana. Zbor je prihvatio plan stvaranja zanatskih radionica koji su razradili rukovodstvo Čačanskog NOP odreda i partijska organizacija grada.⁶⁵ Pored prihvaćanja plana o osnivanju zanatskih radionica, zbor je istovremeno bio politička manifestacija solidarnosti radnika sa narodnooslobodilačkom borbom.

U prvoj polovini novembra, ispred Sokolskog doma, održan je zbor radnika svih partizanskih zanatskih radionica.⁶⁴ Prema sećanju Mihaila Zlatića, zboru su prisustvovali i radnici iz ostalih preduzeća u gradu. Na zboru je bilo govora o jedinstvu i potrebi daljeg angažovanja radničke klase u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Dogovoreno je da jedan broj radnika iz radionica stupi u partizanske jedinice. I zaista, posle ovog zbora izvestan broj radnika stupio je u partizanske jedinice, dok su drugi i dalje ostali u radionicama. Valja napomenuti da su čačanski radnici i ranije, posle rada i po potrebi, učestvovali u službi gradske milicije, održavali stražu, a kad su četnici 7. novembra 1941. napali Cačak, učestvovali u njegovoj odbrani.

Osim zborova, tokom rada, povremeno su održavani sastanci radnika iz svih radionica.⁶⁵ Prema kazivanju komesara partizanskih radionica, održana su tri do četiri takva sastanka. Na njima je razgovarano o poslovima i dogovarano o izvršavanju radnih zadataka. Sastanci su imali i politički karakter. Na njima su radnici upoznavani sa aktuelnim događjima.

Slična praksa bila je i u drugim preduzećima. Radnici i ostalo osoblje, zaposleno na želznici, povremeno su održavali konferencije u Domu železničara.⁶⁶ Na

njima je raspravljano o radu i funkcionisanju železničkog saobraćaja, a takođe i o aktuelnim unutrašnjim i spoljnopoličkim pitanjima. Prema pisanju Aleksandra Hadžipopovića, ovakvi i slični sastanci održavani su u drugim preduzećima u gradu⁶⁷ o čemu nema potpunijih podataka.

Na osnovu svega izloženog može se izvesti sledeći zaključak:

X. Od trenutka svrgavanja starih organa vlasti i uspostavljanja vlasti radnog naroda na tlu Užičke Republike stvaraju se elementi ne samo nove državne organizacije već i začeci samoupravljanja. Revolucionarne društvene snage obezbeđivale su takve uslove i gradile takve oblike organizovanja koji su omogućavali širokim narodnim masama da neposredno učestvuju u društvenim poslovima, u meri kako su to prilike dopuštale. Elementi i klice samoupravljanja razvijani su u demokratskim oblicima organizovanja nove revolucionarne vlasti — narodnooslobodilačkim odborima i različitim početnim oblicima upravljanja u privredi.

2. Uporedo sa organizovanjem proizvodnje u preduzećima i radionicama na oslobođenom području počinju da se javljaju različiti organizovani ali i spontani prvi oblici samoupravljanja u privredi. Iako organizaciono još skućeni, oni ukazuju da je reč o rađanju novog društvenog sistema koji je i tada već nosio u sebi prva obeležja samoupravljanja.

3. Za nove oblike upravljanja i rukovođenja privredom radnici su ispoljavali vrlo visok stepen samoinicijative i angažovanja jer tada nisu ni postojali uslovi za centralizovano upravljanje.

4. Vidljive su bile promene u odnosu radnika, ne samo prema novoj revolucionarnoj vlasti nego i prema sredstvima za proizvodnju i radu uopšte, što su oni javno manifestovali na skupovima, jer su borbu osetili i kao sopstveno oslobođenje, pa su se i sami menjali. Još u početku oružanog ustanka oni su sagledali značaj nove narodne vlasti i ustaničkih organa, sagledali su da je na pomolu začetak socijalnog i političkog preobražaja celokupnog društva, što će svakako odgovarati i njihovim interesima.

5. Načelo uzajamnosti i solidarnosti gotovo svakodnevno je ispoljavano na raznim područjima delatnosti. Osećao se novi duh u međusobnim odnosima radnika, obogaćen humanim socijalističkim elementima. Stalno je isticana neophodnost dalje zajedničke borbe i neprihvatanje stava »naš kraj je oslobođen, neka drugi oslobađaju svoje krajeve«. Radnici su brojnim primerima isticali svoju spremnost da se izlažu naporima kao i borci na frontu. U nedostatku sredstava, međusobnim pomaganjem su omogućavali da se reše pojedini zadaci i prebrode teškoće. Posle rada odlazili su na nove dužnosti: u miliciju, na stražu, da učestvuju u borbama (u odbrani Užica i čačka od četnika, Radnički bataljon na Kadinjači, itd.). Po povlačenju sa slobodne teritorije iz zapadne Srbije i Sumadije, krajem novembra 1941, veliki broj ovih radnika nastavio je da se bori u partizanskim jedinicama, a zatim u redovima 1. i 2. proleterske brigade Narodnooslobodilačke vojske.

6. Napred izneto daje osnova za zaključak da su u preduzećima i radionicama na oslobođenoj teritoriji zapadne i centralne Srbije, u jesen. 1941, uspostavljeni različiti oblici upravljanja radnika sa, iako u začecima i početnim oblicima, osnovnim obeležjima radničkog upravljanja u privredi u ratnim uslovima. Revolucija je stvarala temelje i radala klice za kasnije samoupravno organizovanje radničke klase. Samo tako se može objasniti nečuveni radni i borbeni entuzijazam radnika spremnih na svako odricanje i najveće žrtve.

NAPOMENE

- Momčilo Radosavljević, *Malo istorije, Politika*, 25. IV 1970.
- Edvard Kardelj, *Samoupravljanje — jedna od zakonitosti u razvoju socijalizma, Socijalizam*, 9/1975, str. 973.
- Edvard Kardelj, *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju, Politika*, 28. IX 1977.
- ⁴ Gradski NOO Užica imao je sekciju za organizovanje proizvodnje, GNOO Čačak privredno-ekonomsku sekciju, SNOO Bajina Bašta sekciju za radionice (Milivoje Kovačević — Milijan Jeremić, *Narodna vlast u Srbiji 1941—1961*, Beograd, Savremena administracija, 1962, str. 120; Života Marković, *Narodnooslobodilački odbor u Užicu 1941, Titovo Užice*, 1976, str. 43; *Užički zbornik*, br. 5, 1976, str. 215).
- ‘Vesti, 1. X 1941.
- N. Ljubičić — J. Popović — M. Kovačević — M. Radovanović-Farbin, *Užice 1941, Beograd*, 1961, str. 356—357; *Razvitak organa narodne vlasti na teritoriji okruga užičkog u toku 1941*, Narodna biblioteka Titovo Užice, n. inv. br. 176; M. Kovačević — M. Jeremić, n. d., str. 67, 116; *Istorijski arhiv Čačak, dok. r. br. 39; Čačak 1941—1944*, Beograd, 1964, Dule Milosavljević, *Vlast u rukama naroda*, str. 94.
- ‘M. Kovačević — M. Jeremić, n. d., str. 120.
- Isto, str. 121.
- Sedmi kongres SKJ, *Uloga socijalističkih političkih organizacija*, str. 322.
- ‘Edvard Kardelj, *Komunist*, 21. III 1977.
- ¹¹ Josip Broz Tito, *Referat na Desetom kongresu SKJ*.
- ¹¹ Sećanja Edvarda Kardelja na 1941. u Užicu, *Vesti*, 24. IX 1966.
- Ustanak naroda Jugoslavije 1941, *Zbornik, knj. druga, Vojnoizdavački zavod JNA, Vojno delo*, Beograd, 1964, str. 268; *Vesti*, 3. i 16. X 1941; *Borba*, 21. X 1941; *Čačak 1941—1944*, str. 101.
- ¹⁴ M. Kovačević — M. Jeremić, n. d., str. 79.
- ¹⁵ Isto, str. 80. Na sednici je Miloš Minić, instruktor PK za Srbiju govorio o ulozi nove narodne vlasti i o upravljanju fabrikama.
- ‘Isto, str. 81.
- ¹⁷ Isto.
- ¹⁸ Vanek Siftar, *Delavsko soodločanje in upravljanje v industrijskih podjetjih*, Maribor, 1969, str. 272.
- > Isto.
- ‘M. Kovačević — M. Jeremić, n. d., str. 81.
- ‘Isto.
- ‘Isto.
- ¹⁹ Isto, str. 82.
- ‘Vesti, 1. X IMI.
- ²⁰ Isto.
- ⁵⁸ Isto.
- ‘Milosav Krstonić, *Radnička vlast u fabrikama. Borba*, 10. XII 1964.
- ‘Isto.
- ²¹ V. Šiftar, n. d., str. 274.
- ‘Isto.
- ⁴¹ M. Krstonić, *Radnička vlast u fabrikama, Politika*, 2. XII 1976.
- ‘Vesti, 1. X 1941.
- ** N. Ljubičić — J. Popović — M. Kovačević — M. Radovanović Farbin, n. d., str. 353.
- ¹⁴ Novak Zivković, *Partizanska fabrika oružja i municije, Titovo Užice*, 1971, str. 89 90.
- ¹⁵ Danas objekti Muzeja ustanka IMI. u Titovom Užicu.
- ¹¹ Sreten Penezić, *Fabrika oružja i municije u oslobođenom Užicu 1941, separat iz Vojno-istorijskog glasnika*, br. 6, 1961.
- ‘V. Siftar, n. d., str. 275.

- ** M. Krstonić, *Politika*, 2. XII 1976.
- " *Borba*, 21. X 1941.
- ⁴⁰ Prema M. Krstoniću, *Borba*, 10. XII 1964.
- ⁴¹ Prema M. Krstoniću, *Politika*, 2. XII 1976.
- ⁴² *Vesti*, 3. VII 1958, članak Mihaila Vasovića o Fabrici oružja i municije.
- ⁴³ O tome su pisale *Vesti* 6. X 1941. i *Borba* 21. X 1941.
- ⁴⁴ *Vesti*, 6. X 1941.
- ⁴⁵ *Borba*, 21. X 1941.
- ⁴⁶ *Vesti*, 3. VII 1958.
- ⁴⁷ *Vesti*, 16. X 1941.
- ⁴⁸ M. Krstonić, *Borba*, 10. XII 1964.
- ⁴⁹ *Vesti*, 16. X 1941.
- ⁵⁰ Prema M. Krstoniću, *Politika*, 2. XII 1976.
- ⁵¹ Rodoljub Colaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. II, Beograd, 1956, str. 407.
- ⁵² M. Kovačević — M. Jeremić, n. d., str. 120—121.
- ^M *Cačak 1941—1944*, str. 101.
- ^M Aleksandar Hadžipopović, Narodna vlast i Komanda mesta u Čačku, 1941. godine, Istorijski arhiv Cačak, MGV, F I, r. br. 7, neobjavljen rukopis.
- ⁵⁵ Isto.
- ^M Usmeno kazivanje Aleksandra Kneževića autoru.
- ⁶⁷ *Cačak 1941—1944*, str. 101.
- " A. Hadžipopović, navedeni rukopis.
- ⁵⁸ Istorijski arhiv Cačak, r. br. 79/41, NOB.
- * • Mihailo Zlatić, *Partizanske radionice, Cačak 1941—1944*, str. 83—86.
- ⁴¹ A. Hadžipopović, navedeni rukopis.
- " Isto.
- ^M Isto.
- ¹⁴ Isto.
- ** Usmeno kazivanje Mihaila Zlatića autoru.
- • Usmeno kazivanje A. Kneževića, komesara železničkog saobraćaja u Čačku 1941. godine autoru.
- ⁷ A. Hadžipopović, navedeni rukopis.

MILIVOJE MARINKOVIĆ

GRADSKA MILICIJA U UŽICU 1941. GODINE

Govoriti o nastanku, karakteru, funkciji i zadacima milicije i narodnih straža' u toku narodnooslobodilačke borbe, moguće je samo uporednim praćenjem nastanka, razvoja i funkcije nove revolucionarne vlasti, zbog toga što su oni bili neposredno za tu vlast vezani kao njeni izvršni organi. Otuda zadaci i funkcija milicije i narodnih straža neposredno proizlaze iz zadataka i funkcije narodnooslobodilačkih odbora, koji su prvi put jasnije formulisani i obnarodovani u listu »Borba« pod naslovom »Nardnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«, u kome se kaže:

»Zadatak narodnooslobodilačkih odbora veoma je složen i raznovrstan. On obuhvata sve funkcije vlasti na datom području, sem onih koje su u ratno doba u kompetenciji vojne uprave. Dužnost je ovih odbora... da obezbede red u pozadini, da ga održavaju uz pomoć svojih narodnih straža i da vode borbu protiv svih pojava pljačke, razbojništva, špekulacije, aktivnosti pete kolone itd.«¹

U vreme kada su ovi zadaci narodnih straža formulisani i izneti u javnost, u praksi su već postojala određena iskustva nastala na osnovi objektivnih potreba radi regulisanja određenih pitanja i problema koje je sam život nametao. U tom smislu, iskustva Gradske milicije u Užicu imaju veliki značaj,

Zadaci narodnooslobodilačkih partizanskih odreda od samog početka bili su, ne samo borba protiv okupatora i domaćih izdajnika, već i borba protiv svih uporišta tih snaga kao što su: stari organi opštinskih uprava, žandarmerijskih stanica i dr. U proglasu koji su borci Užičkog odreda »Dimitrije Tucović« uputili još avgusta 1941. godine stoji: »Da sprečimo pljačkanje našeg bogatstva, mi, narodni borci, uništavamo opštine i spaljujemo njihove arhive... — te pipke nemačke vlasti koja hoće naš znoj i našu muku.«²

O razlozima zbog kojih se ne mogu koristiti stare upravne institucije, pri formiranju nove vlasti i njenih organa, istaknuto je i ovo: »Opštinske uprave, sreska načelstva, poreske uprave, žandarmerijske stanice itd. ne pružaju nikakvu garanciju za obezbeđenje oslobođene oblasti, već naprotiv, pružaju neprijatelju sve mogućnosti da se preko njih ponovo uvuče u naše redove.«³

Tako se stvaranjem prvih slobodnih teritorija, bez obzira na veličinu, na kojima je bio srušen stari sistem uprave, ukazala objektivna potreba za stvaranjem nove vlasti i njenih organa narodnih straža. Upravo na tome je insistirao Vrhovni štab NOPOJ u pregovorima sa četnicima Draže Mihailovića: »Mi smatramo da su narodnooslobodilački odbori, koje narod sam postavlja, u sadašnje vreme najpogodniji organi na koje bismo se mogli osloniti... Za održanje reda i bezbednosti umesto žandarma da se formira po selima i varošima narodna straža.«⁴

Na užičkom području prvi narodnooslobodilački odbor je formiran krajem avgusta (22. ili 29) 1941. godine, a tokom septembra i početkom oktobra ceo kraj je bio prekriven mrežom nove vlasti. Istovremeno su formirane i narodne straže — odnosno milicija kao izvršni organi te vlasti. Nemamo sačuvanu odluku o formi-

ranju Gradske milicije u Užicu te se u određivanju vremena njenog nastanka, kao i ukupnog razvoja i rada, oslanjamo na kazivanja učesnika i izvore koji o tome posredno govore.

Prema kazivanju sekretara Gradskog NOO Užica druga Miša Kovačevića, dvatridana iza formiranja odbora održan je sastanak u Štabu Užičkog odreda na kojem se raspravljalo o radu odbora.⁵ Tada je istaknuta potreba i zaključeno da se formira gradska straža — milicija, kao oružana snaga za obezbeđenje i sprovođenje odluka odbora i rešavanje drugih problema kao što su bezbednost imovine i lica, privođenje prestupnika i dr. Gradska milicija je formirana na osnovu odluke u kojoj su, u pet-šest tačaka, bili jasno formulisani njeni zadaci. O nastanku milicije njen komandir Zivorad Zivanović kaže sledeće: »Istog dana kada je oslobođeno Užice (24. septembra 1941), pozvao me je sekretar OK KPJ Užice Zelimir Đurić, u kancelariju bivšeg Gradskog poglavarstva i rekao mi da treba organizovati grupu omladinaca radi održavanja reda«.⁶

Još neki pripadnici Gradske milicije naglašavaju da su već sledećeg dana pozvani i uključeni u miliciju (zamenik komandira milicije Milun Zulić, milicionar Simo Aćimović i dr.).

Iz ovoga se može zaključiti da je odmah posle oslobođenja Užica formirana grupa stražara sa zadatkom da održava red, a da je oko 28. septembra odbor doneo odluku o formiranju milicije. Jer, činjenica je da je Štab odreda, odmah po oslobođenju grada postavljao obezbeđenja kod važnijih punktova vojnih i privrednih — pošte, banke i dr. pa je, verovatno, tako nastala i ova straža od koje je formirana gradska milicija.

Pitanje naziva postavljeno je od samog početka i sa posebnom pažnjom. U izvorima koji su nam dostupni naziv je bio različit.

U pomenutom članku »Borbe«, koji smatramo direktivnim, stoji uopšten naziv »narodna straža«, dok se istovremeno upotrebljavaju i drugi. Naziv *milicionar* prvi put je pomenut u napisu koji govori o svečanoj sahrani izginulih boraca Užičkog partizanskog odreda 2. oktobra 1941. godine. Evo tog teksta: »Majku jednog palog druga, ojađenu i izgubljenu od bola, odvodi od mrtvog sina drug *milicionar*.« Malo dalje u istom članku se kaže: »Počasnu stražu čuvaju četiri *milicionara*.«⁷ U potpisu na jednom reversu od 7. oktobra 1941. stoji »komandir milicije«, dok u pečatu tekst glasi: »Gradska milicija Užice«.⁸ U izvorima nalazimo i naziv »narodna milicija«. U jednom članku »Borbe« od 1. novembra 1941. stoji »g. špekulanti i dalje vršljaju, ali i Odbor sa narodnom milicijom nastavlja svoj posao.«⁹ Isti naziv se odnosi i na miliciju u Čačku.¹⁰

O organizacionoj strukturi, brojnom stanju i sastavu Gradske milicije u Užicu mogu se dati samo približni podaci, rekonstruisani na osnovu pričanja savremenika, jer o tome nema autentičnih izvora.

Gradska milicija u Užicu brojala je oko 35 do 40 ljudi, od kojih jedan broj nije bio za sve vreme u njenom sastavu.

U komandnoj organizacionoj strukturi milicije u Užicu pominju se sledeće funkcije: komandir, zamenik komandira, politički komesar i komesar za ishranu milicije.

U miliciji su bili mahom mladi ljudi iz redova đaka, radnika i seljaka. Vodilo se računa da to budu sposobne, spretne i moralno stabilne ličnosti. Među njima bilo je članova KPJ i SKOJ-a koji su primerno izvršavali zadatke.

Svi milicionari su bili obučeni u vojničku uniformu. Na kapama su nosili petokraku zvezdu, a na reveru sa leve strane traku sa natpisom *milicionar*.¹¹

Milicionari su imali svoje objave — legitimacije, od kojih je sačuvana legitimacija komandira milicije, overena i izdata od strane Štaba Užičkog NOPO. Pripadnici narodnih straža (milicije) bili su snabdeveni objavama na kojima je stajao tekst: »stražar je narodne straže Narodnooslobodilačkog odbora Opštine«. Ove objave izdavala je Komanda mesta u Užicu.

Gradska milicija, odnosno narodna straža, dobijala je naoružanje, uglavnom, od Komande mesta, koje se sastojalo od pušaka, rede automata i pištolja.

Milicija je bila smeštena u zgradi pored Narodnooslobodilačkog odbora grada Užica, a njihove kancelarije su se nalazile u zgradi Odbora. Istovremeno ovde se obezbeđivala ishrana milicije.

Pri Gradskoj miliciji Užica nalazio se i zatvor za prekršioce javnog reda, gde su ovi kraće zadržavani, a zatim, zavisno od stepena krivice, puštani ili predavani drugim nadležnim organima na postupak.

Složenost opšte situacije nastale oslobođenjem Užica (brojni nerešeni problemi, iskomplikovani različitim interesima, sukobima i shvatanjima pojedinih političkih grupa, siromaštvo i nestašica osnovnih artikala potrebnih za život stanovništva bili su goruća pitanja koja je morala rešavati nova narodna vlast, stičući svoja prva iskustva) stavila je i Gradsku miliciju, kao izvršnog organa, pred teške zadatke i veliku odgovornost.

Kako u ovom smislu nisu postojala iskustva na koja bi se moglo osloniti, a teoretska i druga znanja nedovoljna, u radu se najviše oslanjalo na osećanja pravednosti i humanosti stečenih vaspitanjem unutar KPJ u duhu komunističkog morala.

Iako bi se o zadacima Gradske milicije, uopšte uzev, moglo govoriti na osnovu zadataka, odnosno grade o radu Gradskog NOO Užica, za potpunije sagledavanje ovog pitanja poslužićemo se i sećanjima neposrednih učesnika. Tako na primer, sekretar NOO Užica 1941. godine, koji je bio neposredno u vezi sa Gradskom milicijom, govoreći o njenom radu, navodi sledeće zadatke:

- »1. — održavanje javnog reda i mira u gradu;
2. — zaštita bezbednosti ljudi i imovine;
3. — kontrola prilaza gradu i ulaska u grad;
4. — fizičko obezbeđenje izvršenja odluke Gradskog narodnooslobodilačkog odbora;
5. — fizičko obezbeđenje transporta otkupljene, zaplenjene, rekvirirane i konfiskovane imovine, robe i životnih namirnica;
6. — održavanje stražarske službe pred industrijskim i drugim preduzećima, na pijaci i obezbeđenje drugih značajnih objekata;
7. — privođenje u Gradski NOO ili u Komandu mesta okrivljenih lica, izgnanika i drugih sumnjivih lica radi kažnjavanja;
8. — vršenje poslova zatvorske straže;
9. — vršenje kurirske službe između Gradskog NOO i drugih narodnooslobodilačkih odbora;
10. — borba protiv petokolonaša, učešće u odbrani grada od napada neprijatelja;
11. — izvršenje drugih poslova po nalogu Gradskog NOO ili Komande mesta.«¹¹

U izvršavanju ovih zadataka bila je, pored Gradske milicije, angažovana i gradska straža koja se u nekim zabeleškama, korišćenim u literaturi, pominje kao posebna organizovana oružana formacija. Za razliku od pripadnika Gradske milicije, stražari nisu bili obavezni da sve vreme provedu u kasarni, odnosno nisu ni bili smešteni u posebnoj prostoriji, već su po utvrđenom rasporedu dolazili na određeno mesto (u opštinu); tamo su dobijali puške i municiju, i pri tome im saopštavani zadatak i vreme izvršenja zadatka. Posle izvršenog zadatka vraćali su opremu kojom su bili zaduženi, a dužnost su preuzimali drugi. To su mahom bili stariji ljudi koji su, izvan rasporeda, bili pozivani samo u slučaju preke potrebe.¹³

Borba protiv špekulanata i rad na suzbijanju špekulacije smatrani su izuzetno važnim društvenim problemom, te se vodila široka agitacija u narodu da se ovo zlo suzbije.

S obzirom na to da se Gradski narodnooslobodilački odbor obavezao da će svakom građaninu obezbediti osnovne uslove za život — hleb, krov nad glavom, ogrev i drugo, a kako rezervi nije bilo, neophodno je bilo iznaći zalihe, otkupiti ih ili oduzeti i onemogućiti špekulaciju. Pošto je okupator opljačkao zalihe, osetila se velika oskudica u hlebu, soli, zejtinu, šećeru i drugim za život neophodnim namirnicama. To je predstavljalo povoljnu priliku za špekulante »koji na narodnoj krvi,

muci i nevolji grade sebi kapitale i zgrću bogatstvo. Ove derikože naroda rade svakojake poslove: kriju so i prodaju je ispod ruke po ceni od 50 do 80 dinara, skrivaju robu izgovarajući se nestašicom, jeftine artikle prodaju po basnoslovnim visokim cenama, drže radnje zatvorene, otvoreno ili prikriveno oni rade svoj samoživ, prema svome narodu, zločinački posao.«¹⁴

Upravo na ovom poslu — suzbijanju i kažnjavanju špekulanata, otkrivanju i oduzimanju zaliha robe i prehrambenih artikala, bila je angažovana milicija, odnosno narodne straže. Od tih rezervi (otkupom ili oduzimanjem) stvarane su zalihe Narodnooslobodilačkog fonda odakle su se snabdevali građani, izbeglice, zaposleni radnici, bolnice kao i sami partizanski borci.

Po odluci Gradskog odbora, naredbe Komande mesta, prijave građana ili po sopstvenoj inicijativi, Gradska milicija je vršila pretres određujući za taj posao potreban broj milicionara koji su dobij ali odgovarajuća ovlašćenja, odnosno nalog od komandira sa tačno naznačenim zadatkom.

Kada se otkrije špekulant, onda se nađene zalihe oduzimaju, a izriče i novčana kazna u korist Narodnooslobodilačkog fonda, ili kazna zatvorom. Takav jedan slučaj zabeležen je u lokalnoj štampi: »Presudom komandanta mesta u Užicu od 11. oktobra 1941. g. br. 1 kažnjen je Kostić Nedeljko, trgovac iz Užica novčanom kaznom od 1.000 dinara u korist Narodnooslobodilačkog fonda ili kaznom zatvora i prinudnog rada u vremenu trajanja od 20 dana zbog toga što je od jedne seljanke za litar gasa naplatio 10 dinara u gotovu i uzeo 20 jajak«¹⁵ Zbog špekulacije kažnjen je Radosav Jovanović, jer je prodao jednoj seljanki 2,5 kg soli za 80 dinara. Narodnooslobodilački odbor kaznio ga je sa 1.500 dinara u korist Narodnooslobodilačkog fonda.¹⁶

Drastične primere špekulacije i špekulanata koje je kažnjavao Narodnooslobodilački odbor u Užicu »Borba« je oštro žigosala i upoznavala javnost doprinoseći tako opštoj borbi protiv špekulacije. U tom smislu karakterističan je novinski članak »Užice kažnjava svoje špekulante«, u kojem se navode ove konkretne mere: »Ovih dana izvršen je pretres kod užičkog trgovca Živana Đerića i pronađeno je 220 kg soli; ovaj špekulant kažnjen je sa 10.000 dinara. Andrija Mirković prijavljen je da je prodavao naftu po 30 dinara i s obzirom na njegovo imovno stanje kažnjen je sa 25.000 dinara. Aleksandar Ostojić prodavao je zejtin po 60, pa i 80 dinara, a gas po 30 dinara. Narodna milicija oduzela mu je zalihe sa kojima je raspolagao i rasprodala narodu zejtin po 30, a gas po 12 dinara...

Životne potrebe svih nas, životni interesi Narodnooslobodilačke borbe, nalazu nam da razotkrivamo sve špekulante i da oni pred narodom iskuse pravednu kaznu«¹⁷

Po uzoru na delatnost organa vlasti i načinu suzbijanja špekulanata u Užicu, vodila se borba i u drugim mestima. Navodimo primer iz Kremne:

»U selu Kremni Narodnooslobodilački odbor kaznio je trgovca Momira Božovića zato što je kutiju šibica prodavao po dva dinara. Ovom špekulantu oduzeto je 800 komada šibica, koje su seljacima prodate po jedan dinar. Osim toga, kažnjen je novčanom kaznom od 750 dinara. Narodna vlast ne samo da čvrsto povezuje svoj narod sa svetom oslobodilačkom borbom, nego ga štiti i od špekulanata i derikoža.«¹⁸

Naredbom br. 1. Štaba Užičkog partizanskog odreda od 25. septembra 1941. bilo je predviđeno da sva preduzeća i radnje nastave normalno svoj rad celog dana. Iako je i narodnooslobodilački odbor doneo odluku o obaveznom držanju otvorenih radnji, za čije se sprovođenje starala Gradska milicija, izvesni trgovci, kad već nisu mogli da špekulišu, držali su radnje zatvorene. Zbog neotvaranja radnji kažnjeni su trgovci: Košta Vranešević (5.000 din.), Nedeljko Sparić (1.200 din.), Dragiša Mladenović (1.500 din.) i Blagoje Savić (1.000 din.). Sve novčane kazne išle su u korist Narodnooslobodilačkog fonda.¹⁹

Rešavanju problema zdravstvene zaštite posvećena je maksimalna pažnja s obzirom na uslove i mogućnosti kakvi su tada u oslobođenom Užicu postojali. Sve zdravstvene ustanove su bile korišćene i uređene za pružanje pomoći obolelim, a osnovane su i neke nove, u kojima su lečeni civili i partizanski borci, pa i zarobljeni neprijateljevi vojnici ako im je ta pomoć bila potrebna. Da bi se smanjio pri-

tisak bolesnika na ionako nedovoljne bolesničke kapacitete, povedena je široka akcija u narodu da se preventivnim merama spreče bolesti, naročito zarazne, od kojih su se neke bile pojavile u širem obimu (trbušni tifus i dizenterija). »U svim naporima oko sprečavanja zaraze građanstvo može doprineti mnogo: održavanjem čistoće, prijavljivanjem zaraznih bolesnika, uništavanjem izvora zaraze, — svako otklanja zarazu od sebe i od svoga bližnjega.«²⁰

Zdravstvena sekcija Gradskog narodnooslobodilačkog odbora izvršila je pregled svih kuhinja i radnji sa životnim namirnicama, i zatvarala one koje nisu odgovarale higijenskim uslovima.

Postojala je posebna naredba — odluka o održavanju čistoće koje su morali svi da se pridržavaju. O sprovođenju ove odluke takođe se starala i milicija. Protiv prekršioća podnošena je prijava i ovi su bili kažnjavani. Sami građani su prijavljivali prekršioce na osnovu čega je izvršen uvid — pregled i zatim bi sledile kaznene mere. Tako su po referatu Odbora za higijenu »Kažnjeni u korist Narodnooslobodilačkog fonda, Ivko Kurlagić, kafedžija (500 dinara) i Radoje Kojadinović (100 dinara) zato što nisu držali radnje čiste.«²¹

Pitanja sakupljanja naoružanja i opreme koja se zatekla kod pojedinaca, kao i pitanje mobilizacije vozila i zaprega sa priborom, jahaćih konja i dr. bila su regulisana posebnim naredbama Štaba Užičkog NOP odreda već prvih dana po oslobođenju grada, a o njihovom sprovođenju starala se takođe Gradska milicija u Užicu.

Već 25. septembra, dakle, sutradan po oslobođenju Užica, izdata je Naredba br. 1. po kojoj su sva transportna sredstva i zaprege u gradu mobilisani, a njihovi sopstvenici bili su dužni da ih u najkraćem roku prijave i privedu na trg pred opštinsku zgradu i potpuno stave na raspolaganje Štabu odreda.²² Naredbom br. 5 od 30. septembra 1941. Štaba Užičkog NOP odreda izvršena je u celom okrugu mobilizacija svih motornih vozila, bicikla i jahaćih konja sa jahaćim priborom koje su imao morali prijaviti Komisiji za prijem na određenim mestima i u određeno vreme.²³

Gradska milicija u Užicu intervenisala je u nekoliko slučajeva, kako bi se sprovele odredbe ovih naredbi Štaba odreda. Od Boriše Jovanovića, preduzimača, oduzet je motocikl kojim se inače služila milicija, a vozio ga je Marko Vulović, milicionar, radnik fabrike oružja.²⁴ Po osnovu takve naredbe od Petra Pržuljevića oduzet je par zaprežnih konja sa kompletnom opremom, koji su mu kasnije vraćeni.²⁵

U izuzetnim prilikama, kada je trebalo obezbediti veći transport, naročito pred povlačenje iz Užica, milicija bi se angažovala na obezbeđenju potrebnog broja zaprega i drugih transportnih sredstava.

Sva ta mobilisana transportna sredstva (motorna vozila, bicikli, zaprege i jahaći konji) korišćena su za potrebe partizanskih jedinica; prevoz boraca, opreme, hrane (partizanske komore) i ranjenika. Zatim je formirana posebna komora pri Gradskom narodnooslobodilačkom odboru Užica, za potrebe milicije i tako dalje.

Naredbom br. 5. bilo je određeno da se »oružje ispravno i polomljeno, kao i ostala sprema Jugoslovenske i neprijateljske vojske, koju su pojedinci bilo na koji način kod sebe zadržali, mora predati mobilizacijskim komisijama.«²⁶

Iako su mnogi po ovoj naredbi postupali, bilo je i onih koji su nastojali, iz raznih razloga, da je ne ispune. Zato su Gradska milicija i narodna straža dobili zadatak da pronalaze skriveno naoružanje i opremu i da ih uzimaju za potrebe narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Po naredbi, samoinicijativno ili na osnovu prijave građana, milicionari su pretresli gotovo celo Užice i otkrili znatne količine skrivenog materijala, vojničke opreme i zaliha životnih namirnica.

Navodimo nekoliko primera o aktivnosti Gradske milicije u sprovođenju pomenute naredbe. Na osnovu prijave patrola Gradske milicije izvršila je pretres kod jednog trgovca zbog skrivanja oružja. Kod njega je nađeno i zaplenjeno nešto vojne opreme, ali je prijavljeni uporno odbijao da ima oružje. Zahvaljujući veštini i insistiranju milicionara, otkrio je svoje sklonište oružja ispod jedne bukve na periferiji grada. Tu su pronađena tri nova dobro konzervirana vojnička karabina. Prilikom pretresa kod jednog četnika nađeno je dosta materijala: delovi za automobile, municija, bombe i nešto oružja. Zaplenjeni materijal kolima je dopremljen u Mili-

ciju, a njegov vlasnik uhapšen. U kući jedne žene pronađene su i oduzete dve kompletne vojničke uniforme.*⁷

Od kakvog je značaja bio doprinos milicionara u snabdevanju partizanskih jedinica neophodnim materijalom i opremom, u saradnji sa Štabom Užičkog odreda, možemo videti iz sačuvanih dokumenata. Prema jednom sačuvanom reversu od 6. oktobra 1941, od jednog užičkog trgovca oduzeto je 65 benzinskih buradi »za potrebe Narodnooslobodilačke vojske«.²⁸ Sledećeg dana od istog lica je uzeto bure od 200 kilograma ulja za automobile i dva prazna bureta za benzin, takođe uz revers sa potpisom komandira milicije.²⁹

U Zeleznčkoj ložionici u Užicu često je vršen pregled zaliha kako bi se sprečilo nekontrolisano trošenje materijala koji je bio neophodan za potrebe Narodnooslobodilačke partizanske vojske. Štab Užičkog NOP odreda uputio je nalog sa sledećim zahtevom: »Izdati magacioneru vojne odeće sve stare i tri nove bunde koje se ne upotrebljavaju«.³⁰ Neposredni izvršioци su bili pripadnici Gradske milicije Arsenijević i Tripković koji su posao obavili na osnovu »Naloga za pretres«. Revers na oduzete bunde potpisao je M. Arsenijević, koji je, kao i nalog, overen pečatom Gradske milicije.³¹ O čitavom postupku sačinjen je i zapisnik.³²

Za novoformirane krojačke partizanske radionice, u kojima se šilo odelo i rublje za borce, bilo je potrebno, pre svega, obezbediti dovoljan broj šivaćih mašina i drugog alata. Iako su sami radnici, uključujući se u rad ovih radionica, donosili svoj alat i mašine, a vredne rodoljupke uzimale materijal i šile kod kuće, to nije bilo dovoljno da bi se obezbedile potrebne količine. Otuda je narodnooslobodilački odbor u saradnji sa Štabom odreda, preduzeo akciju prikupljanja šivaćih mašina i od onih lica koja ih nisu koristila za ove svrhe. I taj posao obavljala je Gradska milicija. Bio je sačinjen spisak u kome su se nalazila imena vlasnika šivaćih mašina od kojih je ove trebalo uzeti za partizansku radionicu.³³ Na uzete šivaće mašine izdavan je revers sa potpisom ovlašćenog lica i overen od strane nadležne ustanove. Najčešće je to bilo overeno pečatom Gradskog narodnooslobodilačkog odbora.

Za uspešan razvoj oružane borbe bilo je potrebno »pre svega, narodu pružiti potrebnu zaštitu lične i imovne sigurnosti jer samo tako se mogla dobiti potrebna pomoć i steći podrška u narodu, koja je bila neophodna partizanskim borcima. Ovo pitanje Štab odreda je regulisao već svojom prvom naredbom izdatom odmah po oslobođenju Užica: »Užički odred uzeo je u zaštitu sve stanovništvo grada Užica kao i održavanje javne i privatne bezbednosti«.³⁴ U proglasu koji je Gradski narodnooslobodilački odbor uputio građanima 11. oktobra 1941. takođe je istaknuto da će odbor u saradnji sa Štabom Užičkog partizanskog odreda, »obezbediti ličnu i imovnu bezbednost svih poštenih građana«.³⁵

Iz ovih navedenih podataka da se zaključiti kakvi su bili zadaci Gradske milicije i narodnih straža na ovom planu, kao izvršnih organa nove narodne vlasti. U tom smislu aktivnost Gradske milicije bila je vrlo značajna, zbog čega je stekla veliki autoritet kod građana.

Jedna od mera bezbednosti i zaštite javnog reda, koja je primenjivana u Užicu 1941. godine, bilo je ograničeno kretanje noću licima koja su bez određenih isprava — propusnica. To je činjeno radi efikasnijeg sprečavanja eventualnih neprijateljskih diverzija na privredne i druge objekte, kao i radi suzbijanja krađa i pljačke. Lica, koja se na ulici ili u kafani nađu posle određenog vremena, a nemaju propusnicu, privođena su u zatvor dok se ne bi utvrdio njihov identitet.

Bilo je uobičajeno da seljaci, uoči pazarnog dana, donesu robu i prespavaju na pijaci. U tom slučaju milicija se brinula o njima i štitila ih od lopova i obesnih lica, da ih ne krađu i ne uznemiravaju. Prekršiоce uhvaćene na delu su privodili u zatvor, zadržavali kraće vreme i puštali ih uz njihovo čvrsto obećanje da takve presteupe više neće činiti.

U vreme bombardovanja Užica od strane neprijateljevih aviona, a ona nisu bila retka, građani su bežali u zaklone ostavljajući nekad otvorene radnje i robu na pijaci, što su sitni kradljivci mogli da iskoriste. Upravo tada, milicionari bi se pojavili na svim mestima gde je to bilo potrebno i svojim prisustvom upozoravali moguće prestupnike na red.

U interesu očuvanja i zaštite javnog reda i morala, milicija je uporno i energično kažnjavala siledžije i sprečavala kockanje, pijančenje, prostituciju i druge poroke.

Borba protiv pete kolone na slobodnoj teritoriji bio je prvorazredni zadatak na koji je posebno bila usredsređena pažnja i rad štabova odreda, komandi mesta i narodnooslobodilačkih odbora, posredstvom izvršnih organa narodnih straža, odnosno milicije. Borba protiv petokolonaša u Užicu je imala izuzetan značaj i s obzirom na činjenicu što su tu boravili najviši vojni i politički rukovodioci narodnooslobodilačkog pokreta i što su se ovde nalazile brojne ustanove, fabrike i radio-nice čija je delatnost bila veoma značajna za celokupan oružani ustanak.

Borbi protiv pete kolone u oslobođenom Užicu veliki doprinos su dali ne samo određene institucije već i sami radnici i građani. U rezoluciji radnika ložionice, donetoj na mitingu od 27. septembra 1941, istaknuto je:

»Radi današnjeg pravilnog funkcionisanja ložionice nužno je izvršiti čišćenje petokolonaških neprijatelja u ložionici, jer radništvo treba slobodno od njih da radi i da bude obezbeđeno u svojoj sredini od podmuklih sabotera.«³⁶

Ovakav stav i podrška doprinosili su efikasnijoj borbi protiv petokolonaša, njihovom otkrivanju i suzbijanju njihove subverzivne aktivnosti.

Za ona lica u čiju se lojalnost sumnjalo, radi predostrožnosti, uvedena je mera obaveznog svakodnevnog javljanja komandiru milicije. Tako je, na primer, potpukovnik bivše kraljevske jugoslovenske vojske Cvetković bio obavezan da se u određeno vreme, svakodnevno, javlja komandiru milicije. Pod kontrolom i prisмотрom, dakle, bila su samo lica za koja se osnovano smatralo da mogu ma u kom vidu raditi za neprijatelja. Dalji razvoj događaja u gradu i uopšte na slobodnoj teritoriji pokazali su da su te mere bile zaista opravdane i da je budnost bila neophodna.

U gradu je bilo lica pročetnički orijentisanih, a i onih koji su otvoreno bili na njihovoj strani. Kako se saradnja sa četnicima Draže Mihailovića, na kojoj je insistirao Vrhovni štab NOPOJ, našla u ćor-sokaku, a četničke provokacije baš na ovom terenu učestale, to se na njih opravdano posebno motrilo.

Uoči četničkog napada na ustanički centar Užica, koji je počeo u zoru 2. novembra 1941, predstavnik Štaba Užičkog NOP odreda došao je u Miliciju i preko komandira naredio da se pohapse sva četnički orijentisana lica. Tu je bio i spisak četničkih pristalica na osnovu kojeg su milicionari dobili konkretna zaduženja. Osumnjičeni su privedeni i predati Komandi mesta na postupak.³⁷ Tako, na primer, Simo Aćimović navodi da je sa dvojicom milicionara dobio zadatak da uhapsi četnika Krstović Kostu. Međutim, kod njega su našli još jednog četnika i otkrili skriveno oružje i opremu koju su kolima oterali i predali u Miliciju.

Celokupna akcija sprovedena je, prema nekim podacima, na osnovu toga što je milicija uhvatila jednog četničkog špijuna od koga se saznalo da četnici spremaju napad na Užice.³⁸ To je bila svakako vrlo značajna preventivna mera koja je u gradu, u vreme borbe protiv četnika na Trešnjici, onemogućila ma kakvu akciju pete kolone.

Milicija je na razne načine suzbijala paniku izazvanu širenjem glasina koje su uznemiravajuće mogle da deluju na stanovništvo, prikupljala podatke o političkim i drugim diverzijama.

Početkom oktobra 1941. u čitavom užičkom okrugu vršena je mobilizacija novih boraca u Užički partizanski odred. Bilo je i onih koji su pokušavali da bilo kako onemoguće upis u partizane agitujući protiv toga, pa ih je milicija zbog toga privodila Komandi mesta radi saslušanja. Jedan od osumnjičenih naveo je svoj slučaj kako ga je milicionar Janko, zvani Pusta, priveo u zatvor zbog sumnje da je agitovao protiv mobilizacije koju je sprovodio Štab Užičkog NOP odreda. Posle saslušanja pušten je kući.

Prema pribavljenim obaveštenjima, u blizini Užica krio se petokolonaš Tihomir Ljubojević. Komandir milicije odredio je jednu grupu, sa zadatkom da ga uhvati. Ispostavilo se da je pribavljeno obaveštenje bilo tačno, mada akcija tada nije uspe-

šno izvedena. Pored pomenutih, učesnici u ovim akcijama navode više konkretnih slučajeva borbe protiv petokolonaša koje je milicija uspešno rešavala.

Kako su stari propisi bili odbačeni, a novi se nalazili u procesu stvaranja, to se i metod rada Gradske milicije i narodne straže u izvršavanju osnovnih zadataka izgrađivao u samoj praksi i u njoj proveravao.

Pošto su zadatke dobijali od narodnooslobodilačkih odbora, Komande mesta, Štaba odreda i dr., to su i principi u radu i metod rada milicije i straže proizlazili iz zadataka i ciljeva oslobodilačke borbe i bili prožeti duhom socijalističke revolucije.

Rad milicije ne samo da se uklapao u nove etičke norme, već je i doprinio njihovom oživotvorenju.

Kako je u svom delovanju Gradska milicija imala punu samostalnost, i njena je odgovornost za postupke kao i za način obavljanja posla bila velika. Zbog toga se nije reagovalo na svaku prijavu, naročito ako je dostava bila anonimna ili je dobijena od lica sklonih tužakanju, već se takva informacija najpre procenjivala i proveravala. Tek posle utvrđenog činjeničnog stanja određivane su mere koje treba preduzeti, ali tako da se ne gubi u efikasnosti.

Polazeći od vrste i težine zadatka, komandir ili zamenik komandira milicije izdavali su nalog potrebnom broju milicionara sa naznakom šta imaju da urade. Za ilustraciju načina rada milicije navešćemo primer koji se odnosi na intervenciju kod šefa i magacionera ložionice u Užicu. Komandir milicije, Zivorad Zivanović, izdao je pismeni nalog milicionarima Arsenijeviću i Tripkoviću, 31. oktobra 1941. godine, da mogu »izvršiti pretres kod g. šefa i magacionera ložionice radi pronalaska zaliha i vojne opreme.«³⁹ Istog dana šef ložionice, je odredio da, u vezi s nalogom za pretres, od strane uprave ložionice prisustvuju inž. Vladimir Zikić i Dragomir Pavlović, ekonom.⁴⁰ Ova dvojica su o svemu sačinili pismenu zabelešku i svojeručno potpisali, koja u celini glasi:

»Komisijski zapisnik

Sastavljen u Ložionici Užice dana 31. X 1941. godine u 8,20 časova, povodom oduzimanja starih i novih bundi od strane partizana užičkog okruga a prema nalogu za pretres kod g. Šefa i magacionera.

U 8 časova pristupili su u upravu Ložionice partizani Arsenijević i Tripković te se na osnovu naloga za pretres izdatog od komandira milicije Zivorada kao i naloga za oduzimanje bundi izdatog od Štaba užičkog odreda pristupili pretresu i tom prilikom oduzeli su

5 komada polovnih bundi

3 " novih "«⁴¹ Dokument je overen okruglim pečatom Ložionice.

Prema građanima kod kojih je vršen pretres, moralo se korektno postupati i nije smelo biti zloupotreba niti grubosti. Zato je pretres, mahom, vršen u prisustvu još nekog lica, a u delikatnijim slučajevima prisustvovali su, ili komandir milicije ili zamenik komandira. Ako bi se desilo da prilikom pretresa ne nađu nikakve zalihe stvari i materijala, onda se i o tome izdavala pismena potvrda. Iz jedne sačuvane zabeleške saznajemo da je kod Mice Obradović Pavlović, iz Mačkata, dva puta vršen pretres »i da tom prilikom nije nađeno nikakvih državnih stvari niti zaliha životnih namirnica«. Komandir milicije, koji je potvrdu izdao, dodao je još i ovo: »Skreće se pažnja svim drugovima partizanima da je u buduće ne uznemiravaju.«⁴²

U radu nije smelo da bude zloupotreba niti takvih postupaka koji bi kompromitovali novu vlast u ime koje su milicionari istupali i čije su odluke sprovođili. Oduzeta oprema i zalihe hrane predavane su Narodnooslobodilačkom fondu, a potvrde koje su izdavane o pretresu i nalazu, predstavljale su dokaz o ispravnom postupku milicionara, za razliku od onoga što su činile pljačkaške bande.

Milicija je intervenisala ne samo u slučajevima kada je trebalo otkriti i zapleniti zalihe namirnica od špekulanata ili oduzeti vojnu opremu i oružje, već i u drugim sporovima i slučajevima koje je trebalo razrešiti. Tako, na primer, po nalogu Komande mesta u Užicu oduzeli su radio-aparat od kulturne grupe (koja je to naj-

pre odbila da preda), za potrebe bolnice ili za slušanje vesti na javnim mestima. Tom prilikom su reagovali vrlo oštro i energično, rukovođeni, pre svega, osećanjem da to što čine ima širi i humaniji interes.

Rad Gradske milicije se odlikovao sistematičnošću, visokim stepenom organizovanosti, discipline, odgovornosti itd. S obzirom na delikatnost posla koji su milicija i narodne straže obavljali, kao i uslove i teškoće pri radu na koje su nailazili, da bi postigli odgovarajući uspeh, morali su posedovati i razvijati kod sebe takve osobine i kvalitete koji će ih razlikovati od bivše žandarmerije i policije, protiv kojih su se takođe borili. Zbog razlika u zadacima i ciljevima za koje su se borili, morali su se razlikovati i po metodu rada i po principima kojim su se rukovodili u radu.

Na političkim sastancima, o kojima se posebno starao politički komesar milicije Milutin Mijatović analiziran je i ocenjivan rad, kritikovano je ono što nije bilo dobro ili je moglo da se uradi i bolje, pri čemu je i elemenat samokritike bio veoma izražen, a sve je to doprinosilo izgrađivanju moralnog lika narodnog milicionara.

U njihovom radu nije se smela ispoljiti nedoslednost i neodlučnost, jer bi to neprijateljima nove vlasti omogućilo efikasnije delovanje. U svakoj prilici milicionari su morali postupati energično, ali ne i grubo, i na taj način manifestovati snagu nove vlasti koja za svaku svoju odluku traži podršku u narodu, a ne silom da mu ih nametne. Jer, »u mutno vreme kada niču pljačkaške i razbojničke bande, mora se obezbediti imovina i sigurnost, sloboda, red i poredak čvrstom rukom.«⁴³

U rešavanju svakodnevnih zadataka milicija je čvrsto saradivala sa Komandom mesta, Štabom odreda, Gradskim narodnooslobodilačkim odborom, gradskom stražom i drugim koji su tražili pomoć milicije u obezbeđenju zaštite interesa građana u širem smislu reči. Sa gradskom stražom i Odborničkom četom imala je više zajedničkih uspešnih akcija.

Gradska milicija je svojim načinom rada stekla visok ugled i autoritet kod građana pa se u svojim akcijama i oslanjala na njihovu podršku. Ovakva orijentacija proizašla je iz stava samog odbora koji je za sve važnije poteze tražio podršku svih slojeva: »Radi uspeha rada kome je pristupio, Narodnooslobodilački odbor apeluje na sve građane i sve društvene redove našeg grada da pomognu, jer rešenje naših pitanja zavisi od nas samih, od podrške, aktivnosti i razumevanja građana.«⁴⁴

U nadležnosti milicije bilo je i rešavanje o izvesnim prestupima i izricanju mandatnih kazni pri čemu se, zbog nepostojanja propisa, rukovodila osećanjem pravde i humanosti, i nastojala da se prestupnici prevaspitaju, koliko je to u ovom vremenu i uslovima bilo moguće. Karakterističan je slučaj jednog sreskog načelnika kome je milicija izdala ispravu da nesmetano putuje slobodnom teritorijom do svoje kuće zbog čega je ovaj kasnije ostao lojalan prema pripadnicima oslobodilačkog pokreta.

U svojim izjavama pripadnici Gradske milicije navode više slučajeva da su humani postupci dali dobre rezultate.

Krajem novembra 1941. godine neprijateljske snage za neposredno ugrozile Užice iz kojeg se ubrzano vršila evakuacija bolnice, štamparije, zaliha materijala, radionica, arhive kao i svih ostalih ustaničkih ustanova. Jedan manji broj milicionara bio je određen da prati partizanske transporte evakuisanog materijala, novca i druge opreme, prema Zlatiboru i Mokroj gori, odakle su se neki ponovo vratili u grad, a ostali su nastavili redovan posao otežan izvanrednom situacijom nastalom zbog žestokog neprijateljevog napada i brzog prodora prema Užicu.

Poslednjeg dana slobodnog Užica, komandir Gradske milicije, koja sada postaje posebna borbena jedinica u jačini jedne partizanske čete od oko 30—35 boraca, dobio je zadatak da sa svojom jedinicom zaposedne položaj na Terazijama, na periferiji grada, radi odbrane Užica od neprijateljskog napada iz pravca Kadinjače gde se tada nalazio Radnički bataljon. Dakle, bila je to jedinica koja je trebalo da kao poslednja odbrana grada zadrži prodor neprijatelja, posle eventualnog prodora na Kadinjači. Četa je zauzela položaj na Terazijama noću između 28. i 29. novembra, tu osvanula u iščekivanju da se pojavi neprijatelj. Na samom položaju, radi zaklona, vršena je izrada grudobrana i kopanje rovova. Posle doručka, koji je

obavljen na samom položaju, nastalo je bombardovanje, a ubrzo i prodor Nemaca iz suprotnog pravca u grad, što je praktično značilo — četi milicionara iza leđa. Uočavajući ubrzano povlačenje partizanskih jedinica kroz grad i preko okolnih brda, milicionari su odlučili da se i sami povuku. Krenuli su preko Turice, a onda su se kod Velike brane uspeli uz stene na zlatiborski drum. Upravo kada su tuda prolazili, nastalo je strahovito bombardovanje ovog dela partizanskih položaja. Iza naleta aviona, još se nije ni stišalo bombardovanje, a naišli su tenkovi. Težak okršaj bio je na mestu gde je poginulo i ranjeno više partizanskih boraca među kojima predsednik Glavnog NO odbora Srbije Dragojlo Dudić, sekretar okružnog komiteta KPJ za okrug užički Želimir Đurić i drugi. Tu u grupi se našla i jedna učiteljica iz Krajujevca koja je u trenutku bombardovanja zaklonila glavu kamenom pločom, ali ju je presekao mitraljeski rafal.

Odatle su se milicioneri povlačili do Jablanice ali ne više kao jedinstvena grupa. Tu su se susreli sa borcima iz jedinica koje su se povlačile. Jedni su produžili borbu povlačeći se sa glavnom, a drugi su bili uhvaćeni od neprijatelja i odvedeni u logore, deleći tako sudbinu ostalih partizanskih boraca.

Svojim radom Gradska milicija u Užicu doprinela je efikasnijem sprovođenju u život odluka narodnooslobodilačkog odbora grada Užice, kojima su rešavana bitna pitanja revolucionarne borbe.

Uspesima u borbi protiv pete kolone, otkrivanju i suzbijanju pljačkaša, špekulanata i drugih izgređenika i narušilaca javnog reda i mira, Gradska milicija u Užicu dala je veliki doprinos u obezbeđenju povoljnijih uslova za privredni, društveni, kulturni i politički rad u partizanskoj metropoli u jesen 1941. godine.

Aktivnost milicionara i njihovo prisustvo na javnim mestima, ne samo da je onemogućavalo delovanje izgređenika i narušilaca reda i bezbednosti, nego je sprečavala njihovu pojavu u začetku.

Radom na zaštiti građana i njihove imovine, borbom za pravdu i dostojanstvo čoveka, s pravom je stekla naziv Narodne milicije.

Iskustva i praksa Gradske milicije i narodnih straža, iz 1941. godine, imali su veliki značaj za dalji rad na stvaranju i izgradnji organa bezbednosti i predstavljaju začetke novih organa unutrašnjih poslova.

NAPOMENE

¹ Borba, 19. oktobar 1941, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. I, Beograd 1949, str. 18—20.

■ Arhiv Narodnog muzeja Titovo Užice (u daljem tekstu ANMTTJ) inv. br. 221.

• Borba, 19. oktobar 1941, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1. str. 19.

• Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 237.

• Sastanku su prisustvovali (po sećanju M. Kovačevića): Slobodan Penezić — Krcun, zamjenik komesara UPO, Dušan Jerković, komandant UPO, Vukola Dabić, komandant mesta u Užicu, Želimir Đurić, sekretar Okružnog komiteta KPJ za okrug užički, Mišo Kovačević, sekretar NOO Užica i još neki drugovi.

• Zivorad Zivanović dao je ove podatke autoru 1977. godine.

» Vesti, organ Štaba UPO, 4. oktobar 1941.

• U arhivi Narodnog muzeja u Titovom Užicu sačuvano je više dokumenata na kojima je otisak pečata Gradske milicije Užice.

• Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 131—2.

“ Isto, str. 303.

U Podatke o organizacionoj strukturi milicije u Užicu, brojnomo stanju i dr. autoru su dali: sekretar Gradskog narodnooslobodilačkog odbora Užica 1941. Mišo Kovačević, komandir milicije Zivorad Zivanović, zamjenik komandira milicije Milun Zilić, i politički komesar milicije Milutin Mijatović.

¹¹ Mišo Kovačević navodi da je kao sekretar NOO 1941. godine formulisao zadatke Gradske milicije u odluci o njenom formiranju, pa smo iz tih razloga ovde u celini prepisali zabelešku koju je on sastavio 1977. godine i nalazi se u Muzeju ustanka 1941. u Titovom Užicu.

i* prema izjavi koju je autoru dao 1977. Perić Mihailo, penzioner iz Titovog Užica. 1941. godine stražar u gradskoj straži.

¹⁴ Borba 1. novembar 1941, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 131.

¹⁴ Vesti 13. oktobar 1941, Vesti-Novosti-Reč naroda Titovo Užice 1961, str. 110.

¹⁶ Borba 23. oktobar 1941, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 59.

¹⁷ Borba 1. novembar 1941, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 131—2.

¹⁸ Borba 18. novembar 1941, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 294.

»• Isto.

³⁰ Borba 30. oktobar 1941, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 112.

¹¹ Borba, 21. oktobar 1941, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 77.

« ANMTU, inv. br. 268.

³³ Vesti 1. oktobar 1941, Vesti, Novosti, Reč naroda, str. 10.

¹⁴ Podatke autoru dao Milun Zilić 1977. god.

³⁵ Ove podatke autoru dao sin Petra Pržuljevića 1977. god.

³³ Kao napomena 23.

¹⁷ Podatke o ovim pretresima autoru dao 1977. god. Simo Aćimović, penzioner iz Titovog Užica, milicionar 1941. god.

« Arhiv NMTU inv. br. 30b.

³³ Isto, inv. br. 30a.

³⁴ Isto, inv. br. 29.

³¹ Isto, inv. br. 26 i 27.

³¹ Isto, inv. br. 1525—1527.

³³ Kao pod 27.

³⁴ Arhiv NMTU, inv. br. 268.

³⁵ Vesti, 12. oktobar 1941, Vesti — Novosti — Reč naroda, str. 96.

³⁸ Vesti, 3. oktobar 1941, Vesti, Novosti, Reč naroda, str. 25.

³⁷ Podatke autoru dao 1977. Milun Zilić, zamenik komandira milicije u Užicu 1941. godine.

³³ Života Marković, Narodnooslobodilački odbor u Užicu 1941, Titovo Užice 1976, str. 102.-

³³ Arhiv NMTU, inv. br. 26.

⁴³ Isto, inv. br. 1527.

⁴¹ Isto, inv. br. 1525.

⁴³ Isto, inv. br. 6561.

⁴³ Vesti 11. oktobar 1941, Vesti, Novosti, Reč naroda, str. 87.

⁴⁴ Vesti, 12. oktobar 1941, Vesti, Novosti, Reč naroda, str. 96.

Dr ZORAN LAKIĆ

OD IDEJE DO OSNIVANJA POKRAJINSKOG NOO ZA CRNU GORU I BOKU

Saobražavajući vojnu organizaciju odlukama Savjetovanja u Stolicama, krajem septembra 1941, Štab NOP odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak preimenovan je u Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku. Pod njegovom komandom su se nalazila četiri NOP odreda: Lovčenski, Durmitorski, Zetski i Komski koji su pokrivali uglavnom čitavo područje Crne Gore i Boke. U njima je bilo oko pet hiljada boraca pod oružjem. U novembru su osnovana još dva odreda: Nikšićki i Odred »Bijeli Pavle«. U to vrijeme osnovan je i Crnogorski NOP odred za operacije u Sandžaku. Krajem 1941. u Crnoj Gori je bilo oko 20.000 boraca pod oružjem, što govori o snazi NOP-a. Upravo zato italijanski guverner za Crnu Goru predlaže Rimu da se »za ovu zimu sva (italijanska) vojska skoncentriše u Cetinju, Podgorici i Baru. Zaista, u Crnoj Gori je ponovo stvorena široka slobodna teritorija koja zahvata gotovo svu Crnu Goru, osim nekoliko većih i dobro utvrđenih gradova, gdje su se nalazili italijanski garnizoni.

U jesen 1941. Crna Gora je bila velika i jedinstvena slobodna teritorija na kojoj je funkcionisala široko razgranata mreža NOO: 10 sreskih, 60 opštinskih, 1 međuopštinski i više stotina seoskih NOO, koji su razvili veoma intenzivan politički, ekonomski, zdravstveni i kulturno-prosvjetni rad.¹ Postavljeni su temelji i sistemu narodnog sudstva koje je usmjeravano ka načelima pravičnosti. Narodnooslobodilački odbori su imali stalnu uzlaznu liniju u svome razvoju — po mreži, sadržaju i oblicima rada, zadacima i kompetencijama i, najzad, po organizacionom ustrojstvu. Dok mali seoski NOO vode manje-više brigu o snabdijevanju vojske i zbrinjavanju sirotinje, dotle se opštinski i naročito sreski NOO, pored ovih pitanja, bave i pitanjima političkog rada; oni imaju organizaciono ustrojen aparat vlasti. Povjerenje nacija i afirmacija NOO, kao institucija vlasti, zavisili su od njihove snage i umješnosti da se infiltriraju u sve pore života kojim je živio oslobodilački rat i revolucija. Oni u ovom periodu ispoljavaju stvaralačku aktivnost koja se ogleda i u činjenici da su mnoga iskustva iz rada NOO ovoga perioda sankcionisana u Fočanskim propisima o izgradnji narodne vlasti i ustrojstvu NOO.

Prateći uspon oružanog ustanka narodna vlast u Crnoj Gori je dostigla takav stepen razvitka da se normalno nametala potreba osnivanja takvog organa vlasti koji bi učvrstio postojeću mrežu NOO, usmjerio njihovu dalju aktivnost u cilju rješavanja brojnih pitanja NOP-a, u prvom redu pitanja njegove materijalne baze. Sreski NOO Cetinje objavljuje 3. oktobra 1941. da je »potrebno izvršiti okupljanje svih odbora narodne vlasti u jednu cjelinu koja bi mogla da sumira iskustva dosadašnjeg rada i da daje podstreke za rad koji nam predstoji.«² I u materijalima opštinskih NOO sa područja Šavnika, Kolašina, Podgorice i Cetinja, takođe se govori o izraženoj želji da se formira vrhovni organ vlasti za Crnu Goru i Boku. Kao razlog navodi se »potreba da se narodnooslobodilačkim odborima stave na raspoloženje izvjesna pismeno formulisana uputstva u vidu pravila, gdje bi se ocrtavali njihovi zadaci i nadležnost u radu.«³ Formiranje jednog takvog organa bilo bi i poli-

tički opravdano. Naime, do tada su uputstva o zadacima i ustrojstvu NOO davali partijski ili vojni organi NOP-a u Crnoj Gori, čime je pružena mogućnost njegovim protivnicima da narodnu vlast nazivaju partizanskom i komunističkom.

Do osnivanja takvog organa vlasti, međutim, nije tada došlo, po svoj prilici zato što je Centralni komitet KPJ sugerirao Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak da ne proglašava »nikakve republike ili ustave, jer mi smo još vezani za priznavanje Jugoslavije«. ⁴ U istom pismu se, istina, kaže da se može uspostaviti »samo crnogorska narodna vlast, a sve drugo će doći kasnije«. To je bilo vrijeme pregovora između rukovodstva NOP-a u zemlji i štaba Draže Mihailovića, pa Centralni komitet KPJ nije želio da učini bilo šta što bi otežavalo postizanje sporazuma o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Pokrajinski komitet KPJ, kritikujući ideju o osnivanju narodne vlade u Šavniku, u pismu koje je 10. novembra 1941. uputio Okružnom komitetu KPJ Nikšić izričito kaže da »danas ne može biti riječi o nekoj vladi u srezu šavničkom, jer mi ne stvaramo sada vlade ni u pokrajinskim razmjerama«. ⁵ Okružni komitet KPJ Podgorica preporučuje 1. decembra 1941. područnim partijskim organizacijama KPJ da »za sada ne biramo« ni sreški NOO, koji je zaista osnovan tek poslije Ostroške skupštine 8. februara 1942. godine. ⁶ Tek kada su svi pokušaji o sporazumu četnika i partizana propali, Centralni komitet KPJ insistira da se u Crnoj Gori pristupi osnivanju sreskih i okružnih NOO, »ukoliko prilike dozvoljavaju«. ⁷

Tako je osnivanje Pokrajinskog NOO za Crnu Goru i Boku bilo odloženo za više od četiri mjeseca od dana kada je za to prvi put pokrenuta inicijativa. Potrebe NOP-a u Crnoj Gori nijesu tolerisale odlaganje ovoga pitanja. Dalja izgradnja narodne vlasti »do pokrajinskih razmjera« bila je uslov jačanja narodnog jedinstva, koje je bilo veoma ugroženo konstituisanjem četničkog pokreta i politikom italijanskog okupatora u Crnoj Gori. Upravo zato Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak javlja se kao novi inicijator organizovanja šire narodne konferencije koja bi izabrala vrhovni organ narodne vlasti u Crnoj Gori. Direktivnim pismom, koje je 13. januara 1942. uputio područnim komitetima i partijskim organizacijama, Pokrajinski komitet KPJ objašnjava razloge sazivanja konferencije i nagovještava njene zadatke: »Pokrajinski komitet odlučio je da sazove, u najskorije vrijeme, jednu pokrajinsku konferenciju od rodoljubivih elemenata, bez obzira na njihovu političku pripadnost. Na konferenciji treba da se pretresu pitanja u vezi narodnooslobodilačke borbe i jačanja narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora i njegovih slugu«. ⁹

Obavještavajući o ovome CK KPJ 22. januara 1942, Pokrajinski komitet KPJ piše da će na ovoj konferenciji biti formiran Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku. ⁹ Pokrajinski komitet je razradio kriterijume i način izbora delegata zahtijevajući od partijskih foruma i organizacije KPJ na terenu da ih se dosledno pridržavaju. Osnovni kriterijum za izbor delegata bio je da su »dobri rodoljubi, najistaknutiji i najuticajniji ljudi« na području gdje žive, bilo da je u pitanju oslobođena teritorija ili područje koje kontroliše okupator. ¹⁰ U nastojanju da Skupština ima što reprezentativniji karakter kako po proju učesnika, tako i po svome sastavu (pri čemu mislimo na učešće uglednih seljaka, poznatih političara — demokrata). Pokrajinski komitet KPJ sugerira pojedine ličnosti nižim partijskim forumima — da ne bi bile zaobidene. ¹¹ O svestranoj brizi Pokrajinskog komiteta KPJ da pripreme budu što bolje i potpuno obavljene govori i podatak da se ne zapostavlja ni pitanje transporta delegata do mjesta održavanja skupštine i njihove prehrane u vrijeme rada Skupštine. ^{1*}

Izbor delegata je bio postavljen na demokratskoj osnovi koliko su to ratne prilike dozvoljavale: negdje su birani na sastancima NOO, kao na primjer u Baru, ¹⁵ a negdje ih je određivalo lokalno partijsko rukovodstvo. U oba slučaja vršene su konsultacije do mjere koja nije ugrožavala granicu normalne budnosti i neophodne bezbjednosti. Iz ovih redova je trebalo delegirati po 3—4 rodoljuba, od kojih je najmanje jedan morao biti član KPJ. ¹⁴

Ovakva orijentacija PK KPJ nije bila dovoljno i dobro shvaćena kod pojedinih nižih partijskih foruma. Okružni komitet KPJ Nikšić, na primjer, smatrao je da na Skupštinu treba pozvati samo komuniste, jer bi građanski elementi mogli »biti opasni«. »Sa takvom jednom konferencijom — kaže se u izvještaju Okružnog

komiteta KPJ Nikšić od januara 1942, — ovi elementi mogli bi se povezati, dobiti mogućnost rada i nas zapostaviti, isti ponovo raditi na rušenju narodnog jedinstva. Ti ljudi možda su bili nekad popularni, ali danas oni nemaju nikakvog uticaja u narodu i sa njihovim aktiviranjem bi mogli izgubiti u očima masa, zato što dozvoljavamo aktivizaciju onih ljudi koji su lagali narod za vrijeme bivših režima u Jugoslaviji.¹⁵ Ovakav stav je bio posledica neshvatanja unutrašnje političke situacije i, u krajnjem smislu, nedovoljnog shvatanja globalne politike KPJ o perspektivi daljeg razvitka NOP-a. Zato je i bio izložen kritici Pokrajinskog komiteta KPJ.¹⁸

U toku priprema Skupštine postavilo se jedno vrlo zanimljivo pitanje: da li se delegate mogu biti birani rodoljubi iz vojnih jedinica, s obzirom na to da su u pozadini uglavnom stariji ljudi.¹⁷ Iz sačuvane dokumentacije ne vidi se odgovor na ovo pitanje. Činjenica je, međutim, da jedan broj najistaknutijih vojnih komandira nije prisustvovao Ostroškoj skupštini.

Pokrajinski komitet KPJ brinuo je i o pripremama za neposredno zasjedanje i rad Skupštine: dnevni red, referati, nacrt proglašenja. U najužem krugu su razmišljena mišljenja o pitanjima koja bi Skupština raspravljala i zadacima koje će označiti; određeni su i referenti — Ivan Milutinović i Božo Ljumović.¹⁸

Datum i mjesto održavanja Skupštine bili su precizirani polovinom januara 1942. I jedno i drugo je držano u tajnosti. Bila je to opravdana predostrožnost, jer se Oštrog nalazio na domašaju italijanske artiljerije iz Danilovgrada i na komunikaciji Danilovgrad — Nikšić, kuda se svakodnevno kretala italijanska vojska u namjeri da deblokira garnizon u Nikšiću, koji se nalazio u čvrstom obruču partizanskih snaga. Uoči polaska na put delegati su mogli znati samo srez u kome će se Skupština održati i vrijeme potrebno da bi se savladala dužina puta. Samo jedan manji broj rodoljuba mogli su, za slučaj potrebe, biti izuzetak u ovom pogledu.¹⁹

Skupština rodoljuba Crne Gore i Boke održana je 8. februara 1942. u manastiru Oštrog. Na okupu je bilo 65 delegata, uglavnom iz svih krajeva Crne Gore i Boke: Primorje — jedan, Bar — tri, Cetinje — pet, Boka — četiri, Grahovo — pet, Nikšić — šest, Piva — jedan, Zabljak — pet, Kolašin — devet, Berane — jedan, Andrijevića — tri, Danilovgrad — devet i Podgorica — dvanaest delegata. Nedostajali su jedino delegati iz Bijelog Polja i Pljevalja zato što su ova dva grada bila organizaciono vezana za Sandžak.²⁰ Među delegatima su bili predstavnici najrazličitijih socijalnih struktura; najbrojnije su bili zastupljeni intelektualci — 32 delegata, od kojih po pet sudija i sudskih pripravnika, advokata i advokatskih pripravnika, sveštenika, oficira i činovnika; studenta su bila četiri, a učitelja i publicista po tri. Sa po jednim delegatom su zastupljene sledeće profesije: tehničar, inženjer, novinar, književnik, ljekar, bivši senator i univerzitetski profesor. Seljaka je bilo 21, a radnika samo dva delegata. Politička struktura delegata je bila slijedeća: najviše je bilo članova KPJ — 27, zatim pripadnika bivših građanskih partija — zemljoradnika, demokrata i radikala i, na kraju, crnogorskih federalista.²¹

Radno predsjedništvo u Skupštini sačinjavali su: Marko Strugar, zemljoradnik iz Ceklina, dr Simo Milošević, univerzitetski profesor iz Kotora, Savo Orović, pukovnik iz Vasojevića, Đuro Jovanović, zemljoradnik iz Pavkovića i Radovan Mijušković, advokat iz Pješivaca.²² Postojao je i sekretarijat Skupštine čiji su članovi bili: Budo Tomović, advokatski pripravnik iz Podgorice, Veljko Zeković, advokatski pripravnik iz Nikšića i Bogdan Kotlića, sudija iz Zabljaka.²³ Kako se na Skupštini nije vodio zapisnik, njen dnevni red navodimo prema sjećanju Milinka Đurovića:

— Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori i problemi pred kojima ona danas stoji;

— Narodnooslobodilački partizanski odredi — oružana sila naroda;

— Diskusija;

— Izbor Narodnooslobodilačkog odbora za Crnu Goru i Boku;

— Izbor komisije za sastav proglašenja i

— Eventualije.

Referenti su bili Božo Ljumović, politički sekretar PK KPJ i Ivan Milutinović, delegat CK KPJ i komandant Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku.²⁴ Posebno je interesantan naslov referata Ivana Milutinovića — Narodnooslobodilački

partizanski odredi — oružana sila naroda. Kao da se htjelo reći da je konačno shvaćena uloga NOP odreda, njihovog odnosa prema narodnooslobodilačkim odborima i narodu.

Prerna zabilješkama Jagoša Jovanovića, kojima poklanjamo povjerenje, Ivan Milutinović je otvorio Skupštinu i akcentirao nekoliko pitanja: političke prilike u Crnoj Gori, opasnost od Pete kolone, borba crnogorskog naroda, pitanje gladi, perspektiva prerastanja NOO u istinsku narodnu vlast. Posebno je istakao značaj trenutka u kome se Skupština održava; »mi smo do sada razvili mrežu narodnooslobodilačkih odreda u selima, opštinama i srezovima naše oslobođene teritorije — istakao je Ivan Milutinović u svom referatu, »ali treba da je uporno razvijamo, da je osposobljavamo kako bi ti odbori postali istinska narodna vlast. Moramo, dakle, sve učiniti da se ti naši organi vlasti razviju i osposobe, da izvršavaju svaki zadatak koji im ovaj herojski narod postavi kao svojim organima. Na ovom stepenu razvitka nage borbe treba da povežemo sve opštinske i sreske NOO, da stvorimo jedan organ koji bi mogao da usmjeri njihov rad, da proširi i upotpuni sadržinu njihovog rada, kalto bi se još bolje osposobili za rješavanje gorućih zadataka.«²⁵

Sta\rovi Ivana Milutinovića dobili su podršku svih delegata. Skupština je izabrala Pokrajinski NOO za Crnu Goru i Boku, koji je postao najviši organ vlasti u Crnoj Gori.²⁶ U njemu su bili zastupljeni predstavnici svih srezova koji su prisustvovali Skupštini. Plenum Pokrajinskog NOO imao je 22 člana, a njegov Izvršni odbor tri člana: Božu Ljumovića, Lazara Đurovića i Ivana Vujoševića.«²⁷

Izborom Pokrajinskog NOO za Crnu Goru i Boku završava se jedna i počinje druga važna etapa u razvitku narodne vlasti u Crnoj Gori. Pokrajinski odbor se javlja kao rukovodeći organ već konstituisanog sistema narodne vlasti u Crnoj Gori, koji pored seoskih, opštinskih i sreskih NOO, ima i viši organ vlasti koji koordinira i usmjerava njihov cjelokupni rad.

Ostroška skupština je označila osnovne zadatke koji su postavljeni pred Pokrajinski NOO za Crnu Goru i Boku; u stvari, to su bili glavni zadaci NOP-a u Crnoj Goxi:

1. Organizacija i čvršća međusobna veza narodnooslobodilačkih odbora, koji su imali postati prava i jedina narodna vlast na oslobođenoj teritoriji;
2. Vođenje najodlučnije borbe protiv gladi, odnosno gladne smrti, kojom neprijatelj ;HOP-a teži da oslobodilački pokret u Crnoj Gori prisili na kapitulaciju;
- 3- Mobilizacija cjelokupnog naroda u borbi protiv Pete kolone — razbijača narodnog jedinstva.

Oružana sila narodnooslobodilačkih partizanskih odreda stavljena je na raspolaganje Pokrajinskom NOO za Crnu Goru i Boku u izvršavanju zadataka koje je označila i postavila Ostroška skupština. Bio je to još jedan kvalitetan skok u konstituisanjv narodne vlasti u Crnoj Gori i, uopšte, u razvitku NOP-a.²⁸

Svi ovi zaključci doneseni su jednoglasno, o čemu govori i zakletva delegata da će »ostati vjerni duhu svoga naroda« u borbi protiv »fašističkog krvnika«. Zakletva je -upisana u manastirsku knjigu, a potpisali su je svi delegati.²⁹

Skup^gtina je usvojila proglas narodu Crne Gore i Boke. U kompozicijskom pogledu jaroglas ima karakter programskog dokumenta. Sadržinski — u njemu je data ocjena tek završene skupštine crnogorskih i bokeljskih rodoljuba, istaknute su osnovice karakteristike složene političke situacije u Crnoj Gori i označeni zadaci NOP-a u tadašnjim uslovima. Drugim riječima, ovaj proglas je potvrda neophodnosti daljeg djelovanja NOO u političkom smislu. To je, u stvari, apel narodu Crne Gore i Bekke da nastavi borbu protiv fašizma i za pravednije društvene odnose: »fašistički okupator htio je da zavlada Crnom Gorom — kaže se u proglašenju — i da savlada crnogorski narod lukavošću i silom. On je istovremeno vršio pripreme i za jedno i z^ drugo. Pomoću Pete kolone pripremao je proglašenje nekakve separatne Crne Gore; pomoću svojih karabinjera i crnih košulja pripremio je i ostvario potpuno porobljavanje i pljačkanje naroda Crne Gore i Boke.« Politička funkcija ovog dokumenta još više se ispoljava u slijedećem stavu: »Partizanski odredi najbolja su garancija da će borba protiv fašističkog okupatora biti vođena do pobjede, da će na oslobođenom teritoriju narodu biti zagarantovana narodna demokratska vlast i,

najzad, da će po konačnom oslobođenju narodu biti osigurano da svojom slobodnom voljom odluči o svojoj daljoj sudbini.« Do tog cilja će se doći kroz »jedinstvo svih rodoljuba bez obzira na ranije partijske i političke odvojenosti, bez obzira na različite poglede na svijet«, koje je tako snažno manifestovano na samoj Skupštini. Na kraju proglašenja narod je informisan o osnivanju Pokrajinskog NOO i zadacima kojih su pred njim postavljeni, što je takođe bila njegova politička funkcija, kao i konstatacija da su NOO još uvek »nosioci privremene vlasti«, ali da »moraju postati istinski organi te vlasti.«³⁰ Istaknuta je i povezanost borbe naroda Crne Gore s borbom naroda i narodnosti Jugoslavije, saveznika i posebno Sovjetskog Saveza. »Naša je dužnost kaže se u proglasu, da borbom, neprestanom borbom, ne dozvolimo da jedan neprijateljski vojnik ne ode iz naše zemlje na istočni front. Armija naših saveznika bore se i za nas. Mi se moramo boriti za slobodu.«

Proglas je na najbolji mogući način tretirao svu aktuelnu problematiku razvitka NOP-a u Crnoj Gori, pa se može reći da je predstavljao njegovu političku platformu u tom trenutku. To je bilo tim značajnije jer je data jasna perspektiva razvitka NOP-a i uloge masa koje su trebalo da narodnooslobodilačku borbu shvate, u prvom redu, kao borbu protiv okupatora, koja će rezultirati i pravednijim društvenim sistemom.

Pokrajinski komitet KPJ se postarao da se ovaj proglas umnoži u što većem broju primjeraka, što je i urađeno, pa je dospio u sve krajeve Crne Gore. Prerađivan je kao važan politički materijal na skupovima i konferencijama čiji su organizatori bili NOO, organizacije KPJ i masovne antifašističke organizacije. Tako je narod Crne Gore i Boke bio upoznat sa sadržajem rada Skupštine rodoljuba Crne Gore i Boke, koja je održana u Ostrogu 8. februara 1942.³² Na taj način je Pokrajinski NOO, kroz politički rad, već počeo da sprovodi jedan od zaključaka Skupštine — mobilizaciju naroda u borbi protiv svih protivnika NOP-a.

Pokrajinski NOO za Crnu Goru i Boku ubrzo je izdao dva važna dokumenta čime se javlja kao inicijator osnovnog zadatka koji je Skupština postavila — organizacija i čvršća međusobna veza NOO koji imaju postati prava i jedina vlast na oslobođenoj teritoriji.

Prvi dokumenat — Uloga i zadaci narodnooslobodilačkih odbora — nastao je već 11. februara 1942.³³ Osnovni zadaci NOO formulisani su u četiri tačke:

1. Da mobilišu i tako organizuju narod kako bi se partizanskim jedinicama obezbijedilo sve što im je potrebno na frontu;
2. Da se obezbijedi red na oslobođenoj teritoriji koji je ugrožen akcijom Pete kolone; i posebni zadaci u ovom smislu koji padaju na teret narodne straže;
3. Da organizuju snabdijevanje i ishranu cjelokupnog stanovništva, posebno sirotinje; u tom smislu treba oživjeti privredni život na oslobođenoj teritoriji;
4. Da svim sredstvima rade na jačanju veze fronta i pozadine.³⁴

Drugi dokumenat — Uputstvo za dalji rad sreskih, opštinskih i seoskih NOO od 16. februara 1942, nastao je kao rezultat dobrog poznavanja dotadašnjeg rada NOO u Crnoj Gori i detaljne analize njihovog iskustva. Upravo zato su i smatrana kao zakon »koji će svakom odborniku služiti u praksi prilikom sprovođenja u život odluka koje su postavljene od strane NOO za Crnu Goru i Boku« — kako ih tretira Sreski NOO Cetinje u instruktivnom pismu svim opštinskim NOO 22. februara 1942. godine.³⁵ Istoričari su već zaključili da je ovaj dokumenat nastao nezavisno od Fočanskih propisa. Rekli bismo, međutim, da uputstva Pokrajinskog NOO na adekvatni j i način regulišu osnovna uputstva za rad NOO, jer polaze od postavke da se taj rad i do tada odvijao na osnovu pravila o radu julskih organa vlasti koje je praksa korigovala i dopunila u jesenjem i zimskom periodu njihovoga razvitka.»

Pokrajinski NOO za Crnu Goru i Boku izdao je još dva dokumenta:

- 23. februara 1942. dokumenat o proširenoj funkciji i zadacima NOO, i
- 15. maja 1942. dokumenat o sprovođenju rekvizicije.

Svi ovi dokumenti bacaju pravu svjetlost na mjesto Ostroške skupštine u izgradnji narodne vlasti u Crnoj Gori i posebno na ulogu Pokrajinskog NOO koji je tim povodom bio formiran. Ostroška skupština je označila osnovne zadatke NOO odbora. Ocjenjujući da slobodna teritorija mora postati čvrst oslonac NOP-a, izvor

ljudstva za partizanske jedinice, materijalnih sredstava za narodnooslobodilačku borbu i, na kraju, izvor moralnih i političkih snaga, ona je organizaciju života na njoj povjerala Pokrajinskom NOO za Crnu Goru i Boku — najvišem organu vlasti u Crnoj Gori. Pokrajinski NOO za Crnu Goru i Boku procjenjuje osnovne zadatke iz rada NOO i daje uputstva i objašnjenja nižim organima vlasti kako da ih najbolje izvrše. U tom smislu su osobito značajna uputstva koja je izdao, a koja su učinila dostupnom i veoma korisnom praksu onih NOO na osnovu kojih su normirana pravila za rad NOO i šireg geografskog područja. Time je bio unaprijeđen rad NOO na lokalnom području, koje nije do tada imalo zapaženije rezultate. Pokrajinski NOO za Crnu Goru i Boku nije imao svoja pomoćna tijela ili radne organe, što je, svakako, otežavalo njegovu funkciju. Međutim, on je doprinio da se pri nižim organima vlasti formiraju upravo takva radna tijela.

Tako su NOO imali izgrađenu strukturu i organizaciju: seoski NOO su bili baza na kojoj je počivala politika i rad organa vlasti, Pokrajinski NOO je bio najviši organ vlasti čije su odluke obavezivale sve niže organe vlasti u Crnoj Gori. To je ona kvalitetna novina kakvu u Crnoj Gori imamo tek od Ostroške skupštine. Od baze do vrha organi narodne vlasti imaju plenum i izvršne odbore — u čemu se ogleda jedinstvo organizacione strukture. U procesu rada oni se izgrađuju i zavisno od toga rješavaju obična pitanja do složenih problema. Kroz praksu su stvarali pravila koja se kodificiraju da bi bila bogatstvo i obaveza svih. Ovo naročito važi za sudstvo čiji je osnovni zadatak bio da, kao organ revolucije, uništava njene neprijatelje i obezbjeđuje vlast naroda. Bogatstvo formi i sadržaja koje se zapaža do Ostroške skupštine — sumirano je u jedno iskustvo koje se upravo na Ostroškoj skupštini pretvara u pravilo. Odvajanje vojnog od civilnog sudstva i stepenovanje civilnih sudova predstavlja najveći domet u razvitku partizanskog sudstva u zemlji toga vremena. Osnovni momenti prilikom suđenja su: globalna politika narodno-oslobodilačkog rata, revolucionarna svijest i običajno pravo.

Organi narodne vlasti su uspješno organizovali red i sigurnost na oslobođenoj teritoriji čak i u vrijeme pojačanih nastojanja okupatora da u pozadinu ubaci svoje agente i špijune. U naporima da organizuju privredni život, NOO su uspijevali u mjeri koju su dozvoljavale ratne okolnosti, pri čemu posebno mislimo na pustošeci karakter ratnih operacija okupatora u inače prilično siromašnoj sredini. Akcije na prikupljanju sredstava za potrebe fronta bile su tim značajnije što su nailazile na odziv i onih koji su i sami oskudijevali. Ostvareni rezultati u kultumo-prosvjetnom, pa i zdravstvenom radu, bili su uslovljeni cjelokupnim stanjem u vrijeme početka oslobodilačkog rata i revolucije.

Treba, međutim, reći da se sa ovakvom ocjenom mjesta Ostroške skupštine, rezultata dogovora crnogorskih rodoljuba i uticaja njenog na dalji razvitak NOP-a u Crnoj Gori nijesu složili svi odgovorni faktori NOP-a, što je moglo da ima i negativne posljedice. Naime delegat Vrhovnog štaba Milovan Đilas negativno je ocijenio rezultate rada Ostroške skupštine. Uprkos pozitivnom iskustvu iz rada NOO u Crnoj Gori poslije Ostroške skupštine, on piše Vrhovnom štabu 24. marta 1942. godine:

»Konferencija rodoljuba, koja je održana u Ostrogu nije primljena dobro od masa. Instinktivno mase su osjetile da je to saradnja sa maskiranim petokolonašima, dok su naši drugovi išli pogrešnom linijom ostvarivanja nekog nacionalnog bloka, pod izgovorom: kakvi su da su ti građanski političari, važno je da se oni sada izjasne i na taj način, kad izdaju, demaskiraju. U stvari, došlo je do toga da su se oni dobro maskirali s tom konferencijom i olakšali sebi put ka demoralizaciji masa. Karakteristično je da su ti — nazovi demokrati — istupali daleko levlje od naših ljudi: za Staljina, za sovjetski poredak, za borbu protiv gospode; popovi koji su bili tamo govorili su protiv boga i crkve, itd. Ubrzo su mnogi prešli na stranu Baja Stanišića, a ovo njihovo lijevo istupanje imalo je samo za cilj da masama predstavi kako mi vodimo klasni, a ne oslobodilački rat. Obistinilo se ono što sam ja, na osnovu držanja tih grupa u julskim akcijama rekao drugu Starom o toj konferenciji — dok sam još bio tamo.«⁶⁷

Ova ocjena je bila posve pogrešna. Ona je vodila ka sužavanju platforme NOP-a koja je jedino mogla biti perspektiva njegovog uspjeha. Od 65 delegata koji su prisustvovali Ostroškoj skupštini, samo njih šest se pasiviziralo, i to poslije ovoga

Đilasovog pisma, pa je njegov stav mogao biti i poziv za sektašenje prema rodoljubima čiji patriotizam nikada nije dolazio u pitanje.

Takvo gledanje moglo je da ima teške posljedice u razvitku NOP-a Crne Gore s obzirom na visoku funkciju koju je Milovan Đilas imao u njegovom rukovodstvu. Ali je u pravom trenutku uslijedila Titova inicijativa, koji 28. marta 1942. piše Đilasu:

»Ja mislim da ti nemaš posve pravo kada potpuno negiraš cjelishodnost one manastirske konferencije i biranje narodnooslobodilačkog odbora za Crnu Goru. Tu može biti riječi o ovom ili onom licu, odnosno može biti riječi o pojedincu, o njegovim petokolonaškim namjerama, ali se ne može čitavoj toj Skupštini dati onakav karakter — kakav si ga ti prikazao. Ukoliko se pojedini učesnik te Skupštine pokaže kao petokolonaš, vi imate puno mogućnosti, baš na osnovu zaključaka te Skupštine, da vodite protiv takvih najodlučniju borbu i da ih žigošete pred narodom.«³⁸

Suvišno bi bilo govoriti da je sve ono što se kasnije desilo na ovom području bilo snažna potvrda upravo ovakvih gledanja na značaj Ostroške skupštine u razvitku NOP-a. Ona je neosporno uticala da se izgradi i učvrsti mreža NOO, od sesoskih do sreskih, da se poboljša njihova međusobna veza, proširi njihova funkcija i ojača autoritet vlasti. To će biti od izvanredne važnosti jer je NOP u Crnoj Gori ulazio u složene političke situacije, čije rješavanje je zahtijevalo i veće angažovanje i veće iskustvo u radu organa narodne vlasti.

NAPOMENE

¹ Dr Zoran Lakić, Narodna vlast u Crnoj Gori 1941—1945. (Studija pripremljena za Štampu) str. 136.

• Jagoš Jovanović, Prvi organi narodne vlasti u Crnoj Gori, Pravni zbornik, Titograd, br. 3/1963, str. 9.

• Isto.

⁴ Zbornik, m, 1, dok. br. 93.

⁸ Arhiv Istorijskog instituta — Titograd (AIIT, n 2-12 (41). Ovaj stav PK KPJ ponovljen je u njegovom direktivnom pismu od 20. novembra 1941. (Zbornik, m, 1, dok. br. 66.

• Isto II, 4—5 (41).

⁷ Zbornik, m, 1, dok. broj 168 — pismo CK KPJ od 22. decembra 1941.

⁸ AIIT, n, 2—4 (42) i n, 2—1 (42).

⁷ Isto, IH, 1—1 (42).

⁷ Isto, n, 2—4 (42).

⁸ Isto, n, 1—8 i 9 (42) i n, 2—3 (42).

¹¹ Isto, n, 2—9 (42). Pismo PK KPJ od 19. januara 1942. U pismu se do detalja navode količina i broj prehrambenih artikala, pa se na kraju kaže: »Sve troškove učinjene za kupovinu ovih namirnica platićemo odmah na konferenciji.« Istoga dana Pokrajinski komitet KPJ piše Okružnom komitetu KPJ Cetinje: »Ljudima koji dolaze na konferenciju ukažite svu potrebnu pažnju, obezbijedite brze veze i pratiocce, po potrebi za starije nabavite konje.

Istovremeno svima treba skrenuti pažnju da sa sobom ponesu hranu za (nekoliko) dana, jer je pitanje ishrane za toliki broj ljudi, u našim uslovima (veoma teško)« (AIIT, n, 1—8 (42).

¹¹ Isto, m, 2—3 (42).

¹⁴ Isto, n, 1—8 (42).

¹¹ Isto, m, 2—16 (42). Izveštaj br. 4 Okružnog komiteta KPJ Nikšić od januara 1942.

« Isto, n, 1—10 (42).

» Isto, m, 3—13 (42).

*• Dr Dino Vujović, Ostroška skupština, Istorijski zapisi br. 4/1967, str. 126.

*• Zoran Lakić, Zapisi o Revoluciji, Cetinje 1971, str. 102.

*• Ovaj pregled po teritorijalnoj zastupljenosti delegata onako kako su potpisani na Proglasu Skupštine (AUT, VI, 2—2) izveo sam iz spiska delegata, (42).

¹³ Zbornik, IH, 2 dok. broj 70. Izveštaj PK KPJ od 13. februara 1942. Ispitujući političku strukturu delegata obavio sam anketu sa oko 15 učesnika Skupštine.

** Milinko Đurović, Ostroška skupština, Četrdeset godina — Zbornik sjećanja, knj. VII, str. 15.

¹⁴ Isto.

¹⁴ Referenti su izlagali na osnovu bilježaka, koje, nažalost, nijesu sačuvane, pa se podaci crpe iz sačuvanih sjećanja.

²⁴ J. Jovanović, n. č., str. 11.

*• Zbornik, IH, 2, dok. br. 65. On se, istina, tada naziva Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku. Kasnije, međutim, on je nazivan Pokrajinski NOO, a konferencija koja ga je izabrala Pokrajinskom konferencijom.

Slični organi vlasti postojali su još u Sloveniji 16. IX 1941. kadase Vrhovni plenum Osvobodilne fronte konstituisao u Slovenski narodnooslobodilački odbor, kao najviši organ vlasti u Sloveniji, i u Srbiji gdje je sredinom novembra 1941. imenovan Glavni NOO Srbije sa istim kompetencijama. U Hrvatskoj viši organ vlasti nije bio stvoren zbog neravnomjernosti u razvitku ustanka, razbijenosti slobodne teritorije i političkih uslova u kojima se ustanak razvijao. U Bosni i Hercegovini, takođe, stvaranje jedinstvenog sistema vlasti odloženo je za kasnije.

¹⁵ Isto, dok. br. 70 i Batrić Jovanović, Crna Gora u NOR 1941—1942, Beograd 1960, str. 743.

¹⁶ AUT, III 1—2 (42) — Pismo PK KPJ od 13. februara 1942; Zbornik, III 2, dok. br. 65.

¹⁷ Isto, VI, 4—6 (42). Tekst zakletve, glasi: Na ovom mjestu gdje su se i naši djedovi zaklinjali osveti i slobodi, mi, učesnici konferencije crnogorskih i bokeljskih rodoljuba, zaklinjemo se da ćemo ostati vjerni duhu svoga naroda, koji je u borbi za junačku slobodu stvarao svoje junake, pjesnike i svetitelje, svoje tvrđave i svoje manastire — zaklinjemo se da nećemo objesiti svoje puške dok naša pobjeda ne šatre i posljednjeg fašističkog krvnika, dok naša pobjeda ne osreći život naše djece i ne ograne grobove naših predaka.

*Ko izdao, braću, te junake
Krvlju mu se prelili badnjaci,
Krvlju krsno ime ostavio,
Svoju djecu na nj pečenu ijo"
Ko izdao, braću, te junake,
rđa mu se na dom rasprišla
za njegovim tragom pokajnice,
sve kukale do vijek lagale!"*

¹⁸ Zbornik, HI, 2, dok. br. 65.

¹⁹ Isto.

²⁰ AHT, VII, 1—4 (42); Zbornik, III, 2, dok. br. 70.

** Arhiv Vojnoistorijskog instituta — Beograd. K-1958. F-1, dok. br. 7.

²¹ Isto.

²² AHT, VI, 1—7 (42).

*• Misli se na Uputstvo Privremene vrhovne komande od 22. jula 1941.

²⁷ dr Zoran Lakić — Fočanski propisi i februarska uputstva Pokrajinskog NOO za Crnu Goru i Boku, Zbornik radova o Moši Pijade (u štampi).

²⁸ Isto.

Dr SRETEN SOKIĆ

KARAKTER DRUŠTVENO-EKONOMSKIH ODNOSA U UŽIČKOJ REPUBLICI

»... Moramo insistirati da se o događajima u 1941. godini govori onako kako su se stvarno odigrali. To je naš dug i prema drugovima koji su u toj borbi svoje živote dali i svima koji su u njoj učestvovali...«

Tito

Karakter naše revolucije pokazuje da je ona narodnooslobodilačka i socijalistička, da je po svojim ljudskim i materijalnim žrtvama nadmašila mnoge do tada, i da je vođena isključivim oslanjanjem na sopstvene snage. To je bio najširi plebiscit u dotadašnjim historijama revolucija za socijalističke preobražaje, inspirisan i predvođen KPJ, oslonjen na političku svest i slobodarske tradicije s kojim je postignuta revolucionarna mobilizacija masa. Iz ovoga je rezultirao masovni heroizam, entuzijazam i nesebični elan u borbi za slobodu i ostvarivanje ideja revolucionarnih strmjerenja radničke klase. Ostvarivanje ovih ideja, u jedinstvu oblika i socijalističkih tendencija, iskazala je kao mogućnost, perspektivu i realnost Užička Republika.

U narodnooslobodilačkoj borbi prva slobodna teritorija u kojoj su iz osnova meñjani postojeći društveno-ekonomski odnosi — taj bastion revolucionarnog čina, bila je Užička Republika¹. Izmenom karaktera društveno — ekonomskih odnosa u Užičkoj Republici nastupili su »svetli momenti svesti radnih masa« zasnovani na beskrompomisnoj nacionalnooslobodilačkoj i klasnoj borbi, uz najširu afirmaciju bratstva i jedinstva.

Ovaj originalni kvalitet proizašao je iz objektivnih uslova nastalih u ratu između fašizma i antifašističke borbe naroda sveta, iz specifičnih uslova pod kojima se kod nas odvijala ta borba i dugogodišnjih priprema radničke klase i naroda Jugoslavije za borbu za slobodu, demokratiju i socijalizam, na čelu sa KPJ koja je znala dosledno da primeni Marksov, Engelson i, posebno, Lenjinov koncept revolucije i revolucionarne borbe u realnim jugoslovenskim uslovima. On nije bio odvojen i nezavisan od dotadašnjih iskustava, ali se duboko oslanjao na klasne i nacionalne osobenosti, kao jedinu mogućnost širokog revolucionisanja svesti najšireg sloja naroda zasnovane na socijalističkoj ideologiji, slobodarskim i demokratskim tradicijama i uslovijena stepenom materijalnog i društvenog razvoja.

Revolucionarna promena društveno-ekonomskih i političkih odnosa sprovedena je u Užičkoj Republici u punom jedinstvu radničke klase i njene avangarde sa patriotskim i progresivnim snagama i slojevima. Ostvarivana je u uslovima borbe za nezavisnost i slobodu. O tome drug Tito kaže: »Jedan mali narod Jugoslavije, narod Srbije, našao je tada sam sebe, našao je smjelosti da, vjeran tradicijama svoje prošlosti, ponovo dokaže da je dostojan i sposoban da brani i odbrani ovo parče zemlje gdje su vjekovima proivali krv njegovi pradjedovi, djedovi i sinovi...« (»Borba« 24. septembar 1951).

I

REVOLUCIONARNE PRETPOSTAVKE NOVIH DRUSTVENO-EKONOMSKIH ODNOSA

Preobražaj društveno-ekonomskih odnosa od kapitalističkih odnosa eksploatacije u socijalistički produkcionni odnos imao je i još uvek ima raznovrsne prelazne forme i protivrečna svojstva.

Klice socijalističkih odnosa začete u produkcionom odnosu kapitala pospešuju izgradnju novih odnosa reprodukcije, kao i društvenih odnosa uopšte. Njihov intenzitet i pravci razvoja zavise od stepena razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga i stanja društveno-ekonomskih odnosa u celini. Revolucionarni preobražaji postaju izvorište otelotvorenja marksističkih ideja u realnim društvenim uslovima. Otuda Uzičku Republiku karakteriše početni i originalni oblik razaranja kapital-odnosa, kao i početak izgradnje socijalističkih odnosa proizvodnje. Sistem društveno-ekonomskih odnosa u Uzičkoj Republici predstavljao je temeljan marksistički koncept karaktera socijalističke reprodukcije. Mnoga pitanja i procesi ekonomskih i političkih odnosa, začeti u Uzičkoj Republici, ostali su karakteristični i aktuelni i u savremenim uslovima izgradnje samoupravno udruženog rada.

Analiza korena revolucionarnih prevrata društveno-ekonomskih odnosa u Uzičkoj Republici polazi od specifičnosti materijalnih, ekonomskih, socijalnih i političkih uslova, kao i uslova NOR-a koji je tražio organizovan napor naroda u borbi protiv fašističkog okupatora.

Demokratske težnje, slobodarske tradicije, kontinuitet revolucionarne borbe i socijalističke ideje postaju integralna osnova nevidenog entuzijazma, radnog i ratnog elana i spremnosti u Uzičkoj Republici. O opredeljenju da centar slobodne teritorije bude Užice, drug Tito ističe: »Historija Užica, prošlost tog grada, narod Užica, i ovih krajeva dali su nam dovoljno garancija i nismo slučajno izabrali taj kraj, nego smo to učinili zato što smo bili došli u revolucionarnu sredinu...« Sve je to uticalo da su radnici, seljaci, napredna inteligencija, i zanatlije težili novom, naprednijem sistemu društveno-ekonomskih odnosa bez eksploatacije i uz punu afirmaciju naprednih demokratskih i socijalističkih ideja koje su postale svojina naprednog radničkog i komunističkog pokreta toga kraja.

U istorijskom kontinuitetu revolucionarne aktivnosti, slobodarskih i demokratskih tradicija i marksističke misli u Srbiji XIX i početkom XX veka, najistaknutije mesto pripada teoretičarima i revolucionarima Svetozaru Markoviću, Radovanu Dragoviću, Dimitriju Tucoviću i dr. Radnički pokret u Srbiji (u Užicu posebno), u jedinstvu sa svim progresivnim snagama, nicao je, razvijao se i jačao pod gorostasnim stvaralaštvom i aktivnostima ovih revolucionara. Veliki broj revolucionara bio je neposredni realizator marksističke orijentacije Dragovića i Tucovića o socijalističkom preobražaju tadašnjeg srpskog društva. Trajna odluka i vrednost ovih predvodnika klasne borbe bila je da su oni ne samo revolucionari, već i teoretičari koji su misao i metod marksizma dosledno primenjivali na realne društvene uslove odnosa i stepenom materijalnog i društvenog razvoja. Radnička klasa postaje neposredni učesnik ekonomskog i političkog života sa jasno definisanim programom i ciljevima. Srpska socijal-demokratija je upravo pod vodstvom Dragovića i neposrednim angažovanjem, posebno Tucovića, u svom razvoju i delovanju ostala dosledno na klasnim pozicijama i socijalističkoj orijentaciji. Na Petom kongresu KPJ drug Tito potvrđuje da je Tucović kao predvodnik najzdravijeg i marksizmu vjernog jezgra imao presudan uticaj na razvoj socijalističkog pokreta u Srbiji. Pod njegovim rukovodstvom »Partija je sačuvala svoj klasni karakter« (Tito). Svojom analitičkom, teorijskom i praktičnom delatnošću, dokazali su da su naši narodi i narodnosti dorasli revolucionarnom činu samouprave. Od toga perioda do danas, njihovo delo ostaje predmet izučavanja i inspiracije svih progresivnih snaga, koje kroz istoriju ne jenjavaju, već jačaju u borbi za prevazilaženje eksploatorskih društveno-ekonomskih odnosa, a za istinsku demokratiju.

Ovi revolucionari ostavili su dubok trag na široku rasprostranjenost socijalističkih ideja i aktivnost radničke klase koje su se posle prvog svetskog rata ugradile u KPJ, urasle u njen širi program stvaran na bazi novih zadataka koji su nastali u novim kako međunarodnim, tako i nacionalno društvenim uslovima. Do pred sam

drugi svetski rat, za vreme Užičke Republike i tokom NOR-a mi smo se učili i na našoj revolucionarnoj tradiciji i njenom iskustvu. U ovim uslovima izgrađivanja političke orijentacije, raspoloženja i spremnosti za akciju u svim klasno-političkim oblicima borbe radničke klase i drugih progresivnih snaga izražava se kao suštinski nov proces političkog organizovanja u borbi za razaranje kapitalističkog sistema eksploatacije.

Sve je to imalo neposrednog uticaja na autoritet aktivnosti radničkog pokreta i KPJ, koji je iz godine u godinu uživao sve širu podršku i postizao sve veće rezultate. Revolucionarna uloga KPJ organski je izraz ovih uslova.

Osnove marksističke teorije postaju suština naše socijalističke revolucije. To se, pre svega, odnosi na odlučujuću ulogu radničke klase² koja, ostvarujući svoju istorijsku misiju, postaje neposredni nosilac i inicijator revolucionarnog preobražaja — rušenja kapitalističkog eksploatorskog sistema. U tom kontekstu je i stvarna uloga avangarde radničke klase. »Zaboravlja se, pa čak i potcjenjuje onaj najvažniji faktor, koji je ne samo omogućio ustanak, već mu je osigurao i uspjeh, a to je: *organiziranost ustanka i pravilno rukovođenje — njime — što je zasluga Komunističke partije Jugoslavije, njezinih kadrova, koji su u najtežim danima historije naših naroda ostali do samoodricanja vjerni svome narodu, i prvi u borbi, sa oružjem u ruci, dali herojske primjere te vjernosti*« (podvukao autor)³.

Užička Republika je pokazala da u izvršavanju revolucionarnih ciljeva radničke klase, u okviru određenih istorijskih uslova, borba za slobodu postaje prvi i najvažniji zadatak-preduslov neposrednog angažovanja same klase u sopstvenom oslobođenju. Otuda je preduslov da radnička klasa preuzme vodeću ulogu u svim sferama društveno-ekonomskih i političkih procesa od prvog dana revolucije. Stvaranjem vojnih i političkih preduslova u Užičkoj Republici javlja se istorijski originalan način revolucionarnog preobražaja i osvajanja poluga vlasti: stvaraju se uslovi za izgrađivanje novih društveno-ekonomskih odnosa — socijalističkih produkcionih odnosa. Ovo nisu slučajni procesi radničko-klasnog preobražaja karaktera proizvođne i društveno-ekonomskih odnosa. Naša oslobodilačka borba je: »s prvim ustaničkim plotunima bila usmjerena na istjerivanje okupatora i potpuno oslobođenje svih jugoslovenskih zemalja, kao i na stvaranje jugoslovenske zajednice ravnopravnih naroda sa novim društvenim odnosima«⁴.

U ostvarivanju ovih dalekosežnih zadataka bilo je neophodno ujediniti patriotske, demokratske i revolucionarne snage u jedinstven front borbe za slobodu. »U toj revolucionarnoj i antifašističkoj borbi, u borbi protiv omraženih režima i eksploatacije radnog naroda, KPJ je izgradila platformu za izlaz iz socijalnog i političkog bespravlja i duboke nacionalne krize, u kojoj se već od vremena stvaranja zajedničke države nalazilo jugoslovensko društvo. Na tome revolucionarnom kursu, naša Partija je izrasla u organizatora ustanka i oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije.

Na platformi borbe protiv svih okupatora, za bratstvo i jedinstvo, za nacionalno oslobođenje i društveni preobražaj, naš pokret je u toku rata okupio i aktivirao najšire narodne mase — radničku klasu, milionsko seljaštvo, omladinu i narodnu inteligenciju, sve radne i patriotske slojeve«⁵.

Pitanje vlasti javilo se kao širok i nepomirljiv zahtev svih ovih snaga za raskidanjem sa starim kapitalističkim sistemom.

Iskustva Užičke Republike govore o prednostima saveza radnika i seljaka, iz koga je proizašla svojevrsna eksplozija patriotizma, revolucionarne snage i njihove energije, stvaralaštva i inicijative®.

Sve su to osobenosti originalnog puta naše revolucije koja se odvijala u jednom dijalektičkom odnosu borbe za nacionalno oslobođenje i rušenje kapitalističke vlasti, kao i na toj osnovi stvorenog jedinstva u opštenarodnom frontu na čelu sa radničkom klasom i Komunističkom partijom. Taj se front začinjao, pred revoluciju, jačao i oplemenjivao u NOR-u a iskazivao svoj pravi entitet upravo u posleratnoj izgradnji socijalističkog društva. U savremenim uslovima primena Ustava SFRJ, odnosno izgradnja novog sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa nezamisliva je bez jedinstvenog »revolucionarnog bloka« sa presudnim uticajem radničke klase i njene avangarde kao faktora organizovane socijalističke svesti.

Komunistička partija Jugoslavije je ostvarivala svoju revolucionarnu ulogu široko afirmišući osnovne ciljeve borbe koje je narod osećao kao svoje. Stvoreno je izuzetno jedinstvo, građeno na socijalističkim idejama i slobodarskim težnjama, najšireg sloja progresivnih snaga ir. redova svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. »Malo nas je bilo. Vodili smo rat i okupljali sve više i više ljudi. To pokazuje koliko je životvoma ideja marksizma kada se pravilno primenjuje u praksi⁷.

U ciljeve socijalističkih preobražaja duboko je ugrađen i dosledno primenjen (polazeći i u ovom slučaju od realnih uslova) lenjinski princip nacionalnog pitanja. To je imalo svoga izuzetnog uticaja i značaja na socijalističku sadržinu revolucije. Narodnooslobodilačku borbu i revolucionarni preobražaj načina proizvodnje sudbonosno je opredelila radničko-klasna orijentacija koja je omogućila, i po rečima druga Tita »... da radnička klasa svake jugoslovenske nacije postane nosilac naprednih težnji svoga naroda.«

Ideja bratstva i jedinstva prenesena je iz redova klase na sam narod, dok je ideja slobode i ravnopravnosti svih naroda i narodnosti Jugoslavije postala svakodnevna praksa radničke klase i Komunističke partije. Sve je to bilo blisko revolucionarnoj tradicionalnoj misli novih generacija i bilo korišćeno.

Upravo prve klice ove orijentacije uočavamo u Uzičkoj Republici. Radnici Užica i narod toga kraja iskazali su svoje puno oduševljenje u doslednom širenju bratstva i jedinstva. Hiljade izbeglica⁸ iz svih krajeva naše zemlje bilo je prihvaćeno na slobodnoj teritoriji; izuzetna solidarnost, nacionalni sastav partizanskih odreda i rukovodećeg kadra i dr. Rešavanje ovih konkretnih zadataka postaje osnova strategije u praktičnoj afirmaciji pravilnog marksističkog rešenja nacionalnog pitanja.

Iz analize osnovnih pretpostavki revolucionarne izmene društveno-ekonomskih odnosa proizilazi neosnovanost tvrdnji o nekom spoju »spontanog i subjektivnog« u Uzičkoj Republici. Organizovanjem narodnooslobodilačke borbe, revolucionarna vodeća uloga radničke klase i njene avangarde predstavlja osnovnu polugu socijalističkog preobražaja. Upravo u tome leži najdublji smisao i strateška orijentacija okupljanja širokih narodnih masa kod kojih je, kako je isticao drug Tito, »visoko razvijena pozitivna nacionalna svijest«.

Ukazujući na jedan aspekt revolucionarnih pretpostavki novih društveno-ekonomskih odnosa u Uzičkoj Republici i revoluciji ostaje jedno ključno pitanje. Radi se o uticaju, sa dalekosežnim značajem, Titovog dubokog poznavanja misli Marksa, Engelsa i Lenjina i stvaralačke sposobnosti njene primene u jugoslovenskim uslovima. Titovo shvatanje odnosa marksističke teorije i društvene prakse postaje fundamentalna komponenta revolucionarne akcije avangarde radničke klase i socijalističke revolucije. »Prema tome — specifičan karakter razvoja i rezultati toga razvoja kod nas ne protivrječe nauci marksizma — lenjinizma, naprotiv oni se potpuno slažu sa tom naukom. Ovo nam potvrđuje svu genijalnost naših velikih učitelja, koji su nas uvijek učili da marksizam-lenjinizam nije dogma već rukovodstvo za akciju⁹. Otuda je i razumljivo što ova komponenta bića partije radničke klase postaje istorijska tekovina u stalnom revolucionarnom preobražaju socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa i procesa.

U sve ove procese i revolucionarne tekovine duboko je ugrađeno Titovo delo. Drug Tito, kao teoretičar-marksista, strateg, vizionar budućnosti i revolucionar ostaje simbol socijalističkog razvoja našeg društva. »Tito se pojavio u krilu radničke klase Jugoslavije kao njena istorijska potreba, kao izraz njene težnje da se oslobodi od izrabljivanja i ugnjetavanja i da izgradi nove društvene odnose u kojima će udruženi radni ljudi sami odlučivati o svojoj sudbini i koji će, oslobađajući sebe, cijelo društvo osloboditi«¹⁰.

U ovim uslovima drug Tito je dosledno primenjivao marksistički koncept preispitivanja društvene stvarnosti upravo radi novog revolucionarnog koraka, uvek polazeći od iskustava u socijalističkom preobražaju. »U kretanju revolucije neophodno je vraćati se na njene izvore da bi se sve potpunije rešavala pitanja koja su u njenom dotadašnjem razvoju bila samo prividno rešena« (Marks). Otuda se drug Tito zalagao za stalno okretanje ka trajnim vrednostima revolucije kao preduslovu bržeg kretanja napred, ka novim ostvarenjima njenih osnovnih ciljeva i težnji. Na to nas obavezuje, kako ističe drug Tito, klasna opredeljenost i socijalistička usmerenost našeg revolucionarnog razvoja.

II

SOCIJALISTIČKE OSNOVE ZA PROIZVODNJU I NOVE DRUSTVENO-EKONOMSKE ODNOSI

Analiza društveno-ekonomskog života u Uzičkoj Republici polazi od široke afirmacije novih revolucionarnih socijalističkih odnosa proizvodnje. Proizvodnja za ratne potrebe, rukovođenje, upravljanje, organizacija narodne vlasti, finansije, socijalno-ekonomske mere, i dr, sve je to imalo za cilj stvaranje novih osnova proizvodnje i razmene sa širokom afirmacijom stvaralačke inicijative radničke klase.

U revolucionarnom nastupu jednog pokreta jedinstvo stvestrane akcije u izgradnji novog sistema vlasti postaje presudno pitanje. Otuda je rešavanje pitanja političke valsti kroz narodnooslobodilačke odbore u Uzičkoj Republici dobilo punu marksističku dimenziju. U izgradnji nove vlasti postavio se (ne manje važan) zadatak ostvarivanje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa kao jedan od osnovnih ciljeva NOB. U Uzičkoj Republici se stvaraju klice izgradnje nove socijalističke Jugoslavije sa samoupravnim karakterom produkcionih odnosa. U ovoj sferi društveno-ekonomskih odnosa narodnooslobodilački odbori postaju specifičan demokratski organ vlasti koji svoju društvenu poziciju ostvaruje uz najširu inicijativu i upravljanje radnika proizvodnjom u uslovima ratne privrede. Pored poznatih aktivnosti, zadatak ovih odbora je bio između ostalog, usmeravanje proizvodnje i obezbeđivanje ekonomskih i društvenih uslova za ostvarivanje razmene, odnosno egzistenciju reprodukcije u celini i to u specifičnim ratnim uslovima. Proces reprodukcije u ovim uslovima trebalo je da se ostvari na ograničenoj-slobodnoj teritoriji, bez mogućnosti ostvarivanja rasporeda društvenog fonda rada i sa ograničenim proizvodnim resursima koji su podređeni, pre svega, potrebama vođenja rata.

Uvek u revoluciji osnovni proizvodni resursi postaju meta agresora ali i osnova razvijanja ratnog i, uopšte, borbenog potencijala.

U uslovima ograničene slobodne teritorije, sa samo jednim delom raspoloživih proizvodnih resursa osnovno pitanje je način raspolaganja i upravljanja svim ekonomskim preduslovima širokog zahvata ratnih operacija. Najneposrednije ih uslovljava i karakter društveno-ekonomskih odnosa.

U izučavanju istorijskih događaja Uzička Republika postaje prvi naš primer organizovanja celokupnosti proizvodnih potencijala i ratnih potreba. U prvim danima NOR-a bilo je potrebno stvoriti efikasne ratne jedinice, ali i ratnu ekonomiju. *Preduslov je ležao u izgrađivanju sistema neposredne demokratske vlasti i sistema društveno-ekonomskih odnosa, koji će se zasnivati na široko demokratskim osnovama sa elementima socijalizma.*

Ovo iskustvo Uzičke Republike u organizovanju ratne privrede i društveno-ekonomskog života služilo je kao osnov u daljem razvoju tih odnosa u toku NOR-a. Tako 1943 AVNOJ u okviru definisanja svojih zadataka određuje i karakter privrednog života: »Jasno je da privredni život danas i na oslobodenoj teritoriji mora imati karakter ratne privrede.«¹¹ Otuda Uzička Republika predstavlja originalni nastanak i razvoj vojno-ekonomske prakse i privrednog života.

U ovim uslovima najšire su se afirmisali originalni oblici upravljanja industrijskom proizvodnjom, duboko zasnovani na elementima samoupravnih odnosa U2 prisustvo specifičnih oblika sporazumevanja i dogovaranja i planiranja sa predstavnicima narodne vlasti. To su široki oblici usaglašavanja interesa s potrebama i zahtevima uslova ratovanja, tj. uslova reprodukcije sa zahtevima ratne ekonomije i ostvarivanja ratnih zadataka. Sve su ovo polazne osobenosti stvarne revolucionarne suštine izgradnje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Suština udruživanja i organizovanja radnika u Uzičkoj Republici omogućavali su funkcionisanje privrednog života s visokim stepenom kreativnosti i samoinicijative, racionalne organizacije, rada i upravljanja i širokom demokratskom osnovom zasnivanja društveno-ekonomskih odnosa. Ovo zasnivanje društveno-ekonomskih odnosa imalo je u svojoj biti tendenciju stalnog jačanja socijalističkih produkcionih odnosa. Sadržina ovih odnosa bila je uslovi jena karakterom: 1) specifičnih pojava oblika društvene svojine, 2) društveno-ekonomskog položaja radnika, 3) planiranja, 4) tržišta i cena, 5) društvene afirmacije kulture i obrazovanja, zdravstva, solidarnosti i

dr. U narednom delu referata iznećemo u sažetom obliku rezultate istraživanja koji se odnose upravo na ove osobenosti:

1. Uporedo sa stvaranjem slobodne teritorije u zapadnoj i centralnoj Srbiji recavano je i pitanje oživljavanja proizvodnje radi zadovoljenja potreba partizanskih jedinica, izbeglica i stanovništva tih krajeva. U skoro svim krajevima Užičke Republike činjen je veliki napor u obnavljanju proizvodnje u preduzećima i radionicama. Teško stanje je bilo i u samom Užicu. »Krvavi okupator pobegao je obezglavljen iz našeg grada, ali je za sobom ostavio sve znake svoga varvarstva, pustoš, bedu i nezaposlenost. Ostavio je za sobom prazne magacine i blagajne, opustošenu privredu, narod bez hleba i zarade«¹². Otuda je prvenstveni zadatak bio stvoriti socijalne i ekonomske preduslove za koliko, toliko normalne uslove života u gradu i na slobodnoj teritoriji. To je jedan od razloga da prvi akt Štaba Užičkog NOP odreda ima karakter zakonskog akta, tj. naredbe. »Naređujemo da sva preduzeća nastave normalno svoj rad i da sve radnje budu otvorene preko celog dana«¹³.

Najveći broj radnika s oduševljenjem je prihvatio ovaj proglas i već 26. septembra počinje opravka mašina i instalacija za normalnu proizvodnju u skoro svim fabrikama i radionicama.

Već u prvom broju »Vesti« u proglasu se apeluje na radnike, seljake i građane da se angažuju u oživljavanju privrednog života. Formiranjem gradskog narodnooslobodilačkog odbora pristupa se najširoj akciji — obezbeđenju fonda proizvodnje i fonda potrošnje za ratne potrebe i život na slobodnoj teritoriji.

Uporedo s obnavljanjem proizvodnje u preduzećima i radionicama vrši se njihova nova organizacija na koju utiču i zahtevi za prvenstvenim zadovoljavanjem ratnih potreba.

U Užičkoj Republici izvršeno je revolucionarno razvlašćivanje kapitalističke klase, iako u najvećem broju slučajeva nije sprovedena zvanična inauguracija eksproprijacije. Prvi čin nastanka novih društveno-ekonomskih odnosa bio je ostvaren u svojevrsnom izvršenju socijalističkog zahteva »fabrike radnicima«. To je bio preduslov organizovanja proizvodnih resursa na osnovama radničkog upravljanja, ali u uslovima ratne proizvodnje.

U nekim, pak, slučajevima na slobodnoj teritoriji izvršeno je rekviriranje i sekvistriranje. U zadacima Gradskog NOO Čačka se, na primer, kaže: »... izvršice se rekviriranje »Prizada«, električne centrale, sekvistriraće se stovarište drva...«¹⁴, Sreski narodnooslobodilački odbor u Bajinoj Bašti rekvirirao je privatnu mehaničarsku radionicu i organizovao potrebne aktivnosti oko opravke motornih vozila.

I pored činjenice da u najvećem broju slučajeva nije donet formalni dekret o eksproprijaciji eksproprijatora, način upotrebe sredstava za proizvodnju obezbeđivao je u tim uslovima pun socijalistički sadržaj. Otuda je revolucionarno razaranje kapital-odnosa predstavljalo prvi čin nastanka novih socijalističkih odnosa proizvodnje.

Zato i možemo reći da su stvorene polazne osnove specifičnog sistema društvene svojine. Prešlo se na izgrađivanje uslova proizvodnje kroz »opšte, zajedničke, društvene uslove proizvodnje« (Marks). Ostvareno je široko podruštvljavanje procesa proizvodnje kao najneposredniji oblik negacije kapitalističke svojine. »Postajući gospodar celokupnih sredstava za proizvodnju, da bi ih društveno i planski primenjivalo društvo uništava dosadašnje robovanje ljudi njihovim vlastitim sredstvima za proizvodnju. Društvo se, razume se, ne može osloboditi a da se ne oslobodi svaki pojedinac. Dakle, stari se način proizvodnje mora iz osnovu izmeniti, a naročito mora nestati stare podele rada. Na njeno mesto mora doći takva organizacija proizvodnje u kojoj, s jedne strane, ni jedan pojedinac ne može svaliti na drugog udeo u produktivnom radu, tom prirodnom uslovu čovekove egzistencije, u kojoj s druge strane, produktivan rad, umesto da bude sredstvo za porobljavanje, postaje sredstvo za oslobađanje ljudi, pružajući svakom pojedincu priliku da sve svoje sposobnosti, kako telesne, tako i duhovne, usavršava i primenjuje u svim pravcima, i u kojoj se on tako pretvori u uživanje, umesto da bude teret«¹⁵.

2. Ostvareni princip »fabrike radnicima« imao je sve osobenosti uslova u kojima je realizovan. Javljaju se raznovrsni oblici upravljanja radnika proizvodnjom, sa visokim stepenom demokratičnosti u procesu donošenja pojedinih odluka¹⁶. Delimično

uskладene forme i raznovrsni sadržaji upravljanja govore o širokoj inicijativi radničke klase u odlučivanju o vitalnim pitanjima života i rada, tj. reprodukcije.

U Uzičkoj Republici se javlja nov društveno-ekonomski položaj radnika koji je, zajedno sa njihovim učešćem u ratnim jedinicama¹⁷, pružao realnu poziciju vodećeg položaja radničke klase. Iz toga je objektivno proizašla radničko klasna zastupljenost u izboru novih organa vlasti.

Slobodni radnički poverenici¹⁸ bili su osnovna spona radničkog upravljanja i vojnih zahteva za plansko zadovoljenje potreba partizanskih jedinica i pozadine. Način dogovaranja i koordinacije vršili su štabovi odreda¹⁹ ili članovi narodnooslobodilačkih odbora²⁰ kroz sekcije. Sam sistem koordinacije i organizacionog rukovođenja pospešio je puno ispoljavanje samoinicijative i samoupravljanja u odlučivanju.

Prvi izraz novog načina upravljanja proizvodnjom bio je izuzetan napor ir stvaranju specifične celine fonda proizvodnje na oslobođenoj teritoriji. Ako se tome doda način političke i radne mobilizacije radnika i zanatlija, rukovođenje i pozicija vojnih potreba, kao i karakter planskog usmeravanja proizvodnje, onda su shvatljivi tako veliki rezultati u proizvodnji. Očigledno je tome doprineo i način organizovanja svih proizvodnih resursa. »Naši radnici, nameštenci, seljaci, zanatlije, činovnici, trgovci, proizvođači itd. moraju sami da pomognu da bi se organizovanom zajedničkom akcijom rešila sva pitanja koja nas tište«²¹. Poziv na ovu vrstu akcije ostvaruje se vrlo brzo: »Mi radnici ložionice i kolske radionice sastasmo se danas... da pretresemo situaciju... kako bi u svojoj ložionici i kolnici pružili svu pomoć...«²². Radnici su na svojim zborovima odlučivali o pitanjima vezanim za veću produkciju.

Kao izraz socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa a i realnih potreba javila se racionalna organizacija rada — preteča tog fundamentalnog principa samoupravne ekonomije. Radnici partizanskih radionica odeće i obuće, sami organizuju racionalizaciju posla: ... »i na taj način povećavaju kapacitet proizvodnje«²³. Već u prvim danima ratne proizvodnje organizacija rada imala je za prvenstven cilj kvilitet i količinu proizvoda u procesu proizvodnje koji karakteriše visok stepen odgovornosti. »Tempo proizvodnje se pojačavao. Svakog dana iz radionica je izlazilo po nekoliko desetina pušaka više nego prethodnog dana. Najzad je dostignuta rekordna proizvodnja od 500 pušaka dnevno«²⁴. Ovakva organizacija i rezultati proizvodnje nisu karakteristični samo za fabriku oružja i municije. U stalnom naporu za većom proizvodnjom i boljim kvalitetom radnici su sami obezbeđivali ekonomiju rada. Pored toga, mnoge radionice i pogoni obavljali su raznovrsne poslove za koje su posedovali mašine ili su pak radnici bili stručno osposobljeni za njih. U tom cilju se i postavilo pitanje iz koga su rezultirale konkretne mere o racionalnoj organizaciji rada. Kao prvo, proizvodnja je bila locirana na svim punktovima gde se raspolagalo adekvatnim sredstvima za rad. Lokaciju proizvodnih procesa uslovljavala je lokacija sredstava za rad, ukoliko ista nisu mogla biti preneti na mesta koja su, sa aspekta ratne situacije, bila sigurnija.

Način upotrebe sredstava za proizvodnju obezbeđivao je, u tim uslovima, specifičan socijalistički sadržaj produkcionog odnosa.

Novina je pre svega u načinu upravljanja procesom proizvodnje. U uslovima kada je proizvodnja bila potčinjena ratnim potrebama javila se adekvatna organizacija rada i upravljanja.²⁵ Odlučivalo se o svim bitnim pitanjima radnog procesa: od dužine radnog dana pa sve do odlučivanja o primanju novih radnika na posao²⁴.

Što se tiče ekonomskog položaja radnika napor je činjen ka obezbeđenju osnovnih životnih preduslova. »Niukom slučaju ne sme se i neće dozvoliti da gladuju i trpe oskudicu siromašni slojevi... radnici, seljaci, činovnici, zanatlije, itd«²⁷.

Istovremeno se vodila politika raspodele sa orijentacijom na uvođenje »socijalne pravde« u odnosima ekonomske pozicije radnika i činovnika. »Radnici, nameštenci i činovnici koji su uposleni u fabrikama, radionicama, saobraćaju ustanovama koje danas rade, primaće svoje nadnice i plate... NOO zadržava sebi pravo da izvrši izvesnu redukciju plata viših kategorija činovnika«²⁸.

U procesu raspodele srećemo pojavu principa solidarnosti kao jednog od osnovnih socijalističkih principa raspodele. Postoje podaci o nizu pojava u Uzičkoj Republici korigovanja postojećih sistema plata i samoupravnog odlučivanja o visini pri-

manja zaposlenih u fabrikama i radionicama polazeći, pre svega, od socijalnog položaja. Ovo korigovanje su vršili radnici međusobno skidajući visinu primanja jednima a povećavajući drugima.

Problem vrednovanja rada održavan je i kroz niske cene osnovnih artikala životnog standarda — neophodnih za reprodukciju radnika i njihovih porodica, odnosno celokupnog stanovništva. Narodnooslobodilački odbori su ove aktivnosti obavljali uspešno.

Istovremeno, na slobodnoj teritoriji javilo se pitanje pomoći izbeglicama, siromašnim i nezaposlenim radnicima. Formirani su, shodno uputstvu, narodnooslobodilački fondovi čija je funkcija bila veoma široka. Iz ovog fonda izdvajana su sredstva i razne vrste pomoći. »Neuposleni radnici, nameštenici i činovnici, koji nemaju mogućnosti da se sami izdržavaju dobiće odmah izvesnu novčanu pomoć«²⁹

Način upravljanja proizvodnjom i šire slobodnom teritorijom bio je značajna dimenzija novih društveno-ekonomskih odnosa. Otuda se ideja o stvaranju nove vlasti sjedinila sa inicijativama i idejama o samoupravnom i široko demokratskom karakteru društveno-ekonomskih i političkih odnosa.

Međutim, u praksi su to bili samo počeci, ali vrlo značajni i inspirativni za dalji razvoj oblika neposredne vlasti i samoupravnih odnosa proizvodnje koji su se u njoj stvarali. Znači, to su početni oblici samoupravljanja u uslovima ratne organizacije društvenog života, posebno značajnih po tome što su se javljali kao najširi zahtev uprave u uslovima rušenja stare vlasti i revolucionarnog stvaranja novog. U ovoj sferi društveno-ekonomskih odnosa Uzička Republika predstavlja veliko iskustvo koje smo kasnije prenosili na druga područja, na oslobođene teritorije tokom celog NOR-a.

U tumačenju ovih procesa susreću se ocene da oni predstavljaju kvalitativno i sadržajno dublji preokret u produkcionim odnosima. O tome drug Kardelj u jednom kontekstu kaže: »Već 1941. godine u Užicu se rađaju prve klice samoupravljanja u privredi... To je, takođe, i dokaz da su se već tada rodile klice društvenih procesa koje danas čine suštinu našeg političkog sistema i društvenog života uopšte, još jedan dokaz izvornosti, kontinuiteta i trajanja naše revolucije«³⁰.

3. Elementi planiranja ekonomije javljaju se zakonito i sveobuhvatno u kontekstu sistema društveno-ekonomskih odnosa. Postaju oblik svesnog usmeravanja procesa proizvodnje i distribucije onog dela fonda potrošnje namenjenog zahtevima vođenja ratnih operacija. Planiranje postaje oblik racionalnog odnosa prema iskazivanju određenih potreba i njihovom zadovoljavanju. Istovremeno, planiranje je bilo oblik podsticanja proizvodnje, razmene, raspodele i potrošnje.

Već j>rilikom formiranja narodnooslobodilačkih odbora ističe se potreba »plana organizacije posla«. Neophodno je uvideti »...potrebe koje treba zadovoljiti, potrebe čije se zadovoljenje mora odložiti..... da se ne desi da jedni sve imaju dok drugi u svemu oskvidevaju«³¹. Sve to opredeljenje da svaki narodnooslobodilački odbor »planski radi na rešavanju gore iznetih pitanja«³².

Planiranjem su se obezbeđivali uslovi, sredstva i rezultati rada. Imajući u vidu već iznete osobenosti ratne proizvodnje u Uzičkoj Republici, planiranjem se vršilo aktiviranje i iznalaženje dodatne »proizvodne snage« i racionalne komponente. »Članovi Vrhovnog štaba pravili su porudžbine i dostavljali ih fabrici zajedno sa načinom raspodele. Neophodnost planske raspodele došla je do izražaja naročito onda kada je proizvodnja municije bila usporena zbog nedostatka baruta za punjenje«³³. I pored toga, proces planskog usmeravanja proizvodnje zasnivao se na demokratskom dogovaranju s jpunom i svestranom afirmacijom odgovornosti. Jedan od primera je trebovanje materijala. Materijal se planski trebovao unapred za sledeći radni dan kako ne bi došlo do zastoja proizvodnje. U slučaju potrebe vršena je dodatna mobilizacija radne snage«³⁴.

Kada je u pitanju zadovoljavanje potreba za određenim ratnim sredstvima, planiranjem se koordiniralo iz centra. Tražila se puna odgovornost u utvrđivanju stvarnih potreba i njihovom zadovoljavanju. »Pošto je nama najbolje poznato kakve su gdje potrebne u bilo kom odredu, to je razumljivo da se raspodjela oružja i municije može vršiti samo iz centra«³⁵.

Celokupnost planskih aktivnosti u Užičkoj Republici bila je objektivirana osobnostima svih proizvodnih resursa. Na njih je uticala i raznovrsnost načina i uslova zadovoljenja potreba. »Trebaće planski rukovoditi ravnomernu raspodelu namirnica po čitavoj teritoriji.« Otuda i »najveći napor narodne vlasti da planskom akcijom uz saradnju širokih slojeva stanovništva obezbedi sve da na oslobođenoj teritoriji ne bi bilo ni jednog čoveka koji bi trpeo od gladi i nestašice«³⁶.

Obnavljanje proizvodnje i oživljavanje razmene pokazalo je, nakon jednog meseca života i rada, neka iskustva. Niz pozitivnih činjenica potvrđuju validnost planiranja. Međutim, bilo je i zahteva za dodatnim naporima u usavršavanju planiranja u radu. »Novi zadaci sa područja naše vojne akcije, izgradnje oslobođenog područja i snabdevanja partizanskih odreda i stanovništva traže.. *plan u radu*. Iskustva pokazuju da naši drugovi najčešće rade bez plana_____ Mnogi naši organizatori posla našli su se na repu stihije koja ih nosi sobom... Treba uneti plan u naš rad. Treba pravilno rasporediti rad, razgraničiti pojedine njegove grane i pravilno razmestiti ljude... Ne može se danas učiniti ništa trajnije ni čvršće, ako se ne zna šta treba uraditi sutra prekосуtra... Raditi po planu — to neka bude danas jedna od glavnih parola u radu komunista«³⁷.

Planiranje i tržište su oblici uređivanja ekonomije koji bitno uslovljavaju karakter društveno-ekonomskih odnosa. Međusobna povezanost i uslovljenost je značajno svojstvo ekonomije u Užičkoj Republici.

Planirano je za ratne potrebe ali je istovremeno postojala briga za zadovoljenje ličnih potreba porodica boraca, izbeglica i naroda.³⁸ Otuda se, pored planiranja, objektivno javilo specifično tržište. Specifično i zbog toga što izlazak na tržište nije bio sa jednim ciljem da se proda višak proizvoda. Tržišne odnose je uslovljavao i opšti interes za organizovanje života na slobodnoj teritoriji radi veće sposobnosti za ratne operacije. Borba za slobodu podstiče radni elan u okviru koga je i iznošenje na tržište više proizvoda nego u normalnim uslovima.

4. Kvalitet i uslovi zadovoljenja potreba u Užičkoj Republici imali su širi vojno-strategijski, politički i iskustveni značaj. Fond potrošnje obezbeđivan je odgovarajućom sistematskom akcijom Vrhovnog štaba, CK KPJ i narodnooslobodilačkih odnosa. U tom cilju razvijena je živa aktivnost kako na slobodnoj tako i na okupiranoj teritoriji. Analiza raspoloživih podataka ukazuje na prisustvo kombinovanja specifičnih naturalnih i novčanih oblika proizvodnje i raspodele.

Uporedo sa oživljavanjem privredne aktivnosti, odmah na početku, nametnulo se i pitanje egzistiranja odnosa razmene. Kao prva značajnija mera bilo je određivanje u odnosu na važenje novčane valute:

a) Pošto je nakon oslobađanja Užica i drugih mesta u Užičkoj Republici zaplenjena znatna suma novca³⁹ postojali su i realni uslovi za utvrđivanje karaktera razmene. Realnost ove procene zasnivala se i na saznanju da su građani raspolagali sa znatnom sumom važećih novčanica. Otuda se Naredbom br. 1 Štaba Užičkog partizanskog odreda od 25. septembra 1941. godine reguliše pitanje novčane valute u optičaju: »...platežna sredstva u potpunoj važnosti su i dalje novčanice Srpske narodne banke i okupacione marke bivše okupacione vlasti«⁴⁰. Karakter oživljavanja razmene imao je i jedno idejno i strateško-široko demokratsko i socijalističko opredeljenje. Vezano je za način nabavljanja namirnica i drugih artikala za potrebe narodnooslobodilačke partizanske vojske. Njega su vrlo brzo uočile kvislinške i nemačke vlasti. Između bezbroj izveštaja koji se odnose na ova pitanja izabrali smo jedan: »Oni (partizani — prim. S.S.) od naroda ne otimaju njihovu imovinu, sve što uzimaju plaćaju novcem koji je opljačkan iz državnih nadležstava. Ali je tačno da sve što uzimaju od naroda plaćaju«⁴¹.

Pitanje pospešivanja razmene ostalo je jedno od bitnih pitanja reprodukcije širom slobodne teritorije tokom trajanja rata.

b) Zadovoljenje određenih potreba vršeno je, u uslovima kada nedostaje novca, *priznanicama*⁴² kao *specifičnim papirima od vrednosti u optičaju*. Ove priznanice i potvrde bile su kasnije isplaćivane.

Iz niza dokumenata se može zaključiti da su ovi vrednosni papiri bili značajno sredstvo i oblik regulisanja vrednosnog odnosa razmene. Na tim pozitivnim primerima AVNOJ temelji jednu od svojih odluka: »...Da bi nabavke za vojsku mogle

da doprinesu oživljenju razmene, izvršni odbor će, u zajednici sa Vrhovnim štabom, izdati jednoobrazne bonove kojima će se, delom, finansirati nabavka za vojsku. Ti bonovi biće sa određenim rokovima, glasiće na donosioca i moći će da posluže kao sredstvo razmene⁴³.

3. Materijalna i finansijska pomoć kao elemenat socijalne politike javlja se kao sastavna komponenta procesa zadovoljenja potreba »svakom građaninu obezbeđivaće se ono što je najnužnije: hleb, krov nad glavom i ogrev.«⁴⁴ Broj ovih lica nije bio mali. Oko 3.500 osoba »koje nemaju nikakvog prihoda« trebalo je nahraniti i snabdeti ogrevom... U tu cifru od 3500 ulaze i izbeglice.⁴⁵ Ako se tome dodaju i znatne potrebe partizanskih odreda onda se u svom punom značenju postavilo pitanje načina njihovog zadovoljavanja. Otuda je značajna funkcija Narodnooslobodilačkog fonda, »s obzirom na to da se državni prihodi *ne mogu* i *neće* više ubirati na način kako je to do danas činjeno«. U ostvarivanju socijalne politike »prirodno je da će najveći teret morati da podnesu novi ekonomski najjači redovi«. ⁴⁸ Uvodi se i novčana pomoć kao element socijalne politike⁴⁷.

Specifično tržište je funkcionisalo uz plansko održavanje odnosa ponude i potražnje. Narodnooslobodilački odbori su regulisali da »dode« na pijacu sva količina robe koja je namenjena prodaji, a nije otkupljena za ratne potrebe, ali pod delimično regulisanim cenama. Oni su se suprotstavljali svim vrstama špekulacije. Takođe, regulisanje odnosa ponude i potražnje vršeno je i administrativnim merama narodnooslobodilačkog odbora. »Kod nas se već duže vremena oseća nestašica soli... Može se sa punim pravom reći da su za ovu nestašicu soli... u prvom redu krivi oni koji još uvek prikrivaju manje ili veće količine soli, bilo da je čuvaju za dočinja vremena ili da već sada sa njom špekulišu«. ⁴⁶ Ovaj i bezbroj drugih primera govore o naporu da se održi regularan odnos ponude i potražnje.

Dosadašnja istraživanja i referati za ovaj simpozijum pokazali su obilje podataka o značaju Užičke Republike. I pored toga, pred istoriografijom i marksističkom naukom je zadatak da dalje usmeri »fokus svoga istraživanja« i time potpunije oceni stvarni vojni, moralni i politički značaj Užičke Republike. Polazno teorijsko-hipotetičko opredeljenje vezano je za karakter društveno-ekonomskih odnosa.

NAPOMENE

¹ U zapadnoj Srbiji i Sumadiji obrazovana je Užička Republika, pa je iz Užica, sjedišta CK KPJ i Vrhovnog štaba, usmeravana borba u cijeloj zemlji. Tito, Borba, 22. decembra 1976.

² Na mitingu radnika i radnica održanom 18. oktobra 1941. godine u Užicu govoreno je o »... zbijanju radničkih snaga u guste redove i o potrebi radničkog organizovanja...« Borba, br. 2, 21. oktobar 1941. god., str. 4.

³ Tito, U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije, Komunist, br. 1, 1946, str. 2.

* Tito, Borba, 22. decembar 1976.

⁵ Tito, Putevi naše pobjede, 1975, str. 344.

* »U ovom trenutku više nego ikada postavlja se zadatak: stvoriti jedinstvo čitavog naroda, okupiti sve narodne snage ... jedinstvo svih rodoljubivih snaga«, Borba, 18. novembar 1941.

⁷ Tito, Politika, 28. septembra 1977.

* »Svaki izbeglica, bio on Slovenac, Makedonac, ili Bosanac može mnogo da doprinese oslobodilačkoj borbi, bilo puškom, bilo nekim radom u pozadini«. (Vesti, 16. oktobar 1941).

* Tito, Komunist, br. 1, 1946, str. 9.

¹⁰ Nikola Ljubičić, Opštenarodna odbrana strategija mira, VIZ, Beograd, 1977, str. 18.

¹¹ Borba, 10. januar 1943.

¹² Vesti, 12. oktobar 1941.

» Naredba br. 1, Užičkog partizanskog odreda.

- ¹⁴ Novosti, br. 4, 18. oktobar 1941.
- ¹⁵ Fridrih Engels, Anti-Diring, Naprijed, Zagreb, 1946, str. 310.
- ¹¹ Samoupravljanjem, odnosno upravljanjem se nećemo posebno opširnije baviti, jer je to tema više saopštenja na ovom skupu.
- ¹⁷ Radnici u Užicu zaposleni u fabrikama i zanatskim radionicama, najvećim delom su bili borci Radničkog bataljona.
- ¹⁸ »U tome smislu izabrali smo prvi put slobodne radničke poverenike koji će pred vojskom, radnicima i šefovima odgovarati za požrtvovan rad i pravilno funkcionisanje posla u ložionici, kako bi naša oslobodilačka vojska imala punu potporu u radu naših radnih ruku, da što pre oslobodimo čitavu našu zemlju« (Vesti, 3. oktobra 1941).
- ¹⁹ Primer fabrike oružja u Užicu, železničke radionice, kolnice i dr.
- ⁵⁰ Primer tkačke radionice u Užicu, radionice za izradu rublja u Bajinoj Bašti i dr.
- ³¹ Borba, 21. oktobar 1941.
- ¹¹ Vesti, 3. oktobar 1941.
- ¹³ Borba, 28. oktobar 1941.
- ¹⁴ F. O. M. U. str. 33.
- ³³ »Od danas u Užicu svi obučari (šusteri i opančari), svi krojači, bili oni sopstvenici radnji ili radnici, smatraju se mobilisanim. Po uputstvima narodnooslobodilačkog odbora oni će se javiti u vojne radionice gde će im se posao odrediti« (Borba 28. oktobar 1941).
- ^K Obučarski radnici su doneli odluku . . . »da se poveća broj radnika u njihovoj radionici« (Borba, 28. oktobar 1941).
- ³⁷ Borba broj 2, 21. oktobar 1941. godine, str. 2.
- ²⁸ Odluka NOO u Užicu od 18. oktobra 1941.
- ³⁹ Odluka NOO u Užicu od 18. oktobra 1941.
- ³⁸ Politika 2. decembar 1976.
- ³¹ Vesti, 9. oktobar 1941.
- « Ibidem.
- ³⁵ F. O. M. U. 1941. str. 51.
- ³⁴ »... da se svi krojači i abadžije još danas prljave u komandu mesta koja će ih odrediti u kojoj će radionici izrađivati odeću za partizane . . . « kao i » . . . sve krojačice i one patriotkinje koje mogu pomoći krojačicama prilikom krojenja i šivenja« (Vesti, 14. oktobar 1941).
- ³⁵ Tito, Pismo 9. oktobar 1941.
- ³⁸ Borba, 21. oktobar 1941.
- ³⁷ Borba, 22. novembar 1941.
- ³⁸ Planski je regalisan cena hleba, šećera, soli i drugih životnih namirnica namenjenih razmeni.
- * Prilikom oslobođenja Užica 1941. godine nađeno je u trezorima Narodne banke oko 55 miliona dinara u srebru.
- ⁴⁰ Muzej Titovo Užice, inv. br. 268.
- ¹¹ Septembar 1941. Arhiv Svetozareva.
- ⁴² Vidi: Muzej Titovo Užice, inv. brojeve: 4422, 3538 i dr.
- ⁴³ Borba, 10. januar 1943.
- ⁴⁴ Proglas Gradskog narodnooslobodilačkog odbora Užica od 11. oktobra 1941.
- ⁴⁵ Vesti, 16. oktobar 1941.
- ** Proglas Užičkog narodnooslobodilačkog odbora od 11. oktobra 1941.
- ⁴⁷ Vidi: Muzej Titovo Užice, inv. br. 66, 117, 121, 128 i dr.
- ⁴⁸ Borba, 25. oktobar 1941.

Dr IVAN-DŽINA GLIGORIJEVIĆ, pukovnik

PARTIZANSKI ODREDI JUŽNOMORAVSKOG BASENA

Južnomoravski basen je deo južne Srbije u zahvatu toka Južne Morave, gde se, pak, ističu dve izrazite regionalne celine: na levoj i desnoj obali Južne Morave sa svojim osobenostima, a u okviru istih su manji regioni opet sa svojim osobenostima. I pored osobenosti svakog od ovih regiona, partizanski pokret je bio jedinstven jer se rukovalo iz istog centra. Okružni komiteti KPJ su, istovremeno, bili i okružni štabovi, te poneli osnovni teret brige, kako po pitanju stvaranja, organizacionog sređivanja i kadrovske politike, tako i taktike dejstava svojih partizanskih odreda.

U vreme oslobođenja Užica, 24. septembra 1941. godine, kao centra velike oslobođene teritorije, u južnomoravskom basenu su postojala tri NOP odreda: Rasinski, Toplički i Kukavički. Iz tih matičnih razvije se drugi partizanski odredi, pod rukovodstvom okružnih komiteta partije, pre svega, Leskovca gde je situacija bila naj-složenija.

Svaki okružni komitet, kao nosilac organizacije odreda, bio je tome odred i pretpostavljeni štab; imao je zadatak da stvori centralni odred iz koga će se izdvajati delovi kao samostalne čete ili pododredi a ovi imaju direktivu da prerastu u posebne odrede. To pitanje je u postojećoj istoriografiji precizirano i mi ga nećemo posebno istraživati.

»Prvobitno je bilo odlučeno da se za rejon jednog okružnog komiteta formira jedan partizanski odred, ali je kasnije, jačanjem i narastanjem pokreta, došlo do formiranja više odreda na teritoriji jednog OK, kao što je slučaj u leskovačkom, gde su se, izdvajanjem iz Kukavičkog odreda, kasnije formirala još dva odreda — Jablanički, sa bazom na planini Radan, i Babički, na Babičkoj gori.«¹ Sem toga, bilo je pojedinih partizanskih četa koje su toliko bile samostalne da su predstavljale posebne odrede; one su, zbog toga i nazivane pododredi.

Rasinski partizanski odred formiran je 22. jula 1941. u ataru sela Dedine, u neposrednoj blizini Kruševca, a na osnovu odluke OK KPJ Kruševca donetoj na sastanku 24. juna,² kome je bio prisutan i instruktor PK KPJ za Srbiju Mirko Tomić. Ovako duge pripreme posle donete odluke za formiranje odreda bile su, pre svega, diktirane nedostatkom naoružanja u kome se oskudevalo i zbog toga što na terenu Rasine nije bilo rasformiranja jedinica bivše Kraljevske jugoslovenske vojske u aprilskom ratu. Tako su se, 22. jula, na Belovića visu, kod sela Dedine, okupila 34 omladinca kao Rasinska četa,³ ali samo sa tri puške. Sutradan je pronađeno još sedam pušaka, što je, sa tri pištolja i desetak bombi, bilo celokupno naoružanje odreda.⁴

Istovremeno je, prema odluci OK KPJ Kruševca, kod Trstenika formiran i drugi deo Rasinskog NOP odreda poznat kao Trstenička četa, naoružana samo sa tri puške. Većinu boraca ove čete činili su ljudi sa sela, koji su pre dolaska glorifikovali snage partizana sudeći o njima po partizanskim akcijama u Sumadiji i zapad-

noj Srbiji. Zato, uverivši se u stvarnost da su čak i bez oružja, oni su posle tri dana napustili četu i otišli kućama. Tako je ovaj deo Rasinskog odreda već na samom početku prestao da postoji.

To, a i problem naoružanja, primoralo je Štab odreda⁵ da iz Rasinske čete vrati sve omladince, bez oružja, kućama i uključi ih u organizacije SKOJ-a u Kruševcu. Otkudle su i krenuli u odred. Pošto se organizaciono sredila, ova mala grupa partizana uglavnom članovi KPJ i SKOJ, krenula je iz atara Dedine, 8. avgusta, radi rušenja železničkog mosta kod sela Braljine.

Prva akcija odreda, iako bez većih rezultata, imala je odjeka u narodu. Odred se iz Braljine prebacio na padine Jastrepca i svoj logor postavio blizu sela Slatine, koje je imalo solidnu grupu simpatizera Komunističke partije.⁶

Istovremeno s akcijama Rasinskog NOP odreda započele su i akcije udarnih omladinskih grupa u Kruševcu. Revolucionarni duh stanovništva Kruševca, nastalog migracijom sa sela,⁷ nosio je pečat iz predratnog perioda delovanja KPJ. Hladi komunisti, sledeći poziv KPJ na oružani ustanak, primili su borbene zadatke i išli u akcije, stavljajući brojnog okupatora i kolaboracioniste pred nerešivi problem.⁸ Prva ustanička žrtva u dolini Rasine, omladinac Veselin Nikolić, bila je, upravo, iz grupe mladih udarnika Kruševca.⁹

Štab Rasinskog NOP odreda bio je stavljen pred niz dilema. Sudeći po prvom izveštaju Okružnog komiteta o akcijama Rasinskog partizanskog odreda,¹⁰ da se zaključiti da su njegove akcije znatno zaostajale od onih u Kruševcu. Organizacija SKOJ-a grada ne samo da nije bila zaplašena zbog mučenja svog zarobljenog člana Nikolića, već je to vešanje povećalo njen revolt protivu fašizma.¹¹

Talas oružane borbe zahvatio je širi krug omladine Kruševca, a njene akcije, za razliku od odredskih, bile su kanalisane direktivama OK KPJ Kruševca, sprovedene preko omladinskih kružoka i konferencija.¹² Utoliko pre iznenađuje slab priliv u Rasinski odred, koji je, u drugoj polovini avgusta, brojao samo 25 boraca, a od toga samo osam članova KPJ.¹³

Sudeći po akcijama organizacije SKOJ-a u samom gradu, dalo bi se zaključiti da je KPJ imala solidnu bazu za brojno povećanje svoga članstva. KPJ u okrugu je brojala samo 52 člana, što je i bio razlog da instruktor PK KPJ za Srbiju, 13. septembra 1941., oceni da je partijsko rukovodstvo »slabo«, pa da je zbog toga i odred »još uvek brojno slab«, a sa akcijama »traljav«.¹⁴

Pored niza drugih problema pojavila se i grupa pljačkaša na terenu koji su se predstavljali za partizane.

Najveći problem, ipak, i za Štab odreda i za Okružni komitet bili su četnici pod komandom majora Dragutina Keserovića (do izbijanja rata komandanta bataljona u 12. pešadijskom puku). On se po kapitulaciji Kraljevske vojske nije predao okupatoru već se »odmetnuo« i počeo okupljati sve one koji se nisu mirili s okupacijom.¹⁵ Za svoju bazu Keserović je izabrao selo Kupce, na delu puta Kruševac — Brus.¹⁶ Kolikom je grupom vojnika raspomagao, nema sigurnih podataka, ali je njegov uticaj bio očigledan u narodu sreza rasinskog, kopaoničkog, trsteničkog i župskog. U čijoj je subordinaciji Keserović bio, OK KPJ Kruševca takode nije raspomagao podacima; on je sve do juna 1941. delovao samostalno, a tada je otišao na Sokoloviću, u štab vojvode Koste Pećanca koji ga je »tom prilikom imenovao za vojvodu Rasine«.¹⁷

Istovremeno su se na teritoriji OK KPJ Kruševca pojavili potpukovnik Milutin Radojević, kao vojvoda stalački, i kapetan Bogdan Gordić, kao vojvoda gočki.¹⁸ Ali oni nisu raspolagali vojskom kakvom je raspomagao Keserović. Tek s pojavom Rasinskog NOP odreda, pogotovu posle njegove akcije kod Braljine, a još više posle napada, 30. avgusta, na žandarmerijsku stanicu u Velikom Šiljevovcu, Keserović je stigao u selo Kupce, u čijem ataru je postavio logor svog odreda.

Postupajući po direktivi Glavnog štaba NOPO Jugoslavije o okupljanju svih snaga u zajedničku borbu protiv okupatora, Štab Rasinskog partizanskog odreda, početkom septembra, uspostavio je vezu sa vojvodom Keserovićem i Radojevićem. Oni su odrekli potčinjenost Kosti Pećancu posle njegovog sporazuma s okupatorom na Bukulji, pa su javno osudili i njegov proglas od 27. avgusta 1941. godine.¹⁹

Postignuta je bila saglasnost četničkih i partizanskih snaga u kruševačkom okrugu za zajedničku borbu protivu okupatora. To je, inače, bilo sve na planu okupljanja širih društvenih slojeva, bez obzira na politička i klasna ubedenja, praćeno teškoćama, o čemu svedoči i izveštaj instruktora PK KPJ za Srbiju Mirka Tomića kada, pored ostalog, kaže: »Saradnju sa ostalim političkim partijama do sada nismo ostvarili. Preduzeli smo korake da razgovarimo sa ovim ljudima.«²⁴

Većina žandarma u okrugu je bila razoružana ili su se oni povukli u Kruševac. Oslobođena teritorija u dolini Rasine se širila, kao što je to bilo i oko Užica; grad Kruševac sve više je postajao usamljeno uporište okupatora, izolovan od susjednih garnizona kao što su Stalać, Trstenik, Prokuplje, a pogotovu Niš i Kraljevo, gde su bile glavne posadnih jedinica Kruševca.²¹

Operativni ustanički štab, u kome su glavnu reč imali četnički major Keserović i politički komesar Rasinskog partizanskog odreda Desimir Jovović, doneo je odluku, po svemu sudeći, nedovoljno argumentovanu podacima o neprijatelju a još manje materijalizovanu snagama i sredstvima za njenu realizaciju, da se izvrši napad na Kruševac. Njegovim oslobođenjem bila bi stvorena jaka baza za širenje ustanka i povezivanje sa ustaničkim snagama severno od Zapadne i istočno od Južne Morave. Ideja ovakve odluke ne samo da je prevazilazila taktičke okvire, već je imala sve osobenosti operativnog poduhvata, a za to se moralo raspolagati adekvatnim snagama. Na tom stepenu ustaničke snage još nisu bile i njihov napad na grad, 22. septembra, nije uspeo.²²

Posle ovog neuspeha usledio je dogovor štabova ustaničkih odreda gde je odlučeno da se sa preostalim snagama ponovi napad. Opet nije bilo uspeha, što je samo produbilo nepoverenje između četnika i partizana, koje je, inače, tinjalo od prvog dana.

Izlaz iz krize posle neuspelog napada na Kruševac zatražen je u povezivanju sa ustaničkim snagama severno od Zapadne Morave, na čemu je, pre svega, insistirao major Keserović. Otvoreno je pitanje da li je to činio zbog sastanka sa generalom Ljubom-Novakovićem, koga je smatrao za svoga pretpostavljenog, ili zbog anarhije koja je nastala u njegovom odred, podgrejavana od strane njegovih konkurenata za prevlast. Bazu u selu Kupcima preuzeli su četnici Koste Pećanca koji su u Kruševac pristigli pod komandom vojvode Drljevića,²³ o kome se dotle nije mnogo znalo u Rasini.

Rasinski NOP odred, prebacivši se na levu obalu Zapadne Morave, na širem prostoru kose Blagotina,²⁴ dobio je obaveštenje o situaciji oko Kraljeva, pa, delom zbog toga a, uglavnom, zbog dolaska vojvode »šumadijskih četničkih odreda« generala Novakovića, nije uspostavio taktičku vezu sa Pomoravskim partizanskim odredom. Novaković, sa odredom od 40 — 50 četnika, odmah je ispoljio tendenciju da sve ustaničke snage stavi pod svoju komandu, čemu su se i OK KPJ Kruševca i Stab Rasinskog NOP odreda suprotstavili. Konačno, u interesu jedinstva borbe protiv okupatora, postignuta je saglasnost da se izda zajednički letak narodu, potpisan sa »Narodnooslobodilačka borba četnika i partizana.«²⁵

Sa Pomoravskim partizanskim odredom, pre svega sa njegovom Levačkom četom, i dalje je ostala samo kurirska veza,²⁶ a ustaničke snage Rasine krenule su u pomoć ustaničkim snagama oko Kraljeva. Usput su ovladale Brusom, zatim izbile do Popine gde su uspostavile borbeni kontakt sa snagama Kraljevačkog partizanskog odreda. Istovremeno, Levačka četa prodrla je ka dolini Zapadne Morave i ovladala Trstenikom,²⁷ čime je bila prekinuta operativna veza neprijateljevih garnizona u Kruševcu i Kraljevu. To je bila operativna zamisao Vrhovnog štaba NOPOJ za odbranu Užičke Republike, a ta je zamisao dolazila preko štabova čačanskog i Kraljevačkog NOP odreda koji su s Vrhovnim štabom bili u neposrednoj vezi.

Rasinski partizanski odred dobio je kod Popine zadatak od Štaba Kraljevačkog odreda, da se vrati na svoj teren i usmeri akciju na rušenje i zaprečavanje pravca u dolini Zapadne Morave, čemu su se usprotivili general Novaković i major Keserović. Levačka četa, verovatno zbog ovakvog naređenja Rasinskom NOP odred, nije insistirala na držanju Trstenika već se povukla na svoj teren, gde je nastavila da učvršćuje oslobođenu teritoriju Pomoravskog odreda.²⁸ Došlo je do prvog otvorenog cepanja ustaničkih snaga kruševačkog okruga.

Za to vreme područjem Rasine ovladali su četnici Koste Pećanca, koji su se otvoreno stavili u službu okupatora. Oni su bili ovladali i Keserovićevom bazom u Kupcima. Rasinski partizanski odred, sada u saradnji samo sa četničkim odredom potpukovnika Milutina Radojevića, započeo je borbe protiv Pećančevih četnika. Te borbe su stavile ustaničke snage Rasine pred dilemu o njihovom opstanku u toku nastupajuće zime. Nastupio je rascep partizana Rasine sa četničkim odredom potpukovnika Radojevića, koji je zastupao tezu da se ustanici ne mogu održati u toku zime, te je predložio da se razidu po grupama a u proleće da se ponovo okupe.

Okružni komitet Kruševca i Štab Rasinskog NOP odreda, posle uspešnog napada, 25. oktobra, na Pećančeve četnike kod Petine i Dvorana, a ubrzo i kod Lomnice, stekli su uverenje da ne treba prihvatiti tezu o rasturanju odreda već su se orijentisali na taktičko sadejstvo sa ustaničkim snagama u dolini Toplice, i bazom na planini Jastrebac. Time se odred sve više udaljavao i od Zupe i od doline Zapadne Morave, prepuštajući ih četnicima koji su predstavljali nepoznanicu u pogledu subordinacije. Bilo je to u jeku nemačke ofanzive na uništenju Užičke Republike i povlačenju glavnine partizana iz Srbije.

Rasinski partizanski odred je napuštao svoj teren i, kao borbena grupa Topličkog odreda, 5. decembra, učestvovao je u napadu na četnike u varošici Blace, posle čega su započele danonoćne borbe protivu četnika Koste Pećanca koje će, ubrzo, pojačati Bugari kao okupatori. Kruševački okrug je, na kraju ustaničke 1941. godine, imao izuzetno teške uslove okupacije. OK KPJ Kruševca, čija je većina članova (među njima i sekretar Komiteta) bila uhapšena,²⁹ nije mogao odrediti da pruži pomoć. Priliv novih boraca je potpuno izostao i, krajem decembra, odred je spao na 34 čoveka.³⁰ Teren kruševačkog okruga bio je bez vidnijeg uticaja partijske organizacije, pre svega rejon Zupe, koja je sada postala Keserovićeva baza.³¹

Omladina Kruševca, koja je za sobom ostavila solidan bilans akcija, među kojima se posebno ističu sabotaže u fabrici plavog kamena³² i paljenje fabrike vagona,³³ bila je pod udarom policije, ali nije klonula. Okružnom komitetu KPJ bila je potrebna pomoć, a pre svega u kadrovima, bilo za svoju popunu,³⁴ bilo za rad u tehnici,³⁵ bilo za odred preko koga je moguća bila najsigurnija veza KP sa narodom.³⁶

U novu ratnu godinu i OK Kruševca i Rasinski partizanski odred ući će sa nizom nerešenih problema.

Toplički partizanski odred formiran je, odlukom OK KPJ Niša, 3. avgusta 1941. godine, a uz neposredno angažovanje poverenstva KPJ za teritoriju okruga topličkog, obrazovanog neposredno posle napada Nemačke na Sovjetski Savez. Ovo, relativno, kašnjenje ustanka u dolini Toplice, gde je decenijama odgajana tradicija »borbe i otpora naroda protiv svakog porobljivača«,³⁷ gde su partijske organizacije imale solidne rezultate rada uoči rata, i mesni komiteti KPJ Kuršumljije i Prokuplja imali sve odlike sreskih komiteta, — zahteva temeljitija istraživanja. Pored niza drugih, najjači razlog što je kasnio ustanak u dolini Toplice jeste prisustvo vojvode Koste Pećanca, koji je, upravo, u Toplici postavio štab »svih četničkih odreda«.

Program oružanog ustanka u dolini Toplice činio je proglas OK KPJ Niša od 12. jula 1941. godine,³⁸ kojim su, pre svega, u borbu pozvani komunisti. Ta borba »traje već dvadeset dana«, kaže se, pored ostalog, u proglasu, čime se početak NOB ovde identifikuje sa početkom napada Nemačke na Sovjetski Savez. I to je uzrok kašnjenja sa početkom ustanka, jer se istom daje klasni karakter u sredini gde postoji četnička organizacija kao nosilac nacionalističkih ideja. U to nas, donekle, uverava i cirkularno pismo PK Srbije od 27. jula 1941. godine, kojim se ukazuje na potrebu širine platforme za ustanak, kritiku je sužavanje te platforme i zahteva: »U akcije uvlačite široke mase radnika, seljaka i druge borbene vanpartijske ljude«.³⁹

Podstaknuto upozorenjem PKKPJ za Srbiju da se Partija »nalazi u ratu i sav drugi rad mora biti potčinjen tome«,⁴⁰ Partijsko poverenstvo za Toplicu je konstatovalo »da postoje uslovi da se formira Toplički partizanski odred«.⁴¹ Izbor mesta za logor i datum izlaska prvih boraca odreda poveren je zameniku sekretara Poverenstva Radošu Jovanoviću i španskom borcu Ratku Pavloviću, koji su se za to orijentisali na padine Jastrepa. Izabran je rejon manastira Ajdanovac i tradicionalni narodni sabor 2. avgusta, kada je bilo najlakše uputiti ljude na zbornu mesto. Međutim,

kako su se ljudi, mahom iz Prokuplja, duže zadržali u selu Gubetina, to je tek sutradan, 3. avgusta, bilo moguće iste i organizaciono obuhvatiti, pa se taj dan i uzima za datum formiranja odreda, konstituisanog nekoliko dana kasnije kod Bajčinskih koliba. Ipak, 2. avgust je bio obeležen akcijama, od kojih se ističu dve veće.⁴²

O teškoćama na koje je Toplički NOP odred nailazio do konstituisanja na Bajčinskim kolibama, pre svega o opredeljenju ljudi za NOP, ubedljivo svedoče izveštaji OK KPJ Niša od 16. i 28. avgusta 1941. godine.⁴³ Proces raslojavanja četnika, započet Pečančevom odlukom da pregovara sa okupatorom, trebalo je kanalisati u duhu direktiva CK KPJ⁴⁴ O tome svedoči i proglas Topličkog NOP odreda kojim se objašnjava narodu zašto Kostu Pečanca tretira izdajnikom, odgovarajući se prema četništvu kao sinonimu borbe za oslobođenje od okupatora. »Mi poštujemo i cenimo stare četnike, naslednike sjajnih osobina i tradicija narodnog heroja vojvode Koste Vojinovića«,⁴⁵ — naglašava se u proglasu.

Organizaciono pitanje teritorije Topličkog partizanskog odreda trajalo je sve do početka oktobra 1941, kada su sela bila toliko obuhvaćena brojnim organizacijama NOP, da se mogao planirati i prodor u uporište okupatora, sam grad Prokuplje. Taj plan je i realizovan 9. oktobra⁴⁶ kada je Pasjačka četa Topličkog NOP odreda prodrla u Prokuplje i proterala četnike koji su 27. septembra od Nemaca preuzeli vlast u gradu. Partizani nisu ostali u Prokuplju, već su se, posle velikog narodnog zbora na kome je vojvoda Pečanac okvalifikovan kao sluga okupatora — sa plenom povukli na Pasjaču; ova planina je postala najjača ustanička baza u dolini Toplice, pa i čitave doline Južne Morave. To je i dovelo do otvorenog sukoba između četnika i partizana, 14. oktobra na Pasjači.

Toplički partizanski odred, posle borbe protiv četnika na Pasjači, nije više imao saveznika u ustanku, ali je zato imao političku bazu u selima. Četnici, sa kojima više nije moglo biti saradnje,⁴⁷ držali su samo gornji deo Toplice, sa delom snaga u Prokuplju, Blacu i Kuršumliji gde su bili i nedićevci. Gospodari situacije u dolini Toplice bili su partizani, koji su imali tri istaknuta uporišta: Pasjaču, Mali Jastrebac i Vidojevicu.

Svako od ovih partizanskih uporišta imalo je svoju sigurnu bazu za dogradnju NOP-a. Koliko je koje od ovih uporišta bilo jaka partizanska baza nalazimo podatke u izveštaju OK KPJ Niš, od decembra 1941, u kome, pored ostalog, stoji: »U prokupačkom i dobručkom srezu gotovo sve simpatije su na našoj strani, a u kosaničkom srezu oko 60 odsto. No, i to stanovništvo koje nas simpatije može se podeliti u tri grupe: Pasjača i Vidojevica — stanovništvo spremno da se bori; prema Jastrepцу da daje dobru podršku, da učestvuje u borbi, no ne i u težim akcijama, dok je u Dobriču još slabije; daće samo moralnu i materijalnu pomoć«.⁴⁸

U novembar 1941. (kada nemačka ofanziva dobija na žestini) ulazilo se sa sve jačim koncentrisanjem neprijatelja za napad na teritorije partizanskih odreda južnomoravskog basena. To je, nema sumnje, bilo u sklopu prve nemačke ofanzive na snage NOP Srbije. Pasjačka četa Topličkog NOP odreda, kojom je Jastrebački odred činio operativnu celinu, sledi zahtev OK KPJ Leskovca da krene u oslobođenje doline Jablanice. Početkom novembra izdata je direktiva aktivistima NOP-a da dođu u odred.⁴⁹ Odziv je bio solidan, pa Pasjačka četa i Jablanički odred, već 5. novembra, započinju pripreme za oslobođenje, a 7. novembra i oslobadaju Lebane, Lece i Medvedu.⁵⁰

Stvorena je, dakle, partizanska teritorija od Prokuplja do Medveda, a time i politička baza za opštenarodni ustanak. Tu bazu je sada trebalo organizaciono učvrstiti i to utoliko pre što su na njoj bile brojne četničke snage, koje su, — sporazumno vojvode Pečanca sa okupatorom da četnici preuzmu gradove u dolini Toplice i Jablanice ali da preuzmu i borbu protivu partizana, — sve više gubile karakter ustanika. Okružni komiteti Niša i Leskovca, čiji je rad objedinjavao delegat PK Srbije Vasilije Buha, teže širenju ove teritorije ka Kruševcu i Vranju.

Partijsko poverenstvo KPJ za Toplicu i Stab Topličkog partizanskog odreda, iako je na terenu bila stvorena široka mreža organizacija NOP, — pre svega odbori NOP-a koji su se uveliko afirmisali i kao ilegalni organi vlasti, — nisu bili u mogućnosti da bez pomoći viših partijskih foruma slede širinu političke platforme NOB.

Bili su bez svake veze i s Vrhovnim štabom NOPOJ i sa PK KPJ za Srbiju; često je ta veza bila duže u prekidu i sa OK KPJ Niš, čije su direktive sledili.

Toplički partizanski odred je, krajem ustaničke 1941. godine, postao spona svih partizanskih snaga na levoj obali Južne Morave. Partijsko poverenstvo Toplice, sa sedištem na Pasjači, predstavljalo je punkt Pokrajinskog poverenstva, odakle se rukovodilo i partijskim jedinicama leskovačkog okruga.

Kukavički partizanski odred formiran je odlukom Okružnog komiteta Leskovca 10. avgusta 1941. godine na planini Kukavici, gde se, nekoliko dana ranije, okupila grupa komunista iz Leskovca i okoline.

Krajem jula 1941, OK KPJ Leskovac pozvao je narod na ustanak sledećim rečima: »Sada je vreme, sada je kucnuo čas da se dignete kao jedan u borbu protiv okupatora i njihovih domaćih slugu, krvnika našeg naroda.«⁵¹ Mada je proglas usledio posle proglasa CK KPJ od 12. jula,⁵² pa verovatno i njegovog proglasa od 25 jula,⁵³ svakako i posle julskog proglasa PK KPJ za Srbiju,⁵⁴ logičan je zaključak da je proglas OK mogao uslediti tek pošto su se četnici kompromitovali svojom parolom čekanja.

Sa izdavanjem proglasa, OK Leskovac je, izgleda, uputio i prvu grupu komunista na planinu Kukavicu, od kojih je, 10. avgusta 1941. godine, formiran Kukavički partizanski odred; o tome svedoči izveštaj OK Niša od 25. jula.⁵⁵ Stvaranjem odreda na Kukavici »gotovo svi članovi Partije su napustili svoja mesta«,⁵⁶ što je imalo negativnih posledica na terenu; četnici su ponovo stekli uticaj, koji ni dotle nije bio mali. Partijsko rukovodstvo okruga, zbog toga, odlučuje da vrati izvestan broj komunista iz odreda na teren.

Glavni objekat akcija Kukavičkog NOP odreda bio je grad Leskovac i željeznička pruga u dolini Morave. U toku avgusta, posle prvih akcija odreda, naročito posle njegovog napada na žandarmerijsku posadu u Cukljeniku, na Kukavicu su stalno pristizali novi borci; među njima je bila i grupa komunista iz Kumanova sa Hristijanom Todorovskim Karpošom na čelu. Tako, 25. avgusta, Kukavički odred broji 75 boraca,⁵⁷ a ubrzo i stotinu. Planina Kukavica postaje »centar oružanog ustanka za leskovački i vranjanski okrug«.⁵⁸ I ne samo to, već, sudeći po nacionalnom sastavu boraca, ovde se kovalo jedinstvo Srba, Makedonaca, Bugara i Albanaca,⁵⁹ što će, naravno, imati uticaj a na razvoj NOP-a na Kosmetu, u Makedoniji i u graničnim predelima Bugarske.

Pred Štabom Kukavičkog NOP odreda i OK KPJ Leskovca stajala su dva suštinska zadatka: prvi, rešiti pitanje taktike povezivanja s partizanskim snagama susjednih područja, pre svega, sa NOP odredima niškog okruga, i, drugi, pridobiti četnike za borbu protiv okupatora. Najozbiljnija smetnja rešenju prvog zadatka bile su teškoće oko rešavanja drugog problema, naročito posle Pećančevog proglasa od 27. avgusta, kojim je proklamovao svoj sporazum sa okupatorom. Utoliko pre je i za Štab Kukavičkog odreda, i za OK Leskovca, bilo od značaja saznanje o sporazumu četnika i partizana u dolini Toplice, koji je odobrio PK KPJ za Srbiju.⁸⁴ To je značilo i direktivu za odnos četnicima na jugu Srbije u celini.

Narod teritorije koja je bila operativno područje Kukavičkog odreda, pre svega četničke mase koje su bile »popisane« još aprila 1941. kao vojska koja samo čeka Pećančev poziv na ustanak, bio je preokupiran brigom na »granicu« prema tzv. Velikoj Albaniji. Albanski fašisti su pretili prodorom u Jablanicu zbog čega je, krajem avgusta, ovde došlo do žestokih borbi. Nemci su se, zatim, pojavili kao arbitražna da izmire zavađene strane, čime su dobij ali u vremenu i narod pasivizirali za ustanak.

Pošto je Jablanica oskudevala u partizanskom odredu, tamo je sa Kukavice krenula borbena grupa jačine oko 30 boraca, koja će, prerasti u poseban odred. Kukavički odred, je polovinom septembra, već bio izdvojio borbene grupe za vranjski i vlasinski teren, a pošto je početkom oktobra izdvojio i za teren Jablanice, brojao je sada samo 80 boraca.⁶¹ U drugoj polovini oktobra odred se reorganizovao u tri čete: 1. četa sa bazom u selu Cukljeniku; 2. četa sa bazom u Vučju; 3. četa sa bazom u selu Barju. »Centar života Leskovačkog odreda bilo je Vučje, gde je, pored štaba odreda bilo je i nekoliko članova OK sa Kostom Stamenkovićem«.⁶²

Borbe za odbranu teritorije su se, u decembru, razgarale; čete Kukavičkog odreda su brojno rasle. Krajem 1941. godine odred je brojao oko 400 boraca,⁶³ i sigurno vladao širim rejonom planine Kukavice, pružajući svestranu pomoć susednim odredima, pre svega, Jablaničkom.

Jablanički partizanski odred formiran je 21. oktobra 1941. godine, u selu Sponcu kod Lebane i, od 50 boraca, koliko je imao na dan formiranja, već početkom novembra brojao je oko 100 boraca.

Partijsko poverenstvo za teritoriju Jablanice i Puste reke, stvoreno još u oktobru 1940. godine, imalo je partijska uporišta u Konjuvcu, Novoj Topoli, Kosačiću, Tularu, Belanovcu, Lebanu, Gajtanu, rudniku Lece, Buvcu i još nekim selima.⁶⁴ Težište rada sa omladinom sela ove teritorije bilo je preko »Zadružne omladine Jugoslavije,« a sa starijim ljudima preko »Seljačke sloge«, čiji su aktivisti sada bili prvoborci i organizatori NOB.⁶⁵

Organizacije KPJ su u selima, od početka ustanka širile svoj uticaj, stvarajući udarne grupe i odbore »Narodne pomoći« koji su bili preimenovani u odbore Narodnooslobodilačkog fonda (NOF), a oni, u većini slučajeva u narodnooslobodilačke odbore (NOO) kao organe vlasti.⁶⁶

Jablanički partizanski odred, povezujući međuprostor Kukavičkog i Topličkog odreda, odmah je, posle formiranja, za svoju taktičku bazu odredio planinu Radan, iz dva razloga: prvo, što se sa Rađana podjednako može sadejstvovati susednim odredima, i drugo, što se ovde najvidnije manifestovao protest četnika protiv vojvode Koste Pećanca posle njegovih sporazuma s Nemcima. Nosilac tog bunta bio je Maksim Đurović, vojvoda Gajtanskog četničkog odreda koji će ubrzo, sasvim napustiti vojvodu Pećanca i sa celokupnim svojim odredom staviti se pod komandu partizanima.⁶⁷

Početkom novembra 1941. godine akcijama mesnih partizanskih jedinica,⁶⁸ četnici i nedićevci su bili proterani iz svih sela Puste reke i donjeg dela Jablanice i držali su samo Lebane, Lece i Medvedu. Teritorije Jablaničkog i Topličkog odreda time su činile jedinstvenu celinu, a Radan i Pasjača operativne oslonce za nastupanje ka Gornjoj Jablanici. Odluka da se krene u napad za oslobođenje navedenih mesta, bila je opravdana. Zato se, 6. novembra Jablanički odred, sa delom Topličkog, jačine 150 ljudi i grupom Kukavičkog odreda koja je stigla sa Babičke gore jačine 30 boraca,⁶⁹ okupio na Rađanu. Nastupajući, prema planu, u dve kolone ova partizanska grupacija je do mraka, 7. novembra, izbila nadomak varošice Lebane i rudnika Lece. Napadom je toliko iznenadila četnike i nedićevce da oni, gotovo nisu ni pružali otpor. Pokušaj Nemaca i nedićevaca da povrate Lebane završio se njihovim novim porazom.

Jablanički partizanski odred je, posle oslobođenja Lebane, stvorio još jaču bazu za organizaciono učvršćenje oslobođene teritorije, čiji se kontinuitet sada protezao od Jastrepa do Kukavice. Okupator, koji je izgubio teritoriju Jablanice, vojvoda Pećanac i okružni načelnik u Leskovcu koji su bili lišeni međusobnih veza, morali su da preduzmu mere da pojačaju uticaj na ovoj teritoriji, 3. decembra, krenuli su u ofanzivu na Jablanicu, ali bez uspeha. Shvativši težinu svojih poraza u dotadanjim borbama, okupator i kolaboracionisti, krenuli su u novu ofanzivu protivu Jablaničkog partizanskog odreda, sada sa tri puta jačim snagama nego 3. decembra.⁷⁰ Napad je započeo 17. decembra. Udarina snaga neprijatelja u ovom napadu bio je 11. dobrovoljački odred pod komandom kapetana Đure Perovića. Podržan nemačkim tenkovima ovaj odred je uspeo da ovlada rejonom Lebane, čime je bio izgubljen centar partizanske vlasti. Ubrzo zatim, ustanici su izgubili Lece i Medvedu i time je prekinut kontinuitet slobodne teritorije Kukavičkog i Jablaničkog odreda. Oni četnici koji nisu želeli saradnju s partizanima obrazovali su ponovo svoje odrede, da bi tako pokolebali i partizanske saveznike kakvi su bili vojvoda Mihajlo Arsić i Sava Milovanović.

Protivnapad partizana da povrate Lebane i Medvedu nije uspeo, delom zbog slabih vremenskih uslova i slabije opremljenosti od neprijatelja, a delom i zbog nesigurnosti partizana u podršku četnika posle njihovog ponovnog organizovanja. Jedini dosledan saveznik partizana ostao je vojvoda Maksim Đurović, koji se više nije ni osećao četnikom već partizanom. Trebalo je očuvati sela oko Rađana i u Pustoj reci, a to se moglo samo u čvrstom povezivanju sa snagama Topličkog NOP odreda

na Pasjači i partizanima na desnoj obali Južne Morave koji su se, u ovo vreme, već bili afirmisali kao brojni Babički odred.

Babički partizanski odred formiran je odlukom OK KPJ Leskovca radi dizanja oružanog ustanka i na prostoru istočno od Morave. Ova teritorija je imala utoliko složeniju situaciju što je bila ispresecana demarkacionim linijama kao »granice«, gde je bilo više pokušaja njenog pomeranja od Bugara. Ta činjenica govori o mnoštvu dilema oko stvaranja i dejstva partizanskog odreda kao i u pitanju datuma njegovog formiranja⁷¹ i sadejstva sa susednim odredima. Posebno se to sadejstvo odnosilo na odrede nižeg okruga, pre svega Svrliškog, sa kojim je Babički odred trebalo da uspostavi taktičke veze i sadejstvo.⁷²

Deo južnomoravskog basena istočno od Morave — koji mnogi tretiraju istočnom Srbijom — to čini čak i Vrhovni štab NOPOJ posle svog povlačenja iz Srbije, 1941. godine ima nekoliko centara u kojima je OK KPJ Leskovac nastojao da stvori partijska uporišta. Do početka ustanka u tome se najdalje otišlo u Vlasotincu, gde je na stvaranju organizacije neposredno radio Košta Stamenković.⁷³ Odatle su bili i prvi borci za teritorije istočno od Morave u Kukavičkom NOP odredu kao jedinstvenom odredu okruga. Drugi centar je Babička gora, na koju se naslanjaju Lužnica i Zaplanje, a gde je, pri donošenju odluke o formiranju odreda za okrug leskovački, jedna od varijanti bila da baza odreda bude ovde. Treći centar je vlasinsko gorje, s osloncem na Cemernik i Vardenik, gde je postojala partijska organizacija u Srdulici koja je bila na vezi s Mesnim komitetom KPJ Vranja. Narod ovog kraja, otcepljen demarkacionom linijom od Srbije i u uslovima bugarske okupacije, pratio je ustaničke borbe preko proglasa. Uslovi su ovde zahtevali posebne mere za organizaciju partizanskog odreda.

OK KPJ Leskovac je već od početka oružanog ustanka nastojao da istočno od Morave uputi deo snaga Kukavičkog NOP odreda, s perspektivom da preraste u poseban odred. S obzirom na postojanje demarkacione linije koja je ovde imala status granice (iako po međunarodnom pravu predstavlja samo privremeno razgraničenje područja uticaja interesnih sfera),⁷⁴ i teritorija budućeg odreda se mogla, za prvo vreme, računati samo zapadno od iste.

Štab Kukavičkog NOP odreda je oskudevao u podacima o situaciji na terenu istočno od Morave, pogotovu istočno od demarkacione linije, na osnovu kojih bi doneo odluku o izdvajanju snaga za stvaranje posebnog odreda. Zbog toga je tek polovinom septembra 1941. godine sa Kukavice krenula grupa komunista sa Jovanom Čekićem na čelu, koja je stigla u selo Piskupovo gde će joj biti partijski punkt za vezu sa OK Leskovac.⁷⁵ Ubrzo za njom, ka Babičkoj gori krenula je i grupa članova SKOJ iz Kosančića (Pusta reka), što navodi na zaključak da je OK KPJ Leskovac pojačavao Čekićevu grupu. Međutim, podatak da je grupa članova SKOJ-a iz Kosančića krenula samoinicijativno na Babičku goru, bez direktne veze i sa Top-1 if kim i sa Kukavičkim odredom, stvara utisak da su Čekić i drugovi preko Kosančića slali izveštaje Okružnom komitetu.⁷⁶ Znači, ova »samoinicijativa« omladinaca Kosančića, bila je ipak, inicirana nečijim prethodnim zahtevom. To potvrđuje i činjenica da su se omladinci Kosančića sastali sa Čekićevom grupom, još više da je grupa Kukavičkog odreda, jačine 35 boraca (naoružana puškama i sa 2 puškomitraljeza), krenula organizovano s Kukavice na desnu obalu Morave i 1. oktobra izvršila napad na Vlasotince, gde je iznenadila posadu od 30 žandarma.⁷⁷

Ovaj uspeh na Vlasotincu snažno je odjeknuo kod naroda na desnoj obali Morave. Da li je odmah iz Vlasotinca ili sutradan s Kukavice, tek na Babičku goru je iz odreda upućena grupa od sedam partizana sa Miloradom Dimanićem na čelu, koja se, po svemu sudeći, nije sastala sa Čekovićevom grupom, jer se ona između, 5 i 6. oktobra prebacila na levu obalu Morave (u Pustu Reku), odakle će biti upućena ka Pasjači radi učešća u napadu na Prokuplje.⁷⁸

Nema sumnje da se tzv. babičke grupe nisu mogle sastati, pa je 17. oktobra i Dimanićeva grupa prešla na teren Puste reke. Tako je Babička gora bila bez partizana.⁷⁹ Za ponovni prodor na Babičku goru, OK KPJ Leskovac je planirao novi napad na Vlasotince. Taktička grupa Kukavičkog odreda, sastavljena prvenstveno od onih boraca koji su već prodirali na Babičku goru, izvršila je taj napad 21. novembra 1941.

Na Babičkoj gori, u rejonu manastira Sv. Jovan, 23. novembra okupili su se partizani, njih 35, čiji će broj već 1. decembra narasti na 90, a 5. decembra na 150. Među njima je bilo i oko 20 boraca sa terena Zaplanja, a sa Babičke gore prodro je jedan vod Babičkog odreda.⁸⁰ Tada je odred dobio i svoju novu strukturu, reorganizujući se u tri čete i sa izmenjenim štabom odreda.⁸¹ Čete su nosile i nazive prema težištima svojih dejstava.⁸²

Babički odred je morao pokloniti pažnju Suvoj planini, gde nije bilo partizanskih snaga, ali taj teren je bio u nadležnosti OK KPJ Niš, a ne OK Leskovac. Grupa komunista Svrliškog odreda, s partijskim rukovodiocem Milisavom Ignjatovićem Jankom na čelu, dolazila je u septembru 1941. godine, na Suvu planinu i Zaplanje, ali se brzo vratila na desnu obalu Nišave.⁸³ Tek 29. novembra iste godine, ovde se prebacila čitava Nišavska četa Svrliškog NOP odreda, s ciljem da proširi slobodnu teritoriju odreda s obe strane Nišave. Međutim, kada je trebalo uspostaviti taktičku vezu sa snagama na Babičkoj gori, Nišavska četa, s kojom je bio i Štab odreda, morala se vratiti na desnu obalu Nišave. Situacija u koju su zapali Svrliška četa Svrliškog odreda i Knjaževačko-boljevački NOP odred, posle okršaja kod sela Krente, zahtevala je pomoć Štaba odreda.⁸⁴

Babički partizanski odred je u novu ratnu godinu ulazio s perspektivom da njegove čete prerastu u pododrede, čiji će vodovi samostalno rešavati borbene zadatke koje su dotle rešavale čete. Već u decembru je svaka desetina imala po jedan puškomitraljez »brno«, a 1. i 3. četa i po jedan mitraljez »maksim«. Jedino se oskudevalo u municiji.⁸⁵

Vranjski partizanski odred nastao je na teritoriji koju je demarkacionom linijom u celini bio anektirao bugarski okupator, a u subordinaciji Mesnog komiteta KPJ Vranje. Međutim, nalazimo se pred dilemom o stvarnom postojanju ovog odreda, i to kao partizanske jedinice ili terenske političke grupe koja je prihvatila borcu, uglavnom one kojima je pretilo hapšenje, i upućivala ih na Kukavicu. Proces nastajanja i razvoja ovog odreda u mnogome objašnjava i proces nastajanja matičnog Kukavičkog odreda.

Mesni komitet Vranje je, preko partijskog punkta u Grdelici, imao pouzdane veze sa OK Leskovac, pa su komunisti regiona Vranja, i u uslovima okupacije, stalno bili u situaciji da slede direktive KPJ.⁸⁶ O tome svedoči i letak OK Leskovac kojim poziva na ustanak.⁸⁷ Mesni komitet Vranje je računao sa oko 70 simpatizera KPJ spremnih za akcije, čije bi težište bilo na pruzi Vladičin Plan — Preševo. Svojevrsan uspeh komunista Vranja bilo je deljenje proglašena CK KPJ bugarskim vojnicima, što je probudilo okupatorsku vlast da započne hapšenje sumnjivih.⁸⁸

Mesni komitet Vranje se, u početku ovih hapšenja, našao u delikatnoj situaciji. Ljudi su se, izbegavajući hapšenja snalazili kako je ko znao i umeo, a 11 antifašista (među kojima i nekoliko članova KPJ) se »odmetnulo« u šumu i proglasilo partizanima. Bez oružja i bez veze sa OK, oni su bili pretnja za ostale da im se pridruže, čime bi ustanak u okolini Vranja poprimio karakter neorganizovanosti i stihijnosti. To redovno nosi sobom i pojavu anarhije, što se nije smelo dogoditi. Zato je MK Vranje, posle sastanka od 27. jula, stavio sebi u zadatak da se prvo poveže sa ovom »partizanskom grupom« i uputi je na Kukavicu gde su se okupljali prvi borci partizanskog odreda za teritoriju OK Leskovac.

Osnovni problem: za razvoj oružanog ustanka u okolini Vranja bio je kako uspostaviti kanal preko demarkacione linije radi upućivanja ljudi na Kukavicu a da oni, pri tome, ne stradaju. Mesni komitet Vranje je bio svestan potrebe prihvata svih onih boraca iz mesnih partizanskih grupa koji žele u odred, ali, isto tako, svestan i teških uslova opstanka partizanskog odreda na terenu. S obzirom na to da su njegove baze i skladišta, gde je bilo smešteno prikupljeno naoružanje, bili solidna garancija da se može krenuti u akciju, Mesni komitet je, na svom sastanku od 10. avgusta, izvršio analizu stanja i zaključio da su pripreme za ustanak sprovedene,⁸⁹ te je odlučio da se stvori partizanski odred, imajući i njegov štab.⁹⁰ Sutradan, 11. avgusta, prvi borci odreda (njih 20) sa komandrom i komesarom izašli su na zbornom mesto. Međutim u toku te noći okupator je izvršio hapšenje, pri čemu mu je u ruke pao gotovo ceo Mesni komitet. Tek stvoreni odred je odmah došao u krizu, pa je morao biti podeljen; njih 12, biranih iz celine, krenulo je na Kukavicu,⁹¹ a Štab

odreda je s jednom desetinom boraca ostao na terenu kao jezgrom za okupljanje novih boraca, koji bi se, u slučaju da se mora, takođe upućivali na Kukavicu.⁹²

OK KPJ Leskovac, pošto je pružio pomoć Kukavičkom odred u njegovom organizacionom učvršćenju, razmatrao je situaciju u susednim regionima, a samim tim i na terenu Mesnog komiteta Vranje. U potrebu postojanja Vranjskog NOP odreda nije bilo sumnje, tim pre što bi on »bio veza za širenje ustanka iz Srbije« u južne pokrajine Jugoslavije — Makedoniju i Kosmet.⁹³ Naravno, odred bez akcija ne bi opravdao svoje postojanje. Zato je, posle onih svakodnevnih aktivnosti na sečenju telefonskih veza i paljenju opštinskih arhiva, Vranjski odred 18. septembra, krenuo u napad na rudnik antimona u Malom Trnovu. Pored toga što bi rušenje rudnika lišilo okupatora dragocenog metala za ratnu industriju, u rudniku bi se došlo do eksploziva za nova rušenja objekata, pre svega, na pruži.⁹⁴

Bugari su, angažujući dotle samo policijske snage i hapseći »sumnjive« kao komuniste, sada pokrenuli vojsku iz garnizona Vranja. Blokiran Vranjski NOP odred se morao orijentisati na manevrisanje i probijanje iz obruča. Spas je i sada jedino bio da se probije na Kukavicu, krajem septembra 1941. vranjski teren ostao je bez partizanskog odreda, čije su akcije ostale na nivou diverzija.

Mesni komitet Vranje, (koji je ponovo konstituisan sa Simom Pogačarevićem na čelu) i Stab Vranjskog partizanskog odreda, (koji nije otišao s odredom na Kukavicu), teško su uspevali da se povežu sa seoskim bazama i partijskim uporištima, i zato su preko grada išle sve partijske veze. Baze su bile prepuštene same sebi. Komunisti su njima morali da se snalaze u radu kako najbolje znaju.⁹⁵

Sobinjska šuma, kao logor partizana, bila je poznata bugarskoj policiji; ona je taj logor dobro izučila i kada je, 20. decembra 1941. godine, krenula u njegovu blokadu, svakako je raspolagala tačnim podacima da je tu rukovodstvo NOP-a vranjskog okruga.⁹⁶ Posledice bugarskog napada bile su tragične za partizane. Poginuli su, pored ostalih, vodeći ljudi NOP, sekretar MK Sima Pogačarević i politički komesar odreda Slavko Pešić. Time je NOP-u vranjskog okruga bio zadat najteži udarac.⁹⁷

Vranjski partizanski odred, sada samo kao partijsko-politička grupa, prestao je da postoji. Na njegovo obnavljanje će se čekati skoro godinu dana.⁹⁸ Na teritoriji Vranja, u pogledu ustanka za oslobođenje od okupacije, moralo se početi sve »skoro iz početka«⁹⁹ Izveštaji iz Vranja slabo su dolazili u Leskovac,¹⁰⁰ a polovinom januara 1942. godine i Boško Krstić, jedini preživeli član MK, morao je da napusti Vranje i dođe na Kukavicu.¹⁰¹

Ako napravimo kratak osvrt o partizanskim odredima u južnomoravskom basenu južne Srbije, u vreme postojanja Uzičke Republike, možemo zaključiti da je ovde ustanak počeo kasnije nego u ostalim delovima Srbije, pre svega u zapadnoj Srbiji, gde su, krajem jula 1941. godine, već deštvovali brojni odredi, a u oktobru ti odredi dostigli svoju kulminaciju. Upravo u vreme te kulminacije iz matičnih odreda, pre svega Kukavičkog, u južnomoravskom basenu se izdvajaju borbene grupe koje će prerasti u posebne odrede, kakvi su Jablanički i Babički. Pri tome se nailazilo na ogromne teškoće koje su trebalo da rešavaju rukovodstva KPJ. Bez neposredne taktičke veze sa odredima u Uzičkoj Republici, rukovodstva KPJ na jugu Srbije su se sama snalazila i trpela kritiku PK KPJ za Srbiju. O tome ubedljivo svedoče izveštaji sekretara OK Niš, od 16. i 22. avgusta 1941, u kojima prihvata kritiku PK Srbije, shvata da se ovde zaostaje sa ustankom u odnosu na ostale delove Srbije, ali je ubeden da će se i ovde »krenuti pa čak i prevazići ostale krajeve«.¹⁰² Ta uverenost se potvrdila činjenicom da su odredi opstali i u narednoj, najkritičnijoj godini rata. Početkom 1943. godine su reorganizovani, a već polovinom iste godine počeli su da preraštaju u brigade NOVJ.

N A P O M E N E

- ¹ Milivoje Perović, Južna Srbija, NoLit — Prosveta, Beograd, 1964, str. 39.
- ² OK Kruševca bio je tada u sastavu: Karaičić Nedeljko (sekretar), Đorđević Vukašin* Deva, Perišić Branko Badža (sekretar OK SKOJ-a), Obradović Radmila, Radovanović Žika, Jovović Desimir (imenovan za komesara odreda).
- * Ljubomir Petrović, Rasinski partizanski odred 1941. i 1942. godine, VTG, Beograd, 5/1964.
- ⁴ Božidar Stanković Popče, Iz Rasinskog partizanskog odreda, Zbornik Ustanak 1941, VIZ Beograd, knj. V, str. 832.
- ⁵ Stab Rasinskog odreda bio je u sastavu inž. Mihajilo Zivić, zamenik komandanta Miloje Zakić, politički komesar Desimir Jovović. Pri tome je Miloje Zakić bio predviđen za komandira Rasinske, a Radoje Krstić za komandira Trsteničke čete.
- Adam Stošić, selo Slatina (Hronika), Bagdala, Kruševac, 1958.
- ⁷ Buda Ilić, Istorija Kruševca 1371—1941., IA, Kruševac, 1971.
- ⁸ Nedeljko Karaičić, Đorđe Matić, U okupiranom Kruševcu 1941, Zbornik Ustanak 1941., Beograd, knj. V, str. 776.
- ⁹ Veselin Nikolić, je bio zarobljen prilikom pokušaja grupe skojevaca da zapali skladište benzina. Ogorčeni fašisti iskalili su gnev na ovom mladiću, a onda, da bi zastrašili građane Kruševca, obesili ga pred spomenikom Kosovskim junacima — simbolom slobode Kruševca i okoline.
- >• Zbornik NOR-a, 1/2, dok. 10.
- ¹¹ Dragutin Mladenović i drugi, U Kruševcu prvih dana ustanka, Zbornik Ustanak 1941, Beograd, knj. VI.
- i= Đorđe Matić, U talasima revolucije (hronika Kruševca), Bagdala, Kruševac, 1961.
- ¹³ Zbornik NOR-a, 1/2, dok. 21.
- ¹⁴ Zbornik NOR-a, I/1, dok. 30.
- ¹⁵ Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije DM, Prosveta, Beograd, 1945, str. 205—250.
- ¹⁶ Dragomir Lazić, Duga nad Rasinom (hronika sela Kupci). SUBNOR Srbije, Novi Sad. 1966.
- ¹⁷ Isto, str. 59.
- ¹⁸ Arhiv Kruševca, dok. 219, str. 63—64.
- " VII, K. 33, dok. 6/11-1, fond č.
- ²⁰ Zbornik NOR-a, I/1, dok. 30. str.
- ²¹ Prema do sada utvrđenim podacima, u Kruševcu su se, u to vreme, nalazili: 2/749. puka, 5. i 9. četa 737. puka (oko 500 vojnika) i četa srpske žandarmerije, avionska baza, dva hangara i uzletišta ali bez aviona (Zbornik NOR-a, I/1, dok. 30).
- ²² Prema podatku Desimira Jovovića, (Ustanak u kruševačkom okrugu, str. 329), ustanički odredi su brojali: Rasinski PO — 80, od toga 70 pod oružjem; odred potpukovnika Radojevića — 50, od toga 20 pod oružjem; odred majora Keserovića — 1500, od toga 350 pod oružjem.
- ²³ D. Lazić, n. d. str. 130.
- ²⁴ Petar Cobanović, Selo ispod Blagotine (Hronika sela Poljane), SUBNOR Srbije, Novi Sad, 1965.
- ²⁵ Desimir Jovović, Ustanak u kruševačkom okrugu, Zbornik Ustanak 1941, VIZ, Beograd, knj. 1/1962. str. 331.
- ²⁶ Zbornik NOR-a, I/1, dok. 39.
- ²⁷ Zbornik NOR-a, I/1, dok. 63.
- ²⁸ Dragče Jakovljević, Levač 1941. godine, Zbornik Ustanak 1941, knj. IV, str. 809, VIZ.
- ²⁹ Zbornik NOR-a, 1/3, dok. 41.
- ³⁰ Isto. Po svom socijalnom sastavu, u odredu je bilo: 22 radnika, 4 seljaka i 8 intelektualaca. Partijska organizacija odreda brojala je 17 članova, od toga: 8 radnika, 8 intelektualaca. 1 podoficir.
- ³¹ Aleksandar Radovanović, Župa pod okupacijom, Bagdala, Kruševac, br. 28—29/1961.
- ³² Danilo Milošević, Fabrika u prvim danima revolucije, Bagdala, br. 26—27/1961.
- ³³ Dragomir Lazić, Vihorenje osvetljene noći, Bagdala, br. 28—29/1961.
- ³⁴ Zbornik NOR-a, 1/3, dok., 33 i 43.

- “ Antonlje Marinković, Tehnika OK Kruševca 1941—1945. IA, Kruševac, 1964.
- » Zbornik NOR-a, I/1, dok. 44.
- » Millvoje Perović, Južna Srbija . . . , str. 6.
- “ Zbornik NOR-a, 1/2, dok. 4. Taj proglas je, u stvari, bio prepričavanje proglasa CK KPJ
 •od 12. jula, o čemu svedoči i činjenica da se u istom, pored omladini i komunistima, OK obraća
 »partizanskim odredima« iako istih tada nije bilo u okrugu.
- ” Zbornik NOR-a, 1/2, dok. 6.
- “ Isto.
- ⁴¹ Radoš Jovanović, Pripreme i početak oružane borbe u topličkom okrugu, Zbornik Četrdeset prva, izdanje 1963, knj. 5.
- “ Prva akcija, 2. avgusta, izvedena je u Nišu, kada je omladinac Aleksandar Vojinović odbacio bombu na nemačke oficire u hotelu »Park«; druga akcija izvedena je u Prokuplju kada je grupa omladinaca izvršila atentat na sreskog načelnika Milivoja Zugića, poznatog antikomunistu.
- ⁴¹ Zbornik NOR-a, I/1, dok. 8 i 13.
- “ Zbornik NOR-a, 1/2, dok. 15. Dvadeset trećeg avgusta 1941. došlo je do sastanka grupe četnika, među kojima su bile »i 4 vojvode«, sa vodećim komunistima Toplice; to je bio prvi akt ograđivanja četnika od Koste Pećanca.
- ⁴⁸ Zbornik NOR-a, 1/2, dok. 56. Aludira se na uverenje koje je vladalo u narodu da je Košta Pećanac kriv za smrt prvaka u topličkom ustanku 1917. godine Koste Vojinovića.
- “ Rade Đorđević, Ustanak u Toplici 1941. godine (rukopis kod autora), str. 125.
- ⁴¹ Zbornik NOR-a, 1/2, dok. 63.
- ⁴¹ Zbornik NOR-a, I/1, dok. 94.
- ^{48*} D. Mirčetić, Buna u Dobriču, »Narodne Novine«, Niš, 1971, str. 155.
- ⁵⁰ Milija Radovanović, Partijski rad u bivšem leskovačkom okrugu. Zbornik »Četrdeset godina«, knj. 5, str. 193.
- ⁵¹ Zbornik NOR-a, 1/2, dok. 7.
- ⁵² Zbornik NOR-a, VI, dok. 18.
- “ Zbornik NOR-a, I/1, dok. 22.
- “ Zbornik NOR-a, I/1, dok. 1. Ovaj proglas PK Srbije je bez datuma, ali kasnije dokumenta navode na zaključak da je izdat, ako ne 25. jula, a ono dan-dva kasnije od proglasa CK KPJ.
- “ Dokumenta o nastanku i razvitku narodne vlasti na jugu Srbije 1941—1945. knj. I (u daljem: Dokumenta juga Srbije), Skupština sreza Leskovac, 1967. (Vidi: dok. 2, gde pod tač. 3, doslovice stoji: »prva grupa partizana otišla je na Kukavicu«. Izveštaj je pisao Vasilije Buha.
- ⁵¹ Milija Radovanović, n. d., str. 245.
- ¹¹ Milivoje Perović, Leskovac u NOR, str. 110.
- “ Stojan Nikolić, n. d., str. 694.
- ¹¹ Isto, str. 695. U Kukavičkom NOPO bili su tada: Zejnel Ajdini (Albanac), Nikolaj Botev (odbegli bugarski vojnik), grupa Makedonaca iz Kumanova kojoj se kasnije priključio i Orco Nikolov na Svom putu iz Vrhovnog štaba NOPO za Makedoniju (posle njegovog bekstva iz Mitrovačke kaznionice).
- “ Zbornik NOR-a, 1/20, dok. 7.
- “ Vojna enciklopedija, tom 4, drugo izdanje, str. 751.
- “ Stojan Nikolić, n. d., str. 702.
- “ Vojna enciklopedija, tom 4, drugo izdanje, str. 751.
- ⁴⁴ Boško Krstić, Jablanica i Pusta reka u ustanku, Zbornik Ustanak 1941, knj. I, str. 509.
- “ Dimitrije Kulić, Kako smo to učinili (prilog za proučavanje radničkog i NO pokreta u Leskovcu i okolini), Radnik, Beograd, 1958.
- * Svetožar Krstić i Boško Krstić, Narodnooslobodilački odbori u leskovačkom okrugu 1941, Zbornik »Ustanak 1941«, knj. VI, str. 168.
- * Dobrošav Turović, Maksim Đurović — istaknuti borac iz dva svetska rata, RU, Leskovac, 1967.
- ** Hranialav Rakić, Mesne partizanske desetine i čete u leskovačkom okrugu, Zbornik »NOR i revolucije u Srbiji«, Beograd, 1972., str. 213.
- Boško Krstić, n. d., str. 511 i 518.

*. U ovom napadu neprijatelj je angažovao: oko 700 Nemaca, ojačanih tenkovima, i oko 4.000 nedićevaca i četnika.

⁷¹ Sigurnog izvora u pogledu datuma formiranja Babičkog NOPO nema, delom zbog toga Sto isti nigde nije preciziran u ratnim dokumentima, a delom i zato što je u svakom izvoru, posle rata, termin različit.

⁷¹ Džina I. Gligorijević, Neke dileme o saradnji OK Niža i Leskovca o sadejstvu Babičkog i Svrlijačkog PO. (Leskovački zbornik, knj. IX/1969.).

⁷³ Stojan Nikolić, Leskovački okrug 1941, Zbornik Ustanak 1941 str. 683.

⁷⁴ Vojna enciklopedija, tom 1, drugo izdanje, str. 372.

⁷⁵ Dimitrije Kulić, Babički PO ..., str. 17. Za vezu u Piskupcu određen je Sava Pešić, a borbenu grupu koja je stigla s Kukavice činili su: Jovan Čekić, Dušan Maksimović, Blagoje Đurić, Bora Ristić, Slobodan Čekić, Velimir Manić i Danilo Bučan. Od naoružanja imali su šest pušaka i nekoliko bombi.

⁷⁹ Milan Miladinović, Tako smo to počeli (Hronika Kosančića), MZ Kosančić, 1971.

⁷⁷ Milivoje Perović, Oslobođenje Vlasotinca 1941, Zbornik Ustanak 1941, knj. VI, str. 624.

⁷⁸ Dimitrije Kulić, n. d., str. 20.

⁷⁹ Podatak da je Babička gora bez partizana, upravo svedoči da Babički PO nije mogao biti formiran ni 12. niti 15. oktobra, kao što to nije bio ni 20. septembra.

⁸⁰ Zbornik NOR-a, I/1, dok. 98.

⁸¹ Stab Babičkog NOPO je sada bio u sastavu: komandant Obrad Lučić (do tada zamenik komandanta Kukavičkog NOPO), komesar Velimir Manić, zamenik komandanta Toma Kostić (član OK Leskovca).

⁸¹ Prva četa (Moravska) sa težištem dejstva na pruži Niš—Leskovac ; Druga četa (Vlasotinačka, a u nekim izvorima Kruševička) sa težištem dejstva prema Gornjem Zaplanju i Vlasini; Treća četa (Suvoplaninska) sa težištem dejstva ka Donjem Zaplanju i Suvoj planini.

⁸⁸ Velimir Kostić, Oko svrljiških planina 1941, Zbornik Ustanak 1941, knj. n/1963.

⁸⁴ Vojislav Jelenković, Knjaževačko-boljevački NOPO, Zbornik Ustanak 1941, knj. n/1964.

⁸⁵ Zbornik NOR-a, I/1, dok. 98; Dimitrije Kulić, n. d., str. 38.

⁸⁸ Aristomen Ristić, Grdelica u plamenu revolucije, SUBNOR, Leskovac, 1963.

⁸⁷ Zbornik NOR-a, 1/2, dok. 7.

⁸⁸ Josip Trajković, Vranjski partizanski odred, Zbornik Ustanak 1941, knj. V, str. 552.

⁸⁹ Milivoje Perović, Južna Srbija ..., str. 55.

⁹⁰ Josip Trajković, n. m., str. 555. Za komandira Vranjskog PO imenovan Trajković Stojan, a za komesara Pešić Slobodan. Partijski rukovodilac odreda bi, verovatno, bio Vlada Đorđević kao organizacioni sekretar MK da se odred održao.

⁹¹ Na čelu ovih 12 odabranih boraca (ima podatak da ih je bilo 15) bio je org. sekretar MK Vlada Đorđević koji će, kao što smo videli, po dolasku na Kukavicu biti imenovan za političkog komesara Kukavičkog NOPO.

^{9*} Ovi ostaci Vranjskog NOPO, iako bez neposredne pomoći MK, brojno su narastali, i početkom septembra 1941. odred je brojio 60 boraca, čiji je logor bio samo 7 km daleko od Vranja.

⁹⁸ Josip Trajković, n. d., str. 556.

⁹⁴ Vranjske novine, br. 918—919 od 17. decembra 1971.

⁹⁵ Stojadin Stošić, Selo Buštranje iz vranjskog okruga, Zbornik Ustanak 1941, knj. VI, str. 634.

Selo Buštranje je (kao i Bratoselac, Biljača, Zbevac, Klenike i još oko 27 drugih sela) bila jaka partizanska baza, na koju je MK računao kao na svoje sigurno uporište.

⁹⁸ Živojin Nikolić, Dvadeset druga srpska divizija, VIZ, Beograd, 1972, str. 80.

⁹⁷ Zbornik NOR-a, 1/3, dok. 1.

⁹⁸ Isto, 1/4, dok. 40.

⁹⁹ Isto, 1/3, dok. 3.

¹⁸⁹ Isto, 1/3, dok. 6.

¹⁰¹ Isto, 1/3, dok. 12.

¹⁹⁸ Zbornik NOR-a, I/1, dok. 8. i 13.

Dr DRAGOLJUB PETROVIĆ

ISTOČNA SRBIJA U VREME UŽIČKE REPUBLIKE

Oružani ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji, s početka jula 1941, predstavljaju jedno od najvitalnijih poglavlja narodnooslobodilačkog rata jugoslovenskih naroda i narodnosti. Ustanak je buknuo u zapadnoj Srbiji, kao što je poznato, 7. jula 1941. Međutim, narednih dana se proširio i na druge regione Srbije i Jugoslavije.

Oružana borba u istočnom delu Srbije počinje oružanim akcijama na okupatorsko-kvislinšku živu silu ili njegov materijalni potencijal, posle obrazovanja prvog partizanskog odreda istočne Srbije — Boljevačkog NOP odreda — 28. jula, odnosno akcijom likvidiranja kvislinškog žandarma u Majdanpeku, koju je izvela majdanpečka mesna desetina,¹ jezgro za formiranje Majdanpečkog NOP odreda.

Međutim, kada se govori o narodnooslobodilačkom pokretu kako u Srbiji, njenom istočnom ili zapadnom delu, tako i u celoj zemlji, može se konstatovati da je NOP delovao, zapravo još pre početka oružane borbe i pre odluke CK KPJ o narodnooslobodilačkoj borbi. Do tada se aktivnost NOP-a ispoljavala uglavnom kroz pripreme za oružani rat u prvim mesecima okupacije, od aprila do jula 1941, odnosno kroz aktivnost partijskih ćelija, skojevskih aktiva i prvih borbenih grupa na tlu istočne Srbije, kada je nabavljeno dve-tri stotine pušaka, dosta municije, više bombi, nekoliko lakih mitraljeza i drugog vojnog materijala.²

Pod oblasti istočne Srbije uslovno podrazumevamo teritoriju prema tromeđi sa Bugarskom i Rumunijom u slivu Timoka, sa Ključem, Porečom i gornjim Pekom. Ona zahvata tadašnje srezove: svrljiški, severni deo nišavskog (Buždak s Kalnom kao središtem), zaglavski (knjaževački) srez, timočki, boljevački, zaječarski, (čiji severozapadni deo od 1943. čini borski srez), zatim krajinski, negotinski, brzopalanački, ključki, porečki, pa i deo homoljskog sreza u gornjem Peku (područje Majdanpeka sa selima Laolem, Jasikovom, Leskovom i Debelim Lugom). Na ovoj teritoriji od 7200 km², 1941. godine živelo je oko 360000 stanovnika. Geografski i klimatski, ova oblast je dosta specifična i izolovana od ostale Srbije što je, uz loše komunikacije, otežavalo održavanje veza sa maticom.

Na toj teritoriji je krajem jula 1941, uoči oružanog ustanka u ovom kraju, bilo oko 120 članova KPJ, preko 20 kandidata KPJ i 460 do 500 članova SKOJ.³ Prema istraživanjima dr Jovana Marjanovića u Srbiji je, bez Banata i većeg dela Kosovsko-metohijske oblasti, u to vreme bilo skoro 3.000 članova KPJ i kandidata i oko 9500 članova SKOJ-a.⁴

Uporedo sa razvojem u zapadnoj Srbije, NOP se sa svim svojim komponentama razvio tokom leta 1941. i u istočnom njenom delu. Forsirano nastaju i uvećavaju se partizanski odredi i brojne mesne desetine koje će odigrati značajnu ulogu u opštoj ofanzivi partizanskih snaga na tek konstituisani okupatorsko-kvislinški sistem. Krajinski partizanski odred se formira 1. avgusta, Zaglavsko-timočki 8. avgusta, Majdanpečki noću 20. avgusta, 2. majdanpečki 12. septembra i Svrljiški odred 15. septembra. Počev od prve krupnije akcije — napada na željezničku stanicu Obradove Stolice kod Boljevca 2. avgusta⁶ — partizanske snage u neprekidnoj borbi tokom leta i jeseni podrivaju vojnu moć okupatora i kvislinga i sputavaju ekonomsko izrabljiva-

nje koje je okupator i ovde sistematski vršio. U mnoštvu akcija izvedenih u čitavom ovom periodu ističu se napadi na rudnike Bogovinu noću između 11 i 12 avgusta,⁶ Rtanj 20. avgusta, rudnike oko Majdanpeka 21. avgusta i 10. i 11. septembra, Rudnu Glavu 17. septembra, potom 8. i 9. i 20. i 21. oktobra na Dobru Sreću, i na Podvis i Tresibabu 17. i 18. oktobra,⁷ čime je nanet ozbiljan udarac okupatoru i njegovoj eksploataciji neophodnih ruda i energetskih izvora. Porušena je hidrocentrala u Sićevačkoj klisuri 6. i 21. novembra, istovremeno i pruga, čime je saobraćaj na magistrali Sofija — Niš prekinut za nekoliko nedelja.⁸ Napadom i demoliranjem nevelikih industrijskih objekata u toj oblasti smanjena je mogućnost eksploatacije industrijskih potencijala od strane okupatora.

Izuzetan značaj za okupatora imao je borski rudnik bakra i zlata, koji je porušen prilikom odstupanja jugoslovenske kraljevske vojske u aprilskom ratu. Nemački ministar privrede 28 maja, a Vrhovna komanda Vermahta 18. jula nalažu Pruskom rudarskom i topioničarskom akcionarskom društvu da hitno osposobi za eksploataciju jamu i flotaciju u Boru.⁹ Ipak su pripreme za eksploataciju borskog rudnika potrajale dosta dugo. Posebno teško bilo je naći kvalifikovanu, pa i prostu, radnu snagu jer su KPJ i snage NOP-a u istočnoj Srbiji činile smetnje okupatoru agitacijom i drugim delovanjem. Avgusta 1941. na popravci oštećenih postrojenja i jame radilo je 4.000 radnika, čiji se broj do kraja godine povećavao. Tu je prinudno bilo zaposleno mnogo radnih ruku iz istočne Srbije i iz drugih krajeva nemačke okupacione zone u Srbiji, a bilo je i stranih državljana.

Proizvodnja u borskom rudniku je počela 2. novembra 1941.,¹⁰ ali je davala male efekte do početka 1942. godine. Majdanpečki rudnici pirita, zlata i još nekih retkih metala u toj godini su već eksploatisani, kao i ugljenokopi i mrkog uglja.¹¹ Međutim, ta eksploatacija bila je sputavana aktivnošću NOP-a.

Poseban značaj ima ometanje saobraćaja u istočnoj Srbiji, pogotovu prekid komunikacija koje povezuju ovu oblast sa ostalom Srbijom. U više navrata partizanske jedinice napadale su vojne i transportne vozove na železničkim linijama Prahovo — Niš i Zaječar — Paraćin. Ove komunikacije su prekidane, te je okupator morao da obnavlja saobraćaj. Suvozemni putevi takođe su bili ugroženi, a samo je dunavski vodeni put od Dobre ka istoku kroz Đerdap, sa Sipskim kanalom, bio uglavnom van domašaja partizanskih jedinica do kraja 1941.

Likvidiranjem mnogih žandarmerijskih stanica i graničnih jedinica po selima istočne Srbije, očišćen je deo te oblasti tako da u njemu više nisu funkcionisale okupatorske i kvislinške vlasti. One su bile veoma ugrožene i po gradskim odnosno sreskim središtima. Zauzimanjem Boljevca 2. septembra, mada je varošica privremeno posednuta, čitav boljevački srez bio je oslobođen, a zaječarski ugrožen sa važnim centrima Borom i Zaječarom.¹² Krajinski odred je još 22. avgusta prvi put zauzeo Salaš, centar krajinskog sreza, a Zagiavsko-timočki odred sa mesnim desetinama okolnih sela Andrejevac noću između 7. i 8. septembra.¹³ Sa susednog terena niskog okruga, Ozrenski NOP odred je prvi put Svrliž zaposeo 14. avgusta, a potom 2. septembra.¹⁴ Napad na nemački voz u Paliluli 16. septembra predstavlja jednu od najznačajnijih akcija istočno od Morave.¹⁵ Na severu oblasti oslobođen je Majdanpek i veći deo Poreča (privremeno i Donji Milanovac) sa gornjim Pekom.

Tako je septembra 1941. u istočnoj Srbiji postojalo nekoliko teritorijalnih područja oslobođenih od svih okupatorskih i kvislinških vojnih jedinica i civilnih organa vlasti. Glavno slobodno područje je bilo na severu, sa središtem u Majdanpeku, i zahvatalo je skoro čitav Poreč i gornji Pek i tako se, kroz gornji i donji Zvižd, nadovezalo na slobodnu teritoriju u Šumadiji. Središte cele ove teritorije — Kučevo, s jednim od prvih sreskih narodnooslobodilačkih odbora, leži na srbijanskom severoistoku, ali ne i u istočnoj Srbiji. Mada je ova teritorija, ponekad nazivana Kučevska republika, bila jedinstvena partizanska teritorija istočno od Morave, 1941. godine bilo je još nekoliko oslobođenih teritorija manjih po veličini i s manje izraženom novom partizanskom vlašću.

Druga slobodna teritorija koja se cela nalazila u istočnoj Srbiji uglavnom je zahvatala boljevački srez. Posebno područje čini južna Krajina, dok je dobar deo zaglavskog i timočkog sreza činio slobodnu ili poluslobodnu teritoriju. Peto područje sa »partizanskom vlašću« zahvatalo je zapadni deo svrliškog sreza i produžavalo

se kroz južni deo sokobanjskog sreza, pošto je domen dejstava Ozrenskog i Svrliškog- (Nišavskog) NOP odreda pretežno bio jedinstven.

Ako bi se upuštali u preciznije definicije slobodnih teritorija, kao slobodna teritorija se, u punom smislu reči, može smatrati samo kučevsko-majdanpečki region., u kojoj su ustanici organizovali vlast. Na ostalim slobodnim ili poluslobodnim područjima očišćenim od okupatora i kvislinga, snage NOP-a samo su delimično organizovale redovan život, jer je relativno brže obnavljan okupatorsko-kvislinški sistem. Samo je na majdanpečkom području bilo organa nove revolucionarne vlasti, što nije slučaj sa ostalim krajevima istočne Srbije.¹⁶

Posle prvog ustaničkog talasa koji ga je veoma uznemirio, okupator, je bio prinuđen da glavnim udarima namenjenim snagama NOP-a, zaštititi pre svega regione za koje je imao više interesa. Zato su njegove prve represivne mere i kontraofanzivne akcije usmerene na Beograd i, kroz područja oko velikih reka, na severu Srbije gde su ležale važne saobraćajnice. Pored tzv. čišćenja luka Save, nemački okupator vrši mere odmazde i operativne poduhvate u severoistočnoj Srbiji, Kragujevcu i na drugim značajnijim tačkama svoje okupacione zone. Pošto nije raspolagao dovoljnim snagama da uguši ustanak, okupator je pomagao stvaranje i razvoj kvislinških vojnih organizacija. Poznato je da je na brzinu, odmah po okupaciji, obrazovao Aćimovićev komesarijat koji je 29. avgusta 1941. zamenjen Nedićevom vladom, četnička organizacija Koste Pećanca, posle njegovog proglašenja 27. avgusta, uz pomoć okupatora se sve brže razvija. Ta organizacija, čija se vojna formacija sastojala iz četničkih odreda bila je jača u južnoj i istočnoj Srbiji, dok se u njenim zapadnim i severnim krajevima manje osećala. U ovoj prvoj ratnoj godini u istočnoj Srbiji glavna pomoćna vojska nemačkom okupatoru bili su četnički odredi, koji se tokom septembra i oktobra obrazuju u svakom srezu. Pećančevi četnički odredi, nastali materijalnim vrbovanjem pretežno lumpen-proletera, bili su na lošem glasu u narodu, a vojnički nespremni za vođenje rata. S izuzetkom nekoliko pojedinaca, u ovoj oblasti se nije osećala aktivnost Ljotićeve organizacije »Zbor« ni njene vojne formacije — srpskih dobrovoljačkih odreda. Četnička organizacija Draže Mihailovića je ostala nepoznata u istočnoj Srbiji cele 1941. godine. Gornjački oficiri su ostali izolovani u gornjačkom delu sliva Mlave jer nisu uspevali da prodru u istočnu Srbiju, koja će još dugo biti pošteđena od bilo kakvih formi najopasnije kvislinške organizacije.

Odmazda je rano posodila istočnu Srbiju, a najpre područje Bora. Da bi organizovao kaznenu ekspediciju u cilju smirivanja reiona Bora, nemački komandant za Srbiju tražio je i dobio vojnu pomoć od komandanta Jugoistoka još polovinom avgusta.¹⁷ Ustanička sela Zlot i Pod^orac, blizu Bora, su 5. septembra bombardovana iz vazduha, a potom su nemačke motorizovane kolone i pešadijske jedinice 714. divizije 9. septembra spalile 350 domova, streljale 20 meštana, a veliki broj ljudi su pohapsile.¹⁸ Tom prilikom su formirane Pećančeve četničke jedinice, koje su krenule u poturu za partizanima. Tada je Boljevački NOP odred od skoro 500 boraca smanjen na 40, a čitav pokret u tom delu oblasti počeo da jenjava.

U vreme Savetovanja u Stolicama NOP u istočnoj Srbiji doživljava teška iskušenja. Nemački okupator je, uz pomoć Pećančevih odreda i žandarmerije kvislinške vlade, uspeo da nanese znatne gubitke pokretu. U tom cilju on se oslanjao i na snage svojih saveznika — Bugarske, Rumunije, pa i Mađarske.¹⁹

Posle gubitaka koje su ustaničke snage pretrpele polovinom i krajem septembra, pa i početkom oktobra, desetkovani partizanski odredi nastavili su aktivnost u ovoj oblasti. KPJ i SKOJ su, takođe, pretrpeli teške gubitke, a do 5. oktobra, kada je Krajinski NOP odred konačno razbijen, u Salašu pada i treći član Okružnog komiteta KPJ za Zaječar. Ostaje da deluje pretežno samo Knjaževačko-boljevački NOP odred, nastao od smanjenog Zaglavsko-timočkog i ostataka Boljevačkog odreda. Ponovo se nastavlja sa već poznatim akcijama: paljenjem opštinskih arhiva, likvidiranjem kvislinških saradnika, zabranom rada opštinskih uprava, napadima na železničke stanice i druge tačke na komunikacijama, sečenjem telefonsko-telegrafskih veza, rasturanjem četničkih grupa, atakima na rudnike itd. Postupno, ova partizanska jedinica pomera svoja dejstva ka jugu, pri čemu su akcije često sinhronizovane ili izvođene zajedno sa Svrliškim (Nišavskim) NOP odredom. Ovaj odred je uspešno dejstvovao u svrliškom kraju i slivu Nišave, van domašaja neprijateljske kontraofanzive.

Partizanske snage severnog dela ovog područja činio je uglavnom Majdanpečki NOP odred sa ostacima Krajinskog odreda. One se okupljaju u gornjem Peku gde Majdanpečki odred drži vezu sa OK KPJ Požarevac i ulazi u sastav Zviškog NOP odreda, kao njegova 8. samostalna četa. Ona delu je u Poreču, gornjem Peku i gornjem Zvižđu, gde se očuvala poluslobodna teritorija. Majdanpečka četa, uz pomoć 3. i 9. čete Zviškog NOP odreda i mesnih desetina, 24. oktobra oslobađa Donji Milanovac; nemačke snage su odstupile preko Dunava na rumunsku obalu. Međutim, nemačke i četničke jedinice 27. oktobra kreću u protivnapad. Sutradan 28. oktobra, nemačke jedinice ušle su u Majdanpek sa četnicima, dok su ustanici, napustivši ovu teritoriju, prešli na teren Zvižda.²⁰

Sa teritorije požarevačkog okruga Majdanpečka četa Zviškog NOP odreda u dva maha, početkom novembra i početkom decembra, prodire na teren Poreča, zapadne Krajine, čak i Ključa, u cilju obnavljanja Krajinskog odreda, ali su oba prodora osujećena. Novembarska of anži va okupatora i kvislinga u susedni Požarevački odred bila je porazna za NOP u tom delu Srbije, kada je razbijena i Majdanpečka četa. Istovremeno, na jugu, Ozrenski NOP odred trpi velike gubitke kod Jošaniće (sokobanjski srez), 27. novembra, što je imalo negativnog odraza na čitav pokret na prostoru između Timoka i Južne Morave.

NOP sa svojom efektivnom vojnom snagom, i pored svih udara i teškoća uoči prve ratne zime, nastavio je svoju delatnost na jugu oblasti, kao i u susednim delovima niškog okruga. Posle zauzimanja Soko Banje 22. oktobra Knjaževačko-boljevački, Svrlijski, pa i Ozrenski NOP odred, posebno ili zajednički, izvode niz akcija u zaglavskom, svrlijskom, banjskom i niškom srezu. Ovaj period NOB-e će potrajati do značajne borbe kod Krente (selo između Knjaževca i Svrlijiga) 12. decembra, kada su Knjaževačko-boljevački i Svrlijski odred napali nadmoćne nemačke i četničke snage.²¹

Za borbu kod Krente može se vezati definitivni nestanak poslednje, inače male, slobodne teritorije na krajnjem jugu oblasti istočne Srbije. Posle toga, ustaničke snage menjaju taktiku (kratkoročne) borbe, a NOP ulazi u novu fazu svoga razvoja. Zato se ovaj događaj od 12. decembra može smatrati krajem prve faze NOR-a u istočnoj Srbiji, čija su obeležja dosta karakteristična, kako u odnosu na njegove poznije etape u ovom regionu, tako i u odnosu na manifestacije oružanog ustanka 1941. u ostalim srbijanskim i jugoslovenskim krajevima.

Međutim, karakteristično je da je pokret u istočnoj Srbiji nastavio delovanje, bez prekida, i posle borbe kod Krente, s tim što je oseka pokreta bila vidna, a njegovu težište se pomeralo ka jugu radi povezivanja sa snagama NOP-a južne Srbije. Dakle, uprkos velikim gubicima i udarima narodnooslobodilački pokret (o ustanku se više ne može govoriti) je u istočnoj Srbiji nastavljen i posle pada Užičke Republike i velikih okupatorskih i kvislinških akcija po raznim krajevima ove oblasti, zbog kojih je pokret u pojedinim delovima Srbije privremeno bio zamro.

Uopšteno možemo konstatovati da je oružani ustanak u istočnoj Srbiji buknuo nešto kasnije u odnosu na zapadnu Srbiju i Sumadiju. On se i nešto sporije razvijao, ne ispoljavajući srčan i bujan tempo kakav je imao pokret na teritoriji između Morave i Drine. Ali, treba imati u vidu same mogućnosti za razvoj ustanka pod uslovima posebno predostrožne okupatorske politike u ovom delu zemlje. Ustanak je na ovom terenu već počeo da dobija ozbiljne razmere, čemu je okupator stao na put još mnogo pre velikih kontraofanzivnih akcija u zapadnoj Srbiji, nazvanih prvom neprijateljskom ofanzivom. Okupator je, uz pomoć kvislinga, i pre ovih opsežnih akcija sprovodio krvave mere po celoj Srbiji i Jugoslaviji, ali su ovdje one bile posebno smišljene i blagovremene. On je želeo da po svaku cenu obezbedi strateške puteve i privredne objekte od vanrednog značaja za fašističku ratnu mašinu, kakvih nije bilo u ostalim krajevima Srbije. Takvo reagovanje okupatora rano je suzbilo ustanike čije se snage osipaju, a NOB se nastavlja pod izmenjenim, težim okolnostima, među kojima nikako ne treba potceniti kao retko kad ranu, dugu i surovu zimu. Ovaj činilac (rana duga i surova zima 1941—1942.) značajan je za NOP jugoslovenskih naroda i narodnosti uopšte, pa mu valja posvetiti određeno mesto i u savremenoj istoriografiji.

Oslobodilački pokret u ovoj oblasti nije imao dovoljno jake i blagovremene veze sa snagama NOP-a u drugim oblastima, kao ni sa pokrajinskim rukovodstvima

(PK KPJ, Glavni štab, Glavni NOO). Bilo je samo saradnje, i to uspešne, sa snagama NOP-a u požarevačkom i niškom okrugu. Sto se tiče pokreta u Pomoravlju (jagodinski okrug kao neposredan zapadni sused Timočke krajine), on je nakon prvobitnog poleta rano bio prigušen. Nije bilo ni dovoljnih ni pravovremenih informacija o razvoju ustanka u drugim jugoslovenskim i srbijanskim krajevima, konkretno na tlu Užičke Republike. To je nesumnjivo mnogo nedostajalo nosiocima pokreta u istočnoj Srbiji, radi pravilne orijentacije i sinhronizovanog delovanja.

I pored povremenih poraza, oslobodilački pokret u istočnoj Srbiji nije bio ugušen. Na većem delu teritorije ostala su da deluju, pritajeno ili izrazitije, brojna uporišta NOP-a, među kojima su, razumljivo, najvrednije bile organizacije KPJ i SKOJ. Od duboke jeseni 1941. u ovoj oblasti, kao i u čitavoj Srbiji, nastupa period dugoročne borbe koja će se produžiti do konačnog oslobođenja 1944. godine.

NAPOMENE

¹ Zbornik dokumenata i podataka narodnooslobodilačkog rata jugoslovenskih naroda, Beograd, 1965, tom I, knj. 21, strana 10. Izveštaj Aćimovićevo komesarijata za unutrašnje poslove o partizanskim akcijama u julu 1941.

¹ Dragoljub Petrović, Istočna Srbija u oslobodilačkom ratu 1941—1944, doktorska disertacija u rukopisu, s. 85—93.

* Isto, s. 100 i 105.

¹ Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, Beograd, 1963, s. 97—8.

^s Izveštaj OK KPJ za Zaječar Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 10. avgusta 1941.. Arhiv Srbije — fond PKS — dokument 17.

^r »Dakle i Timočka krajina se budi«, zaključuje, uz navođenje ove i još nekoliko akcija, Aleksandar Ranković u pismu Titu polovinom avgusta 1941, Arhiv za radnički pokret — fond CK KPJ — dok. 1941/27.

⁷ Dnevni izveštaji nemačkog komandanta za Srbiju, Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVE), Beograd, nemačka arhiva (N), kutija 44H, fascikla 1, dokument 6; mikrofilm Vašington, serija 501, rolna 246, snimci br. 531—2, 574—5, 640 i 645—6.

¹ Dopis bugarskog vojnog štaba ministarstva rata načelniku sofijske oblasti 5. decembra, Sofijski gradski i okružni državni arhiv, fond 61k, opis 1, dok. 178.

• Naredba izložena kao eksponat u vitrini muzeja u Boru.

⁴ Izveštaj kvislinške borske ispostave 30. novembra 1941, AVn, Nedićeva arhiva, (Nda), fond 19, fascikla 6, dok. 17; AVII — Nda — 28 — 1 — 38.

^{II} Budnici kamenog uglja u Istočnoj Srbiji davali su do rata preko 80 odsto proizvodnje kamenog uglja u Kraljevini Jugoslaviji, a Bor je bio najveći rudnik bakra u Evropi.

¹¹ Ilustrativan je izveštaj kvislinškog sreskog načelnika banskoj Upravi Moravske banovine 24. IX po povratku u Boljevac.. izvršen napad na Boljevac i razoružani žandarmi; opljačkana železnička stanica u Boljevcu sa 1.707 dinara; u opštinama spaljena arhiva i iskidane telefonske mreže; u pošti boljevačkoj uništena centrala i pokidane sve telefonske veze; željeznički most na Crnom Timoku porušen; željeznička pruga u blizini stanice Sumrakovac i Krivi Vir pokidana i saobraćaj na pruži Zaječar — Paračln potpuno obustavljen; telegrafске i telefonske veze načelstvo nema nisakim. Rudnici Bogovina i Rtanj oštećeni i rad potpuno obustavljen, tako da je radništvo potpuno ostalo bez posla.« (AVII — Nda, 28 — 1 — 17).

¹¹ Bilten Glavnog štaba NOPOJ od 18. septembra 1941.

⁴ Izveštaj komandanta Jugoistoka Vrhovnoj komandi Vermahta početkom septembra. AVn — Mf — Vašington — 312 — 425 — 800 3053.

⁴ Izveštaj štaba nemačke XVII p. divizije, Zbornik NOR, I, I, s. 662 i 515.

⁴ Sirom istočne Srbije na oslobođenom kao i neoslobođenom području formiran je niz mesnih narodnooslobodilačkih odbora fonda, koji će tek potonjih godina prerasti u organe. Apstrahujući majdanpečko područje, samo je odbor fonda u Salašu imao elemente organa vlasti.

« AVn — Mf — Vašington — 501 — 246 — 55 i 151.

⁴ Arhiv Srbije — fond MOKZa (memoarska grada Okružnog komiteta KPJ Zaječar) — istorijat boljevačkog sreza, memoarske stenografske beleške grupe prvoboraca, str. 23—5.

* Berlinska vlada se obraćala bugarskoj u Sofiji radi saradnje bugarskih organa i jedinica, kako bi se smirila situacija u istočnoj Srbiji. Zato sofijska vlada nalaže oblasnoj direkciji policije u Vraci, a ova sreskim načelnicima u Vraci, Berkovici, Belogračiku, Kuli i Vidinu kako bi pogranične upravne i policijske vlasti preduzele mere obezbeđenja granične zone i saradivale sa graničnim jedinicama (Okružen državni arhiv Vraća, fond 2k, opis 3, dok. 210).

Derdap je bio obezbeđen nemačkim, a sa rumunske strane rumunskim snagama (Telegram Vrhovne komande Vermahta Komandi Jugoistoka 18 IX 1941., AVH — Mf — Vašington — 501 — 249 — 850).

Mađarska vlada je obećala učešće mađarske dunavske flote u odbrani Derdapa od ustanika (Telegram Vrhovne komande Komandi Srbije 13 IX 1941., AVII — Mf — Vašington — 501 — 249 — 859).

¹⁰ U uličnim borbama poginulo je 11 partizana, a na drugoj strani 50 nemačkih vojnika i 1 četnik (Izveštaj Centrale AB VER u Beogradu Vrhovnoj komandi Vermahta od 11. XII 1941., AVII — Mf — Vašington — 77 — 1314 — 000909-10). Ostaje misteriozno obaranje 2 italijanska aviona 27. oktobra kod Donjeg Milanovca (Izveštaj komandanta Srbije, Komandi Jugoistoka od 28. novembra 1941., AVII — Mf — Vašington — 501 — 246 — 678-9).

¹¹ Vojislav Jelenković, Borba kod Krente, Razvitak, Zaječar, 1961, br. 3. Partizani su imali svega deset mrtvih među kojima četiri člana KPJ. Međutim, od ljudskih gubitaka teže su bile posledice ove borbe. Neposredno posle borbe dezertiralo je pet boraca, ali je mnogo teža bila činjenica što su se mnogi saradnici pokreta, pogotovu u svrliškom kraju, posle pogibije izvesnih na glasu čuvenih partizana, udaljili od pokreta odbijajući dalju saradnju.

HRANISLAV RAKIĆ

ULOGA KPJ I SKOJ-a U ORGANIZOVANJU USTANKA U JUŽNOJ SRBIJI 1941. GODINE¹

Komunistička partija Jugoslavije i Savez komunističke omladine Jugoslavije na jugu Srbije radili su između dva rata permanentno, ali je u tom radu bilo uspona i padova.

Na jugu Srbije, uoči rata, bila su dva industrijski razvijena centra — Niš i Leskovac, sa mnogobrojnom radničkom klasom i brojnim iskusnim partijskim kadrovima. KPJ i SKOJ su imali značajan politički i organizacioni uticaj na razvoj klasne borbe revolucionarnog radničkog pokreta.

U ovim gradovima su pre rata funkcionisali Okružni komiteti KPJ i SKOJ-a, i preko URS-a, združene omladine, seljačke sloge, društva »Abrašević« i drugih sportskih društva razvijaju svoju aktivnost na omasovljavanju skojevskih i partijskih organizacija na svojim područjima, što je veoma doprinelo pravilnoj orijentaciji eksploatisanih masa.

Ulaskom nemačkih, talijanskih i bugarskih i mađarskih trupa u našu zemlju u kratkotrajnom aprilskom ratu 1941. i nemačko — bugarskom okupacijom juga Srbije stanovništvo naših gradova na tom području je uvećano, a teritorijalno administrativna podela Srbije je izmenjena. Ustupivši Bugarima veliki deo srpske teritorije, Nemci su, preko juga Srbije, povukli tzv. »demarkacionu liniju« između Srbije i Bugarske, ostavivši Bugarima ceo pirotski i vranjski okrug i delove vlasotinačkog sreza.

Komesarska vlada Milana Aćimovića, podelila je Srbiju na četiri okruga: niški, kruševački, leskovački i zaječarski.

Teritorije okružnih komiteta KPJ Leskovca i Niša nije okupirao isti okupator, i to je rad činilo veoma složenim.

Nemci su u Nišu uspostavili feldkomandanturu 809, u Leskovcu Krajskomandanturu 867, a u Aleksincu, Prokuplju, Kuršumliji, Beloj Palanci i Vlasotincu Ortstkmandanture.

Komesarska vlada je odmah pristupila obnovi i popuni starih banskih uprava (Dunavske, Moravske i Drinske), sreskih načelstava i opštinskih uprava i rad stare žandarmerijske i policijske stanice. Uporedo sa tim i Ljotić je počeo da formira svoje fašističke odrede, kojih je bilo i u južnoj Srbiji.²

Jug Srbije za okupatora je imao veliki značaj, jer preko ovog prostora prolazi železnički i drumski saobraćaj: Beograd — Niš — Sofija i Niš — Skoplje — Atina, kao važne komunikacije za snabdevanje nemačkih grupa na bliskom istoku. To je bio i glavni razlog što je okupator poklanjao veliku pažnju ovim saobraćajnicama. Međutim, ovaj prostor je bio i strateški veoma važan za partizanski pokret. Snage narodnooslobodilačkog pokreta, neprekidno delujući baš na ovom prostoru, nanosile su velike gubitke neprijatelju, a komunikacije dolinom Južne Morave i Nišave za okupatora nikada nisu bile slobodne. Neprijatelj je nastojao da ove komunikacije

po svaku cenu obezbedi, a samim tim i uništi partizansku slobodnu teritoriju, pa je u te svrhe na ovo područje prebacio jake snage.

Koliki je privredni i vojni značaj teritorije juga Srbije za nemačko komandovanje i vođenje rata govori i upozorenje nemačkog ministra spoljnih poslova Ribentropa. On, u pismu upućenom Feliksu Bancleru, ističe:... »Dalje ometanje saobraćaja u Srbiji, a pre svega na pruzi Beograd — Niš — Sofija, imaće ekonomskih posledica. Sve dok Crno More ne bude dovoljno očišćeno, ova komunikacija predstavljaće našu jedinu sigurnu vezu sa Turskom... Od velikog je značaja i pruga Beograd — Niš — Solun za snabdevanje naših trupa u Grčkoj i za transport izvesnih sirovina iz Grčke.«³

PARTIJSKA I SKOJEVSKA ORGANIZACIJA OD APRILA DO 22. JUNA 1941.

Komunistička partija i Savez komunističke omladine Jugoslavije Niša i Leskovca, u uslovima okupacije, nastavili su aktivnost. U Nišu je sve do aprila 1941. godine, delovao OK KPJ sa sekretarom Davidom Pajićem, metalnim radnikom iz Beograda. No, aprilski rat je učinio da se u Niškom okrugu izvrše i promene u sastavu OK KPJ. Bilo je očigledno da OK KPJ Niš nije u mogućnosti da obavlja nove zadatke u novim uslovima jer su svi njegovi članovi bili dobro poznati niškoj i beogradskoj policiji. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, krajem maja 1941, neke od njih šalje u druga mesta, a u Niš za sekretara OK KPJ dolazi metalni radnik i student tehnike Sreten Mladenović Mika. S njim su došla i dva istaknuta revolucionara: Aleksandar Simić Brka, iz Beograda, i Aleksandar Pekić iz Kragujevca. Nešto kasnije došao je i Dušan Puđa. Tako je u novim uslovima rada OK KPJ Niš imao samo tri člana: sekretar je bio Sreten Mladenović, a članovi Aleksandar Stojanović Španac i Aleksandar Simić Brka.

Prema odluci PK KPJ za Srbiju, OK KPJ Niš imao je zadatak da rukovodi organizacijama na teritoriji srezova aleksinačkog, ražanjskog, sokobanjskog, svrljiškog i belopalanačkog. Kasnije se njegova nadležnost proširila na Zaplanje, Toplicu i Kosaonicu i na nišavski i caribrodski srez, koji su se nalazili iza demarkacione linije,

Pred novim OK KPJ Niš bili su postavljeni i veoma važni zadaci:

- povezivanje komunista niškog okruga;
- obnavljanje partijskih organizacija;
- obnavljanje organizacija SKOJ-a;
- formiranje partijske tehnike i
- obnavljanje i usmeravanje aktivnosti komunista na pripremama za oružani ustanak i pružanje otpora nemačkim okupatorima.

Na teritoriji OK KPJ Niš, maja 1941, bilo je nešto preko 70 članova, od kojih 33 u Nišu i okolnim selima, tri u sokobanjskom i kosaoničkom i sedam u belopalanačkom srezu.⁴ Sve postavljene zadatke OK KPJ Niš je sa uspehom izvršavao (povezivao komuniste niškog okruga i obnavljao partijske ćelije). Napadom Nemačke na SSSR 22. juna 1941, dolazi do policijske i gestapovske racije. Tako je, u noći između 23. i 24. juna 1941, uhapšeno nekoliko istaknutih komunista, među kojima i član OK KPJ Niš Aleksandar Stojanović. Ova hapšenja trenutno su paralisala partijsku organizaciju u Nišu. Članovi KPJ i SKOJ-a i drugi aktivisti bili su na oprezu, jer su svakog trenutka mogli biti uhapšeni. Zbog toga su neki istaknuti komunisti privremeno otišli iz Niša.

I leskovačka partijska organizacija se posle aprilskog' rata veoma brzo sredila. Okružni komitet s Kostom Stamenkovićem na čelu, nije se menjao sve do 22. juna 1941. Delovao je na teritoriji srezova leskovačkog, jablaničkog i vlasotinačkog, koji su se nalazili u okviru Srbije i dela vranjskog okruga anektiranog od strane carske Bugarske, s leve i desne strane Južne Morave.

Okružni komitet KPJ Leskovac, odmah posle kapitulacije Jugoslavije, je odlučio da njegovi članovi organizovano pođu na teren, objasne narodu uzroke kapitulacije i razotkriju izdajničku politiku bivših vlastodržaca. Tom prilikom, oni su davali

i direktivu da SČ sklanja i sakuplja oružje za predstojeću oružanu borbu. U to vreme formiraju se partijske ćelije, partijski aktivni i uporišta KPJ u mnogim mestima. Tako je, na teritoriji OK Leskovac, uoči podizanja oružanog ustanka bilo 135, na teritoriji Mesnog komiteta KPJ Vranje 45, a na teritoriji Leskovca i okoline 90 članova KPJ.

Odmah se pristupilo formiranju vojnih komiteta. U maju i junu 1941. u leskovačkom kraju okupljeni su oficiri i podoficiri bivše Jugoslovenske vojske i još je intenzivnije nastavljen rad na vojnim pripremama za oružanu borbu.

Početkom jula u Leskovcu je boravio Filip Kljajić Fića i doneo uputstva partijskoj organizaciji za dalji rad, pa je na teritoriji OK KPJ Leskovac (Leskovac, Vranje, Bujanovac, Nova Topola, Buvce, Vlasotince, Crna Trava i druga mesta), još više pojačan rad partijskih organizacija. Stvoreni su partijski aktivni u Donjem Konjvcu, Kosančiću, Dobroj Vodi, Lapotincu, Miroševcu, Pečenjvcu i drugim mestima. Zadatak partijskih organizacija i aktivna bio je da stvaraju uporišta u svojim mestima, da organizuju prikupljanje oružja i formiraju vojne i udarne desetine.

Najznačajnija mera koju je OK KPJ Leskovac preduzeo u junu 1941. godine, nesumnjivo je savetovanje u selu Bratmilovcu kod Leskovca, (održano 22. juna 1941.), kome su prisustvovali članovi OK, istaknuti revolucionari i sekretari partijskih ćelija, kao i Vasilije Buha, član PK KPJ za Srbiju, i Dragi Stamenković, član PK SKOJ-a za Srbiju.

Na savetovanju je analiziran rad partijske organizacije u leskovačkom okrugu. Konstatovano je da je OK KPJ Leskovac radio pravilno i da sa takvim radom treba da nastavi. Zaključeno je da sva nastojanja treba usmeriti na pripreme ustanka i uspostavljanje saradnje sa svima onima koji žele da se bore protiv fašizma. O ovom savetovanju Dragi Stamenković kaže: »Na savetovanju se govorilo o pripremama Partije i SKOJ-a za oružanu borbu protiv okupatora, o prikupljanju oružja, o jačanju partijske i skojevske organizacije, o radu i borbi Partije i SKOJ-a u uslovima okupacije i o drugim pitanjima«⁵.

Posle završenog savetovanja delegati su došli u Leskovac i tek tada čuli da je Nemačka napala Sovjetski Savez. Evo šta o tome Dragi Stamenković kaže: »Sećam se da su me sreli članovi OK SKOJ-a u Leskovcu, među kojima Lepša Stamenković, i upitala me: Dobro gde ste?! Čitav dan vas tražimo. Zar vi ne znate da je izbio sovjetsko-nemački rat, da je počela svetska revolucija«⁶.

Pošto učesnici savetovanja nisu znali za taj izvanredno značajan događaj, bio je potreban još jedan sastanak OK KPJ, kako komunisti Leskovca ne bi bili iznenađeni i da bi se sačuvali od naleta neprijatelja. Odmah na ulici, učesnici savetovanja su počeli razgovor o tome šta da se uradi. Dragi Stamenković o tome kaže: »I može se reći da smo, šetajući ulicama, gotovo održali novo savetovanje. Tada smo se dogovorili da se odmah obaveste svi članovi Partije da se imaju smatrati mobilisanim za sve zadatke koje bude postavila Partija. Dogovorili smo se da se svi članovi Okružnog komiteta Partije i SKOJ-a i drugi kompromitovani komunisti sklone i da ne spavaju više kod svojih kuća, jer su se očekivala hapšenja. Taj dogovor bio je efikasan«⁷.

Ovakva odluka bila je dalekosežna i pravilna, jer je doprinela da se ceo partijski kadar spase od prvog naleta neprijatelja. Uspostavljena je veza između partijskog članstva i članova OK Leskovac.

Posle ovakve odluke i iskustva Vasilije Buha je izvršio razmeštaj partijskog kadra. U Leskovac dolaze Gligorije Diklić Budni, Sima Pogačarević i dr. Iz Leskovca za Vranje odlaze Vlada Đorđević, član OK KPJ Leskovac i Boško Krstić, član KPJ, Vasilije Smajević i Stanimir Veljković Zele idu za Niš, a ostali članovi OK bili su, takođe, razmešteni po terenu sa određenim zadacima. Međutim, i pored toga što su preduzete sve mere predostrožnosti, policija je izvršila grupno hapšenje noću između 22. i 23. juna i tom prilikom uhapsila 25 ljudi. Policiji, istina, ni ovom prilikom nije pošlo za rukom da pohapsi komuniste, sem jednog člana KPJ. Ona je uhapsila rođoljube koji su bili simpatizeri KPJ ili su se već ranije eksponirali kao saradnici komunista.

O hapšenjima i traganju za poznatim komunistima od strane okupatora i domaćih izdajnika, u svom julskom proglasu OK KPJ Leskovac, pored ostalog, je istakao: »I u Leskovcu nahuškani od nekoliko nama poznatih gazda, a zahvaljujući

sreskom načelniku i još nekolicini bednih tipova, uhapšeno je 25 lica od kojih su četiri (odnosno pet) sprovedeni za Beograd. Zatim su povelili divlju hajku za još dvadesetoricom narodnih boraca i raspisali poternice. Ti bedni skotovi koji služe okupatoru misle da narod ne zna za njihova nedela i da će ih ostaviti na miru nekažnjene. Oni misle da narod ostaje ravnodušan prema zločincima i streljanjima koja su izvršena u Beogradu, Valjevu i Obrenovcu. Zemlja poprskana krvlju narodnih boraca traži odmazdu⁸.

Kvislinški načelnik sreza leskovačkog, verni sluga okupatora, još 8. jula, dostavio je Banskoj upravi u Nišu akt kojim je izveštavao, da su iz Leskovca pobjegli poznati komunisti i da traganje za njima do sada nije dalo rezultata. Zato on moli Bansku upravu iz Niša da za odbeglim komunistima, koje je imenovao i o kojima je dobio kratke podatke, raspiše poternicu i naredi njihovo hapšenje i sprovođenje načelstvu u Leskovcu.

DELATNOST KPJ NA POČETKU ORUŽANOG USTANKA

U Leskovcu i okolini, posle napada na SSSR, vrše se ubrzane pripreme za početak oružane borbe protiv okupatora. Pod rukovodstvom Tome Kostića u Leskovcu se održava sastanak sa članovima KPJ i SKOJ-a. Na sastanku je odlučeno da se otpočne sa diverzantskim akcijama u gradu i okolini.

U pripremama za oružani ustanak, kao i u svim akcijama koje je KPJ preduzela, aktivna je bila i skojevska organizacija. OK SKOJ Leskovac vršio je opsežne mere za početak oružane borbe. Noću između 12. i 13. jula 1941. održano je okružno savetovanje SKOJ-a u Cif luk Miri, u neposrednoj blizini Leskovca. Savetovanju je prisustvovalo dvadesetak rukovodilaca SKOJ-a sa teritorije, među kojima: Stanimir Veljković Zele, Lepša Stamenković, Zivojin Ilić — Zika Žuti, Tihomir Rakić i drugi, a u ime PK SKOJ-a prisustvovao je Dragi Stamenković. Na savetovanju je podneto nekoliko referata. O političkoj situaciji i zadacima SKOJ-a u uslovima okupacije referisao je Stanimir Veljković Zele, sekretar OK SKOJ-a, dok su o ostalim aktuelnim pitanjima referate podneli članovi OK SKOJ-a Zika Ilić Žuti i Leposava Lepša Stamenković. U diskusiji je bilo najviše reči o uključivanju omladine u oružani ustanak. Na kraju savetovanja odlučeno je da članovi OK SKOJ-a Leskovac, kao istaknuti aktivisti, krenu na teren i da, po povratku, na sastanku OK podnesu izveštaj o spremnosti omladine za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Sastanak je održan, i tom prilikom je konstatovano da je omladina leskovačkog okruga spremna za ustanak.

Posle savetovanja, od najodvažnijih omladinaca — skojevaca formirano je desetak udarnih oružanih grupa za izvođenje diverzantskih akcija u Leskovcu i okolini. Omladinci su smelo palili stogove sena, pripremljene za potrebe okupatora, ubacivali šmirgl pesak u osovine železničkih vagona, sekli telefonske i telegrafске stubove i palili kvislinške novine. Među mnogobrojnim akcijama posebno treba istaći paljenje žita na opštinskom imanju zvanom »Mira« i to baš u momentu kada je, u prisustvu nemačkih izaslanika i predstavnika opštinske uprave, trebalo da se otpočne sa vršidbom. Tako su udarne grupe SKOJ-a sa naprednom omladinom izvodile svakodnevnne akcije u leskovačkom okrugu.

U avgustu 1941. godine, a i kasnije, na teritoriji leskovačkog ratnog okruga od Preševa do Brestovca, počele su diverzantske akcije na pruzi Beograd-Skoplje. Specijalno opremljene grupe sekle su telefonske stubove i PTT linije i demolirale železničke stanice. Početkom septembra 1941. počelo je i paljenje opštinskih arhiva u okolini Leskovca (u Turekovcu, Vinarcu, Kosančiću i drugim selima).

Među mnogobrojnim diverzijama i akcijama koje su izvele udarne desetine Leskovca i okoline, posebno mesto zauzima napad na četnike Koste Pećanca u Lapotincu, noću između 8. i 9. oktobra 1941. godine. Akciju su uspešno izveli skojevci udarnih grupa Leskovca, Presečine, Rudara, Priboja, Belanovca i drugih mesta.

Posle hapšenja u Nišu 22. juna, jedan od najvažnijih zadataka koji je stajao pred novim OK KPJ Niša bilo je uspostavljanje veza sa članovima KPJ pirotskog, prokupačkog i niškog okruga. Članovi novog OK KPJ Niš, bili su: Sreten Mladenović, sekretar, zatim Aleksandar Simić Brka, Konrad Zilnik, Slobodan i Razumenka

Petrović. Kao član OK KPJ i sekretar OK SKOJ-a Niš bio je Perica Čekić, koga uskoro zamenjuje Stanimir Veljković Zele, koji je dotle bio sekretar OK SKOJ-a Leskovac, a Zeleta zamenjuje Aleksandar Jovanović Belka.

Novi Okružni komitet KPJ Niš se u prvim danima teško snalazio. U svom radu članovi OK su morali da se oslone na mlađe i policiji nepoznate kadrove i na partije i simpatizere iz drugih mesta koji, međutim nisu bili dovoljno iskusni. Iako je rad bio kolektivan, svaki član OK imao je konkretno zaduženje. Sreten Mladenović dobio je zadatak da stvori Mesni komitet KPJ Niša i da održava vezu sa mostovskom i železničkom radionicom, a Aleksandar Simić da izvrši pripreme za formiranje partizanskih odreda na teritoriji OK Niš; Konrad Zilnik bio je zadužen za vojna pitanja; Razumenka Petrović imala je zadatak da organizuje partijsku tehniku i vezu između Okružnog komiteta i Vasilija Buhe, koji je, u ime PK KPJ za Srbiju koordinirao rad partijskih organizacija na teritoriji okružnih komiteta Niša i Leskovca u toku priprema za ustanak⁹.

Uz pomoć Buhe i Stamenkovića OK KPJ Niš vrlo brzo je uspeo da obnovi i konsoliduje partijsku organizaciju. Najpre je formirao Sresko poverenstvo KPJ u Sokobanji od 5. do 10. jula, a zatim i za svrljiški srez, gde je sekretar bio Milisav Ignjatović Janko. Za Toplicu i Kosanicu obrazovano je partijsko poverenstvo 10. jula 1941, a Partijsko poverenstvo KPJ za aleksinački srez, koje je obuhvatalo i ražanjski srez, stvoreno je negde krajem jula na sastanku kojem je prisustvovao Stanimir Veljković Zele. Sredinom avgusta za rukovodioca partijskog sreskog poverenstva PP KPJ za belopalanački srez, OK KPJ Niš odredio je Aleksandra Pekića Peru, koga uskoro zamenjuje Novica Ilić Joca.¹⁰ U to vreme nisu obrazovana posebna partijska rukovodstva za nišavski i caribrodski srez, već je članstvo KPJ i SKOJ-a pripojeno belopalanačkom sreskom poverenstvu KPJ. Međutim, ova poverenstva su kratko delovala jer su njihovi članovi otišli u partizanske odrede¹¹.

Uporedo sa stvaranjem partijskih rukovodstava, OK KPJ Niš pristupio je obrazovanju i skojevskih rukovodstava: MK SKOJ — Niš i MK SKOJ — Prokuplje, OK SKOJ — Niš i Okružno poverenstvo SKOJ-a za Toplicu i Kosanicu.

Na teritoriji OK KPJ Niš razvija se živa aktivnost. Tako, krajem avgusta, formiran je OK SKOJ sa sekretarom Stanimirom Veljkovićem na čelu. Smišljenim i opornim radom OK SKOJ-a, kome je veliku pomoć pružio Dragi Stamenković, osnovane su skojevske organizacije i pokrenuta omladina u svakodnevne akcije protiv okupatora i domaćih izdajnika.

UTICAJ KPJ NA FORMIRANJE NOP ODREDA

Okružni komiteti KPJ Leskovac i Niš bili su nosioci rada na stvaranju i formiranju NOP odreda. Na teritoriji OK KPJ Leskovac i OK KPJ Niš članovi partijskih rukovodstava u leto 1941. održali su više sastanaka s komunistima i rodoljubima radi pripremanja naroda za odlazak u NOP odrede, za vođenje oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Takvi sastanci držani su sa članovima KPJ, skojevcima, i simpatizerima u Leskovcu, Poreč ju, Pustoj Reci, Jablanici i Pomoravlju, Toplici, Nišu, Babušnici, Vranju, Pirotu i drugim mestima. Tom prilikom je ustanovljeno da u svim naseljenim mestima gde deluju partijske i skojevske organizacije i partijski aktivni, postoji spremnost za odlazak u partizanske odrede.

Na sastanku OK KPJ u Leskovcu održanom u toku jula 1941. godine, kojem su prisustvovali Vasilije Buha i Dragi Stamenković, odlučeno je da se pristupi formiranju NOP odreda. Usvojen je zaključak da se izvidi teren i da se posle toga donesu odluke o sedištu odreda. Posle obilaska terena doneta je odluka da sedište Kukavičkog NOP odreda bude na planini Kukavici, jer s nje može najbolje da se ugrožava živa sila neprijatelja i pruga Leskovac-Vranje.

Tako je 10. avgusta 1941. na Kukavici formiran Kukavički NOP odred, a posle toga još tri NOP odreda na teritoriji OK KPJ Leskovac i to: Vranjski, Babički i Jablanički.

Sreten Mladenović je 10. jula 1941. održao sastanak s komunistima Toplice u Prokuplju i na njemu su razmatrane mere koje je trebalo preduzeti radi osnivanja

«foplifikog NOP odreda, a potom je s komunistima u Sokobanji održao sastanak na kojem se govorilo o pripremama za formiranje Ozrenskog NOP odreda.

U prisustvu Stanimira Veljkovića Zeleta, formiran je, 2. avgusta, Ozrenski NOP odred, a 4. i 5. avgusta kod manastira Ajdanovca na Velikom Jastrepcu i Toplički jlop odred.

Na sastanku od 11. avgusta 1941. Vasilije Smajević je održao sastanak s komunistima i rodoljubima iz Niša i Niške Kamenice na brdu Cegru kod Niša, na kojem je analiziran rad na slanju ljudstva u Ozrenski NOP odred i zaključeno da ubuduće treba masovnije da stupaju u NOP odrede.

U prisustvu Sretena Mladenovića, sekretara OK KPJ Niša, 10. septembra 1941. formiran je i Svrljiški NOP odred, kod Oštred Cuke na planini Devici.

Tako je OK KPJ Niš formirao u kratkom vremenskom intervalu tri dobro naoružana NOP odreda¹².

Sve ovo govori da su okružni komiteti KPJ na jugu Srbije izvršili krupne i značajne organizacione i političke pripreme za podizanje oružanog ustanka i stvaranje partizanskih odreda.

PK KPJ za Srbiju poslao je, 10. avgusta 1941. godine, okružnim komitetima KPJ Niš i Leskovac pismo u kojem se, pored ostalog, ističe: »Nesumnjivo, u radu na stvaranju i jačanju partijskih organizacija na vašoj teritoriji, naročito u poslednje vreme, vi ste pošli korak napred. Ali u pogledu akcija, stvaranja partizanskih odreda i razvijanja njihove delatnosti na vašem području, daleko ste zaostali za drugim organizacijama, upravo vi niste skoro ništa učinili. Da li se, drugovi, to zaostajanje za drugim organizacijama može pravdati organizacionim slabostima? Svakako da ne može. I vi ćete se u tome složiti sa nama, ako pravilno analizirate današnju situaciju, Položaj u koji je bačen srpski narod okupacijom, te proučite nedostatke i propuste u vašem radu«¹³.

Smatramo da je ovakva konstatacija preoštreda za prilike i mere koje su preduzete od strane okružnih komiteta KPJ u vezi s oružanim akcijama i formiranjem odreda. **Ona** se manje odnosi na južnu Srbiju, a više na istočnu. Na jugu Srbije već je u to vreme bilo četiri NOP odreda pa je ovakva ocena PK KPJ za Srbiju bila prestroga. Sigurno je to usledilo zbog nepoznavanja pravog stanja na teritoriji niškog i leskovačkog OK KPJ. Međutim, OK KPJ Niš, u svom pismu od 16. avgusta 1941. godine upućenom PK KPJ za Srbiju, iako je bio svestan prestroge ocene, samokritički je Prihvatio tu ocenu i, pored ostalog, ističe:

»Prema primedbi da li u pogledu akcija daleko izostajemo iza ostalih delova Srbije i da taj nedostatak, teritorijalna ograničenost, može da ima teških posledica po naš pokret, izveštavamo da smo svesni tog nedostatka, i prema tome odgovornosti koja na nas pada. Mi smo se trudili da tu odgovornost opravdamo, da taj nedostatak otklonimo. Nešto smo i učinili, ali mi još uvek smatramo da prilično izostajemo od ostalih delova Srbije. Mi ćemo sve snage uložiti da dostignemo Srbiju, ali da li ćemo to u potpunosti postići? Verujem da će jedan naš deo možda i prevazići Valjevo i UŽice, ali drugi veći deo, će ipak izostajati, ali ne mnogo«¹⁴.

Pokazalo se da je ova konstatacija PK KPJ za Srbiju bila neodrživa. Ustanak na jugu Srbije rasplamsaće se u toku jeseni 1941. i zime 1941. i 1942. godine i predstavljao će veliku opasnost za okupatore i domaće izdajnike. Na teritoriji juga Srbije stvorena je velika slobodna teritorija u Pustoj Reci, Jablanici, Toplici, Jastrepcu, Babičkoj gori itd, na kojoj su formirani NO odbori, a delovalo je sedam NOP odreda. O vojnoj i političkoj situaciji u to vreme u leskovačkom okrugu Milija Radovanov vić kaže:

»Odmah po formiranju, leskovački odred (misli na Kukavički) krenuo je u prve **akcije** na Čukljenik i Vučje, gde je razoružao finance i žandarme i tako naoružan **upao u** Vlasotince, posle žestoke borbe, gde je takođe razoružao tamošnju žandarmenjsku stanicu i vratio se na planinu Kukavicu postigavši značajne uspehe o kojima se u narodu prepričavalo. Leskovački odred je sada kontrolisao Porečje i ugrožavao Prugu i komunikacije Vranje — Leskovac. Babički odred oslobodio je čitav Babički kraj i ugrožavao saobraćaj na pruzi i putu Leskovac — Niš, a Jabanički odred se uputio na planinu Radan u Jablanici, gde je u narodu bilo veliko raspoloženje da ima **svoj** odred. Posle ovih prvih akcija pomenutih partizanskih odreda, neprijatelj je

držao samo Leskovac — Vlasotince, Grdelicu i Lebane, gde su koncentrisane jače neprijateljske snage. Zbog toga je kombinovanim snagama partizanskih odreda napadnuto Lebane i likvidirano pravo neprijateljsko uporište 9. novembra (između 7. i 8. podvukao HR) 1941. godine i istovremeno su zazuzeti rudnik Lece i Međveđa. Tada je odlučeno da se više ne povlači po izvršenim akcijama, već da se brani oslobođena teritorija.¹⁵

U drugoj polovini 1941. na teritoriji OK KPJ Leskovac i na jugu Srbije partijski odredi, ilegalne oružane snage (pomoćne desetine, čete i bataljoni) i druge udarne grupe izveli su mnoge akcije. Zapaljane su i uništene skoro sve opštinske arhive na teritoriji NOP odreda u Porečju, Pustoj Reci, Jablanici, Toplici, Zaplanju, Ponišavlju i drugim delovima juga Srbije.

Pošto je likvidirana stara vlast na prostranoj teritoriji juga Srbije, okružni komiteti KPJ su odlučili da se odmah osnuju narodnoslobodilački odbori kao organi nove revolucionarne vlasti. U njih su birani istaknuti ljudi iz KPJ i SKOJ-a kao i pripadnici građanskih političkih partija koji su bili spremni da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika. Na taj način se ostvarivalo političko jedinstvo naroda u borbi protiv fašizma. Na oslobođenoj teritoriji formirani su legalni, a na neoslobođenoj ilegalni NO odbori.

PARTIJSKE I SKOJEVSKE ORGANIZACIJE U PERIODU AVGUST-DECEMBAR 1941.

Napori rukovodstva KPJ na jugu Srbije da omasove partijsku organizaciju u drugoj polovini 1941. dali su značajne rezultate. I pored toga što je veliki broj članova KPJ i SKOJ-a otišao u partizanske odrede, dolazilo je do obnavljanja partijskih i skojevskih organizacija po selima i gradovima. U toku jula i avgusta i kasnije stvaraju se partijske organizacije u Gornjem Drenovcu i Maloj Plani, a međuseoske partijske organizacije (za više sela) u Jugbogdanovskoj reci, a druga za Sišmanovac, Prekadin i Gojinovac. U drugoj polovini novembra osnovana je partijska organizacija i za Beloljin.

Krajem 1941. u belopalanačkom srezu delovale su dve novoformirane partijske ćelije za Divljane i Vrgudinac od desetak članova KPJ, i ćelija za sela Gorčince, Mokru i Pukovac. Oko 10. oktobra iste godine osnovana je partijska ćelija od tri člana u moravskom selu Loznac. U to vreme, u železničkoj radionici u Nišu deluju pet partijskih ćelija, a u Nišu je tada bio 21 član Partije.¹⁶

Na teritoriji OK KPJ Leskovac septembra 1941. Đorđe Stamenković Kozak postao je sekretar ćelije III rejona u Leskovcu. Sastanci ove ćelije održavani su po raznim stanovima. Njima su često prisustvovali članovi OK KPJ i SKOJ-a Leposava Stamenković Lenka, Sima Pogačarević, Blagoje Ristić i drugi. U Leskovcu su delovale i partijske organizacije industrijskih i grafičkih radnika.

U sastavu Okružnog komiteta KPJ dolazi do novih promena novembra 1941. godine. U Kukavički NOP odred odlazi Aleksandar Jovanović, a njega zamenjuje Blagoje Ristić dok je Rade Metalac preuzeo dužnost sekretara OK SKOJ-a. Sima Pogačarević je krajem novembra 1941. godine morao da napusti Leskovac i da se vrati u Vranje, gde je ubrzo zatim i poginuo.

U partizanskim odredima deluju jake partijske organizacije. Krajem 1941. u Topličkom NOP odred u nalazilo se oko dvadesetak članova KPJ-a, u Svrlijskom NOP odred u oko deset članova KPJ. Oktobra 1941. u Kukavičkom NOP odred u oko 120 boraca bilo je 38 članova KPJ. Blizu osamdeset odsto ostalih boraca bili su članovi SKOJ-a pre stupanja u NOP odred, ili su bili u odred u primljeni u SKOJ.

Partijski rad u Kukavičkom NOP odred u sproveden je preko ćelija u četama, koje su brojale od 8 do 10 članova. Ćelije su održavale svoje sastanke, a održavani su i češći zajednički partijski sastanci svih komunista odreda, na kojima su razmatrani opšti problemi i zadaci¹⁷.

Priliv novih boraca u Kukavički NOP odred se nastavlja i u toku narednih meseci, uglavnom iz Leskovca i Porečja. U odred dolaze i članovi KPJ i SKOJ-a, pretežno oni kojima je pretila opasnost od hapšenja.

Na područj u Jablanice i Puste Reke, u periodu april—5. decembar 1941. postojale su partijske organizacije u selima Tularima, Novoj Topoli, Buvcu i Donjem Konjvcu. Bilo je oko 35 članova KPJ i šest kandidata.

Na dan 5. decembra 1941. u Jablaničkom NOP odredu formirane su tri partijske ćelije i to: u Prvoj (pustorečkoj), Drugoj (Jablaničkoj) i Trećoj (gomjojablaničkoj) četiri Sekretari su bili Vojislav Ristić, Sreten Živković Bora i Petar Gogić Mićun. Njihov rad je objedinjavao partijsko rukovodstvo, čiji je sekretar i dalje bio Vasilije Smajević, član OK KPJ Leskovac¹⁸.

Posle formiranja Jablaničkog NOP odreda i brojnih pomoćnih desetina, vodova i ćeta, kao i stvaranja slobodne teritorije, Partija je na ovom terenu izvršavala veoma složene zadatke. Članovi partije bili su organizatori i rukovodioci borbe i razvijali borbenu spremnost kod naroda. Radili su na povezivanju fronta i pozadine i stvaranju NOO itd.

Partijska organizacija juga Srbije teško se oslobadala predratnog ilegalnog rada. Veoma sporo se povećavao broj članova Partije. Primanje novih članova Partije vršeno je i dalje preko kandidata, ili članova SKOJ-a. Rede se dešavalo da se neki borac, proveren u višegodišnjoj revolucionarnoj borbi, neposredno primi u KPJ. Najčešće su vršene brojne provere. Kandidati su upućivani na teške i opasne zadatke, pa su po njihovom izvršenju kandidovani ili primani za člana KPJ.

Iako u početku nije precizirano da li svi članovi KPJ treba da idu u NOP odrede, na terenu juga Srbije je to pitanje uglavnom rešavano na taj način što se veza sa narodom nije prekidala. A to znači da su na određenoj teritoriji ostavljani članovi KPJ i SKOJ-a koji su radili na terenu i bili stalno u žiži zbivanja, uvek prisutni i angažovani na rešavanju pitanja mobilizacije naroda za narodnooslobodilački pokret.

SKOJ, u drugoj polovini 1941. godine, ispoljava svoju veliku aktivnost u mestima iz kojih je bilo srednjoškolaca članova SKOJ-a. Zahvaljujući njihovom upornom radu formiraju se na selu mnogi skojevski aktivni.

Na terenu Puste Reke, pored već postojećih aktiva SKOJ-a u Belanovcu, Petrovcu i drugim mestima osnivaju se i novi: u Lapotincu, Donjem Konjvcu, Suvom Polju, Kosančiću, Ivanju, Stubli, Kacabaću, Obiliću itd. Na ovom terenu bilo je, krajem 1941. preko 80 skojevaca.

U Jablaničkom NO partizanskom odredu bio je zadužen za rad SKOJ-a Radovan Kovačević Maksim.

Početkom septembra 1941. skojevsko rukovodstvo Kukavičkog NOP odreda sačinjavali su: Leposava Stamenković Slobodanka, grafička radnica, Mile Todorović Ducko, tekstilni radnik, Blagoje Ristić Rade Metalac, metalski radnik, Slobodan Dimitrijević Pera, zemljoradnik, Jelica Ilić Milka, učenica gimnazije, Borko Čekić Gute, student i Stojan Nikolić Jole, student prava.

Među prvim borcima koji su odlazili u NOP odrede bile su i žene — devojke članovi KPJ i SKOJ-a, i to najpre radnice i intelektualke, a kasnije i najnaprednije žene sa sela. Među prvim borcima na Kukavici bile su Leposava Stamenković, član OK SKOJ-a, Mara Đorđević, član OK KPJ Leskovac, Vida Stamenković, član SKOJ-a, Mila Mihailović. Među prvim gimnazij alkama u odredu su se našle Jelica Ilić Milka, Branislava Stefanović Savka, Vera Đorđević Ljubinka iz Vranja.

Skojevci sa teritorije OK SKOJ-a Leskovac, pre odlaska u NOP odrede bili su proveravani. OK KPJ Leskovac zauzeo je stav da svaki skojevac pre stupanja u odred bude isproban u nekoj diverzantskoj akciji. Tako je SKOJ bio škola za buduće partizane. Dešavalo se i to da su omladince, koji nisu učestvovali u diverzantskim akcijama, vraćali iz odreda da bi se bolje pripremili.

Uspešan razvitak oružanog ustanka na jugu Srbije u drugoj polovini 1941. omogućio je stvaranje velikih slobodnih teritorija, što je olakšalo odlazak omladine u NOP odrede, a posebno seoske. Na taj način je došlo do naglog jačanja i omasovljenja partizanskih odreda.

U mnogim akcijama i sabotazama koje su izvodili NOP odredi i omladinske diverzantske grupe učestvovali su i srednjoškolci. Okupator i kontrarevolucionari su došli do podataka da se u NOP odredima nalaze i srednjoškolci. To je navodilo okupatora i domaće izdajnike da zaključie da u srednjim školama KPJ i SKOJ deluju or-

ganizovano i da treba preduzeti energične mere protiv komunističke aktivnosti. Stoga je Ministarstvo prosvete Nedićeve kvislinške vlade uputilo, 2. decembra 1941. godine, raspis banovinskim upravama i direktorima svih srednjih škola na teritoriji Srbije, kojim ih upozorava da odmah preuzmu potrebne mere i da učenike podvrgnu kritičkom pregledu u pogledu nacionalne pouzdanosti i da, u saradnji sa razrednim starešinama, izvrše kategorisanje učenika na nacionalno pouzdane, na komuniste organizovane i neorganizovane simpatizere i saradnike i na one koji lako podležu sugestijama.

No, bez obzira na preduzete mere, srednjoškolska omladina, zajedno sa radničkom i seoskom omladinom, nastavila je da se bori za oslobođenje zemlje s još većom upornošću i zalaganjem.

Posle odlaska iz Leskovca Branislave Stefanović i Vere Stamenković, u radu skojevske organizacije u gradu se ističu Nada Karaičić Cuca i Dobrila Krivokuća. U to vreme dolazi Petar Čekić — Perica Korčagin i preuzima mesno rukovodstvo SKOJ-a. Unutar rukovodstva izvršena je podela rada i svaki član rukovodstva imao je svoj rejon, u kome je razvijao delatnost na proširenju skojevske organizacije.

Smišljenijim i upornim radom OK SKOJ-a u Nišu u drugoj polovini 1941, uz veliku pomoć Dragog Stamenkovića, uspeo je da osnaži skojevsku organizaciju i pokrene omladinu u svakodnevne akcije protiv okupatora i domaćih izdajnika. Oduševljeni programom NOP-a skojevci su izvršavali zadatke sa pravim omladinskim poletom, ali bez dovoljno budnosti i konspiracije. Bilo je dosta omladinskih akcija, manjih i većih. Najzapaženije su: uništavanje ljotićeuskog propagandnog materijala u Nišu; kuvanje sapuna za potrebe NOP-a; sakupljanje sanitetskog i drugog materijala itd¹⁹.

U srednjim školama Niša i drugih gradova sve se više osećao i jačao uticaj NOP-a. Iako je neprijatelj preko profašističkih profesora i učenika pokušavao da odvoji omladinu od pokreta, skojevska organizacija u srednjim školama Niša uspeła je da proširi svoj uticaj na mnoge učenike, a došlo je do omasovljavanja aktiva i formirano međuškolsko rukovodstvo za sve skojevske organizacije u srednjim školama radi objedinjavanja rada²⁰.

Početkom jeseni, na teritoriji OK SKOJ-a Leskovac, u partizanskim odredima, gradovima i selima bilo je oko pet stotina skojevaca koji su bili obuhvaćeni svakodnevnom aktivnošću. U Leskovcu i Vranju naročito su bili aktivni članovi SKOJ-a, i to radnici, srednjoškolci i studenti.

Skojevski aktivisti iz Leskovca često su odlazili u okolna sela radi povezivanja i instruiranja tamošnjih aktiva SKOJ-a.

Pored skojevske organizacije, postojali su i širi omladinski aktivni, čije jezgro su sačinjavali skojevci. U Leskovcu, udarne desetine su bile sastavljene i od skojevaca i od ostalih omladinaca.

Postojanje velikog broja članova KPJ i SKOJ-a predstavljalo je nesumnjivo jaku udarnu snagu za dalji razvoj oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije na jugu Srbije. Međutim, veliki broj članova KP i SKOJ-a poginuo je već krajem 1941. i početkom 1942. godine.

No, treba istaći i podatak da je partijska organizacija u toku 1941. bila ojačana starim i iskusnim partijskim kadrovima, koji su došli iz Beograda, a čije je revolucionarno i partijsko iskustvo bilo zaista veliko i bogato. Među njima su bili, pored instruktora PK KPJ za Srbiju, i Gligorije Diklić, Leposava Stamenković, Sreten Mladenović, Srba Andrej ević, Aleksandar Simić i mnogi drugi.

KPJ I ORGANIZACIJA POMOĆNIH ORUŽANIH SNAGA PARTIZANSKIH ODREDA

Borba protiv okupatora i domaćih izdajnika u ovom delu Srbije imala je specifične oblike. Oni se ogledaju u sledećem: prvo, teritorija OK KPJ Leskovca i Niša nije bila okupirana od istog okupatora, drugo, u ovom delu Srbije delovao je u početku veoma jak četnički pokret Koste Pećanca koji je imao svoju tradiciju iz 1917. godine, i treće bile su prisutne i bugarske fašističke snage. Sve je to zahtevalo da KPJ pored odreda formira i druge oružane formacije, koje bi bile spremne za

oružanu akciju i da, po potrebi, učestvuju u akcijama partizanskih odreda u razobljavanju i vojničkom uništavanju neprijatelja svih boja.

Zbog toga su štabovi Kukavičkog, Babičkog, Jablaničkog i Topličkog NOP odreda, a i drugi na svom terenu, da bi obuhvatili što više naroda, formirali pomoćne partizanske desetine i čete. Formiranje ovih desetina i četa obavljano je u periodu septembar-decembar 1941, a negde i na početku 1942. godine.

Učesnici pomoćnih partizanskih snaga razlikovali su se od boraca u NOP odredima po tome što su boravili i radili kod svojih kuća, a noću učestvovali u raznim akcijama, nekada i više dana, da bi se posle obavljenog zadatka opet vraćali kućama.

Na terenu Kukavičkog i Jablaničkog NOP odreda bile su formirane pomoćne partizanske desetine u svim naseljenim mestima. U većim mestima formirane su i čete. Bilo je slučajeva da su u jednom selu formirane i po dve čete (u Gajtanu, Bučumetu i Vučju). Međutim, bilo je i takvih primera da je pomoćna partizanska četa formirana za više sela, kao što je bila Oranska, koja je obuhvatala sela: Orane, Ivanje, Dobru Vodu, Turjane, Lozane i druga. Miroševačka je obuhvatala sela Miroševce, Brzu i Gorinu.

Ove pomoćne partizanske jedinice imale su svoje vojne i političke rukovodioce. Desetine su organizovane striktno po vojničkom principu. One su prethodile vojno-pozadinskim organima vlasti — komandama mesta i partizanskim stražama koje su formirane na ovom terenu 1943 i 1944. godine. Znači, to su bile oružane snage, zasnovane na strogo vojničkoj organizaciji, naoružane puškama, puškomitraljezima, bombama i pištoljima, uglavnom naoružanjem koje su ljudi sačuvali iz aprilske rata i zaplenili od neprijatelja. One su bile i izvršna vlast u selima sve dok nisu formirani narodnooslobodilački odbori. Pojedine desetine, osim izvođenja vojnih akcija i političkih zadataka, održavale su kulturno-umetničke priredbe i organizovale nogometne utakmice, kao što je bio slučaj u Konjarniku, Kosančiću, Pečenjevcu i drugim mestima.

O formiranju, postojanju i akcijama pomoćnih partizanskih jedinica može se pročitati u sačuvanim pismenim izveštajima.

Početkom decembra, na jugu Srbije, se slobodna teritorija protezala od planine Kukavice do planine Jastrepca, i od planine Ozrena do Vlasotinca.

Okupator je na slobodnoj teritoriji mogao da interveniše samo jakim snagama. Okupatorsko-kvinski vlast je uništena, spaljene su sve opštinske arhive, a Leskovac je bio blokiran. Međunarodna pruga Niš — Solun u najvećoj meri je bila ugužena. U selima su svu vlast držali NOO-i.

Usled ovako snažnog širenja ustanka, krajem 1941. i početkom 1942. godine, neprijatelj je bio prinuđen da odmah po povlačenju naših snaga iz zapadne Srbije u Sandžak, veći deo svojih jedinica prebaci na jug Srbije. Već u januaru i početkom februara 1942. stigli su iz Šapca, Beograda i Banata u Leskovac, Niš i Kruševac 1. i 4. Ljotićev dobrovoljački odred i 5, 8, 11, 12, 16. i 21. odred Srpske oružane sile, a u prvoj polovini januara prebačen je u dolinu Južne Morave i bugarski 1. okupacioni korpus. Okupator i domaći izdajnici su se sistematski i veoma ozbiljno pripremali da unište NOP u ovom delu Srbije.

Ij odbrani slobodne teritorije, pored partizanskih odreda učestvovala su i pomoćna oružana snaga. Tako je pomoćna desetina iz sela Pečenjevca, pod rukovodstvom Tihomira Rakića, izvodila veoma uspele akcije. Razoružala je četnike u selu Cekminu i tako likvidirala četnički pokret u ovom kraju. Sa pomoćnim desetinama iz Dujpljana, Vinarca i Priboja, učestvovala je i u paljenju opštinske arhive i razoruzavijnju žandarima. Zbog mnogih akcija koje je izvela, Pečenjevačka desetina je bila dobro poznata neprijatelju, pa je njen aktivniji deo bio prinuđen da 17. januara 1942. godin«; stupi u Babički NOP odred.

J'omoćne partizanske desetine Kosančića, Obilića, Stuble i drugih sela, 3. decembra 1941. godine su učesovale u borbi kod Cernice i Nove Topole. Gornjobrijanska desetina sa Vojom Markovićem na čelu, uspela je da nanese osetne gubitke četnicima.

' decembru je na području Petrovac — Kosančić izvršena reorganizacija pomoćnih partizanskih snaga. Formirane su vojne jedinice u cilju odbrane slobodne teritorije.

Sve ovo govori da partizanske pomoćne desetine i čete nisu djelovale samo pri odbrani svojih mesta, već i na širem području.

Partizanske pomoćne desetine i čete stupale su i samostalno u oružane akcije protiv okupatora i domaćih izdajnika, ali su one skoro uvek bile koordinirane s akcijama partizanskih odreda. Kad su četnički odredi (Tularski Retkocerski, Brvenički, Sarplaninski, Stublanski i drugi) i 11. Nedićev odred napali slobodnu teritoriju kod sela Gazdara i Bučumeta 6. i 7. februara 1942, Gazdarska i Bučumetska četa same su povele borbu protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Njima je u pomoć došla četa Jablaničkog NOP odreda i Slišanska partizanska pomoćna četa i zajedničkim snagama uspele su da odbiju napad neprijatelja. Pomoćne desetine Velikog Trnjana, Presečine, Stroj kovca i nekih drugih mesta, sa borcima Kukavičkog NOP odreda, vršile su diverzantske akcije na željezničkoj pruzi Leskovac — Grdelica. U borbi za odbranu slobodne teritorije učestvovala su desetine iz sela Orašca, Piskupova, Jarsenova, Jušunje, Gradašnice, D. Slatine i Drčevca zajedno sa Babičkim NOP odredom. Ove borbe vodile su se od 2. do 5. februara 1942. godine kod Bilj anice protiv bugarsko-ljotičevskih formacija.²¹

Iz ovoga se može videti da su pomoćne partizanske snage preduzimale sve potrebne mere da se aktivira i ujedini sav narod za borbu protiv okupatora, da su obavestavale štabove odreda o svim pokretima i namerama neprijateljskih kolona i jedinica, otkrivale špijune, agente i izdajnike i čuvale sela od upada neprijateljskih jedinica, davale pomoć odredima u svakoj oružanoj akciji, same primale borbu sa neprijateljem i pružale pomoć partizanskim desetinama drugih sela u slučaju naderanja neprijatelja ka njihovim rejonima, radile na stvaranju čvrste partizanske pozadine i učestvovala u sakupljanju hrane, obuće, odeće i drugog materijala za odrede.

Rekapitulirajući sav rad koji su obavljale partizanske oružane pomoćne snage, a koje je pred njih postavila KPJ, može se zaključiti da su one bile pomoćna udarna snaga NOP odredima, s jedne strane, i s druge, kada su odredi, po svojim borbenim zadacima morali da odu sa svog terena, one su čuvale sela od iznenadnih neprijatelj evih upada.

No, i pored teškoća koje su se ispoljile u proleće 1942. godine, zbog privremenog gubljenja slobodne teritorije na jugu Srbije, mnogi borci iz pomoćnih partizanskih desetina i dalje su nastavili aktivno da rade i pokazali veliku privrženost narodno-oslobodilačkom pokretu. Mnogi od njih su se kasnije istakli u proslavljenim južnomoravskim jedinicama, a veliki broj je bio u raznim društveno-političkim organizacijama, organima vlasti i vojnopozadinskim organima.

PARTIJSKE VEZE U 1941. GODINI

Uoči rata, u cilju pružanja pomoći partijskoj organizaciji u Makedoniji, mnogi partijski kadrovi su dolazili u Niš, Leskovac i Vranje i preko partijskih punktova u ovim mestima odlazili za Makedoniju. Od partijskih rukovodilaca koji su koristili ove punktove pomenućemo Sretena Zujovića i Svetozara Vukmanovića.

Ovi partijski punktovi u Južnoj Srbiji postali su veoma značajni posle aprilskog rata i na početku oružanog ustanka u našoj zemlji.

Odmah posle proglašenja CK KPJ o podizanju oružanog ustanka, okružni komiteti KPJ u Nišu i Leskovcu stvaraju čitav sistem kanala za održavanje veza s partizanskim odredima i PK KPJ za Srbiju: zatim je ovaj sistem veza korišćen za održavanje kontakta između PK KPJ za Makedoniju i CK KPJ, kao i za prebacivanje mnogih partijskih kadrova za Makedoniju i prenošenje ilegalnog partijskog materijala.

U toku jula 1941. mnogi istaknuti partijski rukovodioci pošli su u Makedoniju po određenim partijskim zadacima. Njihovo prebacivanje vršio je OK KPJ Leskovac — preko Stanoj ka Vukića iz Grdelice, člana OK KPJ Leskovac i Mesnog komiteta KPJ u Vranju.

Ova partijska veza je, krajem jula 1941. godine, uspela da prebaci iz Beograda u Skoplje Lazara Koliševskog i Dragana Pavlovića, instruktora CK KPJ. Oni su, na putu za Skoplje, boravili u Leskovcu. Tom prilikom su održali sastanak s nekim članovima OK KPJ Leskovac i dogovorili se da u Grdelici stvore punkt za vezu,

preko kojeg bi se slali izveštaji iz PK KPJ za Makedoniju za CK KPJ, a od njih primali razni partijski materijali i direktive za rad u Makedoniji, gde je bila veoma složena situacija zbog uticaja BRP(k), što je usporavalo pripreme za podizanje ustanka.

Posle dogovora, pošli su za Grdelicu, prebacili se za Predejane i tamo dobili legitimacije kao moravski Bugari. Sa tim legitimacijama otišli su u Skoplje. U isto vreme je OK KPJ za Leskovac stvorio i partijski punkt pri MK KPJ Vranje.

Da su ovi punktovi za vezu bili veoma važni potvrđuje Uputstvo PK KPJ za Srbiju od 10. avgusta 1941. godine, upućeno Vasiliju Buhi, članu PK KPJ za Srbiju, koji se nalazio na jugu Srbije. U uputstvu se, pored ostalog, ističe: »_____ 13) Utvrdite dobru vezu sa Mak (edonijom) i kada nešto dođe otuda ne žalite truda i novca da neko dođe odmah ovamo. Taj zadatak pripada drugovima u l.«²².

Preko ovih partijskih veza izveštaje je za CK KPJ slao Dragan Pavlović 28. avgusta i 29. oktobra 1941. godine. Međutim, neki izveštaji nisu stigli na određeno mesto. To je bio slučaj sa prvim izveštajem koji je Pavlović poslao posle tri dana boravka u Makedoniji. U toku septembra i oktobra 1941. Ljiljana Čalovska je dva puta dolazila kod Stanojka Vukića u Bojišine (zaselak Grdelice). Preko ove veze je i dalje slat materijal za Makedoniju i dobijan otuda, a prebacivani su i ljudi i u jednom i u drugom pravcu. Izmena materijala se obično vršila u Vranju, no treba napomenuti da se Stanojko sa Ljiljanom Čalovskom nalazio više puta i u Skoplju. Da je Dragan Pavlović išao preko partijske veze u južnu Srbiju potvrđuje i izveštaj Vasilija Buhe, poslat PK KPJ za Srbiju noću između 28. i 29. avgusta 1941 godine, u kojem se, pored ostalog, kaže: »... Po pitanju Maked. ja sam u L(eskovcu) našao se sa dugačkim) misli se na Dragana Pavlovića — podvukao H.R.) drugom koji je došao otuda. On će vam usmeno podneti izveštaj o svemu što je tamo bilo i kako je«²³.

Preko ove veze trebalo je prebaciti i Jordana Nikolova, istaknutog partijskog radnika Makedonije, ali do toga nije došlo zbog provale u Nišu i Grdelici. No, i pored toga, on je pokušao da se sam prebaci i tom prilikom je naišao na bugarsku graničnu zasedu na Kukavici i poginuo. U izveštaju koji je poslao OK KPJ-Leskovac, PK KPJ za Srbiju o tom događaju kaže: »...Krstić je pre četiri dana došao u Les. odred. »Jordan« onaj dobar drug iz Skoplja, što je bio na robiji, poginuo je prilikom prelaza preko granice«. U tom istom izveštaju se dalje kaže: »Drugarica Mal. (misli se na Malinsku — prim. H.R.) otišla je u određenom pravcu. U Mak.(edoniju) smo poslali 5.136 leva, ranije 4.780, još ranije 850, što znači svega je poslano 10.766. Kod nas imamo 17.600 leva. To ćemo idući put poslati. Prvom prilikom to ćemo poslati, ovoga puta S. nije došao«²⁴.

Kao što se iz ovoga izveštaja vidi, punkt OK KPJ za Leskovac veoma je bio važan za vezu sa Makedonijom.

Iz Beograda su izvesno vreme tokom 1941. ovim kanalom prenošene direktive CK KPJ za južnu Srbiju i Makedoniju. Međutim, posle povlačenja glavnine partizanskih snaga, krajem 1941. godine, iz zapadne Srbije u Sandžak i istočnu Bosnu. CK KPJ i Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije intenzivno su pratili razvoj pokreta Srbije i Makedonije, ali zbog udaljenosti, da bi stalno imao uvid u situaciju NOP-a na ovom velikom vojno-političkom i strategijskom području, a u cilju pružanja pomoći, CK KPJ je krajem 1941. godine dao sledeću direktivu PK KPJ za Srbiju: » ... 4... stvoriti u Beogradu jak tehnički punkt od nekompromitovanih i proverenih drugova. Njegov zadatak je održavanje veze ne samo sa partijskim organizacijama u Srbiji... nego i održavanje veza sa ostalim pokrajinama i preko vas u Srbiji ili drugim putem održavanje veza sa nama«²⁵.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine u južnoj Srbiji postojao je snažan narodno-slobodilački pokret. No, iako je centar toga pokreta bio u leskovačkom kraju, usled teškoća u održavanju veza, a i iz strategijskih razloga, odlučeno je da se početkom 1942. stvori partijsko poverenstvo KPJ za jugoistočnu Srbiju sa sedištem u Nišu — po direktivi CK KPJ, a na osnovu upućenog pisma PK KPJ za Srbiju u kojem se, između ostalog, kaže: » ... Usled udaljenosti i teškoće u održavanju veza nužno je odmah stvoriti za istočnu Srbiju (Niš, Leskovac, Požarevac, Zajčar) jedan sekretarijat odnosno Poverenstvo PK čije bi sedište bilo negde oko Niša ... Potrebno je da nam što pre pošaljete izveštaje iz istočne Srbije, Beograda, Vojvodine i Makedonije«²⁶.

Partijsko Poverenstvo za jugoistočnu Srbiju je proširilo partijske punktove tako* da su direktive CK KPJ i drugi partijski materijali koje su kuriri prenosili iz Beograda u Niš, dalje prenošeni ilegalnim kanalima do punktova NOP-a na pruži Niš-Skoplje. No, treba istaći da je u to vreme OK KPJ Leskovac imao direktne kurirske veze sa PK KPJ za Srbiju. Preko njegovih punktova u Grdelici i Vranju održavane su i u 1942. godini kurirske veze sa NOP-om u Makedoniji.

Početakom 1942, partijsko Poverenstvo za jugoistočnu Srbiju u Nišu imalo je i u Nišu čvrst punkt za održavanje veza, a to potvrđuje i izveštaj PK KPJ za Srbiju od 9. januara 1942. godine u kojem se, pored ostalog, kaže: »U N. imamo čvrst punkt-Preko njih održavamo vezu sa L. i Z... U N. stojimo dobro i pored masovnih hapšenja i streljanja. Imamo čvrste veze i dobru tehniku. Šaljemo vam izveštaj iz Mak.. P.

Da je u to vreme bila stalna veza sa Makedonijom, Kosovom i Metohijom, potvrđuje i izveštaj OK KPJ za Niš od 18. januara 1942. upućen PK KPJ za Srbiju, u kojem se, pored ostalog, ističe: »... Od svih materijala šaljemo bar po jedan primerak za Mak(edoniju), Kos(ovo) i Met(ohiju), Kruš/evac i Kralj (evo). Skupljamo leve i šaljemo za Mak. Plaćamo za lev dinar. Poslaćemo im u toku ovog meseca 20.000 leva», a u istom pismu se, dalje, kaže: ».. Ranije poslato pismo za Makedoniju otišlo je Mal./misli se na Malinsku — prim. H.R.) je sačekala u jednom selu da dobije isprave pa da produži dalje. Javićemo Vam kada tamo stigne«²⁸.

Zbog konspirativnosti povremeno su se menjala mesta za prijem materijala. Nisu ga primala uvek ista lica. Materijal u Vranju se predavao Anči i Seki Filjković. Nekada se predavao u Skoplju, itd.

Kada je Stanoje Vukić 11. aprila 1942. uhapšen zbog provale, veza između Makedonije i PK KPJ za Srbiju je izvesno vreme prekinuta o čemu Partijsko poverenstvo 21. aprila 1942. obaveštava PK KPJ za Srbiju.

No, i pored izvesnog prekida zbog novonastale situacije, prekinute veze sa Kosovom i Metohijom biće ubrzo uspostavljene²⁹.

Partijska organizacija na jugu Srbije dočekala je aprilske događaje i okupaciju zemlje 1941. veoma spremno. Kadrovi koje je KPJ vaspitavala između dva rata bili su sposobni da prihvate novonastalu situaciju i povedu narodne mase u borbu protiv nemačkog i bugarskog okupatora i domaćih izdajnika. Prekaljeni i iskusni revolucionari nisu dozvolili da ih okupator preduhitri i likvidira već organizuju partijske odrede i vrše oružane napade na okupatora i njegove slugu.

Za vreme Uzičke Republike stvorena je na jugu Srbije velika slobodna teritorija na kojoj su udareni temelji nove narodne vlasti. Posle pada ove Republike najveće žarište NO pokreta u Srbiji bilo je, pored Sumadije na jugu Srbije.

Iako u NO pokretu na jugu Srbije dolazi početkom 1942. do oseke, on neće biti uništen.

Teritorija juga Srbije u narednom periodu predstavljaće najveći centar borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika u Srbiji i na njoj će se 1944. godine formirati prve srpske divizije i korpusi Narodnooslobodilačke vojske.

NAPOMENE

¹ Rad KPJ i SKOJ-a na teritoriji koju obrađujemo u 1941. je današnji južnomoravski i niški region.

¹ Vellmir Terzić, Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Beograd 1963, str. 6—9; Arhiv Vii — k-27, reg. br. 10, 11 i 13/5.

¹ Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, str. 19.

* Dragoljub Mirčetić, KPJ na teritoriji niškog okružnog komiteta 1941—1942. Tokovi revolucije IX, Beograd, 1973, str. 203/216.

¹ Četrdeset godina, knjiga VI, 1941—1945. godine (Zbornik sećanja aktivista radničkog pokreta, Beograd, 1961, Dragi Stamenković, Na jugu Srbije.

• Isto.

⁷ Isto.

⁸ Hranislav Rakić, Rad komunističke partije u leskovačkom okrugu u 1941. godini, Leskovački zbornik VI, Leskovac, 1966, str. 9.

• Dragoljub Dejanović, Dragoslav Živković, Miroslav Mllovanović, Đorđe Stamenković — NiS U vihoru oslobodilačkog rata (1941—1945), Novi Sad, 1968, str. 133—136.

« dr Veneeslav Glišić, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945, Knjiga I, 1941. godina, Beograd, 1975, str. 41.

¹¹ Dragoljub Mirčetić, n. r., str. 223; dr V. Glišić, n. k., str. 41 — dr Milivoje Perović, Južna Srbija, Beograd 1961, str. 37—46.

¹¹ Dragoljub Mirčetić — nr., str. 225.

» Zbornik NOR, *IXI—I*.

>• Zbornik NOR, 1/1—8.

“Miliija Radovanović, Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u toku 1941, Naša reč, 7 jul 1945.

» Dragoljub Mirčetić, n. r., str. 226—231.

¹¹ Mr Stojan Nikolić, Kukavički NOP odred, Leskovac, 1970, str. 88—89.

>» Nikola Ilić, Jablanički NOP odred (rukopis) str. 354—355.

¹¹ Dragoljub Dejanović 1 dr: NiS u vihoru . . ., str. 148—149.

“ Isto, str. 157—158.

“ Hranislav Rakić, Pomoćne oružane snage partizanskih odreda na jugu Srbije 1941 (NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945) Beograd, 1972, str. 241—251.

“ Hranislav Rakić, Rad Komunističke partije u leskovačkom okrugu u 1941. godini, Leskovački zbornik, Leskovac, 1966, knj. VI, str. 13 i 14.

¹⁸ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knj. 2, Beograd, 1952, str. 66.

“ Zbornik... tom I, knj. 3, Beograd 1953, str. 37.

¹⁸ Zbornik... tom I, knj. 2, Beograd 1952, str. 277—278.

“ Isto ... str. 278.

■ Arhiv CK KPJ, br. 1098.

• Zbornik... tom I, knj. 3. str. 22—24.

“ Hranislav Rakić, Južna Srbija u održavanju veza između PK KPJ za Makedoniju i CK KPJ u 1941. i 1942. godini (osloboditelna vojna i revolucijata vo Makedonija, Skopje, str. 567—575.

LJUBOMIR BOŠNJAK, major

DIVERZIJE NA SAOBRAĆAJNICAMA I PRIVREDNIM OBJEKTIMA U SRBIJI 1941

Već u prvoj godini oslobodilačkog rata naroda i narodnosti Jugoslavije diverzantska dejstva kao organizovane akcije stanovništva i partizanskih jedinica na komunikacije i privredne objekte, po svome obimu, nivou planiranja, načinu izvođenja i sveukupnim rezultatima, imala su strateški značaj. Upravo radi toga, istraživanje i izučavanje ovog problema od posebnog je interesa za obradu istorije ratne vještine NOR-a, Kao i za izvlačenje iskustava za koncepciju opštenarodnog odbrambenog rata. U činjenici da se političko i vojno rukovodstvo NOP-a, s Josipom Brozom Titom na čelu, od maja do polovine septembra 1941. nalazio u Beogradu, kada prelazi na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji, leži i objašnjenje da su se najintenzivnija diverzantska dejstva stanovništva i partizanskih jedinica u to vrijeme odvijala upravo na području Srbije. »Prema tome, naš ustanak je«, kako navodi Tito u Vojnim djelima, »od samog početka imao organizovan i opštejugoslovenski karakter, a ne neki spontani i lokalistički, u ovoj ili onoj pokrajini. Ovdje nije riječ ni o tome gdje je ustanak najprije počeo: njegov početak i mjesto je odredila Komunistička partija Jugoslavije«.¹

U posleratnoj historiografiji upadljiv je broj objavljenih priloga u periodici i štampi o pojedinim akcijama udarnih i diverzantskih grupa (posebno u gradovima), kao i o napadima NOP odreda na komunikacije i privredne objekte. Međutim, sve je to ostalo na nivou opisivanja pojedinih akcija, bez dubljeg analitičko-sintetičkog i kritičkog sagledavanja uzroka i posljedica na ratna dejstva u cjelini, tako da u istoriji ratne vještine NOR-a nisu do sada obrađena diverzantska dejstva, kako za pojedine periode i područja, tako i za jugoslovensko ratište u cjelini. Objavljena arhivska građa u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (koja nam pruža obilje podataka), kao i neobjavljena građa (posebno njemačka dokumenta iz Nacionalnog arhiva u Vašingtonu), sjećanja učesnika NOR-a i dostignuti nivo posleratne historiografije pružaju nam mogućnost da učinimo korak dalje u osvjetljavanju ovog značajnog oblika partizanskih dejstava u pripremanju, pokretanju i vođenju oslobodilačkog rata, kao i u verifikovanju svega što je do sada u toj oblasti istraženo.²

Postoje dva perioda partizanskih napada na komunikacije i privredne objekte na području Srbije tokom 1941. godine:

— prvi, od početka oružanog ustanka do Uzičke Republike, kada je, u veoma teškim i složenim uslovima, preko partijskih i vojnih komiteta, sprovedena strateška odluka Partije — »pretvaranje zemlje u opsjednutu tvrđavu«, te je okupator, vještim uklapanjem kvislinških jedinica i ustanova u okupacioni sistem, dovlačenjem sa drugih frontova novih snaga i preduzimanjem »specijalnih mjera«, nastojao da zaštiti vitalne interese vođenja rata ne samo na području Jugoslavije već i na drugim frontovima, i

— drugi, od nastanka Uzičke Republike do povlačenja glavnine partizanskih jedinica iz zapadne Srbije i Sumadije kada su — na osnovu iskustava i rezultata tromjesečnih akcija partizanskih jedinica na komunikacije i privredne objekte —

razrađena uputstva o značaju, organizaciji i načinu izvođenja diverzantskih dejstava i njihovog usaglašavanja sa operativno-taktičkim dejstvima.

Vojne i političke mjere okupacionih vlasti na području Srbije, kako stoji u izvještaju njemačkog opunomoćenika za privredu, bile su, u prvom redu, »usmjerene na osiguranje željezničkih pruga i plovnog puta Dunavom, rudnika, električnih centrala i drugih pogona važnih za rat, kao i poljoprivredne proizvodnje.«³ Kako je u aktu o kapitulaciji Kraljevske jugoslovenske vojske od 17. aprila 1941. između ostalog, bilo predviđeno, da »sva uređenja i postrojenja vojne sile i privrede, uračunavši i saobraćajna sredstva, imaju se predati neoštećene«, čitav privredni potencijal i željezničku mrežu, gotovo neoštećenu, sa svim aparatom (voznim parkom, saobraćajnim i tehničkim osobljem, svim instalacijama potrebnim za nesmetano odvijanje saobraćaja) preuzeo je okupator u svoje ruke.⁴ U tom cilju, prema naredenju Vrhovne komande Vermahta od 22. aprila 1941, formiran je Vojnoprivredni štab Srbije, čiji je zadatak bio da istražuje preduzeća za njemačku ratnu privredu i da ih stavlja u redovnu proizvodnju. Tako je, već krajem aprila 1941, željeznički saobraćaj za potrebe Vermahta proradio na svim glavnim prugama, a početkom juna je izvršeno, uglavnom, izvidanje i osposobljavanje fabrika i rudnika koji dolaze u obzir za korišćenje za ratne potrebe, a u nekim slučajevima demontiranje mašina i njihovo transportovanje za Njemačku.⁵

Vojnoprivredni štab Srbije je, naredenjem Vrhovne komande Vermahta od 7. juna 1941, preformiran u Vojnoprivredni štab Jugoistoka sa sjedištem u Beogradu. Ovom štabu su bili potčinjeni njemački oficir za vojnu privredu u Zagrebu i Vojnoprivredni štab u Sofiji, nadležan za jugoslovensku teritoriju koju je carska Bugarska okupirala. Uputstva za rad dobijao je od Vrhovne komande Vermahta (Uprava za vojnu privredu), a u pogledu iskorišćavanja privrednih bogatstava Jugoslavije — od generalnog opunomoćenika za privredu Franca Nojhauzena (do napada na Jugoslaviju njemački konzul u Beogradu). Radi što efikasnijeg ispunjavanja zadataka (eksploatacija strategijskih sirovina, prebacivanje trupa, ratnog materijala i poljoprivrednih proizvoda), imao je razgranatu mrežu specijalnih grupa (upravne, za naoružanje, tehniku, sirovine, rudarstvo, mineralna ulja, posebne komande za važne privredne objekte i dr), a u svom radu se isto tako oslanjao na pojedine privredne referente u oblasnim komandama (feldkomandanturama) i vojnoprivredne komande i ustanove kolaboracionista. Imenovanjem Komesarske vlade (kasnije: Nedićeve), Njemačka je — preko privrednih ministarstava (saobraćaja, privrede, finansija, građevinarstva, ishrane i si) i raznih drugih kvislinških organizacija — u potpunosti ostvarila vojno-političke i privredne ciljeve i na području Srbije.⁶ Tako razrađeni okupacioni sistem trebalo je da odgovori osnovnom zadatku: da obezbijedi nesmetan saobraćaj i sigurne veze, radnu snagu i sirovine za vođenje rata protiv SSSR-a.

Upravo u takvim uslovima KPJ, preko partijskih i vojnih komiteta, formirala je udarne i diverzantske grupe (čije su jezgro sačinjavali komunisti, te patriotski i klasno svjesni radnici, seljaci i napredna inteligencija) za izvođenje napada na najosjetljivije tačke okupatora — komunikacije i privredne objekte.⁷ U pripremnom periodu oružane borbe (april — jul 1941), uporedo s vojno-političkim, materijalno-tehničkim i moralno-psihološkim mjerama, i sve snažnijim otporom u okupiranim gradovima (cijepanje okupatorskih plakata, paljenje kamiona i kvislinške štampe, sabotaza na privrednim objektima), pod rukovodstvom partijskih i skojevskih organizacija, izvedeni su prvi diverzantski napadi na komunikacije. Udarne i diverzantske grupe (jačine tri do pet, pa i više članova) na više mjesta su prekinule telefonsko-telegrafске veze između okupacionih garnizona, izvršile napade na magacine u cilju snabdijevanja eksplozivom, te rušenja i spaljivanja željezničkih pragova. »Porast oštećenju telefonskih linija njemačkih oružanih snaga«, navodi se u naredenju komandi' njemačke 2. armije od 5. juna 1941, »daje osnovu da se pretpostavi da bar u jednorn dijelu tih slučajeva moraju biti u pitanju planski akti sabotaze.«⁸ Uporedo sa represivnim mjerama, okupacione vlasti su stavljale do znanja da neće dozvoliti da »procte bez odmazde ni najmanji akt sabotaze« i da će protiv takvih pojava nastupati najbezobzirnijim sredstvima.⁹

Napadom Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941, stvoreni su povoljni uslovi za otpočinjanje oružanog ustanka u Jugoslaviji. Istog dana, KPJ je uputila poziv radnicima na željeznici i ostalim transportnim sredstvima da ne budu »onaj kanal

kroz koji će prolaziti ubojito oružje i druga ratna sredstva namijenjena protiv Sovjetskog Saveza i vas samih»¹⁰ Upravo u tim danima, kada su se posljednji transporti njemačkih divizija kretali s Balkana na Istok, »na otvorenom terenu bile su izbačene željezničke pruge, telefonske linije razorene, srpske žandarmerijske stanice uništene...» — ističe viši vojni arhivski savjetnik Komande Jugoistoka Ernest Vishaupt 0 ustanku u Jugoslaviji.¹¹

Na početku oružanog ustanka, svojim proglasima od 22. juna, 12. i 25. jula 1941. godine, Partija je nagovijestila »masovni udar po najosjetljivijim tačkama okupatora«, »pretvaranje zemlje u opsjednutu tvrđavu za okupatora«. Podvlačeći da je pored partizanskih odreda, pravo i dužnost svakog rodoljuba da »uništavaju sve ono što služi neprijateljima naroda«, oslobodilačkoj borbi naroda i narodnosti Jugoslavije data je širina i karakter opštenarodnog rata. I baš u to vrijeme, kada su diverzantske akcije otpočele tako reći istovremeno širom zemlje, u prvom broju Biltena Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, 10. avgusta 1941, drug Tito je, između ostalog, podvlačio da je osnovni zadatak partizanskih odreda da ruše »sve objekte koji služe fašističkim osvajačima: željeznice, mostove, fabrike, radionice, skladišta municije i oružja«.¹²

Od početka maja do polovine septembra 1941, Beograd je predstavljao veoma značajan centar organizovanja i vođenja partizanskih akcija na području Jugoslavije, što se prirodno vezuje za boravak političkog i vojnog rukovodstva NOP-a, s Josipom Brozom Titom na čelu. Pored znalački organizovanog antiokupatorskog ilegalnog rada — kurirske i obavještajne službe, štamparija (CK KPJ, PK KPJ za Srbiju, Mjesnog komiteta KPJ za Beograd), punktova i radionica — brojne skojevske udarne grupe izvodile su akcije cijepanja okupatorskih plakata, paljenje kamiona i kvislinške štampe, kao i diverzije na privredne objekte i telefonsko-telegrafске veze. I pored toga što su okupacione vlasti, »zbog živahne komunističke djelatnosti« — kako se navodi u njemačkim dokumentima — izvršile krajem juna 1941. obezbjeđenje pogona važnih za naoružanje i preduzele oštre kaznene mjere »radi zastrašujućeg efekta«, noću između 26. i 27. jula zapaljeni su jedna od najvećih garaža vojne automobilske remontne radionice i skladište benzina i sirove nafte. Prema izvještaju komandanta baze, »pri pozivu od 05.26 časova bilo je u čitavom gradu Beogradu i u okolini preduzeto više sabotažnih akcija, kao rušenje mostova, zaprečavanje puteva itd. Oštre mere odmazde u direktnom nastavku na ove pokušaje sabotaže naredene su javno, da bi se zagarantovala sigurnost jedinica na teritoriji Srbije«.¹³ Skojevci su, izlažući se opasnosti, bocama s benzinom palili njemačke automobile na ulicama Beograda. Između ostalog, u njemačkim dokumentima se navodi da je u tim akcijama »jedan od izvršilaca, šesnaestogodišnja Srpkinja uhapšena«.¹⁴ Komanda Abvera, izvještavajući 31. jula 1941. Komandu Jugoistoka o raspoloženju stanovništva u Beogradu, ističe sumnju da »će strijeljanjem spriječiti ponavljanje akata sabotaže«.¹⁵ Ista komanda, dajući presjek ustaničkog pokreta na području Jugoslavije, navodi da »mjere odmazde, na primjer, veliko strijeljanje 81 slučajno sakupljene osobe, nisu dovele do smirenja ili zastrašenosti.«¹⁶

Na području Srbije, rušenje rudnika i komunikacija, te uništavanje opštinskih uprava i arhiva — čime je okupator gubio uporište u selima — dobij a masovan karakter u samom početku oružanog ustanka. Vršilac dužnosti komandanta srpske žandarmerije, nakon obilaska ustaničkih područja, izvijestio je, 15. avgusta 1941, komesara unutrašnjih poslova Aćimovića da se »napadi na opštine, željezničke pruge i željezničke stanice vrše sad i danju« i da su kvislinške vlasti »izgubile svaki ugled u narodu«.¹⁷ »Ustaničnici su«, navodi se u izvještaju njemačkog opunomoćnika za privredu, »planski napadali mnoge rudnike da bi onemogućili proizvodnju i da bi pribavili potreban eksploziv za sabotažne akcije«.¹⁸

Zbog rušenja vijadukta na željezničkoj pruzi Beograd — Niš, kod Ralje i Belog Potoka, 25. jula 1941, za čiju opravku je bilo potrebno nedjelju dana, vozovi su upućivani drugim pravcem. Ova i druge diverzije podstakle su okupacione vlasti da donesu odluku da se formira »srpska željeznička zaštita« ojačana srpskom žandarmerijom.¹⁹ Pojačana je zaštita željezničkih objekata na linijama Beograd — Niš i Beograd — Osipaonica naoružavanjem osoblja željezničkih stanica, i 600 čuvara pruge. Osim toga, na željezničkoj pruzi Beograd — Niš angažovano je 500 dobro naoružanih žandarma i njemački bataljon raspoređen po stražama jačine voda.²⁰

Diverzantski napadi na privredne objekte (naročito rudnike), željeznički, drumski i telefonsko-telegrafski saobraćaj izvođeni su, u većini slučajeva, nakon prethodnih izviđanja, prikupljanja podataka i preciznog planiranja, a pri tom su primjenjivani taktički postupci i sredstva. U izvještaju Štaba Kosmajskog NOP odreda o diverzantskoj akciji u tunelu Ripanj i na željezničkim stanicama Rajla i Đurinci noću između 4. i 5. septembra 1941, navodi se da je napad »izvršen po planu koji je precizno izrađen poslije nekoliko izviđanja. Sadejstvovala je druga četa Posavskog NOP odreda. Od plana nije bilo odstupanja.«²¹ Jedinice Kragujevačkog NOP odreda su noću između 22. i 23. i 24. i 25. septembra 1941, primenjujući lukavstvo i prepad, zapalile na željezničkoj stanici Gruža njemački transport ratnog materijala (između ostalog i vagon sa avionskim motorima i preciznim aparatima), a na željezničkoj stanici Knjić uništile kompoziciju od 40 vagona rude iz Trepče.²² Ove i slične akcije (kao na žičaru rudnika Trepča, Majdanpeka, rušenja rudnika i željezničkih mostova na ibarskoj pruzi, na pruzi Ravna Reka — Čuprija i dr), izvedene uz primjenu minimalnih sredstava i bez gubitaka, imale su po svome obimu i načinu izvođenja ogroman vojno-politički, moralni i psihološki efekat kako za neprijatelja tako i za pripadnike NOP-a.²³ U naređenju komandanta Jugoistoka od 5. septembra 1941, za ugušenje ustaničkog pokreta na području Srbije, između ostalog se navodi: »Učestali napadi na vojnike i postrojenja oružane sile od strane jakih, dobro naoružanih, na izgled organizovanih i vješto vođenih bandi, dokazuju da dosad preduzete protivmjere ne zadovoljavaju... težnja da se jednovremeno sve zaštiti i osmatra, krije u sebi opasnost rasparčavanja« snaga, stoga »osiguranje treba ograničiti na one objekte čije je održavanje od životne važnosti. Prvenstveno ovamo spadaju Beograd kao prestonica (tu treba imati dovoljno pokretnih rezervi!), željeznička pruga Leskovac — Niš — Beograd — pravac Zagreb, dunavski i savski mostovi, Gvozdena Vrata na Dunavu, Borski rudnik bakra itd.« Isto tako, naređene su i »bezobzirne i neodložne mjere protiv ustanika, njihovih pomagača i saradnika (vješanje, paljenje njihovih naselja, povećanje broja talaca, deportovanje rodbine u koncentracione logore itd)«.²⁴

Na području Srbije, rudnici su u avgustu 1941. za dve trećine obustavili rad. Željeznička pruga Beograd — Niš je u septembru i oktobru smanjila kapacitet za 40 odsto, te je dotur željeznicom bio onemogućen i po 14 dana pa i duže, što je uslovlilo osjetno nagomilavanje vagona u Vinkovcima, Zemunu, Beogradu, Skoplju i Đevdeliji. Razaranjem na više mjesta željezničke pruge Niš — Zaječar — Negotin — Prahovo i žičane željeznice za prevoz rude iz Majdanpeka ugrožena je proizvodnja i odvoz rude iz Bora. Rušenjem mostova u dolini Ibra (koji su tek u jesen 1942. opravljani), te uništavanjem kompozicija na željezničkim stanicama, umnogome je otežano i usporeno otpremanje rude iz Trepče. Većina ovih akcija izvršena je uz pomoć željezničara i simpatizera NOP-a poslije detaljnih izviđanja i preciznog planiranja.²⁵ Od 9. septembra 1941, rušenjem i potapanjem 5 brodova uzvodno od Zablježe, obustavljen je cjelokupni saobraćaj na Savi. Na teže ugroženim drumovima saobraćaj je bio gotovo potpuno paralisano, tako da su posadne trupe, kako navodi komandant 18. armijskog korpusa, mogle »samo uz najveće gubitke da sačuvaju svoju kožu«.²⁶ Rukovodstvo transporta Vermahta za Jugoistok, uz obrazloženje neodrživog stanja, uputilo je zahtjev komandantu Srbije i vrhovnom načelniku za transport u Berlinu za sprovođenje opsežnih mjera za zaštitu saobraćajnih postrojenja u Srbiji. U Turn Saverinu je formiran viši specijalni štab sa zadatkom da obezbijedi Gvozdena vrata, rudnik Bor i željezničku prugu Bor — Zaječar i Bor — Prah ovo angažovanjem inženjerskih i vazduhoplovnih jedinica. Radi zaštite dunavske plovidbe, između ostalog, izvršeno je iseljavanje stanovništva kod Gvozdenih vrata, zaprećavanje i angažovanje jedinica mađarske i rumunske dunavske flotile. Iz Grčke je prebačen ojačani 125. pešadijski puk da oslobodi komunikaciju Beograd — Valjevo, a za opravku željezničke pruge Beograd — Niš organizacija Tot je angažovala oko 12.000 radnika. Sklopljen je sporazum i Sa vođom ruskog agentamog centra generalom Skorodumovim o formiranju bjeloruskih trupa za zaštitu privrednih objekata, a istovremeno su otpočeli razgovori sa bugarskim okupacionim snagama o zaštiti niškog željezničkog čvora.²⁷

U takvim uslovima — kada su interesi vođenja rata na jugoistoku Evrope došli u pitanje — odvijala se živa aktivnost u pogledu preduzimanja vojnih i političkih mjera između Vrhovne komande Vermahta i Komande Jugoistoka, s jedne, i okupacionih snaga na području Srbije, s druge strane. Komandant 18. armijskog korpusa

generai Berne, po svom dolasku u Beograd s korpusnim štabom 19. septembra 1941, na osnovu procjene situacije u Srbiji konstatovao je, između ostalog, i slijedeće: »Jake partizanske grupe... činile su stalne prepade na željezničku prugu (željezničke posade, željezničko osoblje), iz zasjede na jedinice u maršu, autokolone, snabdijevačke transporte, fabrike... ugljenokope. Postrojenja i fabrike bili su na raznim mjestima popaljene... Na zapadu Srbije njemačke trupe nisu uopšte mogle da se maknu, u svim ostalim prostorijama jedva su mogle da se odbrane od neprijateljskih partizanskih grupa i njihovih djelova koji su stalno napadali glavnu željezničku prugu Beograd — Niš (mostove, stanice, fabrike, rudnike) i koji su tukli njemačke brodove na Dunavu«. Izlažući dileme Komande Jugoistoka oko angažovanja novoprispjelih snaga s drugih frontova (342. i 113. divizije) na željezničkoj pruzi Beograd — Niš, general Berne navodi da je uspio da prodre sa svojim mišljenjem — angažovanjem glavnih snaga u zapadnom dijelu Srbije.²⁸

Prema tome, prelomni moment u preduzimanju vojnih i političkih mjera okupatora na području Srbije nastupa u drugoj polovini septembra 1941, pored ostalog, iz slijedećih razloga: ustanak poremetio žetvu; radnici za dve trećine zaustavili rad; magistrala Beograd — Niš za 40 odsto smanjila kapacitet, pruga Niš — Zaječar — Negotin — Prahovo na više mjesta razorena, tako da su Zaječar i Bor bili potpuno odsječeni, pa se veza između Bora i Beograda odžavala avionom; nošenjem mostova u dolini Ibra, prevoz rude iz Trepče otežan; Valjevo odsječeno, te su ranjenici i pošta prebacivani avionima za Beograd. »Prije svega radi se o tome«, navodi se u naredbi Hitlera od 16. septembra 1941. komandantu Jugoistoka feldmaršalu Listu, »da se u srpskoj oblasti osiguraju saobraćajne linije i objekti važni za njemačku ratnu privredu, a potom da se najoštrijim mjerama za duže vrijeme uspostavi poredak«.²⁹

Upravo u to vrijeme političko i vojno rukovodstvo NOP-a Jugoslavije prelazi na slobodnu teritoriju zapadne Srbije odakle će rukovoditi oružanim ustankom u Jugoslaviji. »Prva značajna mjera koju je CK KPJ, odnosno Vrhovni štab, sproveo preko narodnooslobodilačkih odbora«, kako navodi Tito u vojnim djelima, »bila je u tome što je u početku septembra iz čitave Posavine, Mačve i Pocerja, dakle iz najplodnijih dijelova zapadne Srbije, prije početka njemačke ofanzive izvučeno u ogromnoj količini žito, i ostale namirnice, u planinska sela oko Krupnja, Pecke i dalje prema Užicu. Danima i noćima prolazile su nepregledne povorke kola natovarenih žitom i raznim drugim namirnicama. Seljaci su gonili stoku i sve što bi moglo poslužiti Nijemcima. Kada je otpočela prva ofanziva, već je, uglavnom, bila izvezena većina životnih namirnica i žita iz tih krajeva, tako da su se Nijemci i kvislinzi ljuto prevarili u računu da će moći naći bogat plijen, a to je bio i jedan od glavnih razloga da su požurili sa ofanzivom«.³⁰ U takvim uslovima održano je, 26. septembra 1941, vojno-političko Savjetovanje u Stolicama, na kome je, pored ostalog, bilo riječi i o diverzantskim dejstvima partizanskih jedinica. Za vrijeme boravka Josipa Broza Tita u selu Tolisavcu, 28. septembra 1941, pod njegovim rukovodstvom razrađena su uputstva partizanskog ratovanja (diverzije, zasjede, napadi na naseljena mjesta, odbrana slobodne teritorije). U direktivi o diverzijama, pored ostalog, dat je i zadatak da se, u skladu sa operativno-taktičkim dejstvima rušenja komunikacije i privrednih objekata, u NOP odredima i četama formiraju diverzantske jedinice.³¹

Rukovodstvo NOP-a je, neposredno poslije Savjetovanja u Stolicama, uputilo direktivu i u druge krajeve Jugoslavije o potrebi izvođenja partizanskih akcija na komunikacije. »U svojim akcijama naši partizani i diverzione grupe«, navodi se u pismu CK KPJ od oktobra 1941. PK KPJ za Makedoniju, »treba da posvete svoju najveću pažnju komunikacijama, naročito na glavnoj liniji Niš — Sofija — Skoplje — Solun. Tu prugu treba pošto-poto držati neprekidno nesposobnu za transport«.³²

U vrijeme operacije koje su se odvijale u zapadnoj Srbiji protiv NOP odreda, vršeno je, uz pomoć stanovništva, rušenje i zaprečavanje komunikacija i dizanje u vazduh skladišta vojnog materijala. Drumovi su, prema datim uputstvima, prekopavani (dubine 2,5 a dužine 4 do 5 metra) na mjestima gdje ih je bilo nemoguće obići. Tako se na toj teritoriji pod kontrolom Posavskog NOP odreda svi drumovi bili onesposobljeni za motorna vozila, a bilo je presječeno i nekoliko seoskih puteva. »Kako je neprijatelj počeo da se kreće i sporednim putevima, to je nužno da se oni onesposobe« — navodi se u narednji štaba Posavskog NOP odreda od 4. oktobra 1941. Presječena je i željeznička pruga kod Zeleznika u dužini od 380 metara, a šine su

bačene u vodu. Radi onesposobljavanja željezničkog i drumskog saobraćaja između Kragujevca i Kraljeva, 1. četa Kraljevačkog NOP odreda i mobilisano stanovništvo (oko 1.500 ljudi iz sedam obližnjih sela) izvršili su na više mjesta prekopavanje puta dužine 15, a dubine 2 do 3 metra. Na 1,5 km od mjesta izvođenja radova bile su postavljene partizanske zaštitnice u slučaju nailaska njemačkih tenkova.³³ Partizani Sumadijskog NOP odreda su, u drugoj polovini oktobra 1941, izvijestili da neće »ni u kom slučaju dopustiti da i dalje radi pruga Kragujevac — Kraljevo i Kragujevac — Lapovo. I evo, već dve nedelje, kako vozovi na toj pruzi ne rade. Stanice su onesposobljene, skretnice i šine odnesene i nekoliko stotina telegrafskih bandera posećeno«.³⁴ Prema izvještaju Komande njemačkih trupa br. 65. od 30. septembra 1941, »kod ušća u dolini Ibra, 30 km južno od Kraljeva, razoren je potpuno željeznički most«. Samo u vremenu od 29. septembra do 3. oktobra 1941 — prema njemačkim dokumentima — izvršeno je 35 diverzantskih napada na željezničke stanice i postrojenja, a 21 na mostove i brodove. U tim i sličnim akcijama Nijemci su imali 46 mrtvih, 45 ranjenih, 60 zarobljenih i 30 nestalih vojnika, a gubici žandarmerije su iznosili 15 mrtvih i 22 ranjena. Isto tako, navodi se da je u Gradištu za izvjesno vrijeme prekinut saobraćaj Dunavom.³⁵ U planu komandanta njemačke 717. divizije od 10. oktobra 1941. za borbu protiv partizana navodi se da su posljedni događaji »pokazali da se dosad nisu mogla u dovoljnoj mjeri spriječiti neprekidna uznemiravanja i razaranja saobraćajnih puteva (željezničkih pruga, drumova itd) od strane ustanika i bandi... Za nas važni drumovi, željezničke pruge itd. planski su razrušeni na području čačka, Kraljeva, Kragujevca i Kruševca«. Zatim se konstatuje da se mora »sa sigurnošću pretpostaviti da će bande — ohrabrene svojim dosadašnjim lokalnim uspjesima — odsad pokušavati da razruše našu najvažniju saobraćajnu arteriju — željezničku prugu i drum Beograd — Niš — Solun. Da bi se to spriječilo, izgleda mi da bi — sem dosad sprovedenih mjera sigurnosti — bilo potrebno da se obje strane željezničke pruge i druma obrazuje jedna »zatvorena zona«. Iz te zatvorene zone — obrazovane s obje strane željezničke pruge i druma, odnosno oko najvažnijih mjesta (rudnika), u širinu, odnosno u krugu od po 3 km — moraće se (prije svega, prvo na naročito ugroženim mjestima) potpuno iseliti cjelokupno civilno stanovništvo... Polaganje mina oko najvažnijih željezničkih mostova, tunela itd.«³⁶ Međutim, i pored preduzetih mjera okupatora i kvislinških jedinica i ustanova, izvršeno je, u periodu od 4. do 17. oktobra 1941, na telefonsko-telegrafske veze 138 diverzantskih akcija, željezničke stanice i postrojenja 38, a na mostove i brodove 7. U ovim i sličnim napadima neprijatelj je imao znatne gubitke: 70 mrtvih, 125 ranjenih i 16 zarobljenih.³⁷

Za izvođenje ovih akcija od posebnog je značaja bila organizacija obavještajne službe. Tako je u Kragujevcu, prema izvještaju instruktora PK KPJ za Srbiju početkom oktobra 1941, bilo obuhvaćeno 140 ljudi u desetinama čiji se rad »uglavnom svodio na obavještajnu službu« .. »Sada smo postavili«, kako stoji u izvještaju, »da od ovih part, desetina i od omladinskih koje obuhvataju 130—150 omladinaca formiramo jednu gradsku partizansku četvu kojom će rukovoditi OK, a koja će izvršavati konkretne zadatke u gradu kao što to čine partizani u Beogradu i u drugim gradovima«³⁸ Prema izvještaju šefa njemačke policijske službe od 20. oktobra 1941, u glavnoj pošti u Beogradu uhapšen je službenik »koji je ustanicima dostavljao važne depeše«. Zatim se u istom izvještaju navodi da je, radi sprečavanja sabotaze u Đerdapu, inženjerskom bataljonu, koji je tamo raspoređen, dodijeljeno specijalno odjeljenje, a istovremeno izvršeno hapšenje ljudi koji provode brodove kroz opasna mjesta na Dunavu, zbog sumnje da onemogućuju transport nafte za Njemačku.³⁸ Prilikom transportovanja avionskih bombi šumskom željeznicom Ribnica — Kamenica (10—15 km južno od Kraljeva) napadnut je, 3. oktobra 1941, Štab vazduhoplovnog skladišta i tom prilikom su poginuli podoficir i jedan avijatičar, a četvorica su nestala. Nakon dva dana izvršena je racija u fabrici aviona u Kraljevu i zatvoreno 600 radnika. U izvještaju opunomoćenog komandanta u Srbiji od 6. oktobra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku stoji da je u Kraljevu »zbog nepouzdanosti radnika rad fabrike aviona obustavljen«.⁴⁰

U donjem Pomoravlju skoro sve značajne akcije 2. šumadijskog NOP odreda na željezničku prugu Beograd — Niš planirane su i izvedene uz stručnu pomoć željezničara i čuvara koji su davali podatke o kretanju vozova sa ratnim materijalom

i vojskom, a istovremeno osiguravali prelaze preko pruge i drumova koje su kontrolisale njemačke patrole.⁴¹ Isto tako, partizanski napadi na rudnike, radi njihovog onesposobljavanja za proizvodnju i nabavke sredstava za rušenje, planirani su i izvođeni uz pomoć rudara. Tako je Knjaževačko-boljevački NOP odred sa Svrljiškom četom, u noći između 17. i 18. oktobra 1941, izvršio napad na rudnik Podvis u blizini Knjaževca. U toku pripremanja akcije, preko sekretara partijske organizacije Knjaževca, u Odred je upućen rudar Pero Dragičević da napravi plan za napad. Akcija je, bez ispaljenog metka, izvršena u 23 časa, u vrijeme kada je druga smjena završavala rad. Tom prilikom partizani su razoružali 9 žandarma i 28 četnika Koste Pećanca, porušili uređaje i električnu centralu i onesposobili pojedine pogone rudnika. Zaplijenjenim eksplozivom (23 sanduka) već sutradan je porušen željeznički most na pruzi Knjaževac — Svrljig.⁴²

Otpremanje motorizovanih transporta sa gorivom, oružjem, municijom i hranom u borbenu zonu, gdje su se odvijale operacije okupatora na slobodnu teritoriju zapadne Srbije, bilo je onemogućeno uslijed pojačanih partizanskih dejstava na komunikacije, pa je neprijatelj bio prisiljen da koristi zaobilazne pravce. Tako je, zbog porušenog mosta, automobilska kolona sa gorivom, oružjem i municijom, upućena iz Eoograda u borbenu zonu kod Loznice, morala ići preko Sremske Mitrovice, Rače i Bijeljine.⁴³ »Saobraćaj na državnim drumovima«, stoji u izvještaju Vojnoprivrednog štaba Jugoistoka od 16. oktobra 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta, »bio je neprekidno prekidano razaranjem površinskih slojeva drumova i mostova, kao i podizanjem drumskih prepreka. Zbog povećane nesigurnosti na drumovima ograničeno je ili potpuno obustavljeno otpremanje motorizovanih transporta (konvoja)«. ⁴⁴ »Prvi put od početka organizovanog ustanka«, prema izvještaju Obavještajnog odjeljenja Komande Jugoistoka od 21. oktobra 1941, »bilo je moguće da željeznička veza Beograd — Valjevo bude tri dana korišćena i da se garnizon Valjevo obezbijedi borbenim i životnim potrebama koje su mu bile hitno potrebne«. ⁴⁵ Radi obezbjeđenja saobraćaja, okupator je izvršio raseljavanje svih mjesta koja se nalaze na putu i na željezničkoj pruzi Kruševac — Kraljevo. Za pojačanje zaštite željezničkog saobraćaja na prugama Niš — Sofija i Niš — Vranje, po naredjenju opunomoćenog komandanta u Srbiji, angažovana su dva bugarska bataljona i ubrzani radovi na izgradnji stražarskih kula. ⁴⁶ Pored napada na saobraćajne i privredne objekte, partizanske jedinice su dizale u vazduh i skladišta vojnog materijala. Samo u manastiru Ziči, prema izvještaju Štaba 18. armijskog korpusa, dignuto je u vazduh 14.000 avionskih bombi. ⁴⁷

I pored angažovanja glavnine kvislinških snaga za obezbjeđenje saobraćaja (u drugoj polovini oktobra, prema sporazumu sa njemačkim Vermahtom, četnici Koste Pećanca su preuzeli osiguranje pruge Beograd — Valjevo), teška situacija na željeznici u Srbiji ostala je nepromijenjena i u narednom periodu. U uputstvu Milana Nedića od 22. novembra 1941. komandantu žandarmerije o obezbjeđenju željezničkog, drumskog, riječnog i telefonsko-telegrafskog saobraćaja od diverzija i sabotaza partizana i pripadnika NOP-a, između ostalog se navodi: »Dosadašnji način obezbjeđenja saobraćaja i saobraćajnih postrojenja pokazao se nedovoljan i nemoćan da spriječi komunističke bande u njihovoj razornoj akciji u vršenju djela sabotaze, koja se prvenstveno ispoljila na prekidima redovnog željezničkog i suvozemnog saobraćaja, rušenju i kvarenju gotovo svih važnijih saobraćajnih objekata. ⁴⁸ Feldkomandantura u Nišu je, 20. oktobra 1941. izvijestila opunomoćenog komandanta u Srbiji da je »pruga Niš — Zaječar — Negotin — Prahovo na više mjesta razorena, tako da su mjesta Zaječar i Bor potpuno odsječeni« i ponovo traži da se obezbjeđenje izvrši bugarskim snagama ukoliko nema njemačkih. Istovremeno je predloženo uspostavljanje avionske veze između Beograda i Zaječara radi prevoženja pošte ⁴⁹ Ibarska pruga Kraljevo — Raška — Kosovska Mitrovica ozbiljno je oštećena rušenjem vještačkih objekata. Osobito je bio ugrožen niški željeznički čvor. Tako su na željezničkoj pruzi Niš — Sofija tokom oktobra i novembra 1941. prolazni prekidni trajali 15 dana. Angažovanje bugarskih okupacionih snaga, iseljavanje i strijeljanje stanovništva, raščišćavanje željezničke i drumske mreže na prostoru od 500 metara, izgradnja stražarskih tornjeva (samo na relaciji Beograd — Niš izgrađeno je 75 tornjeva), zaprečavanje i dodjela oklopnih vozova (oko četiri na svaku diviziju) nisu spriječili diverzantske napade partizanskih jedinica. I u tim najtežim uslovima, manje diverzantske grupe Topličkog i Jablaničkog NOP odreda onesposobile su željezničku prugu Alek-

sinac — Niš — Leskovac i Doljevac — Kuršumlja. Prema izvještaju vojnog izaslanika iz Sofije, miniran je, 4. oktobra 1941, transportni voz sa italijanskim vojnicima, koji su trebali da se prebace preko Jugoslavije za Italiju. Pored ogromnih žrtava i materijalne štete, raščišćavanje pruge nije izvršeno ni do 13. novembra.⁵⁰ Uslijed višednevnog prekida glavne željezničke pruge Beograd — Niš u rejonu Bagrdana«, stoji u naređenju opunomoćenog komandanta u Srbiji od 22. oktobra 1941 »treba ponovo da uđe u prvi plan zaštita glavne željezničke pruge i održavanje saobraćajnih sposobnosti željeznice«. Pa ipak, prema izvještaju iste komande od 7. novembra 1941, željeznička pruga Niš — Sofija bila je prekinuta na 48. mjestu.⁵¹ Dizanjem u vazduh mostova na Mlavi, 2. novembra 1941, presječeni su putevi prema istoku između Požarevca i Dunava. Istovremeno su, partizanskim akcijama miniranja, izvršeni prekidi na željezničkim prugama Stalać — Niš — Vranje i Niš — Pirot. »Istočno od Požarevca« — navodi se u izvještaju Obavještajnog odjeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 4. novembra 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta — »dignuti su u vazduh mnogi mostovi na Mlavi. Na glavnoj pruzi Niš — Skoplje iskliznuo je iz šina ital. voz za snabdjevanje trupa zbog miniranja pruge južno od Leskovca. Saobraćaj se odvija presjedanjem. Nastavljaju se sabotaze na saobraćajnicama i linijama veze«. ⁵² Prema izvještaju komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 14. novembra 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta, »sve češći prepadi na željezničke pruge Nis — Sofija i Niš — Skoplje« iziskivali su »ojačanje obezbjeđenja glavne željezničke pruge i glavnog puta izradom fortifikacijskih objekata«, kao i »pojačanje bugarskog obezbjeđenja željezničke pruge Niš — Pirot i Niš — Skoplje upotrebom težeg naoružanja i još jednog bugarskog bataljona.⁵³

Da bi u potpunosti sagledali obim i značaj diverzantskih napada partizanskih jedinica na komunikacije i privredne objekte na području Srbije dovoljno je napomenuti da su od avgusta do decembra 1941, sem rudnika u Boru, Trepči i Majdanpeku, svi pogoni stali, a više njih je i razoreno. Na željezničkim prugama je izvršeno oko 450 diverzantskih akcija, pri čemu su u znatnoj mjeri bili odsječeni neprijateljevi garnizoni, paralisani kvislinški aparat vlasti, te onemogućeno ili usporeno, uz znatne vojne gubitke, prebacivanje trupa i ratnog materijala. Isto tako, neprijatelj je bio prisiljen da odvajaju znatne snage za obezbjeđenje saobraćaja i privrednih objekata i na taj način razvlači snage, što je stvaralo povoljne uslove za partizanska dejstva.

Iz izloženog se može zaključiti da su diverzantske akcije udarnih grupa, stanovništva i NOP odreda na području Srbije u vrijeme Uzičke Republike po svom obimu, načinu izvođenja, intenzitetu i sveukupnim rezultatima imale vanredno veliki vojno-politički, materijalni i moralno-psihološki efekat kako za ustanike, tako i za neprijatelje NOP-a.

NAPOMENE

¹ Tito, Vojna djela, Vojnoizdavački zavod JNA, Vojno delo, Beograd 1961, knj. 3, str. 261.

* Za ovu tematiku, pored priloga u periodici i štampi, podaci o važnijim akcijama partizanskih jedinica na području Srbije 1941. mogu se naći u knjigama: dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963; dr Milivoje Perović, Južna Srbija, Beograd 1961; Slobodan Bosiljić, Istočna Srbija, Beograd 1963; Aleksandar Vitorović, Centralna Srbija, Beograd 1967; Pero Morača, Jugoslavija 1941, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1971.

² Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje AVII), nacionalni arhiv Vašingtona (dalje: NAV) T — 75, rolna (dalje: r.) 69, snimak (dalje: s.) 1—74; Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (dalje: Zbornik), tom XII, knj. 2, prilog n.

⁴ Zbornik, tom n, knj. 2, prilog br. 20.

⁵ Isto, tom Xn, knj. 1, dok. br. 294.

⁸ Isto, tom XII, knj. 1, dok. br. 36, 71, napomena 3, i dok. br? 294, napomena 2; P. Morača, n. d., str. 18—71.

⁷ U pripremnom periodu oružane borbe u mnogobrojnim gradovima i selima Srbije formirane su vojne desetine i udarne grupe. Tako je u Sapcu formirano 10 desetina sa oko 80

ljudi, u Smederevu 3 desetine sa po 7 do 8 ljudi, u Kragujevcu oko 15—20 desetine, u Vranju 6—7 desetine sa 70 ljudi. U Beogradu su mnogobrojne partizanske desetine, radi lakšeg objedinjavanja aktivnosti, bile povezane u čete i bataljone (P. Morača, n. d., str. 123).

⁸ Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 60.

U naređenju vojnoupravnog komandanta u Srbiji od 16. V 1941., komesaru unutrašnjih poslova, između ostalog se navodi: »U međuvremenu, takode i Vama poznati slučaj teške sabotaže na vojna postrojenja daje mi povod za slijedeće osnovne konstatacije: Kao odgovorni komandant za područje njemačkog Rajha, nisam voljan pustiti da prođe bez odmazde ni najmanji akt sabotaže, i ja ću iz toga razloga nastupiti najbezobzirnijim sredstvima, još od samog početka, protiv takvih pojava.«... (Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 52). Povod za ovo naređenje bila je akcija diverziranja koji su 10. V 1941. oštetili veliki telefonski kabl na savskom mostu (AVU, NAV-T-501, r. 245, Š. 287—300).

¹⁹ Proglas CK KPJ od 22. VI 1941 (AVII, k. 1978, reg. br. 6/1).

¹¹ Zbornik, tom XII, knj. 2, prilog I.

¹² Zbornik, tom n, knj. 1, str. 11.

«AVH, NAV-T-175, r. 233, s. 2721437-40; T-312, r. 654, s. 8040088-89; T-501, r. 251, s. 562—563. Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 71.

«AVII, NAV-T-312, r. 452/8037118.

¹⁵ Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 95.

¹⁶ Isto, dok. br. 105.

¹⁷ U pomenutom izvještaju se navodi: »Akcija komunističko-banditska na obidenoj teritoriji (Smederevska Palanka, Veliko Orašje, Rača, Topola i Arandelovac, p. a.) sve više raste, niču nove grupe, stare se pojačavaju, napadi na opštine, željezničke pruge i željezničke stanice vrše sada i danju. Narod na čitavoj teritoriji pomaže ovu akciju... Naše vlasti uopšte ne dolaze do izražaja te su izgubile svaki ugled u narodu... Za potpuno obezbeđenje važnih objekata na željezničkoj pruzi neophodno je potrebno da se pored tih objekata podignu stražarnice... da se svi objekti obezbijede pored stražara još i preprečnim sredstvima... staviti srpskoj žandarmeriji na raspolaganje nekoliko dresina« (AVII, fond Nedićeve arhive, reg. br. 3/1, k. 27; Zbornik, tom I, knj. 1, str. 39—41).

¹⁸ Zbornik, tom XII, knj. 2, prilog II.

¹⁸ AVII, NAV-T-312, r. 425, s. 8003105; T-501, r. 407, s. 476.

¹⁰ Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 102.

¹¹ Isto, tom I, knj. 20, dok. br. 11.

¹¹ Isto, tom I, knj. 20, dok. br. 16.

²³ AVH, NAV-T-312, r. 425, s. 8003042, 8003059 i 8003091; Zbornik, tom 1, knj. 1, dok. br. 18 i 183, knj. 19, dok. br. 8, napomena 5. i 7.

¹⁴ Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 145.

^{*5} AVII, NAV-T-312, r. 461, s. 80488278; Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 158 i dok. br. 294.

²⁶ Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 297; tom XII, knj. 1, dok. br. 158.

¹⁷ AVII, NAV-T-312, r. 425, s. 8003039—40; NAV-T-501, r. 249, s. 858; NAV-T-501, r. 250, s. 1447—48; Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 146, 158, 222 i 294.

⁵⁸ Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 297.

^{**} Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 158.

[#] Josip Broz Tito, Vojna djela, Vojno izdavački zavod, Beograd 1961, knj. 2, str. 90.

³¹ Zbornik, tom II, knj. 2, dok. br. 23 i 24; Branko Poljanac, Sa Vrhovnim štabom NOP odreda Jugoslavije u Užicu: 1941—1942. Svedočanstva učesnika narodnooslobodilačke borbe, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1975, knj. 3, str. 287—295.

¹¹ Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. br. 12.

^M Isto, tom I, knj. 1, str. 175, 179 i 182.

[#] Isto, str. 208.

[#] Isto, str. 474, 483. i 484.

[#] Isto, str. 504. i 505.

⁷ Isto, str. 543.

[#] Isto, knj. 2, str. 160. i 161.

¹¹ Isto, knj. 1, str. 544.

[#] AVII, NAV-T-312, r. 452/8037707-08; Zbornik, tom I, knj. 1, str. 664. i 665.

« Vita Cvetković, Donje Poraoravlje u ustanku, 1941—1942. u svedočanstvima učesnika narodnooslobodilačke borbe, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1975, knj. 5, str. 125—159.

Predrag Radenković, Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Knjaževcu 1941. godine, 1941—1942. u svedočanstvima učesnika narodnooslobodilačke borbe, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1975, knj. 6, str. 40—56.

« Avn, NAV-T-501, r. 251, s. 407—476.

** Zbornik, tom xn, knj. 1, dok. br. 196.

« Avn, NAV-T-175, r. 234, s. 2722986-3000.

" AVH, NAV-T-501, r. 250, s. 1428; Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 206.

⁴¹ AVII, NAV-T-314, r. 369, s. 1457 : izvještaj komande 65. korpusa od 11. oktobra 1941. godine.

¹⁸ Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 221; tom I, knj. 21, dok. br. 10.

" AVII, NAV-T-501, r. 250, s. 1432—1433.

⁵⁰ AVII, NAV-T-312, r. 452, s. 8037174-5 i 8037639; AVII, fond NDH, reg. br. 35/7, k. 89; Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 232, 248, 258. i 294; Dimitrije Pisković, Diverzantske akcije u rejonu željezničkog čvora Niš 1942. godine, 1941—1942. u svedočanstvima učesnika narodnooslobodilačke borbe, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1975, knj. 18, str. 52—59.

¹¹ AVII, NAV-T-312, r. 452, s. 8037686-87; T-501, r. 250, s. 1429.

⁸¹ Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 228.

¹⁵ Isto, dok. br. 235.

LJUBIVOJE PAJOVIĆ, genera 1-potpukovnik

OBRAZOVANJE I DEJSTVA ARTILJERIJSKIH JEDINICA NA TERITORIJI UŽIČKE REPUBLIKE

Sledeći direktive CK KPJ i Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije o dizanju oružanog ustanka u julu 1941, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju i Glavni štab NOP odreda Srbije pristupili su mobilizaciji boraca i stvaranju partizanskih odreda. Tokom jula i avgusta 1941. u Srbiji je formirano više od 20 partizanskih odreda. Među prvima su formirani Valjevski, Posavski, Kosmajski, Mačvanski, Užički, Cačanski, Prvi i Drugi šumadijski, Kragujevački, Kraljevački, Pomoravski i drugi. Borci u odredima bili su pretežno naoružani puškama i jednim brojem puškomitraljeza, pištoljima i ručnim bombama, kao i sa nekoliko artiljerijskih oruđa.

U cilju ostvarenja osnovne strategijske zamisli Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije o stvaranju slobodne teritorije, u zapadnoj Srbiji su krajem avgusta i tokom septembra 1941. otpočele borbe za oslobođenje manjih gradova i većih naseljenih mesta. Krajem avgusta bili su oslobođeni Mala Mačvanska Mitrovica i Banja Koviljača, a početkom septembra Bogatić, Lešnica, Loznica i Krupanj. U borbama za oslobođenje Krupnja upotrebljen je i jedan top iz kojeg je ispaljena prva artiljerijska granata na nemačku oružanu silu u Srbiji. Nešto, kasnije, 21. septembra 1941, u napadu na Sabac upotrebljeno je nekoliko haubica. Ubrzo, zatim, u borbi za oslobođenje Čačka 1. oktobra, bili su zaplenjeni poljski topovi od kojih je formirana Prva artiljerijska baterija Cačanskog NOP odreda. Ova baterija je uzela vidnog učešća u borbama tokom opsade Kraljeva oktobra i novembra 1941. I. najzad, od topova zaplenjenih od četnika Draže Mihailovića, prilikom borbi za odbranu Čačka, u Užicu je polovinom novembra 1941. formirana baterija topova koja je učestvovala u odbrani Užičke Republike tokom druge polovine novembra 1941. godine.

TOP »PITO« VALJEVSKOG ODREDA U BORBI ZA OSLOBOĐENJE KRUPNJA

U 1941. godini u Krupnju se nalazilo sedište sreza rađevskog. Kilometar istočno od Krupnja nalazila se jedna od najvećih Topionica antimona u Evropi. Zbog velikog značaja antimona za nemačku ratnu privredu, Nemački Rajh je rejon Krupnja obezbedio posadom od oko 500 vojnika.

Borba za oslobođenje Krupnja otpočela je noću uoči 2. septembra i trajala je do večeri 4. septembra. Vodile su je čete Valjevskog NOP odreda pod komandom Zdravka Jovanovića, Dragojla Dudića i Cede Miloša vi jevića i čete Vojnočetničkog odreda pod komandom Vlade Zečevića iz Krupnja i poručnika bivše Jugoslovenske kraljevske vojske Ratka Martinovića.¹

U toku borbi za Krupanj, u svitanje 3. septembra, na položaj Đulim kod Krupnja — nedaleko od Topionice antimona — došao je iz Krupnja omladinac Slavko Orlović 5 još nekolicinom svojih drugova i rukovodiocima Valjevskog NOP odreda saopštio da se u nekoj srušenoj šupi nedaleko od stare zgrade sreskog načelstva nalazi jedan mali top s nešto municije. Primivši ovakvo obaveštenje, politkomesar Rađevskog bataljona Valjevskog odreda Ceda Milosavljević naredio je borcu Rađevske čete

Radu Ristanoviću, koji je u Jugoslovenskoj kraljevskoj vojsci bio obučavan kao artiljerac, da sa Slavkom Orlovićem i drugim omladincima donese top na položaj Đulim i pripremi ga za gađanje nemačkih mitraljeskih gnezda na krovu i u prozorima krupanjske sreske bolnice. Tom prilikom bilo je ustanovljeno da je neka jedinica Jugoslovenske kraljevske vojske prilikom povlačenja u aprilskom ratu 1941. — najverovatnije iz sastava Potiske ili Treće konjičke divizije — u spomenutoj šupi ostavila pešadijski top 37 mm M16 »pito«.²

Ujutro 3. septembra top »pito« bio je postavljen na vatreni položaj na Dulimu, na udaljenosti od oko 100 metara od zgrade sreske bolnice u Krupnju. Nišandžija je bio Rade Ristanović, metalski radnik u Topionici antimona u Krupnju, rodom iz sela Tolisavca nedaleko od spomenute topionice.

Gađanje nemačkih mitraljeskih gnezda na zgradi sreske bolnice otpočelo je 3. septembra oko 06 časova i 50 minuta.

»Nov napad na bolnicu i fabriku. U ovom trenutku otvorena je vatra iz teških minobacača ili topova. Kod 10. čete novi ranjenici. Pomoć preko potrebna. Pojačanje hitno potrebno«.³

Prema kazivanju Rada Ristanovića, nišandžije na topu, 3. i 4. septembra iz topa »pito« je ispaljeno više granata koje su uništile nekoliko nemačkih mitraljeza na krovu i spratu sreske bolnice u Krupnju. Zbog toga su Nemci bili prinuđeni da napuste puškarnice na krovu i prozorima bolnice i da otpor pružaju iz prizemlja i podruma. Ovakvo dejstvo topa »pito« omogućilo je grupi partizana-bombaša Valjevskog NOP odreda, predvođenih Dimitrijem Koljkovićem, da pride zgradi bolnice preko brisanog prostora i u nju ubaci više svežnjeva dinamičkih patrona i ručnih bombi. Eksplozije granata topa, bombi i dinamita potresale su s vremena na vreme zgradu bolnice. Nemci, koji su do tada pružali žilav otpor, bili su prinuđeni da istaknu belu zastavu. Otpočeli su pregovori o uslovima predaje. Međutim, Nemci na predaju nisu mislili. Želeli su da dobiju na vremenu, očekujući da im u pomoć stignu njihove jedinice iz Valjeva i Loznice.⁴

Borbe za oslobođenje Krupnja bile su produžene sve do kraja dana 4. septembra kada su ostaci 10. i 11. čete nemačkog 724. pešadijskog puka otpočeli proboj iz okruženja.

Tokom trodnevni borbi ukupni gubici 10. i 11. čete 724. puka nemačke 704. pešadijske divizije iznosili su: 5 oficira, 21 podoficir i 145 vojnika.⁵ Prema podacima objavljenim u Biltenu Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije, broj 7. i 8. od 1. oktobra 1941, zarobljena su 94 nemačka vojnika, podoficira i oficira, a zaplenjeno 12 mitraljeza, 7 automata, 2 minobacača, veća količina puščane municije i drugog ratnog materijala.⁶

Prema dosadašnjim istraživanjima top »pito«, koji su sakrili bivša Jugoslovenska vojska i patriotski orijentisani građani Krupnja, bio je tokom jeseni 1941. upotrebljen u više borbi protiv Nemaca. U toku prve okupatorsko-kvislinške ofanzive ovaj top su, po svemu sudeći, zaplenile jedinice 3. bataljona 697. puka nemačke 342. pešadijske divizije u akcijama čišćenja na prostoru Loznica-Krupanj-Iverak planina.

ARTILJERIJA PODRINJSKOG NOP ODREDA 1941. GODINE

Početak septembra 1941, u potesu Široko, nedaleko od sela Predvorice kod Sapca, na njivi Sime Topuzovića nalazile su se četiri haubice 100 mm M.14/19.

Prema do sada izvršenim istraživanjima utvrđeno je da su haubice pripadale Artiljerijskom puku Treće konjičke divizije vojske Kraljevine Jugoslavije. Ova divizija je u aprilskom ratu 1941. bila raspoređena u Sremu. Prvih dana rata divizija je povučena na jug preko Save i 11. aprila delom snaga raspoređena kod Šapca, sa zadatkom da spreči prelaz nemačkog 46. oklopnog korpusa «preko Save i njegovo dalje nadiranje ka Zvorniku, Valjevu i Beogradu. Tada je jedan divizion haubica bio postavljen u rejonu Sapca odakle je 12. i 13. aprila jedna baterija bila prebačena preko reke Dobrave i postavljena na položaj u potesu Široko.⁷

Posle kapitulacije oružanih snaga Kraljevine Jugoslavije haubice spomenute baterije iz sastava Artiljerijskog puka Treće konjičke divizije, ostale su maskirane snopovima kukuruzovine na njivi u potesu Široko sve do septembra 1941. Ovde

posebno ističemo patriotski duh stanovništva Predvorice i okolnih sela, a naročito vlasnika imanja Sime Topuzovića, koji nisu obavestili ni nemačke okupacione ni srpske kvislinške vlasti da se u kupama kukuruzovine nalaze sakrivene četiri haubice 100 mm M.14/19.

Tokom prve polovine septembra 1941. sve četiri haubice iz rejonu sela Predvorice prevučene su u selo Malu Vranjsku. Ovde su date na čišćenje i osposobljavanje artiljercima bivše Jugoslovenske kraljevske vojske Andriji i Cilu Brkiću, zemljoradnicima rodom iz sela Male Vranjske.⁸

Posle čišćenja i osposobljavanja haubica za dejstvo izvršena je njihova podela. Dve su pripale Cerskom četničkom odredu, a dve Podrinjskom NOP odredu.

U noći između 19. i 20. septembra u selu Štitaru u Mačvi održan je zajednički sastanak partizanskih i četničkih komandi vojnih odreda i bataljona. Na ovom sastanku je doneta odluka da se u noći između 21. i 22. septembra izvrši napad na Sabac.⁹ Na istom sastanku je izrađen i plan napada i određena zajednička komanda svih snaga koje će učestvovati u napadu. Za komandanta je određen aktivni artiljerijski kapetan I klase Dragoslav Račić, za političkog komesara Danilo Lekić-Spanac, a za načelnika štaba aktivni pešadijski poručnik Ratko Martinović.

Prema planu napada na Sabac, sa zapada su nastupale snage Pocerskog bataljona Mačvanskog NOP odreda pod komandom Milana Belovukovića-Deve i Zdravka Sestića, Podrinjska udarna četa pod komandom Miodraga-Mike Mitrovića-Jarca i Podgorski bataljon Valjevskog NOP odreda, pod komandom aktivnog artiljerijskog narednika Vojina Sofronića, ojačane jednom haubicom 100 mm, pod komandom aktivnog artiljerijskog podnarednika Veselina Aleksića.

Sa juga i jugozapada nastupali su četnički odredi pod komandom kapetana Račića i poručnika Martinovića, ojačani sa dve haubice 100 mm M.14/19.

Sa jugoistoka i istoka nastupale su jedinice Mačvanskog bataljona Podrinjskog NOP odreda pod komandom Milana Đokovića i Dimitrija Bajalice i jedan bataljon Posavskog NOP odreda. Ove jedinice su takođe bile ojačane jednom haubicom 100 mm M.14/19.

Početak napada bio je predviđen za 23 časa 21. septembra 1941. godine. Bilo je dogovoreno da znak za početak napada bude pucanj iz haubice sa brežuljka Jevremovac gde su se nalazili komandant i politički komesar svih jedinica koje su učestvovala u napadu na Sabac.¹⁰

O prevoženju haubica od Male Vranjske do vatrenih položaja postoje različite verzije. Prema podacima iz nemačkih obaveštajnih izvora sve haubice su se polovinom septembra 1941. nalazile u rejonu manastira kod sela Petkovića. Po svemu sudeći ovi podaci, prikupljeni od organa nemačke vojnoobaveštajne službe mogu se uzeti kao dovoljno tačni, jer su se u to vreme u rejonu sela Petkovića nalazile obe ustaničke komande — Podrinjskog NOP odreda i Cerskog (Pocerskog) četničkog odreda.

Prema kazivanju Andrije Brkića, zemljoradnika iz sela Male Vranjske, jedna haubica je 19. septembra preko Bogatića dovučena u selo Stitar. Istoga dana bila je prevezena u selo Tabanović kod Sapca, gde se tada nalazila komanda Pocerskog bataljona Podrinjskog NOP odreda. Ovu haubicu je do sela Tabanovića dovuкао Mirko Lazić iz Male Vranjske i predao Milanu Belovukoviću-Devi, komandantu Pocerskog bataljona.¹¹

Sutradan, 20. septembra, u Tabanoviću je formirano Haubičko odeljenje. Za komandira odeljenja bio je određen Veselin Aleksić, aktivni artiljerijski podnarednik bivše jugoslovenske vojske, dotadašnji desetar 4. čete Račevskog bataljona, kojom je komandovao Milan Radovanović rodom iz Sapca, za nišandžiju na haubici Momčilo Šiiarica-Đirda, rodom iz sela Tulara kod Uba, za njegovog pomoćnika Zivojin Dimitrijević, a za tempirača Slavko Milićević, borci Podgorskog bataljona rodom iz Koceljeva.

Istoga dana u sumrak haubica je volovskim zapregama bila odvučena u logor Podgorskog bataljona u rejonu Panić Kolibe, nedaleko od Tabanovića.^{1*}

Tokom 21. septembra haubica se nalazila na vatrenom položaju kod Panič Kolibe. Ovde su Veselin Aleksić i Momčilo Sitarica izvodili obuku poslužilaca na haubici.

Dvadeset prvog septembra 1941, na položajima kod Šapca našli su se komandanti bataljona i komandiri četa. Vršili su izvidanje nemačkih položaja oko Šapca, utvrđivali pravce kretanja četa, vodova i desetina i način likvidacije pojedinih nemačkih uporišta. S njima je bio i komandir Haubičkog odeljenja Veselin Aleksić. On je dobio zadatak da čim padne mrak privuče haubicu u blizinu srušenog mosta na reci Savi i da s nekoliko granata uništi nemačka mitraljeska gnezda kod mosta. Pored toga, trebalo je da haubicom poruši drveni deo mosta koji su Nemci postavili preko srušene metalne konstrukcije i da na taj način onemogući pristizanje bilo kakvih pojačanja iz Srema opsednutom garnizonu.¹³

U sumrak, Veselin Aleksić je granjem i kukuruzovinom prekrpio haubicu i pomoću volovske zaprege prevezao je do nasipa u neposrednoj blizini mosta na Savi. Ovde je haubicu zaustavio i uz pomoć partizana iz Podgorskog i Pocerskog bataljona na rukama prevukao preko nasipa i postavio je na vatreni položaj na udaljenosti manjoj od 1.000 metara od mosta. Na šabačkoj strani Nemci su imali dva bunkera sa mitraljezima. Čuvali su most.

Na drugoj strani, na južnim prilazima Šapcu, na brežuljku Jevremovac, nalazile su se čete Mačvanskog NOP bataljona i Vojnočetničkog odreda iz Krupnja. Na položaju je bila i jedna haubica. Nanišana je na kasarne u Šapcu u kojima su se nalazili nemački vojnici.

I, najzad, u 23 časa sa Jevremovca je opalila haubica. Granata je eksplodirala na krovu kasarne. Kod mosta na Savi artiljerci su, čim su čuli pucanj haubice sa Jevremovca, povukli za okidač i granata je u paramparčad raznela bunker kod mosta na Savi. Sledeće granate su prekinule dalekovod. Šabac je utonuo u mrak. Opočele su borbe za oslobođenje Šapca koje su sa kraćim prekidima trajale sve do svitanja 24. septembra. No, uprkos žestokih borbi i silovitih juriša partizana, Nemci su uspeli da se odbrane zahvaljujući pristiglim pojačanjima. Da bi pokorili Mačvu, Pocerinu, Podrinje i Srbiju, Nemci su iz Francuske dovukli i 342. pešadijsku diviziju.¹⁴

Posle neuspelog napada na Šabac, nemačka 342. divizija je između 24. i 27. septembra pohapsila u Šapcu sve muške stanovnike od 14 do 70 godina starosti i odvela u logor u Sremu. Isto tako, ova divizija je, u vremenu od 28. septembra do 9. oktobra 1941. godine izvela operaciju »Mačva« čišćenje luka Sava-Drina i tom prilikom, 28. septembra, zaplenila, između ostalog, i jedan top.¹⁵ Najverovatnije je da se radi o zapleni haubice 100 mm M.14/19 koja je u napred opisanom napadu na Sabac dejstvovala iz rejonu sela Tabanovića.

Kao što se iz napred izloženog vidi, tri artiljerijska oruđa ostala su van domašaja neprijatelja, ali ne i van domašaja neprijateljeve obaveštajne službe. Tako, na primer, u obaveštajnom izveštaju oficira Abvera dr Jožef Matla od 5. oktobra 1941. stoji da su ustanici u Manastir Radovašnicu na severnoj padini planine Cer povukli 10 topova.¹⁶

Dva dana kasnije, u obaveštajnom izveštaju 342. pešadijske divizije, od 7. oktobra, napisano je da partizani i četnici raspolažu sa 5 topova u istočnom delu planine Cer.¹⁷

U operaciji »za uništenje neprijateljskih bandi u planini Cer« koju je izvodila ojačana 342. pešadijska divizija od 10 do 12. oktobra 1941. bilo je takođe zaplenjeno jedilno artiljerijsko oruđe.¹⁸ Po svemu sudeći radilo se o jednoj od preostale tri haubice 100 mm M.14/19. Na ovaj zaključak upućuje i tekst dnevnog izveštaja oficira Abvera pri Obaveštajnom odeljenju Komande Jugoistoka pov. broj 6966/41 od 10. oktobra 1941. godine upućenog Vrhovnoj komandi nemačkih oružanih snaga, u kome piše da je 342. pešadijska divizija ponovo upućena protiv ustanika na planini Ceru i da su ustanici prvi put upotrebili nekoliko topova.¹⁸

Nešto kasnije, 7. novembra 1941. godine, 342. pešadijska divizija otpočela je opej-aciju čišćenja prostora u trouglu Koceljevo-Valjevo-Osečina i tom prilikom zaplenila još jedno artiljerijsko oruđe.¹⁰ Po svemu sudeći, ova divizija je zaplenila i treću haubicu 100 mm M.14/19.

I najzad, početkom decembra 1941, za vreme poznate operacije »Užice«, Treći bataljon 697. pešadijskog puka iz sastava 342. pešadijske divizije obezbeđivao je; severni bok nastupanja 342. pešadijske divizije ka Ljuboviji i Užicu na taj način što je izvodio »akcije čišćenja« u rejonu Loznica-Krupanj-Iverak planina. Tom prilikom ovaj bataljon je zaplenio još jedno artiljerijsko oruđe. To se vidi iz dnevnog izveštaja komandanta Jugoistoka Vrhovnoj komandi Vermahta upućenog 3. decembra u 22,30 časa.²¹ Izgleda očigledno da ovaj podatak daje osnova da se može doneti zaključak, da je pomenuti bataljon zaplenio i četvrtu haubicu 100 mm M.14/19.

ARTILJERIJA ČAČANSKOG I UŽIČKOG NOP ODREDA I NJENA DEJSTVA

Prilikom oslobođenja Čačka, 1. oktobra 1941, zaplenjene su izvesne količine naoružanja, opreme i drugog materijala. Između ostalog, zaplenjena su i četiri topa. 75 mm M.12 sistem Šnajder.

Odmah posle ulaska partizanskih i četničkih jedinica u Čačak, obrazovana je zajednička komanda mesta (premda bi bilo bolje reći da su formirane i partizanska i četnička komanda mesta, koje su međusobno saradivale), koja je imala zadatak da obezbedi normalan život i rad u oslobođenom gradu, da pohapsi saradnike okupatora i podeli zaplenjeni ratni materijal. Naime, prema sporazumu između rukovodstva NOP-a i komande četničkih odreda Draže Mihailovića, bilo je dogovoreno da se zaplenjeni ratni materijal u zajedničkim akcijama deli na dva dela — jedna polovina partizanima, a druga četnicima. Tako je to bilo i prilikom oslobođenja Čačka 1. oktobra 1941. godine.

Još u toku dana dva topa koja su pripala Čačanskom NOP odredu »Dr Dra-
giša Mišović« bila su odvučena iz Arsenala — prvo ka Stanojevića kućama na putu Čačak-Guča, gde su došli prvi artiljerci za formiranje baterije. Za komandira baterije određen je Đorđe-Doka Milovanović, advokat iz Čačka. Sutradan, 2. oktobra, topovi su prevučeni u dvorište čačanskog rasadnika u ulici Kneza Miloša. Tu je produženo formiranje baterije. Četvrtog oktobra baterija je premeštena u selo Atenicu, nedaleko od artiljerijskih kasarni. Tu je definitivno oformljena. Pored komandira baterije, Đorđa Milovanovića, rezervnog artiljerijskog oficira bivše Jugoslovenske kraljevske vojske, u bateriju su između ostalih, raspoređeni: Milenko Radulović, aktivni artiljerijski potporučnik Jugoslovenske vojske, rodom iz Ljubića kod Čačka, i aktivni artiljerijski narednik Tijosav Bajić, rodom iz sela Pilatovića u Dragačevu.

Može se pouzdano smatrati da je formiranje baterije završeno 6. oktobra u Atenici. Iz ovog sela baterija je sutradan krenula na položaj kod Kraljeva. Maršruta kretanja bila je putem Čačak-Kraljevo, preko sela Zablaća, Slatine, Samaile i Musine Reke. Ispred baterije su se kretali Dragačevski i Tmavski bataljon Čačanskog NOP odreda.

Marš baterije od Čačka prema Kraljevu izvršen je noću zato što je nemačka izviđačka i bombarderska avijacija tih dana bila dosta aktivna. U toku noći između 7. i 8. oktobra baterija je prešla oko 20 kilometara i osvanula u selu Kačulicama, odakle je produžila preko Samaile za selo Bukovicu, gde je stigla oko 10 časova. Tu je zauzela vatreni položaj u neposrednoj blizini škole i pripremila se za dejstvo po nemačkim položajima oko municijskih magacina u selu Mrsaću. Do toga međutim, nije došlo jer su Nemci, videći da bataljoni Čačanskog NOP odreda i četničkih odreda opkoljavaju skladišta, u 14,40 časova digli u vazduh većinu magacina.²¹

Istoga dana, baterija je napustila položaj u selu Bukovici i preko Musine Reke stigla u selo Drakčiće, gde je po noći posela vatreni položaj na Ružića brdu. Tokom 9. oktobra baterija je ostala na već posednutom položaju i produžila njegovo fortifikacijsko uređenje.

Tog dana oko 14,00 časova baterija je posela novi vatreni položaj u severnom delu Cibukovca i otvorila vatru na kolonu nemačkih tenkova koji su se od Kraljeva kretali putem ka manastiru Ziči. Tokom tog gađanja osmotrene su eksplozije granata oko nemačkih tenkova. To je bilo prvo gađanje partizanske baterije Čačanskog NOP odreda, a za njene artiljerce predstavljalo je vatreno krštenje.

Pošto su napad na Kraljevo pripremala jedinice Cačanskog i Kraljevačkog NOP odreda u sadejstvu sa jedinicama vojnočetničkih odreda Draže Mihailovića, u zajedničkom štabu je odlučeno da se artiljerijska priprema i podrška napada izvrši iz oruđa obeju baterija i to: baterije Cačanskog NOP odreda sa položaja u Drakčićima (5 km zapadno od Kraljeva) i baterije vojnočetničkih odreda u selu Sirči (4 km severno od Kraljeva).

Prema zamisli zajedničkog Operativnog štaba, napad na Kraljevo trebalo je da se izvrši u noći između 12. i 13. oktobra. Bilo je dogovoreno da napad vrše jedinice partizana i četnika s juga i zapada, dok bi jedinice raspoređene severno i istočno od Kraljeva trebalo da vrše samo demonstrativan napad, s ciljem da vežu nemačke snage u svojim zonama dejstva. Takođe, bilo je dogovoreno da napad otpočne 13. oktobra u 1 čas, s tim da mu prethodi artiljerijska priprema od 60 minuta.

Tokom 12. oktobra na frontu opsade Kraljeva vršeno je izviđanje nemačkih položaja na periferiji grada i pravaca napada pojedinih jedinica. Osim toga, vršena je priprema jedinica za predstojeći napad i razrađivani planovi dejstva. Prilikom te izviđačke delatnosti došlo je do kraćih čarki i borbi, naročito na istoku — kod Kamidžore, odakle je Prva četa Ljubičkog partizanskog bataljona iz mitraljeza gađala Nemce na aerodromu.

Isto tako, tog dana bila je aktivna i artiljerija ustanika. Prema podacima iz nemačkih dokumenata, partizanska baterija je tukla neprijateljeve položaje oko Ratarske škole od 17,10 do 17,30 i od 8,20 do 18,40 časova. O dejstvu ustaničke artiljerije Nemci su ostavili zapise u svojim dokumentima. Tako, na primer, u dnevnom izveštaju komande 717. pešadijske divizije od 13. oktobra 1941. stoji:

»... 12. oktobra od 18,20 časova artiljerija sa jugozapada 20 minuta tukla vatrom Kraljevo; tučen aerodrom, u Poljoprivrednoj školi (Ratarskoj školi — primedba Lj. P.) 3 pogotka, 1 vojnik povređen, angažovanje sopstvene artiljerije«.

Deo Kraljeva na zapadnoj obali tučen je 13. oktobra od 01,00 do 02,00 časa sa 25—30 artiljerijskih zrna sa zapada, a isto tako i aerodrom sa severa. Neznatna šteta. Jedan podoficir ranjen.²³

Isto tako, u izveštaju Operativnog centra veze u Kraljevu od 13. oktobra 1941, upućenom štabu nemačkog opunomoćenog komandanta u Srbiji, između ostalog stoji zapisano:

»... Neprijateljeva artiljerija iz okoline Adrani (5 km. severozapadno od Kraljeva) 12. oktobra od 17,10 do 17,30 časova tukla zapadni deo Kraljeva«.

Predviđeni prvi napad na Kraljevo nije izvršen prema datim naređenjima i uputstvima.

Posle neuspelog prvog napada na Kraljevo, Nemci su 14. oktobra u popodnevnom časovima krenuli snagama jednog ojačanog pešadijskog bataljona ka selu Cibukovcu²⁴ da po mogućnosti zaplene partizansku bateriju. Napad Nemaca podržavali su artiljerija i avijacija. Međutim, borci Treće čete Dragačevskog bataljona Cačanskog NOP odreda i Cibukovačke čete Kraljevačkog NOP odreda pustili su neprijatelja na blisko odstojanje, pa su tek onda osuli uragansku vatru po njegovom streličkom stroju. Nemci su počeli da odstupaju u neredu. U borbu su ubačeni i nemački tenkovi. Okupator je bio uporan da sprovede svoj plan. Videći ovakvu situaciju, komandir partizanske baterije je naredio da se oruđa izvuku na ivicu jedne šume i da neposrednim gađanjem podrže svoju pešadiju u odbrani njenih položaja. Uspeh je bio potpun. Nemački tenkisti, obasuti eksplozijama granata partizanske artiljerije, koja ih je tukla brzom paljbom, odstupili su u Kraljevo.

Drugi napad na Kraljevo bio je bolje organizovan. U toku noći između 14. i 15. oktobra partizanska baterija je podržavala napad Jeličkog četničkog odreda i Pete Ljubičke partizanske čete na Ratarsku školu i Dragačevskog partizanskog bataljona ka centru grada. Uspeh nije izostao. Peta Ljubička četa je, uz podršku artiljerijske vatre, uspjela da brzo osvoji spoljne oslonce odbrane i da jednim vodom ovlada prizemljem Ratarske škole. Jelički četnički odred je pretrpeo teške gubitke u napadu na Ratarsku školu. Između ostalih, tu je poginuo i komandant ovoga odreda, poručnik bivše Jugoslovenske vojske Jovan Bojović. Dragačevski partizanski bataljon i Cibukovačka četa, koristeći dejstvo partizanske baterije, uspjeli su da savladaju

spoljnu odbranu Nemaca između Ibra i Ratarske škole i da se brzo probiju do zgrade Gimnazije i Okružnog suda. Nažalost uspesi ovih jedinica nisu bili iskorišćeni za ubacivanje svežih snaga, pa i ovaj, drugi po redu, napad na Kraljevo nije doneo željene rezultate.

Posle drugog neuspešnog napada na Kraljevo, u zajedničkom štabu doneta je odluka da se narednih dana angažuje artiljerija, s ciljem da se sistematskom artiljerijskom vatrom poruše objekti neprijateljske odbrane, kao što su bunker i pojedina uporišta u većim zgradama. Iz tog razloga, do 20. oktobra, na vatrene položaje partizanske baterije bilo je dovučeno preko 300 artiljerijskih granata iz skladišta u Mrsaču i Bogutovcu. U vremenu od 16. do 20. oktobra baterija je ovu municiju pretežno i utrošila (oko 200 granata).²⁵

Položaj nemačkog garnizona u Kraljevu je posle napada ustaničkih snaga u noći između 14. i 15. oktobra i danonoćnih udara artiljerije ustanika sa zapada i severa bio težak.

Da bi se oslobodio stalnog pritiska ustaničkih jedinica, komandant nemačke 717. pešadijske divizije, general major Paul Hofman (Paul Hoffmann) izradio je plan ->udara iz kraljeva, radi olakšanja situacije« sa jedinicama svoje divizije, koje su se tada nalazile u Kraljevu. A te snage nisu bile male. Iznosile su oko 2/3 divizije.

Kada je plan za protivudar bio gotov, general Hofman je 20. oktobra u Nišu seo sa svojim štabom u oklopni voz i prevezao se do Stalača. Odavde je produžio oklopnim automobilima i istoga dana uveče stigao u Kraljevo.

U ranim jutarnjim časovima, 21. oktobra, iz Kraljeva su krenuli u napad odredi majora Vildermuta (Wildermuth) i majora Deša (Desch), komandanta 737. i 749. pešadijskog puka, pod neposrednim rukovodstvom generala Hofmana i operativnog dela njegovog štaba. Glavni udar izvršen je duž puta Kraljevo-Musina Reka-čačak, sa jednim tenkovskim i dva pešadijska bataljona, uz podršku artiljerije i avijacije. Pomoćni udari izvršeni su duž puteva Kralj evo-Raška i Kralj evo-Adrani, snagama od po jednog ojačanog pešadijskog bataljona.²⁸

Protivudar nemačkih jedinica bio je neočekivan i veoma snažan. General Hofman je potpuno iznenadio i komandu opsade Kraljeva i ustaničke jedinice. Tenkovi, praćeni pešadijom, uz podršku artiljerije i avijacije, brzo su lomili otpor iznenadenih ustaničkih jedinica partizana i četnika. Uzalud je partizanska Artiljerijska baterija sa Ružića brda zasipala granatama nemačke tenkove i pešadiju. Oni su veoma brzo prodirali i već u 7 časova izbili pred položaj baterije.

Kad su, tenkovima i pešadijom izbili, do prvih kuća u selu Drakčićima, Nemci su bili dočekani brzom paljbom partizanske Artiljerijske baterije i zaustavljeni. Stupili su na scenu nemački artiljerci i avijatičari. Okomili su se na topove partizanske baterije. U kiši od granata, avionskih bombi i mitraljeskih metaka partizanski artiljerci su vodili krvavi boj. Pešadija je napustila svoje položaje, štabovi odreda, i partizanski i četnički, su se povukli. Na bojnopolju su ostali samo artiljerci. Tukli su Nemce kartečom. No, uprkos svemu bili su prisiljeni da se povuku. Dobili su i naređenje, ali je sve bilo dockan. Zaprežna stoka, uplašena eksplozijama granata i bombi, otela se od vozara i pobegla. Ostali su samo poslužiooci topova. Izvadili su zatvarače, nabacali granje na topove i pod borbom odstupili.²⁷

Oko 14. časova Nemci su se vratili u Kraljevo, a jedinice Čačanskog NOP odreda na Ružića brdo. Sa njima su bili i štab i potišteni artiljerci. Zgrade u kojima je bio štab bile su demolirane, telefonski stubovi oboreni, a žice pokidane. Nedaleko od mesta štaba, artiljerci su na položaju desnokrilnog topa našli samo prazne čaure. Topa nije bilo. Nemci su ga našli i odvucli.²⁸ Ali, u nesreći je bilo i sreće. Artiljerci levokrilnog topa našli su svoje oruđe maskirano granjem — isto onako kao što su ga i ostavili. Nemci ga nisu našli.

Dva dana kasnije, 23. oktobra, štab čačanskog NOP odreda doneo je odluku da Artiljerijska baterija napusti svoj položaj na Ružića brdu, odmaršuje ka selu Sirči i tamo, nedaleko od položaja četničke baterije, postavi svoj top i pripremi elemente za dejstvo na Kraljevo.

Posle dvodnevnog marša, 25. oktobra, partizanska baterija čačanskog NOP odreda stigla je u selo Sirču i posela položaj. Levo od nje se nalazila četnička baterija pod komandom aktivnog artiljerijskog kapetana I klase Zivojina Zike Kazakovića.

Sa vatrenog položaja u selu Sirči, baterija je proizvela dejstvo na objekte koje su Nemci bili poseli u Kraljevu, kao što su Aerodrom, Zeleznicka stanica, magacin sa naoružanjem i municijom, Ratarska škola i drugi. Sa ovog vatrenog položaja partizanska baterija (jedan top) vršila je gađanje ciljeva, predviđenih planom napada u noći između 31. oktobra i 1. novembra. Isto tako, baterija je, u vremenu od 1. do 5. novembra, gađala razne ciljeve u Kraljevu.

Drugog novembra 1941. Draža Mihailović je iz svog štaba na Ravnoj gori izdao čuvenu poruku broj 8 u kojoj je naredio komandantu četničkih odreda na frontu kod Kraljeva, generalštabnom majoru Radoslavu Đuriću, da neprimećeno, sa glavnom svojih snaga, krene ka Čačku i da ga zauzme, razoruža partizansku Komandu mesta i pošalje je na Ravnu goru. Istom porukom bilo je naredeno da se drugi deo posade povuče sledeće noći i rasporedi tako »da razoruža partizansko komandno osoblje i ljudstvo ukoliko se ne bi dragovoljno stavilo pod komandu Jugoslovenske vojske u otadžbini«.

Pokret četničkih jedinica sa fronta kod Kraljeva usledio je tokom noći između 3. i 4. novembra.

Pošto je 4. novembra četnička baterija napustila položaj u Sirči, na frontu je ostala samo partizanska baterija. Videvši da su napušteni, partizanski komandir Doka Milovanović je 5. novembra ujutro krenuo s baterijom ka Čačku. Kada je stigao u selo Obrvu, naredio je kratak odmor radi hranjenja stoke i ljudstva. Upravo tada iz čačka je stigao i ordonans (kurir) baterije Uroš Lazović-Korčagin i saopštio komandiru da četnici svuda napadaju partizane i razoružavaju ih i da je on jedva uspeo od njih da pobjegne da bi mu preneo naređenje Štaba Odreda da što pre stigne u Cačak.

Neposredno posle prijema naređenja, baterija je krenula putem ka selu Mrčajevcima. Međutim, kad je stigla u selo Kotragu, komandir je dobio obaveštenje da četnici vrše napade na partizane u selima Mojsinju, Donjoj Gorijevnici i Mrčajevcima i razoružavaju ih. Saznavši za ovo, komandir baterije je doneo odluku da krene ka Moravi, pređe je i potom produži za Cačak.

Stigavši na Moravu, artiljerici su pokušali da čamcem prevezu top preko reke. Međutim, to im nije uspelo, pa su, pošto je pala noć, odlučili da prenoće kod jedne vodenice. Top je postavljen na položaj kraj reke, napunjen granatom tempiranom na karteč kako bi mogao, u slučaju bliskog napada, da dejstvuje. Na napad četnika nije trebalo dugo čekati. Usledio je oko 20 časova. Iznenadeni partizani nisu uspeali da pruže bilo kakav otpor. Bili su razoružani i sprovedeni u zatvor u Mrčajevcima, a top su četnici odveli ka Čačku.²⁹

U toku noći između 6. i 7. novembra četnički odredi pod komandom Draže Mihailovića uspeali su da zatvore обруč oko čačka. Svoju bateriju od dva poljska topa i jednog topa zaplenjenog od partizanske baterije u selu Katragi postavili su na istorijsko brdo Ljubić.

U prepodnevnom časovima 7. novembra, vodile su se na reci Čemernici, istočno od Čačka, oštre borbe između partizanskih jedinica, pod komandom Sredoja Uroševića i četničkih jedinica, pod komandom kapetana Deroka. Tri topa, pod komandom četničkog komandanta, sa svojih položaja na Ljubiću, tukla su jedinice Ljubičkog partizanskog bataljona u selu Preljini. Vatrom iz topova sprečavane su partizanske čete da krenu u napad na Ljubić i razbiju blokadu čačka sa istoka i severa.

Videvši da se na Čemernici vode ogorčene borbe i da četnici topovima sa Ljubića podržavaju svoje jedinice i nanose gubitke Ljubičkom partizanskom bataljonu, eamenik komandanta Čačanskog NOP odreda oformio je od jedinica koje su se nalazile u Čačku jednu četvu partizana. Sa ovom četom, ojačanom jednim teškim mitraljezom iz Trnavskog partizanskog bataljona, krenuo je iz čačka ka Ljubiću i iz pozadine izvršio napad na položaje četničkih jedinica i njihove artiljerije. Posle kraće ali ogorčene borbe, partizanska četa izbila je na položaj četničke baterije i na juriš ga zauzela. Tom prilikom zaplenila je sva tri topa i razoružala veliki broj četnika — artiljeraca i pešaka.³⁰

Neposredno posle dovlačenja zaplenjenih topova u Cačak, pristupilo se ponovnom formiranju partizanske baterije, jer se ljudstvo ranije baterije još nalazilo u četničkom zatvoru u Mrčajevcima.

Sutradan 8. novembra u ranim jutarnjim časovima bila je definitivno razbijena četnička blokada Čačka. Četničke jedinice su najvećim delom bile uništene ili razbijene. Pristupilo se definitivnom čišćenju teritorije Cačanskog Odreda od ostataka četničkih jedinica i ponovnom slanju jedinica Odreda na front kod Kraljeva. Međutim, situacija kod Užica još je bila teška. Tamo je nekoliko četničkih odreda, pod komandom kapetana Dragoslava Račića i kapetana Vučka Ignjatovića, vodilo ogorčene borbe da ovladaju Užicom, sedištem slobodne Uzičke Republike. U takvoj situaciji Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije uputio je naređenje Štabu Cačanskog NOP odreda da hitno pošalje sva tri topa u Užice.

Razmatrajući dobijeno naređenje Vrhovnog štaba o hitnom upućivanju topova u Užice, Štab Cačanskog NOP odreda došao je do zaključka da će prevoženje topova biti najlakše, najbrže i najbezbednije železnicom, pošto je železnički saobraćaj na relaciji Čačak-Užice bio ponovo uspostavljen.

Tokom 9. novembra topovi su utovareni u vagone na željezničkoj stanici u Čačku i sutradan, 10. novembra upućeni vozom za Užice gde su istog dana i stigli.

FORMIRANJE PARTIZANSKE BATERIJE U UZICU

Cim su topovi stigli u Užice, Vrhovni štab NOPOJ naredio je Uzičkom NOP odredu »Dimitrije Tucović« da prikupi komandni kadar i potrebno ljudstvo za formiranje Artiljerijske baterije, njeno obučavanje i upućivanje na front za odbranu slobodne teritorije.

Primivši naređenje, komanda Uzičkog NOP odreda, odredila je aktivnog artiljerijskog poručnika Momčila Smiljanića, za komandira baterije. Odmah po prijemu dužnosti, poručnik Smiljanić je pristupio pregledu i opravci topova, angažujući nekoliko artiljerijskih bravara. Istovremeno, u magacinima bivše jugoslovenske vojske u Vrelima kod Užica pronašao je veliku količinu artiljerijske municije za topove 75 mm M.12, pregledao je, kompletirao i pripremio za transport.

Polovinom novembra 1941. formirano je prvo topovsko odeljenje pod komandom rezervnog artiljerijskog podnarednika Boža Vraneševića i odmah upućeno na front kod Ljubovije. Ostala dva topovska odeljenja bila su formirana do 20. novembra 1941. i zadržana na obuci u kasarnama u Krčagovu kraj Užica. U sastavu baterije nalazilo se i jedno odeljenje naoružano jednim protivavionskim topom kalibra 20 mm koje je bilo postavljeno na vatreni položaj na kosi između Užica i Krčagova za odbranu Užica od napada neprijateljeve avijacije.

Polovinom novembra 1941. godine, radi odbrane slobodne teritorije i ponovnog otvaranja saobraćaja na putu Užice-Ljubovija-Vlasenica-Sokolac i isporuke oružja i municije Birčanskom i Romanijskom NOP odredu, ka Ljuboviji su upućene dovoljno jake snage (pet četa), ojačane jednim topom. One su pod komandom zamenika komandanta Uzičkog NOP odreda Radivoja Jovanovića-Bradonje, 14. novembra vodile dosta žestoke borbe protiv Azbukovačkog četničkog odreda kod sela Bačevaca, Donjeg Košlja i Drlače.

Sledećeg dana, 15. novembra, četnici su prikupili sve svoje jedinice s teritorije Podrinja i poseli sve dominantne položaje iznad okuke reke Drine istočno od Ljubovije. Glavne snage četnika posele su brdo Boškovac, selo Ozorce i brdo Žutu stenu. Njihov zadatak bio je da slome napad partizanskih četa, razbiju ih i krenu u napad ka Užicu.

Napad partizanskih četa otpočeo je 15. novembra ujutro. Glavne snage bile su upućene da ovladaju brdom Boškovac, koga su četnici branili veoma jakim snagama. Zahvaljujući izvanredno povoljnim terenskim uslovima, četnici su pružili veoma žilav otpor. Tek oko podne, kada je nestalo magle, Radivoje Jovanović-Bradonja postavio je top u rejonu sela Donjeg Košlja i otpočeo da tuče položaje četnika veoma preciznom vatrom, tako da ih je prisilio da se povuku ka Ljuboviji. Ubrzo zatim, kada je vatra iz topa bila usmerena na četničke položaje kod sela Ozorci i brda Žute stene, četnici su užurbano napustili i ove položaje, pa su partizanske čete otpočele da gone četnike, da bi uveče ponovo oslobodile Ljuboviju.

Sledećeg dana četnici su pokušali da povrate Ljuboviju, ali su bili odbijeni i proterani u pravcu Krupnja.³¹

Krajem novembra borbeno grupa »Zapad« iz nemačke 342. pešadijske divizije, koju je sačinjavao ojačani 699. pešadijski puk, prodrla je preko Pecke ka Ljuboviji, gde je naišla na položaje jedinica Užičkog i Posavskog NOP odreda. Posle tri časa žestoke borbe nemačka pešadija je, uz podršku tenkova, artiljerije i avijacije, uspela da slomi otpor branilaca i 27. novembra ovlada rejonom Ljubovije. Tom prilikom je dejstvom topova sa nemačkih tenkova i artiljerijom bio uništen prvi top Artiljerijske baterije Užičkog NOP odreda.³⁸

Prevoj Bukovi nalazi se na putu Užice-Valjevo, između planina Maljen i Povlen. Na ovom prevoju i ispred njega prema Valjevu postoje povoljni zemljišni uslovi za organizaciju niza uzastopnih odbrambenih položaja. Zato je Vrhovni štab naredio komandama Valjevskog i Užičkog NOP odreda da na ovim položajima organizuju odbranu slobodne teritorije i spreče neprijateljev prodor od Valjeva ka Užicu. Stoga je na položajima između Valjeva i Bukova, u drugoj polovini novembra bilo raspoređeno pet četa Valjevskog, Užičkog i Drugog šumadijskog NOP odreda i Prvo odeljenje Artiljerijske baterije, koje je imalo jedan poljski top 75 mm M.12.

Izvršavajući naređenje opunomoćenog komandanta u Srbiji, generala pešadije Berne, Borbeno grupa »Sever A« nemačke 342. pešadijske divizije, koju je sačinjavao ojačani 698. pešadijski puk, krenula je 27. novembra iz Valjeva ka Užicu. Do kraja dana, ova borbeno grupa uspela je da savlada veliki broj prepreka i otpor jedinica Valjevskog NOP odreda u rejonu sela Bačevci i da prednjim delovima izbije u podnožje Bukova.

Sutradan ujutro, 28. novembra borbeno grupa »Sever A«, krenula je uz serpentine ka prevoju Bukovi. Podržane snažnom vatrom svoje artiljerije, minobacača i avijacije, nemačke jedinice su puna četiri časa vodile boj na prevoju Bukovi. Nemci su nemilice zasipali položaje partizana kišom granata iz topova, mina iz minobacača i bombi sa aviona. Tek oko 14 časova na Bukovima je zavladao mir. Prestao je otpor partizana pred desetostruko jačim protivnikom koji se hrabro borio. Odstupalo se pod borbu ispred jednog nemačkog motomehanizovanog odreda.

Pošto se povuklo s položaja na prevoju Bukovi, Prvo odeljenje Artiljerijske baterije poselo je naredni vatrene položaj na brdu Crnokosi, južno od Kosjerića, ali je oko 16 časova neprijateljev čelni odred izbio na vis Šarampov, gde je bio položaj topa, i u kratkoj borbi isti zaplenio.³³ Posluga topa je većinom izginula. Komandir baterije Momčilo Smiljanić je bio ranjen.

U popodnevnom časovima 28. novembra, iz Užica je ka Kosjeriću bio upućen i treći top Užičkog NOP odreda. Njegov komandir Milan-Mika Bosiljčić, mladi artiljerac sa nedavno završenom podoficirskom artiljerijskom školom u Čupriji, hitao je s jednim topovskim odeljenjem ka Bukovima. Međutim, njih su kod sela Ponikovice susreli Koča Popović i ranjeni poručnik Smiljanić i naredili im da se vrate na Lokvu iznad Užica i posednu položaj za predstojeći boj.

Istoga dana, u sumrak, u Užicu su Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije i komanda Užičkog NOP odreda konstatovali da je Borbeno grupa »Zapad« nemačke 342. pešadijske divizije izbila do Bajine Bašte i Rogaćice i da se pred njom ne nalazi nijedna organizovana partizanska jedinica. Pala je odluka da radnici tkaići, pekari, krojači, opančari, obučari i železničari prekinu rad, uzmu puške i mitraljeze i krenu u susret Nemcima na Kadinjaču.

Iste noći, oko 22 časa zamenik komandanta Užičkog NOP odreda, Radivoje Jovanović-Bradonja, izdao je telefonom naređenje Milanu Bosiljčiću da sa topom krene u Užice, što je on i izvršio i u grad stigao nešto pre ponoći. Tamo je od Bradonje dobio naređenje da top i municiju natovari na kamion i krene za Kadinjaču.

Oko pola noći, između 28. i 29. novembra, iz Užica je krenuo kamion s topom i artiljercima na Kadinjaču. S njima je bio i Radivoje Jovanović-Bradonja. On je nosio naređenje Vrhovnog komandanta NOPOJ komandantu Užičkog odreda da se na Kadinjači Nemcima pruži otpor kako bi se dobilo na vremenu za evakuaciju ranjenika i ratnog materijala iz Užica ka Zlatiboru.

U svitanje 29. novembra položaje na Kadinjači posele su čete Radničkog bataljona i dve čete Posavskog NOP odreda. U centru položaja, kraj puta, na samom prevoju Kadinjače, kod jedne stare trešnje bio je postavljen poljski top 75 mm M.12. pod komandom Milana Bosiljčića.

Ujutro, 29. novembra borbena grupa »Zapad« produžila je nastupanje iz Bajine Bašte i Rogačice ka Dubu gde je izbila oko 12 časova, a jedan čas kasnije otpočeo je boj na Kadinjači.³⁴

Nemci su odgovorili vatrom artiljerije koja je obasipala granatama padine Kadinjače. Nastojali su da što pre unište top koji im je nanosio gubitke.

Posle jednog časa borbe pobočnice borbene grupe »Zapad« izbile su neopaženo na padine Ponikve i Jelove Gore i u kratkoj borbi završile opkoljavanje Radničkog bataljona. Otpočelo je uništavanje jedinica koje su branile položaje pored puta koji od Duba i Zaglavka vodi ka sedlu Kadinjače.

Oko 15 časova Kadinjačom su ovladali Nemci i zaplenili, između ostalog, i top kojim su partizanski artiljerci sejali smrt među nemačkim okupatorskim jedinicama oko Kraljeva i Užica.

Istoka dana 29. novembra, krenula je u napad na Užice i borbena grupa »Sever A«. Posle žestokih borbi na visovima severno i istočno od Užica, jedinice ojačanog 698. pešadijskog puka uspele su da u 12,40 časova ovladaju Užicom.³⁵ Tom prilikom one su zaplenile protivavionski top 20 mm.

Tako su se u borbama za odbranu Užičke Republike časno i hrabro **borili** i artiljerci iz Artiljerijske baterije Užičkog NOP odreda, čija su oruđa većinom **bila** uništena na vatreim položajima.

NAPOMENE

¹ Oslobođenje Krupnja, Vojnoistorijski glasnik, 4/51, str. 15—20; Ratko Martinović, Prvo oslobođenje Krupnja, Narodna Armija 24. 11. 1955; Petar Višnjić, Tri dana borbi za Krupanj, Vojni glasnik, 12/56, str. 125—128.

¹ Vlada Zečević, Oslobođenje Krupnja. Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. treća, str. 769—775. Isto, Borba, 11. marta 1961.

■ Izvod iz izveštaja o dejstvima 704 divizije od 4. aprila 41 — 30. septembra 1941. (prevod str. 33—35) AVII, nemačka arhiva, reg. br. 7/1, k. 44 H.

• Rade Ristanović, pukovnik JNA u penziji, kazivanje autoru ovog referata 5. septembra 1977.

⁵ AVII, NAV-N-T-312, r. 452, s. 80375023.

• Zbornik, TOM 2, knj. 1, str. 75.

¹ Velimir Terzić, Jugoslavija u aprilskom ratu, str. 528—529.

• Zabeleška o kazivanju Andrije Brkića, zemljoradnika iz sela Mala Vranjska datog Radosavu M. Belovukoviću, predsedniku Fonda za naučni rad i izdavačku delatnost Podrinja — Sabac, data 23. oktobra 1972.

• Postoje dva verzije o datumu kad je izvršen napad na Sabac. Prema jednoj verziji to je bilo 21. septembra 1941. u 23 časa, a prema drugoj to je bilo 22. septembra 1941. u 23 časa. Autor je, dok se definitivno ne utvrdi datum, prihvatio prvu verziju — napad je počeo 21. septembra 1941. u 23 i s prekidima trajao do svitanja 24. septembra 1941. godine.

“ Saslušanje pešadijskog kapetana I klase bivše Jugoslovenske vojske Dragomira K. Nikoliša u Odeljenju specijalne policije Uprave grada Beograda, 20. januara 1942. godine. Arhiva SUP SR Srbije broj IV-Q 9/54-1.

⁴ Kazivanje Andrije Brkića — kao u napomeni br. 7.

¹¹ Kazivanje Veselina Aleksića, artiljerijskog majora JNA u penziji od 25. marta 1952. godine dato Istorijском arhivu Sabac gde se čuva pod brojem Mg 381 i kazivanje dato autoru ovog referata 23. novembra 1970.

¹² Isto, kao u napomeni br. 12.

- ¹⁴ Isto kao u napomeni br. 12.
- ¹⁵ Zbornik, tom I, knj. 1, str. 493 i tom XII, knj. 1, str. 457.
- ¹⁶ AVÜ, nemačka arhiva, k. 44 H, reg. br. 71 (dokumenta Li. 206 odbrana).
- ¹⁷ Isto, kao u napomeni br. 16.
- ¹⁹ Zbornik, TOM XII knj. 1, str. 490, AVII, NAV-N-T-501, r. 246, s. 465—79.
- > AVn.NAV-N-T-312, r. 425, s. 8003009.
- ¹⁸ AVÜ, NAV-N-T-312, r. 452, s. 803-7174—5.
- « A VII, NAV-N-T-312, r. 425, s. 803-7174-5.
- ^M Dnevnik Milutina Stojića, tekst za 8. oktobar 1941. Istorijski arhiv, Cačak, reg. br. 535
- ^a Izveštaj o radu br. 1. Štaba 717. pešadijske divizije, tekst za 13. oktobra 1941. AVII, NAV-N-T-315, r. 2262, s. 000003-352.
- ^{*4} Napad je izvršio 2. bataljon 749 peš. puka 717. peš. div. Vidi ratni dnevnik 717 pd-vn. NAV-N-T-315, r. 2262, s. 3—352.
- « Vidi dnevne izveštaje 717. peš. divizije, VH, NAV-N-T-315, r. 2262, s. 3—352.
- ²⁸ Arhiv VH, NAV-N-T-315, r. 2262, s. 238—242.
- ⁷ Izjava potporučnika Milenka Radulovića, dokumenat u arhivi Istorijskog arhiva u Čačku, neregis trovan.
- ^M Arhiv VII, NAV-N-T-315, r. 2262, s. 238—242.
- ¹⁹ Đorđe Milovanović, Moj beležnik i drugi dokumenti, iz porodične arhive Kriste Milovanović iz Čačka.
- *• Dnevnik Milutina Stojića, tekst za 7. novembar 1941. Istorijski arhiv, Cačak, reg. br. 535.
- ⁿ Po kazivanjima generala Radivoja Jovanovića-Bradonje, koji je 1941. bio zamenik komandanta Uzičkog NOP odreda i Milana Bosiljića, penzionisanog oficira JNA, koji je 1941. bio komandir topa koji je deystvoovao na Kadinjači 29. novembra 1941. datih autoru referata.
- ¹⁹ Zbornik, tom XII, knj. 1, str. 730; Nikola Ljubičić, Jevrem popović, Milivoje Kovačević i Milivoje Radovanović-Fabrin, Užice 1941, Vojno delo, Beograd 1961, str. 275; Kazivanje generala Radivoja Jovanovića-Bradonje dato autoru.
- ^M Zbornik, tom 12, knj. 1, str. 731.
- ⁿ Zbornik, tom 12, knj. 1, str. 731.
- ¹⁸ Zbornik, tom 12, knj. 1, str. 739.

ZVONIMIR GOLUBOVIĆ
LJUBOMIR TABAČKI

NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA U VOJVODINI I UŽICKA REPUBLIKA

Oko 5.000 članova KPJ i SKOJ-a u Vojvodini, odazivajući se pozivu Centralnog komiteta KPJ na oružani ustanak protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika 1941. godine,¹ pokrenuli su u borbu široke slojeve naroda i narodnosti Vojvodine, u prvom redu radnike, seljake i demokratsku inteligenciju. Stvorili su masovan narodnooslobodilački pokret,² u čijoj su političkoj platformi došli do izražaja upravo interesi tih slojeva: borba za oslobođenje i socijalnu pravdu, ali i za formiranje autonomne Vojvodine, kao garanta ravnopravnosti njenih naroda i narodnosti.³

U predvečerje oružanog ustanka Banat je imao najjaču partijsku i skojevsku organizaciju: oko polovinu članstva Vojvodine i na j izgrađeni je kadrove, s čvrstim osloncem u narodu; a u prvoj godini ustanka u tom vojvodanskom regionu skoro stalno se nalazi i Sekretarijat PK KPJ i Sekretarijat PK SKJ-a za Vojvodinu sa Žarkom Zrenjaninom-Učom i Đorđem Zličićem-Cigom, na čelu.⁴

Rasparčavanje Vojvodine (Bačku i Baranju anektirala je Mađarska; Srem je ušao u sastav ustaške Nezavisne Države Hrvatske; u Banatu je, uz pomoć i podišku okupatora, uspostavljena vlast domaćih Nemaca), gde su velike reke Dunav i Tisa predstavljale državne granice između pojedinih oblasti Vojvodine, dobro čuvane od strane okupatora i s jedne i s druge strane, uticalo je na još izrazitije diferenciranje uslova za razvitak partijske organizacije i narodnooslobodilačke borbe u tri kraja Vojvodine. To se nije moglo izbeći uprkos svih nastojanja PK KPJ da se oružana borba pokrene istovremeno i da se razvija približno istim tempom u čitavoj pokrajini.¹

Tokom leta 1941. u Vojvodini je obrazovano 13 NOP odreda: Južnobanatski (11. jula), Melenački (12. jula), Aleksandrovačko-karađorđevački (13. jula), Petrovgradski (sredinom jula), Mokrinski (sredinom jula), Dragutinovački (sredinom jula), Kuma-nački (21. jula), Novosadski (25. jula), Velikokikindski (28. jula), Stajićevski (početkom avgusta), Margitički (12. avgusta), Fruškogorski (9. septembra) i Podunavski (krajem septembra). U pokrajini je postojalo i nekoliko partizanskih grupa sa različitim nazivima. Od nekoliko takvih grupa u južnoj Bačkoj je, u jesen 1941. godine, formiran Sajkaški NOP odred.

Partizanski odredi Vojvodine imali su ukupno preko 300 boraca. Većina boi ara su Srbi; a više od polovine — članovi KPJ i SKOJ-a. Naoružanje odreda, prema nepotpunim podacima, činilo je: 11 puškomitraljeza, 142 puške, 46 pištolja, desetak hiljada metaka, 137 ručnih bombi i 100 mina. Fruškogorski odred raspolagao je, uz to, još i radio-stanicom, koju su mu predali aktivisti NOP-a iz Novog Sada.

Interesovanje za odlazak u partizanske odrede među stanovnicima Vojvodine bilo je veliko, osobito među omladinom. Međutim, stalo se na stanovište da se ostane na manjem broju partizana, pre svega zbog nestašice oružja. Od onih koji nisu ušli u odrede formirane su mesne (vojne) partizanske desetine, diverzantske i udarne grupe. Pripadnici tih formacija, koji su uglavnom legalno živeli u svojim mestima, preduzimali su i sami akcije, pretežno radi sticanja oružja, a bili su i nepresušna

rezerva boraca za odrede. Tim oblikom vojne organizacije bilo je obuhvaćeno oko 5.000 lica.⁶

Već na samom početku okupacije, s prvim hapšenjima i streljanjima, počela je obnova odbora Narodne (ranije Crvene) pomoći. Odbori su dobrovoljnim prilozima u novcu i životnim namirnicama, koje su rodoljubi davali masovno, zbrinjavali nesrećene porodice. Pojavom ilegalaca, a naročito partizanskih odreda, Narodna pomoć dobila je još veći značaj. Odbori se osnivaju u svim mestima zahvaćenim ustankom, a u gradovima i većim selima — i rejonski odbori. I polje rada im se proširuje: pronalaznje i izgradnja tajnih boravišta, tzv. baza za ilegalce, prikupljanje oružja i opreme i dobrovoljnog priloga u novcu i namirnicama za ilegalce i partizane i si. U tome je učestvovala ogromna većina stanovništva. Ovi organi NOP-a javljaju se i pod drugim imenima: narodnooslobodilački fondovi, odbori za nacionalnooslobodilačku borbu, narodni odbori i komiteti nacionalnooslobodilačke borbe.⁷

Snage neprijatelja bile su neuporedivo jače. Njih je činilo preko 30.000 veoma dobro naoružanih nemačkih (uključiv i jedinice domaćih Nemaca), mađarskih i ustaško-domobraskih vojnika; uz visoki stepen kolaboracije domaćih Nemaca i izdajnika iz redova drugih nacionalnosti.⁸

Oružana dejstva počela su u Banatu već 25. juna 1941. godine. Tada su u Petrovgradu (današnji Zrenjanin) dve diverzantske grupe oštetile željeznički most na periferiji grada (naselje Berbersko), ubile nemačkog vojnika i zaplenile znatnu količinu oružja (jedan puškomitraljez, sedam pušaka, nekoliko stotina puščanih metaka i drugu ratnu opremu). Tokom 1941. godine u Vojvodini je izvedeno preko 200 akcija: diverzije na željezničke i drumske komunikacije, diverzije na TT linije, napadi na okupatorske vojne i policijske posade i dr, a naročito paljenje žita i kudjelje.

Usmeravanje NOP-a na uništavanje letine nije bilo uslovljeno samo nedostatkom oružja. To je bilo i naređenje Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, koji je imao u vidu činjenicu da su Nemci izvlačili iz Vojvodine najviše hrane, koja im je bila potrebna za dalje vođenje zločinačkog rata.

Tako su vojvodanski komunisti i ostali pripadnici NOP-a, pred licem sveta, na delu pokazali da je partizanski rat moguće voditi i u izrazito nepovoljnim geografskim uslovima kakvi su u Vojvodini. Tajna leži u oživotvorenju Titove strategije i taktike partizanskog rata.

Tokom ustanka neprijatelj je sprovodio kontraakcije, s represalijama nad stanovništvom. Desetine hiljada rodoljuba je pogubljeno, uhapšeno, proterano i maltretirano. U sukobu s neprijateljem ili kao žrtva terora pao je i veliki broj članova KPJ i SKOJ-a, među kojima 28 članova pokrajinskih i okružnih rukovodstava.*

Vojvodani organizovani u NOP-u s velikom pažnjom i simpatijama pratili su herojsku borbu partizana u drugim krajevima zemlje, a osobito u Srbiji. Akcije diverzanata u Beogradu i drugim gradovima, pobeđe partizana i stvaranje prostrane oslobođene teritorije u zapadnoj i centralnoj Srbiji bili su veliki podsticaj za Vojvodane da istraju u neravnopravnoj i surovoj borbi. U popularisanju NOB-e u Vojvodini ukazivalo se direktno na primer Srbije.¹⁰

Narodnooslobodilačku borbu u Vojvodini 1941. pratile su i određene slabosti. To je, pre svega, orijentacija na kratkotrajnost rata, na brzu pobeđu NOP odreda Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Doduše, nije to bila osobenost i iluzija samo Vojvodana.

Slabost pokreta ogledala se i u nedostatku redovnijih veza između pokrajinskog partijskog i vojnog rukovodstva i pokreta u regionima, što se posebno odnosi na Srem. Tu se, razume se, ne radi samo o cirkulaciji direktivnog materijala, s jedne, i izveštaj a, s druge strane, nego i o potrebnoj neposrednoj pomoći članova PK i glavnog štaba NOPO Vojvodine. Ipak, ne može se reći da je pokret u Sremu, u trenucima odsustva kontakata s PK, bio izvan događaja. Okružni komitet KPJ za Srem uspostavio je, tokom leta 1941. godine, vezu sa CK KPJ, PK KPJ za Srbiju i partijskom organizacijom u Mačvi.¹¹

Već početkom leta 1941. godine, preko Save u Mačvu, prešao je 41 član KPJ, SKOJ-a i drugih aktivista iz Srema, mahom iz pribrežnih mesta. Svi oni stupili su

u Podrinjski (Mačvanski) NOP odred, čiji je komandant bio takođe Vojvodanin — Nebojša Jerković, iz Ogara (Srem).¹²

Bez sumnje, najkрупniji uspeh NOP-a u Vojvodini 1941. bilo je bekstvo 32 osuđenika iz Kaznenog zavoda u Sremskoj Mitrovici, u noći između 21. i 22. avgusta. Radilo se o prekaljenim komunistima koje je režim stare Jugoslavije osudio na kaznu roblje u trajanju od više godina: o Slobodanu Bajiću, Ivanu Mačeku, Stanku Faunoviću, Pašku Romcu, Trajku Stamenkoviću, Marijanu Stilinoviću, Jovanu Trajkoviću, Jovanu Veselinovu i dr. U Kaznionici su bili za vreme aprilskog rata, a kada je krahirala stara Jugoslavija, izručeni su nemačko-ustaškim vlastima. Bilo je jasno da će biti pogubljeni pogotovo kad su postali predmet interesovanja Gestapoa. Pošto su bili obavješteni o izbijanju ustanka protiv okupatora i domaćih izdajnika u Srbiji, osuđenici su želeli da sami uzmu učešće u njemu. Odlučili su da beže, za šta je Kaznionički komitet KPJ izdejstvovao saglasnost i PK i CK KPJ. Prokopali su podzemni kanal kroz koji su, u ležećem položaju, jedan po jedan, izbili izvan zidina Kaznionice. Tu ih je sačekala grupa od 9 partizana, koje je organizovao OK SKOJ-a za Srem, s kojim je Kaznionički komitet održavao vezu. Još iste noći svi zajedno prešli su na Frušku goru. Bekstvo robijaša uznemirilo je neprijatelja koji je organizovao potere širom Srema, posebno na Fruškoj gori, ali bez uspeha.

Bivši zatočnici izvestili su o bekstvu Centralni komitet KPJ, uz napomenu da se svi do jednog stavljaju na raspolaganje Partiji. Na to je CK odgovorio direktivom o njihovom prelasku na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji, izuzev četvorice (Slobodan Bajić, Stanko Paunović, Jovan Trajković i Jovan Veselinov), koji su zadržani da rade u Sremu.

Prelazak u Srbiju sproveli su okružni komitet KPJ za Srem i Šabac, PK KPJ za Srbiju i Stab Podrinjskog NOP odreda. Posebnu ulogu u tome odigrale su partijske organizacije priobalnih sela Srema i Mačve — Martinaca i Ravnja.

Begunci iz sremskomitrovačke Kaznionice, u pratnji Fruškogorskog NOP odreda, izbili su na Savu u noći između 17. i 18. septembra. Na mačvanskoj strani sačekali su ih Udarna četa Podrinjskog odreda, Seoska četa Ravnja i više aktivista NOP-a, među kojima i Miodrag Ivković-Mile, instruktor PK KPJ za Srbiju pri OK KPJ za Šabac.

Sutradan je po njih kamionom došao Dobrosav Radosavljević, sekretar OK KPJ za Šabac. Transport iz Srema i Udarna četa, s povećom crvenom zastavom koja je natkrilila kamion, uputili su se ka Petkoviću gde je bio Štab Podrinjskog odreda.

U mestima kroz koja su prolazili narod ih je srdačno pozdravljao, uzdignutom pesnicom. U Crnoj Bari, gde su zatekli Bjeljinsku partizansku četvu, održan je miting, na kome su govorili komandir Bjeljinske čete Mirko Filipović i Paško Romac. U Bogatiću su im iznosili robu iz trgovinskih radnji, ali za koju niko nije lito da primi novac. U Petkoviću, na padinama Cera, priređeno je narodno veselje; hor Kulturno-prosvetnog odbora Podrinjskog odreda otpevao je »Mitrovčanku«, a bivši zatočnici sremskomitrovačke Kaznionice, dirnuti ovom pažnjom, uzvratili su »Internacionalom«.

U Petkoviću su beguncima iz Kaznionice određene dužnosti: jedni su ostali u Mačvi, dok su ostali otišli u Užice i u druge krajeve širom Jugoslavije. Svoja robijaška odela zamenili su odećom od šajka, izrađenom u partizanskim radionicama, i odmah otpočeli s aktivnošću.¹³

Najznačajnija vojna jedinica NOP-a stvorena u Vojvodini 1941. bio je Severnobanatski NOP odred, s preko 100 boraca, nastao sjedinjavanjem nekoliko manjih odreda. On je preduzimao poduhvate većih razmera i ispoljio veću manevarsku sposobnost. U nekoliko akcija u septembru naneo je neprijatelju velike materijalne gubitke i došao do znatne količine oružja.¹⁴

Posle izvedenih akcija, Severnobanatski odred je imao nameru, prema planu PK KPJ i Pokrajinskog štaba, da tokom noći između 1. i 2. oktobra 1941. godine dođe do logorišta Stajicevskog odreda (u ataru sela), i da sledeće noći, zajedno s njim, pređe u Srem, i dalje u Srbiju. U Bačku su, radi organizovanja prihvata banatskih partizana i grupe aktivista iz Bačke od strane NOP-a u Sremu, prešli krajem septembra politički i organizacioni sekretari PK, Žarko Zrenjanin-Uča i Svetozar Marković-Toza. Marš partizana iz Banata, međutim, nije protekao prema planu

i svanuće 2. oktobra zateklo je Odred nedaleko od Petrovgrada. Tu je bio otkriven. Partizani su bili prinuđeni da se povuku na Ostrovo kod Melenaca. Pokrajinski štab je, zatim, Odred privremeno raspustio, a partizane ilegalno uputio u ustanička sela na zimovanje, gde su za njih izgrađene baze. Pred njih je postavljen zadatak da intenzivno rade na učvršćenju, omasovljenju i povezivanju partijskih organizacija, kao i na agitaciji i propagandi.

Desetoro severnobanatskih partizana, podeljenih u dve grupe, uspelo je, pod dramatičnim okolnostima, da se prebaci u Beograd, četvorica od njih do slobodnog Užica, u trenutku kada je of anzi va nadmoćnog neprijatelja na Užičku Republiku bila u punom jeku.¹⁵

Može se reći, dakle, da je preko 50 Vojvodana neposredno učestvovalo u borbama za stvaranje i odbranu Užičke Republike. To samo po sebi nije velika materijalna snaga, još manje kad se uzme u obzir da se radi o velikoj bici za Užičku Republiku. Međutim, pomoć Voj vodana stigla je kada je bila najpotrebnija. Doprinos Vojvodana treba meriti i dalekosežnošću značaja bekstva zatočenika iz Kaznenog zavoda u Sremskoj Mitrovici: u većini bivših zatočenika, koje je CK KPJ rasporedio po raznim krajevima naše zemlje, pa i u Užičku Republiku, NOP je dobio politički iskusan rukovodeći kadar, koji je dao značajan doprinos NOB-i. Najzad, u borbama protiv NOP-a u Vojvodini nemački okupator je angažovao znatne snage, što je bilo od nemalog značaja i za Užičku Republiku.

U zimu 1941—1942. godine, uslovi za NOP i nastavljanje oružane borbe u većem delu Vojvodine (Banat i Bačka) bili su izvanredno teški. Nastupila je depresija zbog izgubljenih bitaka u prethodnoj godini i zbog velikih gubitaka osobito među članstvom Partije i SKOJ-a. Narod je bio zaplašen zbog pojačanog terora s bestijalnim represalijama. Prekidaju se veze ne samo sa CK KPJ, nego i između NOP-a pojedinih vojvodanskih oblasti.

Oružane akcije protiv okupatora se prekidaju radi očuvanja preostalih partijskih i skojevskih kadrova, a mere i naponi se kanališu na učvršćenje i proširenje partijske i skojevske organizacije (reorganizacija rukovodstava, uključiv i pokrajinska; intenziviranje ideološko-političkog rada, uz pokretanje glasila). U sledećoj fazi nastaviće se s oružanim akcijama, koje u početku imaju ograničeno dejstvo (Južnobanatski NOP odred, Turijska diverzantska grupa) a kasnije prerastaju u opštenarodni ustanak.

Uslovi za NOP i nastavak oružane borbe u Sremu bili su neuporedivo bolji pošto su partizanske snage, posle manjih ali uspešnih akcija u 1941, sačuvane. Akcijom organizacija KPJ i SKOJ-a i partizana stvoren je širok i masovan NOP. Održavana je veza s višim političkim i vojnim rukovodstvom (CK KPJ, Vrhovni štab, PK KPJ za Srbiju, GŠ NOV i POH, CK KPH). Sve to je doprinelo da u Sremu, u proleće 1942. godine, bukne, a u leto iste godine, i da se razgori narodni ustanak. Takav razvatak događaja u Sremu uticao je i na razvoj NOB-e u ostalim delovima Vojvodine.

NAPOMENE

¹ Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945 — Zbornik dokumenata (dalje: PK KPJ za Vojvodinu 1941—1945), Novi Sad — Sremski Karlovci 1971, 65—66; Muzej socijalističke revolucije Vojvodine — Arhivističko-dokumentarističko odeljenje Novi Sad (dalje: MSRV-ADO), 22500, 22586; Zvonimir Golubović, Narodnooslobodilačka borba od 1941. do 1944. Kratak pregled razvitka revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini, Novi Sad 1969, 80, 83; Đorđe Vasić, Hronika o oslobodilačkom ratu u južnoj Bačkoj, Novi Sad 1969, 46; Petar Matić-Dule, Srem u ustaničkoj godini, 1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e, knj. 1, Beograd 1975, 137—138; Žarko Atanacković, Srem u NOR-u i socijalističkoj revoluciji, Beograd 1968, 120—121.

* PK KPJ za Vojvodinu 1941—1945, 65; MSRV-ADO, 19632, fond Anketne komisije (dalje: AK) 6748; Zagorka Končar — Ljubomir Tabački, Uvek u borbi (Hronika sela Kumane), Novi Sad 1970, 167—168; Đorđe Momčilović, Pod jednom zastavom (Hronika sela B. Karadorđevo), Novi Sad 1968, 136, 144—149; Emila Kevrešan, Melenci i Kumane u ustanku. Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Beograd 1962, 308—309; Zvonimir Golubović, NOB od 1941. do 1944., 83; Đorđe Vasić, navedeno delo, 42—52; Petar Matić Dule, navedeno delo, 138—140; Žarko Atanacković, navedeno delo, 121—132.

* PK KPJ za Vojvodinu 1941—1945, 3—7, 14—18.

⁴ MSRV-ADO, 22352, 19750, Rekonstrukcija NOB-e u Banatu (nereg.) ; Šandor Veg, Pripreme za ustanak i partizanski odredi u Banatu 1941. godine, Vojvodina 1941, Novi Sad 1967, 8, 44.

* MSRV-ADO, 18354.

* Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda (dalje Zbornik NOR-a), tom I, knj. 17, 30—38; MSRV-ADO, 19848, 18999, 23119, 13637; Sandor Veg, nav. delo, 31—36; Dimitrije Rankov, Hronika B. Dubice (rukopis), 58—60; Zvonimir Golubović, NOB od 1941. do 1944. 84; Mila Čobanski — Zvonimir Golubović — Zivan Kumanov, Novi Sad u ratu i revoluciji, Novi Sad 1976, 489, 537; Đorđe Vasić, navedeno delo, 57—68, 79—83, 133—146; Petar Matić-Dule, nav. delo, 139—146, 148; Žarko Atanacković, navedeno delo, 149—153, 157—159.

⁷ MSRV-ADO, 13637, 23119, 19742, 19631, 19632; Zvonimir Golubović, NOB 1941—1944, 86; Đorđe Vasić, navedeno delo, 50—52; Žarko Atanacković, navedeno delo, 138—141.

⁸ MSRV-ADO, 18999; Vojnoistorijski glasnik, br. 2/1952; dr Josip Mirnić, Sistem jedinstvenog vojnog rukovodstva mađarskog okupatora u borbi protiv NOP-a u Bačkoj, Vojnoistorijski glasnik br. 2/68, 11—15; Žarko Atanacković, navedeno delo, 146.

* Zbornik NOR-a, II, 11; MSRV-ADO, 19848, 18999, 18958, 19630, 23119, 18940, 12351, AK 6259; Đorđe Momčilović, navedeno delo, 176—179, 187—189; Sandor Veg, navedeno delo, 11, 31, 33—36, 38—40; Končar-Tabački, navedeno delo, 180—181, 183—184, 187, 193; Zvonimir Golubović, NOB 1941—1944, 84; Čobanski-Golubović-Kumanov, navedeno delo, 483—489, 537—548, 577—586; Đorđe Vasić, navedeno delo, 71—102, 133—146; Petar Matić-Dule, navedeno delo, 142—149; Žarko Atanacković, navedeno delo, 145—165.

¹⁰ Zbornik NOR-a, n, 11—35; PK KPJ za Vojvodinu 1941—1945, 15; Okružni komiteti KPJ za Vojvodinu 1941—1943 — zbornik dokumenata, Novi Sad — Sremski Karlovci, Novi Sad 1976, 5, 18, 23; Jovan Veselinov-Zarko, Od tamnice do odreda, 1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e, knj. 4, Beograd 1975.

¹¹ PK KPJ za Vojvodinu 1941—1945, 204—206; Zbornik NOR-a, 1-17, dok. br. 6; MSRV-ADO, 23457, 13637; Izjava Đure Jovanovića Miće (nereg.); Arhiv za radnički pokret Beograd, MG 2156/9; Istorijski arhiv Pančevo, xn — MG 20; Jovan Veselinov-Zarko, navedeno delo, 2; Zika Tadić, Prelaz u Srbiju komunista oslobođenih iz mitrovačke kaznionice, 1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 3, Beograd 1975, 174—176; Paško Romac, Borbe iza rešetaka, Novi Sad 1976, 225, 268—276.

¹⁸ Petar Matić-Dule, navedeno delo, 138; Zika Tadić, nav. delo, 176—177; Tomislav Arsenović, Komunisti Podrinja u revoluciji, Sabac 1969, 49—51; Žarko Atanacković, navedeno delo, 169—170.

PK KPJ za Vojvodinu, 1941—1945, 26; Okružni komiteti KPJ, 1941—1943, 8—15; Jovan Veselinov-Zarko, navedeno delo, 1—12; Petar Matić-Dule, navedeno delo, 143—147; Paško Romac, navedeno delo, 189—190.

¹⁴ Zbornik NOR-a, 1-17, 30, 33, 38; MSRV-ADO, 18999, 18940, 23119, 18179, 13637; Istorijski arhiv Zrenjanin, Rekonstrukcija Stajićevske-petrovgradskog odreda (nereg.), 24—26, 29; Sandor Veg, navedeno delo, 40; Đorđe Momčilović, navedeno delo, 187—189; Končar-Tabački, navedeno delo, 195—196.

¹⁵ Zbornik NOR-a, 1-17, 30; MSRV-ADO, 12351, 18999, 23119, 19742, 13637; Končar-Tabački, navedeno delo, 198; Čobanski-Golubović-Kumanov, navedeno delo, 557—562; Đorđe Momčilović, navedeno delo, 189—190; Đorđe Momčilović, Kako do brigade, Kikinda 1976, 150; Mata Sećerov, Hronika Padeja, Novi Sad 1975, 148—149.

DORĐE MOMČILOVIĆ

NEKI PROBLEMI RUKOVOĐENJA ORUŽANOM BORBOM U VOJVODINI

Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu ušao je u ustaničke dane, uglavnom, u sastavu kako je i izabran na Šestoj pokrajinskoj konferenciji 1940. godine. Branko Bajić i Lazar Plavšić nalazili su se u zarobljeništvu, s tim što je Bajić ipak ubrzo uspeo da se vrati u Bačku. Stevan Dejanov bio je teško bolestan i nije bio u stanju da obavlja svoje dužnosti. Od Seste konferencije politički sekretar Komiteta bio je Žarko Zrenjanin Uča, organizacioni sekretar Jusuf Tulić, a zatim Svetozar Marković Toza. Slično je bilo i s Pokrajinskim komitetom SKOJ-a čiji je politički sekretar posle Pete pokrajinske konferencije SKOJ-a bio Đorđe Zličić Ciga. Njihova su sedišta do aprila 1941. bila u Novom Sadu, ali je Biro Pokrajinskog komiteta KPJ većinu svojih sednica održavao u Beogradu; posle okupacije zemlje donesena je odluka da se ta sedišta prenesu u Petrovgrad (danas: Zrenjanin).

Bez sumnje, bilo je više razloga što je Pokrajinski komitet doneo i sproveo takvu odluku. Jedan od njih je, svakako odlučujući; u to vreme u Banatu, posebno u njegovom sevemom delu, delovale su najснаžnije partijske i skojevske organizacije u Vojvodini. Uspešno su radili okružni komiteti Partije i SKOJ-a za južni i severni Banat (Petrovgrad i Pančevo), sedam sreskih komiteta (Petrovgrad, Kikinda, Novi Bečej, Aleksandrovo, Pančevo, Vršac, Bela Crkva) i dva u formiranju (Kovačica, Kovin) sa oko 600 članova KPJ i oko 1200 članova SKOJ-a organizovanih u partijske ćelije i skojevске aktivе u oko 60 gradova i sela. Banat je imao jaku partijsku i skojevsku organizaciju kako po organizacionoj strukturi i pokrivanju cele teritorije, broju organizacija i članova, tako i po velikom političkom i moralnom ugledu koje su komunisti tokom dvadeset godina svoje aktivnosti stekli u širokim narodnim masama.

Drugi, takođe značajan razlog što je Pokrajinski komitet svoje sedišta preneo u Petrovgrad, u vreme priprema i dizanja oružanog ustanka, bio je u tome što su postojale mogućnosti za održavanje neposrednih i stalnih veza Pokrajinskog komiteta sa Centralnim komitetom, odnosno i lično Žarka Zrenjanina s Josipom Brozom Titom, koji se tada nalazio u Beogradu. Od Petrovgrada do Beograda bilo je lakše i bezbednije putovati nego od Novog Sada do Beograda. Iz Petrovgrada do Beograda putovalo se, na neki način, kroz jednu okupacionu zonu, ili kroz jednu »državu«, dok je direktni put od Novog Sada do Beograda vodio kroz tri okupacione oblasti, odnosno »države« (preko Srema), ili zaobilazno — kroz dve (preko Banata). Poznato je, naime, da je okupacijom Vojvodina bila podeljena na tri dela, inače prirodno Lspresecana velikim rekama Dunavom i Tisom: Bačka je pripala fašističkoj Mađarskoj, Srem je ušao u sastav Nezavisne Države Hrvatske, a Banat je predat na upravu domaćim Nalcima, iako je formalno bio u sastavu Srbije. Tako su Tisa i Dunav postale »državne granice« s pograničnim stražama, carinarcima i strogo određenim prelazima. Prema tome, na putu iz Petrovgrada do Beograda trebalo je savladati samo jednu dobro kontrolisanu prepreku: prelazak Dunava skelema (pošto je most bio porušen) naravno, uz nemačke putne isprave.

Boravak Tita i drugih članova CK KPJ u Beogradu u periodu maj-septembar 1941. takođe je na određen način uticao na odluku Pokrajinskog komiteta o lociranju svoga sedišta i imao izvanredan značaj za pripreme i podizanje oružanog ustanka u Vojvodini. Zato nije slučajno što je u periodu juli — septembar težište ustanka u Pokrajini bilo upravo u Banatu i što se ustanak upravo tu razvijao istovremeno kada i u drugim centrima širom Jugoslavije, posebno u Srbiji. Gledano sa stanovišta jedinstvenosti narodnooslobodilačke borbe i revolucije to je i razumljivo, tim pre kada je u pitanju Vojvodina sa svojim poznatim geografskim, političkim, ekonomskim i međunacionalnim osobenostima. Titova blizina i neposredni kontakti sa njim, i njegova sposobnost da u svakoj situaciji, u svakoj sredini i, u pravo vreme, ukaže na put kojim treba ići, značila je svugde, pa i u Vojvodini veoma mnogo, kako u prvim mesecima ustanka tako i u daljim tokovima narodnooslobodilačke borbe.

Žarko Zrenjanin je iz sopstvenog iskustva dobro znao kakav značaj predstavlja stalna veza s Titom u tim sudbonosnim danima. U to se on uverio u susretima s njim u Zagrebu već na Petoj zemaljskoj konferenciji 1940. i na Majskom savetovanju KPJ 1941. godine. Zato je Žarko Zrenjanin činio posebne napore da se veze između njega i Tita i između Pokrajinskog komiteta i Centralnog komiteta što sigurnije postave i organizuju. U tom cilju Pokrajinski komitet Partije uputio je u Pančevo jednog od najsposobnijih svojih članova — Stevicu Jovanovića, kome je postavljen zadatak da radi u sastavu Okružnog komiteta KPJ za južni Banat, i da sa tim Komitetom izgradi i obezbedi relejnu stanicu u Pančevu i sigurne veze sa Đurom Jovanovićem u Beogradu, preko koga je, inače, išla neposredna veza sa CK KPJ. Stevica Jovanović je lično bio odgovoran pred Pokrajinskim komitetom za tu stanicu i za te veze. U međuvremenu organizovana je i u Perlezu, preko Radivoja Perca Pavla, kurirska međustanica Petrovgrad — Pančevo. Perca je bio tada član KPJ i vozač autobusa Perlez — Pančevo i svoj zadatak je uspešno izvršavao.

Uz povremene zastoje, ovaj kanal za vezu funkcionisao je za sve vreme dok je Tito boravio u Beogradu. Kuriri su prenosili izveštaje i Biltene Glavnog štaba i druga dokumenta, a ovim putem su se kretali i članovi Pokrajinskog komiteta, među kojima i Žarko Zrenjanin. U stvari, sekretar Pokrajinskog komiteta poslednji put susreo se s Titom u Beogradu 22. juna, na dan napada Nemačke na Sovjetski Savez. Zrenjanin je toga istog dana, već u popodnevним časovima, bio u Pančevu da bi organizovao sastanak Okružnog komiteta KPJ za južni Banat i preneo direktive dobijene u Beogradu o ubrzanim pripremama za podizanje ustanka. Odatle je nastavio u Petrovgrad i iste direktive preneo Okružnom komitetu KPJ za severni Banat.

Od tada pa nadalje, veze Pokrajinskog komiteta i Žarka Zrenjanina s Titom, Centralnim komitetom i Glavnim štabom partizanskih odreda Jugoslavije održavane su putem pisama i prenošenjem usmenih obaveštenja i poruka preko specijalnih kurira koji su najčešće bili iskusni komunisti.¹ Bilo je to sasvim dovoljno sve dotle dok policijskim merama i vojnim akcijama ove veze nisu bile poremećene. Međutim, na ustaničke akcije u Banatu sve neprijateljske snage su odmah reagovale: kuriri su hvatani ili ubijani, i događaji su sustizali jedni druge. Odluke su morale da se donose na licu mesta, pa je i Pokrajinski komitet ubrzo morao samostalno da deluje i pojedini njegovi članovi.

Centralni komitet KPJ je tačno procenio da će Pokrajinski komitet imati velikih objektivnih teškoća u rukovođenju pripremama ustanka, a posebno u njegovom podizanju i razvijanju istovremeno u sve tri vojvodanske oblasti koje su dosta grubo razdvajale prirodne i veštačke granice. Zato je u Vojvodinu uputio dinamičnog člana CK SKOJ-a Ratka Mitrovića Silju, sa zadatkom da pomogne Pokrajinskom komitetu u stvaranju partizanskih odreda. Tako se preko kanala Pančevo — Perlez — Petrovgrad Šij je našao u Banatu.

U to vreme je Pokrajinski komitet već izvršio vojno-političke i organizacione pripreme za ustanak i bio osnovan Štab partizanskih odreda Vojvodine. U Banatu su bila obrazovana i dva okružna partizanska štaba, za severni i južni Banat, a formiranje štabova u Bačkoj bilo je u toku. Bile su osnovane brojne vojne desetine, diverzantske i udarne grupe, sreski partizanski štabovi, uspostavljeni obaveštajna i sanitetska služba, kurirske veze i punktovi. Već 11. jula na teren je upućen prvi partizanski odred u okolini Pančeva (Južnobanatski), a uskoro, tokom toga meseca, i Melenački, Petrovgradski, Mokrinški, Kumanački, Aleksandrovačko-karadorđevački.

Dragutinovački i Kikindski. Odredi su jedan za drugim stupali u akciji. Napor daše u tome ide ukorak i u Bačkoj nije doneo iste rezultate, ali su organizacione pripreme i tamo bile poodmakle, dok je u Sremu, u to vreme, izostao neposredan uticaj Pokrajinskog komiteta na tokove priprema za ustanak.²

Što se tiče cirkulisanja izveštaja i pisama između Centralnog i Pokrajinskog komiteta, prema sačuvanim dokumentima zna se da je krajem jula Svetozar Marković Toza poslao u Beograd prvi izveštaj o partizanskim odredima i grupama koji su izašli na teren i o njihovim prvim borbenim akcijama. Međutim, to je bio drugi izveštaj posle poziva na ustanak. U tom dokumentu Svetozar Marković piše da je prethodni izveštaj upućen u Beograd deset dana pre ovoga, ali da je kurir koji ga je nosio bio uhapšen.³

U svom iscrpnom izveštaju »Drugu Titu i ostalim«, od 2. septembra 1941. godine, Žarko Zrenjanin, pored ostalog, govori o teškoćama rukovođenja, posebno o pismenim i usmenim vezama između njih dvojice i teškim problemima oko toga. Žarko Zrenjanin u svom pismu pominje izveštaj Pokrajinskog komiteta koji je napisan 12. avgusta, a Tito ga dobio 21. avgusta. O tome on piše:

»Izveštaj smo napisali i poslali rukovodiocu obaveštajne i kurirske službe 12. VIII rano izjutra. On ga je primio istog dana. Jedno lice koje je tada moglo da putuje, sklonilo se ispred provale koja mu je pretila. Rukovodilac se i sam teško kretao, te je kurira pronašao tek posle tri dana. Posle je još tri dana prošlo dok je kurir nabavio novi pasiršajn, bez koga se po tadanjoj novoj uredbi uopšte nije moglo poći na put. Dalja dva dana prošla su svakako od naše etapne stanice do vaših ruku. Zbog našeg i daljeg menjanja mesta boravka sa rukovodiocem službe nismo se videli deset dana, te nije bilo moguće kontrolisati ekspediciju.«⁴

Žarko Zrenjanin dalje piše da je od Tita primio pismo 26. avgusta, napisano 21. avgusta, a posebnu usmenu poruku 28. istog meseca, koja se odnosila na hapšenje Ratka Mitrovića-Šilje.

Međutim, Tito je svakako primio posle prvog izveštaja Svetozara Markovića. krajem jula, još jedan iscrpniji izveštaj o akcijama banatskih partizanskih odreda koji je napisan pre 10. avgusta. Naime, u Biltenu Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije broj 1, navode se sledeći podaci:

»Partizanski odredi u Vojvodini takođe su zabeležili već vidne uspehe; iako je ovde teren vrlo nepovoljan, diverzantske partizanske akcije neprekidno se vrše. Partizani su uništili jedan voz sa ratnim materijalom, onespobili 10 lokomotiva i oko 100 vagona, zapalili velike količine žita određenog za Nemce i to 30 vagona samo kod Velike Kikinde. Razume se da je baš to paljenje žita najvažniji zadatak vojvodanskih partizana, jer Nemci dobijaju iz Vojvodine najviše hrane za vođenje rata protiv Sovjetskog Saveza i produženje svoje zloćinske vladavine.«⁵

Podaci koje je Tito izneo o borbama u Vojvodini u Biltenu broj 3, od 26. avgusta 1941, svakako su bili sadržani u pismu koje je on primio od Pokrajinskog komiteta 21. avgusta, o kome Žarko Zrenjanin i govori a koje nije sačuvano.⁶

U biltenima broj 4, 5 i 6, koji su takođe štampani u Beogradu, dok se Tito nalazio u gradu, nema podataka o borbama u Vojvodini. Bilten br. 6, štampan je 18. septembra, a pismeni izveštaj Žarka Zrenjanina, koji je bio poslednji u 1941. godini, bio je datiran 2. septembra, ali nema podataka kada je Titu dospelo u ruke. Verovatno tek pošto je pripremio materijal za Bilten broj 6.

Svih šest brojeva Biltena Glavnog štaba, štampanih u avgustu i septembru, stigli su do okružnih komiteta sve tri vojvodanske oblasti, a to znači i do članova Pokrajinskog komiteta. Bilten broj 3, štampan 26. avgusta u Beogradu stigao je u ruke Žarka Zrenjanina već 2. septembra. Bez sumnje je da su Titovi članci, štampani u Biltenu, imali izvanrednog značaja i za orijentaciju Pokrajinskog komiteta, okružnih komiteta i svih partizanskih štabova u tom periodu u Vojvodini. Od posebnog značaja bio je Titov napis »Zadatak Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda« (Bilten broj 1) i »Zašto se narodni partizani bore« (Bilten br. 2.)⁷

O poslednjim vezama putem pisama između Tita i Pokrajinskog komiteta, Svetozar Marković Toza je Titu 10. oktobra 1942. napisao:

»Već je prošlo godinu dana od Tvog poslednjeg dopisa upućenog sekretaru PK. Taj se dopis odnosio na otimanje uhapšenog druga Silje (R. M.), na upute glede uspostavljanja čvršćih veza. Od tada nismo imali nikakav neposredan kontakt.«⁸

U svom izveštaju od 2. septembra, Žarko Zrenjanin obaveštava Tita da je i komandant Štaba partizanskih odreda Vojvodine upravo uputio opširniji izveštaj o boravku Ratka Mitrovića Silje u Kikindi »i o borbama i akcijama severnobanatskih partizana.«* To je i jedini podatak da su ovakvi izveštaji uopšte slani Titu iz Banata. Sa ovim izveštajem Žarka Zrenjanina, u Beograd je upućen i izveštaj PK SKOJ-a, sa istim datumom 2. septembra 1941. To je i jedini izveštaj PK SKOJ-a sačuvan iz tog perioda.¹⁰

Dakle, kada se radi o periodu jun-septembar 1941, tj. o vremenu kada su se Centralni komitet, Glavni štab i Tito nalazili u Beogradu, a Pokrajinski komitet i Stab partizanskih odreda Vojvodine u severnom Banatu (Petrovgrad i okolina), nije bilo problema na ovom području oko sprovođenja direktiva koje su važile podjednako za celu zemlju.

U tome su se, međutim, ispoljavali i mnogi problemi i teškoće.

Ratko Mitrović Silja stigao je u Banat u vreme kada su pripreme za oružani ustanak već bile poodmakle i kada su prvi partizanski odredi već bili izašli na teren. On je sam tražio od Žarka Zrenjanina da pođe u rejon Kikinde, gde je, inače, bilo nekih teškoća u vezi sa pripremama Kikinskog partizanskog odreda za akciju. Pokrajinski komitet je računao sa ovim odredom kao sa značajnom snagom ustanka, pošto su Kikindani izvršili dobre pripreme; imali su dosta oružja, čak i puškomintraljez, imali su jaku partijsku i skojevsku organizaciju a narod je bio privržen. I Mokrin je sa svojim odredom predstavljao snažno uporište ustanka. Ipak, zbog nekih provala i kidanja veza u gradu, Kikinski odred nije izašao iz grada sredinom jula, kako je bilo planirano, iako su na terenu već bili Petrovgradski, Mokrinski, Melenički, Kumanački, Dragutinovački i Aleksandrovačko-karadorđevački odred. Ratko Mitrović je održao sastanak sa članovima Sreskog komiteta Partije i sreskog partizanskog štaba, sa namerom da se ovde zadrži sve do izlaska odreda na teren. To je i učinio, iako mu je Zrenjanin izričito rekao da tamo ne ostaje u vreme izvođenja akcija. A Mokrinski odred je upravo sprovodio široku akciju paljenja žita u okolini Mokrina i Kikinde, pa su i nemačke patrole bile brojnije.

Mitrović je, u pratnji kurira, bio na putu iz logora odreda prema gradu, kada su naišli na patrolu. Imali su oružje, i nije jasno kako su lako bili savladani i kako su još istoga dana obavestili policiju o lokaciji odreda. U teškoj borbi protiv jakih odreda okupatorske vojske, 4. avgusta, Kikinski odred je posle toga bio gotovo uništen. Mitrović je izneo policiji i sve drugo što je znao, što se odnosilo na Vojvodinu i za ljude s kojima je radio u Centralnom komitetu SKOJ-a. Svojom izdajom učinio je veliku štetu, jer je posle toga usledilo pustošenje kikinskog kraja i, razumljivo, znatno sužen i prostor delovanja Pokrajinskog komiteta Partije i Štaba partizanskih odreda Vojvodine.

Međutim, bila je to samo jedna od onih izdaja koje su se oko Pokrajinskog komiteta javile pre i posle ovog slučaja. I inače, neki bitni problemi u rukovođenju pripremama i dizanju ustanka, u različitim oblastima Vojvodine, pokazali su se gotovo nesavladivim.

Pokrajinski komitet je posle 22. juna izvršio raspored svojih članova, sa zadatkom da rukovode ustankom, svaki na svom terenu. Tada je upravo bio organizovan i Stab partizanskih odreda Vojvodine čiji su članovi bili: Danilo Grujić Nikola, komandant, Svetozar Marković Toza politički komesar i Žarko Turinski Arsa, zamjenik komandanta.

U Banatu su ostali Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, Sofija Marinković, Gordana Ivačković, Đorđe Zličić i Ivan Vijoglavina, koji su najčešće zajedno donosili odluke. Stevica Jovanović je po posebnom zadatku bio u Pančevu, pa i onda kada mu je pretila najveća opasnost. Servo Mihalj je vršio dužnost sekretara Okružnog komiteta Partije za severni, a Slavko Munćan Sava za južni Banat. Od članova Pokrajinskog komiteta, u južnom Banatu je još radio i Braca Petrov koji je u ovom vremenu uglavnom vodio partijsku tehniku. Operativna grupa Pokrajinskog komiteta ■(uslovno tako nazvana) uglavnom se nalazila u bazama oko Petrovgrada (vinograd

Žarka Turinskog, Mužlja, Botoš i dr.) U južni Banat dolazio je u to vreme samo Žarko Zrenjanin. I Sofija Marinković je bila pokretljivija, ali je ona, već tokom jula prva od članova Pokrajinskog komiteta, pala policiji u ruke.

U Bačkoj je najodgovorniji član Pokrajinskog komiteta bio Radivoj Ćirpanov koji je delovao, uglavnom, u Novom Sadu. U ovoj oblasti bili su članovi Pokrajinskog komiteta i sekretari okružnih komiteta za severnu i zapadnu Bačku — Otmar Majer i Erne Kiš, a zatim sekretari sreskih komiteta KPJ za šajkašku i Stari Bečej

— Stevan Divnin-Baba i Mihalj Šamu. Član PK Branko Bajić, pošto se vratio nešto docnije iz zarobljeništva, preuzeo je dužnost sekretara Okružnog komiteta Partije za južnu Bačku.

U Sremu su se od članova PK nalazili samo Aćim Grulović, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Srem, i Jusuf Tulić, raniji organizacioni sekretar PK. Žarko Zrenjanin je u Srem, u ovom periodu, dolazio samo jedanput i to posle Majskog savetovanja u Zagrebu, kada je održao prošireni sastanak Okružnog komiteta za Srem i preneo stavove zauzete na tom savetovanju. Međutim, odmah posle napada Nemačke na Sovjetski Savez bilo je problema sa Jusufom Tulićem. O tome je u julu, Svetozar Marković Toza pisao Titu:

»Pre deset dana pošao je za Beograd i dalje za Srem jedan drug s tim da preda izveštaj iz Banata. On je na putu bio uhapšen i pušten posle dva dana, ali smo doznali tek pre tri dana. Zato nismo dobili i izveštaj na vreme. On je tada trebao da traži mišljenje Čaće (Centralnog komiteta KPJ) o postupku »Pidžame« (J. T.). Utvrđeno je da je zaista napustio svoje mesto po napadu fašista na SSSR i deset dana sedeo u svom rodnom mestu. U rukovodstvu postoji predlog za isključenje. On je to učinio uprkos odlučnom suprotstavljanju člana foruma kada je 25. VI rekao da će i on otići, pošto nema gde da se krije.«¹¹

U Srem je kasnije, po zadatku Pokrajinskog komiteta KPJ i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, dolazio član PK SKOJ-a Nikica Živanović, a iz Srema u južni Banat član Okružnog komiteta SKOJ-a za Srem Stanka Munćan-Veselinov.

Većina članova Pokrajinskog komiteta SKOJ-a takode se nalazila u Banatu. Uz Žarka Zrenjanina i Svetozara Markovića stalno je bio Đorđe Zličić Ciga, sekretar toga komiteta i član Pokrajinskog komiteta KPJ, a zatim Rada Grujić, Nikica Živanović i Proka Sredojev, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za severni Banat.

U Bačkoj su delovali Košta Sokica, Ljuba Doroslovački, sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a u Novom Sadu i Sava Đisalov, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za južnu Bačku. U Sremu se od članova PK nalazio samo Johan Mike, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Srem.

Prve partizanske akcije, razumljivo, izazvale su žestoke protivmere neprijatelja. Na ostrici njegovih vojno-policijskih akcija našle su se, pored partizanskih odreda, partijske i skojevske organizacije, posebno njihovi komiteti i poznati komunisti. I u Banatu, u Bačkoj i u Sremu, okupacione i domaće izdajničke snage bezobzirno su hapsile, ubijale i streljale; uspele su da razbiju neke od partizanskih odreda, da otkriju mnoge partijske i skojevske organizacije i komitete, da pokidaju kurirske veze, pa i da se domognu, ubiju ili streljaju nekoliko članova Pokrajinskog komiteta KPJ i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. To je u znatnoj meri otežalo ravnomerno podizanje ustanka u južnom Banatu, Bačkoj i Sremu prema onome što je bilo postignuto u severnom Banatu.

Samo od polovine jula do polovine septembra 1941. pali su sledeći članovi Pokrajinskog komiteta Partije: Nemci su uhvatili Šonju Marinković i streljali je u Petrovgradu 31. jula; 3. avgusta, kod Kikinde, pao je Nemcima u ruke Ratko Mitrović i izdao sve što je znao; tri dana kasnije u Petrovgradu je otkriven Mihalj Servo, da bi već u septembru bio streljan u Beogradu; 10. avgusta u Bačkoj je pao mađarskim fašistima u ruke Eme Kiš, i 10. oktobra obešen u Novom Sadu; 5. septembra u Vršcu je poginuo Slavko Munćan; 9. septembra uhapšen je Otmar Majer i 18. novembra obešen u Subotici. Bili su to veoma osetljivi gubici za Pokrajinski komitet, u veoma kratkom roku, i u jeku podizanja i organizovanja ustanka.¹²

Krajem jula, posle oružanog sukoba Petrovgradskog partizanskog odreda i nemačkih snaga u ataru ovoga grada, a zatim hapšenja koje je usledilo u Petrovgradu, Pokrajinski komitet je napustio svoje baze u gradu i locirao se u bezbednijem pro-

storu u selu Botošu. U gradu su ostali Danilo Grujić i Žarko Turinski, komandant i zamenik komandanta Štaba partizanskih odreda Vojvodine. Oko 10. avgusta Đorđe Zličić i Gordana Ivačković poslani su u Bačku, gde Radivoje Ćirpanov nije uspevaio da na teren izvede partizanske odrede, iako su diverzantske akcije, posebno u paljevinama žita, bile u jeku. U botoškim bazama zajedno su se našli kao operativno rukovodstvo Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković i Ivan Vijoglav. Na njihovoj neposrednoj vezi bio je Žarko Turinski, dok je Stevica Jovanović, posle pogibije Slavka Muncana, preuzeo i dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za južni Banat, ostajući i dalje na vezi sa CK KPJ u Beogradu. Na pomoći mu je bio Borislav Petrov. Od članova PK SKOJ-a, sa Zrenjaninom i drugovima u Banatu su neposredno saradivali Rada Grujić, Nikica Zivanović i Proka Sredojev.

Pored Đorđa Zličića i Gordane Ivačković, koji su stigli iz Banata, Radivoj Ćirpanov se mogao osloniti na članove PK KPJ Branka Bajića, Stevana Divnina, Mihalja Samu, te na članove PK SKOJ-a Savu Đisalova, Kostu Sokicu i Ljubu Doroslovačkog.

U Sremu su sve do druge polovine avgusta gotovo samostalno delovali Ćim Grulović i Jusuf Tulić, članovi PK KPJ, i Jovan Mike, član PK SKOJ-a. Međutim, ovde se stanje znatno promenilo uspešnim organizovanjem bekstva iz sremskomitrovačke kaznionice trideset i dvojice starih robijaša, među kojima je bilo i ranijih članova pokrajinskih komiteta i drugih partijskih rukovodilaca. Ovo bekstvo je izvedeno 21. avgusta, a već početkom septembra gotovo svi ovi iskusni revolucionari stigli su u Fruškogorski partizanski odred.¹³ Jedino je Ivan Knežić Coto, pošto se slučajno izdvojio iz grupe, dospao u Banat i stavio se na raspolaganje Okružnom komitetu.

U ovo vreme uspostavljena je i prva neposredna kurirska i pismena veza između Okružnog komiteta KPJ za Srem i Centralnog komiteta KPJ u Beogradu. Naime, krajem avgusta Okružni komitet je uputio pismeni izveštaj Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju u kome je reč o uspešnom bekstu iz sremskomitrovačke kaznionice.¹⁴ To je, u stvari, početak izgrađivanja jednog neposrednog kanala za vezu koji će ubuduće sve više služiti između Okružnog komiteta KPJ za Srem i Centralnog komiteta. Posle Užica ovo će biti i jedina veza narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini sa Centralnim komitetom, koji je januara 1943. preuzeo i obnovljeni Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu.

Izlazak iz kaznionice velikog broja iskusnih komunista značio je veoma mnogo za narodnooslobodilački pokret u Sremu i predstavljao je politički događaj od prvorazrednog značaja. Bilo je to znatno pojačanje Okružnom komitetu koji je imao teškoća u organizovanju ustanka, pa i onda kada je između Pokrajinskog i Centralnog komiteta u Beogradu dogovoreno da se većina ovih komunista prebaci u Srbiju na slobodnu teritoriju. Uz Okružni komitet ostali su Jovan Veselinov, Stanko Paunović, u svojstvu članova Biroa Okružnog komiteta, a Jovica Trajković i Slobodan Bajić na drugim dužnostima. Međutim, stare revolucionare ispratila je u Srbiju grupa boraca Fruškogorskog NOP odreda i zajedno s njima član Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu Jusuf Tulić. Oni su u Srbiji i ostali. Tulić je primio novu dužnost u Užicu, tamo je ostao i posle povlačenja glavnine partizanskih snaga i poginuo. Tako je od članova PK KPJ u Sremu ostao samo Ćim Grulović.

Takva je situacija bila u rukovodstvu ustanka u Vojvodini tokom polovine septembra 1941, dakle, u vreme kada se Tito spremao da napusti Beograd i da se prebaci na slobodnu teritoriju u Srbiji. Za ionako tešku situaciju samog vojvodanskog rukovodstva, koje nije uspevalo da jedinstveno rukovodi oružanim ustankom na ovoj svojoj teritoriji, među čijim članovima nije bilo trajnih veza i saradnje, Titov odlazak iz Beograda značio je prekidanje i inače, teško održanih veza sa Centralnim komitetom. Bila je to nova situacija u kojoj je i Pokrajinski komitet pokušao da pronađe najbolja rešenja.

Sredinom septembra uže rukovodstvo vojvodanskih komunista održalo je sastanak u botoškim bazama, poslednji u Banatu, na kome je izvršena analiza nastale situacije u razvoju ustanka u Pokrajini. Ustaničke borbe ni u Banatu ni u Bačkoj, a još manje u Sremu, u toku leta nisu dovele do željenih rezultata. Za to je bilo više razloga. Međutim, u toku leta su u severnom Banatu bili stvoreni partizanski odredi

koji su dosta uspešno izveli prve akcije. Manje se postiglo u južnom Banatu, gde je prvi odred bio razbijen već prvog dana po izlasku na teren, a pripreme za stvaranje nove, snažnije borbene jedinice bile više puta razarane nemačkim akcijama. Slično je bilo i u Bačkoj, gde su delovale diverzantske i udarne grupe, ali se nije uspelo u stvaranju snažnijih partizanskih odreda. U sevemom Banatu, krajem avgusta, odredi su se slili u krupnije borbene jedinice, pa su dejstvovali: Melenadžko-kumanački, Mokrinsko-kikindski, Stajićevsko-petrovgradski i Aleksandrovačko-karadorđevački, a zatim manji, Dragutinovački i Dubički odred. Istovremeno, neprijatelj je stalno jačao svoje snage i sve upornije težio da uništi partizanske odrede kao i druga žarišta otpora. Leto se bližilo kraju, a to je značilo da će i letine nestati sa ravnih polja, a time i jedinog prirodnog zaklona kojim su se partizanski odredi uspešno služili u svojim manevrima. U zimskom periodu, ovde se nije moglo računati sa uspešnim akcijama, pa ni sa uspešnim opstankom oružanih jedinica, koje je na ravnom i golom terenu neprijatelj mogao lako da otkrije i progoni.

Dakle, pred Pokrajinski komitet se postavio osnovni problem: kako sačuvati borbeno jezgro banatskih i bačkih boraca u nastupajućem zimskom periodu i kako obezbediti da se tokom proleća nastavi oružana borba u ovim oblastima? Donesena je odluka da se glavnina banatskih, pa i bačkih partizana, izvuče sa svojih teritorija i organizovano prebaci u Srem, pod pretpostavkom da će ove borbene snage biti u stanju da se održe u povoljnijim uslovima šumovite Fruške gore. Ovu odluku trebalo je sprovesti već krajem septembra 1941. godine.

Danilo Grujić i Žarko Turinski dobili su zadatak da formiraju jedinstven Sevemobanatski NOP odred u koji bi se slila većina boraca svih banatskih odreda. Osim toga, oni su imali da organizuju prebacivanje ovoga odreda preko Bačke u Srem ili direktno iz Banata u Srem, već prema situaciji na Tisi i Dunavu. Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković i Ivan Vijoglavina odmah su krenuli za Bačku da bi sa Radivojem Čirpanovim i bačke borce pripremili za prelazak u Frušku goru.¹⁵

Međutim, ova dobra zamisao nije uspešno sprovedena, što je imalo teških posledica kako za partizanske borce u Banatu i Bačkoj, tako i za celu partijsku i skopjevsku organizaciju, a pre svega, za Pokrajinski komitet. U oktobru i novembru 1941. godine, dakle, u vreme Užičke Republike narodnooslobodilački pokret u Banatu i Bačkoj, našao se u izuzetno delikatnoj situaciji.

Žarko Turinski i Danilo Grujić uspešno su formirali sjedinjeni Sevemobanatski partizanski odred. Bila je to snažna jedinica za banatske uslove, relativno dobro naoružana, sa ukupno oko 160 boraca (računajući glavninu na Melenadžkom ostrvu i Stajićevsko-petrovgradski odred koji je trebalo da prihvati ovu glavninu na Dunavu i da joj se prilikom prelaza reke priključi). Glavnina je za pet poslednjih septembarskih dana izvela nekoliko uspešnih krupnijih borbenih akcija, ali nije uspela da jednonoćnim maršom stigne u logor Stajićevsko-petrovgradskog odreda na Dunavu. To je bilo presudno za uspeh ove zamisli Pokrajinskog komiteta, jer ni ponovljeni marš nije bio uspešno izveden: došlo je u mrkloj noći do neželjenog sukoba između glavnine sa Melenadžkog ostrva i Stajićevsko-petrovgradskog odreda, i prelaz preko Dunava nije mogao biti izveden. Preostalo je da se odred vrati na polaznu tačku, da se razjedini i borci povuku u svoja sela i pokušaju da se zaštite u pripremljenim bazama dok ne prođe zimski period.

Ovaj sjedinjeni Sevemobanatski odred trebalo je da se direktno prebaci u Srem preko Dunava, jer je u međuvremenu došlo do snažne provale u rejonu Petrovaradina i Kamenice, dakle upravo na mestu gde je prelaz iz Bačke u Frušku goru, trebalo da bude izveden. Tisa je bila zaposednuta jačim snagama mađarske fašističke vojske, pa je varijanta prelaza preko Bačke otpala.

Posle provale u Petrovaradinu srušen je jedan od mostova koji je brižljivo izgrađivan kao spona boraca u Bačkoj i Sremu. Bile su to dalekosežne posledice za bačke borce, jer ni oni, poput Banačana, nisu više imali odstupnice s bačke ravnice u nepovoljnim zimskim uslovima.

Gotovo dok su još trajali pokušaji da se sprovede odluka o prebacivanju u Srem, došlo je do novih, teških gubitaka u redovima Pokrajinskog komiteta. Četvrtog oktobra u Novom Sadu pao je neprijatelju u ruke Ivan Vijoglavina, a dan kasnije na ulicama ovog grada poginuo je Radivoj Čirpanov. U ruke policije tom prilikom pala

je i Gordana Ivačković, koja je svojim držanjem nanela nove udarce organizacijama u Pokrajinskom komitetu. U ovom sukobu srećno su prošli Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković koji su uspjeli da se probiju iz grada; 28. oktobra streljan je u gradu Ljuba Doroslovački, član PK SKOJ-a. Nešto kasnije, u novembru, izgubili su živote i Mihalj Samu, član Pokrajinskog komiteta KPJ, Košta Sokica i Sava Đilasov, članovi Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. U to vreme pao je i Johan Mike, jedini član ovog komiteta koji se nalazio u Sremu.

Bio je to novi talas gubitaka pokrajinskih komiteta KPJ i SKOJ-a. Za one koji su i dalje ostali u akciji sužavao se prostor kretanja koje je bilo skopčano s krajnjim opasnostima.

U takvoj situaciji Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković i Đorđe Zličić doneli su odluku da se rastanu, s tim da Marković ostane na zadatku u Bačkoj i da preuzme brigu o daljem razvoju pokreta u sva tri njena okruga. Njegov zadatak je bio da se ponovo uspostavi veza sa Sremom i Okružnim komitetom koji je tamo delovao, a Žarko Zrenjanin da pređe u Banat, odakle su stizale vesti o sistematskoj nemačkoj ofanzivi koja se kretala od krajnjeg severa prema jugu i u kojoj je već bio gotovo uništen Mokrinško-kikindski partizanski odred. Sa Svetozarom Markovićem ostao je u Bačkoj i Đorđe Zličić, a tu su bili još Branko Bajić i Stevan Divnin, članovi Pokrajinskog komiteta u koji je kooptiran u novembru i Geza Tikvicki. Operativno rukovodstvo bačkog dela PK činili su Marković, Bajić i Tikvicki dok je Divnin organizovao odred u Sajkaškoj.¹⁶

U Banatu, Žarko Zrenjanin se mogao osloniti na člana PK Stevicu Jovanovića, koji je uprkos mnogih provala ostao u Pančevu i održavao barem i povremene veze s Đurom Jovanovićem u Beogradu; zatim sa Borislavom Petrovim koji je vodio tehniku Okružnog komiteta u južnom Banatu i Žarkom Turinskim, sekretarom OK KPJ za severni Banat. Pri tome je Žarko Zrenjanin bio u nepovoljnijem položaju, jer je bilo gotovo nemoguće da se banatski deo Pokrajinskog komiteta, u nastaloj situaciji, sastaje i da kolektivno nastavi rad. Žarko Zrenjanin je stoga morao najpre da deluje u severnom, a potom u južnom Banatu.

Za to vreme i dalje je u Sremu radio Aćim Grulović na čelu Okružnog komiteta KPJ za Srem koji je popunjen iskusnim revolucionarima sa robije.

Dakle, u oktobru i novembru 1941, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu ostao je sa devet članova, po četiri u Banatu i Bačkoj i jedan u Sremu, ali bez mogućnosti da zajednički rukovode, pa čak i da uspešno održavaju veze između sebe. Tako je to trajalo sve do pogibije većine od njih, pa se od tog vremena više i ne može govoriti o delatnosti Pokrajinskog komiteta kao kolektivnog tela, već samo o delatnosti pojedinih njegovih članova.

Obzirom na takvu situaciju u sve tri oblasti Vojvodine, odlazak Tita i drugih članova CK KPJ iz Beograda na slobodnu teritoriju i u Užice, značio je kidanje ionako teško čuvanih veza. Tito i Centralni komitet u užičkom periodu više nisu bili u prilici da neposrednije pomognu preostalim članovima Pokrajinskog komiteta u Vojvodini, da PK KPJ reorganizuju, popune i iznađu najbolja rešenja u sve složenijoj situaciji u Vojvodini.

Pa ipak, sve veze nisu bile sasvim prekinute, i tamo gde su one upornije održavane to se dugoročnije odrazilo. Radi se, pre svega, o vezama između Okružnog komiteta KPJ za Srem i Centralnog komiteta u Užicama. O tim vezama govori se u dokumentima povodom bekstva komunista iz sremskomitrovačke Kaznionice. Najpre je do Centralnog komiteta, dok je bio u Beogradu, stiglo pismo komunista koji su pobjegli sa robije. Oni su ga poslali preko OK KPJ za Srem i Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Uz pismo je Okružni komitet poslao i svoj izveštaj o stanju i radu partijske organizacije u Sremu.¹⁷ Organizacija prebacivanja komunista sa robije iz Srema u Srbiju, dovela je do daljih neophodnih veza OK KPJ za Srem i Centralnog komiteta, pa i u vreme kada se Tito već nalazio u Užicama. Naime, ovu grupu komunista preveo je iz Srema u Srbiju organizacioni sekretar Okružnog komiteta i član Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu Jusup Tulić u pratnji boraca Fruškogorskog odreda. Jusuf Tulić imao se vratiti na dužnost u Srem, međutim on je bio zadržan u Užicu i tamo dobio novu dužnost.¹⁸ U izveštaju OK KPJ za Srem, od 5. januara 1942, upućenom Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu (verovatno

grupi koja je delovala u Bačkoj pod vodstvom Svetozara Markovića sa kojom je OK KPJ uspostavio vezu u toku decembra 1941),¹⁹ kaže se da je »veza sa Čaćom prekinuta pre tri meseca«, što znači da je ona postojala u oktobru, dakle u užičkom periodu. Prema tome, ta je veza postojala sve do odlaska Jusufa Tulića i grupe komunista sa robije u Srbiju, što je učinjeno krajem septembra.³⁰

Postoji još jedan dokumenat koji govori o vezama iz toga perioda. Naime, krajem septembra ili početkom oktobra 1941. godine komesar Fruškogorskog partizanskog odreda Stanko Paunović (posle odlaska Jusufa Tulića i drugova za Srbiju) napisao je izveštaj adresiran »Glavnom štabu partizanskih odreda Jugoslavije«. U izveštaju se kaže da su poslone dve kurirke na vezu, a da očekuju povratak Jusufa Tulića u Srem i učvršćivanje veza. U ovom izveštaju Paunović piše: »Vrlo važno bi bilo kada bi sa vama mogli da uspostavimo radio-telefonsku vezu. Ugovorite sve sa kuririma ili napišite.«²¹

Grupa Pokrajinskog komiteta KPJ u Bačkoj oko Svetozara Markovića ovakvih veza nije imala tokom oktobra i novembra. U pismu od 17. decembra 1941. Svetozar Marković obavestio je Okružni komitet KPJ u Sremu da je od njih dobio poslednji izveštaj «... neposredno po izlasku naših ljudi sa Ciglane«, dakle izveštaj od 31. avgusta.²² Svetozar Marković dalje piše: »Veza sa Čaćom nam je prekinuta. Ako imate neki kontakt, učvrstite ga, a ako nemate nastojte da dođete do Čaće«. U opširnom i sveobuhvatnom izveštaju što ga je Svetozar Marković uputio Centralnom komitetu KPJ 10. oktobra 1942. kaže se: »Dragi družo Tito i ostali! Već je prošla godina dana od tvog poslednjeg dopisa upućenog sekretaru PK. Taj se dopis odnosi na otimanje uhapšenog druga Silje (R. M.), na upute glede uspostavljanja čvršćih veza. Od tada nismo imali nikakav neposredan kontakt.«²³ Po datumima moglo bi se zaključiti da je Tito napisao pomenuti dopis iz Užica (znači oktobar 1941). Međutim, Ratko Mitrović Šilja pao je policiji u ruke 2. avgusta, a u vezi s tim razmenjena su pisma do 3. septembra, dakle, dok se Tito nalazio u Beogradu.

U sličnoj poziciji bila je i banatska grupa članova PK pre nego što se Žarko Zrenjanin vratio u Banat i nakon njegovog dolaska iz Bačke 3. decembra 1941. godine. U svom sumarnom izveštaju Centralnom komitetu KPJ od 24. septembra 1942. on piše: »... iznosim samo one momente koji treba da objasne tu okolnost da ni Čaća, pa čak ni Đ. (Dura Jovanović), nisu ništa znali o meni čitavih 9 meseci i tako stekli ubeđenje da sam mrtav. Sada kada sam »vaskrsao«, sada se opravdano postavlja pitanje — kako je moguće da se za 9 meseci ne javim, tim pre što od Beograda nisam bio toliko udaljen.«²⁴ Zrenjanin ovde pominje devet meseci, znači vreme koje je proveo u Banatu po prelasku iz Bačke (3. decembar).

Iz oba pisma, dakle, može se zaključiti da sekretari Pokrajinskog komiteta, Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković, jedan u Banatu, drugi u Bačkoj, nisu imali neposrednu vezu sa Centralnim komitetom u periodu Užičke Republike. To, međutim, ne znači da između Centralnog komiteta i organizacija u Banatu, u to vreme, nije bilo baš nikakvih veza, barem do pogibije Stevice Jovanovića u Pančevu 25. decembra 1941. O tome svedoči Cirkular OK KPJ za južni Banat, napisan 14. novembra 1941. U tom Cirkularu se kaže: »Mi znamo da je teren kod nas stvarno težak, ali to ne znači da je nesavladiv. Prema tome, terenu treba prilagoditi odrede i akcije. U Biltenu Glavnog štaba broj 7—8 povodom toga se kaže da na takvim mestima partizani moraju deiovati, ali u malim grupicama dobro maskirani.«²⁵ To isto se navodi i u Cirkularu OK KPJ za severni Banat od marta iste godine, ali je moguće da se ovaj Okružni komitet poslužio tekstem Cirkulara OK KPJ za južni Banat. No, bez obzira na to, ovaj dokumenat upućuje na zaključak da je Bilten Vrhovnog štaba NOPOJ broj 7—8, štampan 1. oktobra 1941, stigao i u Banat, najverovatnije preko veze Dura Jovanović — Stevica Jovanović. Ako se zna da je u ovom Biltenu objavljeno saopštenje o Savetovanju u Stolicama, utoliko je imao veći značaj za partijske organizacije u Banatu.

Prema tome, u dosta kritičnom periodu daljeg razvoja oružanog ustanka i oslobodilačkog pokreta u Vojvodini, iz vremena Užičke Republike, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nije bio u mogućnosti da deluje kao jedinstveno rukovodstvo, niti kada su u pitanju bih njegovi sastanci, pa prema tome ni kada je u pitanju procena situacije u pojedinim kritičnim momentima radi zauzimanja blagovremenih stavova i preduzimanja najcelishodnijih mera; isto tako, nije mogao da deluje kada

je trebalo objediniti sve raspoložive snage u Pokrajini i stvoriti neophodne uslove za manevrisanje i izvlačenje borbenih snaga ispred neprijateljskih udara. Rasecpan na tri dela, gotovo bez međusobne veze i mogućnosti konsultovanja, pa makar i preko pisama i izveštaja, Pokrajinski komitet je u to vreme ostao bez prave pomoći druga Tita i Centralnog komiteta iz Užica. Veze koje su uprkos svemu bili ostvarene nisu mogle biti uticati na tok stvari.

Bio je to period u kome su se glavne ustaničke snage u Vojvodini našle pred problemom ogolelih ravnih polja u zimskim uslovima. Odluka Pokrajinskog komiteta da se partizanske snage iz Banata i Bačke organizovano prebace pod okrilje Fruške gore, dok traje zimski period, nije mogla biti sprovedena. Ostalo je da članovi PK prihvate situaciju kakva je stvorena i da prema tome formulišu uputstva partijskim organizacijama. »Posle gubitaka koje smo pretrpeli, bili smo primorani, jer je pretilo da izgubimo sve snage, da damo direktivu za organizovano povlačenje, za obustavljanje svih akcija oko uništavanja žive i mrtve snage fašističkog okupatora. Sada se radi na učvršćivanju partijskih organizacija (prikupljanje preostalih snaga, čišćenje, uvlačenje novih snaga, najšire povezivanje)« — piše Svetozar Marković Okružnom komitetu za Srem 17. decembra 1941.²⁶

To je značilo povlačenje partizanskih odreda u njihova sela. U Banatu, u kome su odredi bili najbrojniji i najsnažniji, borci su se, uglavnom sklonili u baze, pasivni, eotovo i bez oružja, što je neprijatelj veoma umešno iskoristio i snažnim i organizovanim udarima ih više nego prepolovio. I većina partizanskih grupa u Bačkoj slomila se, osim onih u Sajkaškoj, koje su se ujedinile u odred i, u pokušaju da se održe kao borbena jedinica, krajem decembra i prvih dana januara uništene. Nešto drukčije postupili su Fruškogorski i Podunavski odred u Sremu. Znatno oslabljeni, brojno i u naoružanju, nakon ispraćaja komunista oslobođenih sa robije u Srbiju, i ovi odredi su prestali da izvode krupnije borbene akcije; povukli su se u sela, ali se većina boraca nije zatvorila u baze nego se angažovala u političkom radu među narodom. To ih je ne samo sačuvalo od uništenja, nego je znatno proširilo njihovu bazu sa koje su, u proleće, odlučno krenuli u opšti ustanak.

Na ovakav različiti ishod sudbine partizanskih odreda u zimskom periodu 1941/42. godine u Banatu, Bačkoj i Sremu, svakako je imala uticaja i činjenica što su partijske organizacije i partizanske snage na ovome području, u to vreme a i u daljem periodu, ostale gotovo sasvim odsečene od Centralnog komiteta, Vrhovnog štaba i druga Tita. Okružni komitet KPJ za Srem, naprotiv, uspeo je da dođe u vezu, sa njima i da od njih primi značajnu, pre svega, političku pomoć. To je stanje u posleužičkom periodu razvoja narodnooslobodilačke borbe.

Međutim, činjeni su stalni naponi sa svih strana da se uspostave čvrste međusobne veze, usaglase akcije i razvoj usmeri u najcelishodnijem pravcu. To je činio i Žarko Zrenjanin u Banatu, Svetozar Marković u Bačkoj, Aćim Grulović i Jovan Veselinov u Sremu, kao i Centralni komitet i Vrhovni štab u Bosni. Na žalost, uspeh ovih nastojanja ostao je delimičan i gotovo sudbonosan za Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu.

Žarko Zrenjanin je iz Bačke prešao u Banat tek 3. decembra 1941. Bilo je to već vreme snažno razvijenog i sistematskog pritiska neprijatelja gotovo na celom prostoru Banata. Zrenjanin je imao nameru da reorganizuje Okružni komitet za severni Banat pa da odmah krene na jug, prema Pančevu i, posredstvom veza Stevice i Đure Jovanovića, to jest preko Pokrajinskog komiteta za Srbiju, da stupi u vezu sa Centralnim komitetom u Bosni. U izveštaju od 24. septembra 1942. on piše da mu je bila namera da »... dodem u blizak dodir sa Čaćom, tj. sa Bgdom, da se upoznam sa partijskim dokumentima od septembra 1941. pa do tih dana da se posavetujem o situaciji nastaloj u vezi sa ofanzivom Cr.arm. kako bi smo mogli da izdamo letak PK jer je u Pančevu postojala solidna tehnika.«²⁷ Međutim, veze između okružnih komiteta KPJ u Petrogradu i Pančevu bile su u prekidu. I dok je održavao savetovanje u Elimiru s članovima Okružnog komiteta i nekim partizanskim rukovodiocima, Zrenjanin je poslao dva kurira, jednog direktno za Beograd, drugog u Pančevo. Bili su to sekretar Sreskog komiteta KPJ Milan Stančin Uča i sekretar SKOJ-a u Elimiru Milutin Šubotin. Kurir za Pančevo na ovom putu je uhapšen i kasnije streljan, dok je Milanu Stančinu uspelo da, preko Nevenke Petrović dobije vezu sa Durom Jovanovićem i od njega adresu Stevice Jovanovića u Pančevu. Tako je Žarko

Zrenjanin, nakon što je popunio Okružni komitet i organizovao vezu sa Svetozarom Marko vičem u Bačkoj, krenuo prema Pančevu.

U nastojanju da stupi u neposrednu vezu sa Beogradom, Zrenjanin je krajnje rizikovao. Upao je u blokirane kvartove i ulice Pančeva iz kojih se pomoću oružja morao probijati. Naime, on je stigao u naznačenu ulicu samo tri dana kasnije pošto je Stevica Jovanović bio otkriven i u borbi sa policijom ubijen 25. decembra. Ono što je najteže, bilo je da su sad bile prekinute veze sa Centralnim komitetom i da ih Žarko Zrenjanin, i pored svih napora i novih pokušaja, više nije mogao uspostaviti i trajnije održati. Pokolj u Bačkoj, a zatim teške provale u Kumanu i Melencima onemogućile su vezu između Zrenjanina i Markovića. Bilo je velikih teškoća i u održavanju veza Žarka Zrenjanina sa Okružnim komitetom KPJ za sevemi Banat. Ipak, te veze sve do maja 1942. nisu bile prekinute.

O tome Žarko Zrenjanin u pomenutom izveštaju piše: »Početkom marta A (Žarko Turinski Arsa, sekretar OK KPJ) mi je poslao SI (Nikica Zivanović Slobodan, član PK SKOJ-a), koji mi je doneo nepotpun, ali približan izveštaj o provali u s. B. SI mi je rekao da se neko iz Bgda (verovatno Đ.) interesuje za čoveka koji se uputio u Panč. do Stevice. Odgovorili su mu da sam živ. Rekao mi je i to da je video cirkular CK od 12. (decembra) 1941, u kome se, pored ostalog, govori o eventualnom raspadu fašizma u toku zime... Dao sam nekoliko drugih uputa: da odmah pošalju rezervnog kurira iz Banata u Bačku radi pronalaženja T (Svetozara Marković Toza) i uručenja ovog mog predloga da se u Banatu zadržim još neko vreme, da mi on pošalje izveštaj o Bačkoj i Sremu, kao i materijal od Čaće, ako je on već uspeo da uhvati vezu sa Beogradom. Dalje, da A ispita da li je van opasnosti osoba i javka u Beogradu (Nevenka Petrović) koju je dao Đ severnom Banatu drugovima i preko koje ga možemo naći. Jer, naročito ta osoba, kao veza između javke i Đ, bila je u opasnosti zbog provale u severnom Banatu u januaru...«²⁸

Iz ovoga izveštaja može se zaključiti da je Okružni komitet za sevemi Banat i u toku januara i februara 1942. slao direktno kurira u Beograd i preko Nevenke Petrović dolazio na vezu s Đurom Jovanovićem, koji je imao stalnu vezu s Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, a ovaj preko posebnog Organizacionog sekretarijata sa CK KPJ. O toj vezi Žarko Zrenjanin je samo znao preko izveštaja, ali zbog kasnijih provala nije mogao na nju da utiče. Pa ipak, Žarko Zrenjanin je barem bio obavешten o sadržaju jednog veoma značajnog dokumenta CK KPJ iako ga nije dobio u ruke. Po svoj prilici s tim dokumentom Đura Jovanović je samo upoznao specijalnog kurira iz Banata, pa otuda Zrenjanin i piše »... rekao mi je i to da je video cirkular CK...« Radi se o pismu CK KPJ Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju napisanom posle povlačenja iz Užica, 14. decembra 1941. Ovo pismo potpisao je Tito. Za sekretara Pokrajinskog komiteta bilo bi od izvanredne važnosti da je dobio u ruke ovaj dokument, jer se u njemu analizira situacija nastala u Srbiji posle neprijateljske ofanzive i određuju zadaci komunista i partizanskih jedinica u novonastaloj situaciji. Mnoge ocene i mnogi zadaci, precizirani u ovom pismu, mogli su se odnositi i na Vojvodinu, posebno na Banat. U izveštaju Žarko Zrenjanin direktno iznosi svoj stav: »Nalazimo se na prekretnici u međunarodnim političkim odnosima. Pobjedama Crvene armije na Istočnom frontu postalo je čitavom svetu jasno da je Hitlerov vojnički slom neminovan i blizak. U vezi s tim počela su važna pomeranja u međunarodnim odnosima, koja se odražavaju i u našoj zemlji.«²⁹ Dakle, i optimizam koji je Žarko Zrenjanin ispoljavao u to vreme, uprkos najteže situacije za narodnooslobodilački pokret u Banatu, imao je i u ovom pismu osnova.

Početkom juna, Zrenjanin je ponovo bio u Pančevu, pokušavajući da se prebaci u Beograd ali nije uspeo. Ostao je samo još jedan pokušaj koji se fatalno završio po sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu.

Još u maju 1942. Jovan Veselinov je iz Srema preko Toše Jovanovića pokušao da stupi u vezu sa Žarkom Zrenjaninom u Banatu. Toša Jovanović je uspešno obavio svoj zadatak. On je pronašao Zrenjanina u južnom Banatu i od njega dobio nalog da se prebaci u Beograd. Vratio se tek u septembru i od Đure Jovanovića, tada već sekretara Poverenstva Pokrajinskog komiteta za Banat (kojeg je osnovao Centralni komitet sa zadatkom da pomogne partijskim organizacijama i preostalim komitetima u Banatu) doneo poruku Žarku Zrenjaninu. Jovanović je, pored drugih dokumenata, Zrenjaninu poslao »Proleter« broj 14—15 za mart — april 1942. Taj broj

Zrenjanin pomin je u svom izveštaju, uz napomenu da su u njegovom sadržaju videli potvrdu da su u »osnovi sva pitanja pravilno postavljali i rešavali.« Tako je, u stvari bila ponovo uspostavljena veza Žarka Zrenjanina i Centralnog komiteta, ali za kratko vreme. Na nalog CK da se Zrenjanin, po svaku cenu, izvuče iz Banata i da u pogodnijim okolnostima radi na obnovi Pokrajinskog komiteta, Đura Jovanović je organizovao ovo prebacivanje. Bilo je sve precizirano i utvrđeno, ali je u odlučnom momentu došlo do izdaje i Žarko Zrenjanin je, zajedno sa sekretarom Okružnog komiteta KPJ za južni Banat Strahinjom Stefanovićem, poginuo u borbi protiv nemačke vojske i policije u Pavlišu, 5. novembra 1942. godine.³⁰

Pošto je Stevica Jovanović poginuo 25. decembra 1941, a Borislav Petrov, kao sekretar Okružnog komiteta KPJ za južni Banat, 6. marta 1942, od članova PK KPJ u Banatu je ostao još samo Žarko Turinski, ali je i on pao u borbi 3. januara 1943. Još u februaru 1942. poginuo je sekretar OK SKOJ-a za severni Banat Proka Sredojev, u julu su pali Nemcima u ruke članovi PK SKOJ-a Nikica Zivanović i Rada Grujić i postali provokatori, a februara 1943. poginuo je i poslednji član OK KPJ za severni Banat Đura Đorđević. Tako su partijske i skojevске organizacije u severnom Banatu ostale bez viših rukovodstava. Slična situacija bila je i u južnom Banatu. U toku leta poginuo je Mita Zivkov, sekretar OK SKOJ-a a u oktobru pala je neprijatelju u ruke i Anda Jovanović koja je Zivkova na toj dužnosti zamenila; u decembru je poginuo Stevica Jovanović, u martu 1942. Borislav Petrov, a u novembru Strahinja Stefanović — svi sekretari OK KPJ. Preostali partijski i skojevski rukovodioci iz okruga došli su u Južnobanatski NOP odred koji je, sve do leta 1943, uglavnom izbegavao neprijateljske udarce, da bi tada prešao u otvorenu borbu i vodio je sve do oslobođenja. U toku leta 1943. i na severu Banata, od preostalih partizanskih boraca formiran je dosta snažan Severnobanatski NOP odred, koji je uspeo da se probije iz Banata i da u septembru uspostavi vezu s obnovljenim Pokrajinskim komitetom u Sremu. Ta veza ostala je trajno.³¹

Kada je u pitanju Banat, a posebno nastojanja Centralnog komiteta da pomogne banatskim komunistima u teškoj situaciji u kojoj su se našli, treba, pored Poverenstva Pokrajinskog komiteta (koje ipak nije uspeo da izvrši svoj zadatak, pa je ono prestalo da deluje posle provala u njegove redove 1943) pomenuti i odluku da se upravo iz proleterskih brigada povuče nekoliko drugova i uputi na rad u Banat. Ovakvu odluku Centralni komitet je sproveo u avgustu 1942. Na put je krenulo pet iskusnih komunista, inače Banačana: Miloško Filipčev, Mihalj Seleši, Žarko Aćimov, Borko Ličina i Slobodan Berberski Lala. Međutim, u Banat je stigao i povezao se s organizacijama jedino Miloško Filipčev, ali je malo šta mogao sam uraditi. Ipak, našao se u redovima Severnobanatskog odreda koji se probio iz Banata.³²

Bački deo Pokrajinskog komiteta, pod rukovodstvom Svetozara Markovića, delovao je unekoliko kompaktnije. Posle pogibije Radivoja Cirpanova, hapšenja Ivana Vijoglavina i Gordane Ivačković, došlo je do teških provala u komitete i organizacije »te skoro sve što je bilo sposobno za samostalan rad, bilo je isprovaljivano, pohapšeno ili uhvaćeno u racijama koje su zahvaćale čitave kvartove« — napisao je Marković u svom izveštaju od 20. maja 1943,³³ a to još preciznije izneo u izveštaju od 10. oktobra: »OK za severnu Bačku prestao je da funkcioniše, OK za zapadnu Bačku i Baranju takođe prestaje sa radom udaljivanjem drugova sa terena. OK za južnu Bačku je jako okrnjen i nesposoban za rad.³⁴ U to vreme i Žarko Zrenjanin je prešao u Banat. Pod rukovodstvom Svetozara Markovića obnovljene su organizacije u Sajkaškoj, Novom Sadu, kulskom i palanačkom srezu. Tada je došlo do januarskog pokolja i masovnih hapšenja, pa je i ono što su Marković i drugovi bili stvorili, u toku novembra i decembra bilo razoreno. Članovi PK KPJ pretrpeli su takođe težak gubitak pogibijom Đorđa Žličica 5. februara u Novom Sadu. Svetozar Marković i ostali njegovi drugovi napustili su Novi Sad da bi se sklonili. U periodu januar-april 1942. Marković je radio u Subotici, Somboru i Starom Bečeju obnavljajući tamošnje partijske organizacije, da bi se potom ponovo vratio u Novi Sad. U to vreme u Pokrajinski komitet je bio kooptiran Nikola Petrović, pa je Marković opet imao tri neposredna saradnika od polovine 1942. godine, da bi 20. maja izvestio Okružni komitet KPJ u Sremu da su Janko Cmelik i Jovan Veselinov kooptirani u Biro Pokrajinskog komiteta. Ali, to više nije moglo uticati na rad u Bačkoj i Banatu.³⁵ Međutim, to je vreme kada je Svetozar Marković, posle mnogih pokušaja s

obe strane, uspeo da uspostavi vezu s Okružnim komitetom i da preko ovog komiteta u Sremu pošalje prvi izveštaj iz Bačke Centralnom komitetu.

Grupa Svetozara Markovića potpisivala je svoja dokumenta sa Pokrajinski komitet KPJ, a raspolagala je u Novom Sadu dobrom tehnikom. Prvog februara 1942, na ovaj način, izdat je i potpisan Cirkular okružnim i mesnim komitetima i sreskim rukovodstvima KPJ i SKOJ-a u Bačkoj i Baranji,³⁶ zatim dva proglasa Pokrajinskog komiteta — 15. aprila³⁷ i 5. avgusta 1942.³⁸ Umnožen je i »Proleter«, broj 14—15 za mart-april 1942, koji je, vezom preko Okružnog komiteta u Sremu, dospao i u Bačku. Pokrajinski komitet je pokrenuo svoj organ »Istinu«, ali je uspeo ovde da izda samo broj jedan dok je broj 2—4 ostao samo u pripremi. Takođe je štampan i prvi broj »Slobodne Vojvodine«, koji je imao da bude organ Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora za Vojvodinu, koji je tada formiran i na čijem se čelu nalazio Branko Bajić. U pripremi je bilo i izdanje »Mladog borca«, kao organa PK SKOJ-a.³⁹

U svom izveštaju od 10. oktobra 1942, Svetozar Marković predlaže Centralnom komitetu obnovu Pokrajinskog komiteta. On piše: »Sadašnji sastav sekretarijata PK je ovaj: Toza, dosadašnji org. sekretar PK BB (Branko Bajić, dosadašnji član Biroa PK i GT (Geza Tikvicki), dosadašnji član Biroa PK. U Biro PK smo kooptirali: ing. N. Pet. (Nikola Petrović) (Bgd.!) i St. Dej. (Stevana Dejanova), člana Biroa PK od 1940. g. ali zbog teške bolesti nije mogao vršiti tu funkciju. Pitanje drugova za biro i plenum iz Banata i Srema rešićemo sporazumno sa tamošnjim drugovima. Ovo smo sproveli zato što smatramo da je rukovođenje radom u celoj pokrajini od jednog foruma neophodno i ako to do sada nije moglo u praksi da se ostvaruje, treba nastojati svim silama da se ostvari.«⁴⁰ Marković predlaže da CK uputi u Vojvodinu jednog iskusnog druga i poveri mu funkciju sekretara PK ili da tu funkciju poveri njemu.

Svetozar Marković je imao u planu da uloži nove napore radi uspostavljanja čvrstih veza između Banata, Bačke i Srema, a preko Srema i s Centralnim komitetom. On, dalje, predlaže da se pored redovne veze koja bi išla preko OK KPJ za Srem, ta veza s Centralnim komitetom za hitne slučajeve organizuje preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, i u tom slučaju bi se utvrdila odgovarajuća šifra. »Ovakva veza bila bi nam neobično potrebna da se ne bi dogodilo da ostanemo i dalje bez veze, i to u periodu kada borba ulazi u završnu fazu i kada će nužno doći i do prerastanja sadašnjeg oblika borbe u viši i pod novim parolama.⁴¹ Marković predlaže da se odmah obnovi OK KPJ za sevemi Banat kome bi se moglo poveriti rukovođenje partijskim organizacijama u celom Banatu, a za sekretara ovog komiteta predlaže Đuru Jovanovića koji je tada u Beogradu rukovodio Poverenstvom PK za Banat. Međutim, on u sastav ovog komiteta predlaže i bivše članove PK SKOJ-a Nikicu Zivanovića i Radu Grujića koji su još u julu bili u rukama neprijatelja, kao i Dejana Brankova koji je upravo poginuo u Rumuniji. Istovremeno, on predlaže da OK KPJ za Srem i dalje radi samostalno a PK bi mu u tome samo pomogao. »Rukovođenje samom borbom bilo bi i dalje pod vašom direktnom kontrolom, odnosno Vrhovnog štaba. Učvršćivanje veza sa Sremom doprineće da se postepeno omogućujući zajedničko rukovođenje radom u celoj pokrajini.«⁴²

Obnovu Pokrajinskog komiteta i sve ove planove prekinula je provala u Novom Sadu 18. novembra kojom prilikom je bilo otkriveno sklonište Svetozara Markovića i Branka Bajića. U šestočasovnoj borbi Branko Bajić je poginuo, a Svetozar Marković uhvaćen i obešen 9. februara 1943. u Novom Sadu.^{43*}

Tako je mnogo toga uništeno što je Svetozar Marković stvorio u Bačkoj, a obnova PK odložena je za maj 1943. Organizacije u Bačkoj, kojima su dalje rukovodili Geza Tikvicki i Nikola Petrović, ostale su ponovo odsečene sve do maja 1943, kada je uspostavljena veza s novim Pokrajinskim komitetom u Sremu.

Srem se od početka 1942. nalazio u povoljnijem položaju od Bemata i Bačke, ako se ima u vidu delovanje Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba u Bosni. Pored toga, partijske i skojevske organizacije, kao i partizanski odredi nisu ovde u toku zime pretrpeli ozbiljnije gubitke. U novembru 1941. istina, pao je neprijatelju u ruke Janko Cmelik, član Okružnog komiteta, ali je Okružni komitet, ojačan s drugovima s robije, delovao kao partijsko telo. Pećinačko Okružno partijsko savetovanje održano decembra 1941. imalo je izvanredan uticaj na pravilnu orijentaciju u daljem vođenju NOR-a na ovom području. Bilo je značajno i formiranje Glavnog štaba NOP odreda za Srem.

Tako je, već od jeseni 1941, partijska organizacija u Sremu bila sposobna da uspešno deluje i u situaciji kada od PK KPJ Vojvodine nije mogla očekivati neposrednu pomoć. Otuda se OK KPJ za Srem orjentisao na stvaranje veza direktno prema Centralnom komitetu i Vrhovnom štabu. Tome je doprinela i akcija prebacivanja komunista s robije iz Srema za Srbiju, krajem septembra 1941, kada je prvi put došlo do neposrednog dogovora CK KPJ i OK KPJ za Srem. Ova veza je i dalje održavana, da bi poštela i jedina između CK KPJ i vojvodanskih komunista. Međutim, i u uspostavljanju ovih veza morale su se savladati mnoge teškoće.

U svom izveštaju od 5. januara 1942, sekretar OK KPJ za Srem piše: »Veza sa Ćaćom prekinuta je još pre tri meseca. Stalno smo radili i sada radimo na ponovnom povezivanju. Samo za poslednji mesec dana putovali smo 5 puta, a oni 2 puta. Oni su isto odvojeno radili da se povežemo, ali bez rezultata, tek skoro bili smo u stanju nešto učiniti i tim putem ćemo poslati izveštaj. Materijal smo već ranije poslali no ne znamo da li ga je Gaća primio. U našem radu mnogo smo imali štete zbog nemanja veze.«⁴⁴

Uz ovaj izveštaj Aćim Grulović je napisao i pismo za CK KPJ u kome ga obavestava da je Marković u Bačkoj a Zrenjanin u Banatu i da su, zbog teških gubitaka, slabog naoružanja i precenjivanja situacije, rešili da se organizovano povuku i da rade na ponovnom povezivanju i radu. Predlaže da CK održava veze s Markovićem preko OK KPJ za Srem.

I za veze s CK KPJ i za buduću orijentaciju Okružnog komiteta u Sremu bilo je značajno uspostavljanje neposredne saradnje između glavnih štabova partijskih odreda Srema i Bosne i Hercegovine. O uspostavljanju te saradnje Aćim Grulović izveštava PK KPJ za Srbiju 20. januara 1942. i traži da o tome obavesti Centralni komitet.⁴⁵ Ova veza olakšala je uporna nastojanja Glavnog štaba za Srem da njegovi kuriri stignu u selo Ivančići, gde se tada nalazio Tito, i da mu predaju izveštaj iz Srema. Tito je tada napisao pismo od izvanredne važnosti za OK KPJ i partijsku organizaciju u Sremu. O tome Jovan Veselinov piše: »Pismo druga Tita nam je bilo višestruko značajno. U njemu je, na prvom mestu odobrio našu politiku narodnooslobodilačke borbe u Sremu... Tim pismom drug Tito nas je vojnički povezao sa vojnim rukovodstvom u Hrvatskoj.. Za nas je to bilo veliko ohrabrenje i pomoć jer smo se od početka ustanka obreli u vrlo nepovoljnoj situaciji: ostali smo bez veze sa višim partijskim i vojnim rukovodstvom i objektivno se našli izolovani i prepušteni sami sebi, i to baš u najkritičnijem vremenu.«⁴⁶ Titovo pismo sadržavalo je precizna i svestrana uputstva o načinu partizanskog ratovanja u Vojvodini, kao i poruku da se ne brza i ne prekoračuju granice stvarnih mogućnosti.

Tokom 1942. OK KPJ za Srem razvijao je svoje kontakte sa CK KPJ, CK KP Hrvatske i PK KPJ za Srbiju, a od maja i s Bačkom, a potom i banatskom grupom PK KPJ za Vojvodinu. Tako je ovaj Okružni komitet dobio izuzetno značajnu ulogu koja je prelazila okvire Srema, a sam NOP u Sremu čvrsto povezao s jugoslovenskim oslobodilačkim pokretom u celini. To je otvorilo značajne mogućnosti za razvijanje oružane borbe, manevrisanje partizanskih jedinica i stvaranje šireg operativnog istočnobosansko-vojvodanskog područja, posebno u drugoj polovini godine.

Našavši se u ovakvoj situaciji, OK KPJ za Srem je dobio posebnu ulogu u opštim nastojanjima za obnovu Pokrajinskog komiteta. Izmenom niza pisama između CK KPJ (njegovog Organizacionog sekretarijata), PK KPJ za Srbiju i OK KPJ za Srem bilo je dogovoreno da se organizuju dva poverenstva za Srem — jedno za Srem i Bačku, pod rukovodstvom Aćima Grulovića, a jedno za Banat pod rukovodstvom Đure Jovanovića. »Saradnja između oba pokrajinska poverenstva za Vojvodinu treba da bude što tešnija, što se može ostvariti na dosadašnji način. Javite nam, drugovi, svoje mišljenje o načinu sprovođenja odluke CK u vezi sa PK-om Vojv. jer na vama je glavni teret za sređivanje prilika u PKu Vojv« — kaže se u pismu PK KPJ za Srbiju Okružnom komitetu KPJ za Srem 19. aprila 1942.⁴⁷

Ponovno uspostavljanje veze sa Svetozarom Markovićem u Bačkoj, maja meseca, i Žarkom Zrenjaninom u Banatu tokom avgusta, dovelo je do promene odluke CK o stvaranju pokrajinskih poverenstava, pa je ostalo samo Poverenstvo za Banat. Sada su sva nastojanja CK bila u tome da se oba sekretara prebace u Srem. U sep-

tembru i oktobru, CK je imao kompletne izveštaje o toku događaja u Bačkoj i Banatu, za poslednju godinu dana, kada su ih napisali Marković i Zrenjanin,⁴⁹ i kada je bilo već gotovo pred ciljem, oba sekretara su poginula.

Ostalo je ponovo sve na OK KPJ za Srem. Početkom januara 1943. od njega je došla inicijativa da se učini praktični korak u obnovi Pokrajinskog komiteta. O tom koraku OK KPJ je izvestio Centralni komitet 16. januara: »Padom drugova U i T stanje će se u ovim dvema našim oblastima još više pogoršati. Isto tako se odužilo i sređivanje prilika u PKu. Imajući sve ovo u vidu, nas trojica: Slobodan (Aćim Grulović), Đ (Đura Jovanović) i Filip (Jovan Veselinov), smatrajući se odgovornim pred Partijom za rad u Vojvodini, saglasili smo se u sledećem: Razvoj unutrašnje i spoljne situacije, s jedne strane, i stanje naših partijskih organizacija i drugih naših organizacija, a naročito u Bačkoj i Banatu, s druge strane, zahtevaju da se čim pre sprovede odluka CK o obnovi pokrajinskog rukovodstva za Vojvodinu. Da naš pokret u Vojvodini ne bi dalje trpeo i nazadovao, mi smo rešili da nas trojica privremeno obavljamo sve poslove PK 4.«⁴⁹

To je bio početak obnove PK KPJ za Vojvodinu, a Centralni komitet je odobrio ovu inicijativu. Naime, Tito je 16. januara 1943. napisao pismo Okružnom komitetu KPJ za Srem u kome insistira da »obnova rada na čitavoj teritoriji Vojvodine nije moguća bez jednog čvrstog rukovodećeg centra«, naglašavajući da je »iskustvo sremskih drugova pokazalo da je taj centar za Vojvodinu mogao biti uspostavljen u Sremu.«⁵⁰ Iako Okružni komitet ovo pismo nije primio pre 16. juna, tim pismom je bila podržana inicijativa Veselinova i drugova o obnovi Pokrajinskog komiteta.

Krajem aprila iz Bačke je u Srem došao član PK Geza Tikvicki, nakon čega je bila čvrsto uspostavljena veza na ovoj relaciji i uskoro formiran Oblasni komitet KPJ za Bačku kojim je rukovodio član PK Nikola Petrović. U septembru se iz Banata u Srem probio Sevemobanatski NOP odred; istog meseca je obnovljen Okružni komitet KPJ za sevemi Banat sa sekretarom Đurom Jovanovićem, a veze s Banatom čvrsto uspostavljene. U stvari, tek tada je postignuto puno jedinstvo partijskih organizacija sve tri vojvodanske oblasti i omogućeno da novi Pokrajinski komitet, s Jovanom Veselinovim na čelu, postane stvarno rukovodstvo vojvodanskih komunista. Istovremeno, obnovljen je i Pokrajinski komitet SKOJ-a. Treba takođe, reći da je u prvoj polovini maja PK KPJ za Vojvodinu formirao Operativni štab za Vojvodinu, a 2. jula Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu.⁵¹ Do tada su već bile formirane tri vojvodanske brigade, a do kraja godine i Glavni NO odbor Vojvodine. Uspostavljanim kanalima za vezu iz Banata i Bačke prema Sremu, već 1943, stotine banatskih bačkih boraca prešlo je u Bosnu i uključilo se u redove vojvodanskih brigada.

Narodnooslobodilački pokret u Vojvodini razvijao se dalje jedinstveno, pod rukovodstvom PK KPJ za Vojvodinu, čvrsto utkan u celinu oslobodilačke borbe naroda i narodnosti Jugoslavije.

Problem rukovođenja više nije postojao.

NAPOMENE

¹ Između ostalih treba pomenuti Vasu Roknića, Đulu Molnara, Milana Stančina, Đuru Bordevića, Voju Kovačkog, Stanislava Ivkova, Niklu Zivanovića, Radu Grujića, Pavla Perca, Mariju Skondrić, Milojka Filipčeva, Komeiju Ankucić, Đuru Jovanovića, Dušanku Jovanović, dakle, radi se o članovima PK SKOJ-a. OK KPJ i tako dalje.

* Đorđe Momčilović: Banat u narodnooslobodilačkom ratu, Beograd 1977, str. 37—149.

* Građa za Lstoriju Vojvodine. Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, Novi Sad — Sremski Karlovci 1971, str. 12—13.

* Isto, str. 24.

⁴ Bilten br. 1 od 10. VTII 1941, Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom II str. 17.

* Isto, str. 32.

¹ Isto, str. 11—13, 19—21.

- Zbornik dokumenata PK KPJ, str. 64.
- Isto, str. 26.
- “ Isto, str. 28—29.
- ¹¹ Isto, str. 12—13. Tulić se ipak vratio na dužnost u OK KPJ, ali je kasnije, krajem septembra posle bekstva komunista sa robije, prešao s njima za Srbiju, i tu ostao do pogibije.
- « Đorđe Momčilović: Banat u NOR, str. 235—236, Zbornik dokumenata OK KPJ, str. 65—66.
- ¹¹ Građa za istoriju Vojvodine. Okružni komiteti KPJ za Vojvodinu 1941—1943, Novi Sad — Sremski Karlovi 1975, str. 8—13; Jovan Veselinov Žarko: Svi smo mi jedna partija, Novi Sad 1971, str. 41—47, 235—257.
- “ Zbornik dokumenata OK KPJ, str. 8—13.
- ¹⁵ Đorđe Momčilović: Banat u NOR, str. 169—189.
- “ Isto, str. 251—254.
- ¹⁷ Zbornik dokumenata OK KPJ, str. 8—13.
- ¹⁸ U pismu od 9. oktobra 1941. Tito je napisao Sretenu Zujoviću: »Šaljemo ti Todora Sremčevića (Jusufa Tulića), jer smo promenili odluku da ga pošaljemo natrag u Srem, pošto smatramo da će ti biti vrlo potreban tamo za rad međuradnicima, odnosno upartijskoj organizaciji.« (Arhiv CK SKJ, Fond CK KPJ 1941).
- Zbornik dokumenata OK KPJ, str. 57.
- “ Isto.
- ⁿ Isto, str. 19—21.
- ¹¹ Zbornik dokumenata PK KPJ, str. 30—31.
- “ Isto, str. 64.
- ¹¹ Isto, str. 59.
- “ Zbornik dokumenata OK KPJ, str. 25—26.
- “ Zbornik dokumenata PK KPJ, str. 31.
- * Isto, str. 60.
- “ Isto, str. 61.
- “ Zbornik dokumenata NOR, tom I, knjiga 2, str. 250.
- ^M Đorđe Momčilović: Banat u NOR, str. 251—279.
- ¹¹ Isto, str. 337—379.
- Isto, str. 301—303.
- “ Zbornik dokumenata PK KPJ, str. 45.
- ^M Isto, str. 67.
- “ Isto, str. 45.
- “ Zbornik dokumenata PK KPJ, str. 33—39.
- “ Isto, str. 39—43.
- ** Isto, str. 54—57.
- “ Isto, str. 67—72.
- “ Isto, str. 70.
- “ Isto, str. 71.
- “ Isto.
- “ Đorđe Vasić: Hronika o oslobodilačkom ratu u južnoj Bačkoj, Novi Sad, 1969, str. 194—196,
- “ Zbornik dokumenata OK KPJ, str. 57.
- “ Isto, str. 65.
- “ Jovan Veselinov: Svi smo mi jedna partija, str. 58—62.
- “ Zbornik dokumenata NOR, tom 1/6, str. 50—51.
- * Zbornik dokumenata PK KPJ, str. 59—74.
- ** Isto, str. 87—88.
- “ Jovan Veselinov: Svi smo mi jedna partija, str. 100—101.
- ⁵¹ Zbornik dokumenata NOR, tom II, str. 300.

POLITIČKE, VOJNE I KULTURNE VEZE NOP-a CRNE GORE I SRBIJE

Brzi slom Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu označio je početak kraja buržoaskog sistema. Taj događaj označio je istovremeno i početak NOR-a i socijalističke revolucije na jugoslovenskom prostoru, što nije bilo »slučajno«, jer od prvih dana stvaranja monarhistička Jugoslavija, ta nova tvorevina je »bila bremenita elementima revolucije«¹.

NOR-u i oružanoj revoluciji (1941—1945) prethodio je dug i naporan put idejno-političkog i organizacionog sređivanja stanja u jugoslovenskom radničkom i komunističkom pokretu, put klasne borbe kroz koju se formirala i jačala revolucionarna svijest širokih narodnih masa i vršila priprema za njihovo dizanje na oružje protiv okupatora. »Taj dugotrajni revolucionarni rad stvorio je uslove da smo mogli u procesu oslobodilačke borbe revolucionarnim putem srušiti ili, bolje reći, uništiti stari državni aparat i udariti temelje novog društvenog sistema«². Idejno pripremanje radničke klase, seljaštva, napredne inteligencije i nekih drugih društvenih struktura lijevo orijentisanih i spremnih da pomažu revoluciju, odvijalo se na temeljima zajedničke strategijske revolucionarne koncepcije radničkog pokreta Jugoslavije.

Bez pretenzija da ulazimo u dublje razmatranje problema nastanka i razvoja kulture i prosvjete u prvoj godini NOR-a i revolucije u Crnoj Gori, možemo reći da je trinaestojulski ustanak počeo i kao svojevrzni kulturni revolucionarni čin, da je označio početak rušenja starih ideja, buržoaske ideologije i kulture, ostataka primitivne plemenske svijesti i patrijarhalne kulture, stvarajući istovremeno uslove za razvoj kulture i prosvjete na novim osnovama u procesu revolucije, čime su se izražavali identični ciljevi oslobodilačkog rata i revolucije s ciljevima kulture. Ta identičnost kulture i revolucije počela je da se od prvih dana oružane borbe manifestuje i na crnogorskom revolucionarnom prostoru, da se razvija i unapređuje zajedno sa zahtjevima za socijalnim promjenama i progresom. Crnogorski komunisti, prije svega intelektualci, bili su među prvima koji su marksistički shvatili tijesnu povezanost i uzročnost ciljeva revolucije i kulture. Zbog toga je od prvih dana stvaranja slobodne teritorije, otpočeo da se razvija i kulturno-prosvjetni život koji je odgovarao potrebama oslobodilačke borbe i njenih ciljeva.

***

Kultura i prosvjeta NOR-a i socijalističke revolucije imala je kontinuitet u kulturnoj politici jugoslovenskog radničkog i komunističkog pokreta koji je bio idejni nosilac, usmjeritelj i politički organizator NOR-a i socijalističke revolucije. To važi i za kulturu i prosvjetu u Crnoj Gori u prvoj godini NOR-a. U izučavanju kulturnih fenomena treba polaziti od »kontinuiteta revolucije u njezinoj sveukupnosti, u vremenu i prostoru« od sagledavanja »kontinuiteta duhovne kreacije u našem komunističkom pokretu«³, koji je pripremao i vodio NOB-u i socijalističku revoluciju. U izučavanju kulturno-prosvjetne politike NOP-a, dakle, treba polaziti od toga da »ne bi bilo ni NOB-a da nije bilo duhovnog zrenja za nj, da nije bilo duhovne pripreme,

da naš komunistički pokret nije gradio program njegova provođenja i kao kulturnog preokreta, kao istinske kulturne revolucije. I zaista, valja reći da narodnooslobodilačka borba ne bi imala uspjeha, ne bi prerasla u socijalističku revoluciju, »da nova društvena svijest nije ovladala većinom naroda, da se većina naroda upravo u NOB-u nije uzdigla do te nove svijesti, prisvajala je, učinila materijalnom snagom, pridonijela joj svojim pučkim stvaralaštvom«⁴.

* * *

NOR i revolucija su do neslučenih razmjera u širokim narodnim masama razvili težnju za obrazovanjem i kulturom. Mada je u našoj historiografiji, iz sasvim razumljivih razloga, dosta solidno obrađivan NOR, naročito sa aspekta političkog, vojno-strategijskog pa i socijalnog njegovog značenja, ipak, još uvijek kultura i prosvjeta u periodu revolucije (1941—1945) nijesu dobile onaj naučni tretman koji im po značenju pripada. Tek danas, kada se sa ove vremenske distance proučavaju historijski fenomeni našeg oslobodilačkog rata, možemo da uočimo, bolje reći naslutimo, koliko su snagu i duboko prelomno značenje u životu naših naroda i narodnosti imale ta borba i revolucija i kao kulturni čin, kao snažno vrelo duhovnog a ne samo političkog preobražaja, da upravo taj kulturni zamah čini ono nepresušno vrelo svih promjena i u čitavom poslijeratnom razvitku, javlja se istočnikom za razumijevanje sadašnjosti i shvatanja budućnosti.

Naši narodi i narodnosti su u 1941. godinu ušli s teškim ne samo političkim, socijalnim, nacionalnim nego i kulturno-prosvjetnim nasljedem. Nizak, nivo kulture i visok procent nepismenosti, naročito sela, bili su posljedica izrazitih socijalnih razlika i društvene nejednakosti u materijalnim mogućnostima školovanja u Jugoslaviji do 1941. godine, politike nacionalnog ugnjetavanja i nasliedene historijske zaostalosti. Sve to je imalo dosta teške posljedice i za kulturni razvitak Crne Gore. Malo je u tom pogledu bilo bolje stanje u Srbiji, naročito u nekim njenim dijelovima, mada je i u njoj vladala velika kulturna zaostalost. Međutim, s početkom NOR-a, u uslovima ratnog razaranja, neravne borbe, svakodnevnog nasilne smrti koja je u pojedinim krajevima imala i karakter genocida naroda, najprije spontano, a zatim svjesno i usmjereno, razvijala se želja, žed za sticanjem znanja. Učilo se u partizanskim jedinicama, u predasima bitaka. Kasnije, kada su stvorene veće slobodne teritorije, političke organizacije NOP-a i narodnooslobodilački odbori, kao organi narodne vlasti, donijeli su svoje programe unošenja »kulture i znanja u narod. Svaki ustanik, partizan, od prvog dana oružanog ustanka bio je ne samo borac sa puškom u ruci, već i vatreni propagator i tumač ciljeva oslobodilačkog pokreta. Vladimir Dedijer je aktivnost boraca NOP-a na širenju kulture slikovito predstavio riječima: »U svakoj partizanskoj jedinici pored puškomitraljeza bilo je ideal imati i pisaču mašinu ili makar šapirograf za umnožavanje vijesti, pesama koje su partizani pevali, skečeva ili kratko prepričanih ciljeva zašto se borba vodi«⁵.

Danas, kada se analiziraju prva kulturna i prosvjetna dokumenta, kao i sve forme i sadržaji partizanske kulture, umjetnosti i obrazovanja, sigurno se dolazi do zaključka da se u procesu oružane revolucije stvaralo i stvorilo shvatanje da NOB nije imala za cilj samo oslobođenje zemlje od okupatora, već da se ona vodila i radi cjelokupnog preobražaja društvenih odnosa u Jugoslaviji, da je njen cilj bio i stvaranje novih, boljih materijalnih uslova radnih masa, »izgradnja novog čovjeka, novih odnosa«.

U NOR i revoluciji uzrastala je postepeno nova društvena struktura, koja je tražila i nove puteve u kulturi i borila se za kvalitetno nove obrazovno-vaspitne ciljeve i principe. Ti ciljevi i principi temeljili su se na marksizmu i revolucionarnom programu KPJ, inicijativama i teoretskim razradama revolucionarne teorije od strane rukovodstva Partije i njenog generalnog sekretara Josipa Broza Tita.

* * *

Oružani ustanak crnogorskog naroda naišao je na veliki odjek u susjednoj Srbiji. Od početka pa do konačne pobjede NOR-a i revolucije, Crna Gora i Srbija razvijale su vrlo tijesne političke, vojne i druge veze i saradnju. Ta saradnja se, prije svega, manifestovala u moralnoj podršci, simpatijama i popularizaciji pobjeda bilo na jed-

noj ili drugoj strani. Na to uzajamno djelovanje, na snaženje i popularisanje NOP-a, od jeseni 1941. godine, naročito su imali veliki uticaj partijska i partizanska štampa, stalne kurirske veze između političkih i vojnih pokrajinskih rukovodstava Crne Gore i Srbije, kao i druge neposredne veze.

Za jače povezivanje NOP-a Crne Gore i Srbije bilo je od osobitog značaja što su se u Srbiji, tokom 1941. godine, nalazili politički i vojni rukovodeći organi NOR-a — Vrhovni štab NOPOJ i CK KPJ. Ta činjenica, kao i zajednička granica između Crne Gore i Srbije, antifašističko raspoloženje kod oba naroda, želja za istjerivanjem okupatora, davali su snažan zamah NOP-a u Crnoj Gori i Sandžaku. Stvaranje Užičke Republike u jesen 1941. godine i ukupni rezultati NOR-a i revolucije u Srbiji, usloveli su čvršće veze između NOP-a crnogorskog i srpskog naroda. Te veze i uzajamni uticaji predstavljali su veliki trn u oku italijanskog i njemačkog okupatora i svih kontrarevolucionarnih snaga, pa su preduzimane razne vojno-političke represivne mjere da se spriječi povezivanje ustaničkih snaga na ovom prostoru.

Nemajući, očigledno, dovoljno pouzdanja u svoje saveznike, Italijane, Nijemci su ponudili svoju pomoć. Italijanska komanda je ovaj njemački prijedlog odbila samo da bi sačuvala prestiž i ugled kao okupatorska sila na okupacionom području Crne Gore. Odbivši njemačku pomoć, general Pircio Biroli, međutim, isticao je neophodnost da se Nijemci angažuju na suzbijanju akcija komunista na svom okupacionom području, a to je značilo u Srbiji. Biroli je, pritom, upozoravao na potrebu da se energično nastave operacije protiv »velikog broja komunističkih elemenata i špijuna«, koji su, po njegovim i procjenama drugih italijanskih funkcionera, došli iz Srbije u Crnu Goru, pa i u anektiranu zonu Boke Kotorske. I crnogorski separatisti su dokazivali italijanskim okupacionim vlastima kako bi u Crnoj Gori sve bilo u redu, kako ne bi došlo do ustanka da nijesu došli ljudi iz Beograda i Srbije i pobunili narod. U stvari, vodstvo crnogorskih separatista predstavljalo je ustanak kao rezultat djelatnosti »beogradskih agenata« i »komunista necrnogoraca«⁶. Jasno je da su separatisti sve crnogorske intelektualce komuniste i druge napredne ljude, koji su se školovali na Beogradskom univerzitetu, a takvih je bilo mnogo, nazivali beogradskim agentima, prebacujući na njih odgovornost za podizanje oružanog ustanka.

S druge strane, opet, Nijemci su bili mišljenja da se u Srbiji širila komunistička aktivnost iz Crne Gore. Tako, dr Kisel, načelnik Upravnog štaba okupirane Srbije, analizirajući političku situaciju u Srbiji, obavijestio je, 23. jula 1941. godine, više vojne vlasti kako je »utvrđeno da se komunističkim akcijama upravlja iz Crne Gore«. U isto vrijeme, jedan visoki vojni njemački funkcioner iz Zagreba javio je Berlinu da crnogorski pobunjenici imaju za cilj da prenesu žarište pobune u Srbiju kako bi došlo do stvaranja zajedničke granice između Crne Gore i Srbije. I ne samo to. Prema tim vijestima, cilj pobunjenika obje pokrajine jeste stvaranje države »između Dunava i Jadrana«. Ustanak crnogorskog naroda zaista je ozbiljno brinuo njemačke okupatorske snage i zbog toga što, prema njihovoj ocjeni, italijanske snage nijesu bile sposobne da spriječe prodor crnogorskih ustanika preko Sandžaka. Kao dokaz za to Nijemci su navodili italijanski zahtjev upućen NDH da ustaške i domobranske posade ostanu još neko vrijeme u Sandžaku, pa čak i da se garnizoni pojačaju. Sve to je činjeno u cilju onemogućavanja širenja oružanog ustanka iz Crne Gore u Sandžak i prema Srbiji. U njemačkim vojnim krugovima zabrinutost zbog mogućnosti proširenja ustanka iz Crne Gore na njemačko okupaciono područje i stvaranje jedinstvenog crnogorsko-srpskog žarišta ustanka nije bila mala. To pitanje bilo je posebno razmatrano u okviru predmeta »pokreta otpora« u Jugoslaviji. U toj njemačkoj analizi političke situacije naglašavana je opasnost od širenja narodnooslobodilačkog pokreta iz Crne Gore preko Lima i Pešteri (Sjenice), radi povezivanja sa ustanicima u južnoj Srbiji i koordiniranja akcije protiv okupatorskih garnizona i u Crnoj Gori i Srbiji⁷.

U jesen 1941. godine, kada je došlo do snažnog širenja ustanka u zapadnoj Srbiji i stvaranja velike slobodne teritorije, narodnooslobodilački pokret u Srbiji je izvršio snažan uticaj na ponovni razvoj i jačanje oslobodilačke borbe u Crnoj Gori. Naime, oružane borbe u Srbiji podstakle su potisnute crnogorske ustaničke mase na ponovno dizanje na oružje, vijesti o uspjesima srpskih ustanika doprinijele su mobilizaciji naroda, prevazilaženju krize u redovima crnogorskih ustanika, raspaljujući borbeno raspoloženje. Razbuktavanje oslobodilačke borbe u Srbiji i Crnoj Gori, od

septembra pa do kraja 1941. godine, davalo je sasvim realne izgleda na čvršću i neposredniju saradnju između crnogorskih i srpskih partizanskih snaga. Oslobođilačka borba u Crnoj Gori i Srbiji izvršila je, prirodno, ogroman uticaj na pokretanje borbe i u Sandžaku, »koja i po svom toku, karakteru, rezultatima i snagama, kao i po vojnoj i političkoj organizaciji, predstavlja sastavni dio NOR-a i revolucije srpskog i crnogorskog naroda u Srbiji i Crnoj Gori«⁸. Oružani ustanak u Sandžaku, razvijajući se između dva snažna ustanička žarišta, dvije velike slobodne teritorije u Crnoj Gori i Srbiji, predstavljao je zaista važnu kopču u povezivanju oslobođilačke borbe dva bratska naroda — crnogorskog i srpskog. Preko teritorije Sandžaka odvijale su se neposredne veze između oslobođilačkih snaga Crne Gore i Srbije, preko ove teritorije, sve do kraja 1941, održavane su stalne veze između političkog i vojnog rukovodstva u Crnoj Gori sa Vrhovnim štabom i CK KPJ, čije je sjedište bilo u Užicu, a zatim u Sandžaku⁹. Sve to je imalo ogromnog značaja za jačanje NOP-a na širokom prostoru od Crnogorskog primorja pa do Save i Dunava na sjeveru.

Intenziviranje saradnje između oslobođilačkog pokreta Crne Gore i Srbije i njihovo čvršće povezivanje otpočelo je u oktobru 1941. godine. Tada je Vrhovni štab NOPOJ (13. oktobra 1941.) postavio političko-vojnom rukovodstvu Crne Gore i Boke zahtjev da u Srbiju uputi odred dobrovoljaca od 3.000 ljudi, radi uspostavljanja tješnje saradnje, vojnog sadejstva i trajnijih veza sa srpskim partizanskim snagama. Rad na praktičnom pripremanju, odnosno mobilizaciji boraca za Crnogorski NOP odred, koji je trebalo da ide u Srbiju, sproveden je uz veliko angažovanje političkih i vojnih rukovodstava na teritoriji Crne Gore, objašnjavani su jedinstveni ciljevi NOP-a, ukazivano na neophodnost zajedničke borbe protiv okupatora i van crnogorskog prostora, i isticani značaj i uloga oružane borbe srpskog naroda. Crnogorsko partijsko i vojno rukovodstvo NOP-a, pripremajući borce za partizanski odred koji je trebalo da se bori u Sandžaku i da sadejstvuje s partizanskim snagama Srbije, pokazalo je visok stepen solidarnosti sa oslobođilačkom borbom srpskog naroda. Zadataci organizovanja Crnogorskog NOP odreda uspješno su sprovedeni u novembru 1941. godine. Glavni štab NOPO za Crnu Goru i Boku i PK KPJ uspjeli su ne samo da formiraju i dobro opreme Crnogorski NOPO (od 3.670 boraca), već i da izvrše, u saradnji sa vojno-političkim rukovodstvima na terenu, široku mobilizaciju naroda u Crnoj Gori. U celoj Crnoj Gori se sa oduševljenjem i simpatijama govorilo o srpskom narodu i njegovoj hrabroj borbi. Ovaj poduhvat je politički i vojnički podigao na noge crnogorski narod do te mjere da se o saradnji s partizanima Srbije otvoreno govorilo u narodu. O tome imamo svjedočenja i u dokumentima i u partizanskoj štampi. Podaci govore o velikom angažovanju i oduševljenju i rukovodstva i naroda da se izvrši zamašan zadatak oko otpremanja Crnogorskog NOP odreda u Srbiju. Borci su se javljali dobrovoljno i otimali za mjesto u odred. »Odlazak naših partizana izazvao je ono što nije uspjevalo da se postigne ranije: pokret i mobilizaciju čitavog naroda i njegovog okupljanja oko partizana i njihovih komandi, te i njihovog političkog rukovodstva«¹⁰.

U jednom drugom dokumentu se, opet, kaže: »Prilikom formiranja bataljona gotovo u svim krajevima partizani su se otimali da ide svaki«¹¹.

Raspoloženje za stupanje u partizanski odred, koji je dobio zadatak da izvodi operacije u Sandžaku i Srbiji, bilo je veliko u gotovo svim srezovima Crne Gore. Rezultati oslobođilačke borbe u Srbiji nailazili su na izvanredno oduševljenje kod partizana i naroda u Gornjem Polimlju, Potarju, Morači, Rovcima, Piperima, i svim drugim srezovima Crne Gore. »Opšta mobilnost i polet u šavničkom srezu tih novembarskih dana osjetno su rasli takoreći iz dana u dan«¹².

Na njihovom putu preko Crne Gore, narod je s oduševljenjem primao partizanske čete i bataljone, darivao borcima odjeću, dijelio s njima zalihe hrane, pozdravljajući ih usput sa željom da ih prati ratna sreća. Kretanje partizana svuda je korišćeno i za političku mobilizaciju naroda. Ta atmosfera je u jednom dokumentu ovako prikazana:

»Svako je pozdravljao partizane, pravljani su veliki skupovi u selima, gdje se narod opraštao od partizana, sela su kolektivno opremala svoje borce, sačekivala i ispraćala pojedine čete ... «¹³

Izbor boraca za Crnogorski NOP odred vršen je prema dosta strogom kriterijumu: uzimani su mahom mlađi borci, među kojima je bio veliki broj članova KPJ i

SKOJ-a. Izvještavajući CK SKOJ-a u Užicu o kvalitetima omladinaca koji su bili u sastavu Crnogorskog NOP odreda, Budo Tomović, politički sekretar PK SKOJ-a za Crnu Goru i Boku, je isticao: »Naši omladinci koji idu tamo neće nas obrukati. Čvrsto vjerujemo da će u Srbiji, kao i ovamo, visoko držati ničim neokaljanu herojsku zastavu naše borbe... «¹⁴

Poznati su istorijski razlozi zbog kojih Crnogorski NOP odred nije stigao u Srbiju. Međutim, on je svojom operacijom u Sandžaku, posebno napadom na Pljevlja u vrijeme kada su jake njemačke snage, uz pomoć brojnih kvislinških jedinica, vršile završne akcije u svojoj ofanzivi »okruženja i uništenja« partizana zapadne Srbije, natjerao italijanske garnizone u Sandžaku da se brane i tako odustanu od planiranog učešća »u uništavanju srpskih partizanskih snaga«. Tako je CNOPO onemogućio italijanske snage u Sandžaku da, prema ranijem dogovoru sa Nijemcima, zaposjednu i »zatvore granični pojas duž demarkacione linije (rijeka Uvac), da sačekaju i zarobe razbijene dijelove partizanskih snaga i da ih predaju njemačkim trupama«¹⁵. Dolazak crnogorske partizanske vojske na teritoriju Sandžaka ubjedljivo je manifestovao snagu oslobodilačkog pokreta. Ovaj snažni i jedinstveni odred ostavio je veliki i dubok utisak o snazi NOP-a, kako kod Crnogoraca, tako i kod Srba i Muslimana, pokrenuo je narodne mase iz stanja mirovanja, osnažio je partizanski pokret na prostoru između Tare, Lima i Uvea, upravo u momentu kada su Nijemci vršili snažne i završne operacije protiv narodnooslobodilačkih snaga na teritoriji Užičke Republike. Napad CNOPO na Pljevlja, je prisilio italijanskog okupatora da povuče svoje oslabljene garnizone i iz Rudog, Čajniča, Goražda, Foče i Sjenice, pa su ovu ispražnjenu teritoriju lako popunile partizanske snage. U stvari, napad na Pljevlja ne samo da se pozitivno odrazio na NOP u velikom dijelu Sandžaka, nego je omogućio i stvaranje povoljnih uslova za prihvatanje partizanskih snaga iz Srbije. Poslije pljevaljske bitke u Sandžaku je ostalo da dejstvuje oko 700 partizanskih boraca iz Crne Gore, »kako onih koji su kasnije uključeni u Prvu proletersku brigadu tako i onih pod komandom Štaba Crnogorsko-sandžačkog NOP odreda (formiran od strane VŠ 21. decembra 1941)«¹⁶.

Najzad, prodor CNOPO u Sandžak omogućio je uspostavljanje još tješnje saradnje sa partizanskim snagama Srbije, odnosno izvođenje zajedničkih vojnih operacija protiv okupatora. Srpski partizani su od sredine decembra počeli da prelaze u Crnu Goru, prvo ranjenici i bolesni radi liječenja u Centralnoj partizanskoj bolnici na Zabljaku, a kasnije, u 1942. godini, i jedinice iz sastava Prve i Druge proleterske brigade. Sve to će još više zblžiti crnogorske i srpske partizane u zajedničkoj borbi protiv okupatora i kontrarevolucionarnih snaga.

* * *

I ove najopštije činjenice koje smo istakli, ukazuju da je saradnja između NOP-a u Crnoj Gori i Srbiji bila od početka oružanog ustanka važna komponenta u razvitku NOP-a i na širem jugoslovenskom revolucionarnom prostoru.¹⁷ Tijesna saradnja u toj borbi između crnogorskog i srpskog naroda, zasnivala se na zajedničkim ciljevima koje je proklamovala KPJ, klasnim i socijalnim interesima, bliskosti dva bratska naroda, ali počivala je i na temeljima jedne duge tradicije zajedničke borbe vođene kroz vjekove protiv spoljnog neprijatelja i viševjekovnog ugnjetača. Zato je bilo razumljivo što su se crnogorski i srpski narod tako tijesno povezali i zajednički borili protiv okupatora i kontrarevolucije i u 1941. godini i kasnije, sve do konačnog oslobođenja zemlje 1945. Znajući za snagu otpora i jednog i drugog naroda i italijanski i njemački okupatori su dijelili veliku zabrinutost upravo zbog razbuktanja ustanka i stvaranja žarišta pokreta otpora na prostoru Crne Gore i Srbije.

Međusobni uticaji, veze i saradnja između ustanka Crne Gore i Srbije u 1941. godini ni jesu se iscrpljivali samo u vojno-političkom domenu. Te veze i uticaji su imali širi i kompleksniji karakter i dolazili do izražaja i u uzajamnom širenju partizanske kulture koja je bila sastavni dio NOR-a i revolucije i na crnogorskom i srpskom nacionalnom tlu. I kulturne veze imale su svoju istoriju. Saradnja između intelektualaca Crne Gore i Srbije takođe je imala svoju dugu tradiciju. Na Beogradskom univerzitetu školovao se, još prije prvog svjetskog rata, znatan broj crnogorskih studenata, a u srednjim školama u Srbiji učilo je mnogo učenika iz Crne Gore. Sve

to imalo je uticaja na čvršće povezivanje srednjoškolske i studentske omladine između dva naroda.

Prije drugog svjetskog rata u Crnoj Gori nije postojala nijedna viša i visoka škola. Struktura srednjih škola i škola za obrazovanje radničkog podmlatka nije odgovarala potrebama ondašnjeg privrednog i društvenog razvitka Crne Gore. Ali, i pored toga, broj svršenih srednjoškolaca bio je relativno visok u srazmjeri sa ukupnim brojem crnogorskog stanovništva. Statistički podaci, mada nepotpuni, ukazuju na to da je između dva svjetska rata samo u gimnazijama i drugim srednjim školama u Crnoj Gori maturiralo preko 5.000 srednjoškolaca¹⁸. Broj svršenih srednjoškolaca iz Crne Gore, međutim, bio je i znatno veći ako se ima u vidu da je znatan broj mladih završavao srednje škole u raznim krajevima Jugoslavije (Srbiji, na Kosovu, Vojvodini, Hrvatskoj).

Najveći broj crnogorskih svršenih srednjoškolaca, naročito gimnazijalaca, nastavljao je školovanje na Beogradskom univerzitetu, Sveučilištu u Zagrebu, Pravnom fakultetu u Subotici i Filozofskom fakultetu u Skoplju. Tako, uoči drugog svjetskog rata od ukupnog broja studenata na Beogradskom univerzitetu (sa fakultetima u Subotici i Skoplju), 17 odsto su bili Crnogorci. S druge strane, od ukupnog broja diplomiranih na Pravnom fakultetu u Beogradu u 1939. i 1940. godini, 21 odsto je onih koji su bili crnogorske nacionalnosti. Ako se ima u vidu da je u ono vrijeme stanovništvo Crne Gore činilo svega 2,4 odsto od ukupnog stanovništva Jugoslavije,¹⁹ onda se sa sigurnošću može tvrditi da je četrdesetih godina crnogorska inteligencija bila relativno najbrojnija u zemlji, srazmjerno broju ukupnog stanovništva Crne Gore. Tako je nastala jedna od onih protivurječnosti, čak vrlo paradoksalna, da je jedan od najnerazvijenijih djelova u jugoslovenskoj državi, izrazito agrarnog i siromašnog karaktera, imao istovremeno najviše inteligencije iz svoje sredine. Međutim, s druge strane, i u isto vrijeme, Crna Gora je imala i dosta visok procenat nepismenog stanovništva (naročito ženskog, zatim Muslimana i Albanaca)²⁰. Crna Gora je, uzeto u cjelini, imala uopšte nerazvijen kulturno-prosvjetni život.

U cjelini gledano, kulturni i naučni život u predratnoj Jugoslaviji, ograničen političkim i materijalnim uslovima, a naročito u Crnoj Gori, bio je dosta nerazvijen. Crnogorski narod, nacionalno nepriznat, socijalno ugnjetavan, kulturno podređen i potčinjen velikosrpskoj kulturnoj politici i orijentaciji, nije se mirio sa tim stanjem. Naprotiv, on je zajedno sa ostalim jugoslovenskim narodima i narodnostima ušao u oslobodilački rat i socijalističku revoluciju sa već izgrađenom političkom i nacionalnom svijesću da se izbori za cjelokupan društveni i kulturni preobražaj.

Školujući se u Beogradu, crnogorski studenti, mahom iz siromašnih društvenih slojeva stanovništva, opredjeljivali su se za revolucionarni pokret, postajući tako bitan faktor u radničkom pokretu Beograda, pa i Srbije. Radnička klasa Beograda je najborbenije saveznike imala upravo u redovima omladine, a naročito u redovima studenata Beogradskog univerziteta. Ta revolucionarna aktivnost stvarala je trajne veze između crnogorskih i srpskih studenata, zatim radničke klase i omladine uopšte. Izvori svjedoče da se na Beogradskom univerzitetu nalazila »najjača i najkompaktnija komunistička grupa«, da je policija zazirala od toga što je većina mlađe inteligencije postajala »apsolutno Ijevičarski raspoložena«²¹, i što je »komunistička zaraza« predstavljala sve izrazitiju opasnost za režim. Crnogorski studenti su činili značajnu snagu u studentskom revolucionarnom pokretu tridesetih godina. Beogradski univerzitet, kao revolucionarno žarište, pripremio je znatan broj kadrova za revoluciju 1941—1945. godine. Studenti iz Crne Gore aktivno su učestvovali u studentskom i omladinskom pokretu Beograda, čija je istorija bila vrlo bogata i burna, pa je tačna tvrdnja da »je taj pokret u političkoj istoriji Beograda, Srbije, pa i gotovo cele Jugoslavije imao izvanredno mesto«²². U predratnom Beogradu znatan broj crnogorskih intelektualaca se formirao u iskusne revolucionarne borbe, među kojima je bilo i vrlo istaknutih ličnosti u političkom životu beogradskog proletarijata i omladinskog pokreta, a koji će (1941. godine) u martovskim i aprilskim događajima, i kasnije u pripremama i vođenju ustanka, stajati na najisturenijim rukovodećim političko-vojnim dužnostima.²³

Mnogi crnogorski komunisti intelektualci aktivno su učestvovali u ustanku u Srbiji. Njihov broj nije mali. Neki od njih su dali značajan doprinos u razvoju partizanske kulture. Tako je Vukajlo Kukulj, učitelj, književnik, istaknuti komunist, ušao

u NOR i revoluciju kao jedan od organizatora ustanka u donjem Pomoravlju, da bi ga kao političkog radnika novinara put vodio ratnim stazama preko Rače Kraguvačke, Rudnika, Užica i dalje preko Bosne do Crne Gore, gde je poginuo 12. maja 1944. godine kao vijećnik ZAVNO-a Crne Gore i Boke.²⁴

U ustanku 1941. godine, na teritoriji zapadne Srbije aktivno su učestvovali mnogi crnogorski intelektualci, među kojima izdvajamo učitelja Đura Guberinića, književnika Radovana Vukovića, profesora Milorada Labudovića, Vukadina Vukadinovića, koji su obavljali rukovodeće funkcije u ustaničkim jedinicama. Razumije se, bilo je još mnogo drugih Crnogoraca u redovima srpskih partizana, čiji je doprinos oslobodilačkoj borbi bio vrlo značajan.

Sve ovo govori da su povezivanje i saradnja između dva oslobodilačka pokreta imali oslonac u zajedničkoj revolucionarnoj borbi još iz predratnog doba.

Od jeseni 1941. godine, kada je ustanak u Srbiji dobio široke razmjere, njegov dah i uticaj su se jače osjećali u Crnoj Gori. Istakli smo da su vijesti, mada dosta škrte, o uspjesima srpskih partizana nailazile na veliki odjek širom Crne Gore. Pored prenošenja poruka i vijesti preko kurira i drugih kanala, od oktobra 1941. godine stiže i partizanska štampa iz Srbije u Crnu Goru. Širenje užičkih »Vesti« i »Borbe« u Crnoj Gori uticalo je ne samo na podizanje borbenog raspoloženja i morala kod ustaničkih masa, koje su se ponovo pokretale na oružanu borbu protiv okupatora i domaćih slugu, nego i na širenje partizanske kulture. Prva partizanska štampa u Crnoj Gori popularisala je borbu srpskih ustaničkih masa, sa oduševljenjem pisala o velikim rezultatima koje su ustanici u Srbiji ostvarivali u borbi protiv okupatora i domaćih slugu. Tako, na primjer, u »Slobodi«, organu MK KPJ i OK KPJ Berana, Veselin Masleša je u jednom od prvih brojeva napisao duži članak, uvodnik, posvećen borbi srpskog naroda protiv okupatora, pod naslovom: »Srbija, Srbija!²⁵. Maslešin članak, snažno i patriotski nadahnut, imao je velikog odjeka među partizanskim borcima i u narodu Gornjeg Polimlja i Potarja, jer se pojavio u vrijeme kad je trebalo dosta moralne podrške crnogorskom narodu da nastavi odlučno putevima oslobodilačke borbe započete u trinaestojulskom ustanku.²⁶

I pokrajinski partizanski listovi »Narodna borba«, organ PK KPJ za Crnu Goru i Boku (počeo da izlazi 15. septembra 1941), »Saopštenja« Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku (prvi broj izašao 26. oktobra 1941) i »Omladinski pokret« — list Crnogorske narodne omladine (počeo da izlazi 15. decembra 1941)²⁷ povremeno su donosili vijesti, članke i komentare o oslobodilačkoj borbi srpskog naroda. U partizanskoj štampi Crne Gore povremeno su prešampavani i tekstovi iz užičke »Borbe«. Pokrajinska i regionalna lokalna partizanska štampa je vršila ogromnu kako političku, tako i kulturnu funkciju. U ovim listovima štampane su i prve partizanske pjesme koje su pjevane u Crnoj Gori, zatim drugi kraći književni radovi, kao i prevedena poezija V. Majakovskog. »Narodna borba« je objavila dvije najpopularnije partizanske pjesme: »Pjesma crnogorskih partizana« i »Pjesma gerilaca«.²⁸

Moša Pijade, koji se od početka jula nalazio u kolašinskom srezu napisao je stihove »Pjesme crnogorskih partizana«, odnosno crnogorske »Partizanke«. Prvi put ustanički narod Kolašina pjevao je pjesmu u svečanoj povorci, koja je išla na veliki narodni zbor, 21. jula 1941. godine, u oslobođenom Kolašinu²⁵. Tada su se prvi put na kolašinskim ulicama zaorili stihovi:

»Radnik, seljak svud se digo
Za slobodu bije boj
Nad fašizmom osvjetnika
Svakim danom raste broj.«

U pjesmi se kaže kako se »Od Norveške pa do Grčke« bojni poklič svuda ori i da mala Crna Gora daje značajan doprinos toj antifašističkoj borbi.

»Malena je Crna Gora
Al se hrabro digla sva,
Sa svog krša nepobjednog
Goni okupatora.«

Crnogorska »Partizanka« ubrzo je postala masovna narodna pjesma među ustanicima trinaestojulskog ustanka. Pjevana je na melodiju poznate revolucionarne pjesme »Lanci nam se kuju kleti« širom Crne Gore u jesen 1941. i 1942. godine.

Isto tako, masovna partizanska pjesma, pjevana od septembra 1941. godine, bila je »Pjesma gerilaca«, u kojoj je opjevana borba partizana gerilaca »Naroda potlačenog«.

Stihovi ove borbene pjesme pozivali su narodne borce da slome »ropstvu lance« i da oslobode svoj narod:

»Naprijed, drugovi, u borbu,
Zadnji je došao čas!
Smrvimo mračni fašizam,
Cio je narod uz nas!«

Pjesma je pjevana na melodiju poznate revolucionarne pjesme: »Crven je istok i zapad ...«

I ova pjesma se brzo prenijela na ostale ustaničke krajeve: pjevana je u Sandžaku, Srbiji, Hercegovini i istočnoj Bosni.

Partizanske narodne pjesme, napjevi i tekstovi predstavljali su izraz patriotizma naroda, njegova stremljenja, bili su dokaz dubokog doživljenog ljudskog prava i vrijednosti crnogorskog naroda, bili su primjer velikog narodnog duha, nadahnuća pojedinaca autora koji su kroz partizansku borbenu pjesmu izražavali dio umjetničkog revolucionarnog stvaralaštva. I u partizanskoj pjesmi oslobodilačka borba stajala je u prvom planu, ali tu je, razumije se, i čovjek koji se bori i za opšteljudske vrijednosti kako bi postao pravi slobodni čovjek, makar što je u neravnopravnoj oružanoj borbi bio prvenstveno borac s puškom, djelić ogromne ratne mašine. Posebno je važno istaći činjenicu da su u toj razgranatoj poeziji, u tom kolektivnom i individualnom poetskom izrazu, oslobodilački rat i revolucija opjevani kao pravedni, opravdani i neminovni. Zato su njene poruke takve (»Druže Tito, Maršale, naša borba takva je — naša borba zahtijeva kad se gine da se pjeva«) da odražavaju duboki smisao naših stremljenja, humanizma i istovremeno nužnosti borbe, jer su se samo preko nje mogli ostvariti ciljevi nacionalnog i socijalnog oslobođenja. U poetskom i muzičkom stvaralaštvu došlo je do izraza i bratstvo i jedinstvo Hrvata, Srba, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca i drugih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Partizanska štampa i u Crnoj Gori je bila od početka u funkciji kulture³⁰. Ona je, služeći političkim ciljevima, istovremeno pisala o kulturi, o odnosu raznih društvenih struktura prema kulturnim pojavama i sadržajima, potrebi da se kultura razvija i unapređuje i u ratnim uslovima. Zalaganje partizanske štampe, kako one pokrajinskog tako i one regionalnog karaktera, za nove oblike i sadržaje kulturno-prosvjetnog rada, sugestije i smjernice koje je davala za organizovanje kulturno-prosvjetnih djelatnosti, imali su značajne rezultate u ovom domenu. Partizanska štampa i kultura uopšte pratili su ustaničku borbu od prvih dana stvaranja slobodnih teritorija u Crnoj Gori.

Narodnooslobodilački odbori su u svom radu, od početka, veoma značajnu pažnju poklanjali kulturi i prosvjeti. Tako, na primjer, kada je Skupština narodnih predstavnika, 21. jula 1941. godine, u slobodnim Beranama, donijela odluku o formiranju Narodnog odbora oslobođenja sreza beranskog »koji će imati cjelokupnu vlast u ovom kraju«, povjerila je ovom prvijencu narodne vlasti »cjelokupnu državnu imovinu i finansijska sredstva svih nadležstava i banaka« radi njihovog korišćenja »za potrebe naroda«³¹, pa razumije se, i za organizovanje kulturno-prosvjetne aktivnosti na oslobođenoj teritoriji ovog sreza. U ime Odbora, o kulturi i prosvjeti se starala Kulturno-prosvjetna sekcija, koja je na oslobođenoj teritoriji sreza odmah preuzela brigu o zaštiti školskih zgrada, školskih arhiva, biblioteka, Doma trezvenosti u Beranama, zatim o zaštiti kulturno-istorijskih spomenika i drugih kulturnih javnih dobara. Takođe, Sekcija je, po odluci Narodnog odbora, a po prijedlogu mjesnog partijskog i vojnog rukovodstva, pokrenula izdavanje »dnevnika« koji se zvao »Informativni bilten« (izlazio u 100 primjeraka svakog dana), čiji je glavni i odgovorni urednik bio Veselin Masleša³². Zahvaljujući ovako organizovanom kulturno-prosvjetnom i pro-

pagandnom radu ove sekcije, građanstvo Berana i šire okoline prvi put je bilo ne samo podrobno informisano, nego na određen način i uključeno u kulturni i javni život, a time i u oslobodilački pokret u najširem smislu.

Sličnu aktivnost ispoljavali su na kulturno-prosvjetnom planu organi i ustanika rukovodstva i na teritoriji ostalih srezova oslobođenih u julskom ustanku u Crnoj Gori.

Takvu angažovanost političko-vojnih rukovodstava i narodno-oslobodilačkih odbora sretamo u Srbiji, u jesen 1941, u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji. Kako je u procesu oslobodilačke borbe vlast prelazila iz ruku buržoazije u ruke širokih narodnih masa seljaka, radnika, napredne inteligencije — to se školovanje za obavljanje funkcija nametalo kao neophodnost i nužnost tog revolucionarnog procesa. Činjenica da je oko 50 odsto stanovništva Kraljevine Jugoslavije (u nekim krajevima taj procent je iznosio i više od 80 odsto, a među stanovništvom nekih narodnosti i preko 90 odsto) bilo nepismeno, zahtijevala je od organa NOP-a da obrazovanju posvete odgovarajuću pažnju. Nije, dakle, bilo u pitanju organizovanje školovanja za dorašlu djecu, već i neophodnost opismenjavanja boraca i drugog odraslog stanovništva koje je tražilo da nauči da čita i piše.

Rad na opismenjavanju boraca u početku se odvijao u samim partizanskim jedinicama (organizovani su analfabetski tečajevi). U kratkim predasima i zatišjima između bitaka u jedinicama, u selima, na brzinu bi bili organizovani tečajevi i improvizovani kursevi za starije nepismene ljude. Savez komunističke omladine i druge omladinske organizacije su na polju širenja kulture i pismenosti razvile najveću aktivnost na većim slobodnim teritorijama. Naročito je bogata bila kulturno-umjetnička djelatnost NOP-a na teritoriji Užičke Republike, u jesen 1941. godine. Užice, centar narodnooslobodilačkog pokreta, sa sjedištem CK KPJ, Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije, Glavnog štaba NOP odreda Srbije, zatim Glavnog NOO za Srbiju i drugih organa, postaje i središte kulturnog života zapadne i centralne Srbije. Ondje izlazi list »Borba«, organ KPJ, zatim se štampaju »Vesti« (prvo lokalno glasilo u NOB-i), a i u drugim oslobođenim većim gradovima pojavljuju se slična glasila. Pozorišni život, rad domova kulture, biblioteka i čitaonica, narodnih univerziteta, kao i neki drugi oblici i sadržaji kulturno-umj etničkog rada, takođe su činili sastavni dio svakodnevnog življenja. »Borba« je o tome novom kulturnom životu i zamahu ostavila ovo svjedočanstvo:

»Na čitavoj oslobođenoj teritoriji Srbije ključa nov narodni život. Svet je žedan slobodnih manifestacija, mitinga, kulturnih priredaba, sela, konferencija itd. Ni jedna sala koju su prošli režimi gradili ne može da primi ni polovinu onih koji dođu da učestvuju i uživaju u priredbama.«³³

Najveći oslobođeni gradovi u ondašnjoj Evropi koja je stenjala pod fašističkom čizmom — Užice i Čačak — razvijaju raznovrsne forme i sadržaje kulturno-prosvjetnog rada i drugog zabavnog života, uprkos svakodnevnih borbi protiv Nijemaca, nedicevaca i četnika. Proslava Oktobarske revolucije (7. XI 1941) u Užicu predstavljala je svojevrstan ne samo politički nego i kulturni čin (proslava je prvi put legalno držana na našem jugoslovenskom tlu). Akademije, večeri recitacija i borbene i revolucionarne poezije i druge priredbe imale su doboko vaspitni značaj, unosile su svojim sadržajem i organizacijom novu dimenziju u cjelokupni oslobodilački i revolucionarni pokret srpskog naroda. Mada su se gotovo permanentno vodile bitke protiv okupatora i izdajnika srpskog naroda, narodni odbori i društveno-političke organizacije u Užicu i Čačku stvaraju uslove za održavanje festivala narodnih igara i pjesama. U Užicu je 12. novembra 1941. organizovana čak i izložba o SSSR-u, koja je naišla na veliki i veoma topao prijem kod građana i omladine. Omladina je, inače, od početka oružane borbe protiv okupatora, prednjačila u radu na kulturno-prosvjetnom polju. Užička »Borba« o tome je takođe pisala: »U našim oslobođenim selima počeo je da se budi kulturni život, održavaju se ne samo zborovi, već i predavanja i posela sa pozorišnim komadima, recitacijama, pjesmama i svirkama. Seoska omladina rado posećuje ove kulturne priredbe, a ona ih priprema i priređuje.«³⁴

Slična aktivnost na kulturno-prosvjetnom polju organizovana je i u ostalim oslobođenim gradovima (Bajina Bašta, Požega, Gornji Milanovac) i mnogim selima zapadne Srbije, kao i u varošima i selima istočne Bosne, čija je oslobođena teritorija bila povezana sa slobodnom teritorijom u Srbiji.

Vijesti o bogatom i raznovrsnom kulturno-prosvjetnom djelovanju u danima Uzičke Republike, posredstvom »Borbe« i druge partizanske štampe, dopirale su do crnogorskog naroda i partizana. Iz sačuvanih dokumenata vidi se da se crnogorski čovjek divio oblicima i sadržajima bogate partizanske kulture na teritoriji slobodne teritorije u Srbiji u vrijeme kad je fašizam držao pod svojom crnom čizmom Evropu, a prvi propagandist hitlerizma, Gebels, javno uzvikivao da se grozi riječi »kultura« i kad tu riječ čuje uvijek se hvata revolvera. Slični procesi na kulturno-prosvjetnom planu razvijali su se i na slobodnoj teritoriji Crne Gore. Narodnooslobodilačka borba postajala je tako i svojevrsni revolucionarni kulturni čin. Boreći se protiv fašizma i njegove antikulturne, rušilačke, mračnjačke ideologije, ona se borila i za očuvanje svih duhovnih i materijalnih vrijednosti. Bogati oblici i sadržaji kulturno-prosvjetne djelatnosti na teritoriji Uzičke Republike, izazvali su divljenje na slobodnoj teritoriji Crne Gore i drugih oslobođenih krajeva. Partizanska kultura ustaničke Srbije doživljavana je kao grandiozna, jer se znalo da su u to isto vrijeme, oktobra i novembra 1941. godine, Nijemci uz pomoć domaćih izdajnika masovno uništavali generacije učenika i njihovih vaspitača u Kragujevcu, Kraljevu i drugim gradovima Srbije, zemlje »bune među bunama« i »bune među narodima«. Dok na slobodnoj teritoriji cveta narodna, partizanska kultura, dotle jedan izdajnik srpskog naroda »s revolverom i bombama o pasu«, prijeteći smrću učiteljima i profesorima u Učiteljskoj školi u Kragujevcu, ako ne prihvate saradnju s okupatorom i izdajnicima, kaže: »Vas pozivamo na saradnju, uz rezervu da primamo koga mi hoćemo. Vi ste dosadašnjim vaspitanjem omladine doveli do dvadeset sedmog marta. Odsad, nećete moći da vaspitate djecu u židokomunističkom duhu. Još vi niste platili ovaj greh! Zapamtite dobro, u ovu kuću (učiteljsku školu — M.D.) može svako da uđe, ali iz nje ga mogu mrtvog izneti! Ne može se više uzimati za primer francuska revolucija! Ne sme se više pominjati: sloboda, jednakost, bratstvo! Naša lozinka je : red, rad, disciplina. Hoćemo vaspitanje antimarksističko, versko i nacionalno..³⁵ Tako, dok se napredni profesori i narodni učitelji perom i puškom na jednoj strani bore za čovjekovu slobodu, u okupiranom i u crno zavijenom Kragujevcu, jedan drugi fašistički sluga profesorima kaže: »Naše gimnazije su bile rasadnik komunizma«. »Napredne« ideje širili su samo profesori. Svi odreda bih su komunistički kuriri. Na putu od Beograda do Kragujevca nailazio sam na učiteljice i profesorke udružene s banditima. Ubijao sam ih bez ikakve presude. Ja ih svuda ubijam! I nastaviću..³⁶

Klasni neprijatelj, kao i fašistički zavojevač, zazirao je i od škole, narodne prosvjete i njene progresivne uloge. Zato su njemački i italijanski okupatori i njihove sluge uništavali neštedimice škole, biblioteke, arhive i svo drugo kulturno blago. Varvaski i bezdušan odnos prema školama najbolje ilustruju riječi koje je, početkom novembra 1941. u Kragujevcu, izgovorio jedan Ljotičevac, koji, između ostalog, kaže: »Naše škole moraju ići u sunovrat. Vi stari, ništa nam niste potrebni. Mi hoćemo vašu decu. A vi, mreli, živeli, ništa nas se ne tiče..³⁷

Međutim, i pored takvog sumraka koji se bio nadnio nad naše škole, zublja prosvjete je sijala u Srbiji, U Crnoj Gori, u Bosni, Hrvatskoj, Sloveniji — svuda gdje se razgarala narodnooslobodilačka borba.

Budući da je omladina i u širenju kulture i prosvjete imala najistaknutije mjesto, da je bila nosilac različitih formi i sadržaja bogatih kulturnih aktivnosti u narodnim masama, »Omladinska borba«, organ Saveza komunističke omladine Jugoslavije, je, u broju od 17. novembra 1941, donijela članak koji je imao direktivni značaj, jer je određivao mjesto i ulogu mladih u narodnooslobodilačkom pokretu. Evo što se tu kaže: »Partizani i naša narodna vlast, narodnooslobodilački odbori, stvorili su sve uslove da plamen kulture bukne u našim selima i da se razgori široko, da osvetli sav mrak u kome su naše selo i njegovu omladinu namerno držali razni elementi, gazde, gospoda, panduri, žandari, razne prodane i neprodane vlade i okupacija.

1. Odmah pridite stvaranju narodnooslobodilačkih omladinskih saveza po svim opštinama, po svim selima.

2. Svako selo da dobije svoju čitaonicu: da se okuplja, da se izvlači ispod štetnog i neprijateljskog uticaja raznih petokolonaša i slugu okupatora naša seoska omladina.

3. Čitajte i široko delite »Borbu« i »Omladinsku borbu«, jer one vam govore istinu o svemu, jer one vas uče ko vam je prijatelj i ko se bori za vaše oslobođenje,

za novi kulturni život seljaka, gdje će se čuti radio-aparati, goreti električne svetiljke i mrak biti rasteran.

4. Stvarajte muzičke zborove, negujte svoje igre i svoje pesme, jer one su slobodarske.

5. Organizujte analfabetske tečajeve da u vašim selima nema nepismenih, da svi mogu čitati knjige i naše novine, biltene, proglase i objave, da mogu saznati potpunu istinu o sebi i o borbi koja se danas vodi... Tako ćemo mi i na delu pokazati da naša borba jeste borba napretka i kulture, protiv nazadka i mraka nekulturnih varvara, koji uništavaju sve dragocene kulturne tekovine naroda i omladine celog sveta»³⁹.

I u uvodniku prvog broja »Omladinskog pokreta«, organa Crnogorske narodne omladine, u nabranju zadataka koji stoje pred listom, ističe se da će on, pored ostalog, služiti i širenju kulture, obrazovanju i vaspitanju mladih.³⁹ I »Narodna borba«, pozdravljajući radanje »Omladinskog pokreta«, pisala je da »on treba da postane glasilo i štivo svakog mladog crnogorskog radnika i da postigne da svaki mladi Crnogorac osjeća da ima svoj list preko kojega može pisati i čitati o svim pitanjima omladinskog života i narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori — i svakom selu ponaosob.«⁴⁰

U dosadašnjim naučnim istraživanjima, rekli bismo, nedovoljno je prostora dobijala kultura i prosvjeta NOR-a socijalističke revolucije u Crnoj Gori, a slična je situacija i u historiografiji Srbije. Istina, bilo je radova koji su razrađivali ovu materiju, sagledavali i ocjenjivali kulturno-umjetničke aktivnosti koje su se odvijale kako u jedinicama NOV i POJ, tako i u narodnim masama, ali se to pretežno svodilo na dosta pojednostavljeno isticanje onih opštih i poznatih zadataka koji su u procesu oslobodilačke borbe ostvarivani: opismenjavanje boraca i podizanje opšte prosvjetnosti u narodu, razvijanje kolektivnog duha, stvaranje borbenog raspoloženja i morala, popularisanje NOP-a i linije KPJ i si. Ali, isticanje samo onih kvaliteta kulturno-prosvjetnog i idejno-političkog sadržaja samo je dio istine o kulturi NOR-a i revolucije, pa čak i kad je riječ o prvoj godini oslobodilačke borbe. I mi ovim činimo samo jedan mali pokušaj, svjesni da je za svestraniju obradu ove dosta bitne komponente našeg NOR-a i revolucije, neophodno vršiti i dublja i kompleksnija i studioznija istraživanja. Ovo utoliko prije, što se kulturi i umjetnosti, kao »praktičnom i operativnom, mada svjesnom, oružju za realno ostvarivanje specifičnog vida humanosti«⁴¹, veoma malo poklanjalo pažnje, iako se zna da je bio snažan humanistički uticai partizanske kulture i umjetnosti na borcu, na narod koji je oslobodilačku borbu shvatio ne samo kao put da dođe do slobode, već je u tu borbu ušao i da bi promijenio postojeće društvene odnose, da bi mijenjao dotadašnji svijet koji je počivao na klasnoj podvojenosti, nacionalnoj i socijalnoj neravnopravnosti, kulturnoj neprosvjedenosti i zaostalosti.

Kulturno-prosvjetne djelatnosti bile su sastavni dio oslobodilačke borbe u svim njenim fazama, »gotovo nikada nisu prestajale, pa ni u najtežim trenucima, u najsudbonosnijim istorijskim borbama«⁴². Tako je bilo na crnogorskom tlu i u 1941. godini. U Užičkoj Republici kulturno-prosvjetni rad imao je široke razmjere. Ti kulturni procesi, dobrim dijelom novi i formom i sadržajem, ostavljali su duboke tragove na svijest boraca i naroda, čineći ih duhovno snažnijim i izdržljivijim u borbi protiv okupatora i kontrarevolucije. Partizanska kultura na tlu Crne Gore i Srbije 1941. tijesno se prožimala.

Zašto je to sve bilo tako, razloge treba, svakako, tražiti, a oni se tu i sadrže, u identičnosti ciljeva revolucije i kulture, njihovoj međusobnoj uslovljenosti i tijesnoj povezanosti. I kultura i revolucija imaju svoju polaznu osnovu u čovjeku kao svjesnom faktoru koji mijenja svijest i prema tome obje mu se vraćaju čineći ga humanijim, boljim i stvaralačkim. Budući da najneposrednije djeluje na čovjeka, kultura i umjetnost NOR-a i revolucije su bile duhovne, pokretačke i revolucionarne komponente koje su bitno uticale na mijenjanje navika, shvatanja i duhovnog življenja čovjeka naše zemlje uopšte, i vaspitavale ga da shvati dubinu revolucije, njene humane poruke. Tako udružene revolucija i kultura su, idući zajedno još u prvoj godini NOR-a, oslobađale u čovjeku, borcu, sve one snage koje su mijenjale i njega samog i sve ono što ga je okruživalo.

NOE i revolucija su još u 1941. godini otvorili proces rušenja svijeta starih ideja na čitavom jugoslovenskom revolucionarnom tlu. U ustaničkim danima, na teritoriji Crne Gore i Srbije takode je otpočeo kvalitetno nov proces kulturnog stvaralaštva, specifičan po svojim formama i sadržajima, koje je karakterisala kreativnost kolektiva, naroda, ali i mnogih stvaralaca, partizanskih boraca, koji su svoje stvaralačke sposobnosti i talenat ugrađivali u temelje nove partizanske revolucionarne kulture.

N A P O M E N E

- ¹ Josip Broz Tito, Govori i članci, knj. I, Zagreb 1959, str. 15.
- * Isto, knj. IV, str. 28.
- ³ Stipe Suvar, O kontinuitetu kulturne politike našega komunističkog pokreta. Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj, Zbornik, Zagreb, 1975, str. 19.
- ⁴ Isto, str. 19—20.
- ⁵ Istorija Jugoslavije, Beograd, 1972, str. 544.
- Zbornik, tom III, knj. 4, dok. br. 172, str. 427—429.
- ⁷ Iz Zagreba je njemački general 8. avgusta 1941. godine poslao nadležnim faktorima povjerljivi izvještaj o »pokretu otpora« u Jugoslaviji u kome se izražava zabrinutost zbog mogućnosti povezivanja ustanika Crne Gore i Srbije (Jovan Vujošević, Srbija i Crna Gora 1941. godine, Tokovi, sv. 1, 1971/2—3, str. 5).
- ⁸ Bogdan Gledović, Sandžak 1941, Tokovi, 1971/2—3, str. 18.
- ⁹ Zbornik, 1/2, dok. br. 75; II/2, dok. br. 46; III/1, dok. br. 190, Bogdan Gledović, n. čl., 20—21.
- ¹⁰ Zbornik, III/1, dok. br. 81, str. 202.
- ¹¹ Zbornik, m/1, dok. br. 68, str. 177; Radovan Vukanović, Na ratnoj stazi, Beograd 1965, str. 102 i 112.
- ¹¹ Obrad Cicmil, Durmitorski NOP odred i njegovo područje 1941—1945, Beograd 1966, str. 63.
- ¹⁴ Zbornik, III/1, dok. br. 68, str. 177.
- ¹⁴ Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knj. II str. 235.
- ^u Milija Stanišić, Strategijsko-operativni aspekti pljevaljske bitke, Istorijski zapisi, knj. XXXIV, 1977/2, 508.
- O ovome vidjeti opširnije i u radu Miša Lekovića, Djelatnost CK KPJ i VS NOPOJ u Sandžaku u decembru 1941, Zbornik, NOP i revolucija u Srbiji 1941—1945, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1972; Jovan Vujošević, n. čl., str. 6—7; Bogdan Gledović, n. čl., 19—23.
- ¹⁴ Milija Stanišić, n. čl. 43, 1977/2, str. 511; Zbornik, m/1, dok. br. 160; Danilo Knežević, Sjećanje na Sandžak 1941—1942, Četrdeset godina, Zbornik sjećanja, Beograd 1961.
- ¹⁷ Milija Stanišić, n. čl., str. 511.
- ¹⁴ Podatke o svršenim srednjoškolicima preuzeli smo od M. Stanišića. (Vidjeti: Milija Stanišić, Napredna inteligencija u Crnoj Gori i njeno učešće u trinaestojulskom ustanku, IZ, knj. XXXI, 1—2, str. 10—11). Međutim, smatramo da ovi podaci nijesu potpuni i konačni, bar za neke srednje škole (Realnu gimnaziju u Beranama). Osim toga, nedostaju podaci o svršenim učiteljicama učiteljskih škola u Beranama i Danilovgradu, koje su radile poslije prvog svjetskog rata, ali su 1928/29. ukinute.
- ¹⁹ Arhiv za radnički pokret, Beograd, Zbirka Beogradski univerzitet, 4 i knjiga diplomiranih studenata na Pravnom fakultetu.
- ¹⁰ Prema popisu iz 1931. godine, Crna Gora je imala 56,1 odsto nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina. Istina, taj procent se do 1940/41. smanjio, ali su neki krajevi Crne Gore, naročito oni naseljeni muslimanskim i albanskim življem, i dalje ostali na vrhu ljestvice nepismenog stanovništva u Jugoslaviji.
- ¹¹ Arhiv Istorijskog instituta Crne Gore, br. 3375.
- ¹¹ dr Jovan Marjanović u predgovoru Zbornika radova o studentskom i omladinskom pokretu na Beogradskom univerzitetu, Izdanje Univerzitetskog odbora za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ-a, Beograd 1970.

²³ Jovan Vujošević, n. čl., str. 3; Milija Stanišić. Napredna inteligencija u Crnoj Gori i njeno učešće u trinaestojulskom ustanku, IZ, knj. XXXI/1—2, str. 3 i dalje.

²⁴ Rade Vuković, Ratnim stazama Vukajla Kukalja, učitelja iz Vlaškog Dola, Braničevo. Požarevac, 1974.

“ Prvi broj Slobode izašao je 10. oktobra 1941. godine na planini Konjsko, iznad Berana (Ivangrad). Urednici lista bili su Veselin Masleša i Radovan Zogović. (Vidjeti: Momir Dašić. Veselin Masleša u Beranama 1941. godine, Sloboda, br. 1, 15. novembar 1961, str. 2; Isto, Štampa i druga glasila NOP-a u Gornjem Polimlju 1941—1944. godine, Tokovi, br. 2—3, Ivangrad 1971. godine, str. 25—51; Veselin Masleša u Crnoj Gori 1941. i 1942. godine — pokretač i urednik partizanskih listova, Tokovi, br. 12—13, Ivangrad 1976, str. 1—47; Radovan Zogović, O onoj Slobodi iz 1941, Sloboda, br. 238, 14. oktobar 1971, Ivangrad, str. 3; Đoko Pajković — Sloboda — jedan od faktora borbe za slobodu, Sloboda, br. 238, 15. oktobar 1971, Ivangrad, str. 2).

“ mr Miomir Dašić, Veselin Masleša u Crnoj Gori 1941. i 1942. godine, Tokovi br. 12—13, Ivangrad 1976, str. 27.

²⁷ Narodna borba, Saopštenja i Omladinski pokret, objavljeni su u Zborniku građe za istoriju radničkog pokreta Crne Gore, prva dva u knj. II, Titograd 1959, a treći u knj. ni, Titograd 1960.

²⁸ Narodna borba, br. 2/1, X 1941; br. 1/15, IX 1941.

²⁹ Batrić Jovanović, Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji I, Beograd 1960, str. 169.

³⁰ Opširnije o partizanskoj štampi u Crnoj Gori su pisali: dr Niko S. Martinović (Partizanska štampa u Crnoj Gori 1941—1945, IZ, 1959/1, str. 309—315); dr Dimo Vujović (Partizanska štampa i ostala sredstva informisanja u Crnoj Gori u prvoj godini oslobodilačkog rata, IZ, 1971/1—2, str. 155—175); mr Miomir Dašić (Štampa i druga glasila NOP-a u Gornjem Polimlju 1941—1944. godine, Tokovi, sveska 1, br. 2—3 za 1971, str. 24—51).

⁸¹ Zapisnik sa Skupštine delegata sreza beranskog od 21. jula 1941. godine (dokument se čuva u Polimskom muzeju u Ivangradu); Radivoje Boričić, Prvo oslobođenje Berana i formiranje Narodnog odbora oslobođenja, Ivangrad 1959, str. 48—49.

³² Miomir Dašić, Štampa i druga glasila NOP-a u Gornjem Polimlju 1941—1944. godine, Tokovi, sv. 1, 1971/2—4, str. 25—52; Veselin Masleša u Crnoj Gori 1941. i 1942. godine — pokretač i urednik partizanskih listova, Tokovi, 1976/12—13, str. 1—47.

³³ Borba, tom I, knj. 1, Istorijski arhiv KPJ, Beograd 1949, str. 93.

³⁴ Isto, str. 365.

³⁵ Citat preuzet iz knjige Mirka Milojkovića, Jedna mladost u Srbiji, Beograd 1961, str. 236—237.

⁸⁸ Isto, str. 237.

⁸⁷ Isto, str. 238.

⁸⁸ Omladinska borba, 1941—1944, Zagreb 1949, str. 17—18.

* Arhiv Istorijskog instituta Titograd, Omladinski pokret, godina I, br. 1, 15. decembra 1941. godine.

⁴⁰ Narodna borba, decembra 1941, br. 3, Zbornik građe, knj. n, Titograd 1959, str. T—9.

⁴¹ Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, 605—606.

⁴² Đorđe Radišić, Neki aspekti kulturnih djelatnosti u jedinicama NOV Hrvatske, Zbornik NOB u Hrvatskoj — Kultura i umjetnost, str. 273.

BOGDAN GLEDOVIĆ, pukovnik

UŽIČKA REPUBLIKA I ORUŽANI USTANAK U SANDŽAKU

Užička Republika — za koju su se samopožrtvovano borile i sandžačke partizanske jedinice — imala je veliki vojno-politički, moralno-psihološki i istorijski značaj za razvoj NOB-a u Sandžaku. Ustanak je, u ovoj oblasti, počeo i razvijao se jednovremeno i paralelno s opštim narodnim ustankom u Crnoj Gori i Srbiji. U stvari, on se razvijao u kolevci Rifata Burdžovića — Trša, Ljubiše Miodragovića, Vladimira Kneževića — Volode, Vladimira Perića — Valtera, Mila Peruničića, Gojka Drulovića, Jevstatija Karamatijevića, Momira Pucarevića, Jezdimira Lovića, Jakuba Kuburovića, Dobrile Šiljak, Milovana Jelića i drugih. Oružane borbe obuhvatile su polovinu teritorije Sandžaka (bjelopoljski, pljevaljski, novovaroški i prijepoljski kraj), koja je, tokom čitavog rata, predstavljala osnovno žarište oslobodilačke borbe i revolucije u ovoj oblasti, a u kojoj je pre rata postojao razvijen komunistički i anti-fašistički pokret. Ustaničke jedinice (gerilski odredi, čete i bataljoni), čija je jačina iznosila oko 5.000 boraca, napale su, u leto 1941, italijanske i ustaško-domobranske posade i garnizone i oslobodile Mojkovac, Bijelo Polje, Sahoviće (Tomaševo), Novu Varoš, Brodarevo i druga manja mesta, uništile okupatorsku i kvislinšku vlast i stvorile slobodnu teritoriju između Crne Gore i Srbije¹. Međutim, zbog brze of anzi ve italijanske divizije »Pusterija« i delova divizije »Venecija«, nedovoljne pripreme ustanka, neiskustva i izvesnog nesnalazjenja partijskih komiteta, kao i kontraverznih direktiva u pogledu napada na okupatorske garnizone (koje je davalo rukovodstvo ustanka za Crnu Goru i Sandžak), ustaničke jedinice nisu napale italijanski garnizon u Pljevljima, nemačke i ustaško-domobranske snage u Prijepolju, Priboju i Sjenici, niti su postigle veće uspehe u ovoj oblasti².

U toku priprema i trajanja oružanog ustanka nije stvorena čvrsta i jedinstvena vojna i politička organizacija ustaničkih snaga, sposobna za partizanski način ratovanja.³ Pored toga, komunisti i ustaničke jedinice, nošeni idejom o slobodi i brzom pobjedi, nisu očekivali intervenciju jakih okupatorskih trupa, zanosili su se iluzijama o brzom pobjedi i pomoći Crvene armije. Komunisti su verovali i tvrdili da će SSSR uništiti fašističku Nemačku i Italiju najdalje za 6 meseci. Zbog svega toga, pred velikom of anzi vom italijanskih divizija, koje su do 7. septembra povratile sva izgubljena mesta, proširile svoju okupacionu zonu u Sandžaku prema Srbiji, demarkacionu liniju postavile na reku Uvac i (po nemačko-italijanskom sporazumu) okupirale ceo Sandžak (sem novopazarskog kraja), ustaničke čete i bataljoni su se razilazili kućama⁴. U gerilskim odredima su ostali jedino komunisti, koji su činili jezgro, pokretačku i rukovodeću snagu ustanka. Tada su (početkom septembra) nemačke, ustaške i domobranske jedinice povučene iz Sandžaka, sem iz Novog Pazara i Duge Poljane, koje su i dalje držali Nemci s albanskim i muslimanskim kvislinškim i oružanim snagama.

Pošto su se ustaničke čete i bataljoni razilazili kućama, narod je ostao nezaštićen od represalija okupatorskih i kvislinških snaga. S druge strane, Sandžak je 1941. godine i sve do kraja rata, zbog svog geopolitičkog položaja, verske i nacionalne strukture stanovništva, predstavljao poprište pretenzija, nasilja i zločina fašističkih okupatora, Nezavisne Države Hrvatske, Velike Albanije, kvislinga Ante Pavelića, Sekula

Drljevića, Milana Nedića i četnika Draže Mihailovića. Svi su oni raspirivali verski i nacionalistički antagonizam i bratoubilački rat između Srba, Muslimana i Crnogoraca koji su živeli u ovoj oblasti, što im je polazilo za rukom u istočnom delu Sandžaka gde je reakcija bila izrazito jaka⁵. Komunisti su uspeali da na teritoriji Sandžaka zahvaćenju NOB-om, spreče bratoubilački rat.

Kombinovanim vojnim, političkim, policijskim, propagandno-psihološkim sredstvima, demagoškom taktikom prividnih ustupaka i obećanja, polovičnim merama na planu snabdevanja stanovništva životnim namirnicama i drugim, italijanski okupator je nastojao da uguši NOB i normalizuje situaciju. Italijanske komande su sa kvislinzima izdavale vesti o situaciji na sovjetsko-nemačkom frontu, o »padu Moskve« i lecima upozoravale kako crnogorske, tako i sandžatske ustanike: »Devet miliona Nijemaca, Italijana, Finaca, Mađara, Rumuna, Slovaka i Španaca uništio je Staljinovu liniju i pod vratima Moskve i Lenjingrada za nekoliko dana od boljševičke Rusije ostaće samo tužna uspomena. Zar da na grobu sovjetske Rusije izvojuje pobjedu komunizma šaka njegovih crnogorskih pristalica«⁶. Istovremeno je i ideolog i vođa crnogorskih separatista i kvislinga Sekule Drljević u svom govoru 30. avgusta 1941. isticao da »Crnu Goru i političku mudrost crnogorskog naroda smrt Jugoslavije niti je iznenadila niti ožalostila«, da se »nestanak Jugoslavije pretvori u opštu radost crnogorskog naroda zasluga je slavne i pobjedonosne italijanske vojske i genijalnog dučea (Musolinija)«, da su »14. jula komunistički luđaci, po naredbi moskovskog diktatora Đurđijanca Staljina, napali podlo, iz zasjede, pojedine malobrojne posade italijanske vojske«, da je »komunizam međunarodna bolest«, od koje »će Evropu za vazda izliječiti pobjedonosne armije sila Osovine, koje su već na pragu Petrograda, Moskve i Kijeva«⁷. Tako je Sekule Drljević — kako je to isticala »Narodna borba«, govorio kao »pokvareni i prodani luđak i samo kao sluga okupatora«, i »to samo ono što je u interesu okupatora« nazivajući »italijansku fašističku vojsku slavnom i oslobodilačkom« a okupiranu »Crnu Goru nezavisnom« i falsifikujući istoriju — nago-veštavao da Crnogorci nisu »Sloveni nego Rimljani«, i »bio u stanju da nas polatini samo da bi »omeo crnogorski narod da se bori u velikoj bratskoj zajednici slovenskih naroda«⁸. Ubrzo posle toga, i komandant divizije »Pusterija«, general Đovani Espozito (čije je sedište bilo u Pljevljima) na jednom skupu pljevaljskih kvislinga, na koje se kao sluge okupatora, oslanjala okupatorska fašistička vlast, održao je govor u kome je rekao i ovo: »Mi smo po sili ratnog zakona došli ovde kao okupator i moramo ostati sve dok se rat ne završi. Jugoslavija je izgubila rat, a da je Italija izgubila rat vi bi okupirali Italiju, pa bi Italijani, kao kulturni narod, bili lojalni prema okupatoru. Ja ne znam kako će se rat završiti. To se odlučuje na Istočnom — sovjetsko-nemačkom frontu, gde se rešava i naša i vaša sudbina. U pogledu njegovog ishoda ne mogu ništa da vam kažem. Ono što mi Italijani želimo jeste da se rastanemo kao prijatelji kad se završi rat, i da se ne ubijamo, jer ćemo mi tada otići odavde. Od vas ne tražimo ništa, sem da budete mirni i da se ne izlažete opasnostima streljanja, paljevina i drugih represalija koje donosi rat. Zato vas pozivam na saradnju i na mir. U protivnom, ako ne bude ovako, mi ćemo preduzeti oštre represalije ako se i dalje budu vodile borbe protiv italijanskih vojnika i oficira«⁹.

Gušeći nemilosrdno ustanak, italijanske okupatorske, ustaške, domobranske, velikoalbanske i muslimanske kvislinške snage bombardovale su, palile i pljačkale ustanička sela, ubijale ili u internaciju odvodile pripadnike i saradnike NOP-a i zarobljene ustanike, zatvarale taoce, obnavljale organe okupatorske i kvislinške vlasti, otvarale osnovne i srednje škole, u kojima su zabranjivane knjige i nastava na ekavskom dijalektu, uvodile italijanski jezik i fašističke nastavne programe, polazeći od toga da »škole predstavljaju jedno od najefikasnijih sredstava za fašističku političku penetraciju«¹⁰.

Srpski i crnogorski kvislinzi su pružili punu podršku okupatoru i uložili maksimalne napore da što više doprinesu razbijanju oružanog ustanka, uništenju i izolovanju komunista od naroda. Oni su veličali fašističke pobjede na Istočnom frontu, klevetali komuniste i širili razbijačke parole da je »ustanak isključivo komunistička stvar«, da je »ustanak preuranjen«, da »sad još nije vrijeme za borbu i treba sačekati«, da »smo i suviše preslabi«, da će »cio narod izginuti«, itd¹¹. U isto vreme, generali Pircio Biroli, Đovani Espozito i drugi italijanski komandanti, pretili su narodu većim i težim represalijama u mestima u kojima se budu izvodile akcije. Pa-

ralelno s tim, italijanske vojne komande i tajna policija OVR-a izdavale su specijalne legitimacije svojim agentima, saradnicima i poverenicima koji su predvodili fašističke trupe u paljenju i pljačkanju ustaničkih sela i koji su otkrivali i denuncirali saradnike i prijatelje NOP-a. To je bio ološ koji je — prema direktivi KPJ i narednju partizanskih štabova — »trebalo trijebiti kao gubu iz torine«.¹² I dok je okupator pljačkao i palio ustanička sela, hapsio, internirao i streljao pripadnike NOP-a, taj je ološ priređivao dočeke i bankete fašističkom okupatoru, sakupljao se na njegovim sportskim priredbama i zabavama u klubovima »Cirkolo«, gde su bila najjača uporišta OVR-e i gde su se sa kvislinzima i špijunima uveseljavali italijanski oficiri.

Zbog svega toga, kao i zbog sve teže situacije na sovjetsko-nemačkom frontu, u narodu su zavladao velika nesigurnost, kolebanje i strah od represalija. Trebalo je ohrabrenja i vremena, kao i umešnog, upornog, strpljivog i savesnog rada komunista da se savlada ovaj ozbiljan problem.

U takvoj situaciji, ustanak u Srbiji protiv nemačkog okupatora — koji je 1941. predstavljao centralno žarište jugoslovenskog oslobodilačkog i revolucionarnog rata — imao je veliki značaj za nastavljanje oružane oslobodilačke i revolucionarne borbe u Sandžaku. Sve do povratka iz Srbije sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak Rifata Burdžovića-Trša (sredinom septembra) i do Savetovanja u Stolicama, sandžaćkim komunistima, Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak i rukovodstvu oružanog ustanka za Crnu Goru i Sandžak, nije bilo jasno kakva treba da bude vojna i politička organizacija ustanka, na kojim principima treba izgrađivati ustaničku, oslobodilačku i revolucionarnu vojsku, novu narodnu vlast, masovne političke i antifašističke organizacije¹³.

U avgustu i septembru 1941. godine, u partijskim organizacijama u Sandžaku prorađeni su Rezolucija pokrajinskog savetovanja KPJ za Crnu Goru, Sandžak i Boku i pismo Milovana Đilasa, delegata CK KPJ, upućeno Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, koje je prethodno Pokrajinski komitet Partije u potpunosti prihvatio¹⁴. Oba ova dokumenta od avgusta 1941. su, međutim, zbog krupnih političkih i vojnih grešaka koje su sadržali, poništili 22. oktobra 1941. Centralni komitet KPJ i drug Tito i odmah je obustavljena njihova dalja prorada u svim partijskim organizacijama¹⁵. Milovan Bilas je ubrzo posle toga povučen u CK KPJ (koji se nalazio u oslobođenom Užicu), a mesto njega iz Srbije je u Crnu Goru za delegata CK KPJ upućen drug Ivan Milutinović, član Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, koji je učestvovao na Savetovanju u Stolicama¹⁶. Ivan Milutinović je, istovremeno, bio delegat — opunomoćenik Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije za glavne štabove NOP odreda i za Sandžak i za Crnu Goru i Boku¹⁷.

Stvaranje i razvoj organizacije KPJ u Sandžaku su pre rata kasnili zbog objektivnih i subjektivnih mogućnosti. Taj proces je bio vrlo spor, sektaški uzak i po vremenu i po širini. Nije bilo nikakvih opravdanih razloga za to — što je pokazao razvoj NOBA-a u ovoj oblasti.¹⁸ U Sandžaku je, uoči ustanka, bilo oko 100 članova Partije i 250 članova SKOJ-a¹⁹. Međutim, stvarna snaga i uticaj sandžacke partijske organizacije bili su znatno veći nego što to pokazuje ovaj broj, jer je u Sandžaku postojao veliki broj mladih ljudi (naročito srednjoškolaca, studenata i radnika) komunistički orijentisanih i u praktičnoj političkoj aktivnosti na liniji KPJ. Takav uticaj KPJ proizlazio je iz činjenica koje govore da počeci komunističkog pokreta u Sandžaku ne datiraju od formiranja partijskih organizacija u pljevaljskom i mileševskom srezu (1939), već znatno ranije. Osnivanje i uspešan rad naprednih studentskih udruženja u Pljevljima i Prijepolju (1932) i sportskih i kultumo-prosvetnih udruženja; štrajkovi srednjoškolske omladine i gimnazijama (naročito u Pljevljima 1939) i zanatsko-radničke omladine, kojima su rukovodili studenti — komunisti, pokazuju da je bilo moguće mnogo ranije od studentske, srednjoškolske, radničko-zanatske i seoske omladine stvoriti i omasoviti organizacije KPJ i SKOJ-a u Sandžaku.²⁰ To bi mnogo značilo za uspešniji i masovniji razvoj NOB-a u ovoj oblasti. Prvi nosioci komunističkog pokreta u Sandžaku su bili marksistički orijentisani i obrazovni studenti Ljubiša Miodragović, Rifat Burdžović, Josif Malović, Mišo Pavićević, Zdravko Borisavljević i drugi. Oni su imali stvarni politički ugled u narodu i uživali opšte poverenje i podršku napredne omladine i svih patriotski i antifašistički orijentisanih ljudi.

Iako je KPJ u Sandžaku bila mlada i malobrojna, partijske organizacije i komunisti u njima bili su (sem veoma retkih pojedinaca u Novom Pazaru i Sjenici) dobro pripremljeni za teške i složene zadatke koje su im postavljali NOR i revolucija. To su bili mladi ljudi, skromni i vrlo disciplinovani, koji su, pod rukovodstvom Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, na delu pokazali svoju političku zrelost, sposobnost i smisao za vođenje NOR-a i socijalističke revolucije. Za organizaciju KPJ u Sandžaku bila je srećna okolnost što su na njenom čelu bili komunisti iz Sandžaka (studenti i radnici) koji su radili u beogradskoj partijskoj organizaciji, a među njima i sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak Rifat Burdžović Tršo, istaknuti revolucionar i jedan od najpopularnijih i politički najobrazovanijih rukovodilaca komunističkog pokreta u Beogradu, pa i u NOR-u i revoluciji.

Zbog svog vojno-strategijskog položaja Sandžak (7.100 km² i 254.000 stanovnika — Srba, Muslimana i Crnogoraca) je 1941. i kasnije bio vrlo značajan za NOR i revoluciju u Jugoslaviji. Njegov položaj između Srbije, Crne Gore i Bosne, kapaciteti u poljoprivrednoj proizvodnji, veliki kompleksi šuma i brdsko-planinsko zemljište sa masivima Zlatara, Ljubišnje, Kamene gore, Pobjenika, Crnog vrha, Čemerna, Bje-lasice, Bića, Jadovnika i dr. bili su vrlo pogodni za partizanski i oslobodilački rat. To nije bilo nepoznato CK KPJ i Vrhovnom štabu NOPO Jugoslavije. U stvari, NOP se u Sandžaku razvijao između dva izrazito burna i veoma značajna ustanička i revolucionarna žarišta — Srbije i Crne Gore.

Posle povratka Rifata Burdžovića iz Srbije, gde se upoznao sa vojnom i političkom organizacijom oružanog ustanka i direktivama Vrhovnog štaba o stvaranju i ulozi slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i Savetovanja u Stolicama, formiran je u oktobru 1941. novi Oblasni komitet KPJ za Sandžak, čiji je sekretar i dalje bio Rifat Burdžović, a članovi Voja Leković, Momir Bošković i Vladimir Damjanović. Od tada je Oblasni komitet bio pod neposrednim rukovodstvom Centralnog komiteta KPJ, a Glavni štab NOP odreda za Sandžak (komandant Vladimir Knežević-Voloda a politički komesar Voja Leković) pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije²¹. Sedište Oblasnog komiteta Partije i Glavnog štaba za Sandžak bilo je u selu Radoinji, kod Nove Varoši, na granici Srbije i Sandžaka — radi što čvršće i neposrednije veze sa CK KPJ i Vrhovnim štabom u oslobođenom Užicu. Tako je narod Sandžaka dobio svoje političko i vojno rukovodstvo preko kojeg su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab neposredno rukovodili NOB i revolucijom na ovom području. To je bilo od izvanrednog značaja za prevazilaženje verskih i nacionalnih sukoba, za ravnopravnost, okupljanje i učešće srpskih, crnogorskih i muslimanskih masa u narodnooslobodilačkoj borbi. Bio je to i izraz politike KPJ protiv cepanja i deobe teritorije Sandžaka kao celine i negacija pretenzija fašističkih okupatora, Nezavisne Države Hrvatske i Velike Albanije, muslimanskih, crnogorskih i srpskih kvilinga i nacionalista van Sandžaka na ovu oblast ili njene delove.

Oslanjajući se na staru spoljnopoličku doktrinu Turske Carevine i Austro—Ugarske Monarhije i nastavljajući kontinuitet antisrpske i anticrnogorske politike Nezavisna Država Hrvatska i Velika Albanija nastojale su svim sredstvima da u Sandžaku obnove vojnostrategijski koridor protiv Srbije i Crne Gore i protiv ponovnog uspostavljanja Jugoslavije. One su sa sandžackim ustašama stalno isticale da Srbija i Crna Gora ne smeju imati zajedničku granicu i da se Srbiji mora sprečiti izlazak na Jadransko more²².

U Sandžaku su se, posle stvaranja novog Oblasnog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOPO za Sandžak, partizanske jedinice (čete, bataljoni i odredi), NOO-i i masovne političke i antifašističke organizacije, stvarale i razvijale postepeno na iskustvima vojne i političke organizacije oslobodilačkog rata i revolucije u Srbiji i na principima koje je postavilo Savetovanje u Stolicama — upravo kao što se to radilo na teritoriji Uzičke Republike. Ovo su Oblasnom komitetu KPJ i Glavnom štabu NOP odreda za Sandžak postavljali u zadatku CK KPJ i Ivan Milutinović u jesen 1941. godine. Tako je Ivan Milutinović u naređenju Glavnom štabu NOPO za Sandžak 13. novembra 1941, pored ostalog, isticao: »Čim očistite okupirani teritorij, odmah pristupite formiranju narodne vlasti onako kao što se radi na oslobođenoj teritoriji Srbije, o čemu sam vam govorio prilikom mog prolaska kroz Sandžak«²³.

U jesen 1941. godine, Centralni komitet KPJ i drug Tito su, u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, pored ostalog, isticale da treba »pro-

dužiti partizanski rat, kao što se to radi u Srbiji«, da se ne treba bojati represalija, da »naš narodnooslobodilački ustanak neće moći da ide samo po uzlaznoj liniji, nego da će tu biti i privremenih poraza, kolebanja itd.«, da narodnim masama treba »dati jasnu perspektivu njihove oslobodilačke borbe« i da ih treba upozoravati »da borba možda neće biti kratka nego dugotrajna i teška, i da će tražiti stalno menjanje i taktike, i teritorija, i sredstava i oblika ratovanja«, da se »naša borba razvija u posve specifičnim uslovima i da zato ide svojim originalnim putevima«, da je pravilno »samo shvatanje narodnog ustanka kao jednog trajnog partizanskog rata, koji će da zahteva sve veće mase, koji će da zadaje neprijatelju sve teže i teže udarce, koji će da učvrsti savez radnika i osnovnih narodnih masa i koji će konačno dovesti do potpunog uništenja neprijatelja — paralelno sa akcijom Crvene armije i oslobodilačkih pokreta u Evropi i čitavom svetu«. Centralni komitet je, dalje, upozoravao i naglašavao da je pravilno »da politički razbijate sve one elemente koji kočice i slabe oslobodilačku borbu, iako su to »anglofilici«, ali da se i pored toga, »ne smete ni za momenat zaboravljati da se borimo na čelu naroda protiv okupatora i da se ni u kom slučaju ne smemo dati potisnuti sa tih nacionalno-oslobodilačkih pozicija, jer bi nas to izolovalo od masa«²⁴. Takva politička linija CK KPJ i druga Tita i takva politička platforma NOB-a — oslobodena stereotipnih koncepcija, šema i dogmi — rezultirala je iz pravilne i objektivne procene međunarodne i unutrašnje situacije, posebno na sovjetsko-nemačkom frontu, i potreba uspešnog i pobedonosnog razvoja jugoslovenskog oslobodilačkog rata i revolucije, a u praksi se pokazala kao potpuno pravilna.

Komunisti Sandžaka su, sprovodeći takvu političku liniju CK KPJ, pravovremeno shvatili da su oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika, nacionalističkog i šovinističkog slepila i bratoubilačkog rata, stvaranje partizanske vojske, narodnooslobodilačkih odbora, bratstva i jedinstva i pune ravnopravnosti Srba, Crnogoraca i Muslimana njihovi prvi i najvažniji zadaci na kojima moraju okupiti sve patriotske i antifašističke snage, bez obzira na politička, nacionalna i verska opredeljenja i imovinsko stanje i da samo na osnovu široke platforme NOB-a i perspektive za stvaranje nove Jugoslavije, mogu uspešno rukovoditi NOB-om, raskrinkavati i pobeđivati sve nosioce i pripadnike nacionalne izdaje i kontrarevolucije. Zahvaljujući takvoj politici u NOP-u je, iz Sandžaka, od prvih ustaničkih dana učestvovao i veliki broj veterana iz balkanskih i prvog svetskog rata i uticajnih ljudi u narodu — Mile Peruničić, prota Jevstatije Karamatijević, Miloje Dobrašinović, Stevo Cuković, Dušan Ivočić, Joso Mirković, Ristan Pavlović i mnogi drugi — koji su odigrali značajnu ulogu u pokretanju i razvoju narodnooslobodilačke borbe u Sandžaku.

U septembru i oktobru 1941. formirane su Zlatarska, Mileševska, Pljevaljska, Bjelopoljska i Sjenička, a u novembru i Pribojska partizanska četa, koje su bile pod neposrednom komandom Glavnog štaba NOPOJ za Sandžak²⁵. I u Sandžaku je tek tada umesto »gerilac« i »gerilski odred« uveden naziv »partizan« i »partizanski odred«, za amblem sandžackih partizana uzeta je jugoslovenska trobojna zastava sa crvenom petokrakom zvezdom na kapi, partizani su se pozdravljali stisnutom pesnicom kod slepoočnice i polagali partizansku zakletvu, koju je napisao vrhovni komandant Tito i koja je objavljena u Biltenu Glavnog štaba NOPO Jugoslavije. Čete su dobijale izvesnu količinu oružja i municije iz Užica, »Borbu«, »Bilten« Vrhovnog štaba i užičke »Vesti«. U početku su čete bile sastavljene od članova KPJ, kandidata KPJ i članova SKOJ-a. Vodeći sve oštrije borbe protiv italijanskog okupatora, četnika i muslimanske kvislinške milicije i radeći politički u narodu, one su do decembra narasle na 800 boraca²⁶. Kao čvrste i stalne vojne formacije bile su sposobne za partizanski način ratovanja, za borbu protiv okupatora i za borbu protiv nacionalne izdaje i kontrarevolucije i van teritorije Sandžaka. Tako je Zlatarska četa, jačine 130 boraca, pokazala primerno samopožrtvovanje u borbama protiv četnika u zapadnoj Srbiji, od 7. do 19. novembra, pa je dobila priznanje od vrhovnog komandanta druga Tita i Glavnog štaba NOP odreda Srbije²⁷. Pljevaljska četa (135 boraca) istakla se u napadu na Pije vi ja 1. decembra, Mileševska (60 boraca) u napadu na italijanski garnizon u Bučju, Bjelopoljska (120 boraca) u borbama na prostoru Bijelo Polje — Mojkovac — Šahovići, a Sjenička i Pribojska (oko 100 boraca) u borbama protiv Italijana, četnika i muslimanske kvislinške milicije na području između Lima i Uvea²⁸. Ove prve partizanske čete su, kao čvrste vojne, borbene i kadrovske jedinice i kao nosioci bratstva i jedinstva, činile jezgrou i udarnu snagu za stvaranje novih i većih partizanskih jedinica u Sandžaku, pa su iz dana u dan brojno narastale.²⁹ U decembru

1941. i januaru 1942. godine prerasle su u partizanske udarne bataljone, a u prvoj polovini **1942.** godine u veće partizanske odrede na području između Lima i Tare³⁰. Stvarane su i teritorijalne — pozadinske partizanske jedinice (čete i bataljoni), čije se ljudstvo pretežno nalazilo kod svojih kuća i prikupljalo za borbu prema potrebi, a čija su mlađa godišta popunjavala udarne partizanske bataljone. Paralelno sa stvaranjem vojnih jedinica, Partija je u jesen **1941.** godine, mesto odbora Narodno-oslobodilačkog fronta (NOF), koji su se bavili uglavnom ekonomskim pitanjima, organizovala široku mrežu mesnih (seoskih) i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji, kao što se to radilo i na slobodnoj teritoriji Srbije.³¹ U isto vreme, u gotovo svim gradovima Sandžaka postojale su i radile partijske i skojevске organizacije. Iz gradova su u partizane odlazili članovi KPJ i SKOJ-a i drugi pripadnici NOP-a, koji su organizovano radili u okupiranim gradovima³².

Oblasni i sreski komiteti Partije i Glavni štab NOP odreda za Sandžak organizovali su efikasne kurirske veze od Radoinje do Užica i od Radoinje, preko slobodne teritorije Sandžaka, do Sinjajevine, Zabljaka i Podbišća, kod Kolašina. Preko ovih veza putovali su rukovodioci NOP-a i kuriri iz Crne Gore i Sandžaka za Srbiju i obratno³³. U oktobru je preko ovih veza i slobodne teritorije, putovala i stigla u oslobođeno Užice i britansko-jugoslovenska vojna misija³⁴. Veze i neposredna saradnja komunističke i partizanskih jedinica Sandžaka sa komunistima i partizanskim snagama Srbije i Crne Gore bile su stalne i vrlo čvrste, što je bilo od velikog značaja za razvoj NOP-a u Srbiji, Crnoj Gori i Sandžaku³⁵.

U jesen 1941. u Sandžaku su se nalazile: glavnina italijanske 5. alpinske divizije, »Pusterija« (čija je komanda bila u Pljevljima), **83.** pešadijski puk divizije »Venecija«, manji delovi nemačke **717.** pešadijske divizije, a u decembru i **2.** bataljon **261.** puka nemačke **13.** pešadijske divizije, i to samo u gradovima. Sva teritorija oko gradova bila je slobodna, sem Brodareva, Komarana, Hisardžika, deževskog i štafvičkog sreza, kao i delova sjeničkog sreza, u kojima su se nalazile jače kvislinške snage muslimanske milicije, albanske žandarmerije i četničke grupe³⁶.

U Sandžaku su se samo partizanske jedinice borile protiv okupatora, pa komunisti u ovoj oblasti, kao i u Crnoj Gori, nisu priznavali već su sprečavali formiranje drugih oružanih formacija osim partizanskih. Posle povlačenja ustaša iz Sandžaka, sandžačka muslimanska ustaška milicija se stavila u službu italijanskog okupatora, dok je u istočnom delu Sandžaka bila u službi Nemaca i Velike Albanije. Ona je učestvovala u borbama protiv ustaničkih i partizanskih snaga i počinila niz zločina nad srpskim i crnogorskim stanovništvom u Sandžaku.³⁷

Prve četničke oružane grupe pojavile su se u avgustu i septembru **1941.** godine između Uvea, Ibra i Lima, a u novembru između Lima i Tare. One su od prvog dana saradivale s italijanskim okupatorom i vršile zločine nad muslimanskim stanovništvom i pristicama NOP-a. Draža Mihailović je upućivao u Sandžak svoje ljude oficire i grupe četnika iz Srbije, Crne Gore i Bosne sa zadatkom da, uz pomoć oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske, italijanskog okupatora i srpsko-crnogorske reakcije, formiraju četničke jedinice za borbu protiv NOP-a³⁸. Polovinom oktobra, Draža Mihailović je postavio kapetana Pavla Đurišića za komandanta svih četničkih odreda u andrijevičkom, beranskom, bjelopoljskom, kolašinskom, mileševskom (prijevaljskom) i pljevaljskom srezu, a 20. decembra dao mu je instrukcije o zadacima četnika, proklamovao borbu protiv NOP-a i uništenje sandžačkih Muslimana³⁹, dok je Ante Pavelić pre toga, 21. aprila **1941.** godine, otvoreno pozvao ustaše na uništenje Srba⁴⁰. Četnici su istupali u ime zapadnih saveznika i pod parolom da »nije vreme za borbu« i predstavljali veliku opasnost za razvitak NOP-a. Istovremeno su saradivali s okupatorom, činili deo njegovih snaga i vodili borbu protiv NOP-a. Partizanske jedinice i komunisti Sandžaka su uništili prve četničke štabove u novoroškom, sjeničkom, bjelopoljskom i pljevaljskom srezu u novembru i decembru **1941.** i januaru **1942.** godine. Ovi štabovi bili su sastavljeni pretežno od reakcionarnih oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske⁴¹.

Politika okupatora, ustaša, četnika, muslimanske milicije i velikoalbanske žandarmerije otvarala je put međusobnim obračunima i pokoljima Srba i Crnogoraca s jedne, i Muslimana s druge strane. Zbog toga su Centralni komitet KPJ, Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak i Oblasni komitet KPJ za San-

džak u svojim pismima, proglasima i direktivama na tu opasnost narodu stalno ukazivali i protiv nje su se komunisti i partizani pravovremeno i dosledno borili⁴².

U napadima na Pljevlja (1. decembra) i Sjenicu (22. decembra), koji su se, i pored žestoke borbe, tragično završili, poginulo je, ranjeno i zarobljeno oko 600 crnogorskih, srpskih i sandžačkih partizana.⁴³ Ocene o uzrocima i teškim posledicama neuspelih napada na Pljevlja i Sjenicu dao je u toku rata i posle rata, vrhovni komandant drug Tito⁴⁴.

Početkom decembra 1941. godine u Sandžak se s Vrhovnim štabom i CK KPJ povukla glavnina partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Šumadije. Ona je bila prihvaćena od Oblasnog komiteta Partije, Glavnog štaba partizanskih odreda za Sandžak, njegovih jedinica i narodnooslobodilačkih odbora na teritoriji između Uvea i Lima. Partizanske jedinice iz Srbije i Sandžaka napale su italijanski garnizon u Novoj Varoši (1. bataljon 83. pešadijskog puka) i grad oslobodile 4. decembra⁴⁵. Tako su Nova Varoš i njena, prijepoljska i pribojska okolina postale sedište Oblasnog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOP odreda Sandžaka, dela Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i dela Glavnog štaba NOP odreda Srbije, a od 1. do 20. decembra 1941. i Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije, s drugom Titom na čelu⁴⁶. Proširena je i učvršćena postojeća slobodna teritorija između Lima i Uvea, gde je izvršena reorganizacija srpskih partizanskih jedinica koje su se povukle u Sandžak i ušle u sastav 1. i 2. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade, kao i onih koje su iz Sandžaka vraćene u Srbiju da nastave oružanu borbu⁴⁷.

Nova Varoš i njena, prijepoljska i pribojska okolina (na desnoj strani Lima) bile su centar slobodne teritorije Sandžaka, na kojoj su CK KPJ i Vrhovni štab doneli nekoliko veoma važnih odluka od dalekosežnog značaja za dalji razvoj oslobodilačkog rata i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije. Na sastanku u selu Drenovi, kod Prijepolja, 7. decembra 1941, Politbiro CK KPJ i Vrhovni štab su, pod Titovim rukovodstvom, doneli odluku o formiranju 1. proleterske brigade i u Sandžaku odredili bataljone (srpske i crnogorske) koji su posle toga otišli u Rudo, gde je — kako ističe Vrhovni štab »i formalno stvorena brigada«⁴⁸. Istovremeno, Politbiro CK KPJ i Vrhovni štab su, sa Titom na čelu, u Drenovi doneli odluku da se posle stvaranja 1. proleterske brigade pristupi stvaranju »više proleterskih brigada u raznim pokrajinama (Jugoslavije) koje će biti sposobne izvršiti sve zadatke koji se stavljaju (ne samo) danas pred nas nego i u drugoj etapi borbe«⁴⁹. Tako su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOPO Jugoslavije, pod Titovim rukovodstvom, posle Vojno-političkog save-tovanja u Stolicama (na teritoriji Užičke Republike) u Drenovi (na slobodnoj teritoriji Sandžaka) doneli izvanredno značajnu i istorijsku odluku o stvaranju novih i viših oblika vojne organizacije — proleterskih brigada — sposobnih za pokretna i manevarska borbena i politička dejstva protiv okupatora, nacionalne izdaje i kontra-revolucije u svim krajevima Jugoslavije.

Nova Varoš, sa okolinom, kao i prijepoljska i pribojska okolina, postale su, dakle, nastavak Užičke Republike i centar slobodne teritorije Sandžaka, vojno-politička baza za prihvatanje i nastupanje partizanskih snaga prema Srbiji i Bosni, trajno političko i vojno uporište NOP-a. Tu su uspešno radili CK KPJ i Vrhovni štab s drugom Titom na čelu, deo PK KPJ i deo Glavnog štaba NOP odreda Srbije, Oblasni komitet KPJ i Glavni štab NOP odreda Sandžaka, sreski i gradski NOO, komanda mesta, partizanska bolnica, narodna milicija, partizanske radionice, omladinske čete, omladinske organizacije, ustanove Oblasnog i Novovaroškog komiteta Komunističke partije, partijsko-politički kursevi, izdavane su »Vesti« i štampani proglasi Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak⁵⁰.

Stavovi sa sastanka Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak (u Novoj Varoši 10. decembra), kojem je prisustvovao i drug Edvard Kardelj, Pismo CK KPJ Oblasnom komitetu Partije za Sandžak i proglasi Oblasnog komiteta Partije narodu Sandžaka imali su veliki značaj za dalji razvoj NOB-a u ovoj oblasti⁵¹. Komunisti Sandžaka su, posle toga, smelije likvidirali sektaške stavove u pravcu proširenja partijske i skopjevske organizacije, sporosti u omasovljenju dotadašnjih i stvaranju novih i većih partizanskih jedinica, kao i u rešavanju drugih značajnih pitanja za trajan i uspešan razvoj NOB-a u Sandžaku.

Neposredno i praktično povezivanje Oblasnog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOP odreda za Sandžak, počev od oktobra 1941. godine sa Centralnim komitetom

KPJ i Vrhovnim štabom, a pre svega s drugom Titom, i njihov boravak u Užicu, Sandžaku, Foči i durmitorskom kraju, prisustvo i povremena dejstva srpskih i crnogorskih partizanskih jedinica u Sandžaku znatno su doprineli bržem i uspešnijem razvoju oslobodilačke borbe u ovoj oblasti.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine Komunistička partija je u Sandžaku — zahvaljujući čvrstoj rešenosti svojih članova da se bore do konačne pobeđe, stvaranju sandžačkih partizanskih jedinica i narodnooslobodilačkih odbora, podršci većine naroda i neposrednoj pomoći članova CK KPJ, Vrhovnog štaba i lično druga Tita, srpskih i crnogorskih komunista i njihovih partizanskih jedinica — savladala glavne teškoće na putu uspešnog razvoja NOB-a na ovom području.

U to vreme su u Sandžaku, na području između Lima i Uvea, dejstvovali 1. i 2. užički, Cačanski i Sumadijski bataljon (oko 1.000 boraca), Zlatarski udarni bataljon i Mileševska četa (350 boraca), zlatarske (novovaroške) i mileševske (prijevoljske) omladinske i teritorij alno-pozadinske partizanske jedinice, a na teritoriji između Lima i Tare tri pljevaljska bataljona (oko 600 boraca), četiri bjelopoljska bataljona (oko 800 boraca) i Kombinovani crnogorski bataljon (120 — 180 boraca). Sandžačke udarne i teritorij alno-pozadinske jedinice brojale su tada 1.700 do 1.900 boraca⁵².

Srpska i crnogorska kvislinška i kontrarevolucionarna reakcija koristile su teške posledice velike nemačke of anzi ve u Srbiji, poraz partizana u borbama za Pljevlja i Sjenicu, teror i zločine okupatora, jačanje četništva u Srbiji i Crnoj Gori pa su uz pomoć okupatora, u decembru 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, u gradovima i njihovoj neposrednoj okolini formirali četničke sandžačke jedinice za borbu protiv NOP-a.⁵³ Međutim, brojno male, veoma slabe borbene vrednosti, one su bile nesposobne da samostalno, bez okupatora i četnika iz susednih pokrajina, preduzmu ozbiljnije akcije protiv partizana. Prve četničke jedinice bile su sastavljene od reakcionarnih i penzionisanih oficira i podoficira, finansira, policijskih pisara, reakcionarnih činovnika, gradskih i seoskih neradnika koji su u neradu, nasilju i pljački nalazili lak život.

Okupator, četnici, muslimanska milicija i albanska kvislinška žandarmerija su divljački nasrtali na narod u ustaničkim mestima, ubijali taoce, žene, starce i decu, palili njihove domove i pljačkali partizansku imovinu. Italijani su čak u plamen zapaljenih kuća bacali majke s decom u kolevkama⁵⁴. General Pircio Biroli izdao je naredbu o represalijama — za jednog ubijenog ili ranjenog italijanskog oficira streljaće se 50, a za jednog podoficira ili vojnika 10 civila⁵⁵. On je sa reakcijom stvarao, finansirao i naoružavao četnike i muslimansku miliciju i upotrebljavao ih u borbama protiv partizana kao deo svojih fašističkih trupa.

Početkom februara 1942. četnici iz Srbije i Sandžaka, nedićevci i muslimanska milicija, uz italijansku podršku, napali su slobodnu teritoriju između Lima i Uvea. Oni su 5. februara zauzeli Novu Varoš i prinudili srpske bataljone (od kojih je 1. marta u Čajniču formirana 2. proleterska brigada) i sandžačke snage na desnoj obali Lima da se, po velikom snegu i temperaturi od —25°, povuku na planinu Zlatar, a zatim 7. i 8. februara preko Lima u Kamenu goru, na slobodnu teritoriju između Lima i Tare, pa u Čajniče i na Metaljku, koje je (27. januara 1942) oslobodio pljevaljski udarni bataljon »Prvi decembar«. Vrhovni komandant drug Tito odao je 18. februara priznanje i pohvalu Srpsko-sandžačkom štabu (komandant Vladimir Knežević Volođa i politički komesar Milinko Kušić) i svim borcima ovih partizanskih jedinica za veliko junaštvo i samopregor ispoljen u povlačenju preko Zlatara i Lima, koje je trajalo tri dana i tri noći, a u toku kojega su vodene teške borbe protiv italijanskih jedinica, četnika i muslimanske milicije. Drug Tito je rekao: »Taj pokret skoro se može uporediti sa maršem Proleterske brigade: Vareš — probijanje kroz neprijateljsku liniju kod Rajlovca — Sarajevsko polje — Bjelašnica — Trnovo«⁵⁶. I dalje, Vrhovni komandant je u februaru 1942. godine u naređenju Glavnom štabu NOPO Srbije istakao: »Ovo povlačenje uz borbu, sa komorom i bolesnicima, u kojem se gazilo do grudi preko Lima, predstavlja za naše srpske i sandžačke partizane veliki podvig koji mogu da izvrše samo borci visokog vojničkog i političkog morala«⁵⁷.

Na slobodnoj teritoriji između Lima i Tare su, posle toga, reorganizovane sandžačke partizanske snage. Formirani su 1. i 2. zlatarski i Mileševski udarni bataljon, Bjelopoljski i Pljevaljski partizanski odred, ukinut je Srpsko-sandžački štab i ras-

formiran Crnogorsko-sandžački odred (komandant Mile Peruničić, politički komesar Boško Đuričković), a sve sandžačke partizanske jedinice stavljene su pod neposrednu komandu novog Glavnog štaba NOP odreda za Sandžak, koji je obrazovan po naređenju Vrhovnog štaba, 20. februara 1942. godine⁵⁸. Za komandanta ovog štaba postavljen je Vladimir Knežević Voloda a za političkog komesara Velimir Jakić, pa Momir Bošković. Ubrzo je 1. zlatarski udarni bataljon, sastavljen od tri čete, imao 120 boraca. U tri čete 2. zlatarskog bataljona bilo je 130 boraca, dok je mileševski udarni bataljon »Ljubiša Miodragović«, takođe u tri čete, imao 120 boraca. Postojale su i dve mileševske teritorijalne partizanske čete, jačine oko 120 boraca. U pet udarnih i teritorijalno-pozadinskih bataljona i dve samostalne pozadinske čete Pljevaljski NOP odred imao je oko 1.000 boraca. Bjelopoljski NOP odred imao je, takođe, pet udarnih i teritorijalno-pozadinskih bataljona i nekoliko pozadinskih četa, sa oko 1.000 boraca⁵⁹.

U istom periodu, na oslobođenoj teritoriji radili su Oblasni komitet Komunističke partije i SKOJ-a za Sandžak, četiri sreska komiteta: Pljevaljski, Bjelopoljski, Mileševski, Novovaroški i više osnovnih partijskih organizacija; Novovaroški, Pljevaljski i Bjelopoljski sreski NOO, opštinski i mesni NOO⁶⁰. Uspešno su radile i organizacije Antifašističkog fronta žena, tri sreska komiteta SKOJ-a, 40 omladinskih radnih brigada i 41 odbor Sandžačke narodne omladine koja je imala 3.000 članova⁶¹. Na neoslobođenoj teritoriji u Novom Pazaru postojao je Mesni komitet Komunističke partije za deževski srez, koji je 7. maja izdao proglas narodu pozivajući ga u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika⁶².

Slobodna teritorija Sandžaka bila je čvrsto povezana sa jedinstvenom slobodnom teritorijom Crne Gore, jugoistočne Bosne i Hercegovine — čiji je centar bio u gradu Foči — gde je bilo sedište Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOP i NOVJ s drugom Titom na čelu.

Na teritoriji Sandžaka bile su dislocirane: glavne snage italijanske divizije »Pusterijak«, 83. pešadijski puk divizije »Venecija«, jedan bataljon nemačke 717. pešadijske divizije, više četničkih formacija iz Srbije, Crne Gore i Sandžaka, jače snage muslimanske kvislinske milicije i albanske kvislinske žandarmerije⁶³.

Tako je NOP u Sandžaku izrastao u značajan vojni i politički faktor. On je uživao podršku većine naroda, imao brojne partizanske bataljone i odrede, slobodnu teritoriju, organe narodne vlasti, političke i društvene antifašističke i revolucionarne organizacije i vojnopozadinske ustanove i jedinice. Snage okupatora, sandžačkih četnika i sandžačke muslimanske milicije nisu bile u stanju da bez jačih četničkih snaga iz Srbije, Crne Gore i Bosne potisnu sandžačke partizanske jedinice i da ovladaju slobodnom teritorijom Sandžaka — što se dogodilo u tzv. III okupatorsko-kvislinskoj ofanzivi, početkom juna 1942. godine.

Od Vojno-političkog savetovanja u Stolicama do juna 1942. godine (do formiranja 3. proleterske sandžačke brigade), politička linija CK KPJ u Sandžaku je — prema oceni Politbira CK KPJ, Vrhovnog štaba i druga Tita — pravilno sprovedena.⁶⁴ O tome se u zaključcima i odlukama Politbira CK KPJ i Vrhovnog štaba od juna 1942. pored ostalog, kaže: U Sandžaku se politički, kao i u Srbiji, ispravno radilo⁶⁵. Za takav uspeh sandžačkih komunista posebna i izvanredno velika zasluga pripada Rifatu Burdžoviću-Tršu. Narodnooslobodilački pokret u Sandžaku je juna 1942. oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji Jugoslavije dao 3. proletersku brigadu, kontinuiran razvoj NOB-a i stvorio preduslove za formiranje novih i većih formacija NOV i POJ u ovoj oblasti.

NAPOMENE

* Opsirnije o tome: Grupa autora, Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, str. 380—384; Danilo Jauković, Sandžak u NOK-u, Vojnoistorijski glasnik (VIG), br. 5/1960, str. 4—32; Bogdan Gledović, Narodnooslobodilački pokret u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata, VIG, br. 2/1972, str. 19—60; Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963, str. 76—77 (Dalje, Oslobodilački rat, I).

¹ U Sandžaku su se, uoči i tokom ustanka, nalazile ove neprijateljske snage: U Pljevljima — jedan bataljon italijanskog 93. pešadijskog puka divizije »Mesina« i 2. četa 11. bataljona karabinijera. U Bijelom Polju — jedna italijanska četa iz divizije »Mesina«. Na području pljevaljskog i bjelopoljskog sreza italijanski karabinijeri i bivši jugoslovenski žandarmi, u Pljevljima i Bijelom Polju, italijanski civilni delegati i italijanske komande mesta, tajna policija (Ovra), karabinijeri i finansi. U Prijepolju — dva bataljona 724. pešadijskog puka nemačke 704. pešadijske divizije i nemačka komanda mesta, Vojna granična komanda NDH za Sandžak, ustaška žandarmerija, jedna i po satnja domobrana (240 vojnika) i u Brodarevu — italijanski karabinijeri i muslimanska ustaška milicija. U Priboju — 7. četa 2. bataljona 724. puka nemačke 704. pešadijske divizije, ustaška žandarmerija, pola satnije domobrana (80 vojnika) i ustaško povjereništvo za Sandžak. U Novoj Varoši — ustaška žandarmerija i vod domobrana — ukupno 100 ustaša i domobrana. U Sjenici — pola satnije domobrana (40 vojnika), vod ustaške žandarmerije (30 ustaša) i muslimanska ustaška milicija. U Prijepolju, Priboju, Novoj Varoši, Sjenici i Brodarevu, gde je bilo stacionirano 1240 ustaša i domobrana, bili su postavljeni ustaški poverenici, stožernici, tabornici, logornici, pobočnici, kotarski i gradski predstojnici. U ustaničkim borbama (leto 1941) poginulo je i zarobljeno oko 200 italijanskih i 100 ustaških i domobranskih vojnika i oficira (Bogdan Gledović, Isto, str. 33—42; Danilo Jauković, Isto, str. 3—21).

² Bogdan Gledović, Savetovanje u Stolicama i NOB u Sandžaku, VIG, br. 1/1977, str. 143—153. Oblasni komitet za Sandžak tada su sačinjavali: sekretar Rifat Burdžović Tršo, 1 članovi Ljubiša Miodragović, Nedeljko Merdović, Dordije Stanić i Vukosav Bošković.

³ Srbija u ratu i revoluciji, str. 384—385; Bogdan Gledović, Isto, str. 42—46; Danilo Jauković, Isto, str. 21—33; Arhiv Vojnoistorijskog instituta (VII), mikroteka NAVNT, 315, 2237/1292, 2237/1350, 2237/1359, 2237/1380—1382.

⁴ Arhiv VII, k. 1990 (Stenografske beleške o NOB-u u deževskom i štavičkom srezu) ; Zbornik NOR-a, tom III, knj. 1, dok. br. 99, str. 243; Bogdan Gledović, Isto, str. 30—32; Danilo Jauković, Sandžak u NOR-u, VIG, br. 6/1960, str. 14—17; Mirko Cuković, Sandžak u NOB-u, Beograd, 1964, str. 176. Tako je samo u deževskom srezu u međusobnom bratoubilačkom obračunu od 22. juna do decembra 1841, poginulo 402 Srbina, 197 Muslimana i 144 Albanca; u Novom Pazaru je ubijeno 60 Srba i iseljene 144 srpske porodice, spaljeno 2.016 srpskih i 776 muslimanskih kuća i opljačkano nekoliko hiljada ovaca, goveda i svinja. Slična situacija je bila i u štavičkom i delu sjeničkog sreza.

* Glas Crnogorca, organ italijanske i okupacione i kvislinške uprave u Crnoj Gori, br. 10 od 21. jula 1941.

⁵ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski institut (VII) Beograd, 1950, (dalje Zbornik NOR-a), tom III, knj. 4, dok. br. 172, str. 427—429; Komentar toga govora dala je Narodna borba, organ Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak pod naslovom Najnoviji zločini izdajnika naroda, 1. oktobra 1941. (Zbornik, tom III, knj. 1, dok. br. 18).

■ Zbornik NOR-a, tom m, knj. 4, dok. br. 178, str. 437—439, dok. br. 179, str. 439—440; tom III, knj. 1, dok. br. 87, str. 218—220.

* NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, naučni skup 25. i 26. IX 1971, Institut za istoriju radničkog pokreta SR Srbije, Beograd, 1972, str. 556—558; Danilo Knežević, Sećanje na Sandžak 1941—1942, Četrdeset godina, knj. VI, (Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta), Kultura, Beograd, 1961, str. 113; Danilo Jauković, Isto, str. 24.

¹¹¹ Zbornik NOR-a, tom m, knj. 4, dok. br. 134, 165, 155, 166, 178, 179, 188; tom III, knj. 1, dok. br. 14, 19, 37; tom m, knj. 2, dok. br. 59; tom XIII, knj. 1, dok. br. 97, 98, 108, 122, 151—152, 165—167, 193—194.

¹¹ Zbornik NOR-a, tom m, knj. 1, dok. br. 12, 13, 18, 37, 65, 99; Bogdan Gledović, NOP u Sandžaku u prvoj godini rata, str. 33—49.

¹¹ Zbornik NOR-a, tom III, knj. 1, dok. br. 18 i 37.

¹⁴ Zbornik NOR-a, tom III, knj. 4, dok. br. 2, str. 12—31, dok. br. 3, str. 32—40, dok. br. 10, str. 59—67; tom ni, knj. 1, dok. br. 19, 26, 66, 83, 117.

¹⁴ Zbornik NOR-a, tom III, knj. 4, dok. br. 2, str. 12—32.

¹⁵ Zbornik NOR-a, tom III, knj. 1, dok. br. 26, str. 68—69.

<• Isto.

¹⁷ Zbornik NOR-a, tom III, knj. 1, dok. br. 56, str. 137—139.

• Danilo Knežević, Isto, str. 112—114.

* Srbija u ratu i revoluciji, str. 382—383.

⁴ Institut za istoriju radničkog pokreta SR Srbije, M. OKS, 49 (Stenografske beleške o naprednom pokretu u Pljevljima); Danilo Jauković, Sandžak u NOR-u, VIG, br. 4/1960, str. 4—10; Mirko Cuković, n. delo, str. 14—27; Bogdan Gledović, Isto, str. 35—36; Danilo Knežević, Isto, str. 112—114.

⁸¹ Srbija u ratu i revoluciji, str. 382—385.

Ljubiža Miodragović, narodni heroj, član Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak je poginuo 27. IX 1941. godine, u borbi s italijanskim trupama. Član KPJ od 1932. godine. Pripadao je plejadi obrazovanih, misaonih i sposobnih jugoslovenskih komunista i kao takav uživao veliki ugled kod komunista i naroda Sandžaka.

⁴ Bogdan Gledović, Pokušaji da se obnovi koridor između Srbije i Crne Gore i Sandžak priključi NDH i Velikoj Albaniji, VIG, br. 2/1972, str. 19—33.

¹⁸ Zbornik NOR-a, tom III, knj. 1, dok. br. 56, str. 138.

Zbornik NOR-a, tom III, knj. 1, dok. br. 3, str. 227—231.

⁷ Srbija u ratu i revoluciji, str. 385—386; Oslobođilački rat, I, str. 81, 136, 138—139; Bogdan Gledović, Isto, str. 44—49.

²⁸ Isto.

²⁷ Srbija u ratu i revoluciji, str. 385; Vladimir Žugić, Formiranje, razvoj i akcije Zlatarske partizanske čete u narodnom ustanku 1941, VIG, br. 4/1951, str. 39—54.

²⁸ Srbija u ratu i revoluciji, str. 385—386; Radovan Vukanović, Veliki doprinos Sandžaklija revoluciji, Polimlje od 16. juna 1972. godine.

U napadu na Pljevlja poginulo je i ranjeno 18 boraca iz Pljevaljske partizanske čete, za koju se u izveštaju komandanta 5. alpinske divizije »Pusterija« (čije je sedište bilo u Pljevljima) kaže: »Napad je tekao onako kako su komandanti ustanika bili utvrdili, a napadnim trupama su prethodile jurišne jedinice naročito obučene i naoružane, vođene od ustanika iz Pljevalja i okoline koje su savršeno poznavale plan varoši«. (Zbornik, tom m, knj. 4, dok. br. 183, str. 450).

⁴ Prvi komandiri, politički komesari, zamenici komandira i komesara ovih četa bili su: Mirko Cuković, Velibor Ljujić, Mišo Pavićević, Cedo Drulović, Tomaš Žižić, Savo Drljević, Jezdimir Lović, Velimir Knežević, Momir Pucarević, Dobrica Baković, Momir Bošković, Vladimir Žugić, Hilmija Hasanagić, Munib Kućević, Milosav Stiković, Daut Musić, Musa Musić, Predrag Vlasonić, Komnen Cerović i Vojin Kurtović. V. Kurtović je 1943. godine u četničkom zatvoru u Kolašinu izdao NOB i prešao u četnike.

Sekretari mesnih, odnosno sreskih komiteta KPJ bili su: Velimir Jakić, Branko Radićević. Gojko Drulović i Živko Žižić.

³⁰ Srbija u ratu i revoluciji, str. 385—387.

⁷ Isto, Zbornik NOR-a, tom IH, knj. 1, dok. br. 56, str. 137—139.

⁷ Arhiv VII, k. 1990, k. 1989, k. 2001, k. 2003 (Stenografske beleške o NOR-u u Sandžaku).

⁷ To su bili Ivan Milutinović, Mitar Bakić, Rifat Burdžović-Tršo, Mile Peruničić, Danilo Knežević, Milovan Đilas, Arso Jovanović, Dušan Nedeljković, Veselin Masleša i dr.

⁴ Britansko-jugoslovenska vojna misija koju su, pod pokroviteljstvom Velike Britanije, sačinjavali kapetan Bil Hadson (Bill Hudson), majori bivše jugoslovenske vojske Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović i podoficir-radiotelegrafista Veljko Dragičević, iskracala se 22. septembra na Crnogorskom primorju blizu Petrovca. Odavde je stigla na Radovče, gdje su se nalazili Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, Milovan Đilas i Arso Jovanović. Prema dosadašnjim podacima misija se zadržala u Crnoj Gori do 19. oktobra kad je preko Sandžaka krenula za Srbiju. Hadson i Ostojić su putovali iz Crne Gore u Sandžak i Srbiju s Mitrom Bakićem, Arsom Jovanovićem, Milom Peruničićem, Danilom Kneževićem i Bogdanom Gledovićem, a ne s Milovanom Đilasom — kako tvrdi Bil Dikin. Ubrzo poslije njih iz Crne Gore su preko slobodne teritorije Sandžaka stigli u Srbiju Lalatović i Dragičević. Hadson je 24. oktobra stigao u Užice i tom prilikom razgovarao s vrhovnim komandantom drugom Titom, pa se zatim s Ostojićem uputio na Ravnu goru, gde je stigao 25. oktobra u štab Draže Mihailovića. Dragičević je u Užicu napustio tu misiju i stupio u partizane, dok su se Ostojić i Lalatović odmah priključili Draži Mihailoviću. M. Đilas je tek poslije dolaska Ivana Milutinovića iz Srbije u Crnu Goru stigao preko Sandžaka u oslobođeno Užice, gde je bilo sedište CK KPJ i Vrhovnog štaba NOPOJ. (F. V. D. Dikin, Bojovna planina, Nolit, Beograd, 1973, str. 154—157; dr Jovan Marjanović, Draža Mihailović i Britanci 1941. godine, str. 114—124; Ustanak u Jugoslaviji, Zbornik radova na međunarodnom naučnom skupu Srpske akademije nauka, Beograd, 1973).

* Na teritoriji Uzičke Republike iz Sandžaka su boravili i primali direktive o radu Rifat Burdžović Tršo, Voja Leković, Mile Peruničić, Danilo Knežević i dr.

³⁸ Srbija u ratu i revoluciji, str. 385—386; Arhiv VII, k. 741, tom ni, knj. 4, dok. br. 138, 194; tom III, knj. 1, dok. br. 48, 65; Italijanske i nemačke oružane snage u Jugoslaviji, VIG, br. 2/1952, str. 82, 106—107.

br. reg. 11/4-2; Zbornik NOR-a, 69; tom I, knj. 1, dok. br. 295;

⁸⁷ Isto, Danilo Jauković, Sandžak u NOR-u, VIG, br. 5/1960, te milicije i nosioci okupatorske i ustaške politike u Sandžaku Rovčanin, Cazim Sijarić, Sulejman hodža Pačariz, Camil Hasanagić i dr.

str. 25—26. Glavni komandanti su bili Hasan Zvizdić, Husein

^M To su bili Pavle Đurišić, Grigorije Božović, Vojo Lukačević, Nikola Bojovlj, Savo Damjanović, Nahod Džaković, Jovo Mišnić, Mašan Đurović, Novak Vučnić, Cedo Jovanović i dr. a iz grupe Boža Čosovića Javorskog, Đorđa Anočića, Zaharija Milekića, Mašana Đurovića i dr., a iz Sandžaka — Vuk Kalajitović, Pero Vojinović, Boro Mitranović, Mihivoje Obradović, Radoman Raičić, Ratko Đurović, Vojo Nenadić, Jovan Jelovac, Nikola Kijanović, Vukola Tomić i dr.

" Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, X. Beograd, 1945, dok. br. 1, 1—2; dok. br. 3, 11—13; Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 185 i 186; Srbija u ratu i revoluciji, str. 560—461.

« Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964, str. 32.

" Arhiv VII, k. 139, br. reg. 1/1-139; Srbija u ratu i revoluciji, str. 460—461; Mirko Cukovlj, n. d. str. 125. Tako su pohvatani, osuđeni i streljani Pero Vojinović, Savo Damjanović, Novak Vučnić, Jovo Mišnić, Petar Krgović, Mitar Krgović, Milisav Petrušić, Blažo Radenović, Nikola Baltić, Janko Gašević, Vlajko Curčić, Čurka, Vasilije Putić, Ljubomir Ranitović, Drago Kašerić i dr.

¹⁵ Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 82, str. 141—149; tom I, knj. 16, dok. br. 1, str. 9—12; tom m, knj. 1, dok. br. 99; Arhiv VII, k. 1959, br. reg. 3/3—14.

⁴³ Gubici Crnogorskog NOP odreda (3.690 boraca) i Pljevaljske partizanske čete (135 boraca) u napadu na Pljevlja Iznosili su 208 poginulih i 272 ranjena partizana. Italijanski gubici u Pljevljama (čiji je garnizon imao 2.000 vojnika) su iznosili 74 poginula, 170 ranjenih i 8 nestalih vojnika, podoficira 1 oficira, a na Savinom laktu i Jabuci (kod Prijepolja) zarobljeno je 75 vojnika, podoficira 1 oficira i uništeno 12 kamiona. Prema podacima Glavnog štaba partizanskih odreda za Crnu Goru 1 Boku, ukupno je zarobljeno 88 vojnika, podoficira i oficira. (Zbornik NOR-a, tom III, knj. 4, dok. br. 183, str. 449—455; tom III, knj. 1, dok. br. 155, str. 344—347; tom II, knj. 1, str. 117); tom III, knj. 1, dok. br. 131, str. 298—299; dok. br. 147, str. 327; dok. br. 159, str. 354—355; tom III, knj. 4, dok. br. 11, str. 67—72; tom n, knj. 2, dok. br. 59, str. 100—105.

" Vidi ocene druga Tita o uzrocima i posledicama neuspelog napada na Pljevlja — date u Pismu CK KPJ i druga Tita od 22. decembra 1941. Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak (Zbornik NOR-a, tom III, knj. 1, dok. br. 168, str. 366—371). Referatu druga Tita na V kongresu KPJ (V kongres KPJ, Kultura, Beograd, 1948, str. 125—126, Referatu maršala Tita »Desetogodišnjica naše narodne armije«) Tito, Putevi naše pobjede, Split, 1975, str. 200—201, Isto, Tito, knj. VI, Naprijed, Zagreb, 1959, str. 304—325; i Izjavi predsjednika Republike maršala Tita povodom 30-godišnjice pobjede nad fašizmom (Politika i Borba od 9. maja 1975); Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 138, str. 287.

U napadu na kvivslinšku miliciju Hasana Zvezdića u Sjenici i okolini poginulo je, ranjeno 1 zarobljeno preko 100 srpskih i sandžackih partizana (Zbornik NOR-a, tom n, dok. br. 69, str. 117—124, dok. br. 75, str. 129—130, dok. br. 90, str. 171—175, Srbija u ratu i revoluciji, str. 388; Oslobodilački rat, I, str. 136—139; S. Ravić, Napad na Sjenicu 22. XII 1941, Naša prošlost, Krajevo, 1973, str. 49—71. Za poraz na Sjenicu, drug Tito je u svom narednju Milovanu Silasu, delegatu Vrhovnog štaba pri glavnim štabovima za Sandžak i Srbiju rekao: »Iz tvoga pisma se vidi da ste vi tamo opet prekršili jedno naredenje Vrhovnog štaba i Partije po pitanju Sjenice. Taj prekršaj još je veći usled strahovitog gubitka koji ste vi tamo pretrpeli. Nikakvo opravdanje, a kamoli ono što si ga ti dao u svome pismu, ne može opravdati taj vaš postupak«, i dalje: »Slažemo da se povede istraga, ali izjavljujemo unapred da glavnu odgovornost za čitav slučaj snosiš ti i ostali rukovodeći drugovi kako iz Partije tako iz Sandžacko-srpskog štaba«. (Zbornik, NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 75, str. 129—130).

* Arhiv VII, k. 741, br. reg. 11/4-2; Zbornik NOR-a, tom n, knj. 2, dok. br. 84, str. 161, dok. br. 98, str. 186; tom II, knj. 1, str. 113; tom IH, knj. 1, dok. br. 190, str. 406—407; Srbija u ratu i revoluciji, str. 386—387.

* Josip Broz Tito, Memoari (odlomci Iz rukopisa) Front, maj-juni 1972; bomik NOR-a, tom m, knj. 1, dok. br. 190, str. 406—410; tom U, knj. 2, dok. br. 46, str. 90; dok. br. 98, str. 404; Srbija u ratu i revoluciji, str. 386—387; Oslobodilački rat, I, str. 136—138; Vladimir Dedijer, Dnevnik, prvi deo, Beograd, 1945, str. 62—70; Mirko Cukovlj, Isto, str. 193—195; Mišo Leković, Delatnost CK KPJ i Vrhovnog štaba u Sandžaku u decembru 1941. NOR i Revolucija u Srbiji, str. 37—54; B. Gledović, Sandžak 1941, naučni skup NOR i revolucija u Srbiji, str. 109—129.

⁴⁷ Isto.

" Isto; Zbornik NOR-a, tom m, knj. 1, dok. br. 190. Na sastanku u Drenovi učestvovala je i Rifat Burdžović Tršo, a u Radoinje Vladimir Knežević-Voloda i Voja Leković.

" Zbornik NOR-a, tom m, knj. 1, dok. br. 190, str. 409; M. Leković, Isto, str. 45. Pero Morača — Tito — strateg narodnooslobodilačkog rata, Marksistička misao, S/1977, Beograd, str. 5—17.

^M Srbija u ratu i revoluciji, str. 386—387; Vladimir Dedijer, Dnevnik, I, str. 62—70; Mirko Cukovlj, n. d., str. 193—200, 212—216, 230—237; Mišo Leković, Isto, str. 37—54; Bogdan Gledović, NOP u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata, str. 50—56.

⁵¹ Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 82; tom I, knj. 16, dok. br. 1; Arhiv VII, k. 1959, br. reg. 3/3—14; Mirko Cukovlj, n. d., str. 195—197; Bogdan Gledović, NOP u Sandžaku u prvoj godini rata, str. 40—42.

" Zbornik NOR-a, tom n, knj. 2, dok. br. 176, 185; tom III, knj. 4, dok. br. 29, 33, 44, 47, 54, 64; tom I, knj. 16, dok. br. 7 i 21; Srbija u ratu i revoluciji, str. 387. Posle poraza na Sjenici

prestale su da postoje Pribojska i Sjenička partizanska četa, pa su preostali njihovi borci ušli u sastav zlatarskih i mileševskih partizanskih jedinica.

⁵⁴ "Oslobodilački rat I, str. 138—139; Srbija u ratu i revoluciji, str. 387—388; Bogdan Gledović, NOP u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata, str. 51—53; Arhiv VII, k. 139, br. reg. 1/1—3, k. 142, br. reg. 54/4.

⁵⁴ Isto, Zbornik NOR-a, tom **ni**, knj. **2**, dok. br. 59, tom III, knj. **4**, dok. br. **12**, str. **72—74**; tom II, knj. **I**, str. **138**; Srbija u ratu i revoluciji, str. **389**.

⁵⁵ Zbornik NOR-a, tom ni, knj. 4, dok. br. 189, str. 463.

^M Zbornik NOR-a, tom **n**, knj. 2, dok. br. 185, str. 378.

^{S2} Isto, dok. br. 196, str. 405—408.

⁵⁸ Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 185, 176, 190; tom I, knj. 16, str. 3—90; tom **n**, knj. 1, dok. br. 160; Srbija u ratu i revoluciji, str. 389.

" Zbornik NOR-a, tom **I**, knj. **16**, str. 3—90, tom IX, knj. 1, dok. br. **62**, 73, 75, 76; tom **II**, knj. 2, dok. br. 58, 120, 175, 176; tom III, knj. 4, dok. br. 23, 29, 44, 47, 54, 66; Oslobodilački rat **I**, str. 183—215; Srbija u ratu i revoluciji, str. 389—390; Bogdan Gledović, NOP u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata, str. 54—55. Rukovodioci ovih odreda bili su: Velimir Jakić, Mišo Pavićević, Budimir Milićević, Savo Drljević, Velimir Terzić, Tomaš Zizić, Žarko Vidović, Gojko Drulović, Aleksandar Vuksanović, Vojislav Bulatović i dr, a samostalnih zlatarskih i Mileševskog bataljona — Momir Pucarević, Cedo Drulović, Jovo Grbović, Milojko Drulović, Rodoljub Stevović, Velibor Ljujić, Dobrica Baković, Vojin Bojović, Slobodan Nikaćević, Predrag Vlasović, Vladimir Zigić i dr.

" Isto. Od iebruara 1942. godine Oblasni komitet KPJ za Sandžak sačinjavali su: sekretar Rifat Burdžović-Tršo i članovi Voja Leković, Rafael Batino (Mišo Cvetković), Danilo Knežević i Dušan Tomašević-Cirko, a Oblasni komitet SKOJ-a sekretar Danilo Knežević i članovi Mirko Milojković, Dragica Saponjić i Vuko Bulatović.

^{S1} Srbija u ratu i revoluciji, str. 389—390.

■ Isto; Arhiv VII, 8/1-h, 38-B.

¹¹ Isto.

" Zbornik NOR-a, tom II, knj. 5, dok. br. 14, str. 50—51; Izjava Sretna Zujovića Crnog na partijskoj konferenciji 3. proleterske sandžačke brigade 16. juna 1942. godine (Treća proleterska sandžačka brigada — Zbornik sećanja — Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970, str. 26—27) ; Danilo Jauković, Sandžak u NOR-u, VIG, br. 3/1961, str. 49; Danilo Knežević, Isto, str. 119—120; Bogdan Gledović, Savetovanje u Stolicama i NOB u Sandžaku, str. 143—153.

" Zbornik NOR-a, tom II, knj. 5, dok. br. 14, str. 50—51.

SLAVKO VUKČEVIĆ, kapetan

OTPOR U GRADOVIMA NA ITALIJANSKOM OKUPACIONOM PODRUČJU*

Do pojave i za vrijeme Užičke Republike u okupiranim gradovima, većim u manjim naseljenim mjestima na italijanskom okupacionom području, tokom 1941. odvijala se veoma živa i raznovrsna ustanička djelatnost. Komunisti i skojevci, zajedno sa pouzdanim simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta (antifašisti, patrioti i progresivni elementi iz gotovo svih slojeva stanovništva) razvijali su u okupiranim gradovima raznovrsne oblike otpora, počev od diverzija i sabotaza do bojkota mjera okupacione vlasti i oružanih akcija, likvidacije funkcionera i doušnika okupatora, oslobođenja pripadnika NOP-a iz zatvora i bolnica, kao i stvaranje obaveštajnih punktova i kanala za vezu sa slobodnom teritorijom i partizanskim odredima, sve u cilju afirmacije NO pokreta, mobilizacije novih boraca i raskrinkavanja okupatora i njegovih saradnika.

Okupator je nastojao da uspostavi sistem praćenja aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima kako bi blagovremeno preduzimao najcjelishodnije mjere protiv ilegalaca i da na taj način, bar donekle, normalizuje situaciju na anektiranim i okupiranim teritorijama. Međutim, i tamo gdje su snažni italijanski kontingenti na prvi pogled imali »punu« kontrolu — prema analizama i procjenama samih italijanskih komandanata i okupacionih funkcionera — pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima nanosili su ne male štete okupatoru, koje su bile podjednako važne kao i gubici na bojnopolju, jer su se ticali njegovog prestiža u odnosu na svoje saveznike, na stanovništvo okupiranih oblasti, pa i na sopstvene vojnike.

Nema sumnje da su diverzije i sabotaze na italijanskom okupacionom području bile najčešći vid antiokupatorske djelatnosti i otpora. Bile su brojne i gotovo permanentne, počev od akcija na telefonsko-telegrafskim linijama i na željezničkim stanicama, u lučkim postrojenjima, do akcija u fabrikama i radionicama koje su proizvodile za okupatora. Pored toga što su nanosile ne male materijalne štete okupatoru, one su imale i određen moralno-psihološki efekat na stanovništvo uopšte, posebno na pripadnike oslobodilačkih oružanih formacija, pa i na italijanske vojnike i kolaboracioniste.

Kidanje telefonsko-telegrafskih linija unutar i između garnizona bilo je gotovo stalna praksa aktivista narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranim gradovima. Već prvih mjeseci oružane borbe pokidane su mnogobrojne telefonsko-telegrafske veze unutar okupiranih gradova i između pojedinih garnizona na italijanskom okupacionom području. Tako je već u toku jula uništena većina telefonsko-telegrafskih veza u Dalmaciji (između Splita i ostrva, u Kaštelima, između Splita i Sinja, kao i u okolini Zadra i Šibenika). Četrnaestog jula udarna grupa iz Solina porušila je 10 stubova i pokidala telefonsko-telegrafske linije u neposrednoj blizini ovog mjesta.¹

* Ovaj rad raden je na osnovu podataka iz autentične arhivske građe i narodnooslobodilačkog pokreta i italijanskih okupatora, te mikrofilmovane arhivske građe pribavljene iz SAD i literature.

Četiri dana kasnije članovi KPJ i antifašistički raspoloženi patrioti pokidali su telefonsko-telegrafske veze između Splita i Šibenika.² Iz činjenice da je linija Split — Trogir — Šibenik, »gotovo stalno bila u prekidu«, proizilazi da su aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području bili tada veoma aktivni.³

Uprkos brojnih patrola koje su italijanski okupator i organi NDH upotrebljavali za čuvanje komunikacija, kao i represalija, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta iz Karlovca su gotovo svakodnevno izvodili akcije uništavanja telefonsko-telegrafskih veza. Nekoliko ilegalnih grupa u Karlovcu pokidali su veze koje su bile priključene na centralu Komande Druge italijanske armije, tako da je italijanski garnizon čitav dan ostao potpuno odsječen.⁴ »U posljednje vrijeme gotovo svaku noć se vrše djela sabotaže na brzojavno-brzoglasnim linijama«, kaže se u izvještaju zapovjednika posade Karlovac od 27. jula 1941.⁵ Pod rukovodstvom partijske organizacije udarne grupe iz Udbine uništile su krajem jula 1941. telefonsko-telegrafske veze i zapriječile puteve prema Donjem Lapcu i Korenici, dok su ilegalci iz Gračaca tada nekoliko puta kidali telefonske veze na željezničkoj stanici između signalnih kućica i stražarnica, te tako otežavali normalno odvijanje transporta na ovoj dionici pruge.⁶

Slično je bilo i u ostalim krajevima pod italijanskom okupacijom. U Crnoj Gori, na primjer, još u toku trinaestojulskog ustanka i kasnije, u većini okupatorskih garnizona veze nijesu funkcionirale. Aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta, sa antifašistima i drugim patriotima, pokidali su većinu telefonsko-telegrafskih linija. »Cetinje je ostalo izolovano«, izvještavao je visoki komesar Macolini 17. jula 1941, dodajući da su diverzije na telefonsko-telegrafske linije »mogle biti izvršene samo u glavnom gradu«. ⁷ Osim toga, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta su u saradnji sa gerilskim odredima, rušili telefonsko-telegrafske veze i u drugim okupatorskim garnizonima. Polovinom oktobra pokidane su telefonsko-telegrafske veze u blizini Nikšića i Danilovgrada, u neposrednoj blizini Podgorice i dr. »U čitavoj Crnoj Gori telefonski saobraćaj je skoro stalno u prekidu«, isticao je u svom saopštenju Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku, krajem oktobra 1941. godine.⁸

Prvih mjeseci oružane borbe i aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji porušili su telefonsko-telegrafske linije u Ljubljani, Ježici, Šiški, Maloj Vasi i drugim većim i manjim naseljenim mjestima. Šesnaestog jula 1941. ilegalci iz Ježica pokidali su telefonsku liniju koja je Ljubljanu spajala sa Kamnikom, Celjem i Mariborom.⁹ Krajem jula u šiški je uništen centralni telefonski čvor, a u Maloj Vasi prekinuta telefonska veza.¹⁰ Osim toga, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta, 18. septembra su u ulici »Dus Cesari«, u Ljubljani, porušili telefonsko-telegrafske veze.¹¹ Okupator je do početka oktobra registrovao preko 40 akcija kidanja i uništavanja telefonskih linija u raznim mjestima na teritoriji tzv. »Ljubljanske pokrajine«, od čega su samo u Ljubljani bile 24 akcije takvog karaktera.¹²

Uprkos nastojanjima okupatora da normalizuje situaciju na okupiranim i anektiranim područjima, dovitljivi aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta su uz podršku stanovništva izvodili smjele akcije uništavanja vagona, skretnica i drugih postrojenja u željezničkim stanicama. Splitska partijska organizacija je, na primjer, samo za prva dva mjeseca oružane borbe (do početka oktobra) uništila jedanaest lokomotiva od ukupno dvadeset raspoloživih u željezničkom parku Split — Knin. Split — Sinj, kao i više vagona punih ratnog materijala, hrane, odjeće i obuće, namijenjenih za italijansku vojsku.¹³ U noći 18/19. jula aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta iz Trogira razrušili su željezničku prugu Split — Perković, uslijed čega je iskliznula iz šina lokomotiva i tri vagona u kojima se, pored ostale opreme, nalazilo i 9.000 kilograma masti za potrebe ustaškog garnizona u Sinju.¹⁴ Osim toga, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta rušili su prugu i uređaje na stanicama Sušak, Fužine, Delnice i dr. Petog oktobra 1941. ilegalci iz Fužina, izvršili su diverziju na mjesnoj željezničkoj stanici, uslijed čega su porušena pruga, oštećena lokomotiva i dva vagona.¹⁵ Aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta iz Sušaka, u saradnji sa željezničarima, porušili su 1. oktobra prugu zbog čega je saobraćaj bio obustavljen šest sati.¹⁶ Ovakve i slične akcije bile su česte na teritoriji takozvane »Ljubljanske pokrajine«.¹⁷

Tamošnje ilegalne grupe su imale osnovni zadatak — onesposobljavanje okupatorskog saobraćajnog parka. Naročito značajne i uspješne bile su diverzije i sabo-

taže na željeznici. Bile su brojne i veoma različite, počev od kvarenja saobraćajnih uređaja, vagona i lokomotiva do uništavanja željezničkih pruga i mostova.

Aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta iz Ljubljane, još julskih dana, zabilježili su nekoliko uspješnih akcija: Dvadeset osmog jula izvršili su diverziju u neposrednoj blizini željezničke stanice, a već sutradan porušili su prugu prema Trstu. Istog dana, ilegalci iz Ježića podmetnuli su eksploziv ispod šina na mjesnoj željezničkoj stanici.¹⁸ Sem toga, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta su 8. avgusta uništili transformator na željezničkoj stanici Šiška, a 17/18. avgusta eksplozivom onesposobili lokomotivu u Ljubljani zbog čega je saobraćaj bio obustavljen 24 časa.¹⁹ Tokom oktobra i kasnije grupe »Narodne zaštite«, sastavljene od željezničara, izvodile su sve krupnije sabotažne i diverzantske akcije. Na teretnim vagonima, cisternama i u lokomotivama ilegalci iz gradova ubacuju paklene mašine i na taj način izazivaju eksplozije na otvorenim prugama. Početkom oktobra omladinska borbena grupa iz Polja kod Ljubljane porušila je željezničku prugu Ljubljana — Zalog, tako da se na njoj saobraćaj nije mogao odvijati puna 24 časa. Uprkos nastojanjima Italijana da što prije osposobe ovu komunikaciju, zbog čega su angažovali i civilno stanovništvo, radnici željezničke radionice u Ljubljani su sabotirali akciju — odugovlačili su sa isporukom materijala za opravku.²⁰

Željezničari Ljubljane i Zaloga su više puta uspijevali da razne pošiljke, naročito one sa pogonskim gorivom i oružjem, upućuju na pogrešne adrese, ili su ih zadržavali na usputnim stanicama, odakle su taj materijal odnosili partizanima. Nekoliko puta su tokom jeseni vagone sa hranom za italijansku vojsku upućivali u tvornicu hartije Vevče, gdje su hranu preuzimali radnici — aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta, koji su je odatle dalje slali partizanskim odredima.²¹ Sem toga, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta su jedne decembarske noći na stanici u Ljubljani neopaženo zamijenili tovarne liste na cisternama sa pogonskim gorivom, koje su kao hitna pošiljka bile upućene iz Pločestija za aerodrom u Milanu. Tako je pomenuta kompozicija ponovo vraćena u Pločesti, a druga sa praznim cisternama upućena za Milano.²²

Pored akcija na telefonsko-telegrafskim linijama i na željeznici, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta su izvodili uspjele diverzije i sabotaže i na drugim objektima koje je koristio italijanski okupator: rušeni su i onesposobljavani mostovi, vijadukti i propusti, a cijepane su i gume na okupatorskim vozilima.

Mjesni komitet za Solin je organizovao u Solinskom bazenu zamašnu akciju kada je noću 4/5. avgusta izvedeno oko dvadeset diverzija i sabotaža, u kojima je angažovano 300—350 aktivista narodnooslobodilačkog pokreta, mahom omladinaca. Pored akcija na željeznici i telefonsko-telegrafskim linijama, tom prilikom je na riše mjesta porušena cesta Split — Sinj.²³

Od stvaranja Užičke Republike, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta, izveli su nekoliko uspješnih akcija na prilaznim putevima Cetinja, Podgorice, Nikšića, Danilovgrada i drugih mjesta. Tako je, na primjer, porušen most na rijeci Morači u neposrednoj blizini okupatorskog garnizona u Podgorici, zatim most na rijeci Gračanici u Nikšiću i dr.²⁴ Krajem novembra komandant karabinjera iz Kotora, u izvještaju Skasalatiju, ističe da je »sada više nego jasno da ustanici djeluju u saradnji sa mjesnim stanovništvom«, te da su zbog toga »preduzete odlučne mjere odmazde«.²⁵ Hapšenja su izvršena i u ostalim mjestima: Podgorici, Nikšiću, Pljevljima i dr. Uprkos svim tim oštrim represivnim mjerama okupatora, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta su uspijevali da gotovo neprekidno onesposobljavaju komunikacije i razne privredne objekte.

Uprkos činjenici što je okupator naglašavao potrebu najveće budnosti svuda i na svakom mjestu, kao i što tješnju saradnju vojske i policije, sabotažne i diverzantske akcije u gradovima i drugdje bile su u porastu. »Napadi svakodnevno uzimaju sve više maha i pored mnogobrojnih patrola koje se neprekidno upotrebljavaju za čuvanje željezničkih pruga« — kaže se, pored ostalog, u izvještaju od 4. oktobra Komande karabinjera divizije »Granatieri di Sardenja«.²⁶ Stoga je general Dalmaco zahtijevao od Komande 2. armije, samo za dionicu željezničke pruge Knin — Gračac (ukupno 60 kilometara) »dva pokretna teritorijalna bataljona za patroliranje i stalni nadzor«.²⁷ Uprkos maksimalnom naprezanju u toku novembra italijanski okupator morao je angažovati 11.500 vojnika za obezbeđenje željezničkih pruga — samo na

teritoriji njegove 2. armije, čemu su umnogome doprinijele i veoma brojne akcije ilegalaca na željezničkim stanicama po manjim i većim naseljenim mjestima.²⁸

U priobalnim mjestima, naročito u Splitu i Šibeniku, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta su — u saradnji sa radnicima brodogradilišta i drugim obalskim radnicima — izvodili akcije onesposobljavanja ili potapanja italijanskih brodova. U tim akcijama pojedini plovni objekti okupatora su bili toliko oštećeni da više nikada nijesu zaplovili Jadranom. Pripadnici jedne udarne grupe, sastavljene od lučkih radnika, 6. oktobra su zapalili u pristaništu u Splitu italijanski transportni brod »Palermo« od 8.000 bruto registarskih tona u kome se nalazio tovar pamuka, municije i drugog materijala.²⁹ Okupator je jedva uspio da poslije dva dana lokalizuje požar i tako spriječi eksploziju municije, mada je brod bio teško oštećen i za duže vrijeme onesposobljen za plovidbu.

Pored kvarenja mašina, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u splitskom brodogradilištu su oštetili i ratne brodove »Kobac«, »Soko« i nosač aviona »Zmaj«.³⁰ Sem toga 15. oktobra izazvali su eksploziju na ratnom brodu »Orao«, pa je brod teško oštećen i onesposobljen za dalju upotrebu.³¹ Na sve te akcije okupator je preduzimao surove represalije. Sutradan poslije diverzije na brodu »Orao« uhapšeno je 165 radnika iz splitskog brodogradilišta.³² Da bi obezbijedio normalan rad u splitskom brodogradilištu, guverner Bastianini je bio prinuđen da moli vladu u Rimu da mu pošalju »politički pouzdane« italijanske stručnjake i ostale kvalifikovane radnike. Tako je već krajem novembra doputovala prva grupa radnika iz Đenove.³³ Međutim, uprkos represalija i pojačanih mjera obezbjeđenja od strane okupatora, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta potopili su i dvije jahte, jednu punu municije i drugu vlasništvo prefekta Zerbinia.³⁴

Da bi izazivali zastoj u proizvodnji, kao i u cilju dezorganizacije okupatorske vlasti, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta su izvodili diverzije i sabotaze u fabrikama i radionicama, čak i u okupatorskim ustanovama.

Aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta iz Splita, Šibenika i Omiša su više puta izvodili akcije u rudniku Lozovac, u tvornici za preradu ribe »Dalmacija«, kao i u fabrikama cementa, onesposobljavajući uređaje u njima, sve s ciljem da se smanji ili obustavi proizvodnja za okupatora. U pojedinim preduzećima proizvodnja je, zbog čestih sabotaza na mašinama, jedva dostizala 25 odsto predratne.³⁵

Slične akcije izvođene su i u drugim gradovima na italijanskom okupacionom području. Aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta su krajem oktobra u Ljubljani zapalili slagalište italijanskog 13. artiljerijskog puka.³⁶ U fabrici glinice u Mostama, kod Ljubljane, grupa »Narodne zaštite« polovinom decembra, uz pomoć radnika, minirala je gotovo sve važnije mašine, zbog čega je proizvodnja za kraće vrijeme bila znatno opala. U fabrici »Saturnus«, takode u Mostama, grupa radnika je u drugoj polovini decembra 1941. zapalila vagon konzervi namijenjen za italijansku vojsku.³⁷ Sem toga, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta izazvali su eksplozije na Ljubljanskom velesajmu, 6. oktobra, u znak bojkotovanja italijanske priredbe u zgradi gimnazije i na drugim objektima.³⁸

U Splitu su ilegalci, pored akcija spaljivanja ljudske i stočne hrane, izazvali 9. septembra požar u skladištu bivše Carinarnice kojom prilikom su izgorjele znatne količine robe: 180 tona zobi, 118 vreća brašna, 38 kvintala tjestenine, 15 sanduka bombi i municije, kao i veće količine tekstila, odjeće i druge vojne opreme.³⁹

Smjele akcije izvođene su u okupatorskim magacinima oružja i drugog ratnog materijala. U Tivtu su radnici, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta, zapošljeni u Arsenalu oružja masovno izostajali sa posla, dok su pojedinci — uprkos stroge kontrole i rizika — ovjeravali kartone za veći broj odsutnih radnika.⁴⁰

U Kotoru je radnik Ivan Kramžer onesposobio veći broj torpeda na taj način što je na njima, poslije tehničke kontrole, kidao komande za kurs i dubinu. Sem toga, većina radnika je u kotorskoj luci gotovo svakodnevno, prilikom istovara ratnog materijala sa brodova, bacala sanduke municije u more i tako, pored materijalne štete, umanjivala borbene mogućnosti okupatora.⁴¹

Uprkos opasnostima, pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta iz Mostara uspjeli su u toku jedne noći, polovinom septembra, da provale u magacin italijanske vojske i da iz njega izvuku oružje, oko 30 sanduka municije i druge ratne opreme

i da sve to dostave partizanima.⁴² Ranije, tokom jula, grupa od šest mostarskih omladinaca upala je kroz prozor u kasarnu »Sjevernog logora« i iz nje neopaženo izvukla 80 uniformi i nekoliko pištolja.⁴³ Ilegalci iz Splita, Karlovca, Cetinja i drugih mjesta upadali su u okupatorske ustanove i iz njih odnosili pisaće mašine, šapirografe i geštetnere za potrebe mjesnih i opštinskih tehnika. Tako je, na primjer, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u Cetinju organizovalo izvlačenje četiri šapirografa iz Okružnog suda, od kojih je jedan ostavljen za umnožavanje »Vijesti« u gradu, dok su ostala tri upućena partizanskim odredima.⁴⁴ Aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta Splita su 16. oktobra iz mjesne pošte iznijeli automatski geštetner na kojem se za kratko vrijeme moglo umnožiti i do deset hiljada letaka i drugih publikacija narodnooslobodilačkog pokreta.⁴⁵ Aktivistima iz Nikšića, i pored jačeg obezbeđenja, uspelo je 24. decembra da iz okupiranog grada iznesu štampariju »Slobodna misao« i da je kamionom prebace na slobodnu teritoriju za potrebe Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak.⁴⁶ Slične akcije pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta su izvodili i u nekim drugim gradovima gotovo na čitavom italijanskom okupacionom području.

Upadi u okupatorske magacine i skladišta i izvlačenje ratnog materijala za potrebe partizanskih odreda bila je gotovo stalna praksa jedinica »Narodne zaštite« i pripadnika Osvobodilne fronte. Polovinom septembra upali su u Šentpetersku kasarnu u Ljubljani i iz nje odnijeli 298 pušaka, 175 pištolja, veliku količinu municije, šatorskih krila i druge ratne opreme, i sve to dostavili partizanskim odredima.⁴⁷ Sem toga, 10. decembra nekoliko aktivista narodnooslobodilačkog pokreta, preobučeni u uniforme službenika ljubljanske opštine, odnijeli su iz magacina zdravstvenog odsjeka oko 300 čebadi i drugog materijala.⁴⁸

Antifašistička propaganda, podloga i saputnik svih oblika protivljenja okupatoru, ponikla je ulaskom okupatorskih trupa i s prvim ustaničkim plotunima. Ona se razvijala u širinu i dobijala u intenzitetu uporedo sa rasplamasavanjem oslobodilačke borbe. Ogdalala se u pisanju antifašističkih parola i simbola, u rasturanju letaka pisanih i na italijanskom jeziku, kao i u cijepanju fašističkih znakova i parola. Bila je to, i na ovom području, veoma masovna, smišljena i značajna aktivnost pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, naročito u Ljubljani, Karlovcu, Splitu, Cetinju i drugim mjestima. Na tom polju učestvovali su svi organi narodnooslobodilačkog pokreta, članovi KPJ i SKOJ-a, veći broj radnika i inteligencije. U mnogim mjestima, čak i dječaci od petnaest godina, bili su veoma dobro organizovani, aktivni učesnici u akcijama premazi van ja fašističkih znakova i slika na javnim mjestima. Istovremeno, oni su ispisivali oslobodilačke natpise i simbole, isticali crvene zastave i drugo. Odmah nakon okupacije, gotovo na čitavom okupacionom italijanskom području aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima, manjim i većim mjestima, rasturali su letke povodom proslave Prvog maja. Tako su, na primjer, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u Sušaku, povodom međunarodnog praznika rada rasturali letke po gradu, zbog čega su Italijani uhapsili nekoliko članova KPJ.⁴⁹ Komunisti Solina su u znak proslave na više mjesta istakli crvene zastave, a na fasadama zgrada ispisali antifašističke parole. Aktivisti iz Splita su — pored isticanja crvenih zastava — gotovo u svaku kuću ubacivali letke sa antifašističkom sadržinom.⁵⁰ Slično je bilo i u Šibeniku, na ostrvima i u Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, na Kosovu i zapadnoj Makedoniji. Sem toga, prvih mjeseci okupacije članovi KPJ i skojevci su bili veoma aktivni u širenju propagande narodnooslobodilačkog pokreta, naročito u razobličavanju lažnog liberalizma, kojim se italijanski okupator uveliko služio. Međutim, leci i ostale antifašističke publikacije, sve su se češće pojavljivale u većini gradova na italijanskom okupacionom području. Obavještajno odjeljenje 2. italijanske armije, u svom izvještaju od 4. juna upozorava da se leci komunističke sadržine pojavljuju »u raznim mjestima«, na čitavoj okupacionoj teritoriji.⁵¹ Visoki komesar za Crnu Goru je 17. jula registrovao da su se »komunističke struje naslijeđene iz stare Jugoslavije probudile posljednjeg mjeseca«, kao i to da su se »prvi simptomi pokazali u širenju letaka na italijanskom jeziku.«⁵² Patrola karabinjera je 17. septembra u Ljubljani, u Celovačkoj ulici naišla na »oko stotinu letaka razbacanih po zemlji, na kojima je mašinom bila ispisana parola »Ziveo SSSR«.⁵³ U Bosanskom Grahovu, karabinjeri su 18. septembra uhapsili jednog pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta kod koga su našli »paket od 26 subverzivnih letaka pisanih na italijanskom jeziku.«⁵⁴ U Ljubljani su aktivisti narodnooslobodi-

lačkog pokreta u bioskopu »Sloga«, sa balkona bacili letke u kojima se veliča oslobodilački front«.⁵⁵ Krajem septembra su radnici električne centrale po zidovima ispisali i antifašističke parole, kao što su: »Dolje fašizam«, »Hoćemo kože najvećih zlikovaca Musolinija i Hitlera«, »Živeo crveni rat« i dr.⁵⁸

U vrijeme postojanja Uzičke Republike antifašistička propaganda se tu i tamo pojačava. Okupator registruje sve češću i masovniju pojavu rasturanja antifašističkih letaka i drugih publikacija narodnooslobodilačkog pokreta. Italijani su ulagali velike snage i sredstva za suzbijanje »subverzivne komunističke propagande«. Njihova glavna nastojanja bila su usmjerena na to da pronađu ilegalne štamparije i unište centre za rasturanje ilegalnih publikacija, kako bi se onemogućilo ili bar otežalo izdavanje komunističkih letaka koji su rasturani na ulicama i trgovima, čak i u kasarnama. U tom cilju sprovedene su istrage i davani nalozi da se po svaku cijenu dođe do štamparija i tehnika u kojima se umnožavaju takvi materijali.

Međutim, uprkos nastojanjima okupatora da spriječi širenje komunističke propagande, leci antifašističke sadržine su se sve više pojavljivali na trgovima i ulicama okupiranih gradova. I na ovom području aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta uspijevali su da u većini gradova rasturaju vijesti i obavještenja, naročito o akcijama partizanskih jedinica u Jugoslaviji i o zbivanjima na Istočnom frontu, kao i da po zidovima zgrada ispisuju parole i ambleme narodnooslobodilačkog pokreta. Tako su »noću 3. oktobra u Šibeniku u svim ulicama isertani znaci srpa i čekića« — stoji u izvještaju lokalne Komande karabinjera.⁵⁷ U Mostaru je okupator polinom oktobra preduzeo hapšenja »radi toga što je grad osvanuo sav iscertan komunističkim parolama.«⁵⁸ Sedmog novembra pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta Mostara su povodom Dana oktobarske revolucije, po fasadama zgrada ispisali antifašističke parole na italijanskom jeziku: »Živjela Sovjetska Rusija«, »Živjela Oktobarska revolucija« i drugo.⁵⁹ Slično je bilo i u Splitu, Sušaku, Fužinama, Cetinju, Podgorici, na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji.

Udarne grupe iz Karlovca su dva puta izvele diverziju na električnoj mreži da bi — dok bi grad bio u mraku — neopaženo rasturili letke narodnooslobodilačkog pokreta i istakli antiokupatorske i antiustaške parole.⁶⁰ Aktivisti Splita, Podgorice i drugih mjesta uspijevali su da — uprkos teškoća i rizika — istaknu parole narodnooslobodilačkog pokreta, čak i na zgradama u kojima su bile smještene okupatorske ustanove, pa i da skidaju i uništavaju slike Musolinija i drugih fašističkih funkcionera. Još početkom juna omladinci Šibenika su porušili izlog u jednoj od najprometnijih ulica u gradu i pocijepali Musolinijevu sliku u njemu.⁶¹ Početkom oktobra, splitski ilegalci su razlupali izloge italijanskih trgovačkih radnji u Splitu a omladinci iz Starog Grada sa ostrva Hvara su 1. decembra poskidali oglase i slike poglavnika koje su bile vlasti istakle po ulicama i javnim zgradama.⁶² Međutim, najveće rezultate na ovom polju zabilježili su aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u Ljubljani, o čemu postoje brojna svjedočanstva italijanskih okupacionih vlasti. Za prva dva mjeseca oružane borbe na teritoriji tzv. »Ljubljanske pokrajine« registrovano je preko stotinu akcija rasturanja letaka i ispisivanja antifašističkih parola.⁶³

Uprkos progonima i izbacivanju iz stroja pojedinih ilegalaca za vrijeme racije, ipak su aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima uspješno organizovali antifašističku propagandu, koja se s manjim prekidima sprovodila tokom 1941. i kasnije.

Pored ispisivanja antifašističkih parola i simbola, štampanja i rasturanja letaka narodnooslobodilačkog pokreta, kao i radio-izvještaja sa frontova drugog svjetskog rata i jugoslovenskog ratišta, u gradovima su štampane razne publikacije narodnooslobodilačkog pokreta, a izlazili su povremeno i partizanski listovi (dnevni, nedjeljni, petnaestodnevni i dr.). Tako je u Splitu od jula do novembra svakodnevno izlazio »Naš izvještaj«, organ JNOF za Dalmaciju.⁶⁴

Jednom nedjeljno izlazilo je više listova: »Slovenski Poročevalec«, organ Oslobođenih fronta u Ljubljani, počev od maja 1941, zatim »Naš izvještaj«, organ KPH za Šibenik, počev od maja do 25. decembra 1941. godine.⁶⁵

Ostali listovi izlazili su povremeno: »Crveni Vjesnik«, organ CK KPH za Sušak, »Delo«, organ CK KPJ, u Ljubljani, »Osvobodilna fronta«, u Ljubljani, »Partizan«,

organ Glavnog štaba partizanskih četa, u Ljubljani, »Slovenska revolucija«, organ' hrišćanske skupine u Ljubljani, »Naša Zora«, u Velimlju, »Partizan«, organ JNOF' u Karlovcu i drugi.⁶⁸

Pored toga, u okupiranoj Ljubljani od 17. novembra 1941. do 15. aprila 1942, Osvobodilna fronta je, svakog ponedjeljka, srijede i petka, emitovala vijesti preko ilegalne radio-stanice »Kričač«.⁶⁷

Prikupljanje pomoći za narodnooslobodilački pokret u novcu, hrani, odjeći, lijekovima, pa i u drugim potrebama od strane ilegalaca, bilo je zastupljeno i na ovoj teritoriji, gotovo u svim okupiranim gradovima. Odmah nakon ulaska okupacionih trupa i prvih hapšenja od strane Italijana, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta, organizovali su prikupljanje hrane i odjeće za uhapšene rođoljube. Tako, na primjer, još tokom juna, ilegalci iz Drniša, prikupljali su i donosili hranu zatvorenicima. Pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta iz Ljubljane, Cetinja, Podgorice i nekih drugih mjesta prikupljali su i svakodnevno donosili u zatvore na desetine obroka hrane. Istovremeno sa hranom, zatvorenicima su dostavljane poruke i obavještenja, naročito o stanju na frontovima, o akcijama partizana, o mjerama okupatora i slično.

Tokom jeseni 1941. i kasnije, na ovom polju razvijala se uporna i stalna aktivnost, koja je imala i s vremena na vrijeme prekide, zbog pojačanih mjera okupatora, represalija, zastrašivanja i dr. U svakom slučaju, organizovanje takve pomoći bilo je od presudnog značaja za zatvorenike i internirce, za izdržavanje njihovih porodica, pa i šire. Tako se u Cetinju registruje svakodnevno slanje hrane zatvorenicima. Ilegalci su u toku novembra dostavili u cetinjske zatvore 900 obroka hrane. U Bribiru je tokom oktobra, ilegalna omladinska četa, sakupila 200 kilograma namirnica za partizane. Članovi simpatizerskih grupa sa područja Sušaka dali su svoja siedovanja partizanima u Tuhobiću. Aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta sa ostrva Preko, tokom septembra i oktobra, sakupili su i prebacili na kopno za partizane pun brod različitih namirnica i odjeće. Tokom čitave 1941. i kasnije, u Ljubljani se veoma uporno sprovodila akcija prikupljanja hrane za partizane, kao i za porodice poginulih i interniranih boraca.⁶⁸

Sem toga, ilegalni odbori Narodnooslobodilačkog fonda, prikupljali su novac, odjeću i drugo. U Kotoru je tokom oktobra i novembra prikupljeno 2.000 lira za narodnooslobodilački pokret, dok su članovi Narodnooslobodilačkog fonda u Cetinju za ista dva mjeseca prikupili preko 50.000 lira.⁶⁹ »U Splitu se tajno prikupljaju novčana sredstva za zarobljene partizane«, kaže se u biltenu civilnih poslova 2. italijanske armije, od 8. oktobra 1941, ističući da je u gradu »prikupljeno preko 250.000 lira.« Ljubljana je bila izrazit primjer gdje je svakog mjeseca, prosječno prikupljano oko 250.000 lira.⁷⁰

Bojkoti škola, proslava fašističkih praznika, banketa, sportskih priredbi i zabava u klubovima »Cirkolo«, upisa u fašističke organizacije i demonstracije protiv okupatora, odvijali su se tokom 1941. i kasnije, gotovo stalno na čitavom italijanskom okupacionom području. Uprkos naredbi fašističkih komandi i organa okupacione vlasti, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranim gradovima, organizovali su bojkot fašističkih ceremonija, političkih i kulturnih priredbi, manifestacija povodom dočeka okupatorskih funkcionera i slično. Tako su, odmah poslije okupacije, aktivisti Cetinja bojkotovali posjetu italijanskog kralja Vitoria Emanuela Cetinju.⁷¹ Aktivisti Šibenika su 21. juna odbili da izvrše naređenje okupacionih vlasti o ukrašavanju ulica povodom dolaska guvernera Bastianinija. U Splitu su 27. juna žene bojkotovale pokušaj organizovanja ženske sekcije u sastavu Fašija Komandant karabinjera pukovnik Luidi Brukieti (Luigi Brucchiatti), isticao je 7. septembra 1941. da je »zapaženo slabije pohađanje bioskopa u Ljubljani, zbog bojkota italijanskih filmova.« Radnici, zaposleni u cementnim tvornicama u Solinu, bojkotovali su 9. septembra dolazak Bastianinija.⁷²

Otpor denacionalizaciji ispoljavao se u svim okupiranim gradovima u veoma različitim oblicima. U većini gradova, okupator nije uspio da u jesen 1941. otpočne rad u srednjim školama. Kada su 25. septembra u Splitu okupatorske vlasti pokušale da podijele svjedočanstva, napisana na italijanskom jeziku, inicijativom članova KP i SKOJ-a izvedene su poznate demonstracije, koje su se ubrzo pretvorile

"u masovni otpor italijanskim okupatorima.⁷³ U Cetinju je 1. oktobra, na dan početka školske godine, od ukupno 1089 đaka gimnazije, došlo u školu svega 15 učenika. Učenici srednjih škola u Nikšiću su 7. novembra 1941. u prostorijama škole organizovali proslavu oktobarske revolucije i poslije odavanja počasti palim partizanima, napustili školske učionice, tako da te godine škola više nije radila.⁷⁴ Mjesno zapovjedništvo u Kninu upozoravalo je 14. oktobra, Komandu Jadranskog divizijskog područja »da školska djeca Srba neće da upisuju škole, sve u cilju protesta protiv države Hrvatske i njene vlade.«⁷⁵

U nekim mjestima, još od prvih dana okupacije, Partija je organizovala štrajkove radnika u preduzećima i fabrikama. Tako su, već 26. maja, radnici organizovali štrajk, a polovinom jula u Splitu su organizovali štrajk brijački radnici, zbog čega je uhapšeno nekoliko radnika. Radnici brodogradilišta u Splitu su 4. avgusta obustavili posao i demonstrirali protiv neravnopravnog obračunavanja nadnica u dinarima za lire. Kada su u avgustu partizanski odredi iz Dalmacije pošli prema Dinari, da bi tako odvratili pažnju okupatora, radnici Splita organizovali su generalni štrajk, koji je obuhvatio preko 80 odsto radnika i trajao je dva do četiri dana.⁷⁶

Po mnogim antifašističkim demonstracijama, Ljubljana predstavlja svojevrsan primjer solidno organizovanih akcija. Prve demonstracije izvedene su na ljubljanskoj željezničkoj stanici 9. jula 1941. Toga dana je nekoliko hiljada Ljubljančana demonstriralo protiv nasilnog preseljavanja Slovenaca iz Gorenjske. Na željezničkoj stanici je masa sačekala voz sa iseljenicima i tom prilikom predala im dva vagona paketa prikupljenih akcijom Osvobodilne fronte. Krajem oktobra, na dan godišnjice oslobođenja od austrougarske okupatorske vladavine, Osvobodilna fronta je organizovala manifestacije u kojima je cjelokupno stanovništvo između 19 i 20 časova napustilo lokale, ulice i druga javna mjesta i povuklo se u svoje domove. »Poziv stanovništvu«, od strane Osvobodilne fronte, »da od 19 do 20 sati izbjegava javne lokale i ulice prihvaćen je od svih građana,« kaže se u izvještaju Komande karabinjera 11. armijskog korpusa od 29. oktobra 1941. godine.⁷⁷

Rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta su nastojala svim sredstvima da prodru u aparat okupacijske vojske, administrativno-upravne i druge institucije okupatora preko rodoljuba i antifašista, poštenih ljudi kojima je bilo stalo do interesa oslobodilačke akcije. Iako sa prilično rizika i teškoća, ipak se gotovo u svim mjestima uspjelo uspostaviti veze sa takvim elementima, a bilo je slučajeva da su i među italijanskim vojnicima i službenicima pronalazili pojedince raspoložene za saradnju.

Zahvaljujući informacijama od takvih saradnika narodnooslobodilačkog pokreta, blagovremeno su se sklanjali pojedini ilegalci ispred policijskih racija i umjesto u zatvor ili internaciju, uspješno nastavljali djelatnost za narodnooslobodilački pokret. Isto tako, čak na prvi pogled nevažne i obične informacije, bile su dobrodošle štabovima oružanih jedinica za blagovremenu pripremu i izvođenje akcija protiv okupatora. Uspjeh Crnogorskog odreda na Jelinom Dubu 18. oktobra 1941. svakako bazira i na blagovremenoj informaciji o pokretu italijanske kolone iz Podgorice prema Kolašinu, a koja je dobijena preko saradnika narodnooslobodilačkog pokreta u jednoj od italijanskih ustanova u Podgorici.⁷⁸

Zbog takvih i sličnih slučajeva nekontrolisanog odlivanja informacija iz italijanskih civilnih nadležnosti i štabova jedinica, italijanski general Renco Montanja 23. decembra 1941. unio je u vojnoistorijski dnevnik 11. armijskog korpusa i slijedeću konstataciju: »Sada je već očigledno da među žandarmima, opštinskim činovnicima i ljudstvom koje čuva zatvore, kao i među činovnicima Visokog komesarijata ima mnogo lica koja potpomažu ustanike.«⁷⁹

U cilju lakšeg izvršavanja brojnih zadataka, naročito olakšanja eventualnog napada partizanskih jedinica spolja, kao i u cilju prikupljanja obavještajnih podataka za račun partizanskih odreda, kao i vođenja jedinica koje su upale u naseljeno mjesto, i da bi se snašle u spletu ulica i trgova, ilegalci su vršili ulogu izviđača, vodiča i kurira (za vrijeme napada na Pljevlja 30. i 31. decembra 1941), umnožavanja i širenja antifašističkih publikacija i drugog. Gotovo na čitavom italijanskom okupacionom području, po gradovima, manjim i većim naseljenim mjestima, formirane su ilegalne grupe, desetine, čete, a u nekim mjestima čak i pozadinski parti-

zanski bataljoni. U Splitu je početkom maja formiran ilegalni odred od 60 boraca, koji je ubrzo, po odluci Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju, reorganizovan u vodove razmještene po pojedinim gradskim četvrtima.⁸⁰ Prvih mjeseci oružane borbe u Mostaru je formirano nekoliko manjih pozadinskih jedinica po kvartovima, dok su u pojedinim ulicama postojale desetine.⁸¹ Polovinom septembra u Bribiru je formirana ilegalna omladinska četa.⁸² Odmah nakon formiranja, u drugoj polovini septembra, sprovela je akciju prikupljanja hrane za partizane u Tuhobiću. Tokom avgusta i septembra 1941. pristupilo se formiranju ilegalnih jedinica na Kosovu i Metohiji. U Peći i okolini, već prvih mjeseci oružane borbe, formiraju se diverzantske grupe, a ubrzo je formiran i pozadinski »Metohijski partizanski odred«.⁸³

U vrijeme Užičke Republike u pojedinim gradovima formiraju se brojnije oružane jedinice, čete i bataljoni. Početkom novembra u Podgorici su postojala dva pozadinska partizanska odreda, koja su polovinom novembra, sa još dvadeset novopriljenih aktivista narodnooslobodilačkog pokreta (ukupno 105 boraca) izašli na slobodnu teritoriju i uključili se u Crnogorski NOP odred za operacije u Sandžaku.⁸⁴ Međutim, krajem novembra u gradu su ponovo formirane dvije pozadinske jedinice koje su se ubrzo reorganizovale u Podgoričku partizansku četvu od 105 boraca.⁸⁵ U Ljubljani je s jeseni 1941. registrovano preko stotinu oružanih grupa formiranih po svim dijelovima grada. Sem toga, polovinom novembra u gradu se formiraju jedinice »Narodne zaštite«. Od kraja jeseni djeluje i Željeznički bataljon. Računa se da je do kraja 1941. izašlo iz Ljubljane i uključilo se u partizanske odrede više od 500 boraca.⁸⁶

Početkom oktobra 1941. u Cetinju je formiran ilegalni bataljon »Staljin«. Bataljon je brojao 400 boraca svrstanih u tri čete i nalazio se u sastavu Lovčenskog NOP odreda. Imao je poseban štab i svoju zastavu. Osnovni zadatak bataljona je bio da, u momentu napada na grad, iznutra sadejstvuje jedinicama Lovčenskog NOP odreda. Sem toga, borci bataljona su prikupljali podatke o broju i naoružanju neprijatelja, pratili njegove pokrete, osmatrali položaje i utvrđenja okupatora na periferiji, te ih dostavljali Komandi Lovčenskog partizanskog odreda. Iz sastava bataljona dvadeset boraca je novembra 1941. upućeno u sastav Crnogorskog NOP odreda za operacije u Sandžaku. U brojnim hapšenjima od strane okupatora tokom 1941. padali su i borci ilegalnog bataljona, tako da se početkom sledeće 1942. njegov broj gotovo polovio.⁸⁷

Uporedo sa pripremama partizana za napad na Nikšić u decembru 1941. u gradu su formirani »Varoška partizanska četa« i Željeznički vod, koji su imali zadatak da u okviru pripremnog napada na grad izvede akcije iznutra na važnija uporišta okupatora i tako sadejstvuje napadu jedinica spolja.⁸⁸

Poznato je da su u jesen 1941. na teritoriji Splita postojale i djelovale brojne ilegalne i diverzantske grupe, vršeci raznovrsne zadatke za narodnooslobodilački pokret. Međutim, nije ustanovljen njihov tačan broj, raspored, naoružanje i dr. Slična situacija je bila u Šibeniku i u drugim dalmatinskim mjestima.⁸⁰

Najsloženiji vid antiokupatorske aktivnosti nesumnjivo su bile oružane akcije. Prepadi na patrole i manje jedinice okupatora, likvidacija okupatorskih funkcionera, policajaca i doušnika, bili su i na ovoj teritoriji zastupljeni u velikom broju, naročito u Splitu, Ljubljani, Šibeniku i drugim mjestima.

Prvih mjeseci oružane borbe izvedeno je više akcija na pojedine okupatorske vojnike, policajce i pripadnike crnih košulja. Tako je, na primjer, još u toku jula u Ljubljani registrovano pet slučajeva napada na vojnike, uglavnom radi oduzimanja oružja.⁹⁰ Prvog avgusta u šiški su ubijena dva karabinjera i jedan službenik Gestapo-a⁹¹ Četvrtog septembra su u Ljubljani dva omladinca — članovi VOS-a — napali trojicu italijanskih vojnika, ranili ih i oduzeli im oružje.⁹² Istog dana je u ljubljanskom Gradu jedan omladinac nožem likvidirao okupatorskog oficira.⁹³ Dvojica omladinaca su 5. septembra napali oficira u momentu kada je ovaj namjeravao da ih uhapsi. Ilegalci su mu oduzeli oružje i bacili ga u Ljubljanicu.⁹⁴ Tih dana su likvidirana i dva i talijanska špijuna.⁹⁵ Sedmog septembra pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta u Ježići napali su grupu od pet finansa i pripadnika granične milicije, dok su omladinci iz Viča razoružali dvojicu italijanskih podoficira.⁹⁶

Tokom septembra i kasnije oružane akcije se sve više izvode i — prema analizama i procjenama samih italijanskih komandanata i drugih okupacionih funkcionara — poprimaju masovni karakter. Jedanaestog septembra, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u Veljoj Varoši kod Splita, bacili su bombu na karabinjere, a nekoliko dana kasnije Mjesni komitet Split organizovao je dvije oružane akcije na pripadnike okupacione vojske. Tada su ilegalci bacili bombe na ulaz u italijansku kasarnu u Gripama, gdje je ranjeno pet vojnika.⁹⁷ Istovremeno, druga grupa pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta bacila je bombu i otvorila vatru u Plinarskoj ulici na karabinjere, od kojih je jedan ubijen.⁹⁸

Dvadeset četvrtog septembra u Splitu su ilegalci teško ranili poznatog fašističkog denuncijanta Zvonimira Petraela." Istog dana, u Ljubljani je likvidiran italijanski špijun Leopold Kovačić, a dva dana kasnije pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta napali su trojicu podoficira iz divizije »Granatieri di Sardegna«.¹⁰⁰ Tih dana je u Ljubljani izvršen i neuspeo atentat na italijanskog kvislinga, generala Rupnika, u njegovom stanu.¹⁰¹ Krajem septembra ilegalci su napali italijanskog oficira u zgradi Sreskog načelstva u Ogulinu.¹⁰² U Šibeniku su 11. oktobra pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta likvidirali italijanskog špijuna i sekretara fašističke stranke Antonia Skotona. Istog dana u Splitu su ranjeni okupatorski doušnici Alojz Presel i Antun Krstulović.¹⁰³ Dva dana kasnije, pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta u Ljubljani ranili su pomoćnika slovenačkog kvestora.¹⁰⁴ Polovinom oktobra u Bera-nama je ubijen predsjednik kvislinške opštine i italijanski špijun Tomica Čukić.¹⁰⁵

Za vrijeme Uzičke Republike, u skladu sa direktivama i uputstvima Vrhovnog štaba iz Užica od 19. oktobra 1941 : »da se sav narod mobilise u interesu fronta, da se zemlja pretvori u ratni logor«, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima su još odlučnije preduzimali oružane i druge akcije radi uznemiravanja italijanskih posada, okupacionog aparata i organa vlasti, sve s ciljem da se izazove nemir, nesigurnost, pa i panika među okupatorskim i kvislinškim snagama.

Pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta Splita 19. oktobra bombama su napali i ranili dvojicu okupatorskih vojnika, a sutradan je od eksplozije bombe, koju su postavili aktivisti Splita na Trg Gospode, ranjeno 9 italijanskih vojnika.¹⁰⁶ Članovi KPJ, Gigo Cerović i Milo Milatović u Nikšiću likvidirali su tada bivšeg jugoslovenskog žandarma i okupatorskog doušnika Košaka.¹⁰⁷

Pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta u Šibeniku 27. oktobra bombama su ubili jednog italijanskog vojnika, dok su jedan podoficir i jedan karabinjer teško ranjeni.¹⁰⁸ Prvih dana novembra u vojnoj čekaonici na željezničkoj stanici Ljubljana, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta su podmetnuli bombu.¹⁰⁹ Devetog oktobra, pod rukovodstvom Rade Končara, splitski ilegalci su izveli poznatu akciju bacanja bombi na italijansku muziku u samom centru Splita, u momentu kada se vraćala sa ceremonijala dizanja i spuštanja italijanske zastave. Tom prilikom ubijeno je i ranjeno preko 30 italijanskih vojnika.¹¹⁰ Sem toga, tokom novembra, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta iz Splita su izvodili i druge oružane akcije, kao na primjer, napad na stražaru električne centrale u Solinu, napad na italijanske vojnike, patrole i pripadnike crnih košulja i dr. »Ovdje u Splitu je rđavo, danju i noću su stalno uzbune« — pisao je 14. novembra 1941. italijanski vojnik Karlo Antonio — dodajući: »Kada izlazimo u grad, moraju nas uvijek pratiti 4, 8, ili 12 naoružanih milicionara.«¹¹¹

*

* * *

Tamo gdje se neprijatelj narodnooslobodilačkog pokreta nalazio sa svojim garnizonima i posadnim trupama i okupacijskim aparatom, u njemačkim, italijanskim, bugarskim i mađarskim okupacionim zonama odvijao se širom Jugoslavije otpor različitog intenziteta i sreće, koji je od svojih začetaka do konačnog oslobođenja bio dio opštejugoslovenske oslobodilačke strategije, s čijem da se neprijatelju stvara nesigurnost u pozadini, pa i u gradovima, da se njegove snage vežu i razvlače, što je u krajnjoj liniji olakšavalo oružanu akciju i jačalo uporišta NO pokreta uopšte.

Pokušao sam ovim referatom da izdvojeno prikazem otpor u italijanskoj okupacionoj zoni, koji je — i pored niza istih ili sličnih karakteristika sa ostalim okupacijskim sistemima — imao i niz svojih specifičnosti.

I Od ulaska italijanskih okupacionih trupa u Sloveniju, Hrvatsko primorje, Dalmaciju, Liku, dijelove Bosne i Hercegovine, Crnu Goru, Kosovo i Metohiju i zapadnu Makedoniju, do početka organizovanog ustanka, taj otpor se javljao u raznim vidovima i predstavljao živu komponentu antiokupatorske i oslobodilačke akcije na djelu. U atmosferi demoralizacije i nesnalažljivosti zbog brzog sloma vojske i države, pripadnici NO pokreta u gradovima objašnjavali su novostvorenu situaciju i bodrili, podizali samopouzdanje i ukazivali na perspektive. Pored te smišljene i uporne političke aktivnosti među stanovništvom, posebno propagande među italijanskim vojnicima, sprovedena je živa djelatnost na prikupljanju oružja i municije, stvaranju udarnih grupa, organizaciji sanitetskih tečajeva i drugim pripremama za koordiniranu i opštu oružanu akciju protiv okupatora. Vojno-politički i moralno-psihološki efekti tog otpora, kao i stečena iskustva iz antiokupatorskih akcija u prvim mjesecima okupacije, blagotvorno će se odraziti na tok i rezultate oružane borbe 1941. i kasnije.

II Od sredine jula do kraja septembra 1941, do stvaranja Uzičke Republike, otpor u gradovima poprima oštrije forme, sve organizovaniji karakter, s relativno malim brojem udarnih grupa i neposrednih izvršilaca pojedinih akcija, ali i s blagom tendencijom priliva novih boraca i uticaja narodnooslobodilačkog pokreta. I pored brutalnih represalija okupatora, podrška stanovništva bila je oslonac i nadahnuće ilegalcima, podstrek da se izdrži bez obzira na opasnosti i žrtve. Privremeni zastoji u antiokupatorskoj aktivnosti bili su neminovni zbog pojačanih represivnih mjera italijanskih vlasti (hapšenja, odvođenja u internaciju, strijeljanja) i propagande, kao i zbog nepovoljnih vijesti sa njemačko-sovjetskog ratišta. Međutim, razvoj oružane borbe na cjelokupnom jugoslovenskom prostoru predstavljao je ohrabrenje ilegalcima u gradovima za nova pregnuća.

U oslobođenim gradovima, naročito u Crnoj Gori jula 1941, palo je u partizansko zarobljeništvo na stotine i hiljade italijanskih vojnika, što je bila jedinstvena prilika da se oni na licu mjesta, u vatrenim okršajima i u razgovorima sa ustanicima potpunije upoznaju sa karakterom, ciljevima i nosiocima NO pokreta, što je ubrzo, naročito 1943, dalo izvanredno značajne rezultate za razbijanje italijanske okupacione armije i za prelazak desetine hiljada italijanskih vojnika na stranu NOVJ.

Usljed italijanskih represalija i provala u organizacije NOP u gradovima, zapaža se smirivanje antiokupatorske aktivnosti, orijentacija na rjeđe ali bolje pripremljene akcije. Dok se u mnogim mjestima stvaraju oružane jedinice različite jačine i naoružanja — od desetine do čete i bataljona sa zadatkom da iznutra sadejstvuju eventualnom partizanskom napadu spolja — dio pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta napušta gradove i uključuje se u partizanske odrede. Taj proces se pojačava uporedo sa rasplamsavanjem oružane borbe i rastom oružanih formacija, jer su se potrebe u kadrovima povećavale.

III U vrijeme postojanja Uzičke Republike otpor u gradovima dobija u intenzitetu i raznovrsnosti. Antiokupatorska djelatnost je sve življa, naročito na političko-propagandnom polju putem letaka i antifašističkih simbola, te drugim akcijama koje su doprinosile afirmaciji narodnooslobodilačkog pokreta i suprotstavljale se fašističkoj propagandi i mjerama. Sprovodi se bojkot upisivanja u srednje škole i na fakultete, kao i slušanje nastave na italijanskom jeziku. Ignorišu se fašističke svečanosti ili se one održavaju uz prisustvo manjeg broja građana. Mjestimično se vrši prodiranje u ustanove neprijatelja ili se uspostavljaju veze sa prijateljima NOP angažovanim u njima, što je bilo od vanrednog značaja za prikupljanje obavještajnih podataka i izvođenje akcija. Registrovano je niz likvidacija italijanskih funkcionera i doušnika okupacione vlasti, što je bila ne samo opomena onima koji su saradivali sa okupatorom, već i pouzdan znak snage NOP u gradovima.

Krajem 1941. bilo je sasvim jasno da će rat potrajati, da se mora voditi permanentna oružana borba na cjelokupnom jugoslovenskom prostoru, koja će tražiti žrtve i izuzetne napore da se izdrži do pobjedonosnog završetka. To je nametalo potrebu čuvanja kadrova, njihovog boljeg rasporeda i školovanja, upornu borbu za svake čovjeka. Otuda sve veće odlivanje kadrova iz gradova na slobodnu teritoriju, kao i zavođenje veće konspirativnosti u radu ilegalaca, bolji sistem povezivanja unutar blokova i sa partizanskim jedinicama.

U cjelini uzev, taj »unutrašnji front« u gradovima predstavljao je nerješivu zagonetku za italijanske okupatore, razlog njihovih povećanih naprezanja i opšte nesigurnosti, ujedno bitan pokazatelj žilavosti narodnooslobodilačkog pokreta i tamo gdje je koncentracija okupacione vlasti bila najjača.

U cjelini uzev, za otpor u gradovima pod italijanskom okupacijom 1941, moglo bi se zaključiti:

1. Oružane i neoružane aktivnosti pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta — bez obzira na njihov različiti stepen intenziteta i domet, stradanja i žrtve, kao i postignute rezultate u pojedinim mjestima — u ukupnom vojno-političkom i moralno-psihološkom efektu bile su od izuzetnog značaja za razvoj oslobodilačke borbe uopšte. Stoga se otpor u gradovima može smatrati sastavnim dijelom opštejugoslovenske strategije oslobodilačkog rata 1941, pa i kasnije;

2. Neoružani otpor stanovništva — koji se ogledao u bojkotu mjera okupacionih vlasti, neodazivanju na fašističke ceremonije, ispisivanje antifašističkih parola i simbola, rasturanje publikacija narodnooslobodilačkog pokreta i dr. — imao je mnogostruki značaj: raslo je samopouzdanje naroda okupiranih ali nepokorenih gradova, dok se okupator sve nelagodnije osjećao i bio izložen brojnim opasnostima;

3. Postojanje pozadinskih jedinica različite jačine za mnogobrojne zadatke, pa i za sadejstvo iznutra eventualnom partizanskom napadu spolja, dalo je pozitivne rezultate, s napomenom da su one bile ujedno baza za popunjavanje oružanih formacija narodnooslobodilačkog pokreta izvan gradova;

4. Ratna praksa je pokazala da i manje grupe ilegalaca, tri do pet lako naoružanih ali smjelih ljudi, mogu vršiti i složeniije zadatke, kao: diverzije i sabotaze, paljenje okupatorskih magacina, oslobađanje pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta iz zatvora i bolnica, likvidaciju okupacionih funkcionera i kolaboracionista, i to najčešće primjenom lukavstva i originalnih taktičkih rješenja;

5. Prodor pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta u redove neprijatelja, u administrativno-upravne ili druge institucije, bio je od posebnog značaja: iznutra je slabila koheziona čvrstina okupacionog sistema koji je ionako bio načet antifašističkim strujanjima među italijanskim vojnicima umornim od imperijalističkog rata, a istovremeno iz manje-više ključnih punktova okupacione vlasti tekli su dragocjeni obavještajni podaci od interesa za narodnooslobodilački pokret;

6. Okupirani gradovi su služili za kraće ili duže baziranje štabova jedinica i rukovodstava KP, za zbrinjavanje ranjenih i bolesnih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, skrivanje i upotrebu štamparske tehnike, skladištenje naoružanja, municije, životnih namirnica u za to specijalno građenim bunkerima i stanovima.

Ukratko, antifašistički duh stanovništva okupiranih gradova nije se mogao slo-
miti demonstracijom sile, propagandom i represalijama. Tako su još od 1941. oku-
pirani gradovi postali izvorište materijalne i moralne podrške oružanoj borbi uopšte,
barijera antijugoslovenskim planovima italijanskih okupatora, oslonac i uporište
narodnooslobodilačkog pokreta.

NAPOMENE

¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu Zbornik), tom V, knj. 1, dok. br. 118.

¹ Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 84.

¹ Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 118.

[•] Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 118; tom XIII, knj. 1, dok. br. 39; Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1969. str. 217.

- ⁸ Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 96.
- * Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 95; tom XIII, knj. 1, dok. br. 136; Četrdeset prva. Mlado pokolenje. Beograd 1961, str. 374.
- ⁷ Zbornik, tom xm, knj. 1, dok. br. 55.
- * Zbornik, tom m, knj. 1, dok. br. 36.
- * Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 108.
- “ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 11: dr Franc Skerl, Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji, str. 65.
- ¹¹ Zbornik, tom XIX, knj. 1, dok. br. 172/67.
- ¹³ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 157 i prilog uz ovaj dokumenat.
» Zbornik, tom II, knj. 1, str. 103—104.
- ¹⁴ Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 93; tom XIII, knj. 1, dok. br. 84.
- ¹⁵ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu AVID), k. 221. br. reg. 1/2-3; Dogodilo se 1941 — hronologija događaja, Rijeka 1971, str. 221.
- ¹¹ Dogodilo se 1941 — hronologija događaja, str. 221.
- ” dr Franc Skerl, navedeno djelo, str. 65.
- ¹⁸ Isto.
- ¹¹ Isto.
- ” Marica Cepe, Ljubljana u oslobodilačkoj borbi, Ilegalne akcije po gradovima, Beograd 1963, str. 101.
- ²¹ Roman Klešnik, Sabotaže na željezničkoj stanici Zalog, Četrdeset godina — zbornik sjećanja, knj. 7, str. 132.
- ” Marica Cepe, navedeni članak, str. 102.
- ³³ AVII, k. 542, br. reg. 30/10-1; Vinko Braniča, Hronologija Splita, rukopis, str. 29.
- “ Batrić Jovanović, Crna Gora u NOB i socijalističkoj revoluciji, Vojno delo, Beograd 1960, str. 344.
- “ Dr Dušan Zivković, Boka Kotorska i Paštrovići u narodnooslobodilačkoj borbi. Vojno delo, Beograd, str. 122.
- ³⁴ Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 153.
- ²⁷ Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 95.
- ¹⁸ Zbornik, tom Xin, knj. 1, dok. br. 174.
- ” Zbornik, tom XHI, knj. 1, dok. br. 142/48; BoroLeontić, Split 1941, Beograd 1960, str. 210.
- ³⁰ Boro Leontić, navedeno djelo, str. 211; D. Gizdić, Dalmacija 1941, Zagreb 1961.
- » Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 76 i 78; tom XIII, knj. 1, dok. br. 172/111; Jovan Vasi-ljević, Dejstva na Jadranu u NOR-u, Beograd 1957, str. 262.
- “ Isto.
- ” Drago Gizdić, navedeno djelo, str. 423; B. Leontić, navedeno djelo, str. 212.
- “ Zbornik, tom V, knj. 2, dok. br. 22; B. Leontić, navedeno djelo, str. 279.
- ³⁵ Zbornik, tom V, knj. 2, dok. br. 6 1 22.
- Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 205/9.
- ³⁷ Dušan Bravničar, Nastanak i uloga Narodne zaštite u prvoj godini oružane borbe u Sloveniji, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. 1, str. 143; Marica Čepe, navedeni članak, str. 103.
- ³⁸ Zbornik, tom xm, knj. 1, dok. br. 172/52 i 205/66.
- * Sibe Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1960, str. 185.
- “ Mirko Matković, Prve borbe Orjenskog bataljona, Četrdeset godina, zbornik sjećanja, knj. 5, str. 535.
- “ Batrić Jovanović, navedeno djelo, str. 104.
- “ Džemal Bijedić, Mesna partijska organizacija u danima rata, Četrdeset godina, zbornik sjećanja, knj. 7, str. 247.
- “ Sefik Pašić, Udarne grupe u okupiranom gradu, Hercegovina u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd 1961, str. 176.
- “ dr Đuro Vujović, Lovčenski NOP odred i njegovo područje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945, Cetinje 1976, str. 151.

- « Boro Leontić, navedeno djelo, str. 217.
- “ Gojko Miljanić, Nikšićki NOP odred, Beograd 1970, str. 174.
- “ Marica Cepe, Ljubljana kao primer opštenarodnog otpora, Oslobođilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, Beograd 1977, str. 299.
- « Zbornik, tom VI, knj. i, dok. br. 52 i 219.
- « Dogodilo se 1941 — hronologija događaja, str. 37.
- » D. Gizdić, navedeno djelo, str. 393—395.
- ⁵¹ Zbornik, tom XUI, knj. 1, dok. br. 31.
- “ Zbornik, tom xm, knj. 1, dok. br. 55.
- *-» Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172.
- ⁵⁸ Džemal Bijedić, Grad heroj, Hercegovina u NOB, drugo izdanje, Beograd 1961, str. 135.
- “ AVH, fond NDH, k. 61a, br. reg. 16-4.
- ° Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, str. 217.
- “ D. Gizdić, navedeno djelo, str. 167.
- “ AVH, fond NDH, k. 233, br. reg. 49/1-3.
- “ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 157 i prilog dokum.
- Bibliografija, izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1967, str. 610—673.
- ⁸⁷ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 68.
- “ Zbornik, tom m, knj. 1, dok. br. 98, 127, 201; B. Jovanović, navedeno djelo, str. 698—706; D. Gizdić, navedeno djelo, str. 235 i 377.
- “ Isto.
- AVH, NAV-I-T, 448/4-9.
- ⁷¹ Simo Džaković, Rad KPJ na Cetinju poslije okupacije, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. 4, str. 720.
- “ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 155; D. Gizdić, navedeno djelo, str. 179, 190, 308.
- ^{7M} Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 144.
- [#] Jovan Bojović, Škole na okupiranoj teritoriji u Crnoj Gori, IStorijski zapisi, 1/1964, str. 75 i 82.
- ⁷⁵ Zbornik, tom IV, knj. 2, dok. br. 307.
- ⁷⁸ D. Gizdić, navedeno djelo, str. 166, 209, 236.
- ⁷⁷ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 105.
- ⁷⁸ Vojo Todorović, Podgorički srez u trinaestojulskom ustanku, Beograd 1954, str. 122.
- ⁷¹ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 214.
- “ Sibe Kvesić, navedeno djelo, str. 94.
- ⁸¹ Džemal Bijedić, navedeni članak; Nusret Seferović, Mostar u NOP-u, Hercegovina u NOB, drugo izdanje, Beograd 1961, str. 142.
- ⁸² Dogodilo se 1941 — hronologija događaja, str. 103.
- ⁸⁸ Dorde J. Martinović, Organizacija SKOJ-a u Peći i okolini, 1941—1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, Beograd 1975, knj. 3, str. 106.
- ⁸¹ Zbornik, tom m, knj. 1, dok. br. 45.
- ⁸⁵ Zbornik, tom m, knj. 1, dok. br. 98; Revolucionarni radnički pokret u opštini Titograd 1919—1945, Titograd 1976, str. 130.
- ⁸⁸ Marica Cepe, navedeni članak, str. 90.
- ⁸⁷ Dimo Vujović, Godine ratne, Beograd 1968, str. 91.
- ⁸⁸ AVn, fond NOR, k. 2001, br. reg. 2-5.
- ⁸⁸ D. Gizdić, navedeno djelo, str.
- “ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 157.
- ^{1.M} Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 31.
- ⁸⁸ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 157.

- ¹■ Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172; D. Gizdél, navedeno djelo, str. 310, 313.
- *• Isto.
- ² Zbornik, tom VI, knj.1, dok. br. 59.
- “ Zbornik, tom VI, knj.1, dok. br. 165;tom XIII, knj. 1, dok. br. 172.
- *“ Isto.
- i« Dogodilo se 1941 — hronologija događaja, str. 102.
- *“ Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 214; tom XIII, knj. 1, dok. br. 172; i D. Dizdić, navedeno djelo, str. 342.
- ^{1M} Zbornik, tom Xin, knj. 1, dok. br. 172.
- ^{1M} Batrić Jovanović, navedeno djelo, str. 232.
- “« Zbornik, tom Xm, knj. 1, dok. br. 172.
- Avn, fond NOR, k. 2001, br. reg. 2-5.
- «-IM zbornik, tom XIII, knj.1, dok. br. 172.
- ¹¹⁰ Zbornik, tom V, knj.2, dok. br. 6.
- ¹¹¹ Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 184.

STANKO RAVIĆ

UŽICKA REPUBLIKA I USTANAK U DEŽEVSKOM SREZU

I

Deževski srez je obuhvatio sliv reke Raška i Ibarsku kotlinu od Rudnice do Ceranske reke, pa tako i dobar deo kopaoničkog rudnog basena. Sekle su ga važne komunikacije: ibarska pruga Kraljevo — Skoplje i stari bosanski put koji bi se mogao nazvati sandžačkom transverzalom.

Zbog velikog vojno-privrednog značaja Ibarski rudni basen i raško-ibarska komunikacija vekovima su privlačili čežnjive poglede evropskih sila.

Prema popisu stanovništva iz 1931, u deževskom srezu je živelo 48.884 stanovnika, približno jednakog broja Srba i Muslimana.¹

U međuratnom periodu srez je pripadao Zetskoj banovini i bio u sastavu Kosovske divizijske oblasti.

Deževski srez su 16. aprila 1941. okupirale jedinice nemačke 60. motorizovane divizije, a 31. maja 1941. u Novi Pazar je stigao 1. bataljon 737. pešadijskog puka, a početkom avgusta 1941. njega su zamenile 5. i 6. četa istog puka. Kasnije je u Novi Pazar, kao pojačanje, došla iz Raške još i 8. četa 737. puka. Dakle, sve do 2. oktobra 1941. u Novom Pazaru se nalazio po jedan nemački bataljon.²

Na Bečkoj konferenciji predstavnika Nemačke i Italije, održanoj 21. i 22. aprila 1941. godine određena je nemačko-italijanska demarkaciona linija, s tim što je ostalo otvoreno pitanje istočne granice NDH u Sandžaku. Kasnijom korekcijom demarkaciona linija je pomeren na južnu vododelnicu raškog sliva i, prema italijanskoj karti se protezala pravcem: Koleno — Pometenik — Grot — Malie osoje — Grta — Ograde — Crkvine — Crni vrh i dalje prema Kosovskoj Mitro vici.³

Ne čekajući rešenje Bečke konferencije, general potpukovnik Fridrih Georg Eberhart je 21. aprila 1941. godine u Kosovskoj Mitrovici sa »albanskim narodnim vodama« potpisao sporazum o uspostavljanju albanske vlasti na prostoru koji je zaposela njegova divizija. U svojstvu »albanskog narodnog vođe« iz deževskog sreza sporazum je potpisao Aćif Hadžiahmeti iz Novog Pazara.⁴

Pošto su ovim sporazumom Nemci priznali albansku nacionalnu većinu u deževskom srezu, italijanska vlada je tražila da se na osnovu ranijeg nemačko-italijanskog dogovora i deževski srez priključi italijanskoj okupacionoj zoni. Hitler je zbog toga bio prinuđen da poništi Eberhartov sporazum sa »albanskim narodnim vodama«, ali je ipak sve beneficije date tim sporazumom ostavio na snazi.⁵

Oko deževskog sreza su se u toku celog rata otimala NDH i Albanija. Pozivajući se na tursku teritorijalnu podelu, Pavelić je preko muslimanske verske zajednice u Sarajevu, koju je proglasio hrvatskom, podstrekavao sandžačke Muslimane da sebe proglase Hrvatima i traže priključenje NDH. Ali, ni posle više odlazaka brojnih novopazarskih delegacija u Sarajevo i Zagreb, Pavelićeve želje nisu ostvarene.⁶

Italijanska vlada je, još od 1936. godine, pripremala osvajanje Ibarskoeg basena pomoću političko-subverzivne albanske organizacije Kosovskog komiteta.⁷ A 1941. godine, ispred italijanskih trupa u kosovsko-mitrovačko područje su stigli politički emigranti, albanski oficiri i profesionalni albanski političari da na okupiranom području uspostave velikoalbanski feudalni poredak.⁸

Nemci su, međutim, bili svesni vrednosti ovog regiona, jer je samo topioničarski kombinat u Trepči pred rat davao 30 odsto evropske proizvodnje olova i cinka.⁹ To bogatstvo oni nisu bili voljni da ispuste iz ruku, pogotovu što je Kosovska Mitrovica bila pogodna kao iredentističko-politička baza za buduće osvajanje Albanije. Oni su Albancima u kosovsko-mitrovačkom okrugu dali široku autonomiju i ovaj okrug uključili u novostvorenu Drinsku banovinu okupirane Srbije. Ali Dragu su postavili za pomoćnika bana Drinske banovine, a Ibrahima Lutvia na položaj načelnika kosovsko-mitrovačkog okruga. Nemačke trupe su 7. jula 1941. godine posele Dugu Poljanu, dugopoljsku opštinu od dvadesetak sela priključile deževskom srežu i u Dugoj Poljani uspostavile srpsku carinarnicu. Povučene su nemačke trupe iz Tutina, a u selu Šavcima je, takođe, uspostavljena srpska carinarnica.¹⁰

Albanci su i dalje insistirali na pripadnosti »Jeni Pazara« etničkoj Albaniji po nekoj otomansko-carskoj Salnami iz 1877, albanskih ustaničkih osvajanja iz 1880, i sjeničkog dogovora sa austrougarskim okupacionim vlastima iz 1917. godine.¹¹ Ali, na to se više niko nije ozbiljno osvrtao.

Italijanska vlada se, i pored toga što je pružala podršku albanskim zahtevima, zanosila planovima da ceo Sandžak spoji sa Crnom Gorom i Srbijom u crnogorsku državu i uključujući je u rimsku imperiju, ili pak da je priključi Italiji.¹²

Ante Pavelić, uvidevši da ne može dobiti Sandžak, ponudio je Musolini ju da u staru Srbiju naseli bosansko-hercegovačke Srbe u zamenu za sandžačke Muslimane koji su mu bili potrebni za »novačenje« njegovih oružanih snaga. Naredio je da se vrše i neke pripreme u tom smislu.¹³

U deževskom srežu stvorena je čudna tvorevina. Od Nemaca uspostavljena albanska vlast radila je po političkim instrukcijama vlade italijanskog protektorata Albanije u Tirani; štatile su je nemačke okupacione trupe, a materijalno obezbeđivala srpska kvislinška vlada u Beogradu, protiv koje se ta albanska vlast svim sredstvima borila. Muslimanskom narodu je nametnuto albansko ime, vlast, jezik i kultura, koji su mu bili isto toliko strani koliko i nemački.

U kosovsko-mitrovačkom okrugu ključne pozicije su zauzeli ljudi koji su došli iz Albanije ili iz italijanske okupacione zone Kosova: okružni načelnik Lutvi bio je iz Prizrena; Ago Agaj iz Tirane; politički referent Nacionalnog saveza Šiptara, Vehbi Frašeri — iz Tirane, inače sin albanskog predsednika vlade; Feratbeg Draga iz Drage kod Mojstira bio je predsednik Nacionalnog saveza Šiptara, a živio je naizmenično — u Tirani u svojstvu savetnika generalnog namesnika Albanije, i u Kosovskoj Mitrovici u svojstvu predsednika Nacionalnog saveza Šiptara. Njegov sin, Ali Draga, bio je pomoćnik bana Drinske banovine i albanski predstavnik u vladi Milana Nedića u Beogradu. Sekretar sreskog komiteta Kosovskog komiteta i, ujedno, i Nacionalnog saveza Šiptara u Novom Pazaru, Aćif Hadžiahmeti, bio je rodom iz Dakovice. Načelnik deževskog sreža Ahmet Daća bio je rodom iz Rugove, a Ahmet Daća i Aćif Hadžiahmeti do 1912. godine bili su turski aktivni oficiri.¹⁴

Sve do 1939. godine, u celom Sandžaku je postojala samo u Bijelom Polju partijska organizacija KPJ, u okviru Pokrajinskog komiteta KPJ- za Crnu Goru. Na Sedmoj partijskoj konferenciji KPJ za Crnu Goru, avgusta 1939, ovlašćen je Mesni komitet KPJ Bijelog Polja da privremeno vrši funkciju Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak. Međutim, iako su te, 1939. godine, formirane organizacije KPJ u Prijepolju i Pljevljima, a sledeće, 1940. godine i u Sjenici, Oblasni komitet Sandžaka nije obrazovan sve do septembra 1941. godine.¹⁵

U deževskom srežu, sve do 1941. nije bilo organizacija KPJ, mada su marksističke ideje dolazile i u Novi Pazar.

Nešto malo je na širenju marksističkih ideja radio novopazarski student Hakija Zejnelović, ali znatno više i aktivnije sa nacionalističkih pozicija nego na širenju marksističke misli. Smišljenije su radili učitelj Simeun Karamarković, koji je kao član KPJ došao iz Skoplja i student Zenun Hasković. Karamarković je organi-

zovao široku mrežu saradnika među seoskim učiteljima i omladinom Novog Pazara i predstavljao rasadnik marksističkih ideja u deževskom srezu. Pa ipak, sve do 1941. u Novom Pazaru partijska organizacija nije formirana.¹⁶

O novopazarskoj partijskoj organizaciji jedino se pouzdano zna da je postojala od maja ili juna 1941. i da u dinamičnoj 1941. godini nije pokazala nikakve rezultate. Sekretar te organizacije Hakija Zejnelović, koji je na oblasnom partijskom savetovanju 22. juna 1941. u Čadinju primio partijski zadatak da narod dignu na ustanak protiv okupatora, već je vršio dužnost policijskog pisara u sreskom načelstvu deževskog sreza. A oktobra 1941, kada su Nemci napustili Novi Pazar, on je bio u Gradskom odboru Novog Pazara za prihvatanje i smeštaj albanskih nacionalista sa Kosova.¹⁷ Učitelj Miloš Stanimirović, koji je, po Miju Radoviću, trebalo da formira Novopazarsku partizansku četvu, otišao je u Toplicu. Simeun Karamarković, Zenun Hasković i Srdan Stojović otišli su u Kopaonički NOP odred, umesto da su otišli u Goli ju pa da s Androm Petronijevićem Golijsku ustaničku četvu pretvore odmah u Novopazarsku partizansku četvu, u kojoj je, uzgred rečeno, bilo skojevaca i članova i kandidata KPJ.¹⁸

Presudnu ulogu u buđenju borbenog morala kod naroda sreza deževskog odigrali su borbeni primeri iz Srbije i Crne Gore, proglasi Oblasnog komiteta KPJ Kosmeta koje su prenosile izbeglice, i proglasi Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, koje je od Užičkog NOP odreda primala i dalje raznosila Golijska ustanička četa. Ali, od svega toga najkorisnija su bila uputstva Venijamina Marinkovića i Milinka Kušića, direktno davana Andru Petronijeviću.

Milinko Kušić je 22. avgusta 1941. pisao Glavnom štabu NOPO Srbije, između ostalog, i ovo: »... Međutim, mi imamo sedam srezova, a u najnovije vreme silom prilika morali smo da se prihvatimo organizovanja četa još i u tri sreza (novopazarskom, studeničkom i Kos. Mitrovica)...

Drugovi, povežite se što pre sa drugovima iz Trepče, K Mitrovice, N. Pazara, Raške. Oni stvaraju čete i vode borbe po našim uputstvima i potpuno su nepovezani sa Oblasnim iz Peći...«¹⁹

Milinko Kušić ovde pominje Novi Pazar i dovodi ga u vezu sa Oblasnim komitetom u Peći, ali uopšte ne spominje Oblasni komitet KPJ Sandžaka, koji tada faktički nije ni postojao.

Krajem maja 1941. stigao je na Goliju iz Beograda Andro Petronijević, rodom iz Sjenice. U radničkim barakama strugare u Vučjem potoku našao je dvojicu jugoslovenskih i dvojicu engleskih oficira sa desetak vojnika zaraslih u brade. Upoznajući se s njihovim reakcionarnim ciljevima oterao ih je s Golije, a od njihovog ljudstva koje mu je dobrovoljno prišlo formirao je borbenu grupu,

Prilivom novih boraca iz deževskog i studeničkog sreza grupa je, već polovinom juna, prešla u ustaničku četvu od oko 30—40 ljudi veoma dobro opremljenih i naoružanih. Četa je delovala od početka na liniji NOP-a i održavala vezu sa partijskim organizacijama moravičkog, studeničkog i deževskog sreza. U saradnji s Moravičkom partizanskom četom, na Goliji je formirala tri NOO, a opštinsku upravu u Ostatiji potčinila interesima NOB-a. Razoružala je žandarmerijske stanice na Seremetovici u Rudnu i Devićima, kao i kvislinšku finansijsku stražu Duge Poljane. Onemogućila je stvaranje četničkih organizacija na levoj obali reke Raške, progoinila je albanske kačake koji su, radi pljačke, prodirali do Brusnika, i zabranila prikupljanje poreza i prireza, kao i izvoz građe s Golije. Razbila je dve žandarmerijske potere i zarobila žandarmerijskog poručnika Ranka Krasojevića. U deževskom srezu je progonila age i subaše i nagovarala narod da ne daje četvrtinu; 18. avgusta 1941. napala je i zauzela žandarmerijsku stanicu Püareta, 8 km severoistočno od Novog Pazara i zarobila žandarma Kladničanin Nuša i domobrana Mustafu Nuhovića, koje je razoružala i pustila. Pokupila je plen i vratila se na Goliju. Zbog ove akcije, nemačka komanda je 20. avgusta 1941. pojačala novopazarski garnizon sa 8. četom 737. puka.²⁰

U septembru 1941. oružani ustanak u Srbiji se naglo razbuktao. Kopaonički NOP odred je izvodio akcije u dolini Ibra. Žetva je bila završena i age su se razmilele po selima da kupe četvrtinu. Narod je pružao otpor, a vlasti su pooštravale teror. U to vreme je došlo do dogovora viđenih ljudi — seljaka Deževe i Pod-

gorine, na saboru u selu Kovačevu, da se tiraniji pruži otpor i pozove Golijska ustanička četa da protera albansku vlast. Pismo je napisao Miladin Milanović, predsednik položke opštine i po Velimiru Petronijeviću i Ćiru Ratkoviću poslao komandiru Golijske čete. Sledećeg dana, 22. septembra, to pismo je bilo u rukama Venijamina Marinkovića u Ivanjici, a sa njim je svakako upoznat i Stab Užičkog partizanskog odreda. Po instrukcijama Štaba Užičkog odreda zakazano je savetovanje za 27. septembar 1941. u Ostatiji na koje su pozvani viđeniji ljudi deževskog, studeničkog, sjeničkog i moravičkog sreza i sekretar partijske organizacije iz Novog Pazara, koji se pozivu nije odazvao. Savetovanju je prisustvovao član Oblasnog komiteta Sandžaka Momir Bošković, koji se na putu za Novi Pazar zadržao nekoliko dana u Golijskoj ustaničkoj četi. Na savetovanju je postignut dogovor da se narod digne na opšti narodni ustanak, oslobodi Sjenicu, Dugu Poljanu, Novi Pazar i Rašku i da se uspostavi narodna vlast.²¹

U duhu zaključaka Ostatijskog savetovanja i u dogovoru sa članom OK KPJ za Sandžak Momirovom Boškovićem, Golijska četa je 29. septembra poslala na Zlatar da se poveže sa rukovodstvom NOP-a u Sandžaku, kadrovski ojača, dobije nešto naoružanja iz Užica, usput popuni novim borcima iz Stavlja i Erčega i da se ponovo vrati na Goliju da organizuje nove ustaničke jedinice.²²

Momir Bošković je na Ostatijskom savetovanju preuzeo obavezu da, preko novopazarske partijske organizacije, organizuje saradnju i učešće muslimanskih masa u narodnom ustanku, a predstavnici Užičkog partizanskog odreda su preneli svome štabu ostatijske zaključke. Po povratku sa Golije, predstavnici deževskih i studeničkih sela održali su sastanke sa viđenijim ljudima iz onih opština koje nisu slale svoje predstavnike na Goliju i preneli im ostatijske zaključke. Na povoljne rezultate misije Momira Boškovića u Novom Pazaru su polagane velike nade.²³

Učesnici savetovanja su preneli dogovorene zaključke sa Ostatijskog savetovanja, i pripreme su počele da se ubrzano sprovode. Ranije organizovanim seoskim stražama su određene starešine. Narod je ubrzano nabavljao oružje ne pitajući za cenu. Sve je bilo dobro počelo, ali se, nažalost, karika prekinula tamo gde se niko nije nadao.

Momir Bošković je uhapšen u Novom Pazaru i predat italijanskim okupacionim vlastima u Sjenici, odakle je uspeo da pobjegne i oko 20. oktobra stigne na Zlatar. Zbog toga nijednu obavezu preuzetu u Ostatiji nije mogao ispuniti.²⁴

Golijska ustanička četa je zadržana na Zlataru i 5. oktobra 1941. proglašena za Sjeničku partizansku četvu, iako je 90 odsto njenog ljudstva bilo iz deževskog i studeničkog sreza. Njen komandir Andrej Petronijević postavljen je za komandanta Zlatarskog bataljona. I tako, umesto Golijske čete sa naoružanjem iz Užica, u Deževu su polovinom oktobra stigli njeni delovi, koji su se samoinicijativno vratili sa Zlatara.²⁵

Pritisnuta narodnim ustankom u Srbiji, nemačka komanda je svuda tražila vojne snage, ne mareći za svoj politički ugled. Bobene albanske mase su joj bile primamljive još od aprilskog rata na Kosovu i letnje pomoći u borbama protiv Užičkog partizanskog odreda na Drežničkoj Gradini. Stoga se opet okrenula albanskim izvorima ljudskih rezervi. U razgovorima vođenim u nemačkom konzulatu u Tirani, 9. septembra 1941. godine sa albanskim ministrom unutrašnjih poslova, nemački vojni predstavnik je tražio albansku saglasnost i podršku da na Kosovu regrutuje oko 50.000 albanskih dobrovoljaca za borbu protiv ustanika u Srbiji. Međutim, italijanska vlada je još ranije izjavila da u njeno interesno područje spadaju sve teritorije na kojima žive Albanci. A, pošto je albansku većinu u deževskom srezu nemačka komanda priznala još u aprilu 1941, to je, po italijanskom mišljenju, i taj srez trebalo pripojiti Velikoj Albaniji.²⁶ Nemački zahtev joj je dobro došao i albanska vlada i Vrhovna komanda Albanije su odlučile da ubace svoje snage u kosovsko-mitrovačko područje, i posednu spornu teritoriju. Uz podršku italijanske artiljerije albanski nacionalisti su 22. septembra 1941. napali Stari Kolašin, popalili sela i proterali srpsko stanovništvo i do 24. septembra izbili na liniju Turjak — Rogozna — Slatina, i delom snaga upali u Novi Pazar.²⁷ Druga nacionalistička albanska kolona krenula je preko Kosovske Mitrovice niz ibarsku dolinu, i na Ceranskoj reci se sukobila sa Suhoplaninskim četničkim odredom. Na Ceranskoj reci se razvila

oštra borba između četnika i albanskih kvislinga. Na intervenciju nemačkog krajskomandanta iz Kosovske Mitrovice, komandant Suhoplaninskog četničkog odreda je sklopio sa albanskim kvislingom Džafer Devom sporazum o prekidu vatre.²⁸

Od 24. septembra do 3. oktobra 1941. oslobođeni su Užice, Požega, Cačak, Arije, Ivanjica i Ušće, a 2. oktobra 1941. nemački garnizon je napustio Novi Pazar, predajući vojne instalacije albanskim kvislinzima, i Rašku, predajući garnizon Suhoplaninskom četničkom odred. Kopaonički NOP odred je 3. oktobra oslobodio Rašku, organizovao narodnu vlast i pristupio dobrovoljnoj mobilizaciji boraca. Priliv novih boraca je omogućio formiranje šest partizanskih četa različite jačine, a borci su pristizali čak i iz Moj stira.

Kvislinška Drinska banovina je nestala sa lica zemlje, a nemačka Feldkomandantura iz Užica je premeštena i izgubila svoju funkcionalnu ulogu. Kosovsko-mitrovački okrug, sa autonomnom albanskom kvislinškom vlašću, odsečen je od kvislinške tvorevine Nedićeve Srbije. Nemački autoritet je i u očima albanskih kvislinga znatno opao.

Slobodna teritorija se već početkom oktobra prostirala od reke Bosne kod Doboja pa do Ceranske reke ispred Kosovske Mitrovice, i od Đurđevih stubova kod Novog Pazara do Beograda, sa manjim oazama opkoljenih neprijateljevih garnizona. Severoistočna polovina deževskog sreza se oslanjala na slobodnu teritoriju Užičke Republike. Proizvodi užičkih i čačanskih fabrika stizali su do Rogozne, a užička »Borba« se čitala u deževskim selima. Automobilom se moglo ići do Pilareta ispred Novog Pazara do Užica.

U Raški su imali svoju materijalnu bazu i partizani i četnici i u istoj su se bolnici lečili. Radomir Cvetić je od svog Suhorudničkog četničkog odreda, Nikoljača i Vračevske čete Suhoplaninskog četničkog odreda i novoformirane Trnavske četničke čete stvorio Studeničko-deževski četnički odred i smestio svoj štab u selu Batnjiku između Raške i Novog Pazara.²⁹

Buran razvoj ustanka u Srbiji zabrinuo je okupatora i njegove satelite u Novom Pazaru i Kosovskoj Mitrovici, kao i nemačku Krajskomandanturu. Prema italijanskim dokumentima, nemačka komanda je 3. oktobra 1941. godine zatražila od Vrhovne komande Albanije da svoje snage na demarkacionoj liniji kod Recala i Pridvorice zameni albanskim kvislinškim formacijama i u Kosovsku Mitrovicu pošalje dva miliona metaka, radi izvođenja operacija protiv ustanika. General Pircio Biroli je naredio da se tražena municija pošalje, ali je svoje trupe zadržao na tadašnjim pozicijama.³⁰

General Jakomini je već bio poslao u Kosovsku Mitrovicu i Novi Pazar svoje savetnike, Feratbega Dragu i Stilu — bivšeg albanskog poslanika u Beogradu. Oni su 3. oktobra stigli u Novi Pazar, da bi sledećeg dana, 4. oktobra, prisustvovali odlasku nemačke Ortskomande, sastanku Sreskog odbora Nacionalnog saveza Siptara u Novom Pazaru i svečanom defileu albanskih oružanih formacija, kao i svečanom proglašenju priključenja deževskog sreza Velikoj Albaniji. Po savetu Jakominijevih savetnika, u Tiranu je upućena delegacija da od albanske vlade traži vojnu i materijalnu pomoć »za Novi Pazar, koji su Nemci evakuisali, a srpski ustanici jako ugrozili, jer su albanska naselja razdvojena srpskim naseljima...« — kako je, s albanske strane, odgovoreno nemačkim vlastima. Albanska vlada je 7. oktobra 1941. godine uputila zahtev Vrhovnoj komandi Albanije da pošalje 1.000 pušaka iz ratnog plena, sa odgovarajućom municijom, albanskim snagama u zoni Kosovske Mitrovice. Vrhovna komanda Albanije i italijanski generalštab su odobrili slanje traženog oružja i municije.³¹

Albanskim nacionalistima ni na kraj pameti nije bilo da za potrebe Nemaca ugušuju srpski ustanak. Kako je tih dana pisao sekretar Mesnog komiteta KPJ za Kosovsku Mitrovicu, Ali Sukrija, njima je bilo svejedno da li je neki Srbin četnik ili partizan. Oni su želeli da sve Srbe proteraju sa teritorije koju su želeli da priključe svojoj Velikoj Albaniji.³² Kada su zauzeli Novi Pazar, albanski nacionalisti su se kao zveri bacili na srpski živalj. Pljačkali su, tukli, ubijali, silovali žene i zabranili svako materijalno snabdevanje srpskog stanovništva iz grada, samo da bi ga prisilili da se iseli. Ali narod se nije imao kuda seliti — Srbija je već bila puna izbeglica. Premlaćivali su i Muslimane koji su održavali dobrosusedske odnose sa

Srbima. Iz Lukocreva je 12. oktobra 1941. samo u jednoj grupi 35 ljudi izbeglo u Deževu. Srbi su bili prinuđeni da se late oružja.

Rano izjutra 17. oktobra 1941. albanski nacionalisti su prešli u nastupanje. Levim krilom, sa izviđačkim delovima, izbili su tokom dana na liniju Doinoviće — Purée — Trnava — Kosuriće — Odojeviće, naišavši samo na mestimičan, otpor seoskih straža u selima Vidovu, Kosuriću i Cokoviću. Desnim krilom, albanski nacionalisti su razbili pijane četnike Suhoplaninskog četničkog odreda i neometano stigli do Leška, gde su naišli na otpor seljaka i rudara iz Belog Brda. 18. oktobra borbe su nastavljene, na celoj liniji, protiv seoskih straža sela Kosurića, Cokovića i Odojevića. U toku noći, između 17. i 18. oktobra u Lešak su stigle dve čete Kopaoničkog NOP odreda i protivnapadom proterale albanske nacionaliste do Ceranske reke.

Dok su partizanske čete Kopaoničkog odreda vodile borbu protiv albanskih nacionalista u dolini Ibra, a goloruki seljaci Kosurića i Vidova branili svoju nejač od dreničkih pljačkaša, četničke jedinice, pod komandom Brane Petrovića i Milana Purića, one iste koje su s Božom Cosovićem Javorskim, napadom na Ivanjicu onemogućile mobilizaciju u moravičkom srezu, upale su 18. oktobra u Rašku i napale partizansku posadu Kopaoničkog partizanskog odreda. Zbog ovog napada, partizanske jedinice su morale napustiti položaje na Ceranskoj reci da bi pri tekle u pomoć svojoj posadi u Raški.³³

Albanske nacionalističke snage su 22. oktobra ponovo prešle u napad na širokom frontu i, nailazeći samo na mestimičan otpor seljaka, istog dana dostigle liniju Poljice — Bošković — Greda — Pazarsko brdo — Jova — Vračevi, spalivši sela Vidovo, Vojniće, Kosuriće i Vrbolazi.³⁴

Rano izjutra 23. oktobra krenule su u napad i druge dve napadačke kolone. Albanski nacionalisti iz Drenice i milicija sela Požege, pod komandom Šabana Poluže, pošli su kamionima cestom do sela Osaonice i napali sela Osaonicu i Okose. Druga albansko-nacionalistička kolona pošla je sa Zabrena, preko Prisoja i Janče, i napala sela Korutane, Štitare i Troštice. Otpor su pružili seljaci napadnutih sela. Napad je na oba pravca odbijen, ali napadači su zanoćili na dostignutoj liniji.

Noću, između 23. i 24. oktobra obe strane su prikupile pojačanja i izvršile pregrupisanje svojih snaga.

Braniocima sela Okosa pristigli su u pomoć seljaci iz sela Goševa, Batinića, Stradova, Gubareva, Buča, Tenjkova, kao i dvadesetak ljudi pod komandom Dragoljuba Dukića iz Brusnika.

Oko 10 časova 24. oktobra neprijatelj je prešao u napad na Okose iz dva pravca: Šaban Poluža sa svojim ljudima i milicijom sela Požege napadao je pravcem Gradina — Bela Voda, a Džemo Koničanin sa svojim ljudima i milicijom sela Vevera preko sela Kulina i okoških stanova, stvarajući polukrug oko branilaca.

Pešterska napadna kolona je produžila napad i istim pravcem sa pristiglim pojačanjima iz Zabrena. Braniocima na tom pravcu samoinicijativno su pristigli u pomoć seljaci sela Tvrđeva, Joša, Rasa i Radaljice.

Borba je vođena celog dana 24. oktobra. Međutim, slabo naoružani i nejedinstveni i bez organizovanog komandovanja, branioci nisu mogli da se odupru nadmoćnijem protivniku i sa porodicama su se povukli prema Goliji, u potrazi za bilo kakvim skloništem i utočištem.

Neprijatelj je spalio i potpuno opljačkao sva sela koja je toga dana zauzeo i, uveče 24. oktobra, dostigao liniju Koznik — Radaljica — Tvrđevo — Stradovo — Volujar — Blizanac — Greda — Pazarsko brdo — Cokovići — Grab — Vračevi. Zapozeo je manjim snagama taktičke pozicije prema protivniku kojeg pred sobom, praktično, toga dana nije više ni imao.³⁵

Pošto je zauzeo pogodne pozicije koje obezbeđuju posedovanje komunikacije Prijepolje — Sjenica — Novi Pazar — Kosovska Mitrovica, neprijatelj je namerao da se na dostignutoj liniji stabilizuje, pa je komanda albansko-nacionalističkih snaga u Novom Pazaru ponudila pregovore velikosrpskoj reakciji u Raški radi regulisanja odnosa u deževskom srezu. Pregovori su održani u selu Pilareta, neda-leko od Novog Pazara, ali rezultati nisu postignuti.³⁶

Miladin Milanović iz Deževe, predsednik opštine pološke, Lazar Jačović iz Ljuljca, bivši oblasni narodni poslanik, Jakov Vasić iz Stitara, predsednik opštine štitarske i Jovan Vuković iz Osaonice, putar, prikupili su izbeglice iz napuštenih i popaljenih sela i seljake svojih opština. Organizovali su ustaničke jedinice i rano izjutra 29. oktobra 1941. sa ustanicima prešli u protivnapad na albanske nacionaliste, dostigavši u toku dana liniju Tustalj — Samar — Vučiniće — Odževo — Križevac — Veliko brdo — Đurđevi stubovi. Podigla se toga dana, u doslovnom smislu reči, i kuka i motika pobunjenog naroda, jer ni 20 odsto ustanika nije imalo vatreno oružje. U tom naletu ustanici su, iz osвете zbog jatakovanja albanskom kačaku Arifu Skrijelju koji je premlatio i opljačkao mnoge seljake, ubili u selu Đonlijama sedam ljudi. Međutim, toga dana zauzeta sela nisu popalili.

Neorganizovana i nedisciplinovana seljačka masa se u selu Požegi rasplinula, a njihove ustaničke jedinice su prosto nestale. Ustanici iz napuštenih i popaljenih sela su, u Jasenoviku i Požegi, našli svoju opljačkanu imovinu, a neki su se i sami dali u pljačku, pa tako zauzeti svojom i opljačkanom imovinom krenuli svojim kućama i porodicama, napuštajući jedinicu i svoga starešinu.³⁷

Pološki ustanici, pod čvrstom komandom Miladina Milanovića, izbili su istog dana na Đurđeve stubove, ugrozivši neposredno Novi Pazar, i oslobodili svoja sela. Braneći svoje domove, pološki ustanici su odbili više albansko-nacionalističkih protivnapada, ali su se, ipak, zbog ugroženog zaleđa, morali povući, kada su se pod protivnapadom albanskih nacionalista povukle raštrkane ustaničke jedinice Lazara Jačovića iz Požege.

Štitarski ustanici su protivnapadom oslobodili samo svoja sela i poseli položaje na liniji Samar — Tustalj — Banovica, ne upuštajući se dalje u borbe prema Novom Pazaru.

Ustaničke jedinice Lazara Jačovića su se ponovo sredile na Vratlu kod Ljuljca i 1. novembra 1941. odbacili slabe albansko-nacionalističke snage do sela Kukavica. Međutim, toga dana je u Novi Pazar stiglo 1.000 albanskih nacionalista, koje je iz Kosovske Mitrovice uputio nemački krajskomandant radi ugušivanja narodnog ustanka. Pristigla pojačanja iz Kosovske Mitrovice odbacila su ustanike i popalila sela Kukavice, Pope, Trnavu, Baletiće, Pustovlah, Crni Vrh, Purće, Doinoviće i Pavlje.³⁸

Odbacivši ustaničke snage prema Goliji, albanski nacionalisti — uglavnom milicija iz susjednih sela — izvršili su maskar nad srpskim življem sela Šavci, Doljani, Gračane i spalili ta sela.³⁹

Noću, između 2. i 3. novembra nad ustanicima je preuzeo komandu poručnik Dragor Pavlović, i sledećeg dana, 3. novembra, prešao u isprovocirani protivnapad preko Volujara i Đonlija, iako se bio uputio prema Đurđevim stubovima. Međutim, ni vojnostručna sprema poručnika Pavlovića nije ništa više unela reda u nedisciplinovane ustaničke jedinice, koje su se, kao lavina, sjurile u dolinu Raške, popalivši sva muslimanska sela na levoj obali Ljudske i Raške, sve do Novog Pazara. U ovom napadu ustanicima su se pridružili i trojica Muslimana.⁴⁰

Jedna grupa sopočanskih ustanika, pod komandom Božidara Novovića, iz Sebečeva, koja je pripadala ustaničkoj četi Pavla Biševca iz Tenjkova, izvršila je pokolj nedužnog muslimanskog življa u selu Požegi, iz osвете zbog pokolja srpskog življa u Doljanima i selu Gračane prethodnog dana, odakle su izbegli.⁴¹

Smatrajući, naivno, da se borbe oko Novog Pazara vode zbog srpsko-muslimanskog međusobnog razračunavanja, štab Kopaoničkog partizanskog odreda je 1. novembra 1941. predložio albanskom rukovodstvu u Novom Pazaru da partizanske jedinice posednu Novi Pazar, kako bi se dalje međusobne borbe sprečile. Albansko rukovodstvo je ovaj predlog s ironičnim podsmehom odbacilo.⁴¹

Pošto ni četnički ni partizanski pregovori sa rukovodstvom albanskih vlasti u Novom Pazaru nisu dali nikakve rezultate, a borbe su se sve više razbuktavale, štabovi Studeničko-deževskog vojnočetničkog i Kopaoničkog partizanskog odreda su se sporazumeli da noću između 3. i 4. novembra 1941. zajedničkim snagama napadnu i oslobode Novi Pazar. Po zajedno sačinjenom planu, napad su sa tri strane trebalo da izvrše četničke jedinice i ustanci Miladina Milanovića i Lazara Jačovića. Kopaonički partizanski odred je preuzeo zadatak da jednim delom snaga posedne

položaje na Rogozni i onemogućiti pristizanje albanskih pojačanja iz Kosovske Mitrovice, a da drugim delom, s juga, napadane Novi Pazar.⁴³

Ne raspoložemo podacima kako su tekle pripreme i dalja organizacija predviđenog napada, a usmena kazivanja bivšeg četničkog komandira Boška Marojevića, kako ih je zabeležio, Vukman Čulafić, ne mogu se prihvatiti kao pouzdana. Međutim, iz sačuvanih beležaka narodnog heroja Bogoljuba Cukića imamo podatke da su 1. i 4. četa Kopaoničkog partizanskog odreda pod komandom Dušana Tomovića i Sveta Trifunovića, preko Ibarske Jošanice i Brđana, stigle nadomak Novog Pazara i posele položaje u rejonu sela Pasji Potok.⁴⁴ Kada su partizanske jedinice stigle nadomak Novog Pazara, izgleda da je četnički i ustanički napad već bio završen, a jedinice vraćene na polazne položaje.⁴⁵

Pisanim dokumentima o dinamici tog napada ne raspoložemo. Zato sam razgovarao sa dvadesetak neposrednih učesnika u tim borbama i njihovim kazivanjima, odmah posle rata, se moglo verovati. Prema kazivanju pokojnog Lazara Jačovića, od celog njegovog ustaničkog bataljona — kako je on nazivao svoju ustaničku jedinicu, do Parničkog brda kod Novog Pazara, — jedva da je stiglo dvadesetak ljudi. Ostali su se vratili svojim domovima da obezbede svoje porodice. Ustaničari iz susedne i štitarske opštine nisu uopšte učestvovali u napadu na grad, sem nekoliko ljudi na svoju inicijativu. Na Novi Pazar su uglavnom napadali četnici i ustaničari iz opština i sela koji su se graničili sa gradom, braneći, ustvari, svoje domove.⁴⁰

Prostor mi ne dozvoljava da opširnije iznesem, raspoložive podatke o tom prvom napadu na Novi Pazar.

Dok su se 1. i 4. četa nalazile na Rogozni, 3. kod Kraljeva, a 6. četa Kopaoničkog partizanskog odreda u Užicu, u odbrani Vrhovnog štaba i CK KPJ od četnika Draže Mihailovića, Suhoplaninski četnički odred je 7. novembra 1941. upao u Rašku i razoružao malobrojnu partizansku posadu, i nastavio nadiranje prema Baljevcu. Štab Kopaoničkog partizanskog odreda bio je prisiljen da brzo povuče svoje jedinice sa Rogozne i od Kraljeva i pokuša da protivnapadom oslobodi Rašku i svoje zarobljene drugove. Došlo je do vrlo oštire borbe protiv četnika Suhoplaninskog odreda u Raški. Studeničko-deževski četnički odred je napustio svoje položaje prema albanskim nacionalistima u Novom Pazaru i sa svim svojim snagama napao Kopaonički partizanski odred u Raški. Partizani su bili prinuđeni da se povuku prema Baljevcu.⁴⁷ Pološki i deževski ustaničari su odbili naređenje komandanta studeničko-deževskog četničkog odreda da učestvuju u ovoj borbi. Na taj način, dalje borbe oko Novog Pazara izgubile su karakter narodnog ustanka. Ustaničari su se većinom vratili na svoja zgorjašta, i u daljim borbama oko Novog Pazara su samo prinudno učestvovali.

Nastavak borbi oko Novog Pazara odvijao se u duhu sporazuma Draže Mihailovića i Milana Nedića od 5. septembra 1941, u cilju zaštite nemačkih vojnopolitičkih interesa i ugušenja opštenarodnog ustanka.⁴⁸

Dok je ranije nemačka komanda smatrala da je u zoni Kosovske Mitrovice mir garantovan prevlašću Arnauta, sada, posle jednog meseca borbi, i nemački komandant i predstavnik nemačkog Ministarstva inostranih poslova Bencler su shvatili da upravo takva prevlast ne postoji i da »privlačna snaga Albanije« remeti mir. Oni su, napokon, shvatili da su albanski nacionalisti pošli u napad po naređenju Vrhovne komande Albanije u cilju pomeranja demarkacione linije prema severu i stvaranja političkog osnova za konačno rešenje državne granice.⁴⁹

U svojim referatima i dopisima od 8, 11. i 20. novembra 1941. godine dr Bencler je predlagao da se oko 105.000 Arnauta na pogodan način preseli na jug, s tim da se na svaki način sačuva arnautska naklonost Nemačkoj, zbog kasnijih političkih planova.⁶⁰ Verovatno su takve mogućnosti rešenja problema bile na pogodan način saopštene albanskom rukovodstvu u Kosovskoj Mitrovici, pre nego što je došlo do konferencije u Nišu.

Dok su oko Novog Pazara još uvek plamtele borbe, 26. novembra 1941. sastali su se, u Feldkomandanturi u Nišu, nemački feldkomandant, kvislinski ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović, Košta Pečanac sa predstavnicima albanskih kvislinga Džafer Devom, Ali Dragom i Ibrahimom Lutvijem i primili nemačko rešenje da se kosovsko-mitrovački okrug definitivno uključi u okupiranu Srbiju.⁵⁴

Nakon dvodnevnog natezanja između nemačke komande i rukovodstva albanskih nacionalista u Novom Pazaru, i jednodnevnog otpora albanskih barjaktara, jedinice nemačkog 261. pešadijskog puka ušle su 7. decembra 1941. u Novi Pazar, proterale albanske nacionalističke jedinice, pustile zarobljene Srbe iz novopazarskog zatvora i ponovo uspostavile ranije organizovanu kvislinšku vlast.⁵²

ZAKLJUČAK

Opštenarodni ustanak u deževskom srezu izbio je 1941. godine pod uticajem narodnog ustanka u Srbiji, koga je organizovala i kojim je rukovođila Komunistička partija Jugoslavije.

Ustanak je izbio protiv okupatora i kvislinških albanskih nacionalista, koji su se borili za interese italijanskog fašizma.

Srpski ustanici se nisu latili oružja da se bore protiv albanskog niti protiv muslimanskog naroda, već u odbranu golih života svojih porodica.

Goloruki seljački ustanici su se, u stvari, borili protiv restauracije feudalnih odnosa, pa prema tome je i njihova borba imala klasni karakter.

Notorna je činjenica, koju više nije potrebno dokazivati, da je svojom parolom: »čekati, još nije vreme za ustanak« Draža Mihailović bio protiv narodnog ustanka. Prema tome, ustanak u deževskom srezu niti su organizovali niti su ustanike predvodili četnici Draže Mihailovića.

Četnički oficiri su se i u deževskom srezu, kao i svugde u Jugoslaviji, nametali ustaničkim masama za komandante da bi ih odvratili i otrgnuli ispod uticaj a Komunističke partije Jugoslavije, a u javnosti širili svoju propagandu o svom predvođenju ustaničkih masa. A bivši četnici, novopazarski hroničari, su tu Dražinu ratnu propagandu lansirali kao istorijsku činjenicu, koju su neki istoričari nekritički prihvatili.

Opštenarodni ustanak i dvomesečne borbe u deževskom srezu zahtevaju i očekuju dalje savesno i naučno istoričarsko istraživanje i prikazivanje javnosti objektivnog stanja stvari. To je dug prema našoj narodnoj revoluciji i datim žrtvama.

NAPOMENE

¹ Definitivni rezultati popisa stanovnika 1931, knj. II — Bgd. 1938, str. 11—12.

² Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, I/1, dok. 293, XII/1, dok. 56 i 115.

³ dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOB u Srbiji 1941, str. 16; Tajni arhiv grofa Cana, str. 462; Arhiv VII, K. 85, reg. br. 19 (2—4; Mikroteka VII NAV-I-T. 821—356 693 i 855.

• Zbornik, xn/I, dok. 18.

» Arhiv VII, Na, K. 27, reg. br. 5/2—22; Mikroteka »Bon-2«, 629, i »London-1« — X 296764.

■ Ferdo Culinović, Okupatorska podela Jugoslavije, VIZ, Beograd, 1970, str. 234, 235, 524; Arhiv VII, K. 84, reg. br. 56/2, K. 143 reg. br. 11/7—2, 5/16, 11/71; It. a, K. 332, reg. br. 89—95/2. Sarajevski novi list, svi brojevi iz 1941.

⁷ Arhiv VII, Na, K. 1, reg. br. 36/14, K. 44, reg. br. 20/1, It. a, K. 738, reg. br. 3/1a. Mikroteka »London-2« 297989—91.

• Zbornik, 1/19, dok. 3/f-3; XII/1, dok. 216; Ali Sukrija, Situacija 1941. na području Kosovske Mitrovice. Ustanak naroda Jugoslavije 1941. — II, str. 759; Pavle Jovičević, ista knjiga, str. 221; Vule Popović, Hronika Tutina, rukopis u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije, 298/14753—146.

• dr Jovan Marjanović, n. d. str. 24.

« Zbornik, XII/1 dok. 63; Arhiv VII, K. 27, reg. br. 17/5, K. 143-b, reg. br. 38/3-1; Slobodan Stambolić, Okupacija Srbije 1941. godine, VIG-4/1953. g., str. 49, 58; Službene novine br. 96. od 8. VIII. 1941; Istorijski arhiv u Novom Pazaru, Dnevnik carinarnice u Savcima, neregistrovano.

¹¹ Arhiv VII, Al. a, K. 1, reg. br. 4/7 — 1,2/7—3; Skender Rizaj, Novopazarski sandžak, Naša prošlost, IV-V/1970, str. 2, VI-VII/1973, 35.

¹⁸ Arhiv VII, NAV-I-T-821—356/669.

^{1S} Zbornik, XII/1, dok. 132, Arhiv VII, It. a, K. 332, reg. br. 1/1282132/II ; NAV-H-T-312-r 470/8059965—6; NAV-T-501-r 264/1197.

u zbornik, XII/1, dok. 216; Arhiv VII, It. a, K. 738, reg. br. 3/1-a; Al. a, K. 1, reg. br. 6/2-1; Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 171/13987—16.

¹⁵ Danilo Jauković, VIG-4/1960, str. 28—30; Mirko Cuković, Sandžak, str. 28, 31; Vojo Leković, članak, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, V, str. 37; Nadežda Jovanović, Tršo, Glas, Beograd, 1973, str. 149; Arhiv Instituta radničkog pokreta Beograd, fond CKKPJ, br. 388/1942. g.

> Velizar Nedović, članak u Prosvetnom pregledu br. 23/1961. i Rade Vuković, članak, Prosvetni pregled br. 41—42/1967. g. Velizar Nedović, Novi Pazar i okolina, str. 437—439;

¹¹ Mirko Cuković, n. d. str. 85; Stanko Ravić, Polimlje, 858; Arhiv VII — mikroteka Muzej T. Užice, f-1/388, 389; IIRPS, 171/13987/77.

¹⁸ Mirko Cuković, n. d. str. 88, N. Pazar i okolina, str. 323; Stanko Ravić, Među orlovima Zlatara, 21, 26.

“ Pavle Jovićević, n. d. str. 239—242; Mirko Cuković, n. d. 125; Polimlje, br. 787, 788 i 858. IIRPS br. 11042, 11039, 11043, 11037. dr Stevan Ignjić i drugovi, Ivanjica, 329—332; Grupa autora, Užice 1941, str. 321; Zbornik, 1/2, dok. 11.

¹⁰ dr Stevan Ignjić i drugovi, n. d. str. 329—332; Grupa autora, Užice 1941, str. 321; Milija Maliković, n. d. str. 82, 84; Mirko Cuković, n. d. str. 139, 144; Stanko Ravić, Među orlovima Zlatara, str. 13—78; Raška, 4—5/1973, str. 85—93; Polimlje, 787—789 i 858; Arhiv VII, mikroteka, muzej T. Užice, 1/254; IIRPS, br. 11037, 11039, 11042, 11043.

¹¹ Polimlje, br. 858; dr Stevan Ignjić 1 drugovi, n. d. 353; Cačanski kraj u NOB-u, 103; Stanko Ravić, Među orlovima Zlatara, 31.

“ Mirko Cuković, n. d. 144; Stanko Ravić, n. d. 49, 53, 57.

“ Zbornik, I/1, dok. 36; dr Stevan Ignjić, n. d. 353; Stanko Ravić, n. d. 51, 64. Polimlje, 858; Todor Božović, rukopis, 3.

“ Mirko Cuković, n. d. 145.

“ Isto; Desanka Zivulović, Radoinja, 205 i 211; Istorijski arhiv KPJ, tom I knj. 1 str. 271, 272; Novi Pazar i okolina, 318.

^M Arhiv VII, NAV-N-T-501—259/85, 86; Na, K. 27, reg. br. 5/3, 5/17, i 5/22.

“ Arhiv VII, K. 44 reg. br. 20/1; IIRPS, 171/13987-32, 33.

■* Arhiv VII, Nda K. 33, reg. br. 13/23, 14/2.

“ Arhiv VII, Nda, K. 52, reg. br. 16/3; K. 19, reg. br. 21/1-1.

“ Arhiv VII, NAV-I-T-821-21/327, 21/324.

» Arhiv, NAV-I-T-821-21/326 ; »London-2« 297989-91; Al. a, K. 1, reg. br. 2/6-3; Zbornik, Xn/1, dok. 216.

* Zbornik, 1/19, dok. 3.

“ Zbornik, 1/20, dok. 29; Milija Maliković, n. d. 92.

* IIRPS — 171/13987 — 44; Todor Božović, 6; Mirko Cuković, n. d., 171; Vule Popović, IIRPS — 298/14753-169.

¹⁵ Isto; i zabeležena sećanja učesnika: Pavla Biševca, Jovana Vukovića, Lazara Jačovića i Mladena Đokovića; Arhiv VII NAV-I-T-821-21/320.

* Milija Maliković, n. d. 94; Mirko Cuković, n. d. 170.

⁸⁷ Zbornik, XII/1, dok. 243; Zabeležena kazivanja učesnika: Lazara Jačovića, Pavla Biševca, Trivuna Ravića, Sveta Mijaljevića, Jovana Vukovića, Milosava Vasića, Tihomira Vučetića, Alka Paša i Mumina Mavrčla.

¹⁸ Isto.

¹⁹ HRPS — 171/13987 — 52; Zbornik, XII/1, dok. 216, 243.

" Mirko Cuković, n. d. 173.

« Presuda Okružnog suda u Novom Pazaru, Kbr. 58/1952; kazivanje Pavla Biševca iz Tenjkova i Vlasije Vučinića iz Gračana.

« Mirko Cuković, n. d. 170.

« Arhiv VH, K. 2015 reg. br. 3/3; Mirko Cuković, n. d. 172; Milija Maliković, n. d. 95; Zbornik, 1/20, dok. 29.

« Arhiv VH, K. 2015, reg. br. 3/3.

« Isto.

" HRPS — 171/13987-70; kazivanje Jovana Vukovića i Pavla Biševca.

• Arhiv VH, NAV-I-T-821-21/319. Zbornik, 1/20, dok. 29.

« Istorija Beograda — ni/526, Zbornik, I/1, dok. 147, 167, i XII/1, dok. 282.

« Zbornik, XII/1, dok. 91, 216, 243 i 266.

^M Arhiv VII, »London-2« X-297989; »London-1« X-296764, 296758—296763.

^M Arhiv VII, Nda, K. 19, reg. br. 22/6.

⁵¹ Zbornik, I/1, dok. 295; Kosova od 28. XI 1942, Organ Kosovskog komiteta.

CEDOMIR DRULOVIĆ

BORBE PRVE ZLATARSKE PARTIZANSKE ČETE U TOKU 1941. GODINE

Posle kapitulacije bivše kraljevske jugoslovenske vojske, okupaciju novovaroškog sreza izvršile su jedinice nemačke vojske, a odmah posle zaposeli su ga ustaško-domobranski delovi, zatim italijanske trupe do kapitulacije Italije.¹ Odmah po okupaciji u srez su se vratili iz raznih krajeva i iz bivše jugoslovenske vojske, komunisti i jedan broj naprednih ljudi iz redova radnika, zemljoradnika, studenata, đaka, službenika i oficira. Kako je pre drugog svetskog rata KPJ na tom prostoru imala veliki uticaj, u prvom redu preko ljudi koji su se sada u njega vratili, mogle su brzo da se stvaraju partijske organizacije. Za kratko vreme, još u aprilu 1941, Voja Leković i Momir Bošković osnovali su partijsku organizaciju u selu Radoinji, a zatim u Novoj Varoši, a primljen je u KPJ i veći broj kandidata u selima novovaroškog sreza. U isto vreme, formirani su aktivni SKOJ-a i omladinske grupe.* U isto vreme, u biro partijske jedinice određeni su Momir Bošković, Mirko Cuković i Gojko Drulović,³ koji su obavljali i funkciju Mesnog komiteta.

Samim radom na formiranju partijskih jedinica, vršene su kvalitetne pripreme za oružani ustanak, a sprovedene su i ostale pripreme o kojima ovde neće biti govora, jer su one bile slične ili jednake u svim krajevima Jugoslavije, gde je KPJ imala uticaj a.

Uparedo s pripremanjima za ustanak, izvođene su, pod rukovodstvom komunista, akcije protiv okupatora i kvislinške vlasti, kao što je bio napad na ustašku jedinicu u Kamenici kod Nove Varoši, krajem jula 1941, zatim, napad 2. i 4. septembra 1941. oko 1000 ustanika na ustaško-domobranksu posadu u Novoj Varoši, kada je ona prvi put oslobođena.⁴ Ova masovna akcija je govorila o raspoloženju ljudi ovoga sreza za borbu protiv okupatora i o poverenju u KPJ iako ni trećina ustanika nije bila naoružana vatrenim oružjem.

Pošto su u velikoj meri bile izvršene pripreme za oružanu borbu do proglašenja i poziva CK KPJ na ustanak, u Zlataru se našlo jezgro za formiranje partizanske čete, tako da je Prva zlatarska četa bila formirana u prvoj polovini septembra 1941. godine od oko 50 boraca, omladinaca — radnika, zemljoradnika i đaka. U komandu čete su izabrani: komandir Daut Musić, politički komesar Čedo Drulović i zamjenik političkog komesara Mirko Cuković. Posle kratkog vremena za komandira čete postavljen je Vladimir Žugić umesto Dauta Musića. U četi je u to vreme bilo svega sedam boraca koji su odslužili vojni rok u bivšoj kraljevskoj jugoslovenskoj vojsci, te su znali da rukuju oružjem.

Posle kratkih priprema u vojničkom i političkom smislu, četa je uvedena u veće oružane akcije protiv okupatora, kao što je bio, na primer, napad na italijansku kolonu koja je iz Prijepolja pošla u pravcu sela Kosatice i Drenove radi pljačke. Druga akcija izvedena je 26. i 28. septembra, kada je četa, sa borcima mileševskog sreza, imala zadatak da uhvati starešinu manastira Mileševa Nestora Trkulju,⁵ koji je saradivao sa Italijanima. Sutradan se četa sukobila s jakim talijanskim snagama, koje su sa jednom kolonom pošle u potragu za četom, prema selima Kosatice i Drenove,

a sa drugom u pravcu sela Sedobre. Protiv njib je četa vodila borbu preko dana. Dalje, 19. oktobra, prvi vod ove čete pod komandom Slobodana Nikačevića,® napao je, u selu Drugličima, na putu Priboj-Bistrica, kolonu italijanskih kamiona koji su prevozili vojnike itd.

Tako je Prva zlatarska četa bila pripremljena za veće borbe. Uz to je, u sadejstvu s Mileševskom i Sjeničkom četom, stvarala slobodnu teritoriju u međurečju Lima i Uvea, koja će poslužiti kao baza za prihvatanje jedinica koje se budu povukle sa teritorije Užičke Republike.

Zlatarska četa se, od svog formiranja, nalazila u okolini Nove Varoši, gde je bio dobro utvrđen italijanski garnizon jačine 400—500 vojnika, koji nisu ni pokušali da izvrše napad ili bar prepad na četnu. Takvo držanje je više tumačeno kao posledica slabosti okupatora nego snage još malobrojne i mlade čete. S druge strane, okupator je sigurno računao na raspoloženje naroda, koji bi se mogao mobilisati za odbranu od eventualnog napada, kakav je u ovom srezu izveden neposredno pred njegov dolazak u Novu Varoš, protiv ustaško-domobranskog garnizona. Za svaku sigurnost, oni su za sve vreme kao taoce držali u zatvoru roditelje boraca i naše simpatizere, te su se na taj način delimično osiguravali od napada partizanskih snaga.

Pored oružanih akcija, ne bi se smeo zanemariti politički rad čete s narodom, koji je bio intenzivan i raznovrstan.

Do kraja oktobra četa je već brojala 120 boraca. To je bila jedinica politički i vojnički na zavidnoj visini, sa iskustvom iz niza akcija i oružanih borbi, a po svom sastavu i opredeljenju vrlo homogena. Ona je bila obuhvaćena partijskim organizacijama, tako da su jedna trećina njenih boraca bili članovi KPJ. Ostali su bili kandidati za člana KPJ, članovi SKOJ-a, a manji broj boraca bili su osvedočeni simpatizeri. Po nacionalnom sastavu bila je to jedinica srpske i muslimanske omladine. Takva četa je bila spremna na sve napore i žrtve, a i da se bori i van teritorije svoga sreza.

Dok je Zlatarska četa izvodila oružane akcije na levoj strani Uvea, dotle je prva neprijateljska ofanziva u Mačvi, Podrinju, Posavini i Sumadiji iz dana u dan postajala sve žešća. Približavao se dan napada nemačke 342. divizije na Užice.

U takvoj situaciji, a posle poznatih pregovora druga Tita s Dražom Mihailovićem u Struganiku 19. septembra i u Brajićima, 26. i 27. oktobra 1941. godine, četnici su organizovali napad na Užice. Po četničkom planu, Užice je trebalo napasti s četiri strane: od Požege, Cajetine, Karana i Bioske.⁷ Kako Draža Mihailović nije uspeo da ostvari svoj plan i da jednovremeno napadne iz sva četiri pravca, on je iz pravca Požege 2. novembra započeo napad koji su energično slomile partizanske snage iz Užičkog odreda. Tako je Draža sa svojim četnicima bio prethodnica nemačke 342. divizije. Ustvari, on je hteo da preduhitri Nemce, i da prvi zauzme Užice, kako bi im dokazao da su četnici jaki i da su neprijatelji NOP-a, kao i Nemci.

Napadi četnika iz pravca Valjeva preko Kosjerića i Karana i iz pravca Ljubovije preko Bajine Bašte, koje je Vrhovni štab očekivao, počeli su tek 7. novembra. Za odbijanje ovih napada Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije odredio je i Zlatarsku partizansku četnu, pored partizanskih jedinica koje su već bile angažovane u borbama protiv četnika na ovim pravcima.

U toku noći između 6. i 7. novembra 1941. stiglo je naređenje da Zlatarska četa usiljenim maršem dođe u Užice. U momentu dobijanja naređenja, oko 23 časa, četa se nalazila u selu Akmačićima, kod Sjenice, gde je organizovala proslavu oktobarske revolucije u osnovnoj školi. Na proslavi je, pored boraca, bilo i omladine iz okolnih sela, a na nju su, iako nepozvani, došli i rukovodioci tamošnjih četnika: Vlajko Čurka, Vlajko Purić, Vasilije Purić i njihov ideolog bogoslov Vrbicki, koga je Draža Mihailović ovamo poslao kao pojačanje za organizaciju i učvršćenje četničkih jedinica.

Program za proslavu obuhvatao je govor o Oktobarskoj revoluciji, objašnjavanje ciljeva NO borbe, skeč koji su borci sami pripremili i revolucionarne pesme. Za vreme izvođenja programa četnici su sa podsmehom gledali na partizane izvođače, dobacivali neukusne upadice i govorili da su zeleni za vođenje rata, a da su oni ratnici iz prvog svetskog rata. Naročito je Vlajko Purić podvlačio kako je solunski borac. Pokušali su da pevaju četničke pesme i sve vreme prkosili i smejali se načinu naše borbe, i naročito na račun toga što u našim redovima ima i Muslimana.

Program je bio pri kraju kada je stiglo naređenje za pokret. Četnicima je rečeno da* se ide u Radoinju, no oni su istog dana saznali da je četa pošla dalje prema Užicu. Četa je izvršila pokret iz Akmačića putem ka reci Zložnici, pa niz nju do mesta Kuline, odakle je krenula u pravcu sela Vraneša, gde je stigla pred svanuće, i posle kratkog odmora nastavila pokret ka Radoinji, gde je bio Glavni štab NOPO za Sandžak. Posle dobijenog naređenja za pokret, četa je krenula u pravcu Užica, preko sela Sjeništa i Draglice, gde su je čekala tri kamiona poslata iz Užica da je prihvate i prevezu u grad. U Užice je stigla 7. novembra, oko 18 časova, malo se odmorila, popunila rezerve municije i dobila jedan puškomitraljez »šošu«. Tako je četa sada, pored dva svoja »brna«, imala tri puškomi tra i jeza.⁸

Rano izjutra 8. novembra, četa se postrojila. U njoj je bilo 130 boraca, ne računajući nekoliko drugarica koje su ostale u gradu na sanitetskom kursu i tri druga za snabdevanje čete na položajima. Ispred postrojene čete, drug Milinko Kušić,⁹ održao je kratak govor u kojem je izložio zadatke koji su postavljeni pred četu. Detaljno razrađen zadatak dao je komandiru čete Vladimiru Žugiću drug Radivoje Jovanović Bradonja u ime štaba Užičkog odreda. Zadatak je bio da četa što pre izbije na Metaljku — položaje na južnoj strani kod Karana i da se poveže sa Užičkom i Zlatiborskom četom koje su odolevale sve jačim napadima četnika iz pravca Valjeva i Ravne gore.¹⁰ Četnici su Karan zauzeli u toku noći između 7. i 8. novembra, pa kako je ovaj napad izvršen iznenada, zarobljen je izvestan broj partizana, a Ajdačićeva žandarmerija je pohapsila u Karanu i okolini oko 80 ljudi i žena i poterala ih u Ravnu goru. Sedam muškaraca i pet žena ubili su na najsvirepiji način u Sečoj Reci kraj Kosjerića, a sve druge zarobljene predali su Nemicima.¹¹

Posle jednog časa usiljenog marša četa je stigla na određene položaje i tu uspostavila vezu sa ostalim četama. Jutro je bilo kišovito, i u prvi mah se nisu videli četnički položaji, pošto su bili pokriveni gustom maglom. Zlatarska četa u pokretu se zbog magle razvila u nešto gušći streljački stroj, i brzim naletom napala četnike, zajedno sa četama koje su bile u borbenom dodiru sa njima. Na bok desnog četničkog krila poslata je desetina sa puškomitraljezom sa zadatkom da, koristeći pokrivenost terena, udari na četničko desno krilo, a četa bez jedne desetine frontalnim napadom trebalo je da spreči četnike da se koncentrišu na levom krilu, gde je bio usmeren glavni pravac udara. Pri izvršenju energičnog juriša na četničke položaje sa bočnim udarom desetine kojom je komandovao odlučni i hrabri puškomitraljezac Nikola Marović¹² uneta je panika u četničke redove, naročito kada je Marović pogodio četničkog oficira, nakon čega su se četnici dali u bekstvo.

Tako brzo razbijanje 400 do 500 četnika na ovim položajima usledilo je, pored ostalog, i zbog naglog dizanja magle, kada su njihovi položaji otkriveni, tako da su se njihovi pokreti dobro videli, a partizanske čete su se našle na jurišnom odstojanju. Zlatarska četa se vrlo malo zadržala u Karanu koji su četnici na brzinu napustili. Nastupajući u pravcu Kosjerića, Zlatarska četa je 8. novembra oko 19 časova stigla u južni deo Gubinog Dola. Zanoćila je na položajima, jer je noć bila tmurna i nije se moglo napred.

Rano izjutra 9. novembra četa je produžila pokret u pravcu Crnokose i Gradine, južno od Kosjerića, da bi napala četnike, jer se računalo da su se tamo zadržali radi odbrane Kosjerića. U toku prethodnog dana, četnike je gonila samo Zlatarska četa. Usled slabih veza s desnim sektorom napada, severno od Kosjerića, na Crnokosi se našla Ibarska partizanska četa. Zlatarska četa nije bila obaveštena o njenom prisustvu na Crnokosi, a ni borci Ibarske čete nisu znali da Zlatarci dejstvuju na tom području. Kako su Zlatarci iznenada izbili na Crnokosu, jedni za druge su mislili da su četnici i usled nesporazuma, među njima je došlo do dosta jakog okršaja, koji je prekinut tek kada su se se raspoznali. Na žalost od prvih plotuna u Zlatarskoj četi je poginuo omladinac i član SKOJ-a Čedo Zorić iz Nove Varoši, a iz Ibarske čete poginula su dva druga.

Posle ovog tragičnog događaja u obe čete nastala je žalost za izgubljenim drugovima i kada je Ibarsku četvu ispratila za Užice, Zlatarska četa se spustila, 9. novembra oko 18 časova, u Kosjerić, pošto se četnici nisu u njemu zadržali preko noći. Četa je prenoćila u Kosjeriću, u školi, i sutradan, 10. novembra, po naređenju vratila se u Užice, gde je stigla istog dana oko 18 časova. U toku večeri, posle kratkog odmora, održana je četna konferencija na kojoj su analizirani propusti i us-

pesi za vreme borbe. U toku konferencije stigao je drug Tito u pratnji Voje Lekovića, člana Glavnog štaba NOPO za Sanžak, radi obilaska čete. Tom prilikom, drug Tito se pohvalno izrazio o efikasnom, brzom i energičnom razbijanju četnika. Interesovao se da li su borci umorni, kako su snabdeveni oružjem i drugim potrebama. Do toga dana niko od boraca nije lično poznao drugu Tita, ali su svi znali da je on vrhovni komandant. Taj njegov dolazak u četu imao je veliki značaj za njene borbe.

Sutradan, 12. novembra, posle najave novog zadatka, kada se četa pripremala za pokret, ponovo je naišao drug Tito i rekao da će četi ovog puta biti date jedan top, kalibra 76 mm, i tenk koji je stajao ispred ondašnje fabrike oružja. Radosti boraca nije bilo kraja, jer su sada imali top i tenk, koji će sve podržavati u borbi.

Novi zadatak bio je da četa krene u Bajinu Baštu, gde je trebalo da se poveže sa četom Posavsko-tamnavskog odreda i Račanskom četom, koje su vodile borbe protiv četnika na tom području, da bi zajedno razbile i proterale četničke snage. Četa je iz Užica, kamionima, prevezena do Bajine Bašte. Tamo je stigla oko 18 časova, 12. novembra, povezala se s drugom Stevanom Borotom,¹³ komandirom čete Posavsko-tamnavskog odreda, koji je Zlatarce upoznao sa situacijom na položajima. Doneta je odluka i plan o zajedničkom napadu na dobro utvrđene položaje četničkih snaga jačine od oko 400 ljudi. Njihovi položaji su se nalazili na desnoj obali rečice Rogaćice, planini Boškovcu i Žutoj steni. Prema planu, čete su u toku noći između 12 i 13. novembra imale da posednu položaje za napad. Na traženje komandira Stevana Borote pridodat je njegovoj četi, kao pojačanje, 4. vod Zlatarske čete s jednim puškomitraljezom. Zadatak njegove i Račanske čete bio je da napadaju četničke položaje na levom krilu Zlatarske čete i da ih bočno potiskuju ka planini Boškovcu i Žutoj steni. Zlatarska četa je imala zadatak da frontalno napadne četničke položaje na desnoj strani rečice Rogaćice, kako bi im presekla položaje i sprečila povlačenje ka Boškovcu i Žutoj steni, a zatim da ih tamo napadne. Kao podrška u napadu četa, kretao bi se i dejtvoovao top i tenk s puta Bajina Bašta-Ljubovija, pod komandom Radivoja Jovanovića.

Brzim jutarnjim napadom, 13. novembra, u bok i frontalno, savladan je vrlo jak otpor četnika na napadnutom sektoru i četnici su potisnuti delom ka Ljuboviji, a manjim delom ka Boškovcu i Žutoj steni. Kako je partizane na osvojenim položajima zatekla noć, vrlo hladna i sa sitnom kišom, bili su prinuđeni da tu noć provedu na položajima, ah nije bilo novih borbi.

Četrnaesti novembar je osvanuo bez magle i kiše tako da je Zlatarska četa krenula u napad na četničke položaje na Boškovcu i Žutoj steni, a četa iz Odreda Posavaca i Račanska četa su napadale sa puta prema Ljuboviji.

četnički položaji na planini Boškovcu i Žutoj steni bili su tvrd orah za Zlatarsku četnu, ali ne toliko zbog četničke brojnosti i borbenosti, koliko zbog strmog pristupa, otvorenog terena i jako utvrđenih položaja. Zbog ovakvih četničkih položaja morao se prema njihovom levom krilu izvršiti bočni napad s 2. vodom kojim je komandovao Junus Međedović, a ostatak čete se prebacio preko brisanog terena, u rastresitom stroju, pod zaštitom dva puškomitraljeza i efikasnom podrškom topa. Napad je morao biti izveden bez zastoja i energično. Kada su borci dostigli jurišno odstojanje, bočni napad je došao do punog izražaja, i četnici su naglo napustili svoje vrlo povoljne položaje. Na tim položajima partizani su proveli, bez borbe, noć između 14. i 15. novembra.

Sutradan, 15. novembra, prikupljena četa (jer se u nju vratio vod koji je bio pridodat četi Posavskog odreda) krenula je u pravcu Ljubovije u potrazi za četnicima. Na kosama Podrinja ka Ljuboviji, oko 11 časova, četa je naišla na dve četničke zasede, koje su brzo razbijene. Oko 18 časova, stigla je u Ljuboviju, gde je već, koristeći put Bajina Bašta-Ljubovija, stigao Radivoje Jovanović s delom Račanske čete. Četa je zanočila u Ljuboviji, a sutradan, zajedno s Račanskom, nastavila traganje za četnicima u pravcu Gračanice i Krupnja. Ne nailazeći na jači otpor u toku dana dok su čistile teren od manjih četničkih grupa, predveče su stigle na put Ljubovija-Krupanj. Tako je četa, dosta umorna od desetodnevni borbi i pokreta, završila svoj borbeni zadatak u odbrani Užica. Tih dana Dražin štab u Ravnoj gori bio je opkoljen

i mogao se uništiti, ali drug Tito to nije dozvolio, da se ne bi stvorile spoljno-političke komplikacije za SSSR.¹⁴

U borbama protiv Zlatarske čete od Bajine Bašte do Ljubovije četnici su imali oko 20 mrtvih i 7 zarobljenih.¹⁵ Iz Zlatarske čete poginuo je neustrašivi borac-mitraljezac Sućro Musić iz Nove Varoši, a zadobio je jake opekotine po rukama Radivoje Radović iz sela Bistrice kod Nove Varoši. On je u brzom jurišu i zauzimanju četničkih položaja, posle ubacivanja ručne bombe u četnički zaklon, dograbio za cev četnički mitraljez, koja je bila usijana. U zaklonu je bio ubijen četnički mitraljezac i tri četnika.

Posle borbi na ovim položajima četa je vraćena u Užice gde je 18. novembra održana četna konferencija na kojoj su analizirane borbe koje su vođene prema Ljuboviji. Konferenciji je prisustvovao delegat Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju Mirko Tomić.¹⁶ Po završetku konferencije na njegov predlog pohvaljeno je 19 boraca koji su se naročito istakli svojom hrabrošću, a četi kao celini odato je priznanje za vrlo uspešne i energične borbe.

Devetnaestog novembra četa je snabdevena iz magacina Glavnog štaba Srbije municijom, ručnim bombama, minobacačem i tromblonkom puškom sa dosta granata. Kao rezervu primila je izvestan broj pušaka sa 10.000 metaka za nove borce iz novovaroškog sreza koji su bili spremni da stupe u četu. U toku dana četa je kamionima prevezena do sela Draglice, a dalje je maršem stigla u Radoinju, 19. novembra, oko 18 časova.

Kako je odsustvo čete iz novovaroškog sreza trajalo punih 12 dana zbog borbi oko Užica, to su četnici imali mogućnosti da mobilišu svoje ljude i da se pripreme za napad na partizanske snage u međurečju Uvea i Lima. Tih dana održano je savetovanje četničkih rukovodilaca iz novovaroškog, sjeničkog, mileševskog i pribojskog sreza i italijanskih garnizona iz Nove Varoši, Prijepolja i Priboja, radi pripremanja i organizovanja napada na partizane.

Po povratku čete iz Užica u selo Radoinju, Glavni štab NOPO za Sandžak, uviđajući opasnost od četnika, naredio je noću uoči 23. novembra 1941. Zlatarskoj i Sjeničkoj četi da krenu usiljenim maršem i napadnu četnike koji su se nalazili u selu Akmačićima u osnovnoj školi. Napadom je rukovodio Vladimir Knežević Voloda.¹⁷ U zoru 23. novembra čete su uspele da opkole četnike. Prvi poziv na predaju četnici su odbili, otvarajući vatru na streljački stroj. Već je bilo svanulo i jutarnja magla je nestala. Pošto su četnici otvorili vatru, partizanima itije ništa drugo ostalo, već da brzim napadom bombaških odeljenja ubace u školu ručne bombe. Četnici su bili primorani na predaju. Izlazili su jedan po jedan i bacali oružje na gomilu. U školi je bilo 85 četnika, ispred škole bilo je povezano 30 jahaćih i tovarnih konja. Postrojeni četnici razoružani i očito zaplašeni, posle kratkog govora Vladimira Kneževića, pušteni su kućama izuzev njihovih vođa: Vlajka Curčića Čurke, Ljuba Ranitovića, Vasilija Purića, Draga Kašerića i još nekoliko istaknutih četnika. Oni su povedeni u Glavni štab za Sandžak u Radoinju. Tamo su saslušani i Vlajko Čurka je priznao da su dva meseca ranije stupili u vezu sa italijanskim garnizonom u Novoj Varoši, od kojeg su dobili novac i drugi materijal radi priprema napada na partizane. Utvrđeno je, takođe, da su početkom novembra dobili od Draže Mihailovića zadatak da odmah organizuju napad na partizanske jedinice iz novovaroškog, mileševskog i pribojskog sreza. Kako se vidi, četnici su ovaj napad, kao i onaj na Užice, pripremili u toku prve neprijateljske ofanzive.

Zlatarska i Priboj ska četa izvršile su 26. novembra napad na i talijansku posadu u Pribojskoj Banji.¹⁸ Napadom je komandovao Vladimir Knežević Voloda, komandant Glavnog štaba NOPO za Sandžak. Međutim, zbog brze intervencije neprijatelja iz Priboja, napad partizana nije uspeo. Jake neprijateljske snage, dovoljno artiljerije pa i nekoliko aviona, prinudili su partizane na povlačenje. Napad je preduzet danju, pa je zato i ostao bez uspeha. Istina, italijanska posada bila je dobro utvrđena u samoj banji i okolnim kućama, pa se nije moglo računati na uspeh bez potpunog iznenađenja i bez artiljerijskog oružja.

Radi daljeg proširenja i obezbeđenja slobodne teritorije između Užica i Lima, Zlatarska i Sjenička četa su, u saglasnosti s Glavnim štabom za Sandžak, 27. novembra, nakon što je likvidirano četničko uporište, krenule u selo Hisardžik s name-

Tom da pridobiju za NOP muslimansku miliciju koja je bila pod komandom hodže Sulejmana Pačariza. U selima Kačevu i Hisardžiku održane su konferencije na kojima je objašnjeno u čemu se sastoji naša borba. Ljudi su slušali i odobravalu borbu partizana, posebno kada su čuli o razoružavanju četnika koji su ih često preko Zlatara i Aljinovića napadali radi pljačke.

Od Glavnog štaba za Sandžak 28. novembra Komanda čete dobila je naređenje da četa hitno dođe u selo Radoinju. Prilikom prelaska preko Zlatara čula se borba na Uvcu i Sjeništima. Borbu su vodile partizanske jedinice pri povlačenju iz pravca Užica. U Radoinju četa je stigla 30. novembra. Partizanske jedinice su se nesmetano prebacivale u selo Radoinju i Vraneša, a zbog pristizanja manjih jedinica i grupa ovo prebacivanje je trajalo još nekoliko dana.

Bezbedno prebacivanje partizanskih jedinica preko Uvea u novovaroški srez bilo je moguće zahvaljujući akcijama partizanskih jedinica novovaroškog, mileševskog i pribojskog sreza. Naročito su značajne akcije koje su usledile posle povratka Zlatarske čete iz Užica kada je u Akmačićima izvršena likvidacija četnika sa vodama iz srezova zapadnog dela Sandžaka, čime je na ovom terenu za duže vreme bio paralizovan četnički pokret. Na taj način su partizanske jedinice uspostavile punu kontrolu u dva sreza koji su se nalazili pored slobodne teritorije zapadne Srbije. Ovde još treba napomenuti i blokadu Pljevalja od strane crnogorskih partizanskih jedinica, koja je sprovedena baš u tim danima, tako da su italijanske snage i s te strane bile angažovane, te nisu mogle intervenisati na Uvcu i u delu Sandžaka na desnoj strani Lima.

Tako su partizanske jedinice, povlačeći se pod pritiskom jakih nemačkih i kvislinskih snaga u toku prve neprijateljeve ofanzive, došle 29. novembra 1941. na potpuno slobodnu teritoriju, izuzev Nove Varoši koja je oslobođena 4. decembra, spremnu vojnički i politički, pa i materijalno, koliko se to moglo — za kratko vreme u Jednom inače pasivnom kraju.

Sve što je u ovom kratkom referatu rečeno o borbama Prve zlatarske čete, nedvosmisleno govori o čvrstim vezama novovaroškog sreza sa Užičkom Republikom i Vrhovnim štabom, što je, pored ostalog, i zbog njihove neposredne blizine, u onom vremenu u punoj meri doprinelo bržem razvoju oružanog ustanka. Ovaj referat nema zadatak da šire govori o tim vezama, uticaju i doprinosu naroda novovaroškog sreza NOP-u, pošto će u posebnom referatu o tome biti govora.

Na osnovu izloženog može se dati sledeći zaključak:

1) Prva zlatarska partizanska četa formirana je od omladine iz Nove Varoši i okolnih sela. U početku su borci bili bez ikakvog vojničkog znanja, ali zahvaljujući intenzivnoj obuci i postepenom uvođenju u akcije i oružane borbe, brzo su osposobljene i za najteže borbe.

2) Zahvaljujući radu na političkom uzdizanju boraca, učinjeno je da je četa u rekordnom vremenu postala monolitna i vrlo borbena partizanska jedinica. Uostalom, kako bi se drugačije mogla tumačiti činjenica da nijedan borac te čete do kraja NOR-a i revolucije nije odustao od borbe, niko nije posustao niti se demoralisao. Veći broj boraca te čete do oslobođenja zemlje izginuo je u redovima Treće proleterske brigade u borbama u Sandžaku, Crnoj Gori, Bosni i delu Srbije.

3) Zahvaljujući radu Partije u novovaroškom srezu, u tesnoj saradnji sa borcima mileševskog, sjeničkog i pribojskog sreza stvorena je slobodna teritorija od novovaroškog i delova spomenutih srezova, gde su, kada je bilo potrebno, mogle da se bezbedno povuku partizanske jedinice iz Užičke Republike i da na tlu te slobodne teritorije nađu ma i privremeni boravak posle teških borbi. Ne treba zaboraviti da su te jedinice na ovoj slobodnoj teritoriji boravile od 29. novembra 1941. do povlačenja naših snaga preko Lima, 6. februara 1942, dakle, nešto više od dva meseca.

4) Samo vojnički i politički uzdignuta partizanska jedinica mogla je u tom vremenu da se odvoji od svog terena i da pođe u odbranu ugroženog Užica; samo takva partizanska jedinica mogla je da dokaže u neprekidnim desetodnevni borbama i pokretima svoju monolitnost, borbenost, političku zrelost i samodisciplinu.

5) Na kraju, Prva zlatarska četa sve ovo postigla je u vrlo kratkom vremenu od dva meseca; ona je krajem 1941. prerasla u Prvi zlatarski bataljon; od njega su

i od Sjeničke čete, koja je istina bila malobrojna, ali je imala vrlo hrabre borce, zatim od omladinske Zlatarske čete i od pozadinskih radnika — 8. februara 1942. formirana dva zlatarska partizanska bataljona, u kojima je bilo 250 boraca. U proleće 1942. godine od njih je formiran jedan bataljon od 200 boraca, koji je i dalje zadržao naziv Prvi zlatarski bataljon. Prethodno je iz dva zlatarska bataljona izdvojeno 50 boraca od kojih je formirana Zlatarska gerila, koja je vraćena na desnu stranu Lima. Kada je formirana Treća proletarska brigada 5. juna 1942, Prvi zlatarski bataljon je ušao u njen sastav.

NAPOMENE

- ¹ Mirko Cuković, — Srbija u NOB, knj. »Sandžak« str. 40—60.
- ¹ Isto.
- ² Narodni heroj, poginuo 1943. kod Prijepolja.
- ⁴ Mirko Cuković, Sandžak str. 122.
- * Streljan u jesen 1941. godine.
- ⁸ Narodni heroj, poginuo juna 1943. na Zlataru kao komandir Zlatarske gerile.
- ⁷ Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, Beograd 1977, str.126—158.
- ⁸ Vladimir Zugić, Formiranje, razvoj i akcije Zlatarske partizanske čete u NOB-u 1941, Vojnoistorijski glasnik, br. 4. avgust 1951, str. 39—55.
- ⁹ Umro od tifusa 1943, narodni heroj.
- ¹⁰ Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, str. 154—155.
- ¹¹ Isto, str. 55—157.
- ¹¹ Marović je poginuo na Klancu kod sela Sahovića 22. maja 1942.
- ¹⁵ Zarobljen u borbama kod Valjeva i obešen u Valjevu početkom 1942. Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945 .. , str. 192.
- ¹⁴ Srbija u ratu i revoluciji 1941—45, str. 157.
- ¹⁵ Vladimir Zugić, n. d. str. 50.
- ¹⁸ Narodni heroj, poginuo 17. januara 1943 u Beogradu, »►Srbija u ratu i revoluciji, str. 219«.
- ¹⁷ Narodni heroj poginuo kod Mrkonjić grada u jesen 1942, Mirko Cuković, ►►Sandžak«, str. 166.
- ^w Mirko Cuković, Sandžak, str. 166—167.

MIROSLAV MOJSILOVIĆ
RADOVAN MARINKOVIĆ

SLOVENC I — BORCI SLOVENAČKE PARTIZANSKE ČETE »IVAN CANKAR« I ČAČANSKOG I UŽIČKOG NOP ODREDA

Stare, inače dobro poznate, planove o germanizaciji slovenačkog življa započinje najintenzivnije da ostvaruje, svojom mračnom politikom rasne diskriminacije i progona, Hitlerova Nemačka odmah po okupaciji Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. Slovenija je tada rasparčana, a njen severni deo (Koruška, Štajerska i Gorenjska) administrativno je ušao u sastav Trećeg Rajha. Ciljevima germanizacije bio je podređen čitav vojni i civilni okupacioni aparat, koji je revnosno započeo da sprovodi već utvrđene planove fašističke Nemačke.

Ti planovi predviđali su proterivanje veoma velikog broja slovenačkog stanovništva. To se naročito odnosilo na ona lica od kojih se očekivalo da mogu biti smetnja germanizaciji. Dalji korak sastojao se u tome da se na imanja izgnanih Slovenaca naseli više desetina hiljada nemačkih porodica. U suštini, to je trebalo da doprinese stvaranju novih uporišta germanstvu. U okupiranim delovima Slovenije trebalo je da ostanu samo oni koji bi se brzo pretopili u Germane.¹

U stvari, najkonkretnije smernice ovakve politike, još pre napada na Jugoslaviju, dao je Hitler krajem marta 1941. insistirajući da se okupirane slovenačke pokrajine »učine nemačkim«. Hitlerova naredba, prema tome, otpočela je da se sprovodi čim je taj deo Slovenije potpao pod njihovu vlast. Ranije naseljeni Nemci u tim krajevima, okupljeni u Švapsko-nemačkom kulturnom savezu, koji su nacizam primili kao ideologiju, bili su osnovna poluga za izvršenje ovih ciljeva.²

Po toj fašističkoj zamisli, pored slovenačke inteligencije, naročito njenog najveselnijeg dela, valjalo je proterati sve antifašiste i one koji neće hteti, ili neće moći da budu germanizirani.

Brzo i efikasno je organizovana rasna kontrola, a potom je počelo formiranje sabirališta i logora, u koje su dovođeni oni Slovenci koji, po oceni fašista, nisu bili »rasno dobri« i podobni za Hitlerovu Nemačku. Okupatorskim planovima bilo je predviđeno da se progna između 220.000 i 260.000 ljudi, odnosno jedna trećina Slovenaca koji su se našli pod nemačkom okupacijom.³

Sabirni logori za buduće prognanike organizovani su u Mariboru, Celju, Smartnu kod Slovenj Gradeca, Borlu kod Ptuja i u Brestanici kod Krškog. Pored glavnog štaba za raseljavanje, u svim ovim mestima postojali su manji štabovi, koji su neposredno rukovodili hapšenjem, a potom i deportovanjem Slovenaca.

Prema razrađenom planu denacifikacije jedan broj Slovenaca je određen da bude iseljen u Srbiju, gde je neposredne pripreme za to vršila najpre komesarska uprava Milana Aćimovića, a potom i vlada generala Milana Nedića.

Sedmog juna 1941. godine iz sabirališta u Mariboru krenuo je prvi transport slovenačkih izgnanika za Srbiju (16 vozila). U Slovenačkoj Bistrici formiran je prvi voz koji je, sa 300 izgnanika, preko Zagreba, krenuo prema Slavonskom Brodu, a zatim preko Sarajeva, Višegrada, Užica i Čačka stigao 9. juna u Arandelovac.

Od tada, svake nedelje, po dva transporta, sa po 300 lica, odašiljano je prema Srbiji, gde je stiglo ukupno 17 kompozicija. Iz Maribora ih je bilo deset, iz Šentvida pet, a po jedan iz Slovenske Bistrice i Brestanice. Ukupno je u Srbiju proterano 7.185 Slovenaca.⁴ No, nisu svi stigli u Srbiju, jer je jedan deo zadržan u Hrvatskoj.

Po seoskim i gradskim domaćinstvima na području tadašnjih čačanskog i užičkog okruga naseljeno je oko 2.500 slovenačkih izgnanika. Najbrojnije slovenačke kolonije bile su u Čačku, Užicu, Guči, Požegi, Gornjem Milanovcu, a manje u Arilju, Ivanjici, Kosjeriću i nekim drugim mestima. Tačan broj izgnanih Slovenaca u ovom delu Srbije nije moguće utvrditi, jer su se oni, u potrazi za poslom i hlebom, raseljavali i menjali mesta boravka još prvih dana po dolasku.⁵

Dolazak slovenačkih izgnanika u srpske domove pao je upravo u vreme intenzivnih priprema za oružani ustanak protiv okupatora. U narodu je bilo vrenje, a o oružanim borbama se uveliko govorilo.

Među izgnanicima, osim školovanih ljudi i činovnika i seljaka, bio je i jedan broj naprednih radnika. Među njima je bilo i članova KPJ i SKOJ-a. Ovi anti-fašisti su se između dva svetska rata, kroz štrajkove i demonstracije u svojim mestima, kalili i dokazivali svoj borbeni duh, pogotovo u vreme neposredne ratne opasnosti. Izgnanstvo s rodni ognjišta prelilo je čašu punu gorčine, pa su i oni julskih dana 1941. ispoljili svoju spremnost za otpor nemačkom zavojevaču. Članovi KPJ i SKOJ-a su, na odgovarajući način, uspostavili veze s partijskim i skojevskim organizacijama. I do njihovih ruku stigao je proglas CK KPJ o dizanju oružanog ustanka, pa su znali da se opredele, mada nisu, tih julskih dana, izuzev pojedinaca, stupali u prve partizanske jedinice.

To je upravo bio period kada su se izgnanici organizovali u svojim kolonijama i po pojedinim mestima. Oni su formirali svoje odbore, čiji je prevashodni zadatak bio uspostavljanje veza sa tadašnjim vlastima i narodom radi zbrinjavanja. Postepeno i preko ovih odbora počele su da cirkulišu informacije o prvim ustaničkim akcijama u Srbiji. Ipak, najviše informacija te vrste dolazilo je u kolonije slovenačkih izgnanika i do pojedinaca upravo preko članova KPJ i SKOJ-a.⁶

Kada je, sredinom i krajem avgusta 1941. godine, počeo masovniji priliv boraca u partizanske jedinice — u čačanski partizanski odred »Dr Dragiša Mišović« i Užički partizanski odred »Dimitrije Tucović«, — među borcima se našao i jedan broj izgnanih Slovenaca, zajedno s onim Slovincima koji su od pre rata živeli i radili na ovom području. Prema raspoloživim dokumentima, oni su u ovom delu Srbije najpre uzeli ustaničke puške na području delovanja Ljubičkog bataljona čačanskog NOP odreda. Tako je, 16. avgusta, u Treću Ljubičku četetu stupio najpre Anton Pertinač, kome su se, nešto kasnije, pridružili njegov brat Stanko, Stefan i Franc Bobnar i petnaestogodišnji učenik Egon Pertot. Svi su oni bili nastanjeni u selu Mojsinju. U Prvoj Ljubičkoj partizanskoj četi našla su se tri, a u Drugoj dva izgnanika, čija imena nisu zabeležena. Braća Saksida bili su u četvrtoj, a Alojz Ajd u Petoj Ljubičkoj četi. Svi su oni stigli 7. juna transportom, čiji je krajnji cilj bio Gornji Milanovac. Ako se zna partijska opredeljenost Antona Pertinača, na primer, onda je jasna i njegova uloga u stupanju Slovenaca u partizanske čete na području tadašnjeg Ljubičkog sreza.⁷

Krajem avgusta snažno je ojačao čačanski NOP odred. Tada je i početkom septembra u njegove jedinice stupila povećana grupa izgnanih Slovenaca: dr Ivan Dolhar, Slavica Batistuta, Zane Dolhar, Franjo Znidarčič, Ivo Lešnik, Srečko Lešnik, Franjo Simek, Ivan Voh, Leon Saubah, Dimitrije — Mitja Hribovšek, Boleslav Petrovič, Simon Petrovič, braća Zurman, Roman Samsa, a u drugim partizanskim jedinicama sa čačanskog područja još i Pavel Zaucer, Darko Lesjak, Franc Čerpinšek, partizanski tenkista čije se ime kasnije ne pominje u partizanskim redovima.⁸

Međutim, oni nisu bili jedini. Bilo je još aktivnih boraca i porodica, koje su pomagale NOP. Takav je slučaj, recimo, i sa pripadnicima Slovenačkog partizanskog voda u Čačku, koji je postojao posle oslobođenja grada, 1. oktobra 1941. godine. To nije bila zvanično formirana jedinica, već su se u njoj okupljale, uglavnom, mlađi slovenački izgnanici, izvršavajući zadatke koje im je poveravala partizanska Komanda mesta. Jedan deo ovog voda zadržao se u Čačku sve do njegovog ponovnog pada u ruke okupatora, potkraj novembra 1941. godine. Na žalost, dosadašnja istra-

živanja nisu dala značajnije rezultate pa ni u onom delu koji se odnosi na sastav-ove jedinice.“

Svojim borbenim držanjem, odanošću narodnooslobodilačkoj borbi i hrabrošću, u prvim danima ustanka, istakli su se i Slovenci partizani. Njima su poverene i odgovorne vojne i političke funkcije. Leon Šaubah bio je zamenik komandira čete u Dragačevskom partizanskom bataljonu, a Anton Pertinač je jedno vreme zamenjivao komandira Treće ljubičke čete, u kojoj se nalazio i najmlađi slovenački partizan u Srbiji — petnaestogodišnji Egon Pertot. Dr Ivan Dolhar je radio u Komandi mesta u Čačku, a Pavel Zaucer će kasnije postati zamenik političkog komesara, a potom politički komesar Slovenačke partizanske čete »Ivan Cankar« kada je ona formirana u Užicu.¹⁰

Razvoju partizanskog saniteta 1941. u Čačku i okolini znatno su doprineli zdravstveni radnici iz redova izgnanika. Tako je Marija Lompar jedno vreme bila politički komesar Čačanske bolnice, u kojoj su ranjenike i narod lečili: dr Josip Benčan, dr Ciril Kavčič i Milan Cernelč, zajedno sa ostalim lekarima, dok je Vladimira Skaza bila partizanska bolničarka. U Dragačevu, posebno u selu Kaoni, borbe i narod lečila je Eva Šaubah.¹¹

Dosadašnja istraživanja nedvosmisleno ukazuju da su se, izuzev pojedinačnih: slučajeva, gotovo sve izgnaničke porodice na području delovanja Čačanskog partizanskog odreda »dr Dragiša Mišović« opredelile za NOP. Otuda nije čudno što pokušaji pojedinih oficira iz redova bivše jugoslovenske kraljevske vojske da u četničke redove mobilišu i izgnane Slovence nisu uspevali.

Nešto specifičnija situacija bila je u užičkom kraju, u kome se i našlo manje slovenačkih izgnanika nego na širem području Čačka. Izuzev pojedinaca, oni su nešto kasnije počeli da stupaju u čete Užičkog NOP odreda.¹² U jasnijem opredeljivanju izgnanika značajnu ulogu imao je Gradski NOO u Užicu i list »Vesti«, koji je objavio, 13. oktobra 1941. godine, članak pod naslovom »Slovenci pod Hitlerom.¹³ Da bi ukazao na probleme s kojima se susreće i potrebu uključivanja u NOP, Gradski NOO organizovao je 16. oktobra miting svih izbeglica koji žive na teritoriji grada i okoline. Za zakazivanje i održavanje ovog mitinga posebno se angažovao drug Edvard Kardelj, koji je u to vreme bio u Užicu. On je govorio na ovom mitingu o političkoj i vojnoj situaciji, kao i potrebi zajedničke borbe protiv fašista. Slično je bio intoniran i govor Slovenca Oskara Hudalesa.¹⁴ »Borba« je zabeležila da je upućen apel izbeglicama i izgnanicima da što aktivnije pomažu i neposredno učestvuju u borbi protiv okupatora. Donesena je i jedna rezolucija za koju se smatra da je upravo proglas koji je u »Borbi« objavljen 21. oktobra 1941. godine, pod naslovom »Slovenci, domovina kliče«. Tekst je publikovan na slovenačkom i u njemu se govori o ustaničkim akcijama u samoj Sloveniji, a zatim pozivaju svi muškarci, žene i omladina, naravno oni koji su sposobni, da stupaju u partizanske redove.¹⁵ »Odnosi između partizana i četnika, najpre saradnja, pa povremeni sukobi do konačne četničke izdaje, uticali su na dosta pasivan odnos nekih slovenačkih kolonija prema oslobodilačkom pokretu« — piše Milivoje Marinković i dodaje: »Svoj stav su obrazlagali time što ne žele da se »mešaju u unutrašnje stvari Srba«. ¹⁶ Ipak, oni Slovenci koji su već bili stupili u jedinice Užičkog NOP odreda, kao i drugi progresivno orijentisani izgnanici, uticali su da se raspoloženje veoma brzo promeni, a mržnja prema okupatoru i četničkim izdajnicima rasplamsa u punoj žestini.

Još sredinom septembra 1941. među požeškim partizanima našli su se: Milenko Sober, Albin Pibernik, Ivan Mužik i Blaž Kralj, a među ariljskim partizanima bio je Viktor Zevnik — Zelenika. Požeški partizani su učestvovali, zajedno sa ariljskim i nekim borcima Crnogorske čete, u borbama protiv četnika od 27. do 29. septembra kod Kosjerića. Slovenci — partizani iz Požeške čete su u tom mestu odmah stupili u vezu sa svojim sunarodicima. Na sastanku kod Oskara Hudalesa predloženo je da se okupe svi Slovenci koji su rastureni po srpskim partizanskim jedinicama u posebnu četvu ili sličnu vojnu formaciju, u kojoj bi bili zajedno. Posle ovog dogovora, Hudales je otišao u Vrhovni štab i drugu Kardelju, u Užicu, odbrabložio ovaj predlog. Edvard Kardelj je u potpunosti podržao ovu inicijativu. Tada je rešeno da se sazove miting, koji smo već pomenuli i koji je održan 16. oktobra.¹⁷

Odmah-potom došlo je do sastanka po kolonijama, na kojima su Slovenci pozivani da se uključe u NOP. Prijavljivanje za rad u pozadini bilo je masovno, a za četvu,.

u prvo vreme, nešto slabije. Zato su prema Ivanjici upućeni Albin Pibernik, Ivan Mužik i Blaž Kralj, a prema Čačku i Gornjem Milanovcu Milenko Sober. Oni su imali zadatak da posete kolonije izgnanika i srpske jedinice u kojima već ima Slovenaca, pa da te borce dovedu u Užice. Među prvima se u Požegi ovom pozivu odazvala Neva Majcen, a u Čačku Zane Dolhar.¹⁸

Istovremeno, pojedinci su vršili agitaciju da se Slovenci upisuju u četnike. Pritisak je naročito vršen na bivše rezervne oficire i podoficire, koji su, kako im je govoreno, dali zakletvu na vemost »kralju i otadžbini«. Tako se pominje neki Boris Rihteršič, koji je u Čačku i Gornjem Milanovcu agitovao za četnike, ali bez većeg uspeha.¹⁹

Milenko Sober je, u Gornjem Milanovcu i okolini, uspeo da uspostavi vezu s više Slovenaca partizana, koji su se prijavili za slovenačku partizansku četu. Bili su to: Franc Simek i Ivan Kirbiš, a zatim František Volhajn i njegov sin Vlasto. Pridružio im se i Pavel Zaucer.²⁰

Ubrzo, u Užicu se okupilo 18 boraca koji će predstavljati jezgro za formiranje •Slovenačke partizanske čete. Oni su prvih dana novembra učestvovali u odbrani grada kada su ga napali četnici, a zatim, 3. novembra, i u borbama za ponovno oslobođenje Požege. Po povratku u Užice, uključili su se u protivavionsku odbranu grada.²¹

U zgradi Užičke gimnazije održan je 5. novembra sastanak na kome je zvanično •donesena odluka o formiranju Slovenačke partizanske čete »Ivan Cankar«. Tome sastanku prisustvovalo je 25 boraca, među kojima i tri drugarice: Julka Pibernik, Neva Majcen i Marija Dolhar. Sastanku su prisustvovali i drugovi Edvard Kardelj i Ivan Maček Matija. Određeni su, uz rukovodstvo, zadaci ove jedinice i usvojeni zaključci o tome kako dalje raditi na omasovljavanju čete. Na zboru boraca za komandira je izabran Albin Pibernik, a za prvog komesara Oskar Savli. Zamenik komesara postao je Pavel Zaucer, vodnik Viktor Dobrila, a rukovodilac agitacije i propagande Zane Dolhar, dok je intendantura poverena Francu Simeku. Na zboru je o zadacima ove čete govorio Ivan Maček Matija. On je naglasio da četa treba da se omasovi i, kroz akcije, borbeno osposobi kako bi se, u pogodno vreme, preko Bosne i Hrvatske, prebacila u svoju Sloveniju. U četi je tada formirana partijska ćelija, koja je imala pet članova i skojevska organizacija od sedam članova.²²

Treba istaći da svi partizani Slovenci nisu stupili u Slovenačku partizansku •četu »Ivan Cankar«. Ostalo ih je podosta u četama i bataljonima Užičkog, a naročito Čačanskog NOP odreda. U isto vreme, u Užicu, Požegi Čačku, Guči, Gornjem Milanovcu u drugim mestima veći broj izgnanika radio je za NOP. Mnogi su bili angažovani u partizanskim radionicama, zatim u užičkoj partizanskoj fabrici oružja, u sanitetu, u kulturnim ekipama i aktivnostima narodnooslobodilačkih odbora. Slovenke su za borce u jedinicama plele džempere, čarape i rukavice. Zapaženo je bilo i njihovo mesto u kuhinjama, u kojima je pripremana hrana za borce posadnih jedinica, za izbeglice, izgnanike i sirotinju.

Kao i u čačku, i u Užicu su izgnani Slovenci medicinski radnici dali značajan ■doprinos organizovanju partizanskog saniteta 1941. godine. Vođeni svojom humanošću, savešću i lekarskom etikom, oni su lečili i narod i partizanske ranjenike. Hroničari su o tome ostavili neizbrisive tragove. Sačuvani su i poneki, istina retki, dokumenti koji samo potvrđuju ono što živi u sećanjima savremenika toga doba. Divan primer humanosti i požrtvovanja vidi se iz naredbe šefa hirurškog odeljenja Užičke bolnice od 7. oktobra 1941. godine. Iz te naredbe saznaje se da je dr Mirko Černić, slovenački izgnanik, preuzeo od dr Aleksandra Bračinca ovo odeljenje. Naredba sadrži i podatak o tome da se grupa od dva lekara i jednog medicinara iz redova Slovenaca odrekla plate u slobodnom Užicu. Reč je o već pomenutom Černiću i njegovoj supruzi Mariji, kao i o Milku Skofiću.²³

U Užicu se jedan broj Slovenaca uključio u partizansko pozorište, odnosno u popularnu partizansku Umetničku četu. Pominju se imena profesora Antona Breznika, pijaniste i kompozitora, Fridriha Emanuela, violiniste, dr Brenčića, stomatologa, Draga Kocmuta, Zlatka Zeja, slikara, njegove supruge Marije, Cirila Bizjaka, Franca Bejjaka i drugih, koji su učestvovali u brojnim koncertima i priredbama za narod, borce i ranjenike. Svoj program izveli su i na proslavi 24. godišnjice oktobarske socijalističke revolucije u Užicu, 7. novembra.²⁴

Na ovoj proslavi učestvovali su i borci Slovenačke partizanske čete »Ivan Cankar«, koja je potom, kao četa, imala i prve vatrene okršaje. Naime, 11. novembra, sa ostalim našim jedinicama, ona je učestvovala u borbama protiv četnika koji su napadali Užice iz pravca Karana. Pošto su četnici razbijeni, četa je nastavila napredovanje u pravcu Kosjerića. U blizini Crnokose imala je, usled nesporazuma i greške, manji sukob sa jednom četom partizana iz Kopaoničkog odreda u kome je ranjen Franc Bogataj. U akcijama čišćenja terena od četnika, ova četa se zadržala u Tomečinom Polju, a zatim od 16. do 20. novembra učestvovala u borbama protiv četnika kod Pranjana. U žestokim okršajima tada su poginuli: František Volhajn, Vlasto Volhajn, Jakob Jankovič i Jože Jankovič, dok je Simon Petrovič ranjen. Nestala su trojica boraca, koji su se kasnije vratili u Užice. Posle borbi Slovenačka partizanska četa se okupila u Kamenici, a potom je prebačena u Užice na oporavak. U Kamenici su četnici uhvatili Ivana Vengusta i Vinka Telbana. Vengusta su ubili, a Telban je umakao.²⁵

Četa se u Užice vratila pre 22. novembra, kada je došlo do eksplozije u trezorima banke, gde se nalazila i fabrika oružja. Od tada neprekidno je bila u pripravnosti, a nastavljen je i rad na njenom omasovljavanju. Drug Tito je lično potpisao ovlašćenje Milenku Šoberu da mobilise nove borce na neoslobođenoj teritoriji, dok je taj zadatak na oslobođenom području imao Zane Dolhar.²⁶

Ubrzo četa je narasla. Imala je, po jednim izvorima, 59, a po drugim — 62 borca.²⁷

Usledila je okupatorova ofanziva na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji. Iz Užica je Slovenačka partizanska četa »Ivan Cankar«, prilikom povlačenja partizanskih snaga prema Zlatiboru, dobila zadatak da prati transport partizanske opreme i materijala. Zanoćila je 29. novembra u Čajetini. No, narednog dana, iznenada su je napali Nemci, pa su se borci povlačili u raznim pravcima. Među poginulim i nestalim partizanima bilo je tada i boraca ove čete. Iako razbijena na nekoliko grupa, veći deo čete se povukao prema Draglici. Prvog decembra ovi borci su se zadesili u Dobroselici, gde je došlo do novih borbi, posle kojih se opet borci Slovenačke čete »Ivan Cankar« nisu zajedno povukli.²⁸

I pored teškoća prilikom povlačenja u Sandžak, činjeni su napor da se ova četa brojno upotpuni. Tako je drug Kardelj uputio u Slovenačku četu petoricu Slovenaca iz Kragujevačkog NOP odreda. Oni su četnu sačekali u Novoj Varoši 15. decembra. Pri odlasku iz Nove Varoši, na sastanku vojnih partizanskih komandanata, u Radoinji, odlučeno je da Slovenačka partizanska četa »Ivan Cankar« uđe u sastav Kragujevačkog bataljona. Na dan formiranja Prve proleterske brigade, 22. decembra 1941. u Rudom, među postrojenim jedinicama i borcima stajali su pred vrhovnim komandantom drugom Titom, i slovenački partizani, od kojih je formiran vod koji je priključen Prvoj četi Šumadijskog bataljona. Pavel Zaucer je zabeležio da je taj vod imao 22 borca, među kojima dva-tri Srbina. I dalje je zadržan termin »četa«, jer se nije odustajalo od zamisli da ona preraste u snažnu jedinicu. U borbama koje su usledile, za ovaj vod posebno je bila tragična borba protiv Nemaca na Pjenovcu 21. januara 1942, jer je izgubio 10 boraca, a imao i nekoliko ranjenih. Preživeli je drug Tito uzeo u Prateću četnu Vrhovnog štaba.²⁹

U Čačanskom i Užičkom NOP odredu, kao i Slovenačkoj partizanskoj četi »Ivan Cankar«, borilo se tokom 1941. skoro 90 izgnanih Slovenaca. Znatno više bik ih je angažovano na raznim zadacima u pozadini. Oni su, zajedno sa svojim saborcima iz ovog dela Srbije, prihvatili poziv KPJ i druga Tita na oružani ustanak, učestvovali u borbama koje su ove proslavljene partizanske jedinice vodile protiv okupatora i domaćih izdajnika i hrabro ginuli. Ako se, ma i letimično prelistaju spomen-knjige *Cvetovi u ognju i Čačanski kraj u NOB — pali borci i žrtve*, shvatiće se koliko je Slovenaca partizana uzidalo svoje živote u temelje slobode. Navodimo samo neka imena palih boraca Užičkog NOP odreda: Leopold-Poldi Brajer, Radovan A. Zupan-Franc, Bratislav Javoršek-Slavko, Alojz Kocmur, ili Čačanskog NOP odreda: Leon Saubah, Egon Pertot, Roman Samsa, Stanko Pertinač, dok imena braće Zurman, koji su kao borci Dragačevskog partizanskog bataljona poginuli u oktobarskim jurišima 1941. godine na Kraljevo, nisu ni zabeležena.³³ Viktor Zevnik proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. No, i ostali su, zajedno sa svojim ratnim drugovima, partizanima iz ovog dela Srbije, u svim borbenim akcijama i okršajima pokazivali i dokazivali svoje junaštvo i heroizam.

NAPOMENE

¹ Tone Ferenc, »Nacistična raznadovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945«, Založba Obzorja, Maribor, 1968, str. 174—363; Fran Roš, Slovenski izgnanci v Srbiji 1941—1945, Založba Obzorja, Maribor, 1967; Miroslav-Mile Mojsilović i Radovan M. Marinković, Svedočanstva-Pričevanja, tekst dr. Toneta Ferenc, Čačanski glas, Cačak, 1972, str. 13—22; Miroslav Mojsilović i Radovan Marinković, Izgnanci Slovenci u čačanskom kraju (1941—1945), Zbornik radova Narodnog muzeja, Cačak, 1974, str. 253—282. Uporedi i: Miroslav Mojsilović i Radovan Marinković, navedeno delo, tekst Đorđa Pilčevića Slovenci u užičkom kraju, str. 59—71.

* Isto.

⁸ Isto.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ Isto; Dobrivoje Sekulović Mališa, Slovenci prognani u Srbiju 1941—1945, (feljton), NIN od 3. juna 1973, strana 57, i u nekoliko narednih brojeva.

⁷ Fran Roš, navedeno delo, str. 257, Tone Ferenc, navedeno delo, str. 421—433; Miroslav Mojsilović i Radovan Marinković, navedeni članak u Zborniku narodnog muzeja, Cačak, str. 253—282.

⁸ Isto.

• Miroslav Mojsilović i Radovan Marinković, navedeni članak.

¹⁰ Vidi fus-notu br. 7.

¹¹ Mladen Stefanović, Partizanski vidari, Cačak, 1973.

¹¹ Milivoje Marinković, Formiranje i dejstva Slovenačke čete »Ivan Cankar« u jesen 1941. godine u Srbiji, Užički zbornik, II, Titovo Užice, 1973, str. 189—230; Miroslav Mojsilović i Radovan Marinković, Svedočanstva-Pričevanja, tekst Đorđa Pilčevića, str. 59—71.

¹³ Vesti, br. 13. List je tada bio organ Štaba Užičkog partizanskog odreda »Dimitrije Tucović«. Vidi komplet u arhivi Muzeja ustanka 1941. u Titovom Užicu.

¹⁴ Milivoje Marinković, navedeno delo, str. 190.

¹⁸ Borba, br. 2, od 21. oktobra 1941. godine.

¹⁴ Milivoje Marinković, navedeno delo, str. 190.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto, str. 193—194.

¹⁹ Interesantno je da je Milenko Sober zabeležio kako je Rihteršić imao izvesnog uspeha u Gornjem Milanovcu. Međutim, ovu Soberovu konstataciju treba prihvatiti s dosta rezerve, jer se taj utisak kod njega mogao da formira i zbog toga što su žitelji slovenačkih kolonija izražavali strah za svoj opstanak i što je bilo nekih porodica koje su htele, po svaku cenu, da ostanu po strani i neutralno. Verovatno je Sober procenio da je izvesna uzdržanost posledica četničke propagande. Činjenica je, upravo, da se pregledom četničkih arhiva ne može naći potvrda o pripadnosti slovenačkih izgnanika iz Gornjeg Milanovca četničkom pokretu.

²⁰ Miroslav Mojsilović i Radovan Marinković, Svedočanstva-Pričevanja, Dnevnik dr. Avgusta Rajsmána Sumadija u plamenu, str. 42—61; Milivoje Marinković, navedeno delo, str. 191—193.

²¹ Isto.

¹¹ Isto; Miroslav Mojsilović i Radovan Marinković, Svedočanstva-Pričevanja, tekst Đorđa Pilčevića, str. 59—71.

²⁸ Dokument se čuva u Arhivi Muzeja ustanka 1941. u Titovom Užicu.

²⁴ Miroslav Mojsilović i Radovan Marinković, Svedočanstva-Pričevanja, tekst Dragoljuba D. Jovaševića, Slovenci u kulturnom životu partizanskog Užica 1941.

²⁵ Isto, navedeno delo, tekst Đorđa Pilčevića, str. 59—71.

²⁴ Milivoje Marinković, navedeno delo, str. 197. Tada je Pavel Zaucer postao politički komesar Slovenačke čete »Ivan Cankar«, pošto se Oskar Savli nalazio na drugom zadatku.

²⁷ U sećanjima nekih boraca, koja je u navedenom delu objavio Fran Roš, pominje se da je četa, jedno vreme, imala 62 borca. Međutim, svi istraživači navode imena samo njih 59.

²⁸ Milivoje Marinković, navedeno delo.

²⁸ Isto.

⁸⁰ Cvetovi u ognju, Titovo Užice, 1970., Mladen Stefanović, Vitimir Vasilčić, Radoš Madžarević, Radovan Marinković i Dragoljub Subotić, Čačanski kraj u NOB-u, pali borci i žrtve, Cačak 1977.

<i>Miloje PRŠIĆ, kapetan</i>	
POČETAK I RAZVOJ ORUŽANOG USTANKA U SRBIJI U LETO 1941	101
<i>Dr Petar KAČAVENDA</i>	
OSNIVANJE SRPSKOG I NARODNOOSLOBODILACKOG OMLADINSKOG SAVEZA 1941. GODINE _ _ _ _ _ 115-	
<i>Slobodan BRANKOVIĆ, kapetan</i>	
STVARANJE SLOBODNIH TERITORIJA U SRBIJI 1941 — — — —	123
<i>Halila Adem MASLO, kapetan</i>	
ORUŽANE SNAGE NOP-a NA TERITORIJI UŽICKE REPUBLIKE —	139
<i>Fabijan TRGO, general-potpukovnik</i>	
VOJNO-POLITICKO SAVJETOVANJE U STOLICAMA _ — — _	151
<i>Slobodan NEŠOVIĆ</i>	
ORUŽANI USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE I POKRETI OTPORA U EVROPI — — — — —	155
<i>Miodrag Zika AVRAMOVIĆ</i>	
PROCES OSAMOSTALJIVANJA KPJ OD KOMINTERNE 1939—1941	16»
<i>Mišo LEKOVIĆ</i>	
NEKI PROBLEMI RUKOVOĐENJA CENTRALNOG KOMITETA KPJ I VRHOVNOG ŠTABA NOPOJ U 1941. GODINI — — — — — 18.3.	
<i>Rajko TANASKOVIĆ, general-pukovnik</i>	
PRIMENA RATNIH ISKUSTAVA U IZGRADNJI ORUŽANIH SNAGA I SISTEMA OPŠTENARODNE ODBRANE — — —	195-
<i>Radoslav POZNANOVIĆ, profesor</i>	
SOCIJALNA STRUKTURA UŽICKOG PARTIZANSKOG ODREDA —	203
<i>Milivoje KOVAČEVIĆ</i>	
ZAČECI NOVOG PRAVNOG SISTEMA JUGOSLAVIJE U PERIODU UŽIČKE REPUBLIKE — — — — — _ —	— 219
<i>Akademik prof. dr Dušan NEDELJKOVIĆ</i>	
GENEZA, SMISAO I ZNAČAJ UVODNIKA DRUGOG BROJA UŽIČKE »BORBE« _ _ _ _ _ 227	
<i>Milijan JEREMIĆ</i>	
KORENI DEMOKRATIČNOSTI POTIČU JOS IZ PRVIH DANA NARODNOOSLOBODILACKE BORBE _ _ _ _ _ 231	
<i>Života MARKOVIĆ</i>	
ZAČECI RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI ZAPADNE SRBIJE 1941. GODINE _ _ _ _ _ 2 4 3	

<i>Milivoje MARINKOVIĆ</i>				
GRADSKA MILICIJA U UZICU 1941. GODINE	—	—	—	255
<i>Dr Zoran LAKIĆ</i>				
OD IDEJE DO OSNIVANJA POKRAJINSKOG NOO ZA CRNU GORU I BOKU	—	—	—	267
<i>Dr Sreten SOKIĆ</i>				
KARAKTER DRUŠTVENO-EKONOMSKIH ODNOSA U UZIČKOJ REPUBLICI	—	—	—	275
<i>Dr Ivan-Džina GLIGORIJEVIĆ, pukovnik</i>				
PARTIZANSKI ODREDI JUZNOMORAVSKOG BASENA	—	—	—	287
<i>Dr Dragoljub PETROVIĆ</i>				
ISTOČNA SRBIJA U VREME UŽIČKE REPUBLIKE	—	—	—	301
<i>Hranislav RAKIĆ</i>				
ULOGA KPJ I SKOJ-a U SRBIJI 1941. GODINE	—	—	—	307
	ORGANIZOVANJU	USTANKA	U JUŽNOJ	
<i>Ljubomir BOŠNJAK, major</i>				
DIVERZIJE NA SAOBRAČAJNICAMA I PRIVREDNIM OBJEKTIMA U SRBIJI 1941	—	—	—	321
<i>Ljubivoje PAJOVIĆ, general-potpukovnik</i>				
OBRAZOVANJE I DEJSTVA ARTILJERIJSKIH JEDINICA NA TERITORIJI UŽIČKE REPUBLIKE	—	—	—	331
<i>Zvonimir GOLUBOVIĆ</i>				
<i>Ljubomir TABAČKI</i>				
NARODNOOSLOBODILACKA BORBA U VOJVODINI I UŽIČKA REPUBLIKA	—	—	—	343
<i>Đorđe MOMČILOVIĆ</i>				
NEKI PROBLEMI RUKOVOĐENJA ORUŽANOM BORBOM U VOJVODINI	—	—	—	349
<i>Mr Miomir DAŠIĆ</i>				
POLITIČKE, VOJNE I KULTURNE VEZE NOP-a CRNE GORE I SRBIJE	—	—	—	365
<i>Bogdan GLEDOVIĆ, pukovnik</i>				
UZIČKA REPUBLIKA I ORUŽANI USTANAK U SANDŽAKU	—	—	—	379
<i>Slavko VUKČEVIĆ, kapetan</i>				
OTPOR U GRADOVIMA NA ITALIJANSKOM OKUPACIONOM PODRUČJU	—	—	—	393

